O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI

ABU RAYHON BERUNIY NOMIDAGI URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

3-son (mart 2025)

Ilmiy-nazariy, metodik jurnal
2001-yildan nashr qilina boshlagan

Urganch – 2025

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-nazariy, metodik jurnal

Bosh muharrir, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent **YO‘LDOSHEV Ro‘zimboy**

TAHRIR HAY’ATI:

ABDULLAYEV Ilyos, iqtisodiyot fanlari doktori, professor (UrDU),
ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, professor (UrDU),
ATADJANOV Ilxam, geografiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
ATAYEV Shokir, yuridik fanlari bo‘yicha falsafa doktori PhD, (UrDU),
BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor (QDU),
DO‘SCHONOV Tangribergan, iqtisod fanlari doktori, professor (UrDU),
HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, professor (UrDU),
IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent, (UrDU),
IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, professor (NavDPI),
JUMATOV Rashid Yangibaevich, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
JUMANIYOZOV Zohid Otaboyevich, filologiya fanlari nomzodi, dotsent (UrDU),
KAVALYAUSKAS Vidas, gumanitar fanlar doktori, professor (Litva unversiteti),
KURAMBAYEV Sherzod Raimberganovich, texnika fanlari doktori, dotsent (UrDU),
MADRAXIMOVA Feruza Ruzimbayevna, pedagogika fanlari doktori, dotsent (UrDPI),
NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor (Toshkent, Kimyo-texnologiya instituti),
QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor (UrDU),
RUZMETOV Surojbek, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, UrDU),
RO‘ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor (UrDU),
SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik (O‘zMU),
SADULLAYEVA Nilufar Azimovna, filologiya fanlari doktori (O‘zMU),
SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor (Xorazm viloyati hokimligi),
SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor (UrDU),
XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari doktori, professor (bosh muharrir o‘rinbosari, UrDU),
YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor (O‘zDJTU),
O‘ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, dotsent (UrDU),
O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, (UrDU),
G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari doktori, professor (mas’ul kotib, UrDU).

JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN●JURNAL OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI● 3-son (mart 2025)

MUASSIS: Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universiteti ●Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Administratsiyasi huzuridagi Axborot va ommaviy kommunikatsiyalar agentligida 2020-yil 11-noyabrda ro‘yxatdan o‘tgan **●GUVOHNOMA № 1131.**

FIZIKA

Quzratov Muxriddin Akram o‘g‘li (Qarshi davlat universiteti doktoranti;
e-mail: quzratovm95@gmail.com; DOI: https://orcid.org/0009-0009-9469-1853)

SIRT TO‘LQINLARI VA ULARNING TARQALISHI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada sirt to‘lqinlarining fizikaviy xususiyatlari va ularning seysmologiyadagi ahamiyati tahlil qilinadi. Sirt to‘lqinlari mexanik obyektlarning sirtga ta’siri natijasida hosil bo‘lib, ular bo‘ylama va ko‘ndalang tebranishlarning kombinatsiyasidan tashkil topadi. Maqolada Reley va Love to‘lqinlarining xususiyatlari, tarqalish shartlari hamda ularning zilzila vaqtida Yer yuzasida qanday harakatlanishi batafsil bayon etilgan. Love to‘lqinlarining dispersiv xususiyati va Reley to‘lqinlarining zarrachalar harakati retrograd ellips shaklida ekanligi ta’kidlanadi. Shuningdek, maqolada zilzilalar vaqtida global sirt to‘lqinlarining Yer bo‘ylab tarqalishi va seysmik yozuvlarda ularning ahamiyati muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar: *sirt to‘lqinlari, seysmologiya, Reley to‘lqinlari, Love to‘lqinlari, zilzila, tebranish, to‘lqin uzunligi, dispersiya, zarracha harakati, seysmik yozuvlar, P-to‘lqin, S-to‘lqin, teleseysmalar, global sirt to‘lqinlari, elastiklik nazariyasi.*

Қузратов Мухриддин Акрам оғли (Каршинский государственный университет, докторант)

ПОВЕРХНОСТНЫЕ ВОЛНЫ И ИХ РАСПРОСТРАНЕНИЕ

Аннотация. *В данной статье анализируются физические свойства поверхностных волн и их значение в сейсмологии. Поверхностные волны возникают в результате воздействия механических объектов на поверхность и представляют собой комбинацию продольных и поперечных колебаний. В статье подробно рассматриваются свойства волн Рэлея и Лава, условия их распространения, а также их движение по поверхности Земли во время землетрясений. Отмечается дисперсионный характер волн Лава и то, что движение частиц в волнах Рэлея имеет форму ретроградной эллиптической траектории. Кроме того, обсуждается распространение глобальных поверхностных волн по Земле во время землетрясений и их значение в сейсмических записях.*

Ключевые слова: *поверхностные волны, сейсмология, волны Рэлея, волны Лава, землетрясение, колебание, длина волны, дисперсия, движение частиц, сейсмические записи, P-волна, S-волна, телесейсмы, глобальные поверхностные волны, теория упругости.*

Quzratov Muxriddin Akram ugli (Karshi State University, PhD student).

SURFACE WAVES AND THEIR PROPAGATION

Annotation. *This article analyzes the physical properties of surface waves and their significance in seismology. Surface waves arise due to the interaction of mechanical objects with the surface and consist of a combination of longitudinal and transverse oscillations. The article provides a detailed explanation of the characteristics of Reley and Love waves, their propagation conditions, and their movement on the Earth's surface during an earthquake. The dispersive nature of Love waves and the retrograde elliptical motion of Reley wave particles are highlighted. Additionally, the article discusses the global propagation of surface waves during earthquakes and their importance in seismic recordings.*

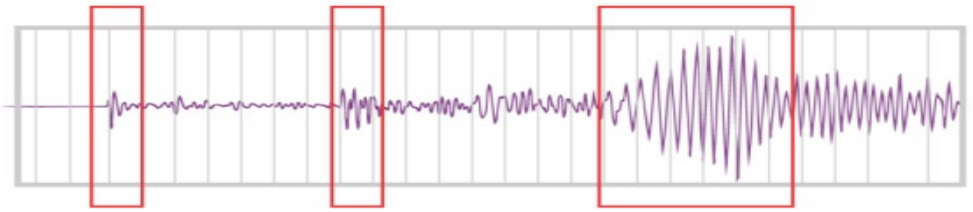
Keywords: *surface waves, seismology, Rayleigh waves, Love waves, earthquake, vibration, wavelength, dispersion, particle motion, seismic records, P-wave, S-wave, teleseisms, global surface waves, elasticity theory.*

Kirish. Fizika va texnikada sirt to‘lqinlari alohida o‘rin tutadi. Sirt to‘lqinlari sirt bo‘yicha tarqaladi. Sirt to‘lqinlari mexanik ob’ektlarning sirtga ta’siridan hosil bo‘ladi. Sirt to‘lqinlarida zarrachalar bir vaqtning o‘zida ham bo‘ylama, ham ko‘ndalang tebranishlarda bo‘lib, trayektoriyalari elliptik va bundan ham murakkabroq bo‘ladi. To‘lqinlarni harakterlovchi asosiy fizik kattaliklar – ularni to‘lqin uzunligi λ, tezligi v, davri T lardir. To‘lqinning to‘lqin uzunligi, deb bir xil fazada tebranuvchi ikki eng yaqin nuqta orasidagi masofaga aytiladi. To‘lqinning bir to‘la tebranishiga ketgan vaqt to‘lqin davri T deyiladi. Davrga teskari bo‘lgan qiymat bu chastota f hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Uzoq masofadagi zilzilalar (teleseysmalar)ning seysmik yozuvlarida, odatda, eng katta amplitudali to‘lqinlar Yer yuzasini kuzatib boradigan va uning ichki qismiga kirmaydigan yuzaki to‘lqinlardir. Istisno sifatida chuqur o‘choqli zilzilalarning seysmogrammalari ko‘rsatiladi, chunki ular yuzaki to‘lqinlarni samarali hosil qilmaydi va natijada ichki to‘lqinlar (tan to‘lqinlari) ko‘proq seziladi. Teleseysmik yozuvlarda yuzaki to‘lqinlarning ustunligi to‘lqinlarning geometrik tarqalish effektiga bog‘liq [1]. Bunda seysmik to‘lqinlari P-yoki S-to‘lqinlar sifatida tasniflanishi mumkin bo‘lsa, seysmik sirt to‘l-

qinlar ham ikki toifaga bo‘linadi. Ular ba’zan umumiy holda L-to‘lqinlar deb ataladi va Releу to‘lqinlari (RW) hamda Love to‘lqinlari (LW)ga bo‘linadi. Ushbu to‘lqinlar bir-biridan ularning to‘lqin frontlaridagi zarracha harakatining turiga ko‘ra farqlanadi [2].

Sirt to‘lqinlarini tavsiflashda, to‘lqin frontidagi zarrachalarning harakati uchta o‘zaro perpendikulyar komponentga ajratiladi: nur yo‘nalishiga parallel bo‘lgan bo‘ylama tebranish (P-to‘lqin harakati), nur yo‘nalishini o‘z ichiga olgan vertikal tekislikdagi ko‘ndalang tebranish (vertikal kesish yoki SV-to‘lqin) va gorizontal ko‘ndalang tebranish (gorizontal kesish yoki SH-to‘lqin). Harakatning ushbu komponentlari faqat sirt qatlamlar bilan cheklangan bo‘lib, ikki xil sirt to‘lqinlarning zarracha harakati va xususiyatini ham belgilaydi [3].

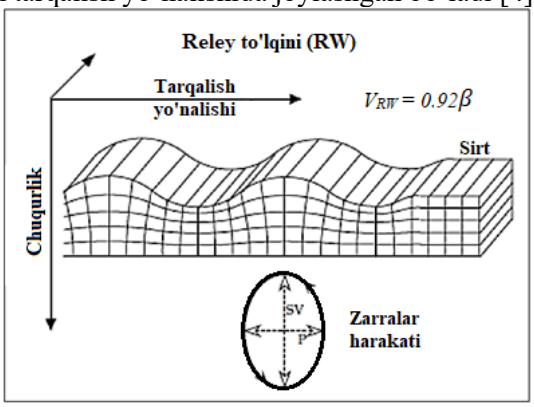

P to‘lqinlarining boshlanishi | **S** to‘lqinlarining boshlanishi | Sirt to‘lqinlarining boshlanishi

1-rasm. Releу to‘lqinlari.

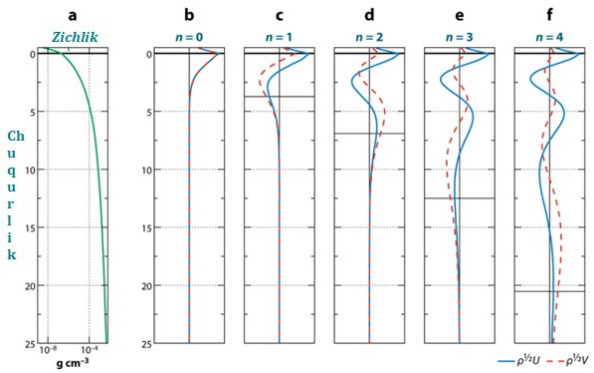
1885-yilda Lord Releу yarim cheksiz elastik yarim fazoning erkin sirtida tarqaladigan sirt to‘lqinini tasvirlab bergan. Releу to‘lqinining oldingi qismidagi zarrachalar vertikal tekislikda tebranish uchun qutblangan. Zarrachalarning harakati P-va SV-tebranishlarning kombinatsiyasi sifatida qaralishi mumkin.

Agar Releу to‘lqini tarqalish yo‘nalishi kuzatuvchining o‘ng tomoniga qarab bo‘lsa, zarrachalarning harakati vertikal tekislikda teskari yo‘nalishdagi (retrograd) ellipsni hosil qiladi. Ushbu ellipsning katta o‘qi vertikal, kichik o‘qi esa to‘lqin tarqalish yo‘nalishida joylashgan bo‘ladi [4].

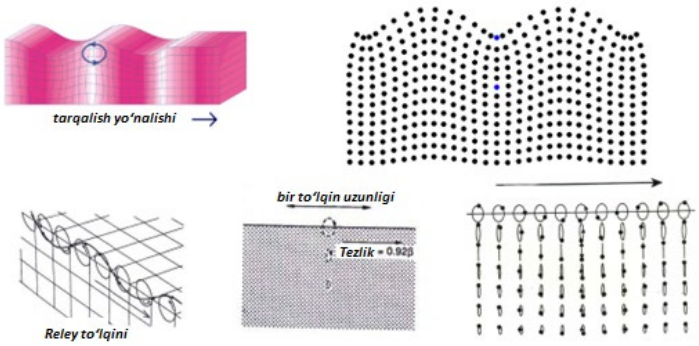
2-rasm.

Agar qattiq jismlar uchun Puasson munosabati bajarilsa (ya'ni, Puasson koeffitsienti ν=0.25), Reyli to‘lqinlari nazariyasi Reyli to‘lqinlari tezligi (V_{LR}) S-to‘lqinlar tezligi β ning 0.9194 qismiga teng bo‘lishini ko‘rsatadi. Yer sharoitida bu hol, taxminan, shunday:

3-rasm.

Zarrachalarning siljishi faqat muhit sirtida sodir bo‘lmaydi. Reyli to‘lqini o‘tishi natijasida erkin sirt ostidagi zarrachalar ham ta'sirlanadi; bir jinsli yarim fazoda zarrachalarning siljish amplitudasi chuqurlik ortishi bilan eksponensial ravishda kamayadi [3]. Sirt to‘lqini kirish chuqurligi odatda amplitudasi sirt qiymatining e_{-1} qismini tashkil qiladigan chuqurlik sifatida olinadi. To‘lqin uzunligi λ bo‘lgan Reyli to‘lqinlari uchun xos kirish chuqurligi taxminan 0.4 λ ga teng.

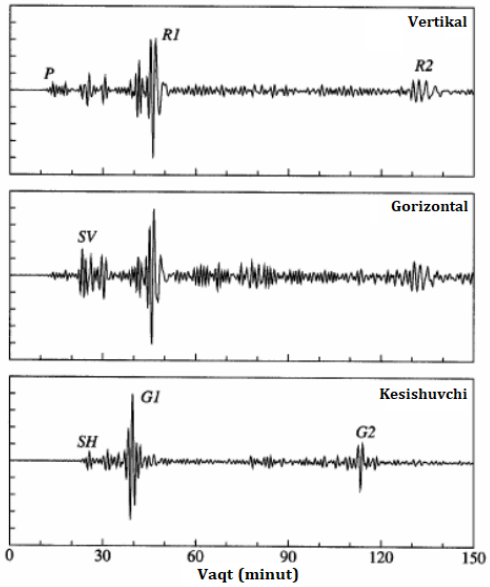
4-rasm.

Yarim cheksizning erkin yuzasida kuchlanish komponentlarini boshqaradigan chegara shartlari elastik yarim bo‘shliq SH to‘lqinlarining sirt bo‘ylab tarqalishini taqiqlaydi [5].

Biroq, elastiklik nazariyasi va seysmologiyaga o‘z hissasini qo‘shgan britaniyalik matematik 1911-yilda Augustus Edward Hough Love shuni ko‘rsatdiki, agar erkin sirt va cheksiz yarim faza o‘rtasida gorizontal qatlam joylashgan bo‘lsa, qatlam ichidagi SH-to‘lqinlar qatlamning yuqori va pastki chegaralaridan superkritik burchaklarda aks etib, konstruktiv interferensiya hosil qilishi mumkin va natijada zarrachalarning gorizontal harakati bilan sirt to‘lqini yuzaga keladi. Shu bilan matematik Love to‘lqinini nazariy jihattan kashf qilgan. Love to‘lqinlari elastik qatlamlarda, ayniqsa, Yer po‘stining ustki qismida tarqaladigan sirt to‘lqinlaridir. Ular, asosan, gorizontal siljish xarakteriga ega bo‘lib, zilzilalar vaqtida katta zarar yetkazishi mumkin [5].

S-to‘lqinlarning tezligi β_1 yaqin sirt qatlamida ostidagi yarim fazadagi tezlikdan β_2 kichik bo‘lishi kerak. Love to‘lqinlarining tezligi (VLQ) ushbu ikki chegaraviy qiymatlar orasida yotadi: β_1<VLQ<β_2 Nazariyaga ko‘ra, juda qisqa to‘lqin uzunligiga ega Love to‘lqinlari yuqori qatlamning sekinroq tezligi β_1 ga yaqin tezlikda tarqaladi, uzun to‘lqin uzunliklari esa quyi muhitning tezroq tezligi β_2 ga yaqin tezlikda tarqaladi. Tezlikning to‘lqin uzunligiga bog‘liqligi dispersiya deb ataladi.

Love to‘lqinlari har doim dispersivdir, chunki ular faqat tezlik qatlami mavjud bo‘lgan muhitda tarqala oladi. Love va Reyli to‘lqinlari Yer sharida katta doira yo‘llari bo‘ylab tarqaladi. Kuchli zilzilalardan kelib chiqqan sirt to‘lqinlari Yer atrofida bir necha marta aylanishi mumkin. Ular global sirt to‘lqinlari deb ataladi [6].

5-rasm.

Tahlil va natijalar. Epitsentral masofa D° bo‘lgan seysmik stansiyaga birinchi yetib keladigan sirt to‘lqinlar guruhi qisqaroq katta doira yo‘li bo‘ylab harakatlangan bo‘ladi, keyinchalik, yetib keladigan to‘lqinlar esa 360°-D° asosiy yoy yo‘li bo‘ylab harakatlangan bo‘ladi.

Ushbu yetib keluvchi guruhlar mos ravishda Reyli to‘lqinlari uchun R1, R2, R3, R4 va hokazo. Love to‘lqinlari uchun esa G1, G2, G3, G4 va hokazo deb ataladi. R3 (yoki G3) 360° + D° yo‘l bo‘ylab, R4 esa 720°- D° yo‘l bo‘ylab harakatlangan bo‘ladi.

5-rasmda P, SV, SH, R1, R2, G1 va G2 to‘lqinlarining uzoq muddatli yozuvlari misol tariqasida keltirilgan. Ushbu yozuvlar vertikal (Z) va ikki aylangan gorizontal komponentlarda (radial R va kesishuvchi T) ko‘rsatilgan. Kutilganidek, P-to‘lqinlar faqat Z va R komponentlarida paydo bo‘ladi, S-to‘lqinlar esa SV va SH energiyasiga ega. Love to‘lqinlar guruhlari G1 va G2 T-komponentida eng kuchli bo‘ladi va R1 dan oldin yetib keladi, R2 esa faqat R va Z komponentlarida ko‘rinadi.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada sirt to‘lqinlarining fizik xususiyatlari, ularning tarqalish shartlari va seysmologiyadagi ahamiyati batafsil tahlil qilindi. Reley va Love to‘lqinlari yer yuzasi bo‘ylab harakatlanib, zilzilalar natijasida eng katta ta’sir ko‘rsatadigan to‘lqinlar hisoblanadi. Reley to‘lqinlari zarrachalarning retrograd ellips bo‘ylab tebranishi bilan tavsiflanadi, Love to‘lqinlari esa faqat gorizontal tebranishlar hosil qiladi. Ushbu to‘lqinlarning tezligi, dispersiv xususiyatlari va ularning global tarqalishi seysmik tadqiqotlar uchun muhim ahamiyatga ega. Zilzilalar vaqtida kuzatiladigan sirt to‘lqinlari yer po‘stining tuzilishini aniqlash va seysmik xavflarni baholashda muhim rol o‘ynaydi.

Foydananilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Lay, T.,& Wallace, T.C. (1995). Modern Global Seismology. Academic Press.

(2). Shearer, P.M. (2019). Introduction to Seismology. Cambridge University.

(3). Aki, K.,& Richards, P.G. (2002). Quantitative Seismology. University Science Books.

(4). Rayleigh, L. (1885). On Waves Propagated along the Plane Surface of an Elastic Solid. Proceedings of the London Mathematical Society, 17(1), p. 4–11.

(5). Love, A.E.H. (1911). Some Problems of Geodynamics. Cambridge University Press.

(6). Stein, S.,&Wysession, M. (2003). An Introduction to Seismology, Earthquakes, and Earth Structure. Blackwell Publishing.

FALSAFA

Qaxorov Pulotjon Xursanmurodovich (Samarqand davlat universiteti Urgut filiali "Pedagogika va jismoniy madaniyat" kafedrasi dotsenti v.b., falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD); pulatsamdu1988@mail.ru),

GO'ZALLIK VA AXLOQIY QADRIYATLARNING JAMIYATDAGI O'RNI VA AHAMIYATI

Annotatsiya. *Maqolada go'zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Go'zallik, nafaqat estetik tushuncha sifatida, balki insonning ruhiy va ma'naviy holatini ifodalovchi muhim omil sifatida ko'riladi. Axloqiy qadriyatlar esa jamiyatdagi tartib, hurmat, adolat va inson huquqlari kabi muhim asoslarni tashkil qiladi. Tadqiqot ishida go'zallik va axloqiy qadriyatlar o'rtasidagi o'zaro aloqalar va ularning jamiyatda qanday shakllanishi, rivojlanishi va jamiyatning ijtimoiy-huquqiy tizimiga ta'siri tahlil etiladi. Shuningdek, go'zallik va axloqiy qadriyatlarning zamonaviy dunyoda qanday o'zgarishlarga uchragani va ularga bo'lgan qarashlar qanday evolyutsiyalashgani haqida so'z yuritiladi. Insonlarning go'zallikka bo'lgan ehtiyoji va axloqiy qadriyatlarni qo'llab-quvvatlash jamiyatdagi axloqiy va ma'naviy rivojlanishga hissa qo'shadi. Maqolada, shuningdek, go'zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatda uyg'unlik va tinchlikni saqlashdagi muhim roli ko'rsatib o'tiladi.*

Kalit so'zlar: *go'zallik, axloqiy qadriyatlar, jamiyat, ma'naviyat, estetika, inson huquqlari, ijtimoiy rivojlanish.*

Кахоров Пулотжон Хурсанмуродович (Ургутский филиал Самаркандского государственного университета, и.о., доцента кафедры "Педагогика и физическая культура", доктор философии по философским наукам (PhD); pulatsamdu1988@mail.ru)

МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ КРАСОТЫ И НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ В ОБЩЕСТВЕ

Аннотация. *В статье анализируется место и значение красоты и нравственных ценностей в обществе. Красота рассматривается не только как эстетическое понятие, но и как важный фактор, отражающий духовное и моральное состояние человека. Нравственные ценности, в свою очередь, составляют важные основы для порядка, уважения, справедливости и прав человека в обществе. В исследовательской работе будет проанализирована взаимосвязь между красотой и нравственными ценностями, а также их формирование, развитие и влияние на социально-правовую систему общества. Также рассматривается, как изменились взгляды на красоту и нравственные ценности в современном мире и как они эволюционировали. Потребность людей в красоте и поддержка нравственных ценностей способствуют моральному и духовному развитию общества. В статье также подчеркивается важная роль красоты и нравственных ценностей в поддержании гармонии и мира в обществе.*

Ключевые слова: *красота, нравственные ценности, общество, духовность, эстетика, права человека, социальное развитие.*

Kakhorov Pulotjon Khursanmurodovich (Urgut branch of Samarkand State University, Department of Pedagogy and Physical Education (PhD); pulatsamdu1988@mail.ru)

THE PLACE AND IMPORTANCE OF BEAUTY AND MORAL VALUES IN SOCIETY

Annotation. *The article analyzes the place and significance of beauty and moral values in society. Beauty is considered not only as an aesthetic concept, but also as an important factor reflecting the spiritual and moral state of a person. Moral values, in turn, constitute important foundations for order, respect, justice and human rights in society. The research work will analyze the relationship between beauty and moral values, as well as their formation, development and impact on the socio-legal system of society. People's need for beauty and support for moral values contribute to the moral and spiritual development of society. The article also emphasizes the important role of beauty and moral values in maintaining harmony and peace in society.*

Keywords: *Beauty, moral values, society, spirituality, aesthetics, human rights, social development.*

Kirish. Go'zallik va axloqiy qadriyatlar jamiyatning ma'naviy poydevorini tashkil etuvchi asosiy tushunchalardir. Ular nafaqat individual darajada, balki butun bir ijtimoiy tizimda o'zaro bog'liq tarzda rivojlanib, odamlarning jamiyatdagi o'rni va faoliyatini belgilaydi. Go'zallik, odatda, estetik tushunchalar, san'at, tabiat va inson tashqi ko'rinishidagi naqshlar orqali ifodalanadi. Biroq uning jamiyatdagi roli faqat tashqi ko'rinish bilan cheklanmaydi. Go'zallik insonning ichki dunyosini va uning hayotga bo'lgan munosabatini ham aks ettiradi. Zero, "Go'zallik bu tabiat va jamiyatdagi estetik ong va faoliyat asosida vujudga keladigan subyektning voqelikni idrok etish qobiliyatidir" [1;183-b.]. Estetik go'zallik, o'z navbatida, ruhiy holatni

yaxshilash, yaratuvchanlikni rag‘batlantirish va ijtimoiy aloqalarni mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega.

Axloqiy qadriyatlar esa insonlarning to‘g‘ri va adolatli xulq-atvorini belgilab, jamiyatda barqarorlik, hurmat va hamjihatlikni ta’minlaydi. Ular insonning o‘zini hurmat qilish, boshqalarni qadrlash va ijtimoiy mas’uliyatni his qilish kabi asosiy jihatlarni o‘z ichiga oladi. Jamiyatda axloqiy qadriyatlarning rivojlanishi, o‘zaro ishonchni, tinchlikni va barqarorlikni yaratadi. Go‘zallik va axloqiy qadriyatlar bir-birini to‘ldirib, jamiyatda estetik va axloqiy uyg‘unlikni yuzaga keltiradi. Bu ikkisi birgalikda ijtimoiy hayotning yuqori darajaga ko‘tarilishi uchun zaruriy omil bo‘lib, insonning ichki va tashqi dunyosi o‘rtasidagi uyg‘unlikni ta’minlaydi.

Tadqiqot ishida go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati, ularning ijtimoiy taraqqiyotdagi roli, o‘zaro aloqalari va jamiyatning ma’naviy salohiyatini shakllantirishdagi o‘rni batafsil tahlil qilinadi. Shuningdek, bu tushunchalarning zamonaviy dunyoda, globalizatsiya va texnologik taraqqiyot sharoitida qanday o‘zgarishlarga yuz tutayotgani va ijtimoiy hayotdagi muhim ahamiyatini qanday saqlab qolishi masalalari ham ko‘rib chiqiladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati mavzusidagi adabiyotlarni tahlil qilish, bu tushunchalarning tarixiy, madaniy va ijtimoiy kontekstda qanday rivojlanganini va hozirgi zamon jamiyatiga qanday ta’sir ko‘rsatishini tushunishga yordam beradi. Tadqiqotda ko‘rib chiqilgan asarlar, nazariyalar va fikrlar go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning bir-biri bilan aloqasini chuqurroq anglashga imkon beradi.

Go‘zallik haqidagi falsafiy qarashlar qadimgi Yunoniston va Rim falsafasidan boshlab, zamanamizning estetik tushunchalariga qadar rivojlanib kelgan. Platon va Aristotel kabi faylasuflar go‘zallikni ma’naviy va axloqiy yuksaklik bilan bog‘laganlar. Platon go‘zallikni “ideal” va “boshqalar uchun foydali” narsalar bilan bog‘lab, uning axloqiy jihatini ta'kidlagan. Uning fikricha, go‘zallik haqiqiyligini va ma’naviy mukammallikni ifodalaydi [2;74-b.]. Aristotel esa go‘zallikni insonlar tomonidan hissiy qabul qilish va uni estetik hissiyotlar orqali ta’kidlash zarurligini ko‘rsatgan [3;89-b.]. Shuningdek, go‘zallik va axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatuvchi adabiyotlar ham mavjud. Masalan, XX asrning mashhur falsafiy adabiyotlarida, ayniqsa, Immanuel Kant va Friedrix Shillerning asarlarida, go‘zallik va axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar keng yoritilgan. Kant go‘zallikni estetik baholash va axloqiy qadriyatlarni ajratishga harakat qilgan bo‘lsa-da, Shiller go‘zallikni axloqiy ideal sifatida qabul qilib, uni insonning ichki erkinligi va axloqiy qadriyatlari bilan bog‘lagan [4;115-b.].

Zamonaviy ijtimoiy adabiyotlarda esa go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi roli va ahamiyati ko‘proq jamiyatning ijtimoiy-huquqiy tizimi, qadriyatlar tizimi va madaniy merosi bilan bog‘liq ravishda tahlil qilinadi. Jorj Lukach [5;228-b.], Maks Veber [6;173-b.] kabi ijtimoiy nazariyotchilar go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ijtimoiy strukturaga ta’sirini ko‘rib chiqqan. Marksizm va strukturalizm nuqtayi nazaridan, go‘zallik va axloqiy qadriyatlar ijtimoiy sinflar va kuchlar o‘rtasidagi munosabatlarni aks ettiruvchi omil sifatida qaralgan.

Adabiyotlarning tahlili, shuningdek, zamonaviy jamiyatda go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning qanday shakllanishi va rivojlanishini ham ko‘rsatadi. Globalizatsiya, madaniy o‘zgarishlar va texnologik rivojlanishlar go‘zallik va axloqiy qadriyatlarni yangilash va ularni yangicha yondashuvlar bilan mustahkamlash zaruratini yuzaga keltirgan. Ko‘plab ijtimoiy tadqiqotlarda, jumladan, gender, etnik va madaniy tenglik masalalariga qaratilgan izlanishlarda, go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatda adolat va tenglikni ta’minlashdagi o‘rni tahlil qilinadi. Shunday qilib, go‘zallik va axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi aloqalar va ularning jamiyatdagi ahamiyatini tushunish uchun tarixiy, falsafiy va ijtimoiy tahlillarni o‘rganish zarur. Adabiyotlarning tahlili, ayniqsa, bu tushunchalarning zamonaviy ijtimoiy tizimda qanday rivojlanishi va ularning jamiyatning barqarorligi va taraqqiyotiga qanday ta’sir ko‘rsatishi masalalariga yangi yondashuvlar kiritishga yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati mavzusida olib boriladigan tadqiqotning metodologiyasi, asosan, ijtimoiy fanlar doirasida qo‘llaniladigan turli metodlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu tadqiqotning maqsadi go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi rivojlanishiga, ularning bir-biriga ta'siriga va jamiyatning ijtimoiy-huquqiy tizimiga qanday ta'sir qilayotganini o‘rganishdan iborat. Tadqiqot metodologiyasi quyidagi asosiy usullar va yondashuvlarni o‘z ichiga oladi:

Nazariy tahlil. Tadqiqotning birinchi bosqichi go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning falsafiy, ijtimoiy va madaniy asoslarini tahlil qilishdir. Ushbu bosqichda, ayniqsa, tarixiy va zamonaviy falsafiy qarashlar, estetika va axloqiyotga oid adabiyotlar o‘rganildi. Platon, Arestotel, Kant, Shiller kabi faylasuflarning go‘-

zallik va axloqiy qadriyatlar haqidagi qarashlari asosida nazariy tahlil o‘tkazildi. Bu yondashuv yordamida go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning o‘zaro bog‘liqligi, ularning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati aniqlandi.

Empirik tadqiqot (empirik usullar). Tadqiqotda amaliy, ijtimoiy muhitda o‘rganiladigan empirik ma’lumotlar yig‘ish uchun bir qator usullar qo‘llanildi.

So‘rovnoma. Jamiyatdagi turli guruhlar (yoshlar, o‘qituvchilar, san'atshunoslar, ijtimoiy faol fuqarolar va boshqalar) orasida go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning qanday qabul qilinishi, tushunilishi va ularga bo‘lgan munosabatni aniqlash maqsadida so‘rovnomalar o‘tkazildi. So‘rovnoma yordamida odamlarning go‘zallik va axloqiy qadriyatlar haqidagi fikrlarini va ularni jamiyatdagi o‘rni haqidagi qarashlarini o‘rganish mumkin.

Intervyu. So‘rovnomalar bilan birga, chuqur tahlil qilish maqsadida mutaxassislar, madaniyatshunoslar, pedagoglar va jamiyat faollaridan intervyular olinadi. Bu intervyular orqali go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi ahamiyati haqidagi fikrlar aniqroq va batafsil ravishda yig‘iladi.

Kontent tahlili (kontent-analiz). Go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning ijtimoiy tarmoqlar, ommaviy axborot vositalari va san'at asarlaridagi ifodalanishi o‘rganildi. Bu yondashuv orqali media, filmlar, kitoblar, reklama va boshqa vizual mahsulotlarda go‘zallik va axloqiy qadriyatlar qanday tasvirlanishi va jamiyatda qanday aks etishini aniqlash mumkin. Kontent tahlili yordamida go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning mass-media va san’at orqali qanday normativ va ijtimoiy xabarlar tarqatilishi ko‘rib chiqildi.

Sotsiologik tadqiqot (sotsiologik usullar). Jamiyatdagi go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning shakllanishi va rivojlanishining ijtimoiy omillarini aniqlash uchun sotsiologik yondashuvlar qo‘llaniladi. Bu yondashuvda jamiyatning turli qatlamlari orasida go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning qanday tarqatilishi va ularning jamiyatdagi strukturalarga ta'siri o‘rganiladi. Bunda ijtimoiy guruhlar, sinflar, etnik va madaniy farqlar, shuningdek, iqtisodiy va siyosiy omillar tahlil qilinadi.

Tarixiy yondashuv. Go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning tarixiy rivojlanishini o‘rganish uchun tarixiy metodologiya qo‘llaniladi. Bu metod yordamida qadimgi davrlardan to zamonaviy davrgacha bo‘lgan vaqt oralig‘ida go‘zallik va axloqiy qadriyatlar qanday o‘zgargani va rivojlangani tahlil qilinadi. Tarixiy yondashuv go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning tarixiy kontekstga qarab qanday shakllanganini, madaniy va siyosiy omillar ta'sirida qanday o‘zgarganini aniqlashga imkon beradi.

Kross-madaniy tahlil. Go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyatini tahlil qilishda, kross-madaniy yondashuv yordamida turli madaniyatlar va ijtimoiy tizimlarda go‘zallik va axloqiy qadriyatlar qanday farqlanishi va o‘zaro ta'sirlashishini o‘rganish mumkin. Bu yondashuvda, masalan, Sharq va G‘arb madaniyatlaridagi go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning taqqoslanishi orqali umumiy va o‘ziga xos jihatlar aniqlandi.

Umuman, tadqiqot metodologiyasining asosiy maqsadi go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyatini yanada chuqurroq tushunishdir. Har bir metod, o‘zining o‘ziga xos yondashuvi bilan, bu tushunchalarning jamiyatdagi roli, rivojlanishi, ta’siri va kelajakdagi rivojlanishiga oid aniq natijalarga olib keladi. Metodlarning kombinatsiyasi orqali go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi integratsiyasini va ularning ijtimoiy tizimlarga ta’sirini yaxshiroq o‘rganish mumkin.

Tahlil va natijalar. Go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati tadqiqotining tahlil va natijalar qismi, yuqorida keltirilgan metodologiya asosida olingan empirik ma’lumotlar va nazariy fikrlarni o‘z ichiga oladi. Ushbu bo‘limda tadqiqot davomida olingan asosiy xulosalar, go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi ta’siri va ahamiyati haqida olingan natijalar keltiriladi.

Birinchidan, go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning ijtimoiy qabul qilinishi. Tadqiqotning birinchi bosqichida olingan so‘rovnoma va intervyu natijalariga ko‘ra, jamiyatda go‘zallik va axloqiy qadriyatlar turlicha qabul qilinadi va ularning ahamiyati turli guruhlar o‘rtasida farq qiladi. Yoshlar orasida go‘zallik ko‘proq tashqi ko‘rinish va estetik baholash asosida qabul qilinadi, bu esa zamonaviy media va reklama orqali ko‘rsatiladigan go‘zallik idealiga mos keladi. Biroq kattalar va o‘rta yoshdagi respondentlar go‘zal narsalarni faqat tashqi ko‘rinish bilan emas, balki ichki go‘zallik va axloqiy fazilatlar bilan ham bog‘laydilar.

Axloqiy qadriyatlarning qabul qilinishi esa ko‘proq an'anaviy qadriyatlar va madaniy normativlarga asoslanadi. Axloqiy qadriyatlar, masalan, adolat, halollik, mas'uliyat hissi va hurmat, jamiyatning ko‘pchilik qatlamlari tomonidan ijobiy baholanadi, ammo ba’zi yoshlar va innovatsion fikrlaydigan guruhlar axloqiy qadriyatlarning ba'zi jihatlariga nisbatan yangicha yondashuvni talab qilmoqda.

Ikkinchidan, go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning o‘zaro bog‘liqligi. Tadqiqot natijalari go‘zallik va axloqiy qadriyatlar o‘rtasida yaqin va uzviy bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatadi. So‘rovnoma va intervyular orqali to‘plangan fikrlarga ko‘ra, ko‘pchilik ishtirokchilar go‘zal inson nafaqat tashqi ko‘rinishi bilan, balki ichki go‘zalligi, ya’ni axloqiy fazilatlari bilan ham go‘zal deb hisoblaydi. Bu fikr, ayniqsa, o‘rta va yuqori

yoshdagi respondentlar orasida keng tarqalgan. Ularning fikriga koʻra, goʻzallik va axloqiy qadriyatlar bir-birini toʻldirib, insonning jamiyatdagi oʻrni va obroʻsini belgilaydi.

Bundan tashqari, goʻzal koʻrinishga ega boʻlgan odamlarning axloqiy qadriyatlarni oʻzida mujassamlashtirishi ijtimoiy jihatdan koʻproq qadrlanadi. Biroq yosh avlod orasida goʻzal tashqi koʻrinishning axloqiy qadriyatlar bilan bogʻliqligi kamroq seziladi va baʼzida tashqi koʻrinishning oʻziga xosligi axloqiy fazilatlar bilan solishtirilganda ustun qoʻyiladi.

Uchinchidan, goʻzallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi munosabatlarga ta'siri. Tadqiqotning natijalariga koʻra, goʻzallik va axloqiy qadriyatlar jamiyatdagi ijtimoiy aloqalar va munosabatlarga sezilarli ta'sir koʻrsatadi. Goʻzallik nafaqat estetik baholashda, balki ijtimoiy muvaffaqiyatda ham muhim rol oʻynaydi. Goʻzal koʻrinishga ega boʻlgan odamlar koʻproq ijtimoiy hurmat va eʼtibor olishadi, ular ijtimoiy guruhlar orasida yuqori obroʻga ega boʻladi. Biroq bu hurmat va eʼtibor koʻpincha tashqi koʻrinishga asoslanadi va axloqiy qadriyatlar esa jamiyatda koʻproq uzoq muddatli muvaffaqiyatga olib keladi.

Axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi ahamiyati koʻproq ijtimoiy barqarorlik va tinchlikka taʼsir qiladi. Tadqiqotda ishtirok etganlarning aksariyati, ijtimoiy hurmat va oʻzaro ishonchning axloqiy qadriyatlar asosida mustahkamlanishini taʼkidlashgan. Axloqiy qadriyatlarning yuksalishi jamiyatda adolat, tenglik va hamjihatlikni ta'minlaydi.

Toʻrtinchidan, goʻzallik va axloqiy qadriyatlarning zamonaviy ijtimoiy tizimga taʼsiri. Zamonaviy jamiyatda goʻzallik va axloqiy qadriyatlarning taʼsiri globalizatsiya va madaniy almashinuvlarga bogʻliq ravishda oʻzgarib bormoqda. Olingan natijalar shuni koʻrsatadiki, zamonaviy texnologiyalar, media va internet goʻzallik va axloqiy qadriyatlarni yangi shakllarda taqdim etmoqda. Goʻzallik standartlari global miqyosda birlashgan boʻlsa-da, har bir madaniyat oʻzining an'anaviy va axloqiy qadriyatlarini saqlab qolishga harakat qilmoqda. Shu bilan birga, goʻzallik va axloqiy qadriyatlarning birgalikda rivojlanishi, jamiyatlarning barqarorligini va rivojlanishini ta'minlaydi.

Darhaqiqat, tadqiqot natijalari, goʻzallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi oʻrni va ahamiyatini koʻrsatib beradi. Goʻzallik faqat tashqi koʻrinish bilan bogʻliq emas, balki insonning ichki dunyosini, axloqiy fazilatlarini ham aks ettiradi. Axloqiy qadriyatlar esa jamiyatdagi oʻzaro hurmat, adolat va tinchlikni taʼminlaydi. Ular bir-birini toʻldirib, ijtimoiy barqarorlikni, hamjihatlikni va taraqqiyotni ta'minlashda muhim rol oʻynaydi. Goʻzallik va axloqiy qadriyatlar birgalikda jamiyatni yanada mustahkam va adolatli qilishga yordam beradi. Bu tushunchalar jamiyatning maʼnaviy, estetik va axloqiy salohiyatini oshirishda asosiy omil hisoblanadi.

Xulosa va takliflar. Goʻzallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi oʻrni va ahamiyati tadqiqoti, ularning ijtimoiy hayotdagi beqiyos rolini namoyish etadi. Tadqiqot jarayonida goʻzallik nafaqat tashqi koʻrinish, balki ichki fazilatlar bilan ham bogʻlanishini koʻrsatdi. Goʻzallik va axloqiy qadriyatlar oʻrtasidagi oʻzaro bogʻliqlik jamiyatda bir-birini toʻldiruvchi va mustahkamlovchi omil sifatida muhim ahamiyatga ega. Tadqiqot natijalariga koʻra, goʻzallik faqat tashqi koʻrinish bilan oʻlchanmaydi, balki insonning axloqiy xulq-atvori, ijtimoiy munosabatlaridagi hurmat va masʼuliyat bilan ham chambarchas bogʻliqdir.

Axloqiy qadriyatlar jamiyatda barqarorlik va ijtimoiy tinchlikni ta'minlashda muhim rol oʻynaydi. Odamlar oʻrtasidagi oʻzaro ishonch va hurmat, shuningdek, adolat va tenglikni ta'minlashda axloqiy qadriyatlar asosiy oʻrin tutadi. Bu qadriyatlar jamiyatning maʼnaviy barqarorligini, rivojlanish va yangilanishni hamda ijtimoiy tizimlar orasidagi muvozanatni ta'minlaydi.

Tadqiqotda, shuningdek, goʻzallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi ta'sirining turlicha va doimiy oʻzgarishini koʻrsatdi. Bugungi kunda goʻzallik va axloqiy qadriyatlar ommaviy axborot vositalari, media va internet orqali keng tarqalgan boʻlsa-da, ular hali ham an'anaviy va madaniy qadriyatlar bilan bogʻliq boʻlib qolmoqda. Shuningdek, turli madaniyatlar va jamiyatlar oʻrtasida bu qadriyatlarning oʻziga xos koʻrinishlari mavjud boʻlib, ular oʻzaro aloqalar va taʼsirlashuvda muhim oʻrin egallaydi.

Takliflar. Goʻzallik va axloqiy qadriyatlar oʻrtasidagi bogʻliqlikni kuchaytirish. Jamiyatda goʻzallik va axloqiy qadriyatlar oʻrtasidagi bogʻliqlikni kuchaytirish zarur. Madaniyat va sanʼat sohalarida goʻzallikning axloqiy fazilatlar bilan uygʻun boʻlishini targʻib etish, yoshlar oʻrtasida bu qadriyatlarni yanada mustahkamlashga yordam beradi. Maktablar, universitetlar va ijtimoiy tashkilotlar axloqiy qadriyatlarni tarqatishda va goʻzallikning ichki mohiyatini tushuntirishda faol ishtirok etishlari lozim.

Medianing rolini kuchaytirish. Mass-media, televizor va internet platformalarida goʻzallik va axloqiy qadriyatlar haqidagi notoʻgʻri yoki yuzaki taqdimotlar jamiyatda notoʻgʻri tushunchalarga olib kelishi mumkin. Shu bois, media vositalari goʻzallikni faqat tashqi koʻrinish bilan emas, balki insonning ichki goʻzalligi va axloqiy qadriyatlari bilan ham bogʻlab koʻrsatishga harakat qilishlari kerak. Bu, ayniqsa, yoshlar orasida toʻgʻri axloqiy va estetik qarashlarni shakllantirishga yordam beradi.

Ijtimoiy ta’lim va tarbiya jarayonini jonlantirish. Go‘zallik va axloqiy qadriyatlarni yosh avlodga singdirish maqsadida ta'lim tizimida maxsus kurslar va treninglar tashkil etilishi zarur. Bunday kurslar orqali o‘quvchilarga nafaqat go‘zallikni tashqi ko‘rinish bilan bog‘lash, balki ichki go‘zallik va axloqiy fazilatlarni qadrlashni o‘rgatish mumkin. Shu bilan birga, axloqiy qadriyatlarning muhimligini tushuntirish ham yoshlarning ma’naviy rivojlanishiga yordam beradi.

Jamiyatda axloqiy standartlarni yuqori darajada saqlash. Jamiyatda adolat, tenglik va hurmat kabi axloqiy qadriyatlarni saqlash va rivojlantirish kerak. Hukumat va ijtimoiy tashkilotlar, jamiyatda axloqiy me’yorlarni rivojlantirish uchun qonunlar va normativlarni ishlab chiqishlari va ularni keng tarqatishlari zarur. Bu orqali ijtimoiy barqarorlikni, ijtimoiy himoyani va odamlarning hurmatini ta'minlash mumkin.

Kross-madaniy o‘zaro aloqalar va tadqiqotlarni kengaytirish. Go‘zallik va axloqiy qadriyatlar o‘rtasidagi o‘zaro aloqalar va ularning turli madaniyatlarda qanday shakllanishi bo‘yicha kross-madaniy tadqiqotlarni rivojlantirish zarur. Madaniyatlararo aloqalarni chuqurlashtirish, go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning universal va o‘ziga xos jihatlarini tushunish va ulardan samarali foydalanish imkonini yaratadi.

Yoshlarni axloqiy qadriyatlarga yondoshuvni o‘zgartirish. Yoshlar orasida go‘zallik va axloqiy qadriyatlarni o‘zaro bog‘lab ko‘rsatish, yoshlarning axloqiy qarashlarini shakllantirishda samarali bo‘lishi mumkin. Yoshlar, o‘zlarining tashqi ko‘rinishlariga e’tibor berish bilan birga, ichki dunyolarini rivojlantirishga ham e’tibor qaratishlari kerak. Ular uchun axloqiy qadriyatlar va go‘zal inson bo‘lishning ahamiyatini tushuntirish zarur.

Xulosa qilib aytganda, go‘zallik va axloqiy qadriyatlar jamiyatda muhim ijtimoiy va madaniy rol o‘ynaydi. Ularning o‘zaro bog‘liqligi jamiyatda barqarorlikni, hamjihatlikni va rivojlanishni ta'minlaydi. Tadqiqot davomida taqdim etilgan takliflar, go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rnini yanada mustahkamlashga, yoshlar va ijtimoiy guruhlar o‘rtasidagi axloqiy muvozanatni saqlashga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). G‘aybullayev O.M. Nafosat falsafasi. Darslik, Samarqand, Samarqand davlat Chet tiilar instituti nashriyoti, 2024, 544-bet.

(2). Платон. Государство. М., “АСТ”, 2021, с. 448. ISBN 9785170983438.

(3). Аристотель. Никомахова этика. Электронная библиотека “Гражданского общества”, электронный ресурс, с. 205.URL:http://www.civisbook.ru.

(4). Иммануил Кант. Принцип чистого разума с комментариями и объяснениями. Издательство “АСТ”, 2020, с. 224. SBN 978-5-17-104564-7.

(5). Лукач Д. Своеобразие эстетического (переводчики: А.Ю.Айхенвальд, М.А.Журипская, А.Г.Левинтон, Б.Э.Разлогова). Москва, “Прогресс”, 1987, с. 574.

(6). Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма (переводчик М.И.Левина). М., “АСТ”, 2021, с. 352. ISBN 978-5-17-133943-2.

Mavlyanov Umid Nasriddinovich (Guliston davlat universiteti “Tarix” kafedrasi mudiri, fals.f.b.falsafa doktori (PhD); e-mail: umidmn@rambler.ru)

FAXRUDDIN ALI SAFIY MA’NAVIYAT XUSUSIDA

Annotatsiya. *Zamonaviy globallashib borayotgan dunyoda o‘z milliy manfaatlari hamda ota-bobolari qadriyatlariga sodiq avlodni tarbiyalash dolzarb muammolardan biriga aylandi. Mazkur muammolarni yechish hamda zamonaviy barkamol avlodni tarbiyalash jarayonida o‘tmish mutafakkirlarimiz merosining o‘rni beqiyosdir. Alloma mutafakkirlarimiz o‘z asarlarida barcha zamon va makonlar uchun ham ahamiyatli bo‘lgan, o‘z davrining barcha talablariga javob beradigan barkamol avlodni shakllantirish usullarini ko‘rsatib ketganlar. Mazkur maqolamizda o‘tmish mutafakkirlarimizdan biri bo‘lgan Faxruddin Ali Safiyning ma’naviyat, uning o‘ziga xosligi, mohiyati, mazmuni va vazifalari to‘g‘risidagi qarashlari o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *Ali Safiy, ma’naviyat, axloq, meros, mutafakkir, tasavvuf, murid, murshid.*

Мавлянов Умид Насриддинович (заведующий кафедрой «История» Гулистанского государственного университета, доктор философии (PhD) по философским наукам; e-mail: umidmn@rambler.ru)

ФАХРУДДИН АЛИ САФИ О ДУХОВНОСТИ

Аннотация. *В современном глобализированном мире одной из актуальных проблем стало воспитание поколения, верного своим национальным интересам и ценностям предков. Роль наследия мыслителей прошлого несравненно важна в процессе решения этих проблем и воспитания всесторонне развитого поколения. В своих произведениях наши ученые-мыслители показали методы*

формирования современного совершенного поколения, актуального для всех времен и мест и отвечающего всем требованиям своего времени. В данной статье изучаются воззрения о духовности, ее своеобразие, сущность, содержание и задачи Фахруддина Али Сафи, одного из мыслителей прошлого.

Ключевые слова: *Али Сафи, духовность, нравственность, этика, наследие, мыслитель, суфизм, наставник, ученик.*

Mavlyanov Umid Nasriddinovich (Head of the Department of History, Gulistan State University, Doctor of Philosophy (PhD) in Philosophical Sciences)

FAKHRUDDIN ALI SAFI ON SPIRITUALITY

Annotation. *In today's globalized world, one of the important issues is raising a generation that stays true to its national interests and the values of its ancestors. The heritage of past scholars plays a crucial role in solving these problems and educating a well-rounded generation. In their works, our scholars have shown methods for forming a perfect modern generation that is relevant in all times and places and meets the requirements of its era. This article examines the views of Fakhruddin Ali Safi, one of the scholars of the past, on spirituality, its uniqueness, essence, content, and tasks.*

Key words: *Ali Safi, spirituality, morality, ethics, heritage, thinker, Sufism, mentor, student.*

Kirish. O‘tmishning ulug‘ mutafakkirlari hayot yo‘li, ilmiy merosi va dunyoqarashini o‘rganish va targ‘ib qilish davrimizning eng dolzarb masalalaridandir. Mazkur jarayonlarda ta’lim va tarbiya tizimining o‘rni beqiyos ekanligi tan olingan haqiqatdir. Ta’lim va tarbiya jarayonida esa ijtimoiy-gumanitar fanlar alohida o‘ringa ega. Inson dunyoqarashining shakllanishida ijtimoiy fanlarning o‘rni alohida ahamiyatli ekanini ta’kidlash zarurdir.

Bu sohada mamlakatimizda keying yillarda jiddiy o‘zgarishlar ro‘y bermoqda. “Ijtimoiy-gumanitar fanlar – tarix, arxeologiya, sharqshunoslik, O‘zbekiston xalqlari madaniy merosi va boshqa sohalarda ham salmoqli natijalarga erishilmoqda” [1;119-b.]. Allomalar ilmiy merosini o‘rganish va targ‘ib qilish avlodlararo vorisiylikni ta’minlash omili sifatida muhim ahamiyat kasb etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, tasavvuf ta’limotining buyuk namoyandalari davomchisi Faxruddin Ali Safiy ma’naviy-axloqiy, diniy-irfoniy g‘oyalarining mohiyatini o‘rganish zaruriyati mavjuddir. Zero, “...zaminimizda yashab o‘tgan buyuk allomalarimiz, mutafakkir bobolarimizning ibratli hayoti va faoliyati, bemisl ilmiy-ijodiy kashfiyotlari bugun ham jahon ahlini hayratga solayotganini g‘urur bilan ta’kidlash lozim” [2;52-b.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Yurtimizda B.Ahmedov, Sh.Boboxonov, A.Mansur Ali Safiyning qo‘lyozma, toshbosma, litografik asarlarini tahlil etganlar. M.Hasaniy va B.Umrzoq Ali Safiyning «Rashahotu aynil-hayot» asarini nashr qilganlar [3;4-b.]. O.Usmon, N.Komilov, R.Kattayev, B.Babajanov, B. Valixo‘jayev va boshqalar Ali Safiy qarashlarining tasavvuf ta’limotidagi o‘rniga e’tibor qaratganlar. E.E. Karimov xojagon-naqshbandiya tariqati vakillarining Movarounnahr ijtimoiy-siyosiy hayotidagi o‘rniga oid tadqiqotlarida Faxruddin Ali Safiyning «Rashahotu aynil-hayot» asaridan keng foydalangan [5].

H.Aliqulov, G.Navro‘zova, R.Shodiyev, R.Mahmudov, S.Ismoilov, D.Baxriyeva, A.Alimov va boshqalar o‘z tadqiqotlari predmetidan kelib chiqib, alloma asarlaridan, ayniqsa, «Rashahotu aynil-hayot»-dan keng va atroflicha foydalanganlar.

Tadqiqot metodologiyasi. Biz mazkur maqolamizda Ali Safiy asarlaridan foydalangan holda, uning falsafiy dunyoqarashini aniqlashga intilamiz. Bunda esa manbaviy asoslanganlik, analiz va sintez, tizimlilik, qiyosiy tahlil uslullaridan hamda tarixiylik va mantiqiylik tamoyillaridan foydalanamiz.

Tahlil va natijalar. Ma’naviy shakllanishimizda chuqur iz qoldirgan, “Rivojlangan Uyg‘onish davri”, “Temuriylar Renessansi” kabi nomlar bilan tavsiflanayotgan davr xalqimizga ko‘plab daholarni yetishtirib berdi. Ana shu davrning ko‘zga ko‘ringan vakillaridan biri Ali Safiydir. To‘liq ismi Faxruddin Ali as-Safiy Voiz al-Koshifiy al-Bayhaqiy (1463–1532/33) davrining yetuk adibi, olimi, din va davlat arbobi bo‘lgan. U axloq, fiqh, tarix, falsafa, din, tasavvuf, adab kabi ilmlar bilan shug‘ullangan. Olim Hirotda Sulton Husayn Boyqaro davlatining bosh voizi, ilohiyotchi olim Husayn Voiz Koshifiy oilasida dunyoga keldi va shakllandi. Boshlang‘ich ta’limini o‘z uyida, otasidan, so‘ngra mahalla maktabida olgan.

Ali Safiy mukammal diniy va dunyoviy ta’limni, asosan, Hirot madrasalarida olib, uni Samarqand madrasalarida nihoyasiga yetkazgan va Xoja Ahror Valiy qo‘lidagi ko‘p yillik tasavvufiy-irfoniy bilimlar bilan to‘ldirgan, yetuk arbob bo‘lib tanilgan. Allomaning ma’naviy-axloqiy qarashlari juda keng, asosli va murakkab tizimga, mazmun, mohiyat va ma’noga ega. Ularni to‘la va mufassal bayon etish maxsus tadqiqot talab qilganligi uchun, biz bu o‘rinda ularning asosiy jabha, yo‘nalishlarini sanab o‘tish bilangina cheklanamiz.

1. Rasmiy islom, shariat – “Ahli sunna val jamoa” ma’naviyati va axloqi. Asoslari Qur’oni karim, hadisi shariflar (sunna), tafsir, siyrat kitoblari, shariat qoida, talabalari va me’yorlari. Otasining “Tafsiri Husayniy” asari asosida, shuningdek, Ali Safiyning o‘zini “Hirz ul-amon min fittan ul-zamon” asarida Qur’oni karimning harflari, suralari, oyatlarining yuksak axloqiy o‘rni, qimmati, shifobaxshligi, xos oyatlar va hadislardagi ma’naviy-axloqiy qadriyatlar asosida shakllangan.

2. Dunyoviy madaniyat, ma’naviyat va axloq. Bu Ali Safiy yashagan keyingi o‘rta asrlarda ham katta ma’no va ko‘lamda “Ilmi adab” – “Adab ilmi” deb atalgan. Safiy ma’naviy-axloqiy qarashlarining bu jihati bizgacha to‘la va mukammal ravishda uning “Latoyif ut-tavoyif” [6] hamda “Odob ul-ashob” [7] asarlarida yetib kelgan.

3. Tasavvufiy-irfoniy ma’naviyat va odob-axloq. Bu, asosan, Ali Safiyning “Rashahot ayn ul-hayot” asarida to‘la va mukammal bayon etilgan, konseptual xulosalab berilgan. Shuningdek, “Anis ul-orifiyn fiyl mavaiz” – nasihat, va’z, oyatlar tafsiri, hadislar, qissa va hikoyalar ham mana shu guruhga kiradi.

4. Bevosita “Axloq ilmi” bilan bog‘liq ma’naviy-axloqiy qarashlari, asosan, otasining “Axloqi Muhsiniy” asari asosida, shuningdek, Forobiy, Ibn Miskavayh va Ibn Sinolarning axloq ilmi nazariyasi va muammolariga oid ta’limotlari asosida shakllangan.

Bir qancha vaqt Xoja Ahror Valiy huzurida kotib, murid bo‘lib ma’naviy-axloqiy va tasavvufiy tarbiya topgan Ali Safiy, pirining o‘z taklifi, tavsiyasi va talabi bilan “Rashahot ayn ul-hayot”ni yozishga kirishar ekan, uning debocha – muqaddimasida o‘ta yuksak kamsuqumlik, kamtarlik bilan quyidagilarni yozadi: Xoja Ahrorning inson ko‘p bahra va foyda oladigan majlislarida yoki uning yo‘l yurishlarida hamrohlik asnosida gapirib, “Xojagoni silsilai naqshbandiya – q.s.ning xasoyisu shamoyil va manoqibu fazoyillarikim, hamma vaqt mazkur oylanur erdi va oning ba’zining istimo‘i bila (kamina) musharraf bo‘lur erdi va maorifu haqiyiqi baland va latoyifu daqoyiqi arjumandkim, ul Hazratning mu’jaz bayon tillariga payvasta o‘tar erdi, ondin tarfi idrok etib, musta’id bo‘lur erdi. Va ul favoyidi sharifa va javohiri nafisalarni latifai mudrikaning imdodi bila, quvvai hofizaning sadafida “ka-amsoli-l-lu’lu’ ul-maknun” parvarish qilur erdi” [4;14–15-b.].

Ali Safiy uchun piri-murshidning hayot tarzi, riyozatlari, irfoniy jahdlari, jazbaga g‘arq bo‘lib ketib, o‘zining hech ekanligini tushunish Holdir. Bu hol, ya’ni oriflik takomilida maqom bar maqom yuksala borish, zohiriy ma’naviyat – ilmlar, toat-ibodatlar va shariat farzlarini bajarishdan botiniy – irfoniy ma’naviyatga o‘ta borish – shariat, tariqat, ma’rifat va haqiqat maqomlarini bosib o‘tish yo‘li inson ma’naviy-axloqiy kamolotiining eng ishonchli va sinalgan asosidir. Bunday inson, ma’naviy yetuk, faol shaxsga, Ali Safiy fikricha, hayotdagi salbiy hodisa, jarayonlar, yetishmovchilik va qiyinchilik, og‘ir mashaqqatlar va hatto shayton tajovuz qilganda ham ta’sir qilmaydi, uning pokligi va kamolotiga putur yetmaydi. Bunga erishish esa mutafakkirning qat’iy ishonchiga ko‘ra, ko‘pincha, ana shu shaxs aql-zakovati, zukkoligiga, irodasining sobitligiga bog‘liqdir.

Shu bilan birga, Ali Safiy jamlagan irfoniy ibrat, misollar, hikmatlar inson erishadigan ma’naviy-axloqiy kamolot, borliq faqat mavhum, ilohiy yoki jazbaviy emas, balki juda ham yaqqol ifodalasa, ochiq ko‘rsatsa bo‘ladigan hayotdagi voqealarda namoyon bo‘lishi mumkin. Bu Xoja Bahouddin va otalari Burhoniddin Muhammad oralaridagi jiddiy bahsda namoyon bo‘lgandi [4;255-b.].

Tasavvuf irfoniy ma’naviyatiga ko‘ra, insonda, eng avvalo, ikkita ma’naviylik mavjud. Birinchisi insonga ota-onasi, tabiat bergan uyg‘unlik, jismoniy go‘zallik, ta’lim-tarbiya, shuningdek, maxsus san’atlar – amri ma’ruf, va’z, xotiblik, adab ilmi, turli san’atlar vositasida shakllanadigan, ikkinchisi – hammaga nasib etavermaydigan, Xudo ato etadigan tasavvufiy-irfoniy ma’naviyatdir. U ham o‘z o‘rnida muayyan tizim – izchillikda: shariat, tariqat, ma’rifat, haqiqat maqomlarida shakllanadi. Ma’naviyatning mazkur yuqori shakli yana Allohning hidoyati bilan, lekin bevosita piri-murshid rahnamoligi, yo‘l ko‘rsatishi va murid tomonidan butun vujudi, shuuri bilan, chin ixlos bilan qabul etishi, bajarishi oqibatida vujudga keladi, shakllanadi.

Ma’naviyatning bu yuqori, yuksak bosqichining shakllanishi konsepsiyasi, mexanizmi va o‘ziga xosligini Ali Safiy quyidagicha asoslab beradi: “Maxfiy qolmasunkim, vujudi ma’naviy so‘fiyya (q.s.a.) istilohlarida valodati soniyya (ikkinchi, qayta tug‘ilish)din iborat tururkim, solik mashima tabiatidin va oning ahkomidin (inson tanasining tabiiy o‘sishi, jamiyatdagi o‘sish va ularning qonunlaridan) chiqmog‘i turur, ondog‘kim, Hazrati Iyso (a.s.) oytdilar: “Lam yalija malakut us-samovoti man lam yuvlat tarratayni”, ya’ni, “kela bilmas va doxil bo‘la bilmas Osmonlar mulkig‘a kishikim, mutavallid bo‘lmasa ikki(nch)i marta”. Va har kishikim, vujudi ma’naviyg‘a bu ma’no bilakim, mazkur bo‘ldi, musharraf bo‘lg‘on bo‘lsa, har oyina, xojat bo‘lmas onga ul namarsagakim, kishidin tariqi ta’lim olmoq iltimos etsa. Bas, vujudi ma’naviy bu mahallda onga mahluldur (ya’ni unga xomil bo‘lgan bo‘ladi), bo‘lurkim, vujudi soniyning tolibi turur. Va

ul kishikim, bul vujudning partavidin onga asare tushubtur. Bas, majoz tariqi bila oytsa bo‘lurkim, onga vujudi ma’naviy hosil turur” [4;283-b.].

Boshqa bir o‘rinda, Ali Safiy Xoja Ahrorning o‘z muridlariga siyosat va malomatlar qilib, aytgan quyidagi so‘zlarini keltirgan. Mazkur so‘zlar ham haqiqiy ma’naviyat, sidq aslida raiyatga madad, adl-insof bilan, zulm-zo‘ravonlik dastini kesish, odamlarga naf, foyda keltirish ekanligini ta’kidlaydi: “Ko‘chalarda oylanib yurunglar, bir ish etinglarkim, odamlar sizlardin manfaat olsunlar. Har vaqt ul vajhkim, eta bilsangizlar o‘zlaringiz kam etungizlar (ya’ni, kamtar, kamsuqum bo‘linglar), sa’iy qilungkim, shuhudi ahadiyyatda kasrat hosil bo‘lsun... arbobi valoyati xossadin afrodi insoniyning akmalig‘a bul ma’ni bar sabili nadra hosil bo‘lur” [4;320-b.]. Ma’naviy vujud kamoloti, Ali Safiy xulosasiga ko‘ra, ayni paytda, xalqqa qo‘shilish, aralashish behuzur qilganda ko‘p istig‘for aytish bilan, ro‘za tutish, taomdan tiyilish bilan, shuningdek, shahvoniy quvvatni tinchlantirish bilan zohiriy vujudni kamol toptirish, uning yordamida “martabai hayvoniyatni kamol toptirishdur” [4;347-b.]. Ana shu ma’noda, Ali Safiy ko‘rsatishicha, chin ma’naviy vujud sohiblari, ya’ni “ahli irshod va avliyoullohlar rasul(sav) ulumi xoslarig‘a voris turur”. Shu bilan birga, Ali Safiy keltirib o‘tganidek, insonni ma’naviy jihatdan foydali mehnat, mashaqqatlarni yengib o‘tish, bartaraf etishchalik boshqa bir jihatlar kamolga erishtirmas. “Haqiqati insoniyni andog‘ pokiza va sof etmasdurkim, balo va mehnat, bular asl xosiyyat bila g‘aliz hajoblarning dofi’i tururlar”.

Ali Safiy e’tiqodiga ko‘ra, inson ma’naviy kamoloti ikki yo‘l bilan: biri foydali mehnat, kasb-kor, dehqonchilik bilan, boshqasi esa sof irfoniy riyozatlar, jiddu-jahd bilan erishiladi.

Ali Safiy nima uchun dunyoda inson ma’naviy kamolotga erishishi qiyin kechadi, degan savol qo‘yib, quyidagicha ilmiy va mantiqiy asosli javob keltiradi: “Arvohi insoniyya javori qudsda hamisha mushohadada erdilar. Vaqtikim, bu olamga keltirib, nafsi nosutiyda mahbus etdilar, abdong‘a taalluq topg‘on jihatidin abdonning muhtoji ilayh bo‘lg‘on nimarsalarikim, maskanu mablas va mat’at va bulardin boshqa nimarsalarga mashg‘ul bo‘ldi. Va ba’zilarg‘a bovujudi bu shug‘l bo‘lub, maqarri asliyg‘a etushmakka mayl va istirobg‘a keldi. Tamattuoti bahimiy va masti lazzoti tabiiy olarning maqarri asliyg‘a tavajjuhlaridin mone’ bo‘lmadi” [4;366-b.].

Ali Safiy xuddi shuningdek, o‘z piri-murshidlaridan keltirgan quyidagi iqtiboslari olim va orif kimligini tushuntirishga yordam beradi. “Oytur erdilarkim: Olim bila Orifning orasida farq bor turur, masalan, bir kishining nahv mas’alalarig‘a ilmi bor tururkim, foil-u marf-u’, maf’ulu mansub turur. Ul kishini ilmi nahvg‘a olim derlar va Orif demaslar. Ammo ilmi nahvg‘a Orif deb ul zamon oyturlarkim, ul mas’alalarning har birig‘a bemushoibai takalluf va tavaqquf o‘z mahallida amla bersa. Bu yanglig‘kim, ilmi tavhidga olim derlar ul kishinikim, oning tavhidi ilm yuzasidin turur, ya’ni e’tiqod etib tururlar va sifat va zotni o‘z ko‘nglida qaror beribdurkim, “lo fo‘ila fi-l-vujudi illalloh”, ya’ni vujudotda Allohu taolodin boshqa fo‘il yo‘q turur. Bu yanglig‘ kishini ilmi tavhidga olim derlar. Agar af’ol va avsofning har biri o‘z mazhari va g‘ayri mazharida zuhur etar vaqti(da) ta’mmul va takalluf va tavaqquf etmay bilurkim, fo‘il Haq subhonahu turur, oni Orif derlar. Agar bu ma’nini ta’ammul bilsa, ya’ni iymonning quvvati bila bilsa, oni muta’arrif derlar” [4;367–368-b.].

Xulosa o‘rnida shuni alohida ta’kidlab o‘tish mumkin:

Avvalo, Faxruddin Ali Safiy yurtimizdan yetishib chiqqan, falsafa, din va tasavvuf yo ‘nqalishlarida samarali ilmiy ijod qilib, salmoqli asarlar qoldirgan mutafakkirlarimizdan biridir.

Ikkinchidan, Ali Safiy o ‘z asarlarida ma’naviyat jumladan, masalalari bilan ham shug‘ullangan, ma’naviyatga ta’rif bergan, inson ma’naviyati shakllanishining darajalarini aniqlab bergan.

Uchinchidan, alloma ma’naviyatni juda yaqqol va yorqin ifoda eta olgan, ma’naviy borliq, ma’naviy kamolot to‘g‘risida o‘z nuqtayi nazarini ilgari surgan. Shuningdek, uning darajalari, mohiyati, vazifalari, qadriyatlarining butun murakkabligiga qaramay, juda aniq, ilmiy, mantiqiy izohlab, talqin bergan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Мирзиёев Ш.М. Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб, янги босқичга кўтарамиз. 1-жилд, Т., “Ўзбекистон”, 2019, 592-бет.

(2). Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т., 2008, 176-бет.

(3). Фахруддин Али Сафий. Рашаҳот... Т., Абу Али ибн Сино, 2003, 536-бет.

(4). Фахруддин Али Сафий. Рашаҳоту айнил-ҳаёт (Обиҳаёт томчилари). Т., Абу Али ибн Сино, 2004, 536-бет.

(5). Каримов Э.Э. Хожа Аҳрор ҳаёти ва фаолияти. Тошкент, “Маънавият”, 2003, 48-бет.

(6). Фахриддин Али Сафий. Латофатнома. Тошкент, Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашрёти, 1996, 192-бет.

(7). Фахруддин Али Сафй. Одоб ул-асҳоб. Дурдонаҳои наср. Намунаҳои насри форсу точик. Асрҳои XV то аввали асри XVIII. Чилди саввўм. Душанбе, “Адиб”, 1991, 240–309-бетлар.

Samadov Jonmurod (Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti “Tarix va falsafa” kafedrasi o‘qituvchisi; e-mail: samadov@mail.ru; Orcid: 0009-0008-9664-3241)

JALOLIDDIN RUMIYNING FALSAFIY-TASAVVUFIY QARASHLARIDA KOMIL INSON G‘OYASI

Annotatsiya*. Sharq falsafiy tafakkur tarixining vakillaridan biri hisoblangan Jaloliddin Rumiyning falsafiy-tasavufiy qarashlarida komil inson g‘oyasi muhim ahamiyatga ega. Ushbu maqolada Rumiyning inson va uning jamiyatdagi o‘rni, komil inson tushunchasining asosiy atributlari tahlil qilingan. Rumiy asarlarining komil inson tarbiyasidagi o‘rni ochib berilgan.*

Kalit so‘zlar*: Jaloliddin Rumiy, tasavvuf, inson, jamiyat, komil inson, nafs tarbiyasi, e’tiqod.*

Самадов Жонмурод (Денов, Институт предпринимательства и педагогики, преподаватель кафедры «Истории и философия»; e-mail: samadov@mail.ru; Orcid: 0009-0008-9664-3241)

ИДЕЯ СОВЕРШЕННОЙ ЛИЧНОСТИ В ФИЛОСОФСКО-МИСТИЧЕСКИХ ВОЗЗРЕНИЯХ ЖАЛАЛИДДИНА РУМИ

Аннотация. *Идея совершенного человека имеет большое значение в философско-мистических воззрениях Жалалуддина Руми, одного из представителей истории восточной философской мысли. В статье анализируется концепция Руми человека и его места в обществе, а также основные качества идеального человека. Раскрывается роль произведений Руми в воспитании цельной личности.*

Ключевые слова: *Джалалуддин Руми, суфизм, человек, общество, совершенный человек, воспитание души, вера.*

Samadov Jonmurod (Denov Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Lecturer of the Department of History and Philosophy; e-mail: samadov@mail.ru; Orcid: 0009-0008-9664-3241)

THE IDEA OF THE PERFECT MAN IN THE PHILOSOPHICAL AND SUSIFIC VIEWS OF JALALIDDIN RUMI

Annotation. *The idea of the perfect person is of great importance in the philosophical and mystical views of Jalaluddin Rumi, one of the representatives of the history of Eastern philosophical thought. This article analyzes Rumi’s concept of man and his role in society, the main attributes of the concept of the perfect person. The role of Rumi’s works in the education of the perfect person is revealed.*

Keywords: *Jalaluddin Rumi, Sufism, man, society, perfect man, education of the soul, faith.*

Kirish (Introduction). Jaloliddin Rumiy (1207–1273) nafaqat tasavvufiy shoir, balki Sharq falsafasining ulkan vakillaridan biri hisoblanadi. U Sharq falsafasiga nafosat, ilohiy muhabbat va inson kamolotini asosiy g‘oya sifatida olib kirgan. Uning qarashlari Sharqning turli falsafiy oqimlari, jumladan, tasavvuf, islom falsafasi va axloqiy-ruhiy kamolot konsepsiyasiga katta ta’sir ko‘rsatgan. Rumiy faqatgina Sharq emas, balki G‘arb falsafasiga ham ta’sir o‘tkazgan. Uning asarlari XIV–XV asrlarda Yevropaga tarjima qilingan bo‘lib, G‘arbning ma’naviy va falsafiy tafakkuriga ham ta’sir ko‘rsatgan. U o‘z asarlarida insonparvarlik, ruhiy ozodlik, muhabbat va donishmandlik kabi tushunchalarni ilgari surgan. Rumiy tasavvufning mohiyatini, uning inson ma’naviyatini shakllantirishdagi o‘rnini chuqur talqin qilgan. Uning fikricha, inson o‘zining ilohiy mohiyatini anglash orqali mukammallikka yetishi mumkin. Bu g‘oya uning mashhur «Masnaviy» asarida keng yoritilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili (Literature review). Bugungi kunga kelib, Jaloliddin Rumiy ijodiga qiziqish nafaqat Sharq mamlakatlarida, balki G‘arbda ham ortib bormoqda. Jumladan, nemis sharqshunos olimi Annemari Shimmelning “Rumi: Ich bin der Wind und du bist Feuer. Leben und Werk des Mystikers” (“Rumiy: Men shamolman, sen esa olovsan. So‘fiyning hayoti va faoliyati”) nomli asari buyuk mutasavvifning hayoti va ilmiy faoliyatini yoritib berishda muhim manbalardan biri hisoblanadi [4]. Shuningdek, musulmon olimlaridan biri Nasr Sayyid Husaynning “The Garden of Truth: The Vision and Practice of Sufism” (“Haqiqat bog‘i: tasavvufning tasviri va amaliyoti”) nomli asarida Rumiyning inson to‘g‘risidagi tasavvufiy g‘oyalariga alohida ahamiyat qaratgan [5].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Jaloliddin Rumiyning falsafiy-tasavvufiy qarashlarida komil inson g‘oyasining rolini tadqiq etishga qaratilgan mazkur maqolada ilmiy tadqiqotning germenevtik tahlil, qiyosiy tahlil, analiz, sintez kabi metodlaridan samarali foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Rumiy falsafasi Sharq mutafakkirlarining umumiy qarashlari bilan uyg‘unlashgan holda, muhabbatni inson va Xudo o‘rtasidagi eng asosiy bog‘lovchi kuch si-

fatida talqin qiladi. Bu g‘oya boshqa Sharq mutafakkirlari, masalan, Al-G‘azzoliy va Fariduddin Attor kabi donishmandlarning qarashlari bilan hamohang bo‘lgan. Uning falsafiy qarashlari shuni ko‘rsatadiki, inson ruhiy jihatdan yuksalib, ilohiy haqiqat bilan birlashishi mumkin.

Sharq falsafasi doimo inson va uning mohiyatini tadqiq qilish bilan shug‘ullangan. Sharq falsafasida axloqiy tarbiya va ruhiy poklanish muhim mavzulardan biri hisoblanadi. Rumiy bu masalada insonni faqat moddiy jism sifatida emas, balki ilohiy nurga intiluvchi mavjudot sifatida talqin qiladi. U insonni doimo izlanishga, o‘zini anglashga, haqiqatni topishga chaqiradi. Rumiy insonni har doim o‘z ustida ishlashga, yomon illatlardan voz kechib, poklanishga undagan. Unga ko‘ra, inson o‘z qalbini yovuzlikdan, g‘azab va hasaddan tozalashi kerak [1;81-b.].

Rumiy uchun *inson* – bu nafaqat fizik bir mavjudot, balki uning ichki olami, qalbi, ruhiy tuyg‘ulari va Allohga bo‘lgan munosabati orqali shakllanadi. Rumiy, insonni har tomonlama yuksaltirishni nazarda tutgan holda, uni ma’naviy sayohatga, haqiqiy bilimni topishga va Alloh bilan birlashishga chaqiradi. Rumiy insonni quyidagicha tasvirlaydi: «Inson bir vaqtlar o‘zini Allohdan ajratilgan deb bilardi, lekin u, aslida, uning ichida yashaydi va uning nuri bilan yashaydi» [3;85-b.]. Bu fikr Rumiyning ontologik qarashlarining markaziy nuqtasini tashkil etadi. Unga ko‘ra, insonning ichki mohiyati bu Allohning nuridir. Rumiy, insonni o‘z mohiyatini anglash va o‘zi bilan yuzma-yuz kelish jarayoniga undaydi. Insonning ichki dunyosi – bu ruhiy olam va bu olamning mohiyati esa Allohning nurlaridan iborat.

Sharq falsafasida axloqiy tarbiya va ruhiy poklanish muhim mavzulardan biri hisoblanadi. Rumiy insonni har doim o‘z ustida ishlashga, yomon illatlardan voz kechib, poklanishga undagan. Unga ko‘ra, inson o‘z qalbini yovuzlikdan, g‘azab va hasaddan tozalashi kerak. Rumiy uchun insonning ruhiy sayohati – bu ma’naviy kamolotga erishish, o‘z haqiqiy mohiyatini anglash va Alloh bilan birlashish yo‘lida olib boriladigan yo‘ldir. U bu sayohatni «nafs»ni jilovlash, qalbni poklash va insonni ilohiy nurlarga erishishga yo‘naltirish jarayoni sifatida tushunadi. Insonning yuksalishi nafaqat tashqi olamda emas, balki uning ichki dunyosida ham amalga oshadi. Rumiyning fikriga ko‘ra, insonning qalbi Allohning nuri bilan to‘ldirilgan bo‘lib, faqat u qalbini poklab, to‘g‘ri yo‘lga kirganida, haqiqiy ma’naviy hayot boshlanadi. “Masnaviy”da Rumiy insonning ruhiy sayohatini quyidagicha tasvirlaydi: «Insonning ichidagi zulmat, uning nafsidan keladi. Faqat u nafsini jilovlaganida, nurga erishadi» [2;192-b.].

Bu bayt Rumiyning nafs va qalb masalasi haqidagi falsafasini ochib beradi. Naqadar jismoniy va tashqi dunyo o‘zgarib tursa ham, haqiqiy yuksalish faqat nafsni jilovlash va ichki nurga erishish orqali amalga oshadi. Rumiy tasavvufiy ontologiyada insonni faqat jismoniy mavjudot sifatida ko‘rmaydi, balki uning ma’naviy olami va qalbi orqali Alloh bilan aloqasini ta’kidlaydi. Unga ko‘ra, insonning haqiqiy maqsadi Alloh bilan birlashishdir. Bu jarayon, Rumiy ta’riflaganidek, ichki ma’naviy olamning o‘zgarishi va yuksalishi orqali amalga oshadi.

Insonning ma’naviy olami, nafaqat tashqi dunyo bilan bog‘liq bo‘lgan materialistik qadriyatlar, balki ichki ruhiy izlanishlar, Allohga bo‘lgan muhabbat, haqiqiy bilimni topish va qalbni poklash bilan bog‘liq. Rumiy bu ma’naviy olamda bo‘lgan barcha jarayonlarni o‘zaro bog‘liq deb hisoblaydi. Insonning yuksalishi, nafaqat ruhning poklanishi, balki Alloh bilan birlashish orqali amalga oshadi.

Quyidagi baytdan Rumiyning tasavvufiy ontologiyasini yaqqol ko‘rish mumkin: «Sizning ichingizda bor bo‘lgan nur Allohning o‘zi. Uni anglab, o‘zingizni topasiz» [3;76-b.].

Jaloliddin Rumiy insonning asl mohiyatini Allohning nuri deb biladi. Unga ko‘ra, insonning tashqi ko‘rinishi va jismoniy mavjudligi faqat tashqi dunyo bilan bog‘liq, lekin uning haqiqiy mohiyati ruhiy dunyo, Alloh bilan bo‘lgan aloqadir. Rumiy insonni o‘z ichki nurlarini topishga, nafsni jilovlashga va Allohga bo‘lgan sevgisini kuchaytirishga chaqiradi. Bu jarayonni u «ruhiy qayta tug‘ilish» sifatida tasvirlaydi.

Masnaviyda Rumiy yozadi: «Insonning maqsadi o‘zini o‘zgartirish, haqiqiy bo‘lish, faqat Allohga yuzlanishdir» [2;401-b.]. Bu o‘rinda, Rumiyning ontologik qarashlari insonning ichki o‘zgarishini, o‘zini anglashni va haqiqiy yuksalish uchun Allohga yuzlanishni o‘rgatadi.

Rumiy insonning ruhiy sayohatining birinchi bosqichi sifatida nafsni jilovlashni ta’kidlaydi. Nafs – bu insonning ichki dushmani bo‘lib, uning o‘zini haqiqatan anglashiga to‘sqinlik qiladi. Nafsni jilovlash, o‘z ichki yuksakligini anglashga yo‘l ochadi. Masnaviyda Rumiy yozadi: «Nafsni jilovlash qalbni poklashdir. Nafsni jilovlagan odam, haqiqatan, erishadi» [2;681-b.].

Ruhiy rivojlanishning keyingi bosqichi bu ichki olamni anglash, o‘zning haqiqiy mohiyatini tushunishdir. Rumiy insonning ichki dunyosidagi zulmat va nurlarni ajratib, ularni tozalashni nazarda tutadi.

So‘nggi bosqich Allohga yaqinlashish va uning huzurida haqiqatni topishdir. Rumiy bu jarayonni «maqom» deb ataydi va har bir maqomda insonning ma’naviy jihatdan yuqorilanishi, Allohning nuriga erishishi amalga oshadi.

Yuqorida keltirilgan tahlillardan ma’lum bo‘ladiki, allomaning tasavvufiy qarashlarida «Yagona Haqiqat» va «Alloh bilan birlashish» tushunchalari markaziy o‘rin tutadi. Bu tushunchalar, uning falsafasining asosiy tamoyillarini tashkil etadi va ularning o‘rni insonning haqiqiy maqsadi va uning ruhiy sayohatidagi markaziy unsur hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion /Recommendations). Jaloliddin Rumiy Sharq falsafasida chuqur iz qoldirgan buyuk mutafakkirlardan biridir. U tasavvufni yanada yuksaltirib, insoniy kamolot, ilohiy muhabbat va haqiqat tushunchalarini rivojlantirgan. Uning qarashlari bugungi kunda ham butun dunyoda insoniyatga ilhom bermoqda va Sharq falsafasi merosining ajralmas qismi bo‘lib kelmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Arberry A.J. Discourses of Rumi. London, 1961, 319 p.

(2). Mavlono Jaloliddin Rumiy. Masnaviyi ma’naviy. Toshkent, “MERIYUS”, 2010, 791-bet.

(3). Rumiy Jaloliddin. Masnaviy-i Ma’naviy. Tahrir: B.Zarrabi, Tehron, 2015, 718-bet.

(4). Schimmel Annemarie. The Triumphal Sun A Study of the Works of Jalaloddin Rumi. London, Published by East-West Publications, 1980, 428 p.

(5). Seyyed Hussein Nasr. The Garden of Truth. The Vision and Practice of Sufism. Harper One, 2007, 192 p.

(6). William C. Chittick. The Sufi Path of Knowledge: Ibn al-Arabi’s Metaphysics of Imagination. Albany, State University of New York Press, 1989, 500 p.

To‘yeva Muhayyo Shuxrat qizi (Nizomiy nomidagi Toshkent davlat Pedagogika universiteti “Ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi; tuyevamuhayyo@gmail.com)

RAQOBATBARDOSH JAMIYATNI TADQIQ QILISHNING NAZARIY KONSEPTUAL ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola raqobat va raqobatbardosh jamiyat tushunchalarini nazariy jihatdan tahlil qiladi. Raqobat insoniyat jamiyati tarixi davomida muhim rol o‘ynagan ijtimoiy hodisa bo‘lib, u iqtisodiyot, siyosat, fan va madaniyat sohalarida namoyon bo‘ladi. Maqolada raqobatning ijtimoiy va iqtisodiy ahamiyati, raqobatbardosh jamiyatni shakllantirish omillari, shuningdek, ta‘lim tizimining bu jarayondagi o‘rni ko‘rib chiqiladi. Raqobatni to‘g‘ri boshqarish va ichki hamkorlikni rivojlantirish orqali jamiyatda ijobiy o‘zgarishlarni amalga oshirish imkoniyatlari haqida fikr yuritiladi.*

Kalit so‘zlar: *raqobat, raqobatbardosh jamiyat, ijtimoiy hodisa, inson kapitali, innovatsion tafakkur, iqtisodiy rivojlanish, ichki hamkorlik, biologik raqobat, ta’limda raqobatbardoshlik, raqobatning ontologik asosi.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОГО ОБЩЕСТВА

Аннотация. *Эта статья теоретически анализирует понятия конкуренции и конкурентного общества. Конкуренция – это социальное явление, которое играло важную роль на протяжении всей истории человеческого общества, проявляющееся в сферах экономики, политики, науки и культуры. В статье рассматривается социальное и экономическое значение конкуренции, факторы формирования конкурентного общества, а также роль системы образования в этом процессе. Обсуждаются возможности осуществления позитивных изменений в обществе посредством правильного управления конкуренцией и развития внутреннего сотрудничества.*

Ключевые слова: *конкуренция, конкурентное общество, социальное явление, человеческий капитал, инновационное мышление, экономическое развитие, внутреннее сотрудничество, биологическая конкуренция, конкурентоспособность в образовании, онтологическая основа конкуренции.*

THEORETICAL CONCEPTUAL FOUNDATIONS OF THE STUDY OF COMPETITIVE SOCIETY

Annotation. *This article provides a theoretical analysis of the concepts of competition and a competitive society. Competition is a social phenomenon that has played an important role throughout the history of human society and manifests itself in the spheres of economics, politics, science, and culture. The article examines the social and economic significance of competition, factors in the formation of a competetive society, as well as the role of the education system in this process. Opportunities for positive changes in society through the proper management of competition and the development of internal cooperation are discussed.*

Keywords: *competition, competitive society, social phenomenon, human capital, innovative thinking, economic development, internal cooperation, biological competition, competitiveness in education, ontological basis of competition.*

Kirish (Introduction). Raqobat insoniyat jamiyati paydo bo‘lganidan beri odamlar kundalik hayotining ajralmas qismiga aylandi. Insoniyat tarixi davomida odamlar yashash va mehnat sharoitlarini yaxshilash, unumdor yerlar uchun, turli afzalliklarga ega bo‘lish uchun, jamiyatda o‘z ta’siriga ega bo‘lish, hokimiyat, moddiy va ma’naviy ne’matlarning eng maqbulidan foydalanish uchun doimo tabiat bilan va o‘zaro, bir-birlari bilan raqobatlashgan. “Raqobat” so‘zi o‘zbek tiliga nemischa “konkurrenz”dan kirib kelgan. Qadimgi lotin tilida “concurro yoki concurrentia” shaklida uchraydi, bu so‘zlar tomonlar o‘rtasidagi o‘zaro ta’sirning turli jarayonlarini, masalan, ularning birlashishi va to‘qnashuvini bildirish uchun ishlatilgan. Amerikalik faylasuf va psixolog Jeyms Mark Bolduin 1902-yilda o‘zining “Falsafa va psixologiya lug‘ati”-da raqobatning uchta asosiy turini farqlab ko‘rsatib bergan: a) biologik raqobat; b) shaxsiy yoki ongli raqobat; d) savdo va sanoatda raqobat. Shu bilan bir qatorda, menejment va boshqaruv sohasi professori Kilduff va uning hamkasblari 2010-yilda o‘zlarining sharhlarida “raqobatni uch tur: individual, guruh va tashkilot)ga bo‘lgan va raqobatni ko‘proq “subyektiv raqobat munosabatlari” sifatida ajratib ko‘rsatishgan”.[1] Raqobatbardosh jamiyatni yaratishni falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilganimizda, ta’lim tizimini aksiologik va epistemik qarashlardan xalos qilib, jamiyatni, zamonaviy iqtisodiy jamiyat muhiti bilan integratsiyalashuvning yangi usullarini izlashga zaruriyat sezmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Raqobat nazariyasida, “raqobat bu, (lotincha concurrentia – to‘qnashuvdan) – har qanday sohada eng yaxshi natijalarga erishish uchun kurash. Raqobat iqtisodiyot, siyosat, fan, san’at, madaniyat sohalarida namoyon bo‘lib, murakkab va ko‘p qirrali tushuncha va hodisa sifatida qaraladi”.[2] Keng ma’noda, raqobatbardoshlik – bu qo‘yilgan maqsadlarga erishishda boshqalardan ustun bo‘lish qobiliyati. Ko‘pgina tadqiqotchilarning fikricha, ushbu atamaning umumiy qabul qilingan ta’rifi yoki raqobatbardoshlikni baholash va rivojlantirish usullariga yagona yondashuv hali ham mavjud emas, deb hisoblanadi.

Raqobat keng tarqalgan ijtimoiy hodisa bo‘lib, u, bir vaqtning o‘zida, barcha tomonlar erisha olmaydigan maqsad sari intilishlarini anglatadi, ba’zan bir tomon maqsadga erishadi va foyda oladi, ikkinchisi esa yo‘qotishlarga duch keladi. Raqobat ko‘plab fanlar doirasida o‘rganiladigan mavzusidir. Biologiya fanida raqobat organizmlar o‘rtasidagi munosabatlardan biridir. Zamonaviy jamiyat, ko‘pincha, tashqi raqobat ichki hamkorlikka asoslanishi ta’kidlanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatdiki, ichki raqobat, ko‘pincha, ichki kurashlarga aylanadi, bu esa, o‘z navbatida, xodimlarning ma’naviyati va mahsuldorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Zamonaviy dunyoda mamlakatning barqaror rivojlanishi, iqtisodiy o‘sishi va raqobatbardoshligini ta’minlashda fan va ta’lim sohalarini taraqqiy ettirish muhim strategik ahamiyatga ega bo‘lib qoldi. Mamlakatning raqobatbardoshligi omillari: aholining bilim darajasi, ilmiy salohiyat, muvaffaqiyatli loyihalar tajribasi, inson kapitali asosiy mezonlarga aylandi. Bugun na tabiiy resurslar, na yuqori texnologiyali ishlab chiqarish, barqaror rivojlanishining kafolati hisoblanmaydi, balki davlatlar va jamiyatlarning barqaror iqtisodiyoti, raqobatbardoshligi inson kapitali va innovatsion tafakkuriga bevosita bog‘liq bo‘lib qoldi.

Bizningcha, raqobatbardoshlik bu insonlarning yoki tashkilotlarning sog‘lom va halol raqobat muhitida faoliyat yuritish qobiliyatidir. Raqobatbardoshlik innovatsiya, moslashuvchanlik, ishonchni qozonish va texnologik rivojlanish kabi tushunchalarning kompleks birligi hisoblanadi. Bu tushuncha iqtisodiyot, biznes, sport, ta’lim va ijtimoiy hayot kabi turli sohalarda qo‘llaniladi. Raqobatbardoshlik tushunchasini kundalik hayotda ishlatishda shaxsiy, jamoaviy va milliy raqobat kabi turlarga ajratiladi. Raqobat tushunchasini tahlil qilar ekanmiz, bu tushuncha iqtisodiy atama sifatida M.Porter, F.Kotler, R.Faxrutdinovlar “raqobat mulk yoki aniq ehtiyojning real yoki potensial qondirilish darajasi”, deb tavsiflangan.[3]

Dunyo XXI asrning o‘tgan 24 yili ichida hayot strategiyalarning yangi va xilma-xil ko‘rinishlariga guvoh bo‘ldi. Zamonaviy yoshlarning tafakkur paradigmasining keskin o‘zgarishi, pragmatik fikrlaydigan

---

[1] Kilduff, Gavin J., Elfenbein, Hillary Anger, Staw, Barry M. “The psychology of rivalry: A relationally dependent analysis of competition”. Academy of Management Journal 2010, 53 (5), p. 943–969.

[2]Портер М. Конкурентная стратегия. Методика анализа отраслей конкурентов. Пер. с англ., М., “Альпина Паблишер”, 2011, с. 454.

[3] Котлер Ф. Маркетинг, менеджмент. Пер. с англ., Санкт-Петербург, “Питер”, 2011, с. 816; Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент. М., “Маркетинг”, 2002, 276 с.

odamlarning yangi avlodi yetishib chiqishi, faol mehnat faoliyatiga olib keldi. Hayotimizni yaxshilashga qaratilgan va tafakkurimiz iste'molida yangi tushunchalar paydo bo'ldi. Aholining turmush darajasini yaxshilash uchun qo'llanilayotgan taktik modellarda "raqobat", "raqobatbardoshlik", "raqobatda ustunlik", "raqobat salohiyati", "raqobatbardosh pozitsiyalar" kabi so'zlar asta-sekin ilmiy tadqiqotlarning kundalik leksikoni (umumiste'moldagi zaxira so'z va iboralarning asosiy iste'mol iborasi)ga aylantirdi.

Hozirgi kunda darsliklarda, gazeta maqolalarida, ilmiy nashrlarda, biznes atamalar lug'atlarida va odamlarning kundalik iste'mol so'zlarida "raqobat" tushunchasining turli xil ta'riflari, talqinlarini topish mumkin. Bizningcha, raqobat bu manfaatlar to'qnashuviga asoslangan odamlarning o'zaro harakatlari va o'zlarini mustaqil ravishda himoya qilish zaruratidir. Ushbu harakatlar zarur tovarlar va resurslardan foydalanishda raqobatchilardan ustunlikka erishish, shuningdek, mavjudlik, faoliyat va rivojlanish uchun nisbatan yaxshi sharoitlarni ta'minlashga qaratilgan.

Raqobatning konstruktiv nazariyasini yaratuvchisi Y.B.Rubin raqobat tushunchasini ta'riflar ekan, u quyidagi komponentlardan "…,eng avvalo, raqobatchilar, raqobat natijalari, raqobatni tashkil etuvchi resurslar, raqobat jarayonlari, raqobat strategiyasi, raqobat taktikasi, raqobatbardosh vaziyat, bozor ishtirokchilarining raqobatbardosh holati"dan tashkil topadigan faoliyatdir.[1]

Raqobatbardosh jamiyat – bu rivojlanish, innovatsiyalar, mehnat unumdorligi va iqtisodiy samaradorlikni ta'minlaydigan muhit bo'lib, u erkin bozor, adolatli imkoniyatlar va kuchli individual hamda jamoaviy raqobat tamoyillariga tayanadi. Raqobatbardosh jamiyatning quyidagi xususiyatlar asosiy harakatlantiruvchi generatorga aylanadi: a) erkin bozor va iqtisodiy raqobat – korxonalar va tadbirkorlar o'z mahsulot va xizmatlarini taklif qilishda doimiy innovatsiyalar bilan shug'ullanishi; b) ilm-fan va texnologik rivojlanish – jamiyatning ilmiy salohiyati yuksalishi, ta'lim tizimining sifatli bo'lishi raqobatbardoshlikni ta'minlashi; d) siyosiy va huquqiy erkinlik – inson huquqlari va tadbirkorlik erkinligini himoya qiluvchi qonunchilik tizimi mavjud bo'lishi; e) madaniy raqobat – kreativ g'oyalar, innovatsion tafakkur rag'batlantiriladi.

Falsafa antologiya borliqning mohiyatini o'rganadi. Aynan raqobatbardosh jamiyatning antologik asosini o'rganish muhim hisoblanadi. Raqobatbardosh jamiyatning antologik asoslarini borliq va ijtimoiy haqiqat tashkil qiladi. Raqobatbardosh jamiyat borliqning obyektiv va subyektiv jihatlarini o'zida mujassam qiladi. Ijtimoiy haqiqat odamlar o'rtasidagi iqtisodiy, siyosiy va madaniy munosabatlar orqali shakllanadi. "Raqobatning zaruriyati – tabiatda mavjud bo'lgan evolutsion tamoyillar jamiyat rivojlanishida ham namoyon bo'ladi. Bugungi globallashuv sharoitida kuchli va moslashuvchan tizimlar raqobatbardosh jamiyatda rivojlanishdab to'xtamaydi".[2] Raqobatbardosh jamiyatning muhim xususiyatlaridan biri jamiyatda subyekt va obyekt munosabatlari – shaxs va jamiyat o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sir raqobatbardoshlikni shakllantiradi. Inson intellekti va kreativ tafakkuri raqobat muhitida yanada yuksaladi.

Falsafada rivojlanishning o'ziga xos qarama-qarshiliklarini, birliklarini ifodalaydigan dialektika qonunlari nuqtayi nazaridan raqobatbardosh jamiyatni tahlil qilinsa, uning o'zgarishi, rivojlanishi, taraqqiyoti va transformatsiyasining mohiyatini anglash oson kichadi. Dialektika har qanday jarayonning qarama-qarshiliklar orqali rivojlanishini tushuntiradi. "Raqobatbardosh jamiyatda ham qarama-qarshiliklar mavjud bo'lib, ular tizimning harakatlantiruvchi kuchlari hisoblanadi".[3] Teskari aloqalar mexanizmi – jamiyat ichida muvaffaqiyat va muvaffaqiyatsizlik o'zaro bog'liq. Kuchli raqobat ba'zida ijtimoiy tengsizlikni keltirib chiqaradi. Sifat o'zgarishlari – raqobat natijasida jamiyat sifat jihatidan o'zgaradi, eski tizimlar yangilari bilan almashtiriladi. Masalan, an'anaviy ishlab chiqarish tizimlari o'rnini avtomatlashtirilgan texnologiyalarga bo'shatib beradi. Inqiroz va rivojlanish – dialektik nuqtayi nazardan, har qanday jamiyat inqiroz orqali rivojlanadi. Raqobatbardosh jamiyatda ham inqirozlar yangilanishga turtki bo'ladi.

Raqobatbardosh jamiyatni falafada sinergetek tahlil qilganda, murakkab tizimlarning o'z-o'zidan tartiblanish va rivojlanish jarayonlarini tushuntiradi. Raqobatbardosh jamiyat sinergetik nuqtayi nazardan quyidagi xususiyatlarga ega: "O'z-o'zini tashkil etish – jamiyatda bozor mexanizmlari va ijtimoiy institutlar o'zini-o'zi tartibga solib, rivojlanib boradi. Tartibsizlik va tartib o'rtasidagi muvozanat – jamiyat doimiy o'zgarish va muvozanat o'rtasida bo'ladi. Raqobatning haddan tashqari kuchayishi tartibsizlikga olib kela-

[1] Рубин Ю.Б. Что такое конкуренция? (введение в теорию конкурентного поведения). Московский Финансово-промышленный университет «Синергия». Современная конкуренция, № 1 (43), с. 104.

[2] Васильев Г.Н., Келасьев В.Н. Самоорганизация целостности: психосоциогенез. Санкт-Петарбург, "СПбГУ", 2003, с. 112.

[3] Цой Л.Н. Социальная организация и самоорганизация: конфликты и развитие личности. "Мир психологии", 2011, № 2, с. 98.

di, shuning uchun ijtimoiy boshqaruv muhim rol o‘ynaydi. Innovatsiyalar va o‘zgarishlar – har qanday tizim yangi innovatsiyalar va texnologiyalar orqali rivojlanadi”.[1] Raqobatbardosh jamiyatda ham bu jarayonlar muhim o‘rin tutadi.

Raqobatbardosh jamiyatni falsafiy nuqtayi nazardan tahlil qilar ekanmiz, uning mohiyati erkin bozor, innovatsiyalar va intellektual rivojlanish asosiga qurilganligini ko‘ramiz. Antologik jihatdan u ijtimoiy haqiqat va inson faoliyatiga bog‘liq, dialektik jihatdan esa qarama-qarshiliklar orqali rivojlanadi. Sinergetik nuqtayi nazardan, jamiyat o‘z-o‘zini boshqaradigan murakkab tizim bo‘lib, unda tartib va xaos birgalikda mavjud. Shu sababli raqobatbardosh jamiyatni boshqarishda muvozanatni saqlash va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat formatsiyalarining raqobatbardoshlik xususiyatlarini falsafiy tahlil qilish muhim hisoblandi. “Jamiyat taraqqiyoti davomida u turli formatsiyalarga bo‘lingan. Har bir formatsiyada raqobatbardoshlikning turlicha ko‘rinishlari mavjud bo‘lib, albatta, ular jamiyatning iqtisodiy, madaniy va ijtimoiy munosabatlariga bog‘liq holda namoyon bo‘ladi”.[2] Quyida ibtidoiy jamiyatdan to axborotlashgan jamiyatgacha bo‘lgan formatsiyalarning raqobatbardoshlik xususiyatlarini quyidagicha namoyon bo‘ladi.

Ibtidoiy jamiyatda raqobat tabiiy ehtiyoj va mayillarga asoslangan raqobat hisoblangan. Ibtidoiy jamiyatda raqobat tabiat bilan kurashish va hayot uchun kerakli resurslarni qo‘lga kiritish bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu jamiyatda biologik raqobat – odamlar tabiatda omon qolish uchun o‘zaro hamkorlik qilish bilan birga, resurslar uchun kurashgan. Guruhlararo raqobat – qabilalar o‘rtasida oziq-ovqat, suv va boshpanani egallash borasida raqobat mavjud bo‘lgan. Hamkorlik va raqobat uyg‘unligi – individual raqobat kuchsiz bo‘lgan, chunki jamiyat guruhli yashashga majbur edi. Falsafiy nuqtayi nazardan, bu davrda raqobat shaxsga emas, balki guruhga bog‘liq bo‘lib, jamiyat biologik va tabiiy shart-sharoitlarga to‘liq qaram bo‘lgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Quldorlik jamiyatda raqobat, asosan, siyosiy va iqtisodiy ko‘rinishga ega bo‘lib, raqobat yangi ko‘rinish oldi – bu iqtisodiy va siyosiy hukmronlik uchun kurashlar orqali kechgan. Bu formatsiyada, hukmronlik uchun raqobat – jamiyatda asosiy raqobat quldorlar o‘rtasida davlat nazoratini qo‘lga kiritish uchun kechgan. Ishchi kuchini egallash raqobati – qullar resurs sifatida qaralib, ularni ko‘proq egallash iqtisodiy ustunlikka aylangan. Madaniy va ilmiy taraqqiyot raqobati – G‘arb va Sharq sivilizatsiyalarida ilm-fan va san’at rivoji boshlangan, bu esa ilmiy raqobatning ilk ko‘rinishlarini shakllantirgan. Falsafiy jihatdan bu davrda raqobat shaxsiy erkinlikka emas, balki hukmronlik va resurslarni nazorat qilishga asoslangan bo‘lib, ijtimoiy tengsizlikni kuchaytirgan.

Feodalizm jamiyatda raqobat tabaqalanish mulkiy va ijtimoiy tengsizlikga asoslangan. Feodalizmda raqobat quyidagi jihatlarda namoyon bo‘ldi. Feodallar o‘rtasidagi siyosiy raqobat – hududiy hukmronlik uchun kurash markaziy o‘rin egalladi. Qishloq xo‘jaligi raqobati – yer resurslari asosiy iqtisodiy omil bo‘lgani uchun yer egalari o‘rtasida raqobat mavjud edi. Din va mafkuraviy raqobat – turli diniy va ideologik qarashlar o‘rtasida kurash kuchaydi. Bu davrda raqobat erkin bozor yoki shaxsiy tashabbus asosida emas, balki ijtimoiy tabaqalanish va hukmronlik iyerarxiyasi orqali kechgan.

Kapitalistik jamiyatda raqobat, bozor raqobati va innovatsiyalarga asoslangan. Kapitalizm raqobatning tubdan yangi shaklini olib keldi. Bozor iqtisodiyotidagi raqobat erkin bozorda mahsulot va xizmatlar uchun kurash asosiy ustunlikka aylandi. Texnologik raqobat sanoat inqilobi va innovatsiyalar iqtisodiy rivojlanishga katta ta’sir qildi. Ijtimoiy va shaxsiy tashabbus shaxs o‘z mehnati va qobiliyati bilan raqobatga kirish huquqiga ega bo‘ldi. Kapitalizm raqobatni shaxsiy tashabbus va iqtisodiy erkinlik asosida shakllantirib, shaxsga katta imkoniyatlar berdi, biroq ijtimoiy tengsizlikni ham kuchaytirdi.

Sotsialistik jamiyatda raqobat ijtimoiy tenglik va raqobatni boshqarish markazlashgan tizimga asoslandi. Sotsializm kapitalizmga qarshi mafkura sifatida shakllangan va raqobatning boshqa modelini taklif qilgan. Jamoaviy raqobat – shaxsiy emas, jamoaviy samaradorlik raqobatning asosiy mezoniga aylandi. Ideologik raqobat sotsialistik va kapitalistik tizimlar o‘rtasida kurash kuchaydi. Davlat boshqaruvidagi raqobatsizlik erkin bozor yo‘qligi tufayli xususiy tashabbus kamayib, raqobat markazlashgan boshqaruv orqali cheklangan. Sotsializm tenglik va umumiy farovonlikka intilgani bilan shaxsiy raqobatni susaytirdi, bu esa jamiyatda innovatsiyalar va taraqqiyotni sekinlashtirdi.

Axborotlashgan jamiyatda raqobat intellektual va innovatsion resurslar global raqobat muhitini yaratilishiga olib keldi. XXI asrda jamiyat axborotlarga asoslangan holda tus olishi, raqobatni yangi bos-

[1] Келасьев В.Н. Модели социогенеза. Вестник СПбГУ, серия 12, 2010, вып. 3, с. 347–356.
[2] Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории. История – нескончаемый спор. М., “РГГУ”, 2005, с. 376.

qichga ko‘tarildi. Axborot va bilim uchun raqobat bilim va ma’lumotga egalik jamiyatdagi asosiy re-sursga aylandi. Jamiyatdagi raqobatning tabiati sun’iy intellekt, blokcheyn, katta ma’lumotlar (Big Data) va axborot xavfsizligi kabi tushunchalar bilan yangicha mazmun kasb etmoqda.

Tahlil va natijhalar (Analysis and results). XXI asr jamiyatning raqobatbardoshligini yangi bosqichga olib chiqdi. Bugungi kun raqobati faqat iqtisodiy maydonda emas, balki madaniy, ilmiy, axborot texnologiyalari va ma’naviy sohalarda ham kechmoqda. Falsafiy nuqtai nazardan, raqobatbardosh jamiyat – bu o‘zgarishlarga tez moslashuvchi, innovatsiyalarga ochiq va barqaror rivojlana oladigan tizimdir. Ushbu jamiyatda moddiy va ma’naviy boyliklarni shakllantirish, tarqatish va saqlash jarayonlari ochiq va samarali bo‘lishi lozim.

Raqobatbardosh jamiyatda shaxs va jamoatchilik o‘rtasidagi munosabatlar muhim ahamiyat kasb etadi. “G‘arb falsafasida individualizm kuchli bo‘lib, shaxsiy erkinlik va innovatsiyaga yo‘naltirilgan bo‘lsa, Sharq falsafasida jamoaviylik va jamoaviy manfaatlar ustuvorlik qiladi. XXI asrda esa raqobatbardosh jamiyat shu ikki tamoyilni uyg‘unlashtirishga intiladi”.[1] Bu degani shaxs o‘z salohiyatini ro‘yobga chiqarish imkoniyatiga ega bo‘lishi, biroq u jamiyat manfaatlariga zid ravishda harakat qilmasligi kerak.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Bugungi raqobatbardoshlikning asosiy belgisi axborotni to‘g‘ri boshqara olish va tahlil qilish qobiliyatidir. Ma’lumotga ega bo‘lgan va uni innovatsion yondashuv bilan qo‘llay oladigan jamiyatlar taraqqiyotda oldinga chiqmoqda. Falsafiy jihatdan raqobatbardosh jamiyat axloqiy muammolarni ham yuzaga keltiradi. Uning asosiy xavfi jamiyatning faqat iqtisodiy o‘sishga yo‘naltirilib, ma’naviy qadriyatlar chetga surilishidir. Postmodernistik falsafa nuqtayi nazaridan, raqobatbardoshlik bu inson hayotini tovarga aylantirish jarayoni emas, mahsulot, balki, o‘zlarining bilim va ko‘nikmalarini ham bozorga chiqarayotgan davrda yashamoqdalar.

XXI asrda raqobatbardosh jamiyatning yana bir muhim jihati – u ekologiya, ijtimoiy tenglik masalalariga yondashishi muhim hisobanadi. Barqaror rivojlanish tamoyillariga amal qilmagan raqobatbardoshlik uzoq muddatli bo‘lishi mumkin emas. Shuning uchun jamiyat faqat iqtisodiy yoki texnologik raqobatga emas, balki insoniyatning umumiy farovonligiga ham yo‘naltiriladi. Falsafiy nuqtai nazardan XXI asr raqobatbardosh jamiyati bu tez o‘zgaradigan, axborotni faol qo‘llaydigan, ma’naviy va axloqiy tamoyillarni saqlagan holda, inqilobiy texnologiyalar va innovatsiyalarga ochiq bo‘lgan tizimdir. Bu jamiyatda muvaffaqiyatni faqat iqtisodiy o‘sish bilan emas, balki ijtimoiy adolat, barqarorlik va ma’naviy yuksalish bilan o‘lchash muhim ahamiyat kasb etadi.

Maqolani tadqiqi jarayonida quyidagi xulosaga kelindi: birinchidan, falsafiy nuqtayi nazardan, raqobatbardosh jamiyat statik holatda emas, balki doimiy rivojlanish va moslashuv jarayonida bo‘lgan tizimdir. U jamiyatning ichki va tashqi o‘zgarishlariga, mos ravishda, o‘z tuzilmasini takomillashtirib boradi. Bu jarayonda innovatsiyalar, axborot oqimi va bilim almashinuvi asosiy harakatlantiruvchi omillar bo‘lib xiz-mat qiladi;

▪ikkinchidan, ko‘pincha, raqobatbardoshlik faqat iqtisodiy ko‘rsatkichlar orqali baholanadi, ammo falsafiy jihatdan bu tushuncha yanada kengroq qamrovga ega. Ijtimoiy barqarorlik, madaniy innovatsiyalar, ta’lim tizimi, huquqiy va axloqiy normalarning rivojlanganligi ham jamiyatning raqobatbardoshligini belgilaydi;

▪uchinchidan, postindustrial va axborot jamiyatlari sharoitida raqobatbardoshlikning asosiy omili tabiiy resurslar yoki an’anaviy ishlab chiqarish emas, balki intellektual salohiyat va innovatsiyalarga bo‘lgan e’tibor bilan belgilanadi. Bunday jamiyatda ilm-fan, texnologiyalar va ijodiy fikrlash asosiy kuch sifatida shakllanadi;

▪to‘rtinchidan, raqobatbardoshlik faqat kuchli bozor iqtisodiyoti va texnologik yutuqlarga asoslanmasligi kerak. Agar jamiyatda ijtimoiy adolat, ma’naviyat va axloqiy tamoyillar e’tibordan chetda qolsa, u uzoq muddatli barqaror rivojlanishga erisha olmaydi;

▪beshinchidan, zamonaviy dunyoda raqobat nafaqat davlatlar o‘rtasida, balki transmilliy korporatsiyalar, innovatsion markazlar va raqamli platformalar orasida ham kechmoqda. Shu sababli, har bir jamiyat o‘zining global maydondagi rolini to‘g‘ri baholashi va strategik yo‘nalishlarini aniqlab olishi lozim.

Jamiyatni raqobatbardoshligini oshirish bo‘yicha quyidagi taklif va mulohazalar muhim hisoblanadi.

▪birinchidan, raqobatbardosh jamiyatni o‘rganish uchun tadqiqotchilar tizimli yondashuvdan foydalanishi va ijtimoiy jarayonlarning o‘zgaruvchan tabiatini hisobga olishi zarur. Tadqiqotlarda futurologiya, kompleks tahlil va tizimli modellashtirish metodlari keng joriy etilishi kerak;

[1] Михалина О.А. Философия образования Запада и Востока: необходимость развития межкультурного диалога. “Аналитика культурология”, № 34/1, 2009.

▪ikkinchidan, jamiyat faqat iqtisodiy jihatdan emas, balki ma'naviy va intellektual jihatdan ham rivojlanishi kerak. Buning uchun ta'lim sifati, ilmiy tadqiqotlar va milliy madaniyatni global maydonda targ'ib qilishga e'tibor qaratish lozim;

▪uchinchidan, innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish uchun davlat va xususiy sektor hamkorligida ilmiy markazlar, startaplar va texnologik innovatsiyalarni rag'batlantiruvchi fondlar tashkil etilishi kerak;

▪to'rtinchidan, davlat va fuqarolik jamiyati institutlari jamiyatning iqtisodiy rivojlanishi bilan birga, axloqiy tamoyillarni ham mustahkamlovchi dasturlar ishlab chiqishi lozim. Ta'lim, ommaviy axborot vositalari va diniy hamjamiyatlarning bu boradagi o'rni kuchaytirilishi kerak;

▪beshinchidan, raqobatbardoshlikni oshirish uchun jamiyatlar xalqaro ilmiy hamkorlik, texnologik almashinuv va raqamli integratsiya jarayonlariga faol kirishlari kerak. Bundan tashqari, global tarmoqlarda milliy madaniyat va an'anaviy qadriyatlarni targ'ib qilish strategiyalari ishlab chiqilishi zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati (References):

(1). Kilduff, Gavin J., Elfenbein, Hillary Anger, Staw, Barry M. "The psychology of rivalry: A relationally dependent analysis of competition". Academy of Management Journal, 2010, 53 (5), p. 943–969.

(2). Портер М. Конкурентная стратегий. Методика анализа отраслей конкурентов. Пер. с англ., М., "Альпина Паблишер", 2011, с. 454.

(3). Котлер Ф. Маркетинг, менеджмент. Пер. с англ., Санкт-Петербург, "Питер", 2011, 816 с; Фатхутдинов Р.А. Конкурентоспособность организации в условиях кризиса: экономика, маркетинг, менеджмент, М., "Маркетинг", 2002, 276 с.

(4). Рубин Ю.Б. Что такое конкуренция? (введение в теорию конкурентного поведения). Московский Финансово-промышленный университет «Синергия», "Современная конкуренция", № 1 (43), с. 104.

5. Васильев Г.Н., Келасьев В.Н. Самоорганизация целостности: психосоциогенез. Санкт-Петарбург, "СПбГУ", 2003, с. 112.

(6). Цой Л.Н. Социальная организация и самоорганизация: конфликты и развитие личности. "Мир психологии", 2011, № 2, с. 98.

(7). Келасьев В.Н. Модели социогенеза. Вестник СПбГУ, серия 12, 2010, вып. 3, с. 347–356.

(8). Гуревич А.Я. Теория формаций и реальность истории. История–нескончаемый спор. М., "РГГУ", 2005, с. 376.

(9). Михалина О.А. Философия образования Запада и Востока: необходимость развития межкультурного диалога. "Аналитика культурология", №34/1, 2009.

Parpiyev Muhammadjon Tolibovich (Andijon davlat Pedagogika instituti Yoshlar masalalari va ma'naviy-ma'rifiy ishlar bo'yicha birinchi prorektori, falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent; m.t.parpiyev@andupi.uz)

UYG'ONISH DAVRINING IJTIMOIY TARAQQIYOTGA TA'SIRI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Uyg'onish davrining ijtimoiy-falsafiy mohiyati tahlil qilinib, siyosiy va iqtisodiyot, madaniy hayot, hatto oila tuzilmalarigacha bo'lgan sohalarda o'zgarishlar jamiyatga qanday ta'sir ko'rsatgani ko'rib chiqiladi. Maqolada Uyg'onish davri an'anaviy tuzilmalarni isloh qilishga yo'l ochgani va bu tenglik va demokratik qadriyatlarning qaror topishiga sabab bo'lgani ochib beriladi. Uyg'onish davri zamonaviy milliy davlatlarning paydo bo'lishiga va jahon savdosining rivojlanishiga qanday ta'sir qilganini o'rganib, davrning ijtimoiy va iqtisodiy manzarasini shakllantirishda madaniyatlararo almashinuv va o'zaro ta'sirning roli tushuntirib beriladi. Ushbu maqola Uyg'onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga keng ko'lamli va doimiy ta'sirining qimmatli sharhini taqdim etadi.*

Kalit so'zlar: *Uyg'onish davri, ijtimoiy taraqqiyot, jamiyat, madaniyat, san'at, insonparvarlik, ta'lim, falsafa, tarix, innovatsiya.*

ВЛИЯНИЕ ПРОСВЕЩЕНИЯ НА СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ

Аннотация. *В статье анализируется социально-философская сущность эпохи Возрождения и рассматривается, как изменения в политике и экономике, культурной жизни и даже в структуре семьи влияли на общество. В статье показано, как эпоха Возрождения проложила путь реформированию традиционных структур, что привело к утверждению эгалитарных и демократических ценностей. В статье рассматривается, как эпоха Возрождения повлияла на возникновение современных национальных государств и развитие мировой торговли, а также объясняется роль межкультурного обмена и взаимодействия в формировании социального и экономического ланшафта той эпохи. В статье представлен ценный обзор широкого и долгосрочного влияния эпохи Возрождения на социальный прогресс.*

Ключевые слова: *Возрождение, социальный прогресс, общество, культура, искусство, гуманизм, образование, философия, история, инновации.*

THE IMPACT OF THE ENLIGHTENMENT ON SOCIAL DEVELOPMENT

Annotation. *This article analyzes the socio-philosophical nature of the Renaissance, examining how changes in areas ranging from politics and economics to cultural life and even family structures affected society. The article reveals how the Renaissance paved the way for the reform of traditional structures, which led to the establishment of egalitarian and democratic values. It examines how the Renaissance influenced the emergence of modern nation-states and the development of world trade, and explains the role of cross-cultural exchange and interaction in shaping the social and economic landscape of the period. This article provides a valuable overview of the broad and lasting impact of the Renaissance on social development.*

Keywords: *Renaissance, social progress, society, culture, art, humanism, education, philosophy, history, innovation.*

Kirish. Uyg‘onish davri Yevropada XIV–XVII asrlarni qamrab olgan buyuk madaniy, san’at va intellektual rivojlanish davri bo‘ldi. Bu o‘rta asrlardan zamonaviy davrga o‘tishni belgilab berdi va insonparvarlik qadriyatlariga qiziqishning kuchayishi bilan ajralib turdi. Uyg‘onish davri jamiyatning ko‘plab jabhalariga, san’atdan tortib, fan, din, siyosat va ijtimoiy tuzilmalarga chuqur ta’sir ko‘rsatdi.

Ushbu maqolada Uyg‘onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga ta’sirini o‘rganamiz. Biz davrning madaniy va taraqqiyot ziyolilari ijtimoiy tuzilmalar, me’yorlar va qadriyatlarda qanday jiddiy o‘zgarishlarga olib kelganligini ko‘rib chiqamiz. Xususan, biz quyidagi yo‘nalishlarga: shaxs va insonparvarlik konsepsiyasining yuksalishi, ijtimoiy boshqaruv va sinfiy tuzilmalarning o‘zgarishi, Uyg‘onish davrining ayollarga va gender rollariga ta’siri, Uyg‘onish davrining insonparvarlik rivojidagi roli, zamonaviy demokratiyaga e’tibor qaratamiz.

Shaxsning yuksalishi va gumanizm tushunchasi Uyg‘onish davrining belgilovchi xususiyatlaridan biri jamiyat markazida shaxsning paydo bo‘lishi edi. Bu ijtimoiy tabaqa yoki dinga asoslangan jamoaviy o‘ziga xosliklar ko‘proq bo‘lgan o‘rta asrlardan farqli edi. Uyg‘onish davri shaxsning mustaqilligi, ijodkorligi va o‘zini-o‘zi anglash salohiyatiga ko‘proq e’tibor qaratdi.

Bu siljish insonparvarlik, ya’ni, mumtoz adabiyot, falsafa va san’atni o‘rganishga qaratilgan intellektual harakatning rivojlanishi bilan bog‘liq edi. Gumanistlar shaxsning aql-idrok qobiliyati, ijodkorligi va axloqiy qobiliyatiga yuqori baho berib, ta’lim-tarbiyani bu fazilatlarni tarbiyalash vositasi deb bilishgan. Ular dunyoviy bilimlarning muhimligini ta’kidlab, insonlar gumanitar, fan va san’atni o‘z ichiga olgan har tomonlama ta’lim olishlari kerakligi haqidagi g‘oyani ilgari surdilar [1;8-b.].

Individualizm va ta’limga gumanistik urg‘u muhim ijtimoiy ahamiyatga ega edi. U diniy va siyosiy yetakchilarni ijtimoiy tuzumning yuqori pog‘onasiga qo‘ygan o‘rta asrlar davrining an’anaviy bo‘ysunuviga qarshi chiqdi va shaxslar o‘z sa’y-harakatlari bilan ijtimoiy va iqtisodiy muvaffaqiyatlarga erishishi mumkinligi haqidagi g‘oyani mustahkamladi. Bu ijtimoiy mavqeyi yoki oilaviy aloqalari emas, balki shaxsiy qobiliyatlari asosida boylik va mavqega erisha oladigan yangi savdogarlar, professionallar va rassomlar sinfining paydo bo‘lishiga yordam berdi.

Ijtimoiy bo‘ysinuv va sinf tuzilmalarining o‘zgarishi shaxsning yuksalishi hamda ta’lim va dunyoviy bilimga gumanistik e’tibor ijtimoiy bo‘ysinuv va sinf tuzilmalarida sezilarli o‘zgarishlarga yordam berdi. O‘rta asrlardagi ijtimoiy tuzum ruhoniylar, zodagonlar va dehqonlarni alohida ijtimoiy tabaqalarga joylashtirgan qattiq bo‘ysunuvga asoslangan edi. Ijtimoiy harakatchanlik cheklangan edi va odamlar butun umri davomida o‘zlarining ijtimoiy sinfida qolishlari kutilgan edi.

Uyg‘onish davri odamlari o‘z qobiliyatlari va fazilatlari asosida muvaffaqiyatga erishishlari mumkin degan g‘oyani ilgari surish orqali bu bo‘ysunuvga qarshi chiqdi. Bu savdo, sanoat va innovatsiyalar orqali boylik va maqomga erisha oladigan savdogarlar, professionallar va hunarmandlardan tashkil topgan yangi o‘rta sinfning paydo bo‘lishiga olib keldi. Yangi o‘rta sinf an’anaviy hukmron sinflarning hukmronligiga qarshi chiqdi, ularning iqtisodiy va ijtimoiy qudratini oshirishi yangi siyosiy va ijtimoiy tuzilmalarning rivojlanishiga xizmat qildi.

Uyg‘onish davrining ayollar va gender rollariga ta’siri. Uyg‘onish davri gender rollari va ayollarning jamiyatdagi mavqeyiga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Bu davr, ko‘pincha, erkaklikning klassik modellariga va erkak rassom yoki olimning idealiga qiziqishning yangilanishi bilan bog‘liq bo‘lsa-da, u ayollar hayotiga ham chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Uyg‘onish davrining madaniy va intellektual hayotida, xususan, adabiyot, san’at va musiqa sohalarida ayollar muhim rol o‘ynagan. Ular, shuningdek, diniy va xayriya tashkilotlarining faol ishtirokchilari bo‘lgan va ba’zi ayollar qirolicha va san’at homiysi sifatida muhim siyosiy hokimiyatga

erishgan. Uyg‘onish davri nafaqat san’at va fanda, balki hayotning ijtimoiy, siyosiy va iqtisodiy jabhalarida ham katta o‘zgarishlar va rivojlanish davri edi. Bu davrda o‘sha vaqtda hukmron bo‘lgan munosabat va e’tiqodlarga qarshi kurashuvchi yangi g‘oyalar va tafakkur usullari paydo bo‘ldi. Uyg‘onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga ta’siri katta bo‘lib, hozirgi kungacha jamiyatga ta’sir qilishda davom etmoqda. Ushbu maqolada Uyg‘onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga qanday ta’sir ko‘rsatishi, jumladan, gumanizmning yuksalishi, ijtimoiy tuzilma va gender rollarining o‘zgarishi va yangi iqtisodiy tizimlarning rivojlanishini o‘rganamiz.

Uyg‘onish davri klassik o‘rganish va insonparvarlikka qiziqishning yangilanishi bilan ajralib turdi, bu individuallik, inson qadr-qimmati va dunyoviy bilimlarning muhimligini ta’kidladi. Gumanizm ta’lim va bilimga faqat diniy yoki utilitar maqsadlar uchun emas, balki o‘z manfaati uchun intilish qiymatini ta’kidladi. Tafakkurning bu o‘zgarishi ijtimoiy taraqqiyotga katta ta’sir ko‘rsatdi, chunki u jamiyatning an’anaviy ierarxik tuzilmalariga qarshi chiqdi va ijtimoiy harakatchanlik va shaxsiy rivojlanish uchun yangi imkoniyatlar ochdi.

Uyg‘onish davri an’anaviy aristokratik tuzumga qarshi kurashgan yangi o‘rta sinf savdogarlar va professionallar burjuaziyasining kuchayishini ko‘rdi. Burjuaziyaning kuchayishi jamiyatning kuch dinamikasida o‘zgarishlarga olib keldi, chunki boylik va ma’lumot nasab va ijtimoiy mavqedan muhimroq bo‘ldi. Bu yangi odamlar sinfi o‘zi bilan individuallik, o‘ziga ishonish va dunyoviy muvaffaqiyatga e’tibor berish kabi yangi qadriyatlarni olib keldi.

Uyg‘onish davri gender rollarida ham o‘zgarishlarni keltirib chiqardi, chunki ayollar o‘zlarini yangi yo‘llar bilan tasdiqlay boshladilar. Ayollar hali ham muhim ijtimoiy va madaniy to‘siqlarga duch kelgan bo‘lsa-da, Uyg‘onish davrida an’anaviy gender rollariga qarshi chiqqan va san’at, fan va adabiyotga muhim hissa qo‘shgan ayollar paydo bo‘ldi. Kristine de Pizan (Christine de Pizan), Izabella d’Este (Isabella d’Este) va Artemisiya Gentileschi (Artemisia Gentileschi) kabilar o‘sha davrning madaniy va intellektual hayotiga katta hissa qo‘shgan ayollardan edi. Uyg‘onish davri, shuningdek, o‘sha davrga xos bo‘lgan savdo aloqalari va savdoning kuchayishi natijasida paydo bo‘lgan kapitalizm kabi yangi iqtisodiy tizimlarning rivojlanishini ko‘rsatdi. Kapitalizm xususiy tadbirkorlik va shaxsiy tashabbusning muhimligini ta’kidlab, iqtisodiy faoliyatning bank va moliya kabi yangi shakllarini paydo bo‘lishiga olib keldi. Bu yangi iqtisodiy tizim ijtimoiy taraqqiyotga katta ta’sir ko‘rsatdi, chunki u boylik va yuksalish uchun yangi imkoniyatlar yaratdi, shuningdek, tengsizlik va ekspluatatsiyaning yangi shakllarini keltirib chiqardi.

Uyg‘onish davri ijtimoiy taraqqiyotga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi, chunki u an’anaviy munosabat va e’tiqodlarga qarshi chiqdi, ijtimoiy harakatchanlik, shaxsiy rivojlanish va madaniy almashinuv uchun yangi imkoniyatlar ochdi. Gumanizmning yuksalishi, ijtimoiy tuzilma va gender rollarining o‘zgarishi, yangi iqtisodiy tizimlarning rivojlanishi Uyg‘onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga ta’sir ko‘rsatishining ko‘plab usullaridan edi. Uyg‘onish davri merosi murakkab va ko‘p qirrali bo‘lsa-da, ijtimoiy tengsizlik, gender rollari va iqtisodiy rivojlanish masalalari bilan kurashayotganimiz sababli, uning ijtimoiy taraqqiyotga ta’siri bugungi kungacha sezilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Uyg‘onish davrining jamiyat hayotining turli jabhalariga, jumladan, san’at, adabiyot, falsafa va ilm-fanga ta’siri bir qancha tadqiqotlarda o‘rganildi. Biroq Uyg‘onish davrining ijtimoiy va siyosiy oqibatlariga bag‘ishlangan adabiyotlar soni ham ko‘paymoqda. Masalan, Jeykob Burkxardt o‘zining “Italiyada Uyg‘onish davri sivilizatsiyasi” kitobida “Uyg‘onish davri zamonaviy davrning boshlanishini belgilagan madaniy va ijtimoiy inqilob bilan ifodalanadi” [2;195-b.], deb ta’kidlagan. U Uyg‘onish davrini individualizm, dunyoviylik va zamonaviy milliy davlatning yuksalishi davri deb ta’riflagan.

Xuddi shunday, Margaret L.King “Yevropada Uyg‘onish davri” asarida Uyg‘onish davrida sodir bo‘lgan ijtimoiy va madaniy o‘zgarishlarni, jumladan, yangi iqtisodiy tizimlarning paydo bo‘lishi, urbanizatsiyaning kuchayishi, siyosiy tashkilotning yangi shakllarining rivojlanishini tadqiq qildi [3]. Uning ta’kidlashicha, Uyg‘onish davri Yevropada zamonaviylikning paydo bo‘lishiga olib kelgan o‘zgaruvchan davrdir.

Boshqa olimlar Uyg‘onish davrining ijtimoiy sinflar va gender rollariga ta’siriga e’tibor qaratdilar. Stiven Grinblat “Uyg‘onish davrining o‘zini-o‘zi yaratishi ko‘proq Shekspirgacha” asarida Uyg‘onish davridagi shaxslarning o‘z shaxsiyatlarini yaratish uchun moda, til va o‘zini namoyon qilishning boshqa shakllaridan foydalanish usullarini tahlil qildi [4]. Uning ta’kidlashicha, Uyg‘onish davri odamlari o‘zlarini yangi va murakkab usullarda belgilay boshlagan, yangi ijtimoiy sinflar va bo‘ysunuvlarning paydo bo‘lishiga olib kelgan davrni ifodalaydi.

Pol Jonson “Uyg‘onish davri: qisqacha tarix” asarida Uyg‘onish davri Yevropaning ijtimoiy va siyosiy manzarasini o‘zgartirish usullarini o‘rganib chiqdi. Uning ta’kidlashicha, Uyg‘onish davri insonparvarlik, individuallik, milliy davlat to‘g‘risidagi yangi g‘oyalar vujudga kela boshlagan katta ijtimoiy-siyosiy o‘zgarishlar davrini ifodalaydi [5]. Jonson, shuningdek, Uyg‘onish davrining gender rollariga ta’sirini o‘rganib chiqdi va bu davr katta gender tengligi tomon siljish va ayollar ta’limining yangi shakllari paydo bo‘lishini ta’kidladi. Ushbu tadqiqotlar Uyg‘onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga ko‘p qirrali ta’sirini ko‘r-satadi. Ular Uyg‘onish davri nafaqat Yevropaning madaniy va intellektual manzarasini, balki uning ijti-moiy va siyosiy tuzilmalarini ham o‘zgartirgan yo‘llarini ta’kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Uyg‘onish davrining ijtimoiy va siyosiy oqibatlariga bag‘ishlangan adabiyotlar qator metodologik yondashuvlarga asoslanadi. Ko‘pgina olimlar tarixiy tadqiqot usullaridan, jumladan, arxiv tadqiqotlari va davrning dastlabki manbalarini tahlil qilishdan foydalanadilar. Bu Uyg‘onish davrining ijtimoiy va siyosiy kontekstini qayta qurish uchun xatlar, kundaliklar va huquqiy yozuvlar kabi hujjatlarni o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

Boshqa olimlar Uyg‘onish davri yozuvchilari va rassomlarining ijtimoiy va siyosiy masalalarni tasvirlash usullarini tekshirish uchun adabiy va madaniy tahlildan foydalanadilar. Bu Uyg‘onish davridagi ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlar bilan bog‘liq mavzular va g‘oyalarni aniqlash uchun adabiyot, san’at va falsafa asarlarini tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Ayrim olimlar o‘sha davrdagi demografik va iqtisodiy ma’lumotlarni tahlil qilishda miqdoriy usullardan ham foydalanadilar. Bu aholi o‘sishi, urbanizatsiya va iqtisodiy rivojlanish kabi sohalardagi naqsh va tendensiyalarni aniqlash uchun statistik tahlildan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Uyg‘onish davrining ijtimoiy va siyosiy oqibatlariga bag‘ishlangan adabiyotlar ushbu davrda yuz bergan murakkab va ko‘p qirrali o‘zgarishlarni o‘rganish uchun keng ko‘lamli uslubiy yondashuvlardan foydalanadi.

Tahlil va natijalar. Uyg‘onish davri tarixdagi eng muhim madaniy va intellektual harakatlardan biri hisoblanib, u Yevropaning ijtimoiy rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatdi. XIV–XVII asrlargacha davom etgan bu davrda san’at, fan, falsafaning gullab-yashnashi, qadimgi Yunoniston va Rimning mumtoz asarlariga qiziqish uyg‘onishi kuzatildi. Bu yangi izlanish ruhiga va dunyoga yangicha qarashga olib keldi, bu esa ijtimoiy taraqqiyotga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi.

Uyg‘onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga ta’sir ko‘rsatishining eng muhim usullaridan biri insonparvarlikka urg‘u berish edi. Insonparvarlik falsafasi insonga, uning fikrlash, yaratish va buyuk yutuqlarga erishish qobiliyatiga katta baho beradi. Shaxsga bunday e’tibor ijtimoiy tabaqa va bo‘ysunuvga katta ahamiyat bergan an’anaviy feodal tuzumni buzishga yordam berdi. Buning o‘rniga Uyg‘onish davri odamlarni ijtimoiy mavqeyidan qat’i nazar, o‘z manfaatlarini ko‘zlash va o‘z iste’dodlarini rivojlantirishga undadi.

Uyg‘onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga yana bir muhim ta’siri uning ta’limga e’tibor qaratishidir. Bu davrda bilimga qiziqish yana paydo bo‘ldi, ko‘plab yangi maktablar va universitetlar tashkil etildi. Bu ta’limni demokratlashtirishga yordam berdi, uni o‘tmishdagiga qaraganda ancha kengroq odamlar uchun ochiq qildi. Bu, o‘z navbatida, bilimli va ma’rifatli jamiyatni yaratishga yordam berdi, jamiyat zamonaviy zamon talablariga javob bera oldi. Uyg‘onish davri san’atga ta’siri orqali ham ijtimoiy taraqqiyotga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. Bu davrda badiiy ifodaning gullab-yashnashi sodir bo‘ldi, bu esa yangi go‘zallik tuyg‘usini, estetik qadrlashni yaratishga yordam berdi. Bu, o‘z navbatida, go‘zallik va ijodkorlikning ahamiyatiga ko‘proq e’tibor qaratadigan yanada takomillashtirilgan va nafis madaniyatni yaratishga yordam berdi [6;8-b.].

Nihoyat, Uyg‘onish davri siyosatga ta’siri orqali ijtimoiy taraqqiyotga katta ta’sir ko‘rsatdi. Bu davrda shaxs huquq va erkinliklarining muhimligini anglash kuchaydi, bu esa zamonaviy demokratik jamiyatlar poydevorini yaratishga yordam berdi. Shuningdek, Uyg‘onish davri milliy o‘zlikni anglash tuyg‘usining shakllanishiga ham yordam berdi, bu zamonaviy milliy davlatlarning rivojlanishida asosiy rol o‘ynadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, Uyg‘onish davri Yevropa va dunyoga chuqur ta’sir ko‘rsatgan muhim madaniy, ijtimoiy va siyosiy o‘zgarishlar davri edi. Uyg‘onish davri buyuk intellektual va badiiy gullab-yashnash davri, shuningdek, ijtimoiy va siyosiy tashkilotdagi chuqur o‘zgarishlar davri bilan ifodalanadi.

Olimlar Uyg‘onish davrini turli nuqtayi nazardan, jumladan, uning san’at, adabiyot, falsafa, fan, ijtimoiy sinflar, gender rollari va siyosiy tuzilmalarga ta’sirini ko‘rib chiqdilar. Jeykob Burkxardt, Margaret L.King, Stiven Greenblatt va Pol Jonson va boshqalarning asarlari Uyg‘onish davri va uning adabiy merosini tushunishimizga hissa qo‘shdi.

Uyg‘onish davri Yevropa tarixida zamonaviylikning tug‘ilishi va bugungi kunda biz ko‘rib turgan ijtimoiy, madaniy va siyosiy tuzilmalar uchun poydevor qo‘yuvchi muhim davrni belgilab berdi. Uning ta’-

sirini san’at va adabiyotdan tortib siyosat va iqtisodiy yo‘llargacha bo‘lgan keng ko‘lamli sohalarda ko‘rish mumkin va uning merosi hayotimizga son-sanoqsiz ta’sir qilishda davom etmoqda. Uyg‘onish davri Yevropa tarixidagi o‘zgarishlar davri bo‘lib, u jamiyat hayotining turli jabhalariga, jumladan, san’at, adabiyot, falsafa, fan, siyosat, savdo va ijtimoiy tashkilotga chuqur ta’sir ko‘rsatdi. Uyg‘onish davri buyuk madaniy va ijtimoiy o‘zgarishlar davri bilan ifodalanadi, klassik o‘rganishga, individualizmga va zamonaviy milliy davlatning yuksalishiga yangi qiziqish bilan tavsiflanadi. Olimlar Uyg‘onish davrining ijtimoiy va siyosiy oqibatlarini, jumladan, uning ijtimoiy sinflarga ta’siri, gender rollari, o‘zini namoyon qilish va o‘ziga xoslikning yangi shakllarining paydo bo‘lishini o‘rganib chiqdilar. Umuman olganda, Uyg‘onish davri Yevropa tarixida zamonaviy davrga asos solgan hal qiluvchi davr bo‘ldi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

(1). Black, R. Humanism and education in medieval and Renaissance Italy: Tradition and innovation in Latin schools from the twelfth to the fifteenth century. Cambridge University Press, 2000, p. 8.

(2). Burckhardt, J. The civilization of the Renaissance in Italy. Penguin Classics, 1990, p. 195.

(3). Margaret, L. King. The Renaissance in Europe. London, Laurence King Publishing, 2003, p. 368.

(4). Greenblatt, S. Renaissance self-fashioning: From More to Shakespeare. Chicago, University of Chicago Press, 2005, p. 332.

(5). Johnson P. The Renaissance: A Short History. New York, Modern Library, 2000, p. 208.

(6). Hale J.R. England and the Italian Renaissance: The growth of interest in its history and art. Routledge. Blackwell publishing, 2016, p. 8–22.

Iminov Begzod Begijonovich (Farg‘ona davlat universiteti dotsenti, falsafa fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD); iminovbegzod7@gmail.com)

MILLIY-MADANIY MARKAZLAR FAOLIYATI

Annotatsiya*. Ushbu maqolada milliy-madaniy markazlarning maqsad-vazifalari haqida so‘z boradi va O‘zbkeston hududida faoliyat yuritib kelayotgan bir nechta milliy-madaniy markazlar haqida ma’lumotlar beriladi. Yangi taraqqiyot bosqichida milliy madaniyat markazlarining faoliyati falsafiy tahlil qilingan. Bugungi siyosiy mojarolar davrida har bir millat o‘z milliy qadriyatlarini saqlab qolish muhumligi ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *xalqparvarlik, millatlararo totuvlik, milliy madaniyat, baynalmilal madaniyat markazi, diniy bag‘rikenglik, ijtimoiy hamkorlik, hamdo‘stlik, urf-odatlar, an’analar.*

Иминов Бегзод Бегижанович (доктор философии по философским наукам (PhD), доцент, Ферганский государственный университет; iminovbegzod7@gmail.com)

ЦЕЛИ И ЗАДАЧИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИОНАЛЬНО-КУЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ

Аннотация. *В данной статье рассказывается о целях и задачах национальных культурных центров и приводится информация о нескольких национальных культурных центрах, действующих на территории Узбекистана. Проведен философский анализ деятельности национальных культурных центров на новом этапе развития. Показана важность сохранения каждой нацией своих национальных ценностей в современный период политических конфликтов.*

Ключевые слова: *благотворительность, межнациональное согласие, национальная культура, Международный культурный центр, религиозная толерантностьт, социальное сотрудничество, содружество, обычаи, традиции.*

Iminov Begzod Begijonovich (Fergana State University, Associate Professor; iminovbegzod7@gmail.com)

GOALS AND OBJECTIVES OF THE ACTIVITES OF NATIONAL CULTURAL CENTRES

Annotation. *This article talks about the purpose and tasks of national cultural centers and provides information about several national cultural centers operating in the territory of Uzbekistan. The activities of national cultural centers have been philosophically analyzed in the stage of new development. In the current era of political conflicts, it is emphasized that it is crucial for every nation to preserve its national values.*

Keywords: *philanthropy, interethnic harmony, national culture, International Cultural Center, religious tolerance, social cooperation, commonwealth, customs, traditions.*

Kirish (Introduction). Milliy-madaniy markazlar o‘z faoliyatida o‘sib kelayotgan yosh avlod ongida o‘z taqdirini vatan taqdiri bilan bog‘lab, mamlakatimizda ijtimoiy hamkorlik, milliy birlik va bag‘rikenglik muhitini ta’minlashga mas’ul ertangi kunga ishonadigan yetuk avlodni tarbiyalashga alohida e’tibor qaratishi dolzarb ahamiyat kasb etadi. Milliy-madaniy markazlar xalqimizning boy falsafiy merosini asrab-

avaylash bilan birga, milliy va umuminsoniy qadriyatlarni targ‘ib etishi, ularni yuksaltirishi, kelajak avlodga bezavol yetkazishi lozim. Tarixiy tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, O‘zbekiston hududi qadimdan turli millat va elatlar uchun muqaddas vatan bo‘lib kelgan. Tarixiy taraqqiyot jarayonida Markaziy Osiyo mintaqalarida yashovchi barcha xalqlar jasorat bilan o‘tdi. Sharafli va sinovli yo‘llarni bosib o‘tib, keyingi avlodlarga qoldirgan xalqparvarlik, bag‘rikenglik kabi an’ana va qadriyatlarni o‘zining eng yaxshi fazilatlari qatorida yuksak qadrlaydi. O‘zbekiston Respublikasida yashovchi turli millat vakillarini respublika ijtimoiy, ma’naviy-ma’rifiy hayotida faol ishtirok etishini ta’minlash milliy-madaniy markazlar faoliyatining muhim yo‘nalishlaridan biridir. Shuningdek, xorijiy mamlakatlardagi turdosh tashkilotlar hamda tarixiy vatanlari bilan do‘stlik, hamkorlik, madaniy-ma’rifiy aloqalar o‘rnatish va hamdo‘stlik aloqalarini rivojlantirish, Respublika baynalmilal madaniyat markazi, manfaatdor vazirliklar, idoralar, davlat va jamoat tashkilotlari hamda ijodiy uyushmalar bilan hamkorlikda mamlakatimizda fuqarolar hamjihatligi va millatlararo totuvlikni mustahkamlashga ko‘maklashish markazning asosiy vazifalari hisoblanadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Milliy-madaniy markazlar faoliyatiga munosabat va millatlararo totuvlikka solinadigan tahdid va xavf-xatarlarni bartaraf etishning ijtimoiy-ma’naviy jihatlarining falsafiy tahlil va talqinlari Sharq va G‘arb mutafakkirlarining ilmiy merosida oshib berilgan. Millatlararo totuvlikni ta’minlashda innovatsion yondashuv milliy g‘oya kontekstida Q.Nazarov, I. Soifnazarov, A.Oshildiyev, O‘.Abilov, M.Qirgizboyev, A.Abdunabiyev, D.Alimova, M.Ortiqov, I.Ergashev, S.Otamurodov, M.Quronov, B.To‘rayev, J.Ramatov, A.Erkayev, A.Muminov, B.Aliyev, N.Nazarov, N.Hakimov, M.Mamatov, M.Qahhorva va A.Mirzaahmedovlarning ilmiy tadqiqotlarida amalga oshirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Harakatlar strategiyasi doirasida amalga oshirilgan ishlar barcha sohalarni qamrab oldi. Eng asosiysi, mamlakatimizda insonning huquq va erkinliklarini, sha’nini, qadr-qimmatini, manfaatlarini, davlat organlarining jamiyat oldida hisobdorligini ta’minlash islohotlarning bosh maqsadi etib belgilandi.

Tahlil va natijalar. Milliy-madaniy markazlar faoliyatini O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 1992-yil 13-yanvardagi qarori bilan tashkil etilgan Respublika baynalmilal madaniyat markazi muvofiqlashtiradi. Milliy-madaniy markazlar O‘zbekistonda istiqomat qiluvchi muayyan millat vakillarining milliy madaniy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiluvchi jamoat tashkilot hisoblanadi. Datlabki milliy-madaniy markazlar 1989-yilda respublikamiz viloyatlarida koreyslar, qozoqlar, yahudiylar, armanlar millatlariga mansub millatlar tomonidan tashkil etilgan [1;29-b.]. Yurtimiz mustaqilikka erishgach, milliy madaniyat markazlari soni yildan yilga ko‘payib, faoliyatining samaradorligi va sifati ortib bormoqda. 1992-yilda 10 ta milliy-madaniy markaz faoliyat ko‘rsatgan bo‘lsa, 1995-yilga kelib esa ularning soni 72 taga, 2003-yilda 135 taga, 2017-yilda 137 taga, 2020-yilda 143 taga, 2021-yilda 147 taga, 2024-yilda 156 taga yetdi [2;53-b.].

Bunday natijalarga erishishning asosi milliy siyosatning asosiy yo‘nalishlarini belgilovchi huquqiy asoslarni yaratishdir. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida davlat milliy siyosatining asosiy yo‘nalishlari aniq belgilab berilgan. Hozirgi kunda respublikamizda 156 ta milliy-madaniy markaz faoliyat ko‘rsatmoqda. Ulardan 14 tasi Respublika milliy-madaniy markazlaridir. Bundan tashqari, O‘zbekiston Respublikasining barcha viloyatlari, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, viloyatlar, Toshkent shahri, tuman va shaharlarda boshqa millat vakillarining milliy madaniyat markazlari ham faoliyat ko‘rsatmoqda. Faol milliy madaniy markazlar soni bo‘yicha Toshkent viloyati birinchi o‘rinda turadi. 2024-yil holatiga ko‘ra, Toshkent viloyatida 29 ta milliy madaniyat markazlari faoliyat ko‘rsatmoqda. Shuningdek, Toshkent shahrida 23 ta, Buxoro viloyatida 12 ta, Samarqand viloyatida 11 ta, Navoiy viloyatida 10 ta, Farg‘ona viloyatida 9 ta, Surxondaryo viloyatida 8 ta, Qashqadaryo va Jizzax viloyatlarida 6 tadan, Qoraqalpog‘iston Respublikasi, Andijon va u yerda 6 tadan Sirdaryo viloyatining har birida 5 tadan, Xorazm va Namangan viloyatlarining har birida 4 tadan milliy-madaniy markazlar mavjud. 2017-yil 24-yanvarda Respublika Baynalmilal madaniyat markazi tashkil etilgaligining 25 yilligi munosabati bilan katta bayram tadbiri o‘tkazildi. Unda Prezident Sh.Mirziyoyev nutq so‘zlab, “Bizning Konstitutsiyamiz va qonunlarimizda O‘zbekiston Respublikasining barcha fuqarolari millati, tili va dinidan qati’y nazar, teng huquq va erkinliklarga ega ekani mustahkamlab qo‘yilgan an’ana va urf-odatlarini saqlash hamda har tomonlama rivojlantirish uchun barcha imkonyatlar yaratilgan”, deb ta’kidlagan [3;54-b.].

Shu o‘rinda yurtimizda faoliyat olib borayotgan milliy-madaniy markazlardan ayrimlari haqida qisqacha ma’lumot bersak. Turklarning O‘zbekistonga ommaviy tarzda ko‘chirilishi 1944-yilda ro‘y bergan. Mamlakatimizdagi birinchi Turk milliy-madaniy markazi 1991-yili Buxoro viloyatida, O‘zbekiston «Axisxa» Turk milliy-madaniy markazi esa 1997-yilda Toshkent shahrida tashkil qilingan. Bugungi kunda uning tuzilmasiga Buxoro, Samarqand va Farg‘ona viloyatlaridagi bo‘linmalar kiradi. Turk xalqining milliy

an’analari, urf-odatlari, madaniyatini rivojlantirish maqsadida markaz qoshida «Sevinch», «Anadoces», «Axisxa», «Arzu» kabi badiiy havaskorlik jamoalari, qo‘g‘irchoq teatri, «Miko» komediya teatri, «Nazim-media» va «Gunesh» xalq cholg‘u asboblari ansambllari tashkil etilgan. Ular «O‘zbekiston – umumiy uyimiz» festivalining bir necha bor g‘olibi bo‘lgan. «Miko» teatrining aktyorlari nafaqat O‘zbekistonda, balki xorijiy mamlakatlarda ham shuhrat qozongan. O‘zbekistonlik turklar sahnalashtirgan doul do‘mbirasi, soz va surnay jo‘rligida ijro etiladigan «Tello», «Kaklik», «Lazgi» kabi xalq raqslari Rossiya Federatsiyasi, Qirg‘iziston, Ukraina, Ozarbayjon, AQSH kabi mamlakatlarda va Turkiyada tomoshabinlarning olqishlariga sazovor bo‘lgan. O‘zbekistondagi turk diasporasining alohida faxri – markaz faollarining tashabbusi bilan ona tilida suratga olingan badiiy filmlar bo‘lib, ular tomoshabinlarni o‘zbekistonlik turklarning hayoti va turmush tarzi bilan tanishtiradi. «Qismat», «Chin muhabbat», «Begona bahor», «Qizg‘aldoq» badiiy filmlari va «Jiyda guli» teleserialida bosh rollarni markaz faollari ijro etishgan [4;54-b.].

Arman milliy-madaniy markazi o‘zbek va arman madaniyati hamda xalqlar o‘rtasidagi do‘stlikni mustahkamlashga qaratilgan birinchi arman madaniy markazi 1989-yilda tashkil etilgan. 2001-yilga kelib Samarqand, Andijon va Toshkentdagi Arman markazlari o‘zaro birlashib, O‘zbekiston – Arman milliy-madaniy markazi tashkil etilishiga asos bo‘lgan. Bu markaz mamlakatimizdagi ijtimoiy hamkorlik, millatlararo totuvlik, madaniy-marifiy tadbirlarni amalga oshirishda faol ishtiroq etib kelmoqda.

“Светлтса Полска” Polsha milliy-madaniy markazi. Polyaklarning O‘rta Osiyoda paydo bo‘lishi ilk bor XIX asr manbalarida qayd etilgan bo‘lib, bu hodisani Vrotslavlik monax Polyakning Vatikan ishlari bo‘yicha Sirdaryo vodiysi bo‘ylab Orol dengizigacha yetib borgani bilan bog‘laydi. XIX asrda Turkistonda shakllanishi boshlagan polyak diasporasi birinchi jahon urushi va jahon tarixidagi boshqa hodisalar natijasida kengaygan. Kelib chiqishi polyak bo‘lgan yurtdoshlarimiz va Polsha tarixi, madaniyati, tili bilan qiziquvchi boshqa millat vakillarini 1989-yilda tashkil etilgan “Светлитса Полска” milliy-madaniy markazi birlashtirgan. 1992-yili ushbu markaz respublika maqomiga ega bo‘lib, bugungi kunda u Toshkent shahridagi “Зажеве”, markazining Buxoro viloyatidagi bo‘linmasini, Samarqand viloyatidagi “Полонез” madaniy markazini va poytaxtning “Полский класс” jamiyatini o‘z ichiga oladi. Markaz polyak madaniyatini ommalashtirish bilan birga Polshaning O‘zbekistondagi elchixonasi bilan ham yaqindan hamkorlik qiladi. Markaz “O‘zbekiston – Polsha” do‘stlik jamiyati bilan birgalikda tarixiy vatanlaridan yiroqda yashkvchi polyaklar uchun Poloniya kuni, Konstitutsiya kuni, Polsha Mustaqilligi kunini, Pasxa va Djoniki bayrami kabi sanalarni nishonlaydi [5;24–25-b.].

“Megobroba” Gruzin milliy-madaniy markazi 1994-yilda Toshkent shahrida o‘z faoliyatini boshlagan. “Megobroba” Gruzin milliy-madaniy markazi o‘z faoliyati davomida ikki millat o‘rtasidagi tenglik va madaniy aloqalarni rivojlantirish hamda respublikamizda tinchlik va barqarorlikni mustaxkamlashga o‘z hissasini qo‘shib kelmoqda. Ushbu markazda O‘zbekistonning xorijiy mamlakatlar bilan do‘stlik va madaniy-ma’rifiy aloqalar jamiyatlari kengashining tashkil topganligi yuqoridagi fikrimizni tasdiqlaydi. Gruzin madaniyat markazining yorqin vakillari, O‘zbekiston Fanlar akademiyasi akademigi Edvard Rtveladze va gidrogeolog Tariel Kuchuxidzelar O‘zbekistonning “Buyuk xizmatlari uchun” va Gruziyaning “Shon-sharaf” ordenlari bilan taqdirlanib, ular mamlakatimiz tarixi, fan va daniyat sohasini rivojlantirishga o‘z hissalarini qo‘shishdi. Bugun markaz gruzin yoshlarini “O‘zbekiston yagona uyimiz” vatan ruhida tarbiyalash va boshqa millatlarning urf-odat va milliy qadriyatlarini xurmat qilish tuyg‘usini shakllantirib kelmoqda.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti tomonidan ishlab chiqilgan «Harakatlar strategiyasi»dagi konseptual g‘oyalar mamlakatda istiqomat qilayotgan xalqlar orasida milliy ahillik, totuvlik, birlik va qon-qarindoshlik rishtalarini mustahkamlashda siyosiy-huquqiy dasturilamal bo‘lib xizmat qilishi aniqlandi.

Yangilanayotgan O‘zbekistonda sayyohlar oqimini inobatga olib, ko‘pmillatli hududlarda istiqomat qilayotgan boshqa millat vakillarining an’ana, urf-odat, qadriyatlarini ko‘rsatuvchi etnoturizm obyektlarini barpo etish va qo‘shni respublikalar bilan aloqalarning vizasiz tizimini joriy etish kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Л.Холиков. Ўзбекистонда миллий-маданий марказлар фаолиятининг ижтимоий-фалсафий таҳлили. Тошкент, 2017, 285-бет.

(2). Sh.Sharipov. O‘zbekistonda milliy-madaniy markazlar faoliyati huquqiy asoslarining shakllantirilishi. Toshkent, 2023, 167-bet.

(3). Sh.Sharipov. Milliy-madaniy markazlarning faoliyati tarixi. Toshkent. 2022, 148-bet.

(4). N.Ochilova. Role of national and cultural centers of uzbekistan in public life.

(5). Ш.Элбоева. Роль национальных и культурных центров Узбекистана в общественной жизни. Ташкент, 2020, с. 165.

Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich (Urganch davlat Pedagogika instituti dotsenti, f.f.f.d. (PhD),
Shakirova Lola Abduraxim qizi (Urganch davlat Pedagogika instituti magistranti)

MUNIS XORAZMIY GUMANISTIK QARASHLARIDA AXLOQIY KAMOLOT TALQINI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada Munis Xorazmiyning gumonistik qarashlari, uning ijodidagi insonparvarlik va axloqiy kamolot tushunchalari tahlil qilingan. Muallif mutafakkirning zamonaviy dunyoqarashiga oid fikrlari va axloqiy qadriyatlarining dolzarbligini ta’kidlab, uning o‘gitlari jamiyatning ma’naviy rivojlanishiga qo‘shgan hissasini yoritgan.*

Kalit so‘zlar*: Munis Xorazmiy, gumonistik qarashlar, axloqiy kamolot, insonparvarlik, axloqiy qadriyatlar.*

Сапаев Гуломжон Бахтиярович (доцент Ургенчского государственного педагогического института, д.ф.н. (PhD),
Шакирова Лола Абдурахим қизи (магистрант Ургенчского государственного педагогического института)

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ МОРАЛЬНОГО СОВЕРШЕНСТВА В ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ВЗГЛЯДАХ МУНИСА ХОРЕЗМИ

Аннотация*. В данной статье анализируются гуманистические взгляды Муниса Хорезмий, а также его представления о моральном совершенстве и гуманизме. Автор подчеркивает актуальность его идей для современного общества и освещает вклад мыслителя в духовное развитие человечества.*

Ключевые слова: *Мунис Хорезмий, гуманистические взгляды, нравственное совершенство,* гуманизм, моральные ценности.

Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich (Associate professor of Urgench State Pedagogical Institute, f.f.f.d. (PhD),
Shakirova Lola Abduraxim qizi (master’s student of Urgench State Pedagogical Institute)

INTERPRETATION OF MORAL PERFECTION IN THE HUMANISTIC VIEWS OF MUNIS KHWAREZMIY

Annotation. *This article analyzes the humanistic views of Munis Khorezmi and his concepts of moral perfection and humanitarianism. The author emphasizes the relevance of his ideas for modern society and highlights the thinker’s contribution to the spiritual development of humanity.*

Keywords: *Munis Khorezmi, humanistic views, moral perfection, humanitarianism, moral values.*

Kirish. Insonparvarlik g‘oyalari Markaziy Osiyo mutafakkirlari dunyoqarashining ham diqqat markazida bo‘lib, XVIII–XIX asrlarga kelib, bu o‘lkaning deyarli barcha ma’rifatparvarlari, shu jumladan, Xorazm shoirlari ijodining asosiy mavzusiga aylandi. Xususan, o‘sha davrda yashab ijod etgan Munis Xorazmiy ma’naviy merosining tub mohiyatini gu-manistik, xalqparvarlik va ijtimoiy-axloqiy g‘oyalar tashkil etadi. Uning asarlarida o‘zi yashagan zamonga nisbatan norozilik, jaholatga qarshi fikrlarni ilgari surgan bo‘lsada, ko‘pgina g‘azallarida inson hayoti va istiqbolida muhim o‘rin tutuvchi ijtimoiy-axloqiy mavzular mutafakkir ma’naviy merosida alohida o‘rin tutadi.

Mutafakkirning gumanistik qarashlarida do‘stlik va o‘zaro ishonch, mehr-oqibat va muruvvat, insoniyatga bo‘lgan sevgi-muhabbat, saxiylik, bag‘rikenglik va hamjihatlik kabi axloqiy tushunchalar asosiy o‘rin egallaydi. Axloqiy kamolotga erishish uchun xalqparvarlik, xushmuomalalik, adolatparvarlik, mardlik kabi oliyjanob insoniy fazilatlarni qadrlab, ularning aksi bo‘lgan illatlarni qoralagan, ulardan uzoqda bo‘lishga chaqirgan:

Tutma badgo‘ birla suhbatkim, yomon so‘z zahridin,
Neshi zanbo‘ri kibi har dam berur ozorlar.
Kim yaqinroq borsa itga urmog‘idin injitur,
Balki tishlab jismin afgoru to‘nin murdorlar. [1;320-b.]

Munisning gumanistik qarashlari u yashagan davrdagi og‘ir ijtimoiy-iqtisodiy hayot, kishilarning turmush tarzi, ijtimoiy-siyosiy muhitning ta’sirida shakllangan. Shu bilan birga, xon saroyidagi ish faoliyatida saroy hayoti bilan yaqindan tanish bo‘lganligining ham roli bo‘lgan. Zero, «Munisning saroy muhitiga yaqinlashuvi, unga xon va saroy ahllarining yaramas kirdikorlarini yana ham ravshan bilib olishga to‘la imkon berdi» [2;54-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Shoir hayoti va mehnat faoliyati davomida ko‘plab begunoh insonlarning jaholat qurboni bo‘layotganligiga, jamiyatdagi nohaqlik va hukmdorlarning adolatsizliklariga guvoh bo‘lgan. Ayniqsa, inson qadri, uning hayoti, mehnati va hunarining qiymati yo‘qolib borayotganligidan ma’nan ezilib, zamonasidan norozi bo‘lgan. Mutafakkir ko‘z o‘ngida bo‘layotgan bunday ishlarni ko‘rib, shoh va amaldorlarning yovuzliklarini qoralaydi, insonparvarlik, xalqparvarlik, tenglik, vatanparvarlik,

mehnatsevarlik, mardlik, saxiylik, halollik, poklik kabiaxloqiy kamolot tamoyillarni ulug‘laydi. Chunki mutafakkirning gumanistik fikrlaridagi asosiy maqsad inson baxt-u qboliga, tinch va farovon yashashiga qaratilgandir. Demak, V.Zohidovning «Munis o‘z ijodidagi jiddiy tarixiy cheklanishga, ayrim ziddiyatlarga qaramasdan, o‘sha davrning muazzam insonparvar va vatanparvar shoirlaridan biri» [3;133-b.], degan fikriga to‘la qo‘shilamiz.

Mutafakkir zamonasini tanqid qilish orqali, o‘zining gumanistik g‘oyalarini ilgari suradi va xalqni axloqiy kamolotga da’vat etadi. Bu bilan shoir zamonasining hukmdor va yomon kishilarining harakatlarini g‘ayriinsoniy deb baholab, ularni tarbiyalamoqchi bo‘lgan.

Shuaro desa hijo, yo‘qsa xushomad doim,
Ro‘zg‘orini falokat bila aylab barham. [1;21-b.]

Munis Xorazmiy gumanistik qarashlarida inson qadr-qimmatining pasayishi va insoniy fazilatlar rolining kamayib ketishiga zamonni ayblaydi. Jamiyatda insonning qadri va hurmati, uning axloqiy va insoniy fazilatlari bilan emas, balki mol-u davlati va mansabi bilan qadrlanayotganidan noliydi:

Zamona ahlig‘a izhori fazl qilma abas,
Alarg‘a aybi hunar borho hunar bo‘ldi. [1;151-b.]

Shoir bu masalada alohida to‘xtalib, insonlarning davlati va nasl-nasabi bilan qadrlanmasligini, bunday kishilarning o‘zlari ham mol-u nasabi bilan kibrlanmasligini ta’kidlaydi. Aslida, kishining jamiyatdagi qadr-qimmati, hurmat-e’tibori uning ajdodlari va ular qilgan ishlar bilan emas, balki o‘zining bugungi kundagi ezgu amali, kasbi va insoniy fazilatlari bilan ulug‘lanishini, shuning uchun inson, eng avvalo, yaxshi kasb egasi bo‘lishiga da’vat etadi:

G‘urur etma aslingg‘a, qil kasbi fazl,
Erur mo‘tabarroq nasabdin hasab. [4;68-b.]

Mutafakkir fikricha, mol-u davlat sabab insonlar o‘rtasidagi yaxshilik va oliyjanoblik fazilatlari yo‘qolib borayotganligidan, yaxshilik oyoq osti qilinib, yomonlik qonun darajasiga ko‘tarilganidan, yaxshilikka yaxshilik emas, balki yomonlik qaytayotganidan achinadi:

Zamon ahlig‘a qilsang yaxshilig‘, ko‘z tut yamonlig‘lar,
Shajar shoxiga tosh otmoqqa dur bermak samar bois. [4;67-b.]

Darhaqiqat, davr adolatsizligi sabab yaxshi insonlar yomonlik ko‘rishgan, jabr-u jafo chekishgan, yomonlarga esa yaxshilik qilinib, ularga marhamat qilingan. Yaxshilarga yomonlik, yomonlarga yaxshi munosabatda bo‘lganligini ko‘rgan shoir ma’nan e’zilib, «charxi kajraftordan» shikoyat qiladi [1;24-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur mavzu yoritashda Munisning tarixiy qo‘lyozma manbalari va g‘azallaridan foydalangan holda mantiqiylik, qiyosiy tahlil, sinergetik, umumlashtirish, analogiya, obyektiv yondashuv, induksiya va umuminsoniylik metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Mutafakkir gumanistik qarashlarida oliyjanob insoniy fazilatlarni ulug‘lash bilan birga, ularning aksi bo‘lgan shuhratparastlik, amaldorlarga maddohlik, molparastlik kabi illatlarni qoralaydi. Uning aytishicha, salbiy illatlar insonni tubanlashtiradi, yaxshilikdan, oliyjanob insonlar va do‘stlardan uzoqlashtirib, xudbinlikka olib keladi. Zero, ahli davlatg‘aqanchalikmaddohlik qilinsada, fuqaro undan muruvvat kutmasin, «Topmas iqboldin nishon shuaro», deb ta’kidlaydi (1;12-b.).

Munis Xorazmiy jamiyatdagi johil va yovuz kishilardan, doim birovlarga ozor beruvchi, g‘am tashvish keltiruvchi yomon illatlarni o‘ziga odat qilib olgan kishilardan qattiq nafratlangan. Boylikga hirs qo‘ygan, xudbin kishilardan uzoqda bo‘lishlik haqida ogohlantiradi:

Raqib ollingda bo‘lmoqdin hazinman,
Tilarman ko‘rmasam ul bo‘lmag‘irni. [1;19-b.]

Mutafakkir gumanizmining yana bir xususiyati, tarbiyaviy ahamiyatga ega g‘oyalarining alohida o‘rin tutishidir. U odamlarning jamiyatda orttirib olgan turli zararli odatlarini qattiq qoralab, ulardan uzoqda bo‘lishlikni, ichkilikbozlik, kashandalik kabi illatlardan himoya qilishga chaqirgan. Iinsoniy fazilatlarning kamayishiga, oila mustahkamligi va yoshlar tarbiyasining buzilishiga, odamlar o‘rtasidagi o‘zaro do‘stlik, muhabbat, oqibatning yo‘qolishiga ana shu illatlar sabab bo‘ladi, deb hisoblaydi.

Xususan, shoirning «Chilim» deb nomlangan chiston-g‘azali ana shu masalalarga bag‘ishlangan. R.Orzibekov aytganidek, bu g‘azalda nashavandlikning, chilim chekishning o‘ta zarari, shariatda «harom» deb e’lon qilinganligi aytilib, odamlar, ayniqsa, yoshlar bu falokatdan uzoqda bo‘lishlari ogohlantiriladi [5;140-b.].

Munis Xorazmiy ichkilikbozlikni bu kashandalikdanda yomon ekanligini ta’kidlaydi. Ichkilik kishiga jismoniy va ruhiy salbiy ta’sir qilib, axloqiy kamolotga erishish yo‘lidagi asosiy to‘siqlardan deb hisob-

laydi. Shoir, may (sharob) axloqsizlik, odobsizlik, tubanlik, o‘g‘irlik, xudbinlik, fitna kabi salbiy odatlarga sababchi bo‘lishini ta’kidlab, barchani bu illatdan uzoq bo‘lishga da’vat etadi:

Sharob ichma, kuydirmagil dimog‘ abas,
Bu fitna shu’lasidin yoqmag‘il charog‘ abas. [1;237-b.]

Ichkilik, deydi shoir, kishini g‘aflatda qoldirib, kasal qiladi:

Ichib may, bo‘lma ko‘p shodobi g‘aflat,
Ul o‘tdin solma jong‘a tobi g‘aflat. [4;57-b.]

Mutafakkir may ichish, unga ruj-u qo‘yishni qoralab taqiqlar ekan, do‘st bilan dushmanni bir dasturxon atrofida o‘tirishiga sabab bo‘luvchi xarom ichimlik deb hisoblagan:

Harchand berur lazzat sarshor qadah,
Yuz nash’a qilib padidor qadah.
Bir damki ichar yor ila ag‘yor qadah,
Makruh ko‘runur menga bisyor qadah. [6;334-b.]

Darhaqiqat, ichkilik barcha zamonlarda ham qoralanadigan kishining yomon odatlardandir. Munis Xorazmiy, mayparastlik kishini shirin hayotidan ayirib, oxir-oqibat «Mayi rangin gumon aylarsen, ammo» [4;57-b.] deya, muhtojlikka giriftor qilishidan ogohlantiradi.

Munis Xorazmiyma’naviy merosida axloqiy kamolot tamoyillari bo‘lgan do‘stlik, mehr-oqibat, yaqinlar xolidan xabar olish, vafo, sadoqat kabi insoniy fazilatlarga ham katta urg‘u beriladi. Mutafakkir taxallusining o‘zi ham uning do‘stlikni va birodarlikni qanchalik qadrlaganini ko‘rsatadi:

O‘lturib yonimda yuz turluq novozishlar qilib,
Do‘stlari ichra meni bu nav’ mumtoz etti do‘st. [4;62-b.]

Shoirning do‘stlikka oid qarashlaridan kelib chiqib shuni aytish mumkinki, u do‘stni og‘ir damlarda sahrodagi najotkor otga, dushmanlar orasida esa kishining himoyachisi va suyanchig‘idir deb hisoblagan.

Munis Xorazmiy insonlarni o‘zaro do‘st va inoq bo‘lib yashashlikka chaqirar ekan, bir-birlari bilan bordi-keldi qilishlikni, turli xafagarchiliklarni unutib, mehr-oqibatni mustahkamlish uchun bir-birlari holidan tez-tez xabar olib turishlikgada’vat qiladi. Chunki bular insonlar o‘rtasidagi sadoqat va ishonchni mustahkamlaydi, jamiyatning hamjihatligini ta’minlaydi, deydi:

Do‘stlar mehmonlig‘ etsa boringiz,
Sina jon uyiga undab boringiz. [1;329-b.]

Munis Xorazmiy ijodida ko‘tarilgan insonparvarlik fazilatlarning yana biri vafodorlik va sadoqatdir. U vafoni komil insonlarga xos deb bilgan va bu fikrlarini she’riyatida oshiqlar o‘rtasidagi mehr-muhabbat, vafo, sadoqat tushunchalari orqali majoziy ifodalagan:

Vafo qilmoq bila ko‘nglum qutordiig qaydi mehnatdin.
Bihamdillah, vafo rasmi sanga, jono, musallamdur. [4;94-b.]

Bevafolikni esa axloqiy tubanlik deb, kishining g‘am-alam chekishiga odamlardagi vafosizlik va sadoqatsizlikni sabab qilib ko‘rsatadi:

Istamak rasmi vafo olamdadur savdoyi xom,
Ohkim, ul jinsdin holi erur bu chorsu. [4;165-b.]

Munis Xorazmiy insonlar o‘rtasidagi xoinlik, bevafolik sababini ijtimoiy muhit va zamonning beshafqatligida ko‘radi, bunday munosabatlar bo‘lishidan qattiq ranjiydi. Mutafakkir fikricha yordan bo‘lmagan mehr va hamdardlikni xalqdan, zamona ahlidan kutmasa ham bo‘ladi, insonlarning o‘zaro diydoriga to‘ya olmasligiga mehrsiz dunyoni aybdor deb bilgan:

Mungloshqali bir kimsa topilmas g‘aming ichra,
Xamdard tamannosidin emdi toriqibmen. [4;161-b.]

Shoir insondagi xiyonat va ikkiyuzlamachilik kabi illatlarni qoralar ekan, kishilar ba’zan har xil qiyofaga kirib, fe’li o‘zgarib turishini, bunday buqalamun tabiatli kishilardan ogoh bo‘lish kerakligidan ogohlantirgan:

Mohi ro‘ying to tulu’ etti malohat burjidin,
Gah qizartur, goh sarg‘artur quyosh rangin uyot. [4;58-b.]

Insonparvarlikning eng muhim jihatlari bo‘lmish to‘g‘rilik, halollik, iymon, ezgu niyat, qalb pokligi kabi vijdoniy tuyg‘ular, odamni ma’naviy barkamollikka yetaklashda muhim ahamiyatga ega. Biz tadqiq qilayotgan mutafakkir ijodida ham ushbu insoniy xislatlarga alohida to‘xtalib o‘tilgan. Ayniqsa, to‘g‘rilik va halollik fazilatlariga katta e’tibor berganligini ishqiy g‘azallarida yaqqol ko‘rish mumkin. Munis Xorazmiy sevgi, ishq-muhabbatni ulug‘lash orqali insondagi to‘g‘rilikni tarannum etadi, uni insonning eng yuk-

sak ma’naviy xislati deb baho berib, ezgu maqsadlarga erishishga yordam berishini aytadi. Agar oshiq to‘g‘ri, halol, samimiy va niyati toza bo‘lsa, ma’shuqaning o‘zi oshiq oldiga keladi deydi [4;96-b.].

Shoirning bunday she’rlarida oshiq va ma’shuqa obrazlari orqali eng yuksak axloqiy qadriyatlarni ko‘rsatishga harakat qilingan. Masalan, go‘zal yor timsoli orqali vafo, sadoqat va ishonch tuyg‘ulari shunchalik ulug‘lanadiki, bunday axloqiy qadriyatlarni Ka’baga tenglashtiradi:

Qiblai ahli vafo keldi yo‘ling, ey mahbub,

Mundin erdiki, manga ka’ba durur diydoring. [4;9-b.]

Munis Xorazmiyning asarlarida insonni axloqiy kamolotga olib boruvchi muhabbat mavzusi alohida o‘ringa ega bo‘lib, insonlar o‘rtasida o‘zaro muhabbatni eng yuksak axloqiy qadriyat sifatida ulug‘laydi. U muhabbatni «dard mulki» deb atagan bo‘lsa-da, shu sevgi iztirobi, sevmoq, sevilmoq, aslida, mehrli insonlargagina xos ijtimoiy hodisa deb hisoblaydi:

Dard chekmak, ashk to‘kmak ishq eliga xosdur,

Har ko‘ngulga dardu har ko‘zga emas nam oshno. [4;23-b.]

Shoir o‘z asarlarida yor va oshiqning xulq-atvori haqida to‘xtalib, chin oshiq faol, o‘z baxti uchun kurashchan bo‘lishi kerak, deydi. Beqaror ishqni tanqid qilib, uni havasga o‘xshatadi. Insonni butun borliqning gultoji va Allohning tajallisi deb ta’riflar ekan, u sevish va sevilishga munosibdir,deb biladi. Buni uning oshiqona g‘azallarida insoniy ishqni tarannum etganligini ko‘rish mumkin.

Shoirning «Xo‘blar ishqidin, ey nosih, mani man’ aylama» deb boshlanuvchi g‘azalidagi «Xo‘blar» so‘zi jisman go‘zal, ruhan pok, ma’nan barkamol, Haq vasliga yetgan insonlardir. Demak, shoir nazarida, ana shunday insonlarnigina muhabbat ma’naviy komillik sari yetaklaydi. Demak, Munisning insonparvarlik g‘oyalari negizini muhabbat tushunchasi tashkil qiladi va u insonni axloqiy kamolotga yetaklaydi desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

Umuman, Munis Xorazmiyning insonparvarlik va axloqiy kamolot haqidagi qarashlari tarbiyaviy va ijtimoiy harakter kasb etib, o‘z davrining ma’naviy qiyofasi va insonlar o‘rtasidagi munosabatlarni ochib bergan. Ilg‘or gumanistik g‘oyalari bilan insoniyatni ezgulikka chorlab, tarbiyalashga harakat qilgan, insonparvarlikning nima va qanday mezonlar bilan o‘lchanishini ko‘rsata olgan mutafakkirdir.

Xulosa va takliflar. Munis Xorazmiyning gumanistik fikrlari tahlilidan kelib chiqib, shunday xulosa qilish mumkinrki, u insoniy fazilat va xislatlarni, pok va ezgu tuyg‘ularni yuksak qadrlab, bular insonning aziz va buyukligini ko‘rsatuvchi xususiyatlardan biridir, deydi. Inson barcha mavjudotlarninig eng azizi va mukammali ekan, u Tangrining yerdagi aksi va barcha yaxshi fazilatlarga ega mavjudot deb hisoblaydi. Shu bilan birga, u shu maqomga munosib bo‘lmog‘i, nomni oqlamog‘i kerakligini ta’kidlaydi.

Insondagi axloqiy tubanlik bo‘lgan yovuzlik, vafosizlik, nafs va boshqa shu kabi yomon illatlarga faqat uning o‘zi sababchi emas, balki u yashayotgan muhit va zamonning ham ta’siri bo‘ladi deb hisoblaydi.

Munis Xorazmiyning bunday g‘oyalarini yanada kengroq o‘rganish, targ‘ib qilish bugunning muhim vazifasi bo‘lib, ma’rifiy, tarbiyaviy ishlarda, ayniqsa, yoshlar tarbiyasida muhim rol o‘ynashi, shubhasiz. Zero, Prezidentimiz Sh.M.Mirziyoyev aytganlaridek, «Toki, bolalarimiz boshini baland ko‘tarib, men mana shunday ulug‘ insonlarning avlodiman, deb yashaydigan bo‘lsin, ularga munosib bo‘lib voyaga yetsin» [7].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Munis Xorazmiy. Saylanma. Nashrga tayyorlovchi Y.Yusupov. T., Adabiyot va san’at nashr., 1980.

(2). Ayyomiy. O‘t chaqnagan satrlar. T., Adabiyot va san’at nashr., 1983.

(3). Zohidov V. O‘zbek adabiyoti tarixidan. Toshkent, O‘zadabiy nashr, 1961.

(4). Munis. Munis ul-ushshoq. O‘zFA SHI, Qo‘lyozmalar fondi, 940-in.raqam.

(5). Orzibekov R. O‘zbek adabiyoti tarixi (XVII–XIX asrlar I yarmi). T., 2006.

(6). Munis Shermuhammad. Tanlangan asarlar. Nashrga tayyorlovchi Y.Yusupov. T., davlat badiiy adabiyot nashr., 1957.

(7). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017-yil 9-noyabrdagi xalq deputatlari Samarqand viloyati Kengashining navbatdan tashqari sessiyasidagi nutqi. «Xalq so‘zi» gazetasi, 2017-yil 10-noyabr.

Xoshimova Oydina Shuxrat qizi (Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti; oydinakhoshimova@gmail.com)

KOGNITIV TILSHUNOSLIKDA LINGVORANGLI OLAM TUSHUNCHASI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada lingvorangli olam tushunchasi kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilindi. Ranglar va ularni ifodalovchi leksik birliklar inson tafakkurida shakllanadigan konseptlar sifatida o‘rganilib, ularning lingvokulturologik talqini ochib berildi. Tadqiqotda konseptual tahlil va qiyosiy usul qo‘llanilgan. Natijalar lingvorangli olam konseptining kognitiv jarayonlar va lisoniy manzara bilan aloqasini ochib beradi*

Kalit so‘zlar: *kognitiv tilshunoslik, lingvorangli olam, rang konseptlari, lingvokulturologiya, konseptual tahlil, tafakkur va til.*

Хошимова Ойдина Шухрат кизи (базовый докторант Наманганского государственного университета; oydinakhoshimova@gmail.com)

ПОНЯТИЕ ЛИНГВОЦВЕТОВОГО МИРА В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация. *В данной статье понятие лингвокультурного мира цветов анализируется с точки зрения когнитивной лингвистики. Цвета изучаются как концепты, формирующиеся в сознании человека, и раскрывается их лингвокультурная интерпретация. В исследовании применены методы концептуального анализа и сравнительного подхода. Результаты раскрывают связь концепта лингвокультурного мира цветов с когнитивными процессами и языковой картиной мира.*

Ключевые слова*: когнитивная лингвистика, лингвокультурный мир, цветовые концепты, лингвокультурология, концептуальный анализ, мышление и язык.*

Khoshimova Oydina Shukhrat qizi (Basic doctoral student of Namangan State University; oydinakhoshimova@gmail.com)

THE CONCEPT OF LINGUOCOLOR WORLD IN COGNITIVE LINGIUSTICS

Annotation. *This article analyzes the concept of the linguistic color world from the perspective of cognitive linguistics. Colors are studied as concepts formed in human cognition, revealing their linguocultural interpretation. The study employs conceptual analysis and comparative methods. The results reveal the connection between the concept of the linguistic color world, cognitive processes, and the linguistic picture of the world.*

Keywords: *cognitive linguistics, linguistic color world, color concepts, linguoculturology, concept-ttual analysis, cognition and language.*

Kirish. Ma’lumki, kognitiv tilshunoslik XX asrning oxirgi choragida shakllanib, XXI asr boshlariga kelib lingvistikaning yetakchi yo‘nalishlaridan biriga aylandi. Uning rivojlanishiga J.Miller, J.Bruner, J. Lakoff, R.Langaker, R.Jakendoff kabi amerikalik olimlarning ilmiy izlanishlari katta hissa qo‘shdi. “Til tizimini va nutqiy faoliyat mahsuli bo‘lgan matn qurilishini shu paytgacha filologik nuqtayi nazardan tahlil qilib kelayotgan bu fan doirasi endilikda idrok etish, bilish, tushunish, tahlil qilish faoliyatlariga oid tushuncha va kategoriyalar bilan kengaydi. Natijada tilshunoslikning mantiq, psixologiya, bilish nazariyasi kabi kognitiv fan sohalari bilan hamkorlikka ehtiyoji yanada kuchaydi. Bu hamkorlik, bir tomondan, tilshunoslikni inson tafakkur faoliyati muammolari bilan shug‘ullanuvchi kognitologiya fani tarmog‘iga kiritgan bo‘lsa, ikkinchidan, tilshunoslikning o‘zini yana bir soha kognitiv tilshunoslik sohasi bilan boyitdi” [1;7-b.].

Kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchasi axborot tushunchasi va uning inson ongida qayta ishlanishi, bilimlar tizimi va ularning inson tafakkurida hamda til shakllarida namoyon bo‘lishidir. Kognitiv tilshunoslik kognitiv psixologiya va kognitiv sotsiologiya bilan birgalikda kognitologiyani hosil qiladi. Bu fanlar inson tafakkuri qanday tuzilgan, inson olamni qanday tasavvur qiladi, olam haqidagi qanday ma’lumotlar bilimga aylanadi, ruhiy olam qanday yaratiladi kabi savollarga javob qidiradi [2;11-b.]. “Kognitiv” atamasi ingliz tilidagi “cognitive” (bilishga oid) so‘zidan kelib chiqqan bo‘lib, u “cognize” (bilmoq, anglamoq, tushunmoq), “cognition” (bilish jarayoni), “cognitive processes” (bilish jarayonlari), “cognitive abilities” (kognitiv qobiliyatlar), “cognitive development” (kognitiv rivojlanish) kabi iboralar bilan uzviy bog‘liq. Shu bilan birga, “cognitive science” (kognitiv fanlar) ham bilish jarayonlarini tadqiq qiluvchi fan sohasi sifatida ushbu atama bilan bevosita bog‘liq.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Kognitiv tilshunoslik doirasida lisoniy manzara tushunchasi inson tafakkuri va bilimlarini shakllantirishda tilning asosiy omil ekanligini ko‘rsatadi. Tilshunoslikda liso-

niy manzaraning muammosi leksikaning o‘rganilishi bilan bog‘liq ravishda ishlab chiqila boshlandi (Y.N. Karaulov ishlarida). Ushbu masala bilan G.A.Brutyan, S.A.Vasilyev, G.V.Kolshanskiy, N.I.Sukalenko, E.S.Yakovleva, M.Blek, D.Xayms shug‘ullangan. 1988-yilda “Роль человеческого фактора в языкею. Язык и картина мира” [3] nomli kollektiv monografiya B.A.Serebrennikov tahriri ostida nashr etilgan. Hozirgi vaqtda lisoniy manzarasi masalasi Y.D.Apresyan, V.V.Morkovkin, Y.S.Stepanov, N.F.Alefirenko kabi olimlarning ilmiy ishlarida ko‘rib chiqilgan.

Shuningdek, kognitiv tilshunoslik lingvorangli olam inson tomonidan qabul qilingan rang tasniflari va ularning til tizimidagi ifodalanishi orqali milliy madaniy xususiyatlarni aks ettiradi. A.Vejbitskaya va V.N.Teliya tadqiqotlarida rang atamalari semantikasi va ularning madaniy konnotatsiyalari keng yoritilgan. Shu jihatdan lingvorangli olam kognitiv tilshunoslikning muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biri bo‘lib, lisoniy manzarani ranglar orqali idrok qilish, lingvokulturologik jihatdan o‘rganish va mazmun jihatidan tahlil qilish imkonini beradi.

O‘zbek tilshunosligida esa olim Sh.Safarovning 2006-yilda nashr qilingan “Kognitiv tilshunoslik” nomli monografiyasi o‘zbek tilshunosligida kognitiv yondashuvning nazariy asoslarini shakllantirishda muhim rol o‘ynagan. Ushbu monografiyaning asosiy yondashuvlaridan biri til va tafakkur o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlikni milliy tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qilinishidir. Kognitiv yondashuvni o‘zbek tiliga moslashtirib, lingvokognitiv tadqiqotlar uchun nazariy asos yaratgan. Sh.Safarov “voqelikni aks ettirish to‘g‘ridan to‘g‘ri tilning vazifasiga kirmaydi, bu vazifani dastlabki o‘rinda tafakkur bajaradi. Lekin tafakkurda yuzaga kelgan mental tuzilmalar til tizimida o‘z ifodasini topadi” [1;21-b.], deb ta’kidlaydi. Shu bilan birga, tilning asosiy vazifalaridan biri inson ongida shakllangan tasavvurlarni ifodalash va uzatishdir. Shu bois tilni o‘rganish jarayonida lingvistik birliklarning nafaqat strukturaviy, balki ma’no yaratishdagi kognitiv xususiyatlarini ham tahlil qilish zarurligini qayd etgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy mavzuni yoritishda o‘zbek va ingliz tillarida rang ifodalovchi leksik birliklarning kognitiv jarayonidagi ishtirokini ochib konseptual hamda qiyosiy-lingvistik tahlil usullaridan foydalanildi. Konseptual tahlil yordamida rang konseptlarining inson tafakkurida shakllanishi hamda ularning semantik jihatdan namoyon bo‘lishi o‘rganildi. Qiyosiy-lingvistik tahlil orqali turli tillarda lingvorangli olamning ifodalanishi solishtirilib, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlandi. Shu bilan birga, kognitiv tilshunoslik billan lingvorangli olam manzarasinining aloqasini ochib berildi

Tahlil va natijalar. XXI asr boshlariga kelib, olamning lisoniy manzarasini o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarda insonning kognitiv faoliyati natijasida olingan obyektiv olam va u haqidagi g‘oyalarni aks ettiruvchi tadqiqotlar tobora ko‘paya boshladi. Bu esa, o‘z-o‘zidan, til hodisalarini tasvirlashda antropotsentrizmni namoyon qiladi. Inson ongi mantiqiy tafakkur orqali hosil qilingan bo‘lishiga qaramay, u o‘zida voqelikning hissiy, irodaviy va estetik aks etishini ham qamrab oladi [4;16-b.].

Zamonaviy fanlarda esa “olam manzarasi” dunyoning global qiyofasi sifatida ta’riflanadi. “Olam lisoniy manzarasi”ning asosiy xususiyati shundan iboratki, u o‘zida “til tashuvchisi”ning olamni tushunishini ifodalaydi. Til va “olam manzarasi” o‘zaro shunday bog‘liqki, unda, birinchi navbatda, dunyo haqidagi bilimlarning yaxlit tizimi, lisoniy shaxslarning barcha kognitiv faoliyati, kognitiv faoliyatning natijasi bo‘lgan dunyoqarashi olamni bir butunlik sifatida his qilishi, inson tafakkurida aks etishi sifatida dalillanadi. Ikkinchidan, insonlar olam haqidagi yangi bilimlarni izohlash usullari va mexanizmlarini til orqali rivojlantiradi. Shuning uchun ham “olamning lisoniy manzarasi” inson bilimlarni o‘rganuvchi kognitiv kategoriya maqomini oldi [4;20-b.].

Turli ma’lumotlar inson tafakkurida kognitiv jarayonlar asosida shakllanadi va til vositasida ifodalanadi. Kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan olganda, har qanday axborot so‘z, so‘z birikmalari, rang tushunchalari va matnlar orqali inson ongida qayta ishlanadi va muloqot jarayonida uzatiladi. Ranglar nafaqat vizual idrok obyekti, balki ma’lum kognitiv va madaniy kontekstga ega bo‘lgan semantik birlik sifatida ham namoyon bo‘ladi. Shu bois lingvorangli olam kognitiv tilshunoslik doirasida muhim tadqiqot obyekti sifatida qaraladi.

Professor A.Mamatov ta’kidlashicha: “Kognitiv fan kognitsiya bilan shug'ullansa, kognitiv tilshunoslik kognitsiyaning, ya’ni bilishning tilda aks etishini, verballashuvini tadqiq qiladi. Tilga bo‘lgan kognitiv yondashuv bu til shaklining oxir-oqibat inson ongi, fikri, bilish strukturalarining aks ettirilishidir. Kognitivlik o‘z tuzilishiga ko‘ra, insonning bilish faoliyatiga tayangan barcha tipdagi bilimlarning tizimlashishini ifodalaydi [5].

L.R.Gataullina ta’rifiga ko‘ra: “Rang – bu kognitsiyaning muhim kategoriyasi va etnos tomonidan to‘plangan madaniy axborotning sermazmun tashuvchisi, rang ifodalovchi birliklar esa “semiotik kondensatorlar” bo‘lib, ular madaniyat xotirasi mexanizmi vazifasini bajaradi” [6;5-b.].

Lingvorangli olam tushunchasi kognitiv tilshunoslik doirasida tahlil qilinadigan muhim konseptlardan biri bo‘lib, u inson tafakkuridagi rang tushunchalarining umumiy tizimini ifodalaydi. Shu bilan birga, mazkur tushuncha kognitiv konseptlar tizimining bir qismi bo‘lib, u ranglarning inson ongida qay tarzda idrok qilinishi va mazmun jihatidan shakllanishini o‘rganadi. Bu tushuncha konseptosfera doirasida ranglarning kognitiv-semantik maydonini, ularning metaforik talqini va madaniy o‘ziga xosligini aks ettiradi.

Tilshunos J.Zeimbekis tadqiqotida keltirilganidek, bananlarning sariq rangda ekanligi haqidagi odatdagi tasavvurlar, hatto uning qora-oq tasvirida ham, odamlar tomonidan sariq rangda idrok qilinishi mumkin. Bu odamlarning ranglar haqidagi oldingi bilimlari va tasavvurlari orqali rangni kognitiv tarzda anglashini ko‘rsatadi. Tadqiqotda, agar ishtirokchi barcha bananlar sariq rangda ekaniga ishonsa, hatto uning qora-oq tasvirini ham sariq rangda idrok qiladi [7]. Bundan tashqari, shunday misollarga o‘xshash ranglar haqidagi tasavvurlarni kognitiv jarayonlar orqali ko‘rishimiz mumkin.

▪*Olma qizil rangda deb o‘ylash.* Agar ishtirokchilar olmalarning aksariyatini qizil rangda tasavvur qilishsa, unda qora-oq rangli olma tasviri ham ularga qizg‘ish soyadek ko‘rinishi mumkin. Bu holat miyaning odatiy rang va shakl assotsiatsiyalariga bog‘liq.

▪*O‘rmon yashil bo‘ladi deb idrok qilish.* Yashil rang bilan bog‘liq tajriba sababli, hatto qora-oq o‘rmon tasvirlari ham inson ongida yashil soyaning borligini uyg‘otishi mumkin.

▪*Quyoshni sariq rangda tasavvur qilish.* Insonlar ko‘pincha quyoshni sariq yoki oltin rangda tasavvur qilishadi. Natijada quyoshning qora-oq tasviri ham ularda sariq rangni eslatishi mumkin.

▪*Moviy osmonni idrok qilish.* Osmon doim moviy bo‘ladi degan tasavvur sabab, hatto qora-oq rangli osmon tasvirlari ham ongda moviy rang uyg‘otadi.

Mazkur misollar kognitiv va psixologik tadqiqotlar uchun muhim bo‘lib, ranglar idroki bilan bog‘liq stereotiplarni o‘rganishga yordam beradi. Shuningdek, lingvorangli olam manzarasining kognitiv obyekt sifatida tahlil qilinishi ranglarning nafaqat fiziologik, balki madaniy va tilshunoslik jihatlarini ham o‘z ichiga oladi. Bu jarayonlar odamlar o‘rtasida ranglar haqidagi umumiy tasavvurlarni shakllantiradi, ular esa, o‘z navbatida, til va madaniyatni aks ettiradi.

Har bir madaniyatda rang konseptlari alohida semantik maydonga ega bo‘lib ushbu makonda o‘ziga xos joy egallaydi va ular konseptlar tizimida shakllanadi. Ranglar turli tillarda turlicha konseptual yuklamaga ega. Misol uchun, o‘zbek tilidagi “yashil” konsepti tinchlik va tabiat bilan bog‘liq bo‘lsa, ingliz tilida “green” ekologiya, yashillik va ba’zan tajribasizlik (inglizcha: “greenhorn”) ma’nolarini ham anglatadi. Bu lingvomadaniy xususiyatlar kognitiv tahlil asosida chuqur o‘rganiladi.

Ranglarning til tizimidagi o‘rni har bir xalqning madaniy qadriyatlari bilan chambarchas bog‘liq. O‘zbek tilida rang ifodalari ko‘plab maqol va iboralarda uchraydi, og‘zaki so‘zlashuv nutqidan misol keltirsak: *Qizil til* – ortiqcha gapiradigan yoki beparvo odam haqida aytiladi. *Sariq chaqa* iborasi – juda arzimas, qadrsiz yoki juda kam miqdordagi pul ma’nosida ishlatiladi (O‘TIL.3;450-b.). Bu ibora, ko‘pincha, insonning biror narsani arzimas deb hisoblashi yoki pulning juda kam qiymatga ega ekanligini ta’kidlash uchun qo‘llaniladi. *–Mana, hotinim yotib qoldi.... kissamda sariq chaqa yo‘qki, bechoraning og’ziga yoqar ovqat bersam* (Oybek. “Tanlangan asarlar”). Ingliz tilida ham ranglarga asoslangan iboralar keng qo‘llaniladi, masalan: *once in a blue moon*– juda kam uchraydigan holatni; *red-handed* – jinoyat ustida ushlanishni; *red alert* – xavf; *red tape* – byurokratiyani ifodalaydi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, lingvorangli olam bu nafaqat rang nomlarining lug‘aviy va semantik tadqiqi, balki ularning kognitiv, konseptual va madaniy aspektlarini ham o‘rganish imkonini beradigan muhim lingvistik hodisadir. Bu tushunchani konseptosfera doirasida kognitiv nuqtayi nazardan tahlil qilish ranglarning inson ongidagi konseptual xaritasini tushunishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Сафаров Ш. Когнитив тилшунослик. Жиззах, “Сангзор”, 2006, 92-бет.

(2). Qo‘ziyev U. Lingvomadaniyatshunoslik. Namangan, 2021, 120-bet.

(3). Серебренников Б.А., Кубрякова Е.С., Постовалова В.И. и др. Роль человеческого фактора в языке: язык и картина мира. Отв. ред. Б.А.Серебренников; АН СССР, Институт языкознания. Москва, “Наука”, 1988.

(4). Buzrukova D. Olamning hissiy-lisoniy manzarasida “muhabbat” konseptining lingvokulturologik va gender tahlili. Filologiya fan d-ri (PhD) … dis., Farg‘ona, 2023, 133-bet.

(5). Mamatov A.E. Tilga kognitiv yondashuvning mohiyati nimada? Tilshunoslikning dolzarb masalalari. Prof. A.Nurmonov tavalludining 70 yilligiga bag‘ishlab o‘tkazilgan ilmiy-amaliy anjuman materiallari, Andijon, 2012, 212–219-betlar.

(6). Гатауллина Л.Р. Лингвоцветовая картина мира: аспекты изучения. Семантические категории в разных лингвистических парадигмах. Сб. науч. ст., Уфа, 2005, с. 43–53.

(7). Zeimbekis J. Color and Cognitive Penetrability, Philosophical Studies, 2013, vol. 165, № 1, p. 167–175.

Jomardova Dilafruz Qahramonovna (Abu Ali ibn Sino nomidagi Buxoro davlat Tibbiyot instituti "Ijtimoiy fanlar" kafedrasi assistenti; dilafruz_jomardova@bsmi.uz)

APELLYATIV LEKSIK BIRLIKLARINING NANOTIBBIYOTDA FAOLLASHUVI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tibbiyot sohasining nanotibbiyot yo'nalishida aks etgan o'zbek va rus tillarida faollashgan apellyativ birliklar o'ganiladi. Nanotibbiyot sohasi taraqqiyotiga o'z hissasini qo'shgan olimlar nuqtayi nazari iqtibos qilinib, tahlil va umumiy xulosalar keltirilgan. Nanotibbiyotning jadal suratlarda dunyo miqyosida rivojlanishi, sohaga tegishli yangiliklar yaratilib, ularning qo'llanilishi, yangi apellyativ leksik birliklar shakillanishi va faollashuviga olib kelishi dalillangan.*

Kalit so'zlar*: nanotibbiyot, apellyativ leksika, matn, nanotexnologiya, an'anaviy va molekular tibbiyot, nanotibbiyot atamalari.*

Джомардова Дилафруз Кахрамоновна (Бухарский государственный медицинский институт им.Абу Али ибн Сино, ассистент кафедры «Общественные науки»; dilafruz_jomardova@bsmi.uz)

АКТИВНОСТЬ АПЕЛЛЯТИВНОЙ ЛЕКСИЧЕСКОЙ ЕДИНИЦЫ В СФЕРЕ НАНОМЕДИЦИНЫ

Аннотация. *В данной статье изучаются апеллятивные единицы, активизирующиеся в содержании текстов, созданных на узбекском и русском языках, которые отражают наномедицинское направление медицинской сферы. Приводятся точки зрения ученых, внесших вклад в развитие области наномедицины, а также представлен анализ и общие выводы. Доказано, бурное развитие наномедицины в мировом масштабе, создание инноваций в этой области, их использование в медицинской рекламе, а также формирование и активизация новых номинационных лексических единиц.*

Ключевые слова: *наномедицина, апеллятивная лексика, текст, нанотехнологии, традиционная и молекулярная медицина, термины наномедицины.*

Jomardova Dilafruz Qahramonovna (Abu Ali ibn Sino Bukhara State Medical Institute Assistant of the Department of "Social Sciences"; dilafruz_jomardova@bsmi.uz)

ACTIVITY OF APPELLATIVE LEXICAL UNIT IN THE SPHERE OF NANOMEDICINE

Annotation. *This article studies the appellation units activated in the content of texts created in the Uzbek and Russian languages, reflecting the nanomedicine direction of the medical field. The point of view of scientists who have contributed to the development of the field of nanomedicine is cited, analysis and general conclusions are presented. It is argued that the rapid development of nanomedicine in the world, the creation of innovations related to the field, their use in medical advertising, lead to the formation and activation of new appellation lexical units.*

Keywords: *nanomedicine, appellative lexicon, text, nanotechnology, traditional and molecular medicine, nanomedicine terms.*

Kirish. Har bir fanda rivojlanish jarayonlari kuzatiladi desak, adashmagan bo'lamiz. Bu fikrimiz tibbiyot fani va uning har sohalariga ham tegishli. Dunyo miqyosida tibbiyotning rivojlanmagan tarmoqlari bo'lmasa kerak. Bunga isbot, bu sohada faoliyat olib borayotgan olimlar tomonidan fanga tegishli ilmiy izlanishlar olib borilishi, kashfiyotlarning zamon bilan hamnafaslikda uyg'unlashuvidir.

Tilshunoslarga ma'lumki, "nano-" old qo'shimcha (приставкаси)si bir qator sohalarda qo'llaniladi, lekin mustaqil ravishda biron-bir ma'noni anglatmasa-da, ma'lum bir predmetning hajm kattaligini bildiradi. Nanotexnologiya bu ilmiy va sanoat yo'nalishi bo'lib, uning asosiy vazifasiga 1 dan 100 nanometr hajmgacha bo'lgan obyektlarni o'rganish kiradi. Nanotexnologiyalarning asl maqsadi – atom-molekular yig'indilaridan ma'lum bir hajmdagi materiallarni yaratishdir. Dunyo bo'ylab nanotexnologiyalar sohasida quyidagi yo'nalishlarda tadqiqot va tekshiruvlar olib borish kuzatilmoqda: *makromolekula va biosistemalar modellashtirilishi/моделирование макромолекул и биосистем, hujayra muhandisligi/клеточная инженерия, sanitar-gigiyenik xomashyolarni yaratish/создание материалов санитарно-гигиенического назначения, biosensorlar/биосенсоры, biotexnologiyalar/биотехнологии, biyokimyoviy muhandislik/Bio-Chemical Engineering* (ing.) *биохимическая инженерия*, *sun'iy organlar yaratilishi/создание искусственных органов, smatr-xomashyolar/смарт-материалы* va b.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Bir qator mutaxassislarning ta'kidlashicha, nanotexnologiyalar asosi Nobel mukofoti laureati R.Feynman tomonidan 1959-yil Amerikaning fizik olimlari jamiyati tashabbusi bilan tashkil etilgan anjumanda ommaga ilmiy ma'ruza ko'rinishida taqdim etilgan [2]. Keyinchalik, 1974-yil "nanotexnologiya" termini yapon olimi, professor Nario Taniguchi tomonidan kimyoviy

xomashyolarni qayta ishlash jarayonida tarkibidagi atom va molekula sonining kamaytirilishi yoki ko‘paytirilishi jarayonida kashf etilgan.

Nanotexnologiya terminining ommalashishiga E.Dreksler o‘z hissasini qo‘shgan. Olim 1981-yil AQSHning Sandiysk milliy laboratoriyasida tadqiqotlar olib borish jarayonida ushbu terminni ommalashtirishga erishgan [3]. Bundan tashqari, olimning bir qator ilmiy ishlarida aks etgan nanotexnologiyaning yangi davri aks etgan ma’lumotlar bunga isbot bo‘la oladi [1].

Nanotibbiyot bu nanotexnologiyalarni tibbiyotda qo‘llanilishidir. Nanotibbiyot tibbiy amaliyotda rivojlanishning yuqori cho‘qqilarini zabt etishga ko‘mak beradi. Nanotibbiyotni, an’anaviy va molekular tibbiyotdan farqi shundaki, u o‘zida aniqlikni va biomoslashuvchanlikni mujassam etgan. Ammo nanotibbiyot, tibbiyotning boshqa yo‘nalishlarida bo‘lgani kabi, qator kamchiliklardan ham xoli emas. Bu esa, o‘z novbatida, fanda mavjud kamchiliklarni bartaraf etish maqsadida yanada ko‘proq zamonaviy izlanishlarni olib borishni talab etadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Nanotibbiyot sohasining so‘nggi yillarda erishgan yutuqlari va ushbu yutuqlarning tibbiy xizmatlar reklama matnlarida sohaga tegishli apellyativ leksik birliklar ishtirokida aks etishining o‘ziga xos xususiyatlarini tavsiflash, qiyosiy-chog‘ishtirma usullarni qo‘llagan holda ko‘rib chiqamiz va tahlil qilishga harakat qilamiz. Tibbiyotning bunday zamonaviy yo‘nalishining taraqqiyot etishi, soha bilan bog‘liq yangi atamalarning shakllanishiga zamin yaratadi. Bu yangi paydo bo‘lgan va nanotibbiyotda faollashgan atamalar aksariyat qismini apellyativ leksik birliklar tashkil etayotganini inobatga oladigan bo‘lsak, ularni o‘rganish tilshunos olimlardan sohaga oid zamonaviy tadqiqotlar olib borishni talab etadi.

Tahlil va natijalar. Nanotibbiyotning tibbiyotda qo‘llashning samarali natijalarga ega ekanligi bu - uning tibbiyotda yangi sifatli nanohujayralardan keng foydalanishdir. Nanotibbiyot zamonaviy tibbiyotning 3 ta tarmoq‘ida keng qo‘llaniladi. Bular diagnostikada, aniqrog‘i, nanodiagnostika; regenerativ tibbiyotda va dori-darmonlarni organizmdagi har bir hujayraga to‘g‘ri taqsimlashda nanoterapiyani qo‘llashdir. Ba’zi bir holatlarda nanotibbiyot diagnostika va terapiyani o‘zaro birlashtirishga yordam beradi, bunday uyg‘unlik fanda teranostika deb nomlanadi. Teranostika oxirgi paytda tibbiyot sohasidagi olimlar ilmiy izlanishlarining diqqat markazida bo‘lib turibdi.

Aynan nanotibbiyotning tibbiyot sohasiga kirib kelishi sohada mavjud bo‘lgan bir qator muammolarni hal etishga ko‘mak berdi. Masalan, ko‘p funksiyali nanogellarning tibbiyotda qo‘llanilishi natijasida bemorlarni davolash jarayonida samaradorlik ko‘rsatkichi oshib, toksinlik darajasi sezilarli foizlarda pasayishi kuzatildi.

Nanomateriallarning asosiy tarkibiy qismini tashkil qiluvchi nano darajasidagi mayda hajmga ega hujayra va to‘qimalardan farmatsevtik vositalar ishlab chiqishda foydalanilishi sohaning yanada rivojlanishiga sabab bo‘ldi. Chunki bunday nanoto‘qima va hujayralar ta’siri asosida organizmdagi biomolekulalarni hosil qiluvchi lipid va oqsillarga oson so‘rilishi, dori-darmonlarning samaradorligini oshirilishiga erishildi.

Nanotibbiyotning yutuqlaridan yana biri bu undan foydalanish jarayonida rejalashtirilgan ijobiy natijalardan-da yuqori darajadagi darajalarga erishishdir. Nanotibbiyot yordamida bemor organizmiga dorining ta’sir kuchini aniqlash, kerakli tana a’zosiga dori vositalarini maqsadli taqsimlash va uni butun tanaga yetkazib berish, turli ko‘rinishdagi o‘simtalarni va zaharlangan hujayralarni aniqlash mumkin. Biologik komponentlar va nanomateriallarning faol ravishda o‘z davolash vazifalarini bajarishi, ijobiy natijalarga erishishni ta’minlaydi.

Nanotibbiyot imkoniyatlaridan, jumladan, tibbiyot va farmatsevtika sohalrida unumli foydalanish natijasida, inson hayoti sifati o‘zgaradi va qisman bo‘lsa-da, uning uzoq umr ko‘rishiga erishiladi. Ehtimol, shu kunga qadar amalga oshirilmagan maqsad, ya’ni, insonning boqiy yashashiga erishilishi ham mumkindir [4].

Hozirgi kunda nanotibbiyot jihozlaridan kasalliklar diagnostikasi maqsadida keng foydlanish urfga kirib ulgurdi. Chunki nanotibbiyot diagnostikasidan foydalanish tez, oson, samarali natijalarga erishishda yordam beradi. Bunda kompyuter tomografiyasi/компьютерная томография (КТ), magnit-rezonans tomografiyasi/магнитно-резонансная томография (МРТ), nanosensorlar/наносенсоры kabi bibbiy ko‘rik uchun moslashtirilgan nanojihozlarning xizmati katta. Bu kabi nanojihozlarning shifokorlik amaliyotida qo‘llanilishi bir qator kasalliklarni boshlang‘ich bosqichda aniqlashni yoki aniqlangan kasalliklarni davolashda samarali natija beradi [5]. Bundan tashqari, nanotibbiyotda quyidagi keltirilgan tibbiy anjomlardan foydalanish keng tarqalgan:

–lazerli litograf/лазерный литограф, kimyoviy laboratoriya/химическая лаборатория;

–***STM6 Olympus*** *rusumli mikroskop o‘lchagich/измерительный микроскоп* ***STM6 Olympus****;*
–*lazerlar/лазеры;*
–*lyuminissentli mikroskop/люминисцентный микроскоп;*
–*polimerlarni surtish qurilmasi/установка нанесения полимеров;*
–***FreeZone Triad*** *vaakumli quritgich/вакуумная сушка* ***FreeZone Triad****;*
–*quritish javonlari(shkaflari)/шкафы сушильные;*
–***RV 10 control V-C*** *rotatsion to‘g‘rilagich/ротационный исправитель* ***RV 10 control V-C****;*
–***FT-316-40*** *kriotermostati/криотермостат* ***FT-316-40****;*
–***TA.XTplus*** *teksturasi analizatori/анализатор текстуры* ***TA.Xtplus****;*
–***Макс-GV*** *spektroskan/спектроскан* ***Макс-GV****;*
–***“Флюорат-02-03М”*** *suyuqlik analizatori/анализатор жидкости* ***“Флюорат-02-03М”****;*
–***“Капель-104Т”*** *kopilyar elektrofarez tizimi/система капиллярного электрофареза* ***“Капель-104Т”****;*
–***“Капель-105”*** *kopilyar elektrofarez tizimi/система капиллярного электрофареза “Капель-105”;*
–***Юнико–2100*** *spektrofotoolchagichi/спектрофотомер* ***Юнико–2100*** va b.

Nanotibbiyotning jadal sutarlarda dunyo miqyosida rivojlanishi, bu yaqin orada sohaga tegishli amalga oshirilgan va oshilishi kuzatilayothan ixtirolarning natijasida, yangi apellyativ leksik birliklar shakllanishiga sabab bo‘ladi. Quyida ulardan ba’zilarini misol sifatida keltiramiz:

Nano dori vositalari – ular bemorlarni davolash uchun qo‘llaniladigan vosita sifatida mo‘ljallangan kasal organga, hujayraga, to‘qimaga yetib borishi bilan, bu dorilar faqat kasal organ hujayralarigacha yetib boradi va o‘z ta’sir kuchini ko‘rsatadi. Afzallik tomonlaridan keyingisi, ular sog‘lom organlarga umuman zarar ko‘rsatmaydigan ta’sir kuchiga ega. Buning aksini esa hozirgi kunda ananaviy tibbiyotda qo‘llaniladigan davolash va tekshiruv usullarida kuzatish mumkin. Masalan, kimyoviy va nurli terapiya usul bilan davolash va tekshiruv usullarini qo‘llash jarayonida kasal hujayralar bilan birga sog‘lom hujayralar ham qiriladi, bu, o‘z navbatida, nano dori vositalarining qulayligi va samaradorligi yuqori ekanligidan dalolat beradi [6].

Nanorobotlar – ananaviy dori va inyeksiyalar o‘rnini bosuvchi mayda molekula zarrachalari hajmiga teng bo‘lib, organizmga joylashganidan so‘ng, ular kasallik rivojlanishi sabablarini aniqlaydi. Aynan o‘sha kasal organ tomon harakatlanadi, diagnostika o‘tkazadi, doriga muhtoj organga zarur bo‘lgan miqdorda dori vositasi yetkazilib beriladi. Bunday *nanorobotlar*ning bir necha turlari mavjud, biri o‘sma hujayralari va bakteriyalari bilan kurashsa, ikkinchisi zarur bo‘lgan tahlillar bilan shug‘ullanib, organizmning umumiy holatini nazorat qiladi, qolganlari esa molekular darajadagi jarrohlik amaliyotlarini amalga oshirish xususiyatiga ega. Eng qizig‘i, bunday *nanorobotlar* ultratovush, magnit va elektr to‘lqinlari yordamida boshqariladi. *Robot-jarroh* – bu nanotibbiyotdagi ixtiro, tor doiradagi jarroh-mutaxassislar o‘rnini bosa oladi. Uni qo‘llashdan maqsad, og‘iz bo‘shligi orqali ushbu moslama organizmga joylashtirilib, bemor tanasi, umuman, kesilmaydi. Ishlash rejasi oldindan tuzilib, kompyuter programmasiga joylashtiriladi. *DNK–nanorobotlari* – ular bir qator hujayra, qon-tomir va to‘qimalarni tiklash bilan cheklanmay, genetika darajasidagi nuqsonlarni bartaraf etishga qodir bo‘ladi. *To‘qimalar regeneratsiyasi* – bunday nanorobotlar yakin kelajakda nafaqqat butun tanani qaytattan tiklaydi, balkim uni shikastlanishidan, jarohatlardan, turli xil ifeksiya, bakteriyalar, viruslar, zamburug‘lar va b. dan himoya qiladi. Qisqa qilib aytganda, nanotibbiyotda *to‘qimalar regeneratsiyasi*ning qo‘llanilishi insonlar o‘rtasida shaxsiy to‘qima va hujayralarni tiklashda qo‘l keladi. *Nanodiagnostika* – unda *nanochiplar*dan kasalliklar diagnostikasida samarali foydalaniladi. *Nanoimplant-lar* – bemorlar organizmida joylashgan holda, uning umumiy ahvoliga tegishli bo‘lgan ma’lumotlarni yi-g‘ib, xabarlarni umumlashtirgan holda to‘g‘ridan to‘g‘ri ulangan kompyuterga yuboradi. Masalan, bemor miyasiga joylashtirilgan *nanochip* miyaning faolligi darajasini tahlil qilib, epilepsiya yoki boshqa hurujlar yaqinlashganda tegishli choralar ko‘rishga moslashgan bo‘ladi.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, bunday *nano dori vositalari*, *nanorobotlar*, *robot-jarroh*, *DNK–nanorobotlari*, *to‘qimalar regeneratsiyasi*, *nanodiagnostika*ning olimlar tomonidan ixtiro qilinishi, kelajakda qon tomirlarni tromblardan va xolestirindan tozalash, zararlangan qon-tomoirlarni tikish va qon ketishni to‘xtatish kabi murakkab jarrohlik amaliyotlarining yengil kechishiga erishiladi. O‘z navbatida, fandagi bu rivojlanishni tilshunoslik nuqtayi nazaridan tahlil qiladigan bo‘lsak, tibbiy atamalar lug‘atida apellyativ leksik birliklar soni ko‘payishi uchun sabab bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Drexler K.E. Engines of creation. The Coming Era of Nanotechnology. Anchor Books Double-day, N.Y., USA, 1986, 299 p.

(2). Feinman R. There’s plenty of room at the bottom. An invitation to enter a new field of physics. Miniaturization. Edited by H. D. Hilbert, Reinhold, N.Y., USA, 1961 (русский перевод А.В.Хачояна смотри: Р.Ф.Фейнман. Внизу полным-полно места: приглашение в новый мир физики. Российский химический журнал. Перспективы нанотехнологии, том XLVI, № 5, 2002, с. 4–6.

(3). Singer P. Nanotechnology. Semiconductor International, January 2007, p. 36–40.

(4). https://ria.ru/20171002/1505888158.html

(5). https://www.nanoindustry.su/news/11484

(6). https://transhumanism.fandom.com/ru/wiki

Uralov Azamat Begnarovich (Sirdaryo viloyat pedagogik mahorat markazi “Tillarni o‘qitish metodikasi” kafedrasi mudiri, filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent)

NOMUTANOSIBLIKNING KO‘P VAZIFALILIKKA ALOQADORLIGI

Annotatsiya. *Nomutanosiblik ma’no jihatiga ko‘ra, shakl jihatiga ko‘ra, vazifa jihatiga ko‘ra bo‘lishi mumkin. Ma’no jihatiga ko‘ra nomutanosiblik, asosan, ikki xil ko‘rinishda kuzatiladi: ko‘p ma’nolilik va shakldoshlik. Shakl jihatiga ko‘ra esa nomutanosiblik to‘rt holatda kuzatiladi: ma’nodoshlikda, tejash tamoyillarida, allomorflarda va invariantlarda. Vazifa jihatiga ko‘ra esa ko‘p vazifalilik va ko‘chish (konversiya va transpozitsiya)da namoyon bo‘ladi. Maqolada nomutanosiblikning ko‘p vazifalilikka aloqadorligi o‘rganilgan. -ing, -gan, -ish, -man, -san, -di, -sa, -cha, -lar, -ma, -v shakllari ko‘p vazifalilikni ko‘rsatadi hamda vazifa jihatidan nomutanosiblikni yuzaga chiqaradi.*

Kalit so‘zlar: *morfologik shakllar, morfema, nomutanosiblik, lisoniy unsur, ko‘p ma’nolilik, ko‘p vazifalik, ko‘chish: konversiya va rtanspozitsiya, mazmun sathi, genetik ma’no, tejamkorlik (ekonomiya), nol shakl.*

Уралов Азамат Бегнарович (Сырдарьинский областной центр педагогического мастерства, заведующий кафедрой методики преподавания иностранных языков, доктор филологических наук, доцент)

СВЯЗЬ АСИММЕТРИИ С МНОГОЗАДАЧНОСТЬЮ

Аннотация. *Дисбаланс может быть в смысле значения, формы или функции. В смысловом отношении асимметрия наблюдается в основном в двух формах: полисемии и формализме. С точки зрения формы асимметрия наблюдается в четырех случаях: в семантической совместимости, в принципах экономии, в алломорфах и инвариантах. С точки зрения функции это проявляется в многозадачности и миграции (преобразовании и транспозиции). В статье рассматривается взаимосвязь между дисбалансом и многозадачностью. Формы -ing, -gan, -ish, -man, -san, -di, -sa, -cha, -lar, -ma, -v указывают на многозадачность и выявляют несоответствие задач.*

Ключевые слова: *морфологические формы, морфема, асимметрия, языковой элемент, полисемия, многофункциональность, перенос: конверсия и транспозиция, уровень содержания, генетическое значение, экономия, нулевая форма.*

Uralov Azamat Begnarovich (Doctor of Philology (DSc), Associate Professor, Syrdarya Regional Center of Pedagogical Skills Head of the Department of Language Teaching Methods)

RELATIONSHIP OF ASYMMETRY TO MULTIFUNCTIONALITY

Annotation. *Asymmetry can be in terms of meaning, in terms of form, and in terms of function. In terms of meaning, asymmetry is observed mainly in two forms: polysemy and form similarity. In terms of form, asymmetry is observed in four cases: in semantic similarity, in principles of economy, in allomorphs, and invariants. In terms of function, it is manifested in multi-functionality and transfer (conversion and transposition). The article studies the relationship of asymmetry to multi-functionality. The forms -ing, -gan, -ish, -man, -san, -di, -sa, -cha, -lar, -ma, -v indicate multi-functionality and reveal functional imbalance.*

Keywords: *morphological forms, morpheme, imbalance, linguistic element, polysemy, multi-functionality, transfer: conversion and transposition, content level, genetic meaning, economy (economy), zero form.*

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. O‘zbek tili morfologik shakllar tizimidagi morfemalarning nomutanosibliklari so‘zda ma’noni yuzaga chiqarish, ya’ni, so‘zga qo‘shimcha ma’no berish, uning boshqa shakl va mazmunlarini ifodalash nuqtayi nazaridan olib qaraladi. Shu sababli morfemalar alohida holatda

omonim, sinonim, ko‘p ma’noli, zid ma’noli yoki ko‘p vazifali bo‘lmaydi. Morfemalarning so‘z shakllari bilan ifodalangan holatda o‘zining shakl va mazmun munosabatini yuzaga chiqaradi.

Sintaktik sath hodisalariga xos shakliy-mazmuniy nomutanosiblik, ulardagi tarixiy o‘zgarishlar haqidagi ma’lumotlar V.G.Gak, N.Mahmudov, A.Berdialiyev, R.Rasulov, R.Abdusamatov, B.Sheronov, R. Roziqova singari olimlarning turli davrlarda yozilgan tadqiqotlarida uchraydi.

So‘z tarkibining asemantik xarakteridagi lisoniy unsurlari shakl va mazmun nomutanosibligining struktur nomutanosiblik deb ataluvchi turiga qarashli bo‘ladi. Struktur lisoniy nomutanosiblikning leksemalarga xos ko‘rinishi ham sintagmatik xarakterdagi nomutanosiblik hisoblanadi [1;26-b.]. Shu sababli ham bu masalaga jiddiyroq qarashga harakat qilamiz.

Til taraqqiyotda o‘z aksini topadi. Shu tariqa, o‘z o‘rni bilan taraqqiyot ham tilga o‘z hukmini o‘tkazadi. Morfem birliklar ham o‘zining rivojlanish bosqichlarini bosib o‘tar ekan, til qurilishidagi o‘zgarishlar tufayli turli nomutanosibliklarni yuzaga keltiradi. Ayrim morfemalar yaxlitlashadi, ayrimlari soddalashadi, ayrimlari tublashishsa, ayrimlari asos tarkibiga singib ketadi. Til taraqqiyoti shuni ko‘rsatadiki, morfemalar tarkibidagi o‘zgarishlar bir davrda ro‘y bermaydi, ular katta vaqt oralig‘ida turli o‘zgarishlarga uchrab, bugungi holiga kelib qolgan, qolaversa, hali o‘zgarishlari davom etadi.

A.Hojiyevning fikricha, affikslarda ko‘p ma’nolilik va ko‘p funksiyalilik hodisasi kuzatilmaydi, aksincha, affiksal morfemaning birikuvidan keyin bu jarayon so‘zda kuzatilishini aytadi hamda *-chi* affiksi misolida tasdiqlaydi. “*-chi* morfemasi yordamida bir so‘z (so‘z yasalish asosi)dan yasalgan so‘z ikki xil ma’noga ega bo‘lishi mumkin. Masalan, *gulchi* yasama so‘zi: 1) gul yetishtiruvchi, 2) gul sotuvchi ma’nosini bildiradi. Lekin bu ikki ma’no ham *-chi* morfemasiga xos emas, balki umumiy holatdan anglashiladi” [2;62–63-b.]. Fikrning davomida bunday munosabatni barcha so‘z yasovchi va shakl yasovchi morfemalarga nisbatan qo‘llanilishini ta’kidlaydi. Fikrni qo‘llagan holatda aytish mumkinki, morfologik shakllar mustaqil holatda ma’no anglatmasligi aniq, ammo so‘z ma’nosini ro‘yobga chiqarayotgan shaklning ifodalanish nuqtayi nazardan, ular orasidagi munosabatda ko‘p ma’nolilik, omonimlik, sinonimlik va ko‘p vazifalik mavjud bo‘ladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Darhaqiqat, nomutanosiblik ko‘p ma’nolilik, shakldoshlik, ma’nodoshlik va ko‘p vazifalilikka aloqador hodisa. Chunki morfologik shakllar tizimida nomutanosibliklarni yuqoridagi hodisalar yuzaga chiqaradi. Shakl va mazmun bir-biriga mutanosib bo‘lmas ekan, tilning qaysi sathida bo‘lishidan qatiy nazar, nomutanosiblikni keltirib chiqaraveradi. Izlanish maqsadidan kelib chiqib, har bir shakl va mazmun o‘rtasidagi munosabatlarni nomutanosiblik nuqtayi nazardan ko‘rib chiqamiz.

Nomutanosiblik ma’no jihatiga ko‘ra, shakl jihatiga ko‘ra, vazifa jihatiga ko‘ra bo‘lishi mumkin. Ma’no jihatiga ko‘ra nomutanosiblik, asosan, ikki xil ko‘rinishda kuzatiladi: ko‘p ma’nolilik va shakldoshlik. Shakl jihatiga ko‘ra esa nomutanosiblik to‘rt holatda kuzatiladi: ma’nodoshlikda, tejash tamoyillarida, allomorflarda va invariantlarda. Vazifa jihatiga ko‘ra esa ko‘p vazifalilik va ko‘chish (konversiya va transpozitsiya)da namoyon bo‘ladi.

Nomutanosiblikning yuzaga chiqishi		
Ma’no jihatidan	**Shakl jihatidan**	**Vazifa jihatidan**
Ko‘p ma’nolilik	Ma’nodoshlik	Ko‘p vazifalilik
Shakldoshlik	Tejash tamoyili	Ko‘chish:
	Allomorflar	1.Konversiya
	Invariantlar	2.Transpozitsiya

Nomutanosiblikning vazifa jihatiga ko‘ra farqlanishini ko‘p vazifalilik (polifunksionnallik) va ko‘chish masalasida kuzatish mumkin. Uning ko‘chish: konversiya va rtanspozitsiya jihati mavjud. Quyida nomutanosiblikning ko‘p vazifalilikka aloqadorlini, uning ko‘p vazifalilik orqali namoyon bo‘lishini ko‘rib chiqamiz. O‘zbek tilshunosligida polifunksionallik – ko‘p vazifalilik masalasida Y.Tojiyev, J.Eltazarov, N. Qodirova, G.Sulaymonova, A.Botirova singari olimlarning tadqiqotlari alohida ahamiyatga ega. Chunonchi, “tilshunos olimlar polifunksionallikni grammatik shaklning o‘z tabiatiga mos bo‘lmagan mohiyat kasb etishi, deya baholashadi [3;429-b.], chunki ko‘p vazifalilik ko‘p ma’nolilikka o‘xshaydi. Shaklda ma’no ko‘paygan sari vazifa ham ko‘payib boradi. Ayrim adabiyotlarda bu ikki hodisani aralashtirib berishadi. Ko‘p vazifalikda shaklni ikki so‘z tarkibida tekshirish orqali emas, ayni bir so‘z tarkibida ikki (ba’zan undan ko‘p) vazifani bajara olish asnosida belgilash lozim. Ko‘p ma’nolikda esa bir shaklning bir ma’nosi, boshqa so‘zlar tarkibida boshqa ma’nosi ifodalanishi kerak. “…til birliklarining polifunksionalligi masalasida tilshunoslar yakdil fikrda emas. Ba’zi tilshunoslar til birliklariga xos polifunksionallikni polisemiya

doirasida o‘rganishsa, bu muammo ayrim olimlar tomonidan polisemiya va omonimiya oralig‘idagi bog‘-lovchi bo‘g‘in sifatida e’tirof etiladi. Uchinchi toifa olimlar esa polifunksionallikni so‘z semantik strukturasidagi turli so‘z turkumlariga xos ma’nolarning sinkretizmi sifatida baholaydi” [4;56-b.]. Yosh tadqiqotchi A.Otaxanovaning fikricha, polifunksionallik hodisasi turkiy tillarda, asosan, o‘zbek tilida ko‘p kuzatiladi. Hozirgi o‘zbek tilida mavjud grammatik shakllarning ko‘pchilik qismi polifunksionallik xususiyatiga ega. Grammatik shakllarning funksional imkoniyatlari kengayishi natijasida, ularda birlamchi va ikkilamchi ma’nolar farqlanadi [5;95–96-b.].

Bu borada oliy ta’lim talabalari uchun mo‘ljallangan darslikda (2022) affiksal ko‘p ma’nolilik (affiksal polisemiya) haqida gapirilib, unga *-gan* shaklini misol qilib keltiriladi: “*-gan*. Bu affiks fe’l o‘zaklariga qo‘shilib: a) sifatdoshning aniqlovchi vazifasida keluvchi o‘tgan zamon shaklini yasaydi: o‘ril-gan (soch), o‘qil-gan (kitob), yozil-gan (insho) va b.; b) sof fe’lning kesim vazifasida keluvchi o‘tgan zamon shaklini yasaydi: (kitob) yo‘qol-gan, (ukam) kel-gan, (kanal) qazil-gan va b.” [6;43–44-b.]. Bunday qayd etilish ko‘p ma’nolik emas, aksincha, ko‘p vazifalikdir. “*Bu kitob hamma tomonidan o‘qilgan”* gapidagi *-gan* shakli bir vaqtning o‘zida sifatdosh vazifasini ham, zamon vazifasini ham, kesimlik shakli vazifasini ham bajarmoqda. Demak bu *-gan* shakli ko‘p vazifali shakl hisoblanib, ma’no anglatish jihatiga ko‘ra nomutanosiblikni yuzaga chiqarmoqda.

Professor V.A.Bogorodiskiy til mazmun sathi haqida shunday deb yozgan: “Genetik ma’noning real ma’nolarga o‘rin berishi tafakkur uchun katta tejamkorlik (ekonomiya) va muhim ahamiyat kasb etadi. Agar so‘zning real ma’nosi har safar ongimizda genetik ma’nolarga tortilaversa, bu holat tafakkur uchun, shu bilan birga, madaniyat uchun ham haddan tashqari to‘siq (tormoz) bo‘lgan bo‘lar edi” [7;153-b.]. Shunday ekan, nomutanosiblik har bir tilda, jumladan, o‘zbek tilida ham, tabiiy ravishda amal qiladigan, shakl va mazmunning o‘ziga xos bog‘lanishi, uzviy aloqadorligi, shakl va ma’noning o‘zgarishi, bir shaklning turli ma’nolar anglatishi, ko‘chishi, o‘zaro o‘tishi jarayonlarini aks ettiradigan muhim qonuniyatning nomi hi-soblanadi. Sinxroniya diaxroniyaning qonuniy davomchisi, vorisi bo‘lar ekan, har bir sinxron bosqichdagi shakldoshlik (omonimiya), ma’nodoshlik (sinonimiya), ko‘p ma’nolilik (polisemiya), ko‘p vazifalilik (poli-funksionallik) ham o‘z izohi, sabablariga ega. Ana shu jarayon va hodisalar tufayli til jamiyat ehtiyojlariga hozirjavob tizim qobiliyatini to‘liq namoyon qiladi. Tilning ana shu xususiyati haqida mashxur fransuz tilshunosi Sh.Balli quyidagicha fikr bildirgan edi: “O‘z doiralariga o‘ralgan belgi (ramz, ishora)lar tilning ko‘plab ehtiyojlarini qondirishda juda cheklangan manba sifatida xizmat qilgan bo‘lar edilar. Ammo kategoriyalararo almashinuv tufayli fikr erkinlikka erishadi, ifoda yanada boy va turli jilo (ottenka)larga ega bo‘ladi” [8;143-b.]. Shunday ekan, har bir shakl o‘z o‘rni bilan almashinib keladigan mazmunga xizmat qilishi lozim. Shaxs-son ko‘rchatgichining bir vaqtning o‘zida zamonni ham ifodalashi nomutanosib bo‘lsada, til qonuniyati uchun tabiiy holdir.

Tahlil va natijalar. Ayrim izlanuvchilar ko‘p vazifalikni asosning affiks bilan birgalikdagi harakati tufayli yuzaga kelishini takidlaydi va “Polifunksionallik ba’zan torroq, ba’zan juda keng tushuniladi. Morfemaning polifunksionalligi bir vaqtning o‘zida affiks va o‘zak sifatida harakat qilish qobiliyati” [4;55-b.], deb tushuntiradi. Bu, mantiqan olib qaraganda, to‘g‘ri, ammo asosning harakatidagi vazifani affiks bajarayotganligini ham ta’kidlash o‘rinli bo‘ladi. Chunki ko‘p vazifalik affikslar o‘rtasida ham mavjud bo‘lib, uni asosga tayangan holda morfologik shakl yuzaga chiqaradi. Masalan, *boring* fe’l shakli asosida yuzaga kelayotgan ko‘p vazifalilikni *-ing* shaxs-son shakli yuzaga chiqarmoqda. *-ing* shakli bu yerda bir vaqtning o‘zida ikkita vazifani bajarmoqda: *boring* – shaxs-son va zamon. Yanada aniqlik kiritish mumkin: *bor+ing* – II shaxs, ko‘plik sonda, kelasi zamon mazmunida.

Polifunksionallik nol shaklda ham mavjud bo‘ladi: bor – buyruq istak mayli, I shaxs birlik sonda, bo‘lishli shaklda, kelasi zamon mazmuni.

Ko‘p vazifalilik, asosan, leksemada – so‘zlarda ifadalanadi. Terminlar borasida tadqiqot olib borgan A.N.Tatarinova sistemalararo quyidagi terminlar guruhlarini aniqlaydi: 1) polifunksional so‘zlar – bir-biri bilan obrazli o‘xshatishlar bilan bog‘langan tushunchalarni bildiruvchi terminlar; 2) sistemalararo omonimlar – teskari bog‘lanishni yo‘qotgan tushunchalarni bildiruvchi so‘zlar. Terminlarni sohalararo darajasiga qarab esa quyidagicha guruhlaydi: 1) turli, lekin o‘zaro aloqadorlikni bildiruvchi polifunksional so‘zlar, bir xil ma’noli turli terminosistemalarda ishlatiladigan atamalar; 2) aloqasizlikni ifodalovchi sohalararo omonimlar [9]. Fikrdan anglashiladiki, ko‘p vazifali so‘zlar ko‘p ma’noli so‘zlarga yaqinlik darajasi mavjud, bu terminlarda yanada yaqqolroq ko‘rinadi. Aslida, ko‘p ma’nolilikni turli leksik va sintaktik tarkibdagi bir qator so‘zlarning turli sintaktik vazifalarni bajarish qobiliyati deb tushunish va talqin etish lozim.

Ko‘p vazifalilik muammosini affikslar misolida tadqiq qilgan N.Qodirova affikslardagi ko‘p vazifali-lik bilan ulardagi ko‘p ma’nolilik, shakldoshlik bir xil hodisalar emasligini takidlaydi [10;16-b.].

Ular o‘rta-sida umumiylik jihatlari bo‘lsa ham, har biri alohida-alohida hodisalar ekanligi bizga ma’lum. Morfologik shakllarning shakldoshligida turli affikslarning shakl munosabati haqida, affiksal ko‘p vazifalilikda esa bir affiksning turli xil vazifa bajarishi haqida gap borsa, affiksal ko‘p ma’nolilikda bir affiksning ma’lum bir vazifada qo‘llanganda, turli xil ma’nolarni ifodalashi xususida fikr yuritiladi. Tilshunos olim Kurilovich o‘z tadqiqotlarida grammatik shaklning bosh ma’nosi birlamchi funksiya, grammatik shaklning hosila hola-tiga esa ikkilamchi funksiya muvofiq kelishini ta’kidlab o‘tgan [11;87-b.]. Buni quyidagi misolda yanada aniqroq ko‘rish mumkin: *-di* o‘tgan zamon shakli, ayni damda, shaxs-sonni ham ifodalaydi (III shaxs birlik-da).

-ma shaklining ko‘p vazifaligi xususida adabiyotlarda quyidagicha fikr keltirilgan: “Bo‘lishli-bo‘lishsizlik kategoriyasini tasdiq-inkor kategoriyasidan farqlash lozim. Bo‘lishli-bo‘lishsizlik fe’lga xos va uning nokesimlik shakli. Bunda bo‘lishsizlik shakli bo‘lgan *-ta* ko‘rsatkichining o‘rnini aniq bilish lozim. Bu shakl boshqa (masalan, *-gan* shakli sifatdosh shakli sifatida boshqa paradigmadan, kesimni shakllantirishi bilan boshqa paradigmadan joy olganligi kabi) grammatik shakllardek ko‘p vazifali (polifunksional). U gap kesimi tarkibida kesimlik kategoriyasining umumiy grammatik ma’nosidagi “gap kesimini shakllantirish” ma’nosini xususiylashtirganligi bilan bo‘lishli-bo‘lishsizlik kategoriyasidagidan boshqa bir qirrasini namoyon qiladi. Bu serqirra mohiyatli, ko‘p funksiyali lisoniy birliklar kabi *-ta* shakli ham birdan ortiq paradigmadan o‘rin olishini ko‘rsatadi” [12;212–213-b.].

Xulosa va takliflar. Demak, morfologik shakllar tizimidagi *-ing* shakli shaxs-son va zamon (o‘rni bilan mayl) shakllarida, *-gan* shakli sifatdosh va zamon shakllarida, *-ish* shakli nisbat va harakat nomi shakl-larida (so‘z yasovchi vazifasida ham), *-man, -san* shakllari shaxs-son va kesimlik shakllarida, *-di* shakli za-mon va shaxs-son shakllarida, *-sa* shakli mayl shakli va bog‘lovchi vositasida, *-cha* kichraytirish shakli (o‘rni bilan piching shakli: askarcha, shoircha, blogercha) va so‘z yasovchi shakl (*o‘zicha*) (o‘rni bilan o‘x-shatish yuklamasi: *moshcha aqli yo‘q*) sifatida, *-lar* shakli (fe’llarda) ko‘plik va hurmat shakllarida, *-ma* shakli bo‘lishsizlik va so‘z takrorini bog‘lash evaziga so‘z yasovchi (*yuzma-yuz, qo‘lma-qo‘l, ko‘chama-ko‘cha* (o‘rni bilan so‘z yasovchilik: *ko‘chma*)) shakllarda, *-v* shakli harakat nomi va so‘z yasovchi (saylov, o‘lchov) shakllarida ko‘p vazifalilikni ko‘rsatadi hamda vazifa jihatidan nomutanosiblikni yuzaga chiqara-di.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бердиалиев А. Сўз таркиби ва шакл-маъно номутаносиблиги. Бишкек, 2013.

(2). Ҳожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. Т., “Фан”, 2010.

(3). Ботирова А. Ўзбек тилида сўз туркумларининг бирламчи вазифалари. Т., “Турклад”, 2018.

(4). Исломов И. Ўзбек тили географик терминларида полифункционаллик. “Халқ таълими”, 2021, 6-сон.

(5). Отаханова А. Ҳозирги ўзбек тилида полифункционаллик. Journal of universal science research, 2023, 1-сон.

(6). Бердиалиев А., Эрматов И. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Т., “Тамаддун”, 2022.

(7). Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание. Казань, 1953.

(8). Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М., 1955.

(9). Татаринова А.Н. Опыт системного исследования немецкой химической терминологии: на материале общей и неорганической химии. Автореф. дисс. ... канд. филол. наук, М., 2005.

(10). Қодирова Н. Ўзбек тилидаги аффикслардa полифункционаллик. Филол. фан. номз. ... дисс. Автореф., Т., 2002.

(11). Элов Б., Ахмедова Х. Ўзбек тилидаги полифункционал сўзларни семантик фарқловчи бизнес-жараёнларни моделлаштириш. Ўзбекистон: тил ва маданият. Амалий филология масалалари, Т., 2022.

(12). Сайфуллаева Р. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек тили. Т., “Фан ва технологиялар”, 2009.

Kdirbaeva Gulzira Kurbanbaevna (Nukus davlat Pedagogika instituti “Ijtimoiy-gumanitar fanlarni masofadan o‘qitish” kafedrasi dotsenti, DSc)

OLAM PAREMIOLOGIK MANZARASIDA MIFOLOGIK KONSEPTOSFERA BIRLIKLARINING VOQELANISH XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va qoraqalpoq olam lisoniy milliy manzarasida voqelanuvchi mifologik konseptosfera birliklari sifatida paremiologik birliklarning tarkibidagi komponentlar tahlil qilinadi. Mifologik konseptosfera birliklari tadqiq qilinayotgan tillarning paremiologik fondidan tanlab olingan va batafsil tahlilga tortilgan. Til birliklarining batafsil tahlili izohli lug‘at ta’riflari bilan mifologik ma’nolar o‘rtasidagi nomuvofiqliklarni aniqladi.*

Kalit so‘zlar: *mif, mifologik, mifologik konseptosfera, olam mifologik manzara, kognitiv-diskursiv yondashuv, kognitiv tilshunoslik.*

Кдырбаева Гулзира Курабанбаевна (Нукусский государственный педагогический институт, кафедра дистанционного обучения социально-гуманитарных дисциплин, DSc, доцент)

ОСОБЕННОСТИ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ЕДИНИЦ МИФОЛОГИЧЕСКИХ КОНЦЕПТОСФЕР В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ КАРТИНЕ МИРА

Аннотация. *В данной статье анализируется компоненты паремиологических единиц как единиц мифологической концептосферы в английской и каракалпакской языковой национальной картине мире. Мифологические единицы концептосферы вербализируют различные концепты, которые выявлены на основе детального изучения паремиологического фонда исследуемых языков. Детальный анализ языковых единиц выявил расхождения между дефинициями толкового словаря и мифологогических значений.*

Ключевые слова: *миф, мифология, мифологическая концептосфера, мифологическая картина мира, когнитивно-дискурсивный подход, когнитивная лингвистика.*

Kdirbaeva Gulzira Kurbanbaevna (Nukus State Pedagogical Institute, Department of Distance Education of Social and Humanities Disciplines, DSc, Associate Professor)

CHARACTERISTICS OF THE REPREZENTATION OF UNITS MYTHOLOGICAL CONCEPTUAL SPHERES IN THE PAREMIOLOGICAL WORLDVIEW

Annotation. *The given article deals with components of paremiological units as mythological conceptual sphere units in English and Karakalpak lingual national worldview. Mythological units verbalize vary concepts which were identified by detailed studying paremiological fond of investigated languages. Detailed analysis of linguistic units identifies differences between definitions of dictionaries and mythological meanings.*

Key words: *myth, mythology, mythological conceptual sphere, mythological worldview, cognitive-discursive approach, cognitive linguistics*

Kirish (Introduction). So‘nggi o‘n yillikda lingvistik fakt va jarayonlarni chuqurroq o‘rganish imkonini beruvchi bir qator tadqiqot metodlari va yondoshuvlari ishlab chiqildi. Ular orasida lingvokulturologik tahlil metodi va kognitiv-diskursiv diskursiv yondashuv muhim o‘rin tutadi. Paremiologik birliklarning tarkibiy-semantik tavsifini va mifologik diskursda konseptosfera birliklarning voqelantiruvchilarini o‘rganish qiziqarli va samarali tadqiqot hisoblanadi. Jumladan, maqollar tarkibidagi mifologema va arxetiplarning hozirgi kundagi transformatsiyasidagi semalariga qo‘shimcha elementlar bilan to‘ldirish imkoniyatini paydo qiladi, chunki bu, birinchi navbatda, taqqoslanadigan birliklarning semantikasini, qisman tuzilishi va diskursdagi gavdalanish xususiyatlarini aniqlashtirishga imkon beradi [1;3-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Tilshunoslikda paremiologik birliklar strukturasi va semantikasiga oid ko‘plab ilmiy tadqiqotlar mavjud. Maqol va matallarni o‘rganish adabiyotshunoslar, madaniyatshunos va tilshunoslar uchun ham har doim dolzarb va qiziqarli mavzularning biri bo‘lib kelgan. Naql har bir xalqning prozasida majozga asoslangan alohida janr sifatida mavjud bo‘lib, unda hikoya qilingan voqea va hodisalar yo‘naltirilgan ob’ekt uchun o‘git tarzida bayon etiladi. Xalq tajribasi va bilimlari xalq xazinasi sifatida, paremiyalar shaklida asr-lar davomida avloddan-avlodga o‘tib kelgan. Jumladan, insonning olam manzaralarini idrok qilishi va hayot hodisalariga munosabati o‘ziga xos tarzda voqelanadi, gavdalantiruvchilari esa boy va mazmundor hisoblanadi. Har bir parmeiologik birlik muayyan bir xalq tajribasi, hayot tarzi, milliyligi haqida to‘liq ma’lumot beradi [6;146-b.]. Bu esa tilga kumulyativ vazifa bajarish xos ekanligini dalillaydi.

G.K.Kdirbayevaning fikricha, “milliy-madaniy belgilar baholovchi axborot orqali voqelanadi” [2; 968-b.]. Madaniy belgilar nafaqat mazmuniy planda, balki lisoniy nuqtayi nazardan ham obrazli ko‘rinish olishi mumkin. Paremiyalarning bu xususiyati voqelikni keng miqyosda tasvirlashga yo‘l qo‘ymasdan, iloji boricha, qisqa va obrazli ifodalashda gavdalanadi.

Maqollar inson ongida katta miqdordagi poetik, ayrim hollarda, mifologik obrazlarni jamlaydi, ulardan inson ongli va ongsiz ravishda, xotirasidagi ma’lumotlar asosida yoki hayot tajribasidan kelib chiqqan holda, umuman, har qanday qulay vaziyatda foydalanadi. 1757–1758-yillarda mashhur qozoq olimi Ch. Valixonov qoraqalpoqlar orasiga kelib, ko‘plab folklor namunalarini yozib olgan va xalqning ijodiy qudratini yuqori baholagan edi [8;4-b.]. Chunonchi, qoraqalpoq xalqining 100 jilddan iborat folklori mavjud bo‘lib, uning har bir jildidagi materiallar folklor janrlariga ko‘ra taqsimlangan. Mazkur ishimizning obyekti paremiologik birliklar ham alohida bir jildda aks topgan. Naql-maqollar jildi tematik guruhlarga tasniflangan bo‘lib, har bir guruhda yigirmadan oshiq maqollar to‘plangan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Mazkur ishimizda paremiologik birliklar til va madaniyatning voqelantiruvchisi bo‘lib, mifologik konseptosfera birliklarining paremiologik birlik komponentlarida gavdalanish xususiyatlarini tadqiq qilamiz va ularning voqelanish o‘ziga xosliklari ishning asosiy maqsadini mujassamlashtiradi. Maqola uchun tanlab olingan ingliz tilidagi maqollar ingliz tili paremiologik fondi asosida yaratilgan veb-sayt materiallaridan foydalanildi [9], qoraqalpoq tilidagi maqollar «Qoraqalpoq folklori»ning maqol va matallarga bag‘ishlangan I jildidagi paremiologik birliklar qatoridan tanlab olindi. Maqol va matallardagi tayanch komponentlari nazdida, asosan, intellekt va tashqi ko‘rinish mavzuyi guruhlar tahlil qilindi.

Inson intellekti. Maqollarni kognitiv-diskursiv yondashuv nazdida tahlil qilish qoraqalpoq va ingliz xalqining intellekt, aql, donolikka munosabatini aniqlashga yordam beradi. Qoraqalpoq tilida intellekt konseptini voqelantiruchi paremiologik birliklar soni ingliz tilidagi maqollardan birmuncha ko‘p miqdorni tashkil qilinishi aniqlandi. Bu holat qoraqalpoq olam lisoniy va milliy manzarasida “boy inson” sifatida idrok qilinishidan darak beradi: ***ққ****. Oqıǵan ozadı, Oqımaǵan tozadı; Asıq oynaǵan azar, Top oynaǵan tozar, Hámmesinen kóp oqıp, Bilim alǵan ozar; Aqıl kópke jetkizer. Óner kókke jetkizer; Sózdiń kórki – maqal. Aqıldan artıq baylıq joq; Aqılsızdıń tili bay, Aqıllınıń qolı bay;* ***инг.****: A great ship asks deep waters; A wise man changes his mind, a fool never will; Brevity is the soul of wit; If things were to be done twice all would be wise; Reason does not come before years; Knowledge in youth is wisdom in age; Have an old head on young shoulders; Who knows most, speaks least; Out of the mouths of babes.*

Jumladan, inson intellektiga oid maqollarda inson aqli boylik bilan uzviy bog‘liqligi qoraqalpoq paremiologik fondi misollarida ko‘p uchraydi, zero, ingliz tilida mazkur holat ko‘zga tashlanmadi. Maqollar tuzilishining eng muhim va doimiy tamoyillaridan biri bu ziddiyatli o‘xshatishdir, ya’ni, aqllilik haqida fikr yuritiladigan bo‘lsa, uning qarama-qarshi xususiyati – ahmoqlik, tentaklik, aqlsizlik haqida ham, albatta, eslatiladi. Tahlilga tortilgan naql-maqollar intellekt konseptini implitsit ma’noda gavdalantiradi, mazkur paremiologik birliklarning tarkibiy qismida mifologik konseptosfera birliklari ishtirok etadi: (ing.) *ship, waters, soul, years, youth, age, an old head, shoulders, mouth, (ққ.) билим, сөз, көк (аспан), өнер, байлық.*

Kema mifologiyada mavhumlikni gavdalantiruvchi identifikator hisoblanadi, kema bilan bog‘liq Tesey kemasi, Kreyser Avrora, Naglfar haqida miflar mavjud bo‘lib ularning hammasida “mavhumlik” voqelangan. Suv qadim zamonlardan odamlar uchun tabiyatning eng g‘ayritabiiy elementlaridan biri bo‘lib kelgan. Suv sehrli manbadan paydo bo‘lgan deb hisoblangan. Suv mifologik konseptosfera birligi sifatida “sehr”, “kuch”, “makr” kabi konseptlarni voqelantiradi. Suv haqidagi yapon mifida Dzingu imperatritsasi Ryudzindan Koreyani bosib olish uchun yordam so‘raydi. Ajdaho xabarchisi unga ikki marvaridni olib keldi: toshqin va suvning qaytishi. Dzingu Yapon flotini Koreyaga olib boradi, dengizda ularga Koreya harbiy kemalari qarshi chiqadi. Dzingu suvga tosh otdi va koreys kemalari quruqlikka chiqib qoladi. Koreyalik jangchilar piyoda hujum qilish uchun kemalaridan sakrab tushayotganlarida, Dzingu dengiz tubiga tosh otdi. Suv orqaga yugurdi va dushmanlarini suv tubiga g‘arq qildi. Mazkur mifni rus tilidagi “Большим кораблям большое плавание” maqoli to‘liq voqelantiradi.

Ta’kidlaganimizdek, qoraqalpoq olam paremiologik manzarasida konsept voqelantiruvchisi “aqil” komponenti ishtirok etkan maqollar soni 83tani tashkil qiladi, jumladan, mazkur konseptning “bilimli”, “dana”, “sanalı”, “yesli”, “baslı”, “parasatlı” kabi boshqa komponentlari ham mavjud, zero, biz aynan “aqil” verbalizatorini tahlil qilamiz: *Ógizdi órge salma, Kanatıń sınar, Ahmaqqa aqıl aytpa, Saǵıń sınar; Aqıllınıń belgisi, Altınnan keler sózleri. Aqılsızdıń belgisin, Aytıp turar kózleri; Basında aqılı joktıń, Eki ayaǵında tınımı jok; Aqılǵa – isharat, Ahmaqqa – kasapat; Qansha ásten jurse de, Tasbaqa joldı óndirer. Aqıl menen aytılgan sóz, Biymazanı kóndirer; Ashıw-dushpan, aqıl-dos, Aqılıńa aqıl qos; Aqıllıda ashıw bolmas; Aqıl-jastan shıǵadı, Xasıl-tastan shıǵadı, Júyrik tay ǵúnannan shıǵadı; Aqıllınıń sózi qısqa, Aytaǵoysa bolar nusqa; Aqılsızdıń tili bay, Aqıllınıń qolı bay; Aqılsız dostan, Aqıllı dushpan artıq.*

Mazkur guruhdagi maqollarda insonning intellektual xususiyatlari ingliz tilida “wise, wit, wisdom, head, knowledge” kabi verbalizatorlar vositasida, qoraqalpoq tilida esa “aqıl”,“bilim”, “dana”, “sana”, “yesli”, “baslı”, “parasatlı” kabi komponentlar jadal gavdalanishi aniqlandi. Ushbu guruhning semantik maydoniga kiruvchi maqollar soni ingliz tilidagi misollarga qaraganda qoraqalpoq tilida ko‘pchilikni tashkil qiladi. Tahlil qilinayotgan semantik guruh komponentlarida antonimik juftliklar ko‘p keltirilgan: *A* ***wise*** *man changes his mind, a* ***fool*** *never will; Who knows* ***most****, speaks* ***least****; Aqıllınıń belgisi, Altınnan keler sózleri. Aqılsızdıń belgisin, Aytıp turar kózleri; Aqılǵa – isharat, Ahmaqqa – kasapat; Ashıw-dushpan, aqıldos, Aqılıńa aqıl qos; Aqıllı jigit el qorǵaydı, Aqmaq jigit eldi xorlaydı; Jaqsı bolsa qatınıń, Kelip turar jaqınıń. Jaman bolsa qatınıń, Basıńnan keter aqılıń.*

Bunda har ikkala tildagi paremiologik zahirada antonimik komponentlar olam mifologik manzarasidagi qarama-qarshilik, oppozitsion hodisalarni voqelantiruvchi mifologik relikt sifatida paremiologik birliklar semantikasida gavdalanganligi aniq. Shu kabi hodisalar ingliz tiliga qiyoslaganda qoraqalpoq tilida ko‘p uchrashini alohida ta’kidlashimiz kerak.

Tashqi ko‘rinish. Mifologik konseptosfera birliklarining baholovchi strukturasi qator ko‘rsatkichlar bilan ifodalanadi, ular maqollarda «tashqi ko‘rinish», «harakat (muomila) tarzi», «xulq-atvor» universal belgilar bilan gavdalansa, ikkinchi tomondan, «insonning shaxsiy xususiyat» (qalb, yurak, ko‘ngil, qobiliyat)larin ifodalovchi maqollarni o‘z ichiga oladi. Qiyoslanayotgan tillarda odamning tashqi ko‘rinishini baholovchi tasnifda yuz, qomat, qadam tashlash, kiyim kabi emotsional ta’sir tushunchalarini ifodalovchi ko‘rsatkichlar ustuvorlik qilishi e’tiborni tortadi: ***A black hen*** *lays* ***a white egg****; Don't judge* ***a book*** *by its cover; All are not* ***hunters*** *that blow* ***the horn****; All that glitters is not* ***gold****; Appearances are deceitful; You cannot judge* ***a tree*** *by its bark; You can't tell* ***a book*** *by its cover; Good* ***clothes*** *open all doors; Speak of* ***the devil*** *and he will appear;* ***A monkey*** *in silk is a monkey no less;* ***Clothes*** *do not make the man;* ***A blind man's*** *wife needs no paint; There is many* ***a good cock*** *come out of a tattered bag; What you see is what you get; qq.: Sulıw-sulıw emes, Súygen sulıw; Periniń ózi sulıw, Kurbaqanıń kózi sulıw; Oatan kúnnen sulıw, Altınnan qımbat; Kórkimdi kerseń kóriner, Masayraǵan arıwday, Óziniń pikiri tup-tuwrı óz balası sulıwday; Túsi kelispegenniń, Isi kelispeydi; Qara kisiniń qanı shıqqansha, Sarı kisiniń janı shıǵadı; Jamannıń paydasın aytsań, Túsi ońıp sala beredi; Altın-gúmis abzalın ólgennen soń ne kerek; Altın otta belli, Adam miynette belli; Arpa, biyday as eken, Altın, gúmis tas eken; Altın eriń atqa tiyse, Altının alda otqa sal; Jaman dostan mal tatlı, Altınlı úyden jan-tatlı; Iytin moynıńa altın qarǵı baylasańda, Iyt jumısın isleydi; Altınıń bolsa azbaysań, Sandalıp biykar saspaysań; Aqıllınıń belgisi, Altınnan keler sózleri, Aqılsızdıń belgisin, Aytıp turar kózleri; Aspanda altın aydıń nurı ketpes; Dáneker menen qaynatıp qurıta almas onı mısta, Altın menen alıp bolmas qalǵan kewildi; Sháhárdiń sáni-terek; At ne bolar jaldan soń, Er ne bolar maldan soń; Qubılıp turǵan bayterek, Kuwray bolar desedi; Ósken terektiń tamırın shappa; Shashtıń kirin taraq aladı, Jaqsı atı taraqqa qaladı; Aman bolsa bul basıń, Taǵı shıǵar bul shashıń.*

Tashqi ko‘rinish mavzuiy guruhini voqelantiruvchi mifologik konseptosfera birliklari qo‘yidagilar*: a black hen, a white egg, a book, hunters, horn, gold, a tree, clothes, a door, devil, a monkey, cloth, a blind, a tattered bag.* Qoraqalpoq olam paremiologik manzarasidagi mifologik konseptosfera birliklari: altin, bayterek *(terek), sulıw* kabi umumiy voqelantiruvchilar aniqlandi, jumladan, *shash, arıw, qara, sarı* kabi lisoniy birliklar ham yaqin sarhad komponentlari hisoblanadi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tashqi ko‘rinishni gavdalantiruvchi modifikatorlarning qatoridagi kolorativ leksika ichida “qora” rang ikki madaniyatda ham mifologik xususiyatlarni ifodalagani e’tiborimizni tortdi. Jumladan, qora tovuq haqidagi ertak rus adabiyotida Antoni Pogorelskiy muallifligida yaratilgan bo‘lib, mazkur ertakda avtor arxetipik xususiyatlar nazdida diniy-mifologik obraz yaratdi. Zero, Yava orolida mahalliy aholi uchun qora tovuq umuman hayoliy qahramon emas. Ular Indoneziyada, Markaziy Yava orolida yashaydilar. Qora tovuqning vatanida mahalliy aholi xudolarga qurbonlik qilinadi. Bu qush unumdorlik va omadning ramzi hisoblanadi. Qora tovuqning tashqi ko‘rinishi xunik bo‘lganligi sabab dual komponentlar va ma’nolar bilan ifodalanganligi aniqlanadi.

Hayot darahti ko‘plab madaniyatlarda mifologik tasvirdir. Xalq og‘zaki ijodida va Bibliyada ta’riflangan jannat o‘rtasidagi hayot darahti konseptini voqelantiruvchi motiv hisoblanadi. Din, falsafa va mifologiyada hayot darahtining mifologik konseptosferani gavdalantiradi. Sayyoradagi barcha hayotning o‘zaro bog‘liqligini bildiradi va evolutsion ma’noda umumiy kelib chiqishi uchun metafora bo‘lib xizmat qiladi.

Osmon va yer osti dunyosini bog‘lovchi bilim daraxti va hayotning barcha shakllarini bog‘lovchi hayot daraxti ikkalasi ham dunyo daraxti yoki kosmik daraxtning shakllari bo‘lib, olam diniy va falsafiy manzaralarida bir daraxt sifatida tasvirlangan. Turkiy mifologiyada hayot daraxti turkiy xalqlar san’atida keng tarqalgan motivlardan biridir. Umr daraxti turkiy madaniyatning muhim obyekti bo‘lib, turkiy xalqlar mifologiyasida ko‘p tilga olinadi.

Jumladan, qadimgi turkiy xalqlarning miflarida “odam” konseptosfera ham mifologik konseptosfera “daraxt” bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, biz ushbu konseptosferaning yaqin sarhadiga kiruvchi “ayol” konseptini voqelantiruvchi “Umay ona” mifonimini tahlil qilamiz. Umay ona Tangri erkakning sevimli yori sifatida ifodalanishi, insoniyotning yaratilishidagi Odam Ota va Momo Havolarning budparastlik dinidagi analoglari hisoblanadi. Umay ona va Tangri erkak mifoantroponimlari Tog‘li Oltoy folklorlaridan turkiy xalqlar mifologiyasiga kirib kelgan, jumladan, mazkur obrazlar daraxt lisoni bilan ham gavdalantirilgan, ya’ni, inson zotining jubit daraxti ota Olg‘an (Ulgan) va ona Imay (Ímay, ya’ni Umay) deb beriladi. Mifolegemalar

ayrim turkiy xalqlarning miflarida ikki daraxt sifatida ham ta’riflanadi. Aynan shu sabab bo‘lsa kerak, Tog‘-li Oltoy xalqlarining urug‘lari shajarasi simvoli daraxt hisoblanadi. Shu kabi qoraqalpoq xalqida ham hozir-gi kungacha saqlanib kelgan daraxt mifonimi mavjud bo‘lib, uning ifodasi yuqorida keltirilgan urug‘larning shajarasi sifatida beriladi.

Skandinaviya mifologiyasida hayot daraxti Iggdrasil, jahon daraxti, massiv daraxt (ba’zan Shumtol yoki Tol) kabi sinonimlar bilan ma’lum, ingliz adabiyotdagi ko‘plab miflar u bilan bog‘liq. Igeparastlik davridan boshlab, muqaddas daraxtlarga sig‘inishning reliktlari hali-hanuz ayrim folklor janrlarida va ma-rosimlarda saqlanib qolgan. Masalan, Tor emani, muqaddas Uppsala daraxti va Irminsul yog‘och ustuni. Skandinaviya mifologiyasida Idunning savatidagi olma xudolarning o‘lmaslik xususiyati bilan ta’minlashi aytilgan.

Oltin qadimgi dunyo odamlari uchun har doim alohida mifologik ma’noga ega bo‘lgan. Mif va afso-nalarda oltin eng keng tarqalgan metall, xudolarning doimiy hamrohi sifatida ifodalangan. Ko‘pincha, qa-dimgi odamlar oltinni boylik, qudrat va kuch bilan bog‘lashgan. Miflarda, odatda, oltindan yasalgan ko‘p-lab ramziy buyumlar haqida aytiladi. Olam milliy va lisoniy manzaralarida oltin har doim Quyosh bilan taqqoslanishi xarakterli holat hisoblanadi.

Qadimgi Misr miflariga ko‘ra, uzoq vaqt oldin Quyosh yerga yomg‘ir tomchilari bo‘lib yog‘ilgan va oltin sifatida qolib ketgan deb yuritiladi. Qadimgi misrliklar uchun Quyoshning ramzi oltin buzoq bo‘lib, uni osmon ma’budasi Nut tongda tug‘adi. Tushgacha bu buzoq kattalashadi va buqaga aylanadi –Ra xudosi-ning mujassamlanishi. Kechqurun Nut ma’buda quyosh buqasini yutib yuboradi va ertalab yana oltin buzoq – Quyoshni tug‘adi.

Qadimgi inklar oltinni quyosh xudosi Inti bilan bog‘lashgan, u, odatda, oltin disk sifatida tasvirlan-gan. Inklar mifologiyasida afsonaviy Manco Kusko shahrin yaratuvchi va o‘zini quyosh xudosi Inti bolalari deb ataydi. Skandinaviya mifologiyasida momaqaldiroq va bo‘ron xudosi Torning oltin sehrli bolg‘asi bo‘l-gan deb yuritiladi. U bilan odamlarni dev va yirtqich hayvonlardan himoya qilgan. Uning rafiqasi Siv, unumdorlik ma’budasi, gnomlar tomonidan yasalgan, juda uzun oltin sochlar egasi bo‘lgan. Irlandiya folk-lorida afsonaviy mavjudot – leprekonlar tasvirlangan. Bu kichkinagina dumoloq odamlar biroz gnomga o‘xshaydi, ammo butunlay yashil rangda kiyinadi. Mifga ko‘ra, har bir leprikonda oltin xo‘mcha bo‘lgan. Qadimgi slavyanlar tinchlik va sukunat ma’budasi – Oltin xotin (Золотая баба)ni bilishardi. G‘arbiy Sibirning shimolida, Xanti va Mansi xalqlarida ajoyib va sirli zarhal butga sig‘inishadi. Bu odamlar ularga yuzlab yillar oldin Sibirda yashagan va uning o‘limidan keyin oltinga aylangan ma’buda yordam berganiga ishonishadi. “Oltin ayol” uchun ov bugungi kungacha davom etmoqda, ba’zilari bebaho afsonaviy yodgor-likni qidirmoqda, boshqalari esa shunchaki oltin.

Masalan qadimgi turkiy xalqlarga birdek yaqin miflardagi mifolegema «Umay ona» obrazi «ona va bolalarning himoyachisi» yoki «Ayol Xudosi/Təңir-əyel» ma’nolarida qo‘llanilib kelgan. Umay ona/Ұmay ana mehr-shafqat etaloni sifatida turkiy xalqlarning kognitiv ong bazasini shakllantirgan. Umay ona simvoli uch burchak, Oy, taroq, qaychi va o‘q hisoblangan. Uning ranglari oq va kumush rang bo‘lgan. Tashqi ko‘-rinishiga ko‘ra, “Umay” oq-sariqdan kelgan, qung‘iroq-tilla rang sochli, chiroyli ayol, jumladan, askarlar va xoqonning xotiniga homiylik qiluvchi ma’buda bo‘lgan.

Aynan yuqorida keltirilgan mifologik ma’lumotlarga ko‘ra, “tashqi ko‘rinish” mavzuiy guruhiga oid misollardagi asosiy komponentlarning tadqiq kilinayotgan har ikkala tilda umumiy xususiyatlari mavjud. Jumladan, mazkur komponentlar ichida shash mifologik konseptosfera birliklari ichida asosiy birlik hisob-lanadi va uning har ikkala tadqiq qilinayotgan madaniyatlarda o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Skandina-viya mifologiyasidagi Tor xudosining rafiqasi Sivning sochi Loki tomonidan olib tashlangandan so‘ng gnomlar tomonidan yasalgan juda uzun oltin sochlari bo‘lgan. Turkiy xalqlarining mifologiyasida Umay onaning qung‘iroq-tilla rang uzun sochi bo‘lib, ayollar tug‘adigan payt Umay ona uzun sochlarini yoyib ayol va chaqaloqni himoyalaydi. Sochlar sakral diskursda ham ifodalanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Mifologik konseptosfera birliklari olam pa-remiologik manzarasi botinan va zohiran gavdalantiruvchi paremiyalar odamning umumiy «paremiologik portreti»ni hosil qiladi va mifologik ong reliktlarini kognitiv-diskursiv yondashuv yordamida idrok qilishga imkon yaratadi.

Shunday qilib, paremiolik birliklar ifodalaydigan ma’nolar tahlilida xalqning etnomadaniyatiga man-sub o‘ziga xos xususiyatlar alohida e’tiborga olinadi. Har bir paremiya komponentidagi mifologik konsep-tosfera birliklari arxetipik ma’nolarini saqlangan holda voqelantiriladi. Til sohiblari ongida paremilogik birliklarning hamma voqelantiruvchilari har doim ham mifologik konseptosfera birliklari muayyan miflarni voqelantirmasligi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Байбурина А.К. Мифологема. Народные знания. Фольклор. Народное искусство. М., 1991, с. 78.

(2). Kdırbaeva G. Numerativ birliklar lingvomadaniy xususiyatlari. Quality of teacher education under modern challenges. 2023, T. 1, №.1, p. 967–969.

(3). Топорков А.Л. Мифологема. Восточнославянский фольклор. Словарь научной и народной терминологии. Минск, 1993, с. 154.

(4). Шафранская Э.Ф. Устное народное творчество. Учеб. пособие, М., “Академия”, 2008.

(5). Юнг К.Г. Архетип и символ. М., “Канон”, 1991, 330 с.

(6). Cognitive Linguistics in Action: from theory to application and back /edited by Elz˙bieta Tabakowska, Michał Choin´ ski, Łukasz Wiraszka. Walter de Gruyter GmbH & Co. KG. Berlin, 2010, 411 p. (7). https://www.textologia.ru/slovari/literaturovedcheskie-terminy/mifologema/?q=458&n=348

(8). Qaraqalpaq folklorı. IV jild, Qaraqalpaq naqıl maqallari, 1978.

(9). https://hallofpeople.com/en/proverbs/a1.php

Saidova Lolaxon Maxammadjonovna (Andijon davlat Chet tillari instituti katta o‘qituvchisi; lolaxon.saidova@mail.ru)

O‘ZBEK TILIDA ANTROPONIMLARNING SEMANTIK-USLUBIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Dunyodagi turli xalqlarda turlicha antroponimik tizim mavjud bo‘lgan. O‘zbek tili, o‘zining boy tarixiy va madaniy merosi bilan, antroponimlarni o‘z ichiga olgan bir qator semantik va uslubiy xususiyatlarni namoyon etadi. Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi antroponimlarning semantik va uslubiy xususiyatlari o‘rganiladi.*

Kalit so‘zlar: *antroponomika, onomastika, nominativ vazifa, ism ma’nosi tushunchasi, ishonch, e’tiqod.*

Саидова Лолахан Махаммаджановна (старший преподаватель Андижанского государственного института иностранных языков; lolaxon.saidova@mail.ru)

СЕМАНТИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА АНТРОПОНИМОВ УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *У разных народов мира существовали разные антропонимические системы. Узбекский язык, обладающий богатым историко-культурным наследием, обладает рядом семантических и стилистических особенностей, в том числе антропонимами. В данной статье изучаются семантические и стилистические особенности антропонимов в узбекском языке.*

Ключевые слова: *антропономика, ономастика, номинативная функция, понятие значения имени, доверие, убеждение.*

Saidova Lolakhan Makhammadjonovna (Senior teacher of the Andijan State Institute of Foreign Languages)

SEMANTIC CHARACTERISTICS OF ANTHROPONYMS IN UZBEK LANGUAGE

Annotation. *Different peoples of the world had different anthroponymic systems. The Uzbek language, which has a rich historical and cultural heritage, has a number of semantic and stylistic features, including anthroponyms. This article studies the semantic and stylistic features of anthroponyms in the Uzbek language.*

Key words: *anthroponomics, onomastics, nominative task, concept of name meaning, trust, belief.*

Kirish. Antroponimlar – insonlarning ismlari, familiyalari, otasining ismi va boshqa shaxsiy nomlarini o‘z ichiga olgan atamalar bo‘lib, ular nafaqat ijtimoiy muhitda, balki tilda ham muhim o‘rin egallaydi.

Antroponim so‘zining leksik ma’nosini aniqlashdan avval, antroponomiya atamasiga alohida e’tibor qaratish kerak. Ma’lumki, ismlarni o‘rganish borasida tilshunoslikda ismshunoslik yoki nomshunoslik sohasi mavjud bo‘lib, u onomastika deb ataladi. Uning tarkibiy qismlaridan bo‘lgan antroponomikada kishilarning ismi, sharifi, familiyasi, taxallusi, laqabi kabilar o‘rganiladi. “Antroponim”–“antropos – odam+ onyma–nom, kishining atoqli oti, nom” deb ta’rif beriladi. Antroponomika–yunoncha ‘antros’–shaxs’ va ‘onoma’–ism so‘zidan olingan bo‘lib, leksikologiya (onomastika)ning kishi otlarini (nomlarini) o‘rganuvchi bo‘limidir. Barchaga ayonki, antroponomika nutqda antroponimning vazifasini aniqlab, shaxsning jamiyatga kirishi, boshqa e’tiqodga o‘tishi, yoshi, ijtimoiy yoki oilaviy ahvolining o‘zgarishi, boshqa millat vakillarining yashash tarzi bilan bog‘liq bo‘lgan o‘zgarishlarni farqlash, ularni aniqlash, ismlarning o‘zgarishi, o‘ziga xosligi, ularning kelib chiqishi, jamiyatda qo‘llanilishi, foydalanish qoidalari, tuzilishi va rivojlanishi antroponomikaning muhim qismidir [1;10 p.]. Antroponimiya tilda mavjud bo‘lgan barcha kishilar nomlari majmuyidir. Ilgari antroponimiya o‘rnida “onomastika” atamasi ishlatilgan, keyinchalik esa insonning kelib chiqishi, urug‘-aymog‘i, otasi, millati, insoniy fazilatlari tahliliga ko‘ra, qayta nomlagan-

lar. Antroponimlar mazmun-mohiyatini o‘rganish uzoq davrlardan beri lingvistik tadqiqotlar diqqat markazida bo‘lib kelmoqda.

Tadqiqot usullari. Antroponimlar ko‘plab tilshunoslar tomonidan o‘rganilishiga qaramay, uning pragmatik va kognitiv xususiyatlari hali ham yetarlicha tadqiq qilinmagan. Antroponimlar, ya’ni, inson ismlari, tilshunoslikda ko‘plab aspektlardan, shu jumladan, semantika, pragmatika va kognitiv tilshunoslik nuqtayi nazaridan o‘rganiladi. Pragmatik tahlil esa antroponimlarning vazifasini va ijtimoiy kontekstdagi o‘rnini aniqlashga imkon beradi, shu bilan birga, kognitiv yondashuv inson ismlarini tanish va o‘rganish jarayonida miyamiz qanday ishlashini o‘rganishga qaratilgan.

Tadqiqot usullari sifatida, semantik tahlil orqali antroponimlarning semantik kengayishi, ya’ni, ularning ma’no qatlamlarining o‘zgarishi va yangi konnotatsiyalarni kiritish jarayonlarini aniqlash mumkin. Pragmatik yondashuv esa tilning jamiyatda qanday ishlatilishi, kontekstga bog‘liq ravishda ismlar qanday turli vazifalarni bajarishini o‘rganadi. Kognitiv tahlil esa ismlarni qanday qayta ishlash va ular bilan bog‘liq ma’lumotlarni qanday saqlashni o‘rganadi. Ushbu usullar birgalikda antroponimlarning tilshunoslikdagi roli hamda ularning ijtimoiy va madaniy kontekstdagi o‘zgarishlarini yanada chuqurroq tushunishga yordam beradi.

Munozara va natijalar. Dunyodagi turli xalqlarda antroponimik tizimlar farq qiladi. Masalan, qadimgi Rimda erkaklarning ismi oldidan avloddan avlodga o‘tadigan urug‘ nomi kiritilgan, bu esa ular kelib chiqadigan urug‘ning shajarasini aks ettirgan. Hozirgi Ispaniya va Portugaliyada biror shaxs bir nechta xos ism (katolik cherkovi ro‘yxatidan olingan) va ota-onasining familiyasini olishi mumkin. Islandiyada esa har bir kishi cheklangan ro‘yxatdan tanlangan bir necha xos ism va familiya o‘rnida otasining ismidan hosil bo‘lgan nomga ega bo‘ladi. Xitoy, Koreya, Vyetnamda esa kishi ismi bir bo‘g‘inli familiya (turli davrlarda 100 dan 400 gacha), odatda, ikkita bir bo‘g‘inli morfemadan iborat xos ismdan tashkil topgan bo‘ladi va xos ismlar soni cheklamagan.

O‘zbek antroponimlari ko‘p asrlar davomida turli madaniyatlar, dinlar va tillar ta’sirida rivojlanib kelgan. O‘zbek xalqining o‘tmishdagi turk, mo‘g‘ul, arab, fors, rus va boshqa xalqlarga tegishli turli elementlari antroponimlar tizimida o‘z aksini topgan.

O‘zbek tilidagi antroponimlar nafaqat shaxslarni tanitish, balki ijtimoiy hayot, oilaviy an’analar va madaniyatni ham aks ettiradi. Masalan, ismlar orasidagi iyerarxiya, dindorlik, madaniy qadriyatlar va jamiyatdagi o‘rin ko‘plab o‘zgarishlarga qarab shakllanadi. O‘zbek jamiyatida ba’zan ism va familiyaning ma’nosi muhim bo‘lib, insonning hayoti, uning yuksalishi yoki qulashini anglatishi mumkin. Shuningdek, nomlarning afsonaviy va tarixiy aloqalari ham muhimdir. O‘rta asrlarda buyuk shaxslar, davlat arboblari, tarixiy va diniy peshqadamlar nomlari, ko‘pincha, avloddan avlodga o‘tib, o‘sha shaxslarning hurmati va o‘rni haqida xabar beradi.

O‘zbek antroponimiyasini zamonaviy ilmiy metodlar asosida o‘rganishga oid tadqiqotlar 20-asrning 60-yillarida boshlandi. Shu davrga qadar bolaga ism qo‘yishga bag‘ishlangan ba’zi ilmiy va ommabop maqolalar nashr etilgan edi. O‘zbek ismlarining ma’nolarini ommabop tarzda tushuntirgan birinchi risolani esa Y.Menajiyev va X.Azamatovlar yozishgan. Risolada ismlar ma’nosini tushunish, ism ma’nosining asosi bo‘lgan motivlar va boshqalar yuzasidan jiddiy nuqsonlarga yo‘l qo‘yilgan. Bu nuqsonlar haqida alohida to‘xtalib o‘tirmaymiz. Chunki ular haqida E.Begmatov va A.Irisov yozgan taqrizlarda keltirilgan [1;15-b.]. Ushbu risolaning bir qismi, keyinchalik,“Fan va turmush” jurnalida nashr etildi. So‘ngra, risola E. Begmatov va D.Abdurahmonovlar tomonidan qayta ishlanib, yangi shaklda chiqarildi. Yangi nashrda ismlarning nominativ vazifasi, ism ma’nosi, ism berishdagi an’analar va udumlar, shuningdek, ishonch va e’tiqodlarga oid muhim ma’lumotlar taqdim etilgan. Ayniqsa, diniy ma’noga ega ismlarning bolaga qo‘yilish sabablari (masalan, Xudoyberdi, Tangriberdi, Xudoyor, Xudoynazar, Ollonazar, Qudratulla), ism qo‘yishda totemistik va animistik e’tiqodlar (Bo‘riboy, Bo‘ritosh, Bo‘riniso, Boybo‘ri, Itolmas), ismning sehrli kuchiga ishonish (Ortiqboy, Oltiboy, Ziyodulla, Nishonboy, Xolboy, Xolniso, Norboy, Norxol) bilan bog‘liq qarashlar, shuningdek, zooantroponim va fitoantroponimlarning paydo bo‘lish sabablari (Qo‘ziboy, Norqo‘zi, To‘qliboy, Sarkaboy, Qo‘chqor, Takaboy va boshqalar) haqida ma’lumotlar keltirilgan. Bundan tashqari, chaqaloqni bevaqt nobud bo‘lishdan va kasalliklardan himoya qilish maqsadida berilgan ismlarning etnografik asoslari (To‘xta, O‘lmas, Tursun, Temir, Toshboy, Toshtemir va boshqalar) ham tahlil qilingan.

Quyidagi fikrni kitob mualliflarining qayd qilingan tahlillariga xulosa sifatida keltirish mumkin: “Demak, bolani nomlash odatlari va kishi nomlarining paydo bo‘lishi, rivoji, dastlab, xalqning iqtisodiy-xo‘jalik sharoiti, shunga bogliq holda ma’noviy turmushi, jumladan, diniy va estetik qarashlari, shuningdek, geografik muhiti bilan yaqindan bog‘liq hodisadir”. Kitobda kishi nomlari, ya’ni antroponimlarning ma’nosi yuzasidan ham fikr bildirilgan. Mualliflarning ushbu masala bo‘yicha olib borgan tahlillari ism ma’-

nosining uch xil talqini mavjudligini ko‘rsatadi. Ular: a) ismning asosini tashkil etuvchi so‘zning lug‘aviy ma'nosi; b) ismning tanlanishi va qo‘yilishi bilan bog‘liq etnografik ma’no; d) ismning yakka shaxsning atoqli oti sifatida yuzaga keladigan yakka va xususiy tushuncha bilan bog‘liq ma’nosi. Ushbu ma’nolarni tahlil qilganidan so‘ng, mualliflar quyidagi xulosaga kelishadi: “Xullas, kishi nomlarining ma’nosi bormi va uni nima tashkil etadi, degan savol tilshunoslikda hali ham to‘liq va aniq hal qilinmagan, mulohazali masalalardan biridir” **[**2;98-b.].

Ism ma‘nosini, ko‘pincha, nom uchun asos bo‘lgan leksemaning denotativ ma’nosi bilan tenglashtirilishi sababini mualliflar quyidagicha izohlashgan: “Kishi nomlarini konkret shaxsning nomi sifatidagi ma’nosini ko‘p holatlarda izohlab bo‘lmasligi va nomlarning etnografik ma’nosini izohlash esa nihoyatda murakkab va qiyinligi, ko‘pincha, ismlar ma’nosi haqida gap ketganda, nom uchun asos bo‘lgan so‘z anglatuvchi ma’noni tushuntirib berishga urunishning kuchayishiga olib keldi va bu ma’no ismlarni anglatuvchi ma’no, deb taqdim etildi. Lekin yuqorida qayd qilganimizdek, bu ma’no ism uchun asos bo‘lgan so‘zning turdosh otlik ma’nosidir”.

Odatda, chaqaloqqa ismni ota-onasi, qarindosh-urug‘ yoki oiladagi keksa kishilar tanlaydilar. Ism tanlash esa estetik va etik tamoyillarga, ism tanlovchilarining orzu-istaklari, tasavvur va dunyoqarashlari, milliy xususiyatlar va boshqa omillarga bog‘liq bo‘ladi. Ism qo‘yishda diniy ta’sir, ayniqsa, kuchli bo‘lgan. Xristianlikning shakllanishi va monoistik din sifatida taraqqiy etganidan so‘ng, Bibliyadagi payg‘ambarlar ismlari ko‘plab xalqlarda ommaviy ravishda qo‘llaniladigan ismga aylangan. Islom dinining tarqalishi esa Markaziy Osiyo xalqlari, xususan, o‘zbeklarda diniy tushunchalar bilan bog‘liq ismlarning ko‘payishiga sabab bo‘lgan. Xalqimizda Qur’oni karimda zikr etilgan Allohning go‘zal ismlarini (al-Asmo al-husno) va Muhammad (s.a.v)ning nomlarini farzandlariga qo‘yish an’ana bo‘lgan. Shunday qilib, har bir ism ma’lum bir sababga ko‘ra paydo bo‘lib, o‘z tarixiga, geografik tarqalishiga, hududiga va mazmuniga ega. Qadim zamonlardan ism qo‘yish an’analari va udumlari saqlanib qolgan, chunki bolaning sog‘lom bo‘lishi, uzoq umr ko‘rishi va baxti, ko‘pincha, unga berilgan ismga bog‘liq deb hisoblangan. Muvaffaqiyatli tanlangan ism kishining taqdiri va hayotiga katta ta’sir ko‘rsatadi, ism uning ruhiyatini aks ettiradi va odam o‘z ismiga o‘xshashi mumkin, deb ishonilgan [3;122-b.].

Bugungi kunda zamonaviy o‘zbek jamiyatida antroponimlarning qayta tiklanishi va o‘zgarishi kuzatilmoqda. Internet, globalizatsiya, va madaniy almashuvlar natijasida, yangi ismlar va familiyalar ko‘proq qaror topmoqda. O‘tmishda ko‘plab an’anaviy o‘zbek ismlari ustun bo‘lsa-da, bugungi kunda inglizcha, arabcha va boshqa xalq ismlarining ko‘payishi kuzatiladi. Misol tariqasida Sumayya, Sadya, Yasmina, Spartak, Messi, Ronaldo, Artur, Klara kabi ismlarni keltirishimiz mumkin.

Farzandga ism qo‘yish azal-azaldan ota-bobolarimizdan bizga meros bo‘lib kelayotgan an’anadir. Bunda ota-onaning qarindosh-urug‘larining xohish va niyatlari hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Ismlarni tanlashda an’anaviy nomlar orasidan tanlash avloddan avlodga, oiladan oilaga o‘tib kelayotgan merosiy omildir [4;3-b.]. Shuningdek, ko‘plab yoshlar o‘z nomlarini yangilashni yoki inglizcha nomlar qo‘llashni afzal ko‘rishadi. Misol uchun, ba’zi odamlar o‘zlarining ismlariga inglizcha “John”, “Anna” kabi nomlarni qo‘shadilar, bu esa antroponimlarning global kontekstdagi o‘zgarishiga ishora qiladi.

Xulosa. O‘zbek tilidagi antroponimlar nafaqat shaxsiy nomlar bo‘lib qolmay, balki ular tilda chuqur semantik va uslubiy ma'nolarni ifodalovchi elementlar sifatida mavjud. Ular nafaqat ijtimoiy va madaniy kontekstda, balki badiiy adabiyotda ham muhim rol o‘ynaydi. Antroponimlarning semantik va uslubiy xususiyatlari milliy tilning o‘ziga xos jihatlari bilan birga, xalqning tarixiy, diniy va madaniy qadriyatlarini ham o‘zida mujassam etadi. O‘zbek tilidagi antroponimlarning o‘zgarishi va rivojlanishi til va madaniyatning jonli, dinamik xususiyatlarini aks ettiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Begmatov E.A. O‘zbek tili antroponimikasi. Toshkent, 2013.

(2). Qilichev B. Onomastika. Buxoro, 2023, 180-bet.

(3). Husanov N.A. O‘zbek antroponimlari tarixi. Toshkent, 2014, 105-bet.

(4). Maxammadjonovna, S.L. (2024). Places of use of anthroponyms in uzbek. Ethiopian International Journal of Multidisciplinary Research, 11(09), p. 33–35.

Yo‘lchiyev Qahhor Vahobovich (filologiya fanlari doktori, dotsent, Farg‘ona davlat universiteti; e-mail: munisnasim.@mail.ru; Orcid: 0000-0001-7051-2704)

ZEBO MIRZO SHE’RLARIDA LIRIK SUBYEKT

Annotatsiya. *Maqolada iste’dodli shoira Zebo Mirzo she’rlarida lirik subyektning poetik matndagi ifodasi postmodernistik aspektdan tahlilga tortilgan. Kirish qismida lirik subyekt mohiyati, uning she’rdagi o‘rni va tadqiqotning o‘rganilish zarurati asoslangan. Adabiyotlar tahlili va metodologiya bandida esa subyektning nazariy asoslariga oid fikrlar keltirilgan. Muhokama qismida esa Zebo Mirzo she’rlari tahlilga tortilgan. Shoira yaratgan lirik subyekti mumtoz she’riyatimizdagi Mashrab, Nodira kabi yetuk shoirlarimiz ifodalagan lirik subyektga fikrlash tarzi va mavzu ifodasiga ko‘ra yaqin kelishi ta’kidlangan. Lekin istak va uning postmodernistik tafakkuri bilan farqlanishi isbotlangan. Xulosalar keltirilgan. Foydalanilgan adabiyotlar tegishli tartibda sanab ko‘rsatilgan.*

Kalit so‘zlar: *obraz, tovush, kechinma, postmodernism, istak, arxitip, mavzu, anafora, sineldoxa, lirik subyekt, botiniy olam, badiiy-estetik idrok.*

Юлчиев Каххор Вахобович (доктор филологических наук, доцент, Ферганский государственный университет)

ЛИРИЧЕСКИЙ СУБЪЕКТ В СТИХАХ ЗЕБО МИРЗО

Аннотация. *В статье анализируется выражение лирического субъекта в стихах талантливой поэтессы Зебо Мирзо с постмодернистской точки зрения. Введение основано на сущности лирического субъекта, ее месте в стихотворении и необходимости исследования. В разделе «Анализ литературы и методологии» представлены теоретические основы предмета. В дискуссионном разделе анализируются стихи Зебо Мирзо. Отмечается, что лирический субъект, созданный поэтессой, по способу мышления и выражения близок к лирическому герою, выраженным нашими классическими поэтами, такими как, Машраб и Надира. Но в ходе исследования выявлено отличие желание лирического субъекта от постмодернистского мышления. Представлены выводы. Использованная литература расположена в соответствующем порядке.*

Ключевые слова: *образ, звук, переживания, постмодернизм, желание, архетип, тема, анафора, синекдоха, лирический субъект, внутренний мир, художественно-эстетическое восприятие.*

Yulchiev Kahhor Vahobovich (Doctor of Philology, docent, Ferghana State University)

LYRICAL SUBJECT IN ZEBO MIRZO'S POEMS

Annotation. *The article investigates the lyrical subject's expression in Zebo Mirzo's poetic text through postmodernist analysis. An introduction depicts the essence of lyrical subject matter and its place in the poem followed by an explanation of research requirements. The analysis of literature along with methodology section presents foundational theories of the subject matter. This paper evaluates selected works of Zebo Mirzo during the discussion. The poetess has developed a lyrical character which displays resemblances with mature Uzbek poets Mashrab and Nadira while using their methods of thinking and expression. Research demonstrates that both desire and its relationship with postmodernist thinking exist and differ from one another. Conclusions are presented. The used literature appears in sequence according to its appropriate order.*

Key words: *image, sound, sentiment, postmodernism, desire, archetype, theme, anaphora, syneldoche, lyric subject, inner world, artistic-aesthetic perception.*

Kirish. Lirik subyekt borliqni badiiy idrok qilib, o‘z kechinmalari ifodasi orqali mavjudligini namoyon etadigan alohida shaxs sifadida olinishi mumkin. Kechinma oniy lahzadagi tezkor va dinamik harakati bilan bir qancha mayda qismlarni tashiydi va shu yo‘l bilan lirik she’r subyektning mazmunini ochib beradi. Mazmun barcha zarur qismlarni tashkil etuvchi asos bo‘lib xizmat qiladi. Lekin buni hamma ham tushunmasligi mumkin. Shu ma’noda zamonaviy lirik she’riyatni izohlash, tushuntirish birmuncha murakkabliklar tug‘diradi. Chunki yangi she’riyat barcha asrlardagi ijtimoiy fikrlarni uyg‘otish xususiyatiga ega. Har bir odam san’atning novatorlik masalasi oldida cheklanib qoladi. Novatorlik unga yangi qirralar, yangi poetik mazmun pardasini ochadi. Endi she’rni tushunish, undan yangi muloqot va badiiy tafakkur mahsuli sifatida foydalanish uchun yangi so‘z, aniqrog‘i, mazmunning yangi qirralarini topish talab etiladi. Insonning cheksiz ehtiyojlarini amalga oshirish, uning o‘z idealidagi shaxsga talpinishi, bu talpinishdagi o‘zgachalik, intilish yo‘lidagi kechinma va asosiy maqsad she’rga boshqacha ohang baxsh etadi. Yuzaki qaraganda u faqat muhabbat, oshiqqa yetishmagan ma’shuqaning dardlari haqida deb tushunish she’rlarni yuzaki tushu-

nish bo‘ladi. Ammo ular chuqur tahlil qilinsa, shoira she’rlarida badiiy akslangan voqelik va lirik subyektning borliqni anglashi, muallif badiiy idroki farq qilishini anglash mumkin. Shoira an’anaga qatioy amalga qiladi. O‘zigacha yaratilgan badiiy tafakkur mahsullarining mantiqiy davomi sifatida, o‘zidan oldingi shoirlar tomonidan yaratilgan va adabiyotshunoslar tomonidan e’tirof etilgan kechinma tabiati, histuyg‘u dinamikasi, poetik g‘oya ifodasiga asoslanib, yangi kechinma, poetik g‘oya yaratadi. She’r bir lahzalik kechinmalikdan mutloqlikka, oniylikdan mangulikka ko‘chadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Aslida, lirik subyektda mazmun va shakl birligdan tashqari, an’ana va novaqtorlik, obraz va obrazlilik, makon va zamon kabi umumfalsafiy kategoriyalarning ahamiyati ham kattaligini unutmaslik shart bo‘ladi. Bunda bitta salmoqli talab bo‘ladi. “Umuman olganda, san’atning poetik asari tashkiliy jihatgan tugallangan yaxlitlik va yetuklik kasb etishi kerak” [4;363-b.].

Postmodernizm nazariyotchilaridan biri bo‘lgan Martin Xaydeggerning yozichicha, subyekt – olam tuzilishining obyekti” [8;927-b.]. Tafakkurning barcha yo‘llari u yoki bu darajada, sezilarli obrazlarda, til vositasi orqali subyektdan o‘tadi. Subyekt insonning barcha ezgu (afsuski, keng planda ba’zan salbiylariga ham, ammo bu boshqa, sof ijtimoiy muammo – Q.Y.) niyatlariga yo‘l ochadi. “Subyektiv olam insonni turli manba va asoslar bilan ta’minlab turadi. O‘zining mutloq haqiqati oliy haqiqat ekanligiga boshqalarni ham ishontiradi. Obyektiv borliq subyekt borligini tushunadi. Voqelik badiiy asardagi mavjudlik huquqini olish uchun subyekt oldida predmet sifatida ishtirok etadi” [8;927-b.]. Shu ma’noda lirik subyektning istagi birinchi o‘ringa chiqadi. Obyektiv borliqqa o‘z mavjudligini istak, o‘y-fikrlari orqali namoyon etadi.

Shoir lirik subyekti botiniy go‘zallik, ideal va real imkoniyat muvofiqligi, ishq va vasl haqida so‘zlaydi. Bunda har bir so‘z, badiiy detalga alohida diqqat qiladi. Zero, “Olamdagi go‘zallik va so‘zlarning jozibasi o‘rtasidagi mutanosiblikni idrok etish. Tovushlar, she’rdagi qat’iyat va …rutmdan zavqlanish. Qimmatli tuyulgan tajribani o‘zgalar bilan bo‘lishish istagi” kabi ijodkorni yozishga bo‘lgan ishtiyoq birinchi galda shaxs sifatida jamiyatda o‘z o‘rnini toppish, baxtga yetishishga qaratilgan [6;129-b.].

“Umuman olganda, yozuvchi (shoir)ning uslubi uning ichki dunyosining ishonchli ko‘rinishidir, yorqin uslubda yozishni istagan kishining, avvalo, qalbi yorqin bo‘lsin, bodiyu, u ulug‘vor uslubda yozmoqchi bo‘lsa, eng avvalo, qalbi ulug‘vorlik bo‘lsin” [3;97-b.]. Yuqoridagi fikrlarning o‘ziyoq lirik subyekt tabiati va badiiy ifodasidagi turfalik borligini ko‘rsatadi.

Natija va muhokama. Manbalardan aniq bo‘lmoqdaki, lirik subyekt alohida mustaqil shaxs sfatida lirik asarda mavjud bo‘ladi. Ammo u ba’zan shoir va u mansub davr, millat, xalq an’analari hamda eng so‘nggi tafakkur shakllarini ham qamrab oladi. Unda biz bilgan oddiy tushunchalar yangicha mazmun kasb etishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan qaralganda, Zebo Mirzo she’rlaridagi muhabbat mavzusi oddiy sevgi emas. U, dastlab, tiriklikka, insonga, tabiatga muhabbatdir. Lirik qahramon subyektidagi olam bilan u ko‘rgan obyektiv olam o‘rtasidagi nomutanosiblik lirik qahramon ruhidagi kechinmalarga turli ta’sir ko ‘rsatadi. Lirik qahramon o‘zi istagan tiriklik, inson, olam va mohiyatni topolmaydi. Shuning uchun qayg‘uradi, kuyinchaklik bilan yozadi:

Topilarmi bu ishqda, yohu
Menday komron, mendayin badmast.
Sizsiz endi umrim qorong‘u,
Siz bilan ham hayotim baxtmas!.. [10;9-b.]

Lirik qahramonning murodi ishq bo‘lganda edi, u sevgani bilan baxtli hayot kechirgan bo‘lardi. Bunday vaziyatda she’r primitiv, oddiylik va o‘rtamiyonalik kasb etgan bo‘lardi. Bu yerda ishqdan murod ibtidodagi, obyektning subyekt ko‘zidan o‘tgandagi kechinma edi. Shuning uchun lirik subyekt oradagi vaqtni umumiy ma’nodagi ming yil birikmasi bilan ifodalaydi. Buni quyidagi bandda kuzatish mumkin:

Ming yillikkim, mening yorug‘ kunim yo‘q,
Ming yilkim, oy – xanjar, yulduzlar – xanjar,
Ming yilkim tilimga bosadilar cho‘g‘,
Kun va tun atalmish ikkita ajdar! [10;43-b.]

Anafora vazifada kelgan “ming yil” umumlashma tushuncha bo‘lib, lirik subyekt botinjiy olamidagi iochki vaqt va iztirob ko‘lamini bildiradi. Ayniqsa, bu yerdagi “ming yil” so‘z birikmasining takrori lirik subyekt kechinmasi va istagi tig‘izligini ham ko‘rsatadi. Shuning uchun shoira o‘z poetik nigohini tashqi olamga emas, o‘z ruhiyatiga qaratadi. Chunki unda subyektiv olam ibtidosining izlari bor va u yanada teranlashib, kechinma dinamikasining tezligini aks ettirmoqda. Natijada lirik subyekt obyektiv olamning azaliy merzonlariga metaforik vazifa yuklab, ularning azaliy poetik vazifasi, aniqrog‘i, oy – fonus, yulduz – parvona yoki oy – yuz, yulduz – mayoq, kun – yorug‘lik, tun – sirrdosh do‘st kabilardan boshqa *oy – xanjar, yulduzlar – xanjar, tun va kun – ajdar* degan vazifalarini ko‘radi.

Shu yerda lirik vaqt, arxitip masalasi ham o‘rtaga chiqadi. Lirik subyekt, aslida, ruhoniyatga aloqador mavjudlik sifatida ajdodlar kechinmasi, fikri bilan va ruhiyati bilan yaxlit butun ekanligini tushunadi. Shuning uchun bu yerdagi ming yil ruh uchun arzumas masofa, vaqtdir, ammo ana shu vaqt ichida oy yulduzlar xanjar bo‘lib ko‘ksinga botishi, tilingda aytolomagan darding kuyigi bilan yashash azob ekanligini his etish kerak bo‘ladi. Bu yerdagi shoira metaforik asosda kun va tunni ajdarga o‘xshatib, ruhi, botinidagi azoblar ichra yashashni mifik obraz orqali yanada teranroq tasvirlagan.

Lirik subyekt muhabbat o‘tida yonar ekan, kechinmalarini badiiy ifodalar ekan, mumtoz she’riyatimizdagi an’naviy ifodalarga novatorona yondashganini kuzatish mumkin. Sharq mumtoz adabiyotida, xususan, diniy manbalarda, narigi dunyoda xotin-qizlar o‘n sakkiiz, erkaklar esa o‘ttiz-qirq atrofida qayta tirilishi haqida naql qilinadi. Demak, xotin-qizlar uchun eng yetuk, balog‘at (ruhiy-intellekt, moddiy-jism jihatidan) yosh o‘n sakkizda bo‘lishi ma’qul ko‘riladi. Shoira quyidagi she’rida ana shunga ishora qiladi:

Axir nima qilay qadamlarim zil,
Qutulmoq istayman bu tilsim toshdan.
Faqat kel, faqat kel, kim bo‘lsang ham kel,
Hali oshganim yo‘q o‘n sakkiz yoshdan! [10;43-b.]

Mazkur she’r “Ro‘yoga iltijo...” sarlavhasi ostida beriladi. Uning boshlanishida lirik subyekt ichki vbaqtni ming yillarga mengzaydi. Bu esa lirik subyekt qalbidagi muhabbat azobi cheksiz ekanligini bildirsa, ikkinchi tomondan, u o‘z muhabbatini insoniyatning azaliy dardi ekanligini anglaydi. Bu yerdagi yana bir muhim jihat shudaki, bu yerda lirik subyektning firoqdagi holati inson tabiatidagi kuchli hayajon yoki hayratdan bir yerda turib qolishga o‘xshatilgan. Buni oyog‘ida tosh borligi bilan ifodalaydi. Bu metaforik asosda qadimda asirga tushgan kishilarni qochib ketmasligi uchun yog‘iga tosh boylab qo‘yish odatiga ishora qiladi. Lekin end bu tosh zulm toshi emas, balki tilsimli toshdir. “Tilsim”lilik epiteti she’rdagi tosh detalini mumtoz she’riyatimizdagi tosh poetik detaliga yuklangan an’aviy ma’noga yaqinlashtiradi. Mumtoz nasrimizda Me’roj voqeasi bayonida, “Buroq nomli hayvonga minib, Baytul Maqdusga bordilar. So‘ngra u yerdagi katta xarsang tosh ustida turganlarida Me’rojga ko‘tarildilar” degan tasvir bor [9]. Bu yerdagi tilsim tosh ustida me’rojga ko‘tarilish voqeasiga ishora bor. Zebo Mirzo lirik subyekti ham ana shunday tilsimli, mo‘jizaviy tosh bilan yashayotgani va u ham vasldan umidi borligiga ishora qiladi.

Mumtoz she’riyatimizda sehrli, tilsimli tosh obrazi ko‘p uchraydi. U yerda qimmatbaho tosh, aslida, tosh ekanligi, unga ortiqcha bino qo‘ymaslik, ishonmaslik haqidagi ibrat ma’nosida qo‘llangan. Navoiyshunos olim Manzar Abdulxayr esa Hazrat Navoiyning quyidagi bayti tahlilida ham tosh va uning poetik ma’nolarini ochib bergan: “Qilib chun xay gulobi mayl na’kayning, bo‘lib ondin. Malak ra’nolarining jabhasi bo‘lib sandalso... Bu o‘rinda na’layn otning tuyoq izlariga ishora tarzida qo‘llanilgan: o‘sha me’roj tuni Buroqing bilan yerdan kokka ko‘tarilayotganingda, otingning tuyog‘iga yerdagi bir *sangpora* (tosh bo‘lagi (ta’kid bizniki –Q.Y.) meh ham boraman, deb ilashgan edi. Oting havoga ko‘tarilgandan so‘ng sen sangporaga qol deb amr etding va u havoda “sangi muallaq” holida qoldi...” [1;92–93-b.]. Bu yerdagi chiroyli tashbeh insonning o‘z-o‘zini anglashga undashida yuzaga chiqadi. Ya’ni, tosh falakda yulduz bo‘lib qoldi va u yulduz sifatida ulug‘landi. Inson ham o‘z-o‘zini anglasa, ana shunday ulug‘lanish ta’kidlangan.

She’rdagi tilsim toshdan murod lirik subyekt xayolidagi konkret odam kelishi yoki unga ko‘tarilib borishdir. Bu, bir tomondan, oddiy havas bo‘lsa, ikkinchi tomondan, mazkur tosh bog‘langan holda turishda real olam, moddiy hayot bilan bog‘langanlik, ilojsizlik ma’nolari ham ko‘rinadi. Lirik subyekt o‘zi kutayotgan va qoshiga chorlayotgan odam idealidagi yetuk shaxs deb ham talqin etish mumkin. Chunki bu yerda barcha narsani subyekt hal qiladi. O‘z fikrini, kechinma va niyatini obyektiv olam belgilari bilan tasvirlayapti. Ular ostida subyektning badiiy idroki namoyon bo‘ladi. Subyektiv olam uchun esa turli madaniy cheklovlar, qobig‘lar ikkilamchidir yoki ularni, umuman, tan olmaydi. Shu ma’noda sevganiga yetolmaganlar u dunyoda o‘n sakkiz yoshda qayta yaratiladi, degan tushungani reallashtirishga intilmoqda.

Yuqoridagi she’rning oxirida kelgan *o‘n sakkiz yosh* so‘z birikmasi yaxlit timsol sifatida ham mumtoz she’riyat faol ishlatilgan. Avvalo, aytish kerakki, o‘n sakkiz so‘zi bosh harf bilan beriladi. Bu aynan shu yoshga ta’kid, diqqat qilish maqsadida yozilgan. Uning ma’nosi yetuklik yosh, zavq-shavqqa to‘la yosh kabi qator ma’nolari bor. Hazrat Navoiyning “O‘n sakkiz min olam oshubi boshindadir…” deb boshlanuvchi mashur g‘azali, Said Ahmad (“O‘n sakkiz yosh”) hikoyasi, Erkin Vohidovning “O‘n sakkizga kirmagan kin bor?” deb boshlanuvchi she’ri, Sh.Xolmirzayevning “O‘n sakkizga kirmagan kim bor?” qissasi, Qo‘chqor Norqobilovning “O‘n sakkizga kirmagan men bor” kabi asarlarda o‘n sakkiz yosh inson hayotining yetuklik, komillik, muhabbat yoshi, baxt ostonasi kabi ma’nolarda keladi. Shuningdek, olam ham o‘n sakkizta ekanligi haqidi fikr ko‘p uchraydi. Shularni inobatga olsak, lirik subyekt bekor oshganim yo‘q

o‘n sakkiz yoshdan, deganda endigina balog‘atga yetishdim, yetuklik pallasida man, hali baxtga to‘ymadim, muhabbatga, sevgiga tashnaman, degan ma’nolarni nazarda tutgan.

To‘g‘ri, milliy qobig‘dan bunday chiqish ko‘pchilikka tushunarsiz bo‘lishi mumkin. Ammo istalgan badiiy yoki falsafiy asar o‘quvchining ichki dunyosiga xos: har qanday matn kutilmagan, avval ochilmagan mazmun va assotsiatsiyaga ega bo‘lishi mumkin. Bu esa biz ko‘nikkan, kutgan mazmundan tashqariga chiqishdir. Bunday “tashqariga chiqishga” tayyor bo‘lmagan har qanday o‘quvchi shoirani tushunmasligi, tabiiydir. Bunda lirik subyekt obyektni ham o‘z olamidan o‘tkazadi hamda unga badiiy-estetik baho beradi:

Yo‘q, endi yoddingdan chiqaromaysan,
Umringda quyoshday porlayveraman.
Ming yillar qa’riga ketganignda ham,
Men seni samoday chorlayveraman”. [10;10-b.]

Mazkur she’riy parchada lirik subyekt muhabbatning bir lahzalik qudratini anglagan qalb (odam, shaxs, kishi) ma’shuqa yodini unutolmaydi. Chunki tiriklikning mohiyati mehr-muhabbatga qurilgan. Bunda muhabbat kengayib, mavjudlikning har bir detali tog‘, dengiz, maysa, yaproq, samo kabilarda namayon bo‘lishi va tiriklik mohiyatini anglagan odam uchun esa bu azob ekanligiga ishora qiladi. Chunki voqelik subyektning istagiga bog‘liq. Shoira she’rlaridagi lirik qahramon subyektning markazida turib obyektni boshqarmoqda. Uning o‘y-fikrlari obyekt uchun mavjudlik huquqini beradi. Ana shu o‘rinda bunday prinsipning aksi bo‘lgan konservatizm va uning asosida shakllangan jamiyat uchun shoiraning “*Azizim, ishq mening tushimda olgan bitta bo‘sangdan ko‘rgan farzandim!*” kabi misralari axloqiy normalarga ziddek tuyuladi. Aslida esa bu eng yaxshi badiiy topilma yoki ta’sirchan ifoda sanaladi.

Ma’lumki, gegelcha ta’limotga ko‘ra, obyekt birlamchi subyekt ikkilamchi bo‘lishi kerak. Lekin shoiraning ruhiyatida buning aksi kuzatiladi. U o‘z ruhiy olami bilan yashaydi. Uning uchun subyektivlik yetakchiladi qiladi. Subyekt mohiyatning markazida turuvchi va ana shu mohiyatning mavjudligiga asos bo‘ladi. Subyekt inson ma’naviy olamining asosi, unda badiiy-estetik ideal, badiiy g‘oyalar mukammal uyg‘unlikda yashaydi. Shuning uchun aksariyat she’rlarida lirik qahramon kechinmasi asosiy o‘rinda turadi. Tashqi ta’sri vositalari esa ikkilamchi bo‘lib, badiiy so‘z, qator badiiy tasviriy va ifodalar vositalari she’r orqali muallif anglagan badiiyat olamidagi g‘oyaviy mazmunni izohlash va ochib berish uchun xizmat qiladi. Obyektiv olam subyekt olamidan o‘tadigan fragment sifatida taassurot qoldiradi. Shu ma’noda subyektning istagi birinchi o‘ringa chiqadi va obyektiv borliqqa o‘z mavjudligini istak, o‘y-fikr orqali namoyon qilmoqda.

Shoira yaratgan lirik subyekt o‘zi anglagan va insoniyatga dahli bor deb sanagan kechinmalarni, insoniyatning ibtidodagi dardi, komillik istagini haqida fikr yuritadi (ba’zi o‘rinlar u muallif bo‘lishi ham mumkin). Natijada she’rlarda hayotsevarlik, insonparvarlik, xalqparvarlik, tabiatga muhabbat kabi g‘oyalar subyektiv kechinmalar bilan qorishiq holda zuhur bo‘ladi. Fikr isbotini “Sog‘inish” she’ridan olingan quyidagi she’riy parchada kuzatish mumkin:

O‘tib borar quyoshli kunlar,
O‘tib borar nurga burkanib.
Nimagadir yashagim kelar
Gul bargiga asta o‘ranib... [10;42-b.]

She’r anafora bilan boshlangan. Unda ruhiy parallilizm sezilib turibdi. *quyoshli kun* so‘z birikmasi bu yerda ikki hil ma’na keladi. Birinchi galda u iliq kun, issiq kun ma’nosini bildirsa, ikkinchi o‘rinda, mertaforik asosda yoshlik chog‘, umrning oydin kunlari ma’nosini ham anglatadi. Lirik subyekt obrazli ifoda va hissiy-emotsionallikni metafora yordamida kuchaytirib, she’rga badiiylik bag‘ishlagan. Hayotsevarlik g‘oaysini go‘zal badiiy topilma “*Gul bargiga asta o‘ranib*” yashashi ta’sirchan ifodalay olgan. Shu yerda gul va lirik subyekt mazmunan yaqinligi, bir-biriga menzab ketishi ko‘zga tashlanadi. U ham gul kabi nozik, gulbargidek yashil va mayin bo‘lib, yashillik va yashisi kelishi umumiy kompozitsiyada yaqqolroq anglanadi. Lirik subyektning ko‘ngli nozikligi, gulag qiyoslanishi she’rning keying bandidada yanada yarqinroq ask ettirilgan:

Ketsam deyman silkitib birdan
Ko‘nglimdagi bor g‘uborlarni.
Uflarning etaklariga
Ergashtirib lolazorlarni... [10;42-b.]

Bu yerda eng muhim narsa *ufq etaklariga lolazorlarni ergashtirib* ketish istagi sanaladi. Chunki lirik subyekt uchun qalbi orom oladigan, ko‘ngli tinchlanadigan joy bu ufqning etaklari hisoblanadi. Ammo yfqning etagi bo‘lmaydi. Chun real hayotda uqf etagidek tuyulgan joyni mo‘ljal qilib borilsa, ufq yana ortga

chekinadi va shu zaylda davom etaveradi. Postmodernistik dunyoda yagona yuksak ideal bo‘lmasligi, yetik unison bo‘lish imkonsizligi haqida fikrga ishora qilar ekan, lolazorlarga bosh bo‘lish, lolazor va undagi lolalar timsolida hayotiy amoli qalbi go‘zal kishilar bilan yashash, ularni yuksaklikka qarashni o‘rgatish, olg‘a intilish ekanligini ta’klidlaydi. Demak, shu yerda lirik subyekt xalqparvar, hayotga nekbinlik bilan qarovchi shaxs ekanligi seziladi. Zebo Mirzo yaratgan lirik subyekt sevgan kishining dardi bilan yashaydi, taqdir hukmiga bo‘ysungancha matonat bilan hijronda yashaydi, shuning bilan birga, kelajakka umid bilan qarash mavjud. Bir qarashda, bu tushunchalar bir-birga ziddek tuyuiladi. Ammo shoira ularni yaxlit tarzda aks ettira olgan:

Ko‘zlarimdan oqar ko‘zlaring g‘ami,
Ko‘ksimga bir sog‘inch tiyg‘i qadalgan.
Labimda ming yillik sevgining mayi.
Bilmayman, bu qadah kimga atalgan? [10;19-b.]

Banddagi ko‘z sinekdoxa usuli yorqali butun bir shaxs anglatadi. Unga qo‘agilgan g‘am so‘zi esa insonning dardi, armonli muhabbatini bildiradi. “Sog‘inch tiyg‘i” ham metaforik asosda muhabbatning iztikroblarini bildiradi. Uning lirik subyekt ko‘ksiga qadalganligi, o‘z maqsadi, ideali yo‘lida mardoina kurashib, yiqilgan, ammo hamon kurashga talpinayotgan qahramon jangchining matonatrini eslataqdi. Ammo uning dushmani sevgan odami bo‘lib (ideal, xayoldagi obraz bo‘lib hal keladi), unga intilish, uning visoliga yetish yo‘lida tasavvufona ramzlarga ishora ham qiladi. Inson – ko‘za, lab esa ana shu ko‘zaning cheti. Unda ming yillik sevgining mayi bor. Bu Momo Havodan beri kelayotgan insoniy muhabbat, sevganiga intilish uchun asos bo‘lgan ishq mayi, u ana shu may yordamida ma’shuqa hayot mohiyatini anglay boradi. “*Sog‘inch tiyg‘i*”, “*ming yillik sevgi mayi*”, “*qadah*”, “*ruhning pichoqlanishi*”, “*achchiq azob*” va “*oppoq sog‘inch*” kabi badiiy tasvir vositalarining badiiy matn doirtasidagi vazifasi hamda “*kimga atalgan?*” ritorik so‘rog‘ining takrorlanishi shoiraning poetik g‘oyasini chuqurlashtirib, uning g‘oyaviy mazmunini, she’r badiiy-estetik ta’sirini kuchaytishga xizmat qilgan. Natijada lirik subyektning tub estetik vazifasini asar yaratilgan davr va zamon chegarasidan kattaroq vaqt chegarasiga olib chiqadi. Bu chegarani shoira yaxshi anglaydi. Shuning uchun, garchi insonning o‘rtacha umri yetmish-sakson yildan oshmasa ham, shoira kamida ming yillik vaqtni qamrab oladi. Ana shu murakkablik o‘quvchiga tushunarsizlik keltirishi mumkin. Aslida, bu tushunarsizlik emas, balki o‘quvchining yangi badiiy tafakkur olamiga undashdir. Chunki postmodernizmning asosiy xususiyatlaridan biri bo‘lgan shizoanaliz(parchalash va tahlil etish)ga binoan, beixtiyorlik, g‘ayrishuuriylikning haqiqiy tabiatini tushunish kerak. Shizoanalizda oilaviy munosabatlar doirasi, qiyin ijtimoiy muhit va jarayon, shuningdek, beixtiyorlik, g‘ayrishuuriylik tushunchasini har qanday ramziy shakllardan tozalab, istak, voqealarni yaratuvchi niyatni sof holda tadqiq qilish zarur. Ana shu xususiyatlar lirik subyekt anglagan badiiy vaqt ibtibdodan boshlanib, intihogacha davom etishini ta’kidlaydi. “Xohish-Istakni biror yetushmovchilik orqali tushinturishga urinish zarurati individ va olam munosabti haqidagi bizning tasavvurimizni fetishlashtirishga olib keladi” [5;980-b.]. Shundan kelib chiqilsa, lirik subyektning visol istagi kuchli zarurat natijasida tushni u yashaydigan doimiy makonga aylantirgan. Faqat tush yoki xayoliy olam bilan yashaydi. O‘sha hayotini, olamini tasvirlash uchun bir qator ramziy detallardan samarali foydaanadi. Buni “Tush” she’ri tahlilda kuzatish mumkin [10;44-b.]:

Oqqush ko‘z yoshiga yuvdim yuzimni,
Qarg‘aga tilimni berdim, siyladim.
Ketdim, daryolarga soldim izimni,
Baliqlar tilida biyron so‘yladim.

Mazkur she’riy parchadagi oqqush ko‘z yoshi, til, iz detallari ramziylik kasb etgan. Ma’lumki, turli madaniyatlar tutashuvi va inqirozi davrida jamiyatdagi yetakchi qadriyatlarni yangicha idrok qilish, tushunush tezroq sodir bo‘ladi. Bu yerda ham oqqush va unga tegishli ko‘z yosh lirik suv yuzini yuvadigan suvga aylangan. Shoira mubolag‘a orqali mumtoz she’riyatdagi go‘zallik va sadoqat timsoli oqqush obrazgi murojaat qilar ekan, uning ko‘z yushi bilan yuz yuvish, ya’ni, undagi go‘zallikki o‘ziga singdirgani, u bilan tozalanganini bayon qiladi. Qarg‘a ham mumtoz adabiyotimizda majoz sifatida ishlatilinadi. U keraksiz paytda yomon gaplarni gapirib, g‘iybat, ig‘volar qilib, odamlarning dili vayron qilishiga diqqat qilinadi. Lirik subyekt ana shun hodisaning oldini olish ushn qarg‘aga o‘zining shirin tilini berib, uning ham ramziymajoziy vazifasini yaxshi tomonga o‘zgartirishga uringan. Lirik subyekt shu tariqa olamni yaxshi tomonga o‘zgartirishni istar ekan, band oxirida buning iloji yo‘qligini alliya orqali chiroyli beradi: “*Baliqlar tilida biyron so‘yladim*”. Demak, bu bandda baliqdek yashab, dardingni ichingga yutib yashashga mahkumlik qismat, deyish mumkin. Lekin sarlavhaga tush deb qo‘yilgani bariga oydinlik kiritadi. Bu tush, xolos. Shuning uchun azob va iztiroblardan yuragi to‘lgan lirik subyekt o‘z tushida yashaydi va real hayotidan ko‘ra, qis-

qagina tushuni afzal biladi. Undagi baxtiyor kunlarini eslaydi. "*Susanbil shahrining sultoni eding/ Parilar zotidan edim, o'ynardim./Bir tun uchib borgan edim qoshingga/Sevaman, deb aytding, kuyding, qo'ymading. /Behisht bog'i edi, uchib yurardik,/Qayg'udan – kadardan dil forug' edi*. Ana shu eslash jarayonida u voqealarni o'tgan zamonda ifodalaydi. Pari, beshisht kabi mifiy, diniy tushunchalar bilan yo'qotilgan olamini eslaydi. Bu tush bo'lsa ham, kishi qalbiga kata bosib, yuk bo'lishi his etadi. Azob chekadi, qiynaladi, o'rtanadi, ammo ana shu baxtni unutmaydi. Lahzalik baxt uchun bir umr mashaqqat chekizga tayyorligini izhor qiladi:

Ming yil ko'zi ochiq uxladim, ammo
Hamon o'sha tushdan uyg'onolmayman!

Lirik kechinmaning armonli, xazin ifodasi va oxirgi misralardagi uyg'onolmaslik azobi lirik subyekt dardini yanada kuchaytiradi. Tasavvur qiling-a! bir lahzalik tushda bosinqirab uyg'onish azobidan kishi qancha qiynaladi. Endi bir umr tushda yashash, alahsirab baxt izlash uchun kishidan qancha kuch, matonat, iroda va chidam talab etadi. Bu, aslida, insoniyatga azaldan berilgan ayriliq, intilish azobi, u shunga mahkum. Chunki ilhiy chin muhabbat, haqiqiy baxtga intilish, yorug'lik istash ayb emas va ana shu istak inson faoliyatining asosiga kiradi. Shu yerda tasavvufonadek tuyulgan ba'zi tushunchalar lirik subyekt qarashida zamonaviy mazmun kasb etganiga guvoh bo'lamiz.

"Istak bazisning qismidir", – deb yozadi, Deleza va Gvattari asarida, sotsialistik realizmda esa "istak" g'oyaviy tasavvurlar komponenti hisoblanadi. Freydizmda esa istak tush va fantaziya holatlarini yaratadi, xolos. Postmodernizmda esa J.Deleza va Gvattarining fikricha, "o'zining va boshqalarning istagini qaytarish nafaqat boshqalar uchun, balki o'ziga ham zulm qilishdir. Ana shu jarayonda lirik qahramon shaxs sifatida o'z istaklarini bayon qiladi va u turli cheklovlarni yorib chiqadi" [8;433-b.]. Aynan shu xususiyati bilan u Mashrabning shariat nuqtayi nazari bilan qaralganda, kufr hisoblangan izhoridagi holatiga yaqin turadi. Lekin u hali Mashrab lirik qahramoni darajasida emas. Shuning uchun o'z mayini qachondir kimdir ichishini kutadi. Mashrabning lirik qahramoni esa bu qadahdan bosh tortgan. Chunki u ilohiy maydan totib ko'rgan:

Na aylay obi kavsarni nigorim bo'lmasa soqiy,
Xarobot ichra bordum, qatra may ondin totib o'ttum [2;117-b.].

Zebo Mirzoning lirik qahramoni shu o'rinda zamonaviy she'riyatdagi postmodernistik dunyoqarash ildizlarini mumtoz adabiyotimizdagi tasavvuf falsafasidan olganligiga ishora bor. Chunki Yevropa postmodernistizmidagi shizoanalizda lirik qahramon beixtiyor ravishda o'z ong osti faoliyatini birinchi o'ringa olib chiqadi. Bunday odam, Delezaning fikricha: "hamma narsani yo'qotib, Xudolikni da'vo qilib chiqdi va boshqalar tomonidan ag'darib tashlandi. ... yo'qlikka mahkum" qilindi [8;434-b.]. Zebo Mirzoning lirik qahramoni esa sharqlik, u sharqliklarga xos konservatizmni saqlab qolgan. Shuning uchun unda hayotsevarlik g'oyasi sezilib turadi.

Shoira o'zining yangi badiiy tafakkuri uchun mumtoz adabiyotimiz yutuqlaridan unumli foydalangan. Ana'aviy ifoda va undan samarali foydalanib, mumtoz ifodaga yangicha mazmun yuklash haqiqiy iste'dodni namyon etadi. Xususan, shoiraning quyidagi she'riy parchasini olaylik:

Axir,
nikohlandim nigohingizga,
Bilmaysiz,
Bu sirni kimdan o'rgandim.
Azizim,
Ishq – mening tushimda olgan
Bitta bo'sangizdan
ko'rgan farzandim!.. [10;27-b.]

She'rni birinchi o'qigan she'riyatni yaxshi tushunmaydigan kishi undagi so'nggi satr odob-axloq doirasidan chetga chiqqan, deb o ylaydi. Ammo she'rdagi badiiy topilma – nigohga nikohlanish, shundan ishq degan farzandga ega bo'lish she'rning asosi tashkil etmoqda. Shoiraning bu satrlarida Mashrabning "*Gulgun labidin ishq mayin elga sunibon, O'z mastlig'idin ko'zi xumorim keladur*" satriga bilan hamohanglik mavjud [2;180-b.]. Lirik qahramon o'z yuragini ezib kelayotgan dardlarini aziz kishiga g'oyibona murojaat orqali, ritorik so'roq yordamida sanab o'tmoqda. Zebo Mirzo ham Nodira kabi yor sifatini, ishq qudratini bayon qilgan. Nodira deydi:

Mayxonada labing mayidin nuktae dedim,
Jom-u sabuv-u shisha-u paymona qilur raqs [7;92-b.]

Mazkur parchada lirik qahramon yorning labidagi may haqida so‘zlaganda, jom, sabuv (may idishi, ko‘zi), shisha, kosa raqs qiladi, deya bayon qilyapti. Hali yorni ko ‘rmay turib, uning labidagi maydan xushini yo‘qotgan lirik qahramon kechinmasiga mayxonadagi jonsiz idishlar o‘yin tushib, o‘z hissiyotini bayon qilar ekan, nimaga Zebo Mirzoning lirik qahramoni yorning nigohiga nikoh bilan bog‘lanib, tushda oshiqdan bo‘sa olib, uni yanada qattiqroq sevib, bu muhabbatini farzand kabi aziz bilmasin. Faqat Zebo Mirzo bu an’anaviy mavzu va g‘oyani yangicha shaklda bergan. Hijron mavzusi Nodirada g‘azal janrida, aruz vaznida, Zebo Mirzoda esa barmoq vaznida berilgan. Shunda ham shoira ko‘plab o‘rinlarda turoqlarni ajratgan holda, ularni alohida misralarga joylaydi. Bunday joylashuv orqali shoira lirik qahramon dardini o‘quvchiga yanada yaxshiroq va teranroq etib borishiga erishgan. Chunki she’rlarda turoqlarni alohida satrda berilishi uni o‘qish jarayonida o‘quvchida tovush va ritmik birliklardagi musiqiylik va mazmunga e’tiborni kuchaytiradi.

Xulosa. Shoira Zebo Mirzo yaratgan lirik subyekt qat’iy xarakter va mavjudlik haqida tushunaga ega, mustaqil shaxs sifatida yuzaga chiqqan. Lekin u sof xayoliy, reallikdan uzulgan emas. Avvalo, shoir lirik subyektini sobiq tuzumdagi insonni milliy va diniy tafakkurdan xoli, ijtimoiy mafkura uchun xizmatchi, hayotni faqat ijtomoiy maqsaddan iborat deb biluvchi shaxs emas, balki tom ma’nodagi kishi sifatida ko‘radi va tasvirlaydi. Shoiraning nazdida, lirik qahramon tabiatning tarkibiy qismi va individ sifatida o‘z ichki kechinmasi, ruhiy dunyosi va faol harakat doirasiga ega. Bu harakat doirasi, birinchi navbatda, umuminsoniy qadriyatlar orasidan o‘tadi. U barcha inson kabi, sevishga, sevgi orqali hayotga muhabbatini izhor qilishga, ruhiy inqiroz va iztiroblar davrida muhabbat timsolida uning zimmasiga yuklatilgan vazifadan adashmaslikka harakat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Abdulxayr, Manzar. Timsol tadriji (XV–XXI asr adabiy manbalari misolida). Toshkent, “Yashil yaproq” nashr-matbaa uyi, 2021, 244-bet.

(2). Boborahim Mashrab. Mehribonim qaydasan. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1990, 400-bet.

(3). Ekkerman I.P. Gyote bilan gurunglar. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2016, 632-bet.

(4). Гегел Г.В.Ф. Эстетика. 4-х томах, том № 3, М., “Искусство”, 1968, 683 с.

(5). Гритсанов А.А., Вашкевич А.Б. Постмодернизм. Энциклопедия. Мн., Интерпрессервис, “Книжный дом”, 2001, с. 979–983.

(6). Jorj Oruell. Men nima uchun yozaman. Insoniytaning bugungi ahvoli. Falsafiy-psixologik maqolalar, Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2024, 176-bet.

(7). Nodira. Ey sarvi ravon. Toshkent, G‘afur G‘ulom nomidagi Adabiyot va san’at nashriyoti, 1992, 228-bet.

(8). Коллектив. Постмодернизм. Энциклопедия. “Интер-сервис”, 2001, 1040 с.

(9). Valiev S. Isro va Me’roj voqeasi tarixi. www://fitrat.uz.

(10). Zebo Mirzo. Nur kukunlari. Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2004, 128-bet.

Abdullayeva Barno Umidullo qizi (Namangan davlat universiteti tayanch doktoranti; E-mail: abdullayevabarno789@gmail.com)

GULBADAN BEGIMNING “HUMOYUNNOMA” ASARINING XORIJDA O‘RGANILISHIGA DOIR

Annotatsiya. *O‘rta asr tarixchilari orasida ikki ayol tarixchi manbashunos vizantiyalik malika Komnen bo‘lib, o‘z akasining va otasi Aleksey Komnenning tarixini yaratgan. Bu asar o‘sha asr Vizantiya tarixini o‘zida aks ettirgan o‘lmas asar sifatila tan olingan bo‘lsa, ikkinchisi Movarounnaxr, O‘rta Sharq, Qobul, Hindistonning muayyan bir davridagi murakkab munosabatlarini nihoyatda chuqur fahmlay olgan va bu voqealarni ta’sirchan bayon qila olgan tarixnafis Gulbadan Begimdir.*

Kalit so‘zlar: *Gulbadan Begim, “Humoyunnoma”, Boburnoma, Akbarnoma, temuriylar, Komnen, Hasan Rumlul.*

ОБ ИЗУЧЕНИИ ТРУДОВ “ХУМОЮННОМА” ГУЛБАДАН БЕГИМ ЗА РУБЕЖОМ

Аннотация. *Среди историков Средневековья двумя женщинами-историками были византийская принцесса Комнин, создавшая историю своего брата и отца Алексия Комнина. Хотя этот труд признан бессмертным произведением, отражающим историю Византии того столетия, труды второй, Гульбадан Бегим -учителя истории, глубоко раскрывают сложные отношения Моваруннахра, Ближнего Востока, Кабула, Индии в определенное время и дают впечатляющее описание событий того периода.*

Ключевые слова: *Гульбадан Бегим, “Хумаюннома”, Бабурнома, Акбарнама, Тимуриды, Комнин, Хасан Румлул.*

THE PROBLEM OF LEARNING GULBADAN BEGIM’S “HUMAYUNNAME” IN FOREIGN STUDIES

Annotation. *Among the historians of the Middle Ages, two female historians were the Byzantine princess Comnenus, who created the history of her brother and father Alexius Comnenus. While this work is recognized as an immortal work that reflects the history of Byzantium of that century, the second one was able to deeply understand the complex relations of Movarounnahr, the Middle East, Kabul, India at a certain time and gave an impressive account of these events. Gulbadan Begim is a historian princes.*

Key words: *Gulbadan Begum, “Humayunnama”, Baburnama, Akbarnama, Timurids, Comnenus, Hasan Rumlul.*

Kirish. Mir Mahdi Hojining “Ayollar haqidagi esdaliklar”, “Tazkirat ul-Havatiyn” asarlarida Gulbadan Begimning iste’dodli shoira, deb e’tirof etiladi. “Bilimlar ummoni” qomusiy lug‘atdan esa quyidagilarni o‘qish mumkin: “Hukmdor Boburning qizi Gulbadan Begim nafaqat o‘zining sharqona go‘zalligi bilan, balki she’riyatdagi iste’dodi bilan ham taniqlidir”. Uning iste’dodiga guvohlik beruvchi “Nishtari ishq” va “Ayollar haqida xotiralar” kitobidan o‘rin olgan, fors tilida yozilgan ikki misra she’ri fikrimizni oydinlashtiradi.

“*Har pariki o‘ro an ba ashaq khud yar nist,*
Tu yaqin midanki hech az’umr bar-khur-dar nist”.
Tarjimasi:
“Har pari ruxsoriga oshiqi yor yo‘q,
Bilki, unga haq yo‘lida murod yo‘q”.

Gulbadan Begimning ilmiy va adabiy merosi juda qimmatli bo‘lib, uning o‘z vaqtida mashhur bo‘lgan va tarqalgan ikki til–chig‘atoy va fors tillarida yozilgan she’rlari bugun ham o‘rganilmoqda. Bu she’rlar uning insoniyatga, adabiyotga va tarixga qo‘shgan katta hissa ekanligini tasdiqlaydi [13;3–7-b.].

Markaziy Osiyodagi antologiyalarda u faqatgina shoira sifatida tanishtiriladi. “Humoyunnoma” asari orqali esa uni Sharq tarixidagi tarixchi ayol sifatida bilish mumkin.

Gulbadan Begimning tug‘ilgan yili haqida aniq manbalar mavjud emas, taxminan, u hijriy 930-yilda (melodiy 1523–1524-yillar) Qobulda (hozirgi Afg‘oniston poytaxti) tug‘ilgan. Onasi Dildor Begim. Boburning katta xotini Mohim Begim qo‘lida tarbiyalangan. 1529-yilda Agraga borib, yoshligidan adabiyot va tarixga qiziqqan. Zamonasining barcha bilimlaridan boxabar bo‘lgan, fors tilini mukammal o‘zlashtirgan, “Boburnoma”ni mutolaa qilgan. Umrining oxirigacha Hindistonda yashagan. Gulbadan Begim va uning ayollar bilan Makkaga safar qilishi, bu davrda uning hayoti va faoliyatidan eng muhim voqealardan biri sifatida tarixda qolgan. Ushbu haj safari Gulbadan Begimning diniy bag‘rikengligi va qadriyatlari bilan ham aloqada bo‘lgan bir davrni bildiradi. Safar davomida Gulbadan Begim va uning hamrohlari uchun o‘rta asr musulmon ayollarining diniy safarlarni amalga oshirishdagi roli va jamiyatdagi o‘rni juda muhim edi. Bundan keyin Gulbadan Begimning hayoti haqida batafsil ma’lumotlar kamayib, 1575-yildan keyingi faoliyati haqida aniq ma’lumotlar mavjud emas. Biroq bu haj safari uning hayotidagi eng muhim va mazmunli voqealardan biri bo‘lib, bu safar nafaqat diniy ziyorat, balki avlodlar o‘rtasida o‘zaro bag‘rikenglik va hurmatni mustahkamlashda muhim rol o‘ynagan deb hisoblanadi.

Gulbadan Begim o‘z zamonasining oqila, donishmand ayollaridan edi. U jiyani Jaloliddin Akbar podshohning «Firdavsmakon va jannat oshiyon Hazrat haqidagi voqealardan nimaiki bilsangiz, yozingiz” degan ishorasiga muvofiq, «Humoyunnoma” nomli ajoyib va muhim tarixiy asarini yozishga kirishadi. «Humoyunnoma” Bobur podshoh bilan Humoyun podshohning hayot tarzi va sarguzashtlarining muxtasar tarixi bo‘lib, mantiqan “Boburnoma”ning davomi hisoblanadi. Bu asarning muhimligi yana shundaki, «Boburnoma” asaridagi ayrim voqealarning kelib chiqish sabablari mukammal ochib beriladi [13;7-b.].

Gulbadan Begim o‘z asarida saroy ahlining hayot tarzi, shuningdek, tarixiy asarlarda uchramaydigan Bobur podshoh xonadonining nozik xususiyatlari, oilaviy sharoitlari, to‘y va aza bilan bog‘liq udumlar, uyro‘zg‘or asboblari, kiyim-kechak turlari kabi jihozlar haqida mufassal hikoya qiladi. Ammo, afsuski, asarning oxirgi qismi o‘sha zamonning suronli yillarida yuqolib ketgan.

Humoyun zakovatli, o‘z davrining namoyandasi, fan va texnika rivoji homiysi bo‘lish bilan bir qatorda, yakka hokimiyat boshqaruvida ayrim xatolarga ham yo‘l qo‘ygan. Uning zaif tomonidan og‘a-inilari o‘z maqsadlari yo‘lida foydalanishga uringanlar. Uning hukmdorligiga qarshi uyushtirilgan voqealar silsilasi Humoyunning qiyin ahvoli va taqdirini belgiladi. Shuning uchun Hindistondagi hukmronlik davrida (1530–1541) og‘alari tomonidan qilingan xatolar tufayli Qobul akasi Komron Mirzoga (1544), so‘ngra

Dehli va Agra (1555) uning fojiali o‘limidan bir necha oy avval boy berilgan edi. Lekin Boburiylar sulolasi tarixida Humoyun davlat arbobi hamda boy hayotiy ish tajribasi egasi sifatida ham munosib o‘rin tutadi. Hukmdor Shekspir epizodlaridagidek, oilaviy, davlatga oid muammolarni hal qilishda yuzaki, dabdabali omadli kunlar bilan, haqiqiy omadsizliklarni birin-ketin, galma-gal kechiravergan Bobur hayotida ham ochlik va qahraton sovuqning beshafqat sinovlariga dosh berish kerak bo‘lgan damlar ko‘p bo‘lgan.

Agar o‘n besh yil davomida otasining toji ortidagi vazifalar, burchlarni ado etish paytida o‘talgan bo‘lsa, hokimiyat tomoshaviy maskan vazifasini o‘tadi. Bu davr ortga tisarilish va umid qilishlar bilan to‘la edi.

Voqealar silsilasining bayoni Gulbadan Begim tomonidan yaratib berilgan [15;10-b.].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Sevimli inisi xotirasiga qo‘yilgan marmar kabi nasriy bebaxo yodgorlik islom olamidagi taniqli tarixchi ayollardan Gulbadan Begim nomiga tegishlidir. O‘ttiz yil haramda ko‘rgan-bilganlarini batafsil oqqa tushirgan. Bu asar o‘zining erkin ruhda yozilganligi bilan e’tiborga loyiq.

1587-yilda Akbarshoh o‘z vaziri Abul Fazlga saltanatning to‘liq yilnomasini yozishni buyuradi. Asar puxta bo‘lsa ham, saltanat hayotini tuliq tasvirlay olmagan va Gulbadan Begimning o‘zi ishtirok etgan va eshitgan hikoyalari asosida to‘ldirilib, jam etilgan kitob «Akbarnoma” dunyo yuzini ko‘rdi. Unda Bobur va Humoyun hukmronligi davridagi esdaliklar asosiy o‘rin olgan Abul Fazlning ommaning hikoyalari bilan o‘z asarini yakunlashdan mamnunligi asardagi hikoyalar tasvir va bayonida ko‘rinib turadi, ishonchimiz komilki, asar tarjimasi taassurotli, qiziqarli voqealarga ega bo‘ladi.

Gulbadan Begim uzoq yillar davomida tutqun hayotda yashaganligi ma’lum. Jumladan, asarning birinchi tarjimoni Anetta Susanna Beveridge xonim Gulbadan Begimning kamtarona tabiati to‘g‘risida ishtiyoq bilan yozadi. Gulbadan Begim nafaqat Bobur va Humoyun to‘g‘risida, balki jiyani haqida ham zavq bilan hikoya qilgan [2;7-b.].

Bobur Qobuldan kelgan paytda Gulbadan Begim 5 yoshda edi va bosh vazir bilan shoshilinch ravishda Agra qurshovi haqiqa maslahat qilib yo‘lga chiqqanida, jajji Gulbadan malikalar bilan katta kishiday safarda qatnashadi. Yarim asrdan so‘ng ushbu voqealar ham yodnoma sahifalaridan joy oladi. Bobur hukmronligining so‘ngida va Humoyun boshqaruvi paytida oilaviy tantana, ya’ni Gulbadan Begimning nikoh marosimi bo‘lib o‘tadi. Bu voqea, taxminan, 1537 va 1539-yillar oralig‘iga to‘g‘ri keladi. Voqea bayonidan uzoqlashsak, kuyov Xizr Hujaxon Aymanxonning o‘gli bo‘lib, Sulton Ahmadxonga qarindoshlik rishtasi borligi va Boburga tog‘a bo‘lganligi uchun bu oilaga yaqin kishi sanalgan.

Tadqiqot metadologiyasi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Gulbadan Begimning “Humoyunnoma” asarini, o‘zbek va bir qator tarjimalarini qiyosiy-tipologik tahlil qilish. Asardagi uzilgan yil voqealarini aniqlash, xorij tarjimalari yordamida to‘ldirishlar qilish. Xorij tarjimashunosligidagi “qayta yaratish” tajribasini ommalashtirish, asarning tarixiy asosi va matn hususiyatlarini aniqlash, qo‘lyozma va bosma nashrlarning tasnifini magniy tadqiq qilishdan iborat. Bu borada o‘zbek olimasi akademik S.Azimjonova hamda ingliz professorlari A.S.Beveridj xonim, AQSHlik M.Wheeler Thackston, fransuz Jan Pol Ru, Jan Lui Bakys Grammon tajribasini tadqiq qilish, ularning tajribasi misolida asliyatdan tarjima qilish, kemtik to‘ldirish, manbashunoslik bilan bog‘liq muammolarni o‘rganishdir.

Tahlil va natijalar. Akbarning eslashicha, onasi Hamidabonu va Gulbadan Begimlar tarbiya borasida bir maqomga ega edilar. 1557-yilgi sarguzasht dengiz voqeasi bilan bog‘liq bo‘lgandi. 1575-yili haramdagi ayollar bilan Gulbadan Begim haj safariga otlanib, 1582-yil qaytib kelishayotgan paytda Adan dengizida kemalari cho‘kib ketadi, ayollar qutqarib qolinadi, bu ishlar Murod III farmoniga binoan uyushtirilganligi uchun unga tegishli jazo beradilar.

Yigirma yil davomida Gulbadan Begimning hayotlik davrida Akbar va uning o‘g‘li Salim, bo‘lajak Jahongirning kelgusidagi taqdiri haqida barcha saroy ayollari kabi qayg‘uradi. Unga diniy a dunyoviy tarbiya berishga intiladi. Gulbadan Begim asarida Humoyunning Hindu vodiysida asirga tushib qolganligi haqida ham yozadi.

Per Pifaretti tarjimasi orqali yana to‘liqroq ma’lumotga ega bo‘lamiz. Haydar Mirzo Kashmirni olish yo‘lida kurashgan va 1539–1540-yillarda Humoyunni jangga chorlaydi, Safaviy yilnomachilardan Hasan Rumlul ma’lumotiga ko‘ra, Humoyunning Erondagi faoliyati va shoh Tahmasp yordamida Qandahorni olganini bilib olish mumkin [14;7-b.].

Nihoyat, bir asrdan so‘ng, Xuroson Hindistonga qo‘shib olindi va bu haqda fikrlar ham yilnomada mavjud. Gulbadan Begim asarda ko‘plab antroponim, toponim va texnik atamalarni ishlatadi va bu so‘zlar uning tabiiy hayotini haqqoniy tarzda aks ettirishga hissa qo‘shgan. Biz forscha va turkcha matnlarga duch kelamiz. Bular inglizcha tasvirlangan geografik joy nomlariga aralashib ketgan. To‘plam xarakteriga ko‘ra, ma’no orqali barcha ma’lumotlarni to‘liq va avvaldan bilib olish imkoniyatiga ega bo‘lishimiz mumkin.

Biz hind, turk va fors tillarida uchraydigan «ayn» tovushini belgilashda apostrofdan foydalandik. Arab alifbosidagi boshqa harflar bu tilda o‘zining fonetik xislatini yo‘qotgan.

Nihoyat, matnlarni boblarga, so‘ng satrlarga va sarlavhalarga bo‘lib, mukammal o‘rganganimizda, asar g‘oyat chuqur yozilganiga ishonch hosil qildik. Ma’lumotlar asarning so‘ngida guruhlab, indeks, bibliografiya tarzida qo‘yilgan.

Temuriylar yurtida Bobur va uning qizi Gulbadan Begim hayoti haqida chuqur bilimga ega, O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Sharqshunoslik institutining sobiq rahbari, Boburning va uning qizi Gulbadan Begim hayoti va adabiyoti bilimdoni Sabohatxonim Azimjonova tomonidan “Humoyunnoma”ning chop qilinishi katta voqea bo‘ldi.

Gulbadan Begimning bu nodir asari 1555-yil voqealari bayonida uzilib qolgan. “Humoyunnoma"-ning qolgan qismi hanuzgacha topilgan emas. Sabohat Azimjonovaning shahodat berishicha, Hindiston, Pokiston, Angliya, Fransiya va boshqa mamlakatlardagi qo‘lyozmalar xazinalariga qilingan murojaatlar, Sharq va G‘arbning yirik sharqshunos mutaxassislari va davlat arboblari bilan olib borilgan yozishmalari haligacha natija bergan emas.

“Humoyunnoma” Zahiriddin Muxammad Bobur hayoti va faoliyati hamda yashagan davr muammolarini qiyosiy o‘rganish uchun katta ilmiy ahamiyat kasb etilishiga qaramay, tadqiqotchilar tomonidan ham o‘rganilgan. Bu asar birinchi marta Hindistonda hind olimi “Boburnoma” tarjimoni Rashid Axtar Nadvi tomonidan 1870-yili fors tilidagi aslidan urdu tiliga tarjima qilingan [8].

1902-yilga kelib Londonda ingliz sharqshunosi A.S.Beveridge xonim tomonidan fors tilida yozilgan nusxasi va asarning ingliz tiliga qilingan tarjimasi hamda 40 sahifalik so‘zboshi bilan birgalikda nashr qilinadi [1;35-b.]. Britaniya muzeyida saqlanayotgan qo‘lyozma 83 varaqdan iborat bo‘lib, qolgan qismi yoqo‘lgan. Ingliz Olimi Charlz Ryu bu nusxani Britaniya muzeyida saqlanib qolgan jahondagi yagona nusxa, deb hisoblaydi.

1980-yilga kelib ingliz adibasi Margaret Rumer Godden ham A.S.Beveridge xonimning yo‘lidan borib, Gulbadan Begimning hayoti va faoliyati haqida qiziqarli ilmiy-adabiy uslubda «Gulbalan” asarini yaratdi, U o‘z asarida tarixiy voqealarni o‘ziga xos talqin va mahorat bilan aks ettirgan. 2007-yil “Sharq” nashriyoti mazkur asarni Xolida Sufiyeva tarjimasida chop etdi [11].

«Humoyunnoma” dastlabki ma’lumotlar 1984-yil “Sharq biograflari lug‘ati”ga kiritilgan bo‘lib, to‘rt satrdan iborat. Keyinchalik, 1896-yilga kelib, Samubek tomonidan Konstantinopolda nashr qilingan “Qomus al-a’lam”da nisbatan to‘liqroq ma‘lumot berilgan [2].

U yozib qoldirgan “Humoyunnoma” Zahiriddin Muhammad Bobur hayoti va faoliyati hamda u yashagan davr muammolarini “Boburnoma” bilan qiyosiy o‘rganish uchun katta ilmiy ahamiyat kasb qilishiga qaramay, tadqiqotchilar tomonidan yetarli o‘rganilmagan. Bu kitob hind, urdu hamda 1902-yilda Londonda, ingliz sharqshunosi Anetta Susanna Beveridge xonim tomonidan fors tilidagi nusxasi, inglizcha tarjimasi va alohida so‘zboshi, maqola sifatida nashr qilingan.

1996-yili UNESKOning maxsus qaroriga muvofiq, Fransiyada professorlar Jan Pol Ru va mashhur sharqshunos Jan Lui Bakys Grammon ishtirokida farang tiliga tarjima qilinib, to‘ldirishlar bilan chop qilingan [14]. “Humoyunnoma”ning fransuzcha tarjimasi fransuz Jan Lui Bakys Grammon, akademik Akmal Saidov, professor Sabohat Azimjanovalarning maxsus ilmiy muqaddimalari bilan boshlanadi.

Ushbu tarjimaga, tarjimon turli salnomalardan olingan parchalar kiritilib, qayta ishlab chiqilgan, asosiy ma’lumotlar Mirzo Haydar esdaliklaridan olingan. Tarjimon ayrim nomutanosibliklarni to‘g‘irlashning iloji bo‘lmaganligi bois, Gulbadan Begim qo‘llagan shakllarni saqlab qolgan. Ushbu nashrda avvalgi nashrdagi nuqsonlar tuzatilib, noanik joylari aniqlangan. 2009-yilda AQSHda W.M.Thackston tomonidan Gulbadan Begimning “Humoyunnoma” asariga qo‘shimcha sifatida Jawhar Aftabachining “Tadhkirat al-vaqii‘at” va Bayazid Bayatning “Tarikh-i-Humayun” asarlari hamda har birining forscha matni va inglizcha tarjimasi nashr etildi. W.M.Thackston tomonidan nashr etilgan “Three Memoirs Of Humayun: Gulbadan Begim's Humayunnama. Jawhar Aftabachi’s Tadhkiratu 'l-waqiat” asari Abul-Fazl tomonidan “Akbarnama”ni tuzishda foydalanilgan o‘rta Humoyun tarjimasi o‘z ichiga oladi va juda qulay qo‘llanma hisoblanadi [2].

Yaponiyada Eiji Mano tomonidan yapon tilida ham nashr qilingan.

Xulosa. Yuqoridagi tarjima orqali yanada to‘liqroq ma’lumotga ega bo‘lamiz. Gulbadan Begim, garchand ko‘plab antroponim, toponim va texnik atamalarni ishlatgani bois, bu so‘zlar uning tabiiy hayotini haqqoniy tarzda aks ettirishga hissa qo‘shgan.

“Tarjima jarayonida bizni qiynagan narsa bu turkcha matnlar bo‘ldi. Bunda inglizcha tasvirlangan geografik joy nomlariga aralashib ketgan. Arab mutaxassislari bilan ham muloqot qilishga to‘g‘ri keldi.

Shu bois matnlarni boblarga, so‘ng satrlarga va sarlavhalarga bo‘lib o‘rganganimizda, asar g‘oyat chuqur yozilganiga ishonch hosil qildik”, deydi tarjimon. Ayni shu fransuz tiliga ag‘darilgan tarjima O‘zbekiston Respublikasi FA Sharqshunoslik institutining sobiq rahbari Sabohat Azimjonova hamda fransuz olimi Jan Luyi Bakye Grammonlarning maxsus ilmiy muqaddimalari bilan boshlanadi [7].

O‘ylaymizki, ushbu tarjima boburiylar sulolasining benazir vakilasi Gulbadan Begim haqidagi tasavvurlarimizni yanada boyitishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yhati:

(1). The History of Humayun by Guldabadanbegam. London, 1902.

(2). Three Memoirs of Humayun: Gulbadan Begim's Humayunnama/Jawhar Aftabachi's Tadhkiratu 'l-waqiat. Translation and ed. Whiler M.Thackston., Mazda publisher, 2009, p. 7.

(3). Aftabachi, J. (1972). Private Memories of Humayun. Trans. Major Charles Stewart (Dehli: Idarah-I Adabiyat-I Delli).

(4). Jaffar, S.M. (1974). The Mughal Empire from babur to Avrangzeb. Dehli, Ess Ess Publications.

(5). Lal, Muni. (1978). Humayun. New Dehli, Vikas Publishing.

(6). Banerji, S.K. (1938). Humayun padshah. London, Oxford University Press.

(7). Babur. Zahir ud Din Muhammad. The Babur-nama.trans. Annete Beveridge. New York, AMS Press, 1971.

(8). Gascoigne. Bamber. The great Moghuls. New York, Harper and Row (1971).

(9). Ishwari, P. (1976). The life and Times of Humayun. (p.16). Allahabad, Central Book Depot.

(10). I.Ashfar. Gulbadan banu. Gulbadan-namah (dukhtari-Babur va Khahar Humayun (Tehran, 1383/ 2005, p. 10.

(11). Rumer Goden. Gulbadan. Portraits of a Rose Princess at the Mughal Court, London, Macmillan Press, 1980.

(12). Nadvi. R.A. Humayun-Nama. Lahore, 2005.

(13). Gulbadanbegim Zahiriddin Bobur qizi. Humoyunnoma. Z.M.Boburning o‘g‘li–Humoyun podshohning ahvoli”. S.Azimjanova tomonidan fors tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Toshkent, “Ma’naviyat”, 1998, 3–7-betlar.

(14). Gul-Badan baygam. Le Livre de Humayun traduit du person par Pierre Pittareti, edition, etablie, presentee et complete d’extraits de chroniques persanes par jean- Louis Backques-Grammout. Gallimard, UNESCO, 1996, p. 7.

(15). Beveridge, Annette Sussanah. Life and Writings of Gulbadan Begam, University of Toronto Library, 1989, p. 10.

Mavlonova Zarnigorxon Alisher qizi (Guliston davlat universiteti 2-bosqich magistranti
e-mail: zarnigorxonabduolimova1227@gmail.com)

USMON AZIM SHE’RIYATIDAGI KECHINMA TASVIRIDA RANG SIMVOLIKASINING O‘ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada shoir Usmon Azim she’riyatidagi ruhiyatning rang detallari orqali bo‘yoqdor tasvirlanishi, kechinmalar oqimi, adabiyotda rang konseptining birlamchi omil ekanligi, shoir ijodidagi ramziylik, lirik asarda ruhiyat va rang uyg‘unligi kabi jihatlarga e’tibor qaratildi. Lirik matn ruhiga ko‘ra bir xil ranglarning turli ma’nolarni ifodalab kelishi mumkinligini ko‘rsatib berishga harakat qilindi.*

Kalit so‘zlar: *simvolika, kechinma, konsept, rang detali, psixika, ramziylik, kayfiyat, poetik fikr, lirik kontekst.*

Мавланова Зарнигорхан Алишер кызы (Гулистанский государственный университет, 2-й ступень магистратуры; e-mail: zarnigorxonabduolimova1227@gmail.com)

СВОЕОБРАЗИЕ ЦВЕТОВОЙ СИМВОЛИКИ В ИЗОБРАЖЕНИИ ПЕРЕЖИВАНИЯ В ПОЭЗИИ ОСМАНА АЗИМА

Аннотация*. В данной статье основное внимание было уделено таким аспектам, как красочное изображение психики через цветовые детали в поэзии поэта Османа Азима, поток переживаний, первостепенный фактор концепции цвета в литературе, символизм в творчестве поэта, гармония психики и цвета в лирическом произведении. Была сделана попытка показать, что одни и те же цвета могут иметь разные значения в соответствии с духом лирического текста.*

Ключевые слова: *символика, переживание, концепция, цветовая деталь, психика, символизм, настроение, поэтическая мысль, лирический контекст.*

Mavlonova Zarnigorkhan Alisher daughter (Gulistan State University Phase 2 graduate
e-mail: zarnigorxonabduolimova1227@gmail.com)

THE USE OF COLOR DETAIL IN THE IMAGE OF THE PSYCHE IN THE LYRICS BY USMAN AZIM

Annotation. *In this article, the poet Usman Azim paid attention to such aspects as the painterly representation of the psyche through color details, the flow of experiences, the primary factor of the concept of color in literature, symbolism in the poet's work, the harmony of spirit and color in the lyrical work. An attempt was made to show that the same colors could represent different meanings according to the spirit of the lyrical text.*

Keywords: *symbolism, supplication, concept, color detail, psyche, symbolism, mood, poetic thought, lyrical context.*

Kirish. Kechinma ruhiyat masalasidir. Uni tadqiq qilish adabiyotshunoslikning eng dolzarb muammolaridan biri hisoblanadi. Inson kechinmalarini to‘laligicha talqin qilish murakkab jarayondir. Adabiyotning markazida turuvchi inson obrazining ruhiy hayoti mahoratli ijodkorlar tomonidan bir qadar ochib beriladi. Ularning kechinmalari turli tasvirlarda aks etadi. O‘zbek she’riyatida kechinma mavzusida bir qator izlanishlar olib borilgan bo‘lsa-da, ularning asosiy qismi umumiy tarzda tadqiq etilgan. Badiiy kechinma tadqiqini ma’lum muayyan ijodkorlar misolida olib borish esa muhim masalalardan biridir. Ushbu maqolaning xarakterli jihati shundaki, unda kechinma tasviri Usmon Azim lirikasi misolida o‘rganildi. Usmon Azim ijodida kechinma tasvirini rang detali orqali berilishini tahlil etishga e’tibor qaratildi. Shoir ijodini bu usulda ilk marta tahlil qilinishi xarakterlidir.

Adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolani yozishda bir qator ilmiy adabiyot va manbalardan foydalanildi. Jumladan, B.Sarimsoqov “Badiiylik asoslari va mezonlari”, J.Turdimov “Lirik kechinma tabiati” nomzodlik dissertatsiyasi, N.Rahimjonov “Istiqlol va bugungi adabiyot”, J.Suvonova “Hozirgi o‘zbek she’riyatida badiiy izlanishlar” nomzodlik dissertatsiyasi shular jumlasidandir. Yuqoridagi manbalarda lirik kechinma haqida nazariy fikrlar keltirilgan. Xususan, Bahodir Sarimsoqov kechinma haqida fikr yuritar ekan, lirik turda yaratilgan barcha asarlar kechinmaning mahsuli ekanligini ta’kidlaydi. N.Jumatova o‘zining “Hozirgi o‘zbek she’riyatida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar” nomli nomzodlik dissertatsiyasida ranglarga yuklangan ramziy ma’nolarni tahlil qiladi. Bunda obyekt sifatida, asosan, folklor namunalaridan foydalanadi. Ranglar orqali inson ruhiyatini ochish va tahlil qilishga intiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Hozirda ruhiyat masalasi izchil o‘rganilayotgan dolzarb mavzulardan biridir. Lirik kechinma tabiati mavzusida bugungi kunga qadar bir qancha tadqiqot ishlari yozildi. Ularning aksariyati o‘zbek, rus adabiyotshunoslariga tegishli hisoblanadi. Bu manbalar mavzuni o‘rganishda poydevor vazifasini o‘taydi. Xususan, Gegel, L.I.Timofeyev, V.M.Jirmunskiy, V.Mayakovskiy, D.N.Shmelev, Bahodir Sarimsoqov, Qosim Yashar, Jamoliddin Turdimov, No‘mon Rahimjonov, Ulug‘bek Hamdamov va shu kabilarning nazariy qarashlari xarakterlidir. Maqoladagi she’rlarni tahlil qilishda qiyosiy, strukturanaliz, lingvistik, formal metodlardan foydalanildi.

Tahlillar va natijalar. She’riyat azal-azaldan insonning ong-u shuuriga singib, tafakkuriga ta’sir etib, hislarini tebratib kelayotgan bir mo‘jizaviy kuchdir. Bu kuchning asosiy quroli esa kechinmalar hisoblanadi. Hech bir yaratiq o‘z-o‘zidan paydo bo‘lmagani kabi, she’r ham lirik kechinmalar turtkisisiz dunyoga kela olmaydi. Yurak tubida uyg‘ongan ushbu kechinmalarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘luvchi omillar turli bo‘lgani kabi, ularni botindan zohirlashtiruvchi, ya’ni o‘quvchiga taqdim etuvchi usullari talaygina. Bunday ifoda shakllaridan biri bu kechinmalarni ranglar orqali aks ettirilishidir. Bilamizki, adabiyotshunoslikda rang bilan bog‘liq obraz va detallarni badiiy-estetik tamoyillarga tayangan holda talqin qilish, g‘oyaviy xususiyatlarini aniqlash o‘ziga xos o‘rin tutadi. Insonning ichki olami, ruhiyatini ochib berishda rang detalidan foydalanish hissiyotlarning nisbatan aniq fonlarda aks ettirilishiga xizmat qiladi. Voqelikni ranglar vositasida, tabiat bo‘yoqlari orqali ko‘rish, badiiy anglash va ifoda qilish deyarli barcha so‘z san’atkorlari uchun xos xususiyatdir.[1] Badiiy ramziy obrazlarning rang detali bilan o‘zaro aloqadorligi badiiy ifodaning ta’sirchan va teran bo‘lishiga xizmat qiladi. Adabiyotda ranglar mavzusi turli davrlarda turli nuqtayi nazarlar bilan o‘rganilgan. Jumladan, S.Dondershin ranglar va ularning xususiyatlariga bag‘ishlab yozilgan monografiyasida ranglar vositasida inson ichki olamini ochish mumkinligiga urg‘u beradi. Lirik kechinma tasvirida ruhiyat va rang uyg‘unligi nihoyatda muhim o‘rin tutadi. She’riy kontekstda rang matnga jarangdorlik va stilistik bo‘yoqdorlik beradi. Shu bilan birga, ruhiyat manzaralarini yanada teran ifoda etishda ahamiyat kasb etadi. N.Jumatova o‘zining “Hozirgi o‘zbek she’riyatida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar”

[1] Rahimjonov N. Istiqlol va bugungi adabiyot. T., “O‘qituvchi”, 2012, 105-bet.

mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasida rang bilan bog‘liq ramziy obraz yaratish insoniyat badiiy tafakkurining juda qadimgi davrlariga borib taqalishini va ranglarni ramzlashtirish insonning ongli hayoti bilan chambarchas bog‘liq holda yuz berishini ta’kidlaydi.[1]

Poetik ijod jarayonining ajralmas bir qismi hisoblanuvchi kechinmalarning yashirin va ziddiyatli taraflari, o‘ziga xos jihatlari borki, ularni keng ko‘lamda talqin etish murakkab jarayondir. Shunday bo‘lsada, adabiyotning markazida turuvchi inson obrazining ruhiy olamini yoritishni asosiy maqsad qilgan shoir Usmon Azim buning uddasidan chiqmoqda, desak, adashmaymiz. She’riyatda badiiy talqin usullarini o‘rganish antik davrlardan boshlangan rang detali shoir ijodida faol uchraydi. Rang tasvirlarini qo‘llash orqali ijodkorning lirik asar zamirida yotgan g‘oyaviy-badiiy niyatlari yuzaga chiqadi. U o‘z ijod namunalarida ranglarni an’anaviy va o‘ziga xos usullarda qo‘llaydi. Ranglar orqali u o‘z kayfiyatini aks ettiradi. Rang konseptini lirik asarda birlamchi omillardan, deb ayta olamiz. Chunki u lirik kontekst mohiyatini anglatadi, ijodkorning konsepsiyasini asoslaydi. Xuddi shunday, Usmon Azim ijodini kuzatar ekanmiz, ranglar orqali kechinmalar xarakterlanishiga, ba’zi o‘rinlarda shoir ruhiy olami ijtimoiy va ma’naviy jarayonlar bilan parallel yoritilishiga guvoh bo‘lamiz. Qolaversa, ijodkor mahorati ko‘ngil kechinmalarini qay darajada haqqoniy tasvirlay bilishi bilan ham baholanadi:

Meni asir oldilar,
Bedovimning badani
Asabiy titrar, uchar…
Olloh, karaming qani?..
Meni asir oldilar,
Osmon – qaro, yer – qaro.
Nega istiqbolimga
Chiqding, sen, ey fuqaro?[2]

“Mo‘min Mirzoning so‘nggi qo‘shig‘i” nomli lirik matnga tegishli parchadan ayonki, qahramon yurt uchun jangga kirib, mardonavor olishgan. Biroq so‘ngida dushmanga asir tushgan, bu esa uning uchun alamli hol. Bir vaqtlar dushmanni zor titratgan, vatanini yovlardan himoya qilgan (“Men ham ilkimda qilich, ovlaganman yo‘lbars, sher. Dushman muzaffar o‘ldi, ag‘yor falak qildi yer”) qahramon endilikda, hatto dardini ham oshkor etolmaydi, chunki “Qo‘riqchilar tegramda qur tashlab borar hushyor”. Bu o‘rinda hurlik – yorug‘likni yo‘qotgan inson uchun “Osmon – qaro, yer – qaro” bo‘lishi, tabiiy. Bilamizki, qora rang motam ranglaridan biridir, qolaversa, dard, alam, azob-uqubatni anglatadi. Xususan, professor S. Ro‘zimboyev o‘zining “Xorazm dostonlarida ramzlar” maqolasida qora rangni o‘lim, baxtsizlik rangi sifatida talqin qiladi.[3] Garchi ba’zi o‘rinlarda bu rang kuch-qudratni (“Qora rang elga toji torakdur, Kim bu rang ichradur, muborakdur”, A.Navoiy[4]) ifodalasa ham, bu o‘rinda qora rang yuqorida sanab o‘tilgan motam, azob-uqubat va dardli holatlarni ifodalamoqda. Qahramon kechinmalarini aks ettirishda boshqa ijodkorlar tomonidan ham faol qo‘llaniluvchi (masalan, “Qora kunlar keldi ko‘hna diyorga” (A.Oripov), “Ko‘zimning qa’rida ul qora devor” (R.Parfi), “Bir halokat halqumini ochib kelar Qora libos, qora chakmon, qo-ra tulpor” (A.Mahkam) an’anaviy qora rang detali katta ahamiyat kasb etgan. Nursizlikda, yo‘lsizlikda qol-gan inson uchun butun borliq qorayib, qorong‘ulikka cho‘mishi tabiiydir. Shuning uchun shoir lirik qah-ramon obrazi nazdida yer-u osmonni qarolikka mahkum etadi. Shoirning “Fonus” to‘plamiga kiritilgan ush-bu she’riga e’tibor qarataylik:

Bir parcha qora bulut
Ko‘kni ketdi oralab.
Oh, u mening boshimni
Kelayapti qoralab. [5]

Bilamizki, shoir boshini mo‘ljallab kelayotgan qora bulut yaxshilik darakchisi emas. U kelgusida yaqinlashib kelayotgan mushkulotdan xabar bermoqda. Shoir so‘z qo‘llashda mahoratini ko‘rsatadi. “Qoralab” so‘zi orqali ham “yo‘qlash”, ham “qismatni qora qilish” ma’nolarini ifodalab, so‘z yukini ikki hissa oshiradi. Biroq bunday bulutlar har qanday mayda kaslarni emas, o‘zi kabi tog‘ insonlarnigina tanlashini o‘ylab, sinovlar oldiga sabr bilan chiqadi. Bundan tashqari, ham shoir ijodida qora rang detali qo‘llanilgan

[1] Jumatova N. Hozirgi o‘zbek she’riyatida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar. Fil.fan.nomz.diss., T., 2000, 35-bet.
[2] Usmon Azim. Saylanma. T., “Sharq”, 1995, 11-bet.
[3] Ro‘zimboyev S. Xorazm dostonlarida ramzlar. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 1992, 5–6-sonlar, 52-bet.
[4] Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, 10-jild, Toshkent, 1992, 176-bet.
[5] Usmon Azim. Fonus. T., “Sharq”, 2010, 47-bet.

o‘rinlar talaygina. ”Sen o‘tasan – qismatlar qaro”, “Qora tunda lovullaydi bo‘rining ko‘zi”, “Falak uzra g‘amdan qorayib, yig‘lagudek turibdi bulut”, “Chayqalar qora kecha”, “Sensiz bu ro‘zg‘orim bo‘larkan qaro, Abad qarolig‘da so‘ngim keladi”, “Qorajoning qora kunlar boshidadur”, “Qoraya boshladi suv ingan tuproq”, “Sovuq tegib o‘tdi – gullar qoraydi”, “Qora rangga qo‘l tekkizma” kabi misralar shular jumlasidandir.

Usmon Azim ijodida kechinmalar tasvirida eng faol uchraydigan ranglardan yana biri oq rang hisoblanadi. O‘tmishdan ma’lumki, oq va ko‘k ranglar motam, qayg‘u ranglari bo‘lganligi bilan bir qatorda, oq rang yorug‘lik, poklik, soflik va yaxshilikni ham ifodalagan. Shoir ijodida bu rang har ikki turdagi kechinmalarni ifodalashda badiiy vosita bo‘lib xizmat qilgan. U “Oppoq soflik ichrakim tegra-atrof muhtasham”, “Keldingmi, aziz qish – oqtan farishta”, “Oppoq to‘shaklarda oladi orom”, “Qanday oppoqdir olam, toza, go‘zal, mukarram”, “Musaffo keng oqlik dilga ko‘chgan chog‘”, “Ana, qorli kecha – oppoq farishta Bo‘salar olmoqda aziz manglaydan”, “Qorning oppoq shivirin tinglab”, “Men ko‘cha kezaman. Yog‘a boshlar qor, Oppoq qo‘lchalarin yelkamga tashlab” kabi misralarida qishning tarovati jo‘sh urdirgan hissiyotlarini aks ettirgan bo‘lsa, “Oq ko‘ylakka – harir tumanga – Tong ko‘ksiga to‘lin oy botdi” deb yakunlanuvchi she’rda esa chaqaloq va ona suti tong va oy munosabatlari orqali o‘ta nozik chizgilarda ifoda etilgan.

Suratimni chizmoq uchun
Oppoq bo‘yoq tanlading,
Bu dunyoga nega kelib,
Ketganimni anglading.
Qo‘llarimning tasviriga
Yugurtirding oq bo‘yoq.
Yuzimni ham oqqa bo‘ya
Yuzim doim bo‘lgan oq…[1].

Shoir “Maqsud Shayxzoda” nomli she’rida oq rangdan lirik qahramon shaxsiyatini chizishda, dil tug‘yonlarini aks ettirishda foydalanadi. Lirik qahramonning tilidan ko‘chgan iqrordan ko‘rish mumkinki, Maqsud Shayxzoda ortga qayrilganda, o‘zini uyaltirmaydigan hayot yo‘lini bosib o‘tgan, haqiqat va adolat yo‘lidagi kurashlarda yonib yashagan. Shuning uchun ham unda “Imongoh – yurak oppoq”ligicha saqlangan. Lirik qahramon surati faqat oqlik, ya’ni yorug‘likdan iborat bo‘lishini istar ekan, qora rang aralashmasligi uchun dushmanlik qilganlarni ham kechiradi va rassomdan ularni ham oq rangda ifodalashini so‘raydi. Adabiyotshunos Bahodir Sarimsoqov qayd etganidek: “Shoir e’tiqodi, uning borlig‘i, suyanch tog‘lari – inson. Olam va odam taqdiri haqida qayg‘urish haqiqiy shoir qalbini junbushga keltirib turadigan darddir”.[2] Usmon Azim ham she’r – dilning tarjimoni, degan naqlga amal qilib, o‘z lirikasi orqali adabiyotning markaziy obyekti sanalgan inson kechinmalarini ko‘tarib chiqadi. Yozganda ham she’rxonga bir deganda yuquvchan shaklda mahorat bilan ifodalaydi. “Tundan qo‘rqma, oq tongning bir parchasi ko‘ksimda” satrida shoir yuragidagi yorug‘ hislardan xabar berayotgan bo‘lsa, ikki o‘rinda uchraydigan “oq yomg‘irlar” (“Boshimdan yog‘sa oq yomg‘ir”, “Oq yomg‘irda boshyalang raqs, o‘ynaymiz”) birikmasi birida umid, birida yorug‘ xotiralarni jonlantiradi. “O, men sizni qanchalar kutdim, Mana – oq soch, mana bu – ajin”, “Oqarib borar sochim Xuddi Arktika tarzda” kabi o‘rinlarda esa badiiy matnda kechinmalari tasvirlanayotgan obyekt oq rang detalidan yuqoridagidek yorqinlik va jo‘shqinlikni ifodalash emas, balki o‘tib borayotgan umr, boy berilgan yoshlik, sog‘inch kabi ma’nolarga ishora qiladi.

Xulosa. Aks ettiruvchi tuyg‘u nechog‘lik kuchli bo‘lsa, uning qabul qiluvchi kishiga ko‘rsatajak ta’siri ham shu darajada kuchli bo‘ladi.[3] Bunday ta’sirchanlikni yuzaga keltirishda ranglar muhim ahamiyat kasb etadi. Lirikada mazmun va shoirlar ilgari suruvchi g‘oya rang mohiyatidan anglashilinadi. She’riyatda subyektivlik kuchli hisoblanadi. Obyekt ham, subyekt ham, asosan, bir shaxsda aks etadi, lirik qahramon ortida ijodkorning shaxsiy “men”i, ichki ruhiy olami turadi. Usmon Azim ham she’riy asarlari orqali o‘z ruhiy kechinmalarini aks ettiradi. Rang detali ushbu ruhiyat tasvirlarini ochib berishda muhim o‘rin tutadi. She’rlarida kayfiyat, ruh va rang tasviri uyg‘unligining poetik ko‘lamdorligini ta’minlashga erishgan. Ranglardan an’anaviy va o‘ziga xos usullardan foydalangan va badiiy maqsadiga erishgan, desak, adashmaymiz.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Rahimjonov N. Istiqlol va bugungi adabiyot. T., “O‘qituvchi”, 2012, 327-bet.

[1] Usmon Azim. Dars. T., G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1986, 40-bet.
[2] Sarimsoqov B. Muhabbatga fido she’riyat. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 1990, 2-son, 12-bet.
[3] Толстой Л.Н. О литературе. М., 1995, с. 98.

(2). Jumatova N. Hozirgi o‘zbek she’riyatida rang bilan bog‘liq ramziy obrazlar. Fil.fan.nomz.diss., T., 2000, 126-bet.
(3). Usmon Azim. Saylanma. T., “Sharq”, 1995, 185-bet.
(4). Ro‘zimboyev S. Xorazm dostonlarida ramzlar. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 1992, 5–6-sonlar, 96-bet.
(5). Alisher Navoiy. Mukammal asarlar to‘plami. Yigirma jildlik, 10-jild, Toshkent, 1992, 548-bet.
(6). Usmon Azim. Fonus. T., “Sharq”, 2010, 160-bet.
(7). Usmon Azim. Dars. T., G‘afur G‘ulom nomidagi adabiyot va san’at nashriyoti, 1986, 105-bet.
(8). Sarimsoqov B. Muhabbatga fido she’riyat. “O‘zbek tili va adabiyoti”, 1990, 2-son, 12-bet.
(7). Fayzullayeva O. General Typological Characteristics of Lyric Cycyles. Science and innovation, 2022, 1(B5), p. 231–236.
(8). Толстой Л.Н. О литературе. М., 1995, с. 764.

Saydazimova Umida Turaxanovna (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti Koreyashunoslik oliy maktabi professori, DSc; e-mail: umidsaid75@gmail.com),
Murodova Durdona Baxodir qizi (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti Koreyashunoslik oliy maktabi katta o‘qituvchisi, PhD; e-mail:durum369@gmail.com),
Ibrohimova Ozoda Mirzadavlat qizi (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti Filologiya va tillarni o‘qitish yo‘nalishi 3-kurs talabasi; e-mail: Ozodaxonibrohimova00@gmail.com)

KOREYS VA O‘ZBEK IJODKORLARI NASRIDA OILAVIY ZO‘RAVONLIK MASALASINING BADIIY TALQINI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada koreys va o‘zbek ijodkorlari qalamiga mansub asarlarda oilaviy zo‘ravonlikning turli ko‘rinishlari tahlilga tortilgan. Oilaviy zo‘ravonlik – oilaviy munosabatlarning buzilishiga sabab bo‘ladi. Koreys jamiyatida konfutsiychilik me’yorlariga asoslangan oilada tartibning buzilishiga sabab bo‘lgan ijtimoiy muhit ayollarning zo‘ravonlikka uchrashiga sabab bo‘ldi. Feodalizm hamda sho‘rolar davrida oiladagi zo‘ravonlikni ayrim ayollar sodiqlik va vafodorlik, deb qabul qildilar. Zo‘ravonlikka qarshi bosh ko‘targan ayol-qizlar taqdiri ayanchli yakun topdi.*

Kalit so‘zlar: *oilaviy zo‘ravonlik, kaltaklash, ruhiy bosim o‘tkazish, zaif qatlam, ijtimoiy muhit, ayol, erkak, erk, qadr-qimmat.*

Сайдазимова Умида Тураxановна (Ташкентский государственный университет востоковедения, Высшая школа Корееведения, DSc, профессор; e-mail: umidsaid75@gmail.com),
Муродова Дурдона Баходировна (Ташкентский государственный университет востоковедения, Высшая школа Корееведения старший преподаватель, PhD; e-mail:durum369@gmail.com),
Ибрагимова Озода Мирзадавлатовна (Ташкентский государственный университет востоковедения, Филология и обучение языкам, студентка 3-курс; e-mail: Ozodaxonibrohimova00@gmail.com)

ХУДОЖЕСТВЕННАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ПРОЗЫ О ДОМАШНЕМ НАСИЛИИ КОРЕЙСКИХ И УЗБЕКСКИХ АВТОРОВ

Аннотация. *В данной статье анализируются различные формы семейного насилия в произведениях корейских и узбекских авторов. Семейное насилие приводит к разрушению семейных отношений. В корейском обществе, основанном на нормах конфуцианства, социальная среда, приведшая к нарушению порядка в семье, стала причиной того, что женщины подвергались насилию. В эпоху феодализма и в советский период некоторые женщины воспринимали насилие в семье как верность и преданность. Судьбы женщин, восставших против насилия, зачастую завершались трагически.*

Ключевые слова: *семейное насилие, избиение, психическое давление, уязвимые слои населения, социальная среда, женщина, мужчина, воля, достоинство.*

Saydazimova Umida (Tashkent State University of Oriental Studies Higher school of korean studies, DSc, professor; e-mail: umidsaid75@gmail.com),
Murodova Durdona (Tashkent State University of Oriental Studies Higher school of Korean studies, PhD, senior teacher; e-mail:durum369@gmail.com),
Ibragimova Ozoda (Tashkent State University of Oriental Studies Institute of languages and literature 3rd course; e-mail: Ozodaxonibrohimova00@gmail.com)

ARTISTIC INTERPRETATION OF PROSE ON DOMESTIC VIOLENCE BY KOREAN AND UZBEK AUTHORS

Annotation. *This article analyzes various forms of domestic violence in the works of Korean and Uzbek authors. Domestic violence leads to the destruction of family relationships. In Korean society, based on Confucian norms, the social environment that led to the breakdown of family order became the cause of women experiencing violence. During the feudal era and the Soviet period, some women perceived domestic violence as loyalty and devotion. The fates of women who rebelled against violence often ended tragically.*

Keywords: *domestic violence, beating, psychological pressure, vulnerable populations, social environment, woman, man, will, dignity.*

Kirish (Introduction). Bugungi kunda koreys va o‘zbek adabiyotida ayol obrazi keng planda talqin etilgan asarlar ko‘pchilikni tashkil etadi. Ayol obrazi o‘zida turmushning turli jihatlarini, sinovlarini, mashaqqatlarini ko‘rsatishda yanada aniqroq namoyon bo‘ladi. Chunki adabiyot, avvalo, ayolga atalgandir. Adabiyotshunos olim Z.Isomiddinov asosli ta’kidlaganlaridek: “Insonshunoslik bo‘lmish adabiyot, birinchi navbatda, ayolshunoslik, ya’ni ayolni o‘rganish, inkishof etish ilmidir. Kuzatsak, eng qadimga asarlar ham ayolga bag‘ishlangan, ular konfliktini ayol va unga aloqador narsalar tashkil etadi. Hatto, aytish mumkinki, adabiyot taraqqiyoti ayol mavzuining badiiy tadqiqi, uning teranlasha borishi bilan chambarchas bog‘liq” [4;47-b.].

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XX asrda ijod qilgan qator koreys va o‘zbek adiblari ijodida tengsizlik, qashshoqlik, yo‘qsillik, ayolning nochor hayoti bilan birga zo‘ravonlik masalasi ham uchraydi. Shuni alohida ta’kidlash joizki, bugungi kun nasrida yetakchi g‘oyalardan biriga aylangan zo‘ravonlik masalasi mumtoz davr koreys qissalarida ham uchraydi. Feodal qoloqlik davrida yaratilgan “Sadoqatda tengi yo‘q Chxunxyan haqida qissa”da ayol – kisenlar taqdiridagi ko‘rguliklar, xo‘rliklar va haq-huquqsizlik inson qadrining toptalishiga yorqin misol bo‘ladi. Ma’lumki, qator tadqiqotchilar mazkur qissani u yoki bu masalada ilmiy tahlilga tortganlar. Tadqiqotchilar e’tibor qaratgan masala bu kisenlikka barham berish yoki yosh kisen qizning sadoqatli muhabbati va nafratidir.

“Chxunxyan haqida qissa”da ko‘tarilgan muammo nafaqat ona va qiz kisenlar muammosi, balki davr fojeasidir. Qadimgi Koreyada amaldorlarning ayollarga munosabati sinfiy qarashlar bilan shartlangan. Ular oliy tabaqaga qarashli ayollarni hurmat qilishgan, quyi tabaqaga qarashli ayollarni esa tahqirlashgan. Mana shu ma’noda, kisenlar alohida ijtimoiy mavqega ega bo‘lib, ularning vazifasi – erkaklarning ko‘nglini xush etishdan iborat bo‘lgan. Shuning uchun ham ular har qanday erkak uzishi mumkin bo‘lgan gulga qiyoslangan. Umrining eng go‘zal, shirin onlarini erkaklarning xizmatida o‘tkazgan kisenlar 50 yoshdan so‘ng mayxonalarda ishni davom ettirishgan.

“Sadoqatda tengi yo‘q Chxunxyan haqida qissa”da bahor fasli, yosh yigit va qizning qalbiga kirib kelgan muhabbat bilan birga kisenlarning ayanchli ahvoli yoritilgan. Mazkur davrda yaratilgan boshqa qissalarda qo‘yilgan masala yechimida tashqi kuchlar ishtirok etgan bo‘lsa, bu qissa shafqatsiz realistik uslubda yozilgan: “Shu orada Namvonga yangi hokim tayinlanibdi. Poytaxtga mahalliy mahkamadan mulozimlar uni Namvonga kuzatib borish uchun tashrif buyurishibdi. Hokim zaruriy ko‘rsatmalarni beribdi, so‘ng gap orasida qiziqqan bo‘libdi:

– Sizlarning uezdingizda...Yan ismli bittasi bor...

– Ahmoq, – debdi hokim jahl bilan. – Men Yan ismli kisen haqida gapiryapman!

– Ha, Chxunxyan ismli qo‘shiqchi qiz bor, – debdi mulozim, – lekin kisenlar kitobida uning ismi yo‘q.

Yangi hokim taajjublanibdi:

– Kisenlar kitobida yo‘q! Bu qanaqa yangilik bo‘ldi?

– Gap shundaki, u eski hokimning o‘g‘li bilan nikoh ittifoqi tuzgan va endi uyning ayollar qismida unga sodiqlikni saqlamoqda, – deb javob beribdi mulozim” [5;389–390-b.].

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Feodal qoloqlik davrida har bir hududga yangi hokim tayinlangach, hududdagi barcha davlat mulki bilan birga kisenlar ro‘yxatining taqdim etilishi masalasi arab tadqiqotchisi A.A.Xalafning: “Sharq san’atida ayol obrazi markaziy o‘rinni egallaydi. Ammo bu obraz ko‘p ma’nolarga ega bo‘lib, turlicha talqin qilinadi. Bir tomondan, u ayolni ma’naviy yuksak darajada bo‘lsa-da “narsa” sifatida, ammo dunyoviy sevgining timsoli sifatida tasvirlaydi. Ikkinchi tomondan, ayolga nisbatan dunyoviy sevgi Allohga muhabbat ramzini ifodalaydi” [7;118-b.], degan fikrlarida yanada oydinlashadi.

Hokimga taqdim etilgan ro‘yxatda go‘zal va nazokatli qiz Chxunxyanning ismi yo‘qligi uning g‘azabiga sabab bo‘ldi: “Hokim paydo bo‘lgani zahoti, uning ikki tomonida otliq qo‘shin saf tortibdi, harbiylar ortida esa bir nechta qator bo‘lib saf tortib kisenlar turishar ekan. Oldinda – qizil yubka va yashil kamzul kiygan yosh kisenlar, ularning orqasida – yoshi kattaroq kisenlar, keyingi qatorlarda esa qari kisenlar turisharkan. Mulozimlar biri olib, biri qo‘yib yangi boshliqning ko‘nglini olishga harakat qilar ekan. Ammo hokimning xayoli faqat Chxunxyanda ekan. Namvonga kelganidan so‘ng bu xayol uni bir lahza ham tark etmabdi” [5;391-b.].

Ismi jismiga monand pokiza bo‘lish istagidagi qiz xarakterini ochishda muallif ichki kolloziya tasviriga ko‘proq e’tibor qaratadi. Ayollik nazokati, dunyoqarashi o‘zgacha sharq ayoli, oila muhabbat asosiga

qurilishiga ishongan, mehr qo‘ygan insoni safardan qaytguncha o‘ziga oro berish, boshqa erkaklar e’tiboriga tushmaslik uchun uydan tashqariga chiqmay qo‘ygan qiz kutgan mudhish voqea ro‘y berdi:

“ – Nima uchun ro‘yxatda Chxunxyan ismi yo‘q? – deb so‘rabdi.

– Chxunxyan erga tekkan va endi u sadoqatni saqlamoqda, – deb javob beribdi amaldor.

– Buni qarang-a, qo‘shiqchi qiz sadoqat saqlayotgan emish, – deb kinoya qilibdi hokim. – Qani, tez uni huzurimga keltiringlar!” [5;391-b.].

“...qo‘shiqchi qiz” – bu kisenlarning asosiy vazifalaridan bo‘lib, ular qo‘shiq aytish, chiroyli raqsga tushish, hatto rasm chizish san’atidan xabardor bo‘lishi talab etilgan. Buyruqni bajarmagan mirshablar jazoga tortildi – zindonga tashlandi. Boshqa mirshablar Chxunxyanni olib kelish uchun yuborildi.

“ – Seni deb boshqalar jabr ko‘rishi mumkin. Mahkamaga borishga majbursan, tezroq qimirla!

Chxunxyan yig‘lab yuboribdi:

– Odam o‘z gunohlarini bilmaydi. Mening aybim nimada? Qaysi gunohlarim uchun meni ushlayapsizlar?” [5; 392-b.].

Chxunxyan barcha kisenlar oldida eng yoshi bo‘lib, go‘zalligi, bahoriy ifori bilan boshqalardan ajralib turardi. Uning chiroyini, hatto juldur kiyimlar ham berkita olmadi. O‘ziga hayvoni hirs bilan qarab turgan hokimga qarshi dadil gapirgan qiz jazoga tortildi. Avval, rosa *kaltaklandi,* keyin esa *zindonga tashlandi*. Shu o‘rinda, A.P.Karagodaning “*...ayol o‘zini nikoh orqali namoyon qiladi, ...jamiyat tomonidan o‘rnatilgan, oilani buzish kabi tartiblardan chiqqan ayollarga o‘lim jazosi belgilanishini ko‘rsatib o‘tadilar*” [6; 19–20-b.], degan fikrlari o‘z tasdig‘ini topadi.

O‘zbek hikoya janrining mohir ustasi Abdulla Qahhor hikoyalarida ham ayolga ko‘rsatilgan zulm “Dahshat” hikoyasida bo‘rtib namoyon bo‘ladi. Abdulla Qahhor ijodida o‘zbek ayolining taqdiriga doir asarlarini tadqiq doirasiga tortgan adabiyotshunos olim, tarjimon Ozod Sharafiddinov yozuvchining “Dahshat” hikoyasiga alohida e’tibor qaratadi, dodhoning zo‘ravonligi, zulmiga qarshi turishga o‘zida kuch topa olgan Unsinni erksevar, dovyurak ayol deb ataydi: “Hikoyada Unsinni halok qilgan narsa qo‘rquv, vahima, go‘riston dahshati emas, Dodho ekanligiga, dodholar dunyosi ekaniga ishora bor. Unsinning jasorati beiz ketmaydi, u Dodho xonadonining tomiriga bolta uradi, tilsiz kundoshlarining qalbida so‘nib qolgan odamiylik hislarini o‘t oldiradi. Nodirmohbegimning bu dargohdan ketishi dodholar dunyosining chirikligiga ishora” [8;65-b.].

Hikoya sujeti juda ham ham ajoyib qurilgan: voqealar rivoji bir-biriga ipsiz bog‘lanib ketadi, bir voqea ikkinchi voqea uchun asos bo‘ladi. Jumladan, tashqarida shamolning uvillashi Dodhoning qo‘rquvi hamda bir vaqtlar eshitgan yigit voqeasidan so‘ng bo‘lib o‘tgan suhbat Unsinning o‘z hayotini xavf ostiga qo‘yib, go‘ristonga borishi voqeasiga sabab bo‘ladi.

“ – Menga davlat kerak emas, davlat kerak bo‘lsa, borar edim, – dedi.

Bu gap dodhoga tegib ketdi.

– Nima kerak?

Unsin indamadi. Dodhoning savoli javobsiz qolishi mumkin emas edi. Shuning uchun *bittasi gunoh qilsa, hammasi baravar kaltak yeydigan* kundoshlar Unsinni turtkilashdi.

– Javob bersang-chi!

– Tildan qoldingmi?

Yonida o‘tirgan kundoshi biqiniga ikki-uch marta turtganidan so‘ng Unsin boshini ko‘tarib, balo-qazoday tikilib turgan dodhoga bir ko‘z tashladi-yu, yana boshini egib, lekin dadil javob berdi:

– Javob bersangiz...Ganjiravonga ketsam...Bitta go‘rga bitta pichoq emas, o‘nta go‘rga o‘nta pichoq sanchib kelaman... – dedi” [1].

Adolatsizlikka asoslangan ijtimoiy tuzum qurboniga aylangan ayollarning erki uchun kurash aks etgan hikoya markazida bosh qahramon Unsin turadi. Olimxon dodhoning sakkinchi ayoli, eng kichigi, suyuklisi o‘zidan avvalgi “*bittasi gunoh qilsa, hammasi baravar kaltak yeydigan*” kundoshlari ayta olmagan so‘zni aytishda o‘zida jur’at topdi. Tug‘ilib o‘sgan xonadonidan farqli ravishda dodhoning uyida usti but, qorni to‘q Unsin uchun, eng muhimi, erkdir. Shu sababli u go‘riston dahshatidan ham qo‘rqmadi, Olimxon dodhodek zulmkor changalidan xalos bo‘lish uchun o‘zini qurbon qildi.

XX asr boshida yapon istibdodi davrida yashab, ijod qilgan Ke Yonmuk qalamiga mansub “Adada” hikoyasida onadan soqov tug‘ilgan, eshitadi-yu, gapira olmaydigan qizning avval onasi, keyin eri tomonidan zo‘ravonlikka uchrashi tasvirlanadi. Qiz juda ham serg‘ayrat bo‘lib, har ishda onasiga yordam ko‘rsatish uchun harakat qiladi, og‘ir ishlarni ham bajaradi, ammo onasi, baribir, uni yoqtirmaydi. Puxta o‘ylamay, ishtiyoq bilan ishlashga harakat qiluvchi Adada ko‘p holda ishning pachavasini chiqarardi. Natijada u onasi tomonidan ayovsiz kaltaklanadi: “Adada qaltirib, onasidan shavqat so‘radi. Biroq Pak xola qizining

sochlaridan ushlab, odatdagidek uni sudray boshladi. U xuddi sho‘rlik Adadaning jonini sug‘urib olmoqchi bo‘lgandek, bor kuchi bilan uning sochidan tortardi. Qiz gandiraklab, o‘zini u yoqdan bu yoqqa tashlar, oyoq ostida qolgan kuchuk bolasidek ingrar, o‘zini himoya qilishga urinmasdi. U o‘z qismatini yengillashtirish yo‘lidagi har qanday harakati o‘ziga qimmatga tushishini, bundan onasining g‘azabi battar qo‘zishini yaxshi bilardi” [6;163-b.].

Oila fojiasining *birinchi omili*, onaning soqov qiziga nisbatan g‘azabi, tun-u kun uni savashidan butun mahalla xabardor edi. *Ikkinchi omil*, ota-onasi u yigirma yoshga kirguncha bir amallab chidab, nihoyat, qizlarining sepiga bir *somchxigi* yaxshi lalmi yerni berib, uni erga berishga muvaffaq bo‘ldilar. Adadani erga berib, undan xuddi keraksiz bir buyumdek xalos bo‘ldilar.

Adada tabiatida xo‘rliklarga, o‘zini ayovsiz savalashlariga qarshi isyon mavjud emas. O‘zini shafqatsiz savagan onasiga nisbatan kek ham saqlamaydi, aksincha, bekorchilikdan uyalgandek, yana ishga aralashib ketaveradi. Bu ko‘rguliklar oradan besh yil vaqt o‘tib, erining uyida ham boshlandi: “Endi u xotinining arzimagan xatosini ham nazardan qochirmas, sal narsaga ham unga jahl bilan qarar, uni do‘pposlashga tushardi” [6;166-b.] yoki “U xotinini ayamay do‘pposlardi. Biroq Adada bularning hammasiga chidar, uy ishlarini odatdagidek tirishqoqlik bilan bajarardi” [6;166-b.].

Turmush qurganidan besh yil o‘tib, Adada ota-onasining uyiga qaytib keldi. Yana onasining xo‘rliklari, ayovsiz kaltaklariga chidab yashashga majbur bo‘ldi. Ammo onasi uydan haydab yuborganida, qiz ikki yo‘l o‘rtasida qoldi: uyda onasi, erining uyida eri kaltak bilan savalashadi. Adada boshpana topishi mumkin bo‘lgan bir uy bor, u so‘qqabosh Suronning kulbasi. Har qanday holatda ham Adada ko‘chada ko‘z yoshi qilmas, atrofidagi odamlarning yig‘layotganini ko‘rishini istamas edi. Shu sababli u Suronning kulbasiga qadam qo‘yishi bilan ko‘zlaridan shoshqator yoshlarini to‘xta olmadi, o‘zining tilida bo‘lib o‘tgan voqealarni tushuntirdi.

Suronning uyida panoh topgan Adadani oldinda yana boshqa sinov kutib turardi. Tekin ayolga erishgan Suron Adadani olib, boshqa hududga ko‘chib o‘tdi. Uylanish uchun jamlab yurgan pullarini yer olib ishlatishini aytganida, Adadani qo‘rquv bosdi. Onasining uyida to‘kilgan ovqat, singan idishlar uchun, erining uyida oilaning daromadi oshganidan kaltaklangan Adada uchun pul – cheksiz kaltaklar, do‘pposlashlar, kulfat edi. Pullarni dengizga otib yuborgan Adada Suron tomonidan do‘pposlanib, pullar ortidan dengizga g‘arq qilindi. Bir umr ro‘shnolik ko‘rmagan Adadaning jasadini oqim o‘z domiga tortdi, suv yuzida qalqib yurgan pullar esa xuddi qizning azoblarini o‘zi bilan olib yurgandek, zo‘ravonlikning cheki yo‘qdek edi.

Ke Yonmuk bilan zamondosh yozuvchi Na Doxyan bu masalaga boshqa rakursda yondashadi. Mualliflik qalamiga mansub hikoya, aslida, tush motivi asosiga qurilgan bo‘lib, o‘limi oldidan va o‘limidan keyin xo‘jayinning o‘g‘li tushiga kirgan xizmatkorning qizi Imsilning ota-onasi tomonidan zo‘ravonlikka uchrashi hikoya qilinadi.

“Sog‘ayib maktabga qatnay boshlaganimdan keyin oradan bir oycha vaqt o‘tdi. Men boshqaruvchining uyiga kirdim va ayolining:

– Yaramas qiz, hoziroq menga javob ber! – deb baqirayotganini eshitdim.

Men boshqaruvchining ayoli baqirayotgani va Imsilni urayotganini ko‘rdim. Qiz xuddi joni uzilguncha ham miq etmaslikka ahd qilgandek lablarini qisib olgan, yuzidan duvillab yosh to‘kilardi.

– Gapir! Endi ham aytmaysanmi? – deb baqirdi onasi va qo‘lidagi tayoqni Imsilning yelkasiga tushirdi.

Imsil boshini xam qilib o‘tirar va sukut saqlardi.

Onasi ikki marotaba “ ha, yashamagur!” deb baqirdi va yana tayoqni boshi uzra ko‘tardi, biroq menga ko‘zi tushib, darhol ortga chekindi” [6;138-b.].

Qo‘shni qishloqda yashaydigan, ayoli olamdan o‘tgan, o‘ziga to‘q keksa dehqon besh tanob yer va ikkita sigir evaziga Imsilga sovchi qo‘ygan edi. Ammo yosh qalbi muhabbat bilan to‘la qiz qari cholga turmushga chiqishga rad javobini bergani uchun onasi tomonidan ayovsiz kaltaklanadi. Xo‘jayinning o‘g‘li Imsilning bu xatti-harakatlarini qoraladi, onasi tarafini oldi. Boy insonga turmushga chiqsa, to‘kin-sochin hayot kechiradi, deb o‘yladi. Bu yodimizga jadid adabiyotining yorqin namoyandasi, shoir, yozuvchi Cho‘lponning “Qor qo‘ynida lola” hikoyasidagi Samandar akaning o‘n yetti yoshli qizi Sharofatxondan so‘rab ham o‘tirmasdan qari cholga uchinchi ayollikka bergani voqeasini esga soladi.

Shundan so‘ng Imsil kasal bo‘lib, yotib qoldi. Keyingi safar boshqaruvchining uyiga kirgan xo‘jayinning qulog‘iga onaning faryodi eshitildi. Sukunat bag‘rini onaning faryodi tutib ketgan, ota esa onaning oldida ko‘zi to‘la yosh o‘tirardi. O‘z qizini mol-dunyoga almashtirmoqchi bo‘lgan ota-ona, aslida, qizning qotiliga aylangan edilar.

Shoyim Bo‘taev zamonaviy o‘zbek nasrida kampirlar obrazini yaratish mahorati bilan ajralib turadi. Kampirlar obrazi bizga har doim katta hayot tajribasidan o‘tgan momolarni yodga soladi. Ammo Shoyim Bo‘tayev o‘zining “Sho‘rodan qolgan odamlar” qissasida kampir obraziga boshqa rakursdan turib yondashadi. Qissa bosh qahramonlari sifatida kamoqxona nazoratchisi, uning kampir va qamoqxonaga mahkum qilingan o‘g‘il farzand gavdalanadi.

Johil er tomonidan bir umr boshi kaltakdan chiqmagan kampirning bu hayotda ro‘shnolik ko‘rmagani qo‘shni kampirning uning eriga aytgan gaplarida anglashiladi:

“ – Peshonang sho‘r ekan sani, peshonaginang sho‘r ekan! O‘g‘lingni turmaga qamatib, xotiningni o‘ldirib, bir o‘zginang so‘ppayib yuradigan bo‘lding-a! O‘l-a, bu kuningdan, o‘l qo‘y! Ikki juvonmargni tug‘ib katta qilgan onang sanlardan nima rohat ko‘rdiki, boshqalar ko‘rsin! Birovning parishtaday qizini urib-urib sochini oqartirding, qaritding. Mana, endi qutulasan, mana endi durust xotin olasan, – kampir birdaniga aytib turgan gapidan tondi. – Durust xotin olasan-a, durust xotin olasan! Sochginasini tarab turgan ekanmi? Sanginaga qarab qolgan ekanmi? Baloni olasan! Sanga mocha eshak ham hayf, hayf! Er bo‘lguncha qora yer bo‘l, qora yer bo‘l! – kampir eshik oldida qoqqan qoziqdek serrayib turgan nazoratchiga qaramay, ikki mushti bilan tizzalarini eza boshladi” [2;130–131-b.].

Tahlil va natijalar (Analysis and Methodology). O‘lim to‘shagida yotgan kampirning butun umri, hayoti qo‘shni kampirning qarg‘ishlarida ayon bo‘ladi. Oiladagi har ikki erkak – eri va o‘g‘li tomonidan qadrsizlangan, ammo, turmushning bu achchiq zarbalariga dosh berib yashagan kampirning so‘nggi ilinji qamoqxonadagi o‘g‘li diydorini ko‘rish edi. Zolim otaning dastidan uning so‘nggi o‘tinchi ham vojib bo‘lmadi.

Mumtoz davr koreys qissasi qahramoni Chxunxyan yosh bo‘lishiga qaramay, feodal qoloqlik illatlari – ayollar erkining bo‘g‘ilishi, kisenlarning narsa sifatida ro‘yxatda turishiga qarshi dadil fikr bildira oldi. Yangi hokim tomonidan ayovsiz kaltaklangan, buyruqni bajarmagani uchun zindonband qilingan qiz, aslida, mazkur davr jamiyat fojiasi ildizlariga ilk bor bolta urishga muvaffaq bo‘ldi. Xuddi shu holat o‘zbek yozuvchisi Abdulla Qahhor yaratgan Unsin obrazida yanada bo‘rtib namoyon bo‘ladi. Yetti kundosh ayta olmagan haqiqatni aytishga jur’at qilgan Unsin nafaqat oila, balki jamiyat fojiasi sabablarini ko‘rsata oldi.

Nogiron qiz Adada nafaqat erkaklar, balki o‘zini dunyoga keltirgan ona tomonidan xo‘rlandi, azoblarga duchor bo‘ldi. Bir umr haq-huquqini anglab yetmagan, ezilgan qiz inson nafsining qurboni bo‘ldi. Na Doxyan yaratgan Imsil obrazi qisman Chxunxyan qismatiga o‘xshash. Yosh qiz o‘zi tengi yigit bilan turmush qurishni orzu qiladi, sevish-sevilishni istaydi. Ammo oilaning moddiy ta’minotini birinchi planga qo‘ygan ota-ona uni qari beva cholga sotishga ahd qilishdi. Bunday taqdirga rozi bo‘lmagan qiz onasi tomonidan ayovsiz kaltaklandi, oxir-oqibat kaltaklar zarbidan o‘lim topdi. Chxunxyan, Adada, Imsil obrazlari aniq badiiy maqsadda yaratilgan obrazlardir.

O‘zbek nasrida sho‘ro davri shamoli oilani ham xuddi qamoqxonada o‘rnatilgan tartib asosida boshqargan Mels obrazida aks etadi. Bosh qahramon kamoqxonada hibsga olinganlar qilgan gunoh uchun xuddi ayoli aybdordek bir umr kampirini ayovsiz kaltakladi. Ammo kampir lom-lim demadi, eriga e’tiroz bildirmadi. Faqat farzand dog‘i uning o‘limini tezlashtirdi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Ko‘rinadiki, ijod ahli ayollarning turli qiyofalarini yaratish bilan birga, ularga yetkazilayotgan jabr-zulm ildizlariga turli xil usulda yondashadilar. Tahlilga tortilgan barcha asarlar zamirida goh oshkora, goh pinhona ayolning erkin fikri, hayotga bo‘lgan munosabati anglashiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абдулла Қаҳҳор. Асарлар. Беш жилдлик. Биринчи жилд. Сароб. Роман. Ҳикоялар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.

(2). Бўтаев Ш. Шўродан қолган одамлар. Тошкент, “Ижод-пресс”, 2019.

(3). Zamonaviy koreys nasri antologiyasi. Tuzuvchilar: U.Saydazimova, Choi So Yong va boshq., Toshkent, “Istiqlol”, 2014.

(4). Исомиддинов З. Икки аёл. “Тафаккур”, 2007, Тошкент, 4-сон.

(5). Klassik koreys nasri antologiyasi. Tuzuvchilar: U.Saydazimova, Choy So Yong, L. Xvan va boshq., Toshkent, “Istiqlol”, 2013.

(6). Карагода А.П. Социокультурная обусловленность женских образов в искусстве нового времени. Автореф. дисс… канд. наук искусствоведения, Краснодар, 2019.

(7). Халаф А.А. Образ женщины в арабском искусстве. Вестник ВГУ, серия филология и журналистика, 2012, № 1.

(8). Шарафиддинов А. Адабий этюдлар. Тошкент, “Бадиий адабиёт”, 1968.

PEDAGOGIKA

Ashirova Anorgul Ismoilovna (Ma'mun universiteti "Umumkasbiy fanlar" kafedrasi professori; anorgul76@gmail.com)

NEYRODIDAKTIKANING BOʻLAJAK INFORMATIKA FANI OʻQITUVCHILARINI TAYYORLASHDAGI AHAMIYATI

Annotatsiya. *Yangi ta'lim paradigmasi – shaxsiylashtirilgan ta'lim zamonaviy jamiyatda oʻzini namoyon qilmoqda. Uning yadrosi neyrodidaktika boʻlib, u miyaning yuqori psixik funksiyalarining oʻziga xos xususiyatlari bilan bogʻliq boʻlgan oʻrganish modellarini oʻrganadi. Neyrodidaktikaning maqsadi oʻquv jarayonini shaxsiylashtirish va talabalarning shaxsiyatini shakllantirishdir. Maqolaning maqsadi neyrodidaktikaning ilmiy va amaliy ahamiyatini boʻlajak informatika oʻqituvchilarini tayyorlashda qoʻllanilishini asoslash, uning ta'lim jarayonida oʻqitish va rivojlantirish funktsiyalarini ochib berish va shaxsiylashtirilgan ta'limda uning imkoniyatlarini koʻrib chiqishdir.*

Kalit soʻzlar: *neyrodidaktika, neyrota'lim, neyrodidaktika tamoyillari, gamifikatsiya, kompetensiya, soft skills.*

Аширова Аноргуль Исмаиловна (профессор кафедры Общепрофессиональных наук университета Мамуна; anorgul76@gmail.com)

ЗНАЧЕНИЕ НЕЙРОДИДАКТИКИ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ

Аннотация. *В современном обществе проявляется новая парадигма образования – персонализированное образование. В ее основе лежит нейродидактика, изучающая закономерности обучения, связанные с особенностями высших психических функций мозга. Цель нейродидактики – персонализация процесса обучения и формирование личности учащихся. Цель статьи – обосновать научно-практическое значение нейродидактики в подготовке будущих учителей информатики, раскрыть ее обучающую и развивающую функции в образовательном процессе, рассмотреть ее возможности в персонализированном обучении.*

Ключевые слова: *нейродидактика, нейрообразование, принципы нейродидактики, геймификация, компетентность, soft skills*

Ashirova Anorgul Ismailovna (professor of the Department of General Professional Sciences, Mamun University; anorgul76@gmail.com)

IMPORTANCE OF NEURODIDACTICS IN THE TRAINING OF FUTURE COMPUTER SCIENCE TEACHERS

Annotation. *A new educational paradigm – personalised education, is asserting itself in modern society. Its core is neurodidactics, which studies the learning patterns connected to the peculiarities of the higher mental functions of the brain. The goal of neurodidactics is the personalization of the educational process and the personification of students' personalities. The purpose of the article is to substantiate the scientific and practical significance of neurodidactics in the training of future computer science teachers, to reveal its educational and developmental functions in the educational process, to consider its possibilities in personalized learning.*

Keywords: *neurodidactics, neuroeducation, principles of neurodidactics, gamification, competence, soft skills*

Kirish (Introduction). Ta'lim sohasidagi davlat siyosatining strategik maqsadi innovatsion iqtisodiy rivojlanish talablariga, jamiyat va har bir fuqaroning zamonaviy ehtiyojlariga javob beradigan sifatli ta'lim imkoniyatlarini oshirishdan iborat. Natijada ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar oʻzgaradi, fan-texnika taraqqiyoti kuchaydi. Yuqoridagi barcha omillar ta'lim tizimi oldida shaxsning kasbda ega boʻlishi kerak boʻlgan kompetensiyalarga oid maqsadli ta'lim jarayonida yangi vazifalarni belgilab berdi.

Neyrodidaktika – miya faoliyati haqidagi nevrologiya ma'lumotlariga asoslangan pedagogikaning innovatsion yoʻnalishi. Bu xotira, diqqat, fikrlash va idrok mexanizmlarini hisobga olgan holda, ta'lim samaradorligini oshiradigan ta'lim texnologiyalarini ishlab chiqishga yordam beradi. Neyrodidaktika – neyrota'limning bir boʻlimi. Bu atama (Neurodidaktics) 1988-yilda Germaniyada Gerxard Prays tomonidan kiritilgan boʻlib, u psixologiya va nevrologiya sohasidagi tadqiqotlarni umumlashtiruvchi integrativ fanni tushundi (Neurodidaktik, 1996). I.P.Klemantovich, E.A.Levanova, V.G.Stepanovlarning "Neyropedagogika: ilmiy bilimlarning yangi tarmogʻI" ishi maktab oʻquvchilarini neyrodidaktika nuqtai nazaridan oʻrga-

nishga bag‘ishlangan [1]. U nevrologiya ma’lumotlardan foydalanish asosida bolalar, yoshlar va kattalarni o‘qitish nazariyasi va texnologiyasini o‘rganadi (Klemantovich va boshq., 2016; Kostromina, 2019).

Neyrodidaktikaning predmeti, umuman olganda, miya va asab tizimining funktsional faoliyatining mexanizmlari, qonuniyatlari va xususiyatlari, o‘rganish jarayonida kognitiv faoliyat samaradorligini ta’minlaydi.

Neyrodidaktika neyrota’limning fanlararo ilmiy va amaliy bo‘limi bo‘lib, u uchta fan sohasini birlashtiradi:

• miya va asab faoliyatining biologik asoslariga yo‘naltirilgan neyrofiziologiya;

• axborotni qayta ishlash va tajribaning ichki ifodasini o‘rganuvchi kognitiv fan;

• ta’lim nazariyasi, bu bizning atrof-muhit bilan qanday munosabatda bo‘lishimizni va unga moslashishimizni tushuntiradi.

Neyrodidaktikaning maqsadi kognitiv jarayonlarni (idrok, diqqat, xotira, fikrlash) faollashtirish va ta’lim faoliyatini hissiy-irodaviy tartibga solishni ta’minlashdir.

Ta’limda neyrodidaktikadan muvaffaqiyatli foydalanish uchun quyidagi muammolarni hal qilish kerak:

• bosh miya va asab tizimining neyrofiziologik va neyropsikologik faoliyati asoslari bilan tanishish;

• o‘quv faoliyatida kognitiv texnologiyalarning didaktik imkoniyatlari haqida yaxlit tushunchani shakllantirish;

• shaxsiylashtirilgan o‘quv faoliyatini ta’minlovchi raqamli texnologiyalar sohasidagi neyrokognitiv komponentlarni o‘zlashtirish;

• tarbiyaviy ishda texnik vositalar (qurilmalar) va neyrotexnologiyalardan foydalanishni ta’minlash.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Neyrodidaktika asoslari bo‘yicha adabiyotlar G.Hüther (2004). “Die Macht der inneren Bilder: Wie Visionen das Gehirn, den Menschen und die Welt verändern” asarda inson miyasi qanday qilib vizuallashtirish va assotsiativ o‘rganish orqali samarali bilim olishini tushuntiradi. Bu informatika o‘qituvchilari uchun dars jarayonida vizual materiallardan foydalanish muhimligini asoslaydi. Manfred Spitzer (2012) “Digitale Demenz”. Muallif raqamli texnologiyalar ta’lim jarayoniga ta’sirini tahlil qiladi va texnologik muhitda samarali ta’lim olish usullari haqida fikr bildiradi. Informatika o‘qituvchilari bu asar orqali raqamli texnologiyalarni o‘quv jarayoniga moslashgan holda qo‘llash strategiyasini ishlab chiqishlari mumkin. John Medina (2014). “Brain Rules: 12 Principles for Surviving and Thriving at Work, Home, and School”. Kitobda o‘qituvchilar uchun miyaning ishlash tamoyillari haqida tushunchalar berilgan va ta’lim jarayonida neyrofiziologik yondashuvlardan foydalanishning ahamiyati yoritilgan. Bu informatika o‘qituvchilari uchun dars jarayonida talabalarning diqqatini ushlab turish strategiyalarini ishlab chiqishda foydalidir. Informatika o‘qituvchilarini tayyorlashga oid adabiyotlarga Wing, J.M. (2006). “Computational Thinking”. Muallif informatika ta’limida kompyuter tafakkurini shakllantirish haqida yozgan. Ushbu yondashuv bo‘lajak informatika o‘qituvchilari uchun dasturlash va algoritmlarni samarali o‘rgatish muhimligini ta’kidlaydi. Guzdial, M. (2010). “Learner-Centered Design of Computing Education”. Kitobda informatika o‘qituvchilari uchun interaktiv va talaba markazli yondashuvlar haqida ma’lumot berilgan. Neyrodidaktik yondashuvga asoslangan holda, informatika darslarini moslashtirilgan va individual ta’lim usullari bilan boyitish muhimligi ta’kidlanadi. Papert S. (1980). “Mindstorms: Children, Computers, and Powerful Ideas”. Ushbu asar informatika o‘qituvchilari uchun konstruksionistik yondashuv haqida tushuncha beradi. Neyrodidaktika tamoyillariga ko‘ra, talabalar mus-taqil loyiha asosida ishlaganda o‘z bilimlarini chuqurroq o‘zlashtiradilar.

Neyrodidaktika va zamonaviy pedagogika integratsiyasi boʻyicha Merrill, M.D. (2002). “First Principles of Instruction”. Kitob o‘qituvchilar uchun ta’lim samaradorligini oshirishga qaratilgan fundamental tamoyillar haqida ma’lumot beradi. Ushbu tamoyillar neyrodidaktika bilan uyg‘un bo‘lib, informatika o‘qituvchilari uchun bosqichma-bosqich dars metodologiyalarini ishlab chiqishda qo‘llanilishi mumkin. Kirschner, P.A., Sweller, J., & Clark, R.E. (2006). “Why Minimal Guidance During Instruction Does Not Work”. Ushbu tadqiqotda mualliflar chegaralangan kognitiv yuklanish nazariyasi asosida talabalarga bilim berishda optimal usullarni tahlil qilganlar. Informatika darslarida o‘quv yuklanishini moslashtirish va interaktiv mashg‘ulotlar orqali bilimni mustahkamlash muhimligi ta’kidlanadi. Mayer, R.E. (2009). “Multimedia Learning”– bu kitobda multimedia texnologiyalaridan foydalanishning kognitiv jarayonlarga ta’siri haqida tushuncha beradi. Neyrodidaktikaga asoslanib, informatika darslarida multimedia texnologiyalari (animatsiyalar, vizualizatsiyalar, o‘yinlar) yordamida ta’lim samaradorligini oshirish mumkinligi ta’kidlanadi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Neyrodidaktikaning metodologik asosini miyaning funksional faoliyatining qonuniyatlari tashkil etadi. Fanning fundamental yutuqlari neyrodidaktikaning quyidagi tamoyillaridan foydalanish imkonini berdi [2]:

• neyron darajasida axborotni assimilyatsiya qilishning asosiy mexanizmi asab tizimining plastikligi bo‘lib, unga neyron tarmoqlarning shakllanishi va faoliyati orqali erishiladi;

• kognitiv faollikni faollashtiruvchi omil – bu talabaning tug‘ma (genetik jihatdan aniqlangan) qiziquvchanligi;

• ta’lim faoliyati sub’ektlarining individual tajribasi o‘rganish qobiliyatiga va ta’lim va kognitiv kompetensiyalarni o‘zlashtirishdagi muvaffaqiyatga ta’sir qiladi;

• mas’uliyatli mustaqillikni rivojlantirish mahsuldorligiga talabaning hissiy holati ta’sir qiladi;

• ta’limning elektron shakllaridan foydalanish talabalarning shaxsiy rivojlanish traektoriyalarini amalga oshirish imkoniyatini beradi.

Neyrodidaktikaning ta’lim imkoniyatlari asosan o‘quv faoliyatini shaxsiylashtirishni belgilaydi. Unda quyidagi imkoniyatlar qaraladi:

• talaba shaxsiylashtirilgan o‘quv faoliyati subyekti sifatida harakat qiladi;

• o‘qitishning ma’no shakllantiruvchi muhiti – talabalarning kognitiv funksiyalarini yangilash: idrok etish, diqqat, xotira, fikrlash;

• kasbiy kelajak qiyofasi ta’lim faoliyatini rag‘batlantirish omili sifatida ishlaydi;

• immersiv texnologiyalar talabalarni real ishlab chiqarish vaziyatlariga singdirish imkoniyatini beradi, o‘qitishning amaliyotga yo‘naltirilgan xususiyatini oshiradi;

• virtual texnologiyalar ta’lim faoliyatining shaxsiylashtirilgan trayektoriyalarining rivojlanish salohiyatini boyitadi;

• tarmoq o‘zaro ta’sirining neyrotexnologiyalari moslashuvchan kompetensiyalar (soft skills) shakllanishini ta’minlaydi;

• kasbiy rivojlanish miya va asab tizimining neyrofunktsional jarayonlari bilan belgilanadi;

• neyrodidaktikaning kognitiv texnologiyalarini amalga oshirishning instrumental vositalari turli xil qurilmalar: planshetlar, kompyuterlar, neyroshlemlar, smartfonlar va immersiv texnologiyalarni amalga oshirishni ta’minlaydigan boshqa elektron qurilmalar;

• miyaning kognitiv funksiyalarini rivojlantirish va tuzatish neyrota’lim texnologiyalari: mashqlar, treninglar, o‘yinlar (gamifikatsiya) va boshqalarni qo‘llash orqali ta’minlanadi.

Neyrodidaktikaning asosiy tamoyillari quyidagilar:

1. Neyroplastiklik prinsipi. Miya o‘quv jarayonida o‘zgarishga qodir. Yangi neyron aloqalarni shakllantirishga yordam beradigan sharoitlarni yaratish muhimdir.

2. Emotsional jalb qilish tamoyili. Ijobiy his-tuyg‘ular miyaning xotira va motivatsiya uchun mas’ul bo‘lgan hududlarini faollashtiradi, shuning uchun o‘rganish qiziqarli va hayajonli bo‘lishi kerak.

3. Multimodallik tamoyili. Agar turli xil idrok kanallari ishtirok etsa, ma’lumot yaxshiroq so‘riladi: ko‘rish, eshitish, teginish hissi.

4. Faol o‘rganish tamoyili. Talaba jarayonga jalb qilinganda bilim yaxshiroq esda qoladi: tajribalar, muhokamalar, amaliyot va ijodkorlik samaradorlikni oshiradi.

5. Takrorlash va mustahkamlash tamoyili. Materialni muntazam ravishda takrorlash bilimlarni uzoq muddatli xotiraga o‘tkazishga yordam beradi.

6. Mazmunli o‘rganish tamoyili. Yangi ma’lumotni tushunish va eslashni osonlashtirish uchun mavjud bilimlar bilan bog‘lanishi kerak.

7. Individuallashtirish tamoyili. Har bir inson turlicha o‘rganadi, shuning uchun talabalarning individual kognitiv xususiyatlarini hisobga olish muhimdir.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Neyrodidaktika ta’lim jarayonida inson miyasi faoliyatini o‘rganish, uni optimallashtirish va samaradorligini oshirishga qaratilgan yondashuvdir [3]. Bu uslub bo‘lajak informatika fani o‘qituvchilarini tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Neyrodidaktikaning informatika o‘qituvchilari tayyorlashdagi oʻrnini qarasak:

1. Kognitiv jarayonlarni chuqur tushunish. Informatika fani o‘quvchilar tomonidan yaxshiroq o‘zlashtirilishi uchun o‘qituvchi miya faoliyati va bilim olish mexanizmlarini tushunishi kerak. Neyrodidaktika yondashuvi orqali o‘qituvchilar bilimlarni samarali uzatish strategiyalarini shakllantirishlari mumkin.

2. Innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo‘llash. Zamonaviy informatika darslari interaktiv, vizual va amaliy yondashuvlarga tayanadi. Neyrodidaktika asosida o‘qituvchilar multimediaviy texnologiyalar, simulyatsiyalar va virtual laboratoriyalardan samarali foydalanishni o‘rganadilar.

3. Individuallashtirilgan ta’lim. Har bir o‘quvchining miyasining o‘ziga xos xususiyatlari mavjud. Neyrodidaktika o‘qituvchilarga har bir o‘quvchining bilim olish jarayonini individual yondashuv bilan tashkil qilish imkonini beradi.

4. Diqqatni jamlash va motivatsiyani oshirish. Neyrodidaktika metodlari orqali bo‘lajak o‘qituvchilar o‘quvchilarning diqqatini uzoqroq jamlash va ularni darsga qiziqtirish usullarini o‘rganadilar. Bu esa informatika fanini o‘zlashtirishda muhim rol o‘ynaydi.

5. Stress va ortiqcha yuklamalarning oldini olish. Ta’lim jarayonida haddan tashqari yuklama va stress o‘quvchilarning samaradorligini pasaytirishi mumkin. Neyrodidaktika asosida o‘qituvchilar o‘quvchilarga qulay ta’lim muhitini yaratish usullarini o‘zlashtiradilar.

Neyrodidaktika – bu ta’lim jarayonida miya faoliyatining o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olgan holda samarador o‘qitish usullarini ishlab chiqishga yo‘naltirilgan fan sohasi. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarini tayyorlashda neyrodidaktika yondashuvi quyidagi tamoyillar asosida qo‘llaniladi [5]:

1. Vizualizatsiya va interaktiv materiallardan foydalanish. Informatika o‘qituvchilarini dasturlashga o‘rgatishda kod yozish jarayonini tushuntirish uchun Pseudocode yoki Flowchart (blok-sxemalar) qo‘llash samarali bo‘ladi. Chunki miya vizual ma’lumotni tezroq va yaxshiroq qabul qiladi. Masalan, Python dasturlash tilida rekursiv funksiyalarni tushuntirishda animatsiyali blok-sxemalar va interaktiv simulatsiyalar qo‘llanilishi mumkin [6].

2. Gamifikatsiya va mukofot tizimlaridan foydalanish. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilari uchun o‘yinli metodlar qo‘llanilsa, o‘zlashtirish jarayoni osonlashadi. Masalan, Kahoot yoki Quizizz kabi onlayn platformalarda dasturlash bo‘yicha testlar tashkil qilish orqali talabalar bilimlarini tekshirish va ularni rag‘batlantirish mumkin.

3. Miya uchun qulay muhit yaratish (dopamin va motivatsiya omillari). Agar informatika darslari qiziqarli va mantiqiy bog‘langan topshiriqlarga asoslangan bo‘lsa, talabalar o‘rganish jarayoniga qiziqib ketadi. Masalan, Scratch kabi vizual dasturlash muhiti orqali bo‘lajak informatika o‘qituvchilari o‘z o‘quvchilari uchun qiziqarli o‘quv loyihalarini yaratishni o‘rganishlari mumkin.

4. Differensial yondashuv va moslashtirilgan o‘qitish. Har bir talabaning bilim darajasi va o‘rganish uslubi turlicha bo‘lgani sababli, individual yondashuv qo‘llash muhim. Masalan, MOOC (Masoviy ochiq onlayn kurslar) va LMS tizimlari (Moodle, Google Classroom) orqali har bir talaba o‘z sur’atida o‘rganishi uchun maxsus kurslar taklif qilinishi mumkin [4].

5. Tashqi stimullar va multisensor ta’lim muhitidan foydalanish. Informatika darslarida virtual reallik (VR) va rozklik reallik (AR) texnologiyalaridan foydalanish miya faoliyatini yaxshiroq faollashtiradi. Masalan, Google Expeditions yoki Merge Cube kabi AR dasturlar yordamida talabalar axborot texnologiyalari dunyosini jonli vizualizatsiya qilishlari mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Neyrodidaktika informatika o‘qituvchilarini tayyorlash jarayonida vizual, interaktiv, o‘yinli va individual yondashuvlar orqali ta’lim samaradorligini oshiradi. Ushbu metodlar yordamida bo‘lajak o‘qituvchilar o‘z darslarini yanada tushunarli va qiziqarli qilib tashkil etishlari mumkin.

Neyrodidaktika zamonaviy informatika o‘qituvchilarining kasbiy tayyorgarligida muhim o‘rin tutadi. Ushbu yondashuv o‘qituvchilarga dars jarayonini yanada samarali tashkil qilish, o‘quvchilarning individual ehtiyojlarini hisobga olish va ilg‘or texnologiyalardan foydalanish imkonini beradi. Shunday qilib, neyrodidaktika informatika fanini o‘qitishda ta’lim jarayonini yanada sifatli va natijaviy qilishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Нейродидактика. Монография, М.П.Карпенко, Д.Г.Давыдов, Е.В.Чмыхова и др.; под ред. М.П. Карпенко. М., изд-во СГУ, 2019, 282 с.

(2). Miller R., Beeson E.T. The Neuroeducation Toolbox. Practical Translations of Neuroscience in Counseling and Psychotherapy. Faculty & Staff Authored Books, 2021, 536 p.

(3). Neuroscience: Implications for Education and Lifelong Learning. The Royal Society, 2011, 36 p.

(4). Netten J., Germain C. A New Paradigm for the Learning of a Second or Foreign Language: the Neurolinguistic Approach. Neuroeducation, 2012, vol. 1, № 1, p. 85–114. DOI: 10.24046/neuroed.20120101.85

(5). Nouri A. The Basic Principles of Research in Neuroeducation Studies. International Journal of Cognitive Research in Science, Engineering and Education, 2016, vol. 4, № 1, p. 59–66. DOI:10.5937/ijcrsee1601059n

(6). D.Yusupov, A.Ashirova, F.Yusupov, B.Bekchanov. “Improving the Effectiveness of Lectures by Using The Methods Structuring The Composition Of The Programming Discipline”. European Journal of Molecular & Clinical Medicine, 2020, Volume 7, Issue 7, p. 1093–1108.

Sulaymonov Mirobid Abduxolikovich (Samarqand davlat veterinariya meditsinasi, chorvachilik va biotexnologiyalar universiteti "Axborot texnologiyalari va tabiiy fanlar" kafedrasi o'qituvchisi; mirobidsulaymonov@gmail.com)

BOSHLANG'ICH SINF O'QUVCHILARIGA DIDAKTIK O'YINLARDAN FOYDALANIB, "AXBOROT XAVFSIZLIGI" MAVZUSINI O'QITISH USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada boshlang'ich sinflarda axborot xavfsizligi mavzusini o'qitishda didaktik o'yinlardan foydalanishning samaradorligi chuqur tadqiq qilingan. Tadqiqotning asosiy maqsadi o'quvchilarning internet xavfsizligi bo'yicha bilim va ko'nikmalarini didaktik o'yinlar orqali oshirish, shuningdek, ularga amaliy hayotda axborot xavfsizligi qoidalarini qo'llash imkoniyatini berishdan iborat. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'yin shaklida tashkil etilgan mashg'ulotlar an'anaviy usullarga qaraganda ko'proq samara beradi. Maqolada, shuningdek, boshlang'ich ta'limda axborot xavfsizligini o'rgatishda innovatsion yondashuvlarni qo'llash, o'quv jarayonini qiziqarli va samarali qilish uchun didaktik o'yinlarning ahamiyati ta'kidlangan. Tadqiqot natijalari asosida o'quvchilarning axborot xavfsizligi bo'yicha bilimlarini mustahkamlash va ularni amaliy hayotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tavsiyalar keltirilgan. Ushbu yondashuvlar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining axborot xavfsizligi sohasidagi bilimlari va shu sohaga bo'lgan qiziqishlari sezilarli darajada oshirilishi mumkin. Shuningdek, tadqiqot jarayonida o'quvchilarning shaxsiy ma'lumotlarini himoya qilish, parol xavfsizligi, xavfli havolalardan saqlanish va ijtimoiy tarmoqlarda xavfsiz harakat qilish kabi muhim masalalar bo'yicha bilimlari o'rganilgan. Didaktik o'yinlar orqali o'quvchilar nafaqat nazariy bilimlarni, balki ularni qanday qo'llash kerakligini ham o'rganishgan. Bu usul bolalarning mavzuga bo'lgan qiziqishini oshirish bilan birga, ularning mustaqil fikrlash va muhokama qilish qobiliyatlarini ham rivojlantirishga yordam beradi.*

Kalit so'zlar: *ta'lim, o'yin, baholash, axborot xavfsizligi, o'quvchi, o'qituvchi, rolli o'yin, ssenariy, viktorina, natija, didaktik o'yinlar.*

ПРИМЕНЕНИЕ ДИДАКТИЧЕСКИХ ИГР ПРИ ОБЪЯСНЕНИИ ТЕМЫ «ИНФОРМАЦИОННАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ» УЧАЩИМСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация*. В данной статье глубоко исследована эффективность использования дидактических игр при обучении теме информационной безопасности в начальных классах. Основная цель исследования заключается в повышении знаний и навыков учащихся в области интернет-безопасности через дидактические игры, а также в предоставлении им возможности применять правила информационной безопасности в повседневной жизни. Результаты исследования показали, что занятия, проведенные в игровой форме, являются более эффективными по сравнению с традиционными методами. В статье также подчеркивается важность использования инновационных подходов в обучении информационной безопасности в начальной школе, чтобы сделать учебный процесс более интересным и эффективным. На основе результатов исследования предложены рекомендации, направленные на укрепление знаний учащихся в области информационной безопасности и развитие навыков их применения в практической жизни. С помощью такого подхода можно значительно повысить уровень знаний учащихся начальных классов в области информационной безопасности и их интерес к данной теме. Кроме того, в ходе исследования были изучены знания учащихся по таким важным вопросам, как защита личных данных, безопасность паролей, избежание опасных ссылок и безопасное поведение в социальных сетях. Благодаря дидактическим играм учащиеся не только усваивали теоретические знания, но и учились тому, как их применять. Этот метод способствует повышению интереса детей к теме, а также развивает их способность к самостоятельному мышлению и обсуждению. В результате учащиеся не только приобретают знания, но и осваивают навыки их применения в реальной жизни.*

Ключевые слова: *образование, игра, оценивание, информационная безопасность, ученик, учитель, ролевая игра, сценарий, викторина, результат.*

USE OF DIDACTIC GAMES IN EXPLAINING THE TOPIC "INFORMATION SECURITY" TO PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Annotation. *This article thoroughly examines the effectiveness of using didactic games in teaching the topic of information security in primary school. The main goal of the research is to enhance students' knowledge and skills in the field of internet safety through didactic games, as well as to provide them with the opportunity to apply information security rules in their daily lives. The results of the study showed that lessons conducted in a game-based format are more effective compared to traditional methods. The article*

also emphasizes the importance of using innovative approaches in teaching information security in primary school to make the learning process more engaging and effective. Based on the research findings, recommendations are proposed aimed at strengthening students' knowledge in the field of information security and developing their ability to apply this knowledge in practical life. Through this approach, it is possible to significantly improve the level of knowledge and interest of primary school students in the field of information security. Additionally, the study explored students' understanding of important issues such as protecting personal data, password security, avoiding dangerous links, and safe behavior on social networks. Through didactic games, students not only acquired theoretical knowledge but also learned how to apply it. This method fosters children's interest in the topic and develops their ability to think independently and engage in discussions. As a result, students not only gain knowledge but also master the skills to apply it in real-life situations.

Keywords: *education, game, assessment, information security, student, teacher, role-playing game, scenario, quiz, result.*

Kirish. Hozirgi axborot asrida bolalarning internet va texnologiyalarga erta qiziqishi ularning axborot xavfsizligi bilan bog‘liq bilimlarini oshirishni zaruriyati tug‘iladi. Shunday ekan, yoshlarimizni axborotlar bilan ishlashda turli soxta ma’lumotlarga aldanib qolmaslik, zarur axborotlarni ajrata bilish, qayta ishlash, tartibga keltirish, uning mazmunini tushunish, do‘stlarga xolis manbalarni uzatish, mantiqiy fikrlay olishda, axborot madaniyatini oshirishimiz kerak. Ayniqsa, boshlang‘ich sinflarda tarbiya fanlar orqali axborot xavfsizligi tushunchalarini berish va didaktik o‘yinlar orqali o‘qitishimiz samarali natijalar beradi. Ushbu maqolada axborot xavfsizligi mavzusini o‘qitishda o‘yinli darslardan foydalanish imkoniyatlari, tadqiqot metodologiyasi, natijalar va takliflar muhokama qilinadi.

Asosi qisim. Axborot xavfsizligi mavzusi bo‘yicha qator ilmiy tadqiqotlar mavjud bo‘lib, ular, asosan, kattalar va yuqori sinf o‘quvchilariga qaratilgan. Biroq boshlang‘ich sinflar uchun e’tibor to‘liq qaratilmagan. Ushbu axborot xavfsizligi mavzuni qiziqarli va oson usulda tushuntirish dolzarb masala hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, o‘yin texnologiyalari orqali ta’lim berish nafaqat o‘quvchilarning bilimini oshiradi, balki ularning amaliy ko‘nikmalarini ham rivojlantiradi. Xususan, Piaget va Vigotskyning konstruktivizm nazariyalari bolalarning o‘yinda faol ishtirok etishi orqali yanada yaxshi o‘rganishini tasdiqlaydi. Jan Piaget va Lev Vigotskiyning konstruktivizm nazariyalari bo‘yicha turli tadqiqotlar olib borilgan. Masalan, O‘zbekistonda bu nazariyalar ta’lim jarayonida qo‘llanilib, pedagogik tadqiqotlarda tahlil qilinmoqda. “Professional ta’lim” jurnalining 2023-yil 5-sonida Piaget va Vigotskiy kabi ta’lim faylasuflarining ishlari pedagogik tadqiqotlar va natijalarini qayta ishlab chiqish va tahlil qilishda muhim o‘rin tutishi ta’kidlangan. Shuningdek, 2023-yil 9-sonida chop etilgan maqolada innovatsion ta’lim texnologiyalarining markazida Piaget va Vigotskiyga tegishli konstruktivistik ta’lim nazariyasi yotishi qayd etilgan [1]. Bundan tashqari, xalqaro ilmiy-amaliy konferensiyalarda ham Bruner, Piaget va Vigotskiy kabi olimlarning ishlari ta’lim sohasidagi asosiy nazariyalar va metodlarni shakllantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ta’kidlangan [2].

Ushbu tadqiqot eksperimental va nazariy tahlil usullariga asoslangan. Eksperiment sifatida boshlang‘ich sinflarda tarbiya fanlar darsida axborot xavfsizligi bo‘yicha didaktik o‘yinlar qo‘llanildi. Biz bu tadqiqotimizda quyidagi bosqichlarni ko‘rib chiqadigan bo‘lsak, o‘quvchilar uchun mos keladigan o‘yin turlarini aniqlash kerak, masalan, rolli o‘yinlari bunda o‘quvchilar turli vaziyatlarni jonlantirib, internet xavfsizligi qoidalarini muhokama qilishadi. Bu borada xorijiy davlatlar ta’lim tizimida internet xavfsizligi bo‘yicha rolli o‘yinlar orqali o‘quvchilarning bilim va ko‘nikmalarini oshirishga alohida e’tibor qaratiladi. Ushbu o‘yinlar o‘quvchilarga internetdagi xavf-xatarlarni tushunish va ulardan himoyalanish usullarini o‘rgatishga qaratilgan. xorijiy davlatlarda internet xavfsizligi bo‘yicha rolli o‘yinlarda muhokama qilinadigan asosiy qoidalar quyidagilardan iborat [3]:

– o‘quvchilar o‘yin davomida o‘zlarining shaxsiy ma’lumotlarini (ism, manzil, telefon raqami va boshqalar) begonalarga oshkor qilmaslik muhimligini o‘rganadilar;

– o‘yinlar orqali o‘quvchilarga kuchli va ishonchli parollar yaratish, ularni muntazam ravishda yangilab turish va boshqalar bilan bo‘lishmaslik qoidalari tushuntiriladi;

– o‘quvchilar internetda boshqalarga hurmat bilan munosabatda bo‘lish, kiberhujumlar va kamsitishlardan saqlanish qoidalarini muhokama qiladilar;

– o‘yinlar orqali o‘quvchilarga noma’lum manbalardan kelgan havolalar va fayllarni ochmaslik, bu orqali zararli dasturlardan saqlanish usullari o‘rgatiladi.

– o‘quvchilar internetda yangi tanishlar bilan muloqot qilishda ehtiyotkor bo‘lish, real hayotda uchrashuvlardan saqlanish kabi qoidalarni muhokama qiladilar [4].

Ushbu rolli o‘yinlar o‘quvchilarning internet xavfsizligi bo‘yicha bilimlarini oshirishga yordam beradi va ularni onlayn muhitda xavfsiz harakat qilishga tayyorlaydi. Biz ham ta’lim tizimimizda o‘quvchilarga internet xavfsizligi qoidalarini tushuntirish, onlayn xavf-xatarlarni aniqlash va ulardan himoyalanish yo‘llarini o‘rgatish hamda shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish bo‘yicha amaliy ko‘nikmalarni shakllantirishimiz kerak. Buning uchun biz rolli o‘yin ssenariy asosida vaziyatlar yaratish texnologiyasida dars mashg‘ulotlarini o‘tishimiz kerak, bunga kerakli materiallar sifatida quyidagilarni olishimiz mumkin:

– savol va javoblar kartochkalari;

– rolli o‘yin ssenariylari yozilgan qog‘ozlar;

– doska va markerlar.

1-rasm. Maktabda rolli o‘yin faoliyati.

Darsning o‘tilishiga qaraydigan bo‘lsak, kirish qismida o‘qituvchi o‘quvchilarga internet xavfsizligi muhimligi haqida qisqacha tushuncha beradi. O‘quvchilar turli rollarga bo‘linadilar “Foydalanuvchi, xavfli xabar jo‘natuvchi, do‘st, ota-ona, maslahatchi va boshqa qahramonlar bo‘lish mumkin [5].

Ssenariy bo‘yicha o‘yin o‘tkazishda o‘quvchilar oldindan tayyorlangan turli internet xavfsizligi bilan bog‘liq vaziyatlarni jonlantiradilar. Masalan, kimdir begona shaxsdan do‘stlik so‘rovini qabul qiladi va shaxsiy ma’lumotlarini oshkor qiladi. Boshqa o‘quvchilar ushbu vaziyatga qanday to‘g‘ri javob berish mumkinligini muhokama qiladilar.

O‘qituvchi dars davomida to‘g‘ri va noto‘g‘ri qarorlarni tahlil qiladi hamda o‘quvchilar bilan muhokama olib boradi va o‘quvchilar qaysi qoidalarga rioya qilish muhimligini yozib chiqadilar va ularni sinf bilan baham ko‘radilar. Natijada o‘quvchilarning internet xavfsizligi bo‘yicha bilim darajasi oshadilar, ular shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish qoidalarini amaliy o‘rganadilar va o‘zlarining internetdagi xatti-harakatlarini tahlil qilishni o‘rganadilar. Bundan tashqari, biz o‘quvchilarga mustaqil ishlashi uchun vazifalar berishimiz kerak. Masalan, o‘quvchilar o‘z oilalariga internet xavfsizligi bo‘yicha 5 ta muhim qoida tushuntirib berishadi va ularning fikrlarini yozib kelishadi [6].

Viktorina va test o‘yinlari orqali axborot xavfsizligi bo‘yicha savol-javob tarzidagi o‘yinlar o‘tkaziladigan dars mashg‘ulotlarini tashkil etish mumkin bunga kerakli vositalar quyidagilar bo‘lishi mumkin.

- Test savollari va javob variantlari yozilgan kartochkalar.
- Doska va markerlar yoki interaktiv doska.
- Mobil qurilmalar yoki kompyuterlar (onlayn test uchun).

Darsning o‘tilishiga qaraydigan bo‘lsak kirish qismida o‘qituvchi internet xavfsizligi bo‘yicha asosiy tushunchalarni o‘quvchilarga eslatib o‘tadi va o‘quvchilarga internet xavfsizligi bo‘yicha turli savollar beriladi. Masalan,“Shaxsiy parolingizni kimlar bilan bo‘lishishingiz mumkin?” Bunda o‘quvchilar javob variantlari orasidan to‘g‘ri javobni belgilaydilar. O‘quvchilarni yana bir boshqa usul yordamida baholash mumkin “Jamoaviy viktorina”, bunda esa o‘quvchilar kichik guruhlarga bo‘linib, ularga turli test savollari taqdim etiladi, har bir to‘g‘ri javob uchun ball beriladi, natijada eng ko‘p ball to‘plagan guruh g‘olib bo‘ladi [7].

Dars davomida o‘qituvchi o‘quvchilar javoblarini tahlil qiladi va xatolar bo‘yicha tushuntirish beradi. O‘quvchilar o‘yin davomida o‘rganilgan qoidalarni umumlashtiradilar va internet xavfsizligi bo‘yicha eng muhim maslahatlarni yozib boradilar. Natijada o‘quvchilarning internet xavfsizligi bo‘yicha bilimlari test orqali baholanadi. Bunday interaktiv usulda o‘rganish o‘quvchilarning qiziqishini oshiradi. Bu esa dars davomida o‘quvchilar internetda xavfsiz harakat qilish ko‘nikmalariga ega bo‘lishga olib keladi.

O‘quvchilarga mustaqil ishlashi uchun vazifalar bersak, masalan, o‘quvchilar o‘zlari uchun internet xavfsizligi bo‘yicha 5 ta savoldan iborat test tayyorlab kelib, sinfda bir-birlari bilan baham ko‘rishsa, yanada bilimlarini mustahkamlaydi.

Yuqoridagilardan tashqari, biz axborot xavfsizligi bo‘yicha maxsus o‘yinlar ishlab chiqishimiz mum-kin. Masalan “Jamoaviy o‘yinlar”, “Xavfsiz internet sarguzashti”, “Kim haqli?” va boshqalarni aytish mumkin [8].

Tajribalar shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarda ta’lim berish jarayonida o‘yinlar asosida tashkil etilgan dars mashg‘ulotlari orqali axborot xavfsizligi tushunchalarini o‘rgatish an’anaviy usullarga qaraganda samaraliroq bo‘ldi. O‘quvchilarning qiziqishi ortdi, ular internetdagi xavflarni aniqlash, shaxsiy ma’lumotlarni himoya qilish va xavfsiz internet muhitini yaratish bo‘yicha bilim oldilar. Statistik tahlillar shuni ko‘rsatdiki, tajriba sinfidagi o‘quvchilarning mavzu bo‘yicha bilimlari nazorat sinfiga nisbatan 30%ga yuqori bo‘ldi. Bundan tashqari, o‘yin elementlari qo‘shilgan dars jarayonlari o‘quvchilarning faolligini oshirib, ularning bilimlarini uzoq muddatli eslab qolishlariga yordam berdi. O‘yin davomida o‘quvchilar turli real hayotiy vaziyatlarni tahlil qildilar va axborot xavfsizligini ta’minlash uchun qanday choralar ko‘rish lozimligini amaliy o‘rganishdi. Tajribaviy guruhda kuzatilgan natijalar shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning internet xavfsizligi bo‘yicha xabardorligi 40%ga oshdi, axborot xavfsizligi qoidalarini kundalik hayotda qo‘llash darajasi 25%ga ko‘tarildi, Jamoaviy ishlash va muammolarni hal qilish ko‘nikmalari yaxshilandi [9]. Bularning barchasi ta’limda darslarni o‘yinlar asosida tashkil etish internet xavfsizligi bo‘yicha bilimlarni mustahkamlashda samarali ekanligini isbotlaydi.

Xulosa. Axborot xavfsizligi mavzusini boshlang‘ich sinflarda tarbiya fanlar orqali interakiv usullardan, o‘yinlardan foydalanib o‘qitish o‘quvchilarning nafaqat bilimlarini, balki ulardagi texnologik madaniyat va mustaqil fikrlashni ham rivojlantirishga yordam beradi. Shu sababli boshlang‘ich sinflar uchun axborot xavfsizligi bo‘yicha maxsus o‘yin darslari ishlab chiqish kerak. Bu borada o‘qituvchilar uchun metodik qo‘llanmalar tayyorlanish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Bu esa ta’limda axborot xavfsizligi mavzusini chuqurroq integratsiya qilishga olib keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Xo‘jamqulov U. Yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini axborot xurujlaridan himoya qilish va uning shartlari. “Ta’lim tizimida innovatsiya, integratsiya va yangi texnologiyalar” mavzusidagi V respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, I kitob, NamDU, 2020, 124-bet.

(2). Журин А.А. Интеграция медиаобразования с курсом химии средней общеобразовательной школы. “Медиаобразование”, 2005, № 1, с. 32.

(3). O‘zbekiston Respublikasi Axborot texnologiyalari va kommunikatsiyalarini rivojlantirish vazirligi (2023). Raqamli xavfsizlik bo‘yicha strategiya.

(4). Mamatov O. Ochiq axborot tizimlarida axborot-psixologik xavfsizlik.psixologik xavfsizlikni ta’minlashning ijtimoiy psixologik imkoniyatlari. Namangan, 2008.

(5). https://ilmiyanjumanlar.uz/uploads/journal/20240426_CO26_2.pdf?utm_source=chatgpt.com

(6). https://renessans-edu.uz/files/books/2024-11-28-07-42-52_414973350dd7725259dfb210796e3303.pdf?utm_source=chatgpt.com

(7). https://ahaslides.com/uz/blog/role-playing-game/

(8).https://cyberleninka.ru/article/n/texnologiya-fani-amaliy-mashg-ulotlarida-rolli-va-ishbop-o-yinlardan-foydalanish-metodikasi/viewer

Saidvaliyeva Dilafruz Ravshanovna (Muhammad al-Xorazmiy nomidagi Toshkent Axborot texnologiyalari universiteti; dilravshanovna@icloud.com)

PODKASTLARNI TINGLAB TUSHUNISHNING TA’SIRI: METODOLOGIYANI BAHOLASH

Annotatsiya. *Ushbu maqola Toshkent axborot texnologiyalari universiteti talabalarining ingliz tilini o‘rganishda podkastdan foydalanishda ingliz tilini ikkinchi til (ESL) sifatida qabul qilishini o‘rganadi. Podkasting bu turli mavzulardagi ko‘p sonli podkastlarga ega bo‘lgan axborotni yetkazib berish vositasi. Podkastlarning ta’limga oid afzalliklari ko‘plab mutaxassislar tomonidan o‘rganilgan, ammo bu g‘oya hali ham keng tarqalgan. Joriy tadqiqotda barcha ishtirokchilar podkastlar, ularning til ko‘nikmalarini yaxshilangandi, deb topildi. Natijalarning aksariyati juda ta’sirli bo‘lsa-da, ba’zi muammolarga yuz kelindi. Ushbu muammolarni o‘qitish va o‘rganishga ta’siri muhokama qilinadi.*

Kalit so‘zlar*: podkastlar, tinglab tushunish, baholash, baholash, tinglash qobiliyatlari, tinglash qobiliyati.*

ВЛИЯНИЕ ПОДКАСТОВ НА ПОНИМАНИЕ И СЛУХ: ОЦЕНКА МЕТОДОЛОГИЙ

Аннотация. *В данной статье исследуется восприятие студентами Ташкентского университета информационных технологий английского как второго языка (ESL) при использовании подкастинга при изучении английского языка. Подкастинг – это средство доставки информации с большим количеством подкастов на различные темы. Образовательная польза подкастов исследовалась многими экспертами, однако эта идея до сих пор не получила широкого распространения. В текущем исследовании все участники согласились, что подкасты улучшили их языковые навыки.*

Хотя большинство результатов весьма впечатляющи, возникли и некоторые проблемы. Обсуждаются последствия этих результатов для преподавания и обучения.

***Ключевые слова**: подкасты, понимание аудирования, оценка, оценка, навыки аудирования, умение слушать.*

THE IMPACT OF PODCASTS ON LISTENING COMPREHENSION: AN EVALUATION OF METHODOLOGIES

***Annotation.** This article examines (ESL) students' perceptions in the use of podcasting in English learning. Podcasting is a medium for the delivery of information with a large number of podcasts on various topics. It was introduced by podomatic, and is now rapidly increasing the variety of podcasts with educational purposes. The educational benefit of podcasts has been investigated by many experts, yet the idea has still not been introduced in Tashkent. In the current study, all of the participants agreed that podcasts had enhanced their language skills. Though most of the findings are very impressive, some problems have also occurred. Implications of these results for teaching and learning are discussed.*

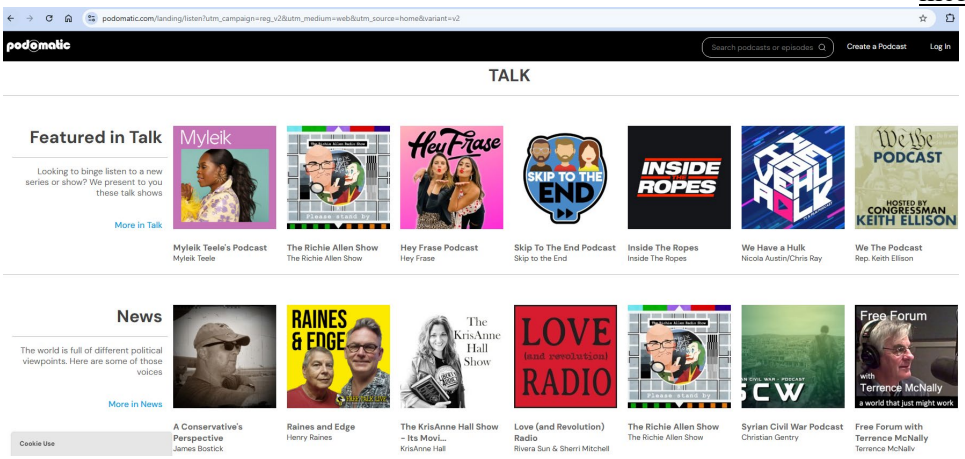
***Keywords:** podcasts, listening comprehension, evaluation, assessment, listening skills, listening proficiency.*

Kirish. Podkast texnologiyasi tinglash va gapirishni o‘rgatishning an’anaviy usulidan farqli o‘laroq, o‘quvchilarning tinglash va gapirish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Turli xil podkastlardan foydalanishda talabalar turli tembr, temp va intonatsiya xususiyatlariga ega bo‘lgan nutqni tinglashlari tavsiya etiladi, bu esa quloq orqali ma’lumotni yanada kengroq qabul qilish va tinglash qobiliyatini rivojlantirish imkonini beradi. Ushbu maqola o‘quv podkastlari orqali talabalarning tinglash va nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishning amaliy jihatlarini belgilaydi.

Dunyo miqyosda podcasting interaktiv ta’lim vositasi sifatida e’tiborni tortdi. Axborotni translyatsiya qilishning internetga asoslangan usuli sifatida belgilangan podkastlar eng tez rivojlanayotgan texnologiyalardan biriga aylandi. Podkastlarga podomatik kabi platformalar orqali osongina kirish mumkin, bu yerda foydalanuvchilar obuna bo‘lishlari va yangilangan kontentni smartfon kabi qurilmalarga yuklab olishlari mumkin. Oldingi tadqiqotlar podkastlardan sinf xonalari va munozara guruhlari kabi ta’lim sharoitlarida foydalanishning maqsadga muvofiqligini o‘rganib chiqdi, ko‘plab talabalar podkastlarning qiymatini qo‘shimcha o‘quv manbasi sifatida tan olishdi. Biroq podkastlar til o‘rganuvchilarga alohida foyda keltirishini aniqlash uchun qo‘shimcha tadqiqotlar talab etiladi.

1-rasm

https://www.podomatic.com/landing/listen?utm_campaign=reg_v2&utm_medium=web&utm_source=home&variant=v2

Adabiyot manbalarini haqida umumiy ma’lumot. Adabiyot sharhi. Xalqaro kontekstda ta’limda interfaol vosita sifatida podkastingdan foydalanishga e’tibor ortib bormoqda (Holtz and Hobson 2007; Palmer and Devitt 2007; Salmon and Edirisingha 2008). So‘nggi paytlarda eng tez rivojlanayotgan texnologiyalardan biri bo‘lgan podkastlar internetga asoslangan axborotni uzatish vositasi sifatida ta’riflanadi (Holtz and Hobson 2007, p.7). Savel (2007, p.94) fikriga ko‘ra, podkastni olishning eng oddiy usuli iPod va turli veb-saytlarning kombinatsiyasi hisoblanadi. Podkast dasturlarini websitelarda topish mumkin (1-rasm) va “obuna bo‘lish” tugmasini bosish kifoya. Kompyuter kompyuterga ulanganda, yangilangan podkast dasturlari kompyuter yoki smartfonga yuklab olinadi. Oldingi tadqiqotlar podkastni darslarda, munozara guruhlarida yoki ma’ruzalarda ta’limdan foyda olish uchun amalga oshirish mumkinmi yoki yo‘qligini ko‘rib chiqdi (Evans 2008; Salmon va Edirisingha 2008; Sze 2006). Talabalarning aksariyati podkastlar-

ning o‘rganish tajribasini oshiruvchi qo‘shimcha o‘quv manbasi sifatida ahamiyatli ekanligini ta’kidladi. Har oy butun dunyo bo‘ylab podkast foydalanuvchilari sonining 15%ga ortishi bilan u eng ko‘p muhokama qilinadigan ta’lim texnologiyalaridan biriga aylandi (Podcasting in the Classroom 2008, p.7). U o‘qituvchilarga talabalarning ehtiyojlarini qondirish uchun turli xil o‘qitish strategiyalarini taqdim etadi. Jowitt (2008, p.15) podkastlarning afzalliklari orasida qurilmaning harakatchanligi va o‘quvchilarning o‘rganishini osonlashtiradigan tarkibning moslashuvchanligi kiradi.

Metodologiya. Ta’lim sohasida ko‘proq subyektiv va sharhlovchi pozitsiyani ta’minlashga qaratilgan amaliy tadqiqot yondashuvi qo‘llanildi (Gall 1996; Jonson 1992; Stake 1994, 1995). Joriy tadqiqotda ham sifatli yondashuv qo‘llanildi va shuning uchun chuqurroq tekshirish (ya’ni intervyular va anketalar) amalga oshirildi. Bundan tashqari, so‘rovnomalar statistik ma’lumotlar sifatida umumlashtiriladi va tahlil qilinadi. [1]

Ushbu tadqiqotda uch turdagi vosita qo‘llaniladi – intervyu, jurnal yozish va anketa. Suhbat ikki qismga bo‘linadi: tadqiqotdan oldingi davr (1-jadval) va tadqiqotdan keyingi davr (2-jadval). Birinchi intervyu beshta savoldan iborat tuzilgan intervyu. U, asosan, suhbatdoshlarning ingliz tilini o‘rganishda yangi texnologiyalardan foydalanish haqidagi tasavvurlariga qaratilgan. 1-jadval. Tadqiqot oldidan intervyu savollari

Savollar	Ha	Yo‘q
(1) Yangi texnologiyadan foydalanishga qiziqasizmi?		
(2) Sizda smartfon bormi?		
(3) Siz hech qachon podkast haqida eshitganmisiz?		
(4) Ingliz tilini o‘rganish sizga yoqadimi?		
(5) Ingliz tilini o‘rganish uchun yangi texnologiyadan foydalanmoqchimisiz?		

To‘g‘ridan to‘g‘ri javoblarni tuzilgan intervyudan olish mumkin (Wallace.1998), shuning uchun men suhbatdoshning tadqiqotda ishtirok etishga tayyorligini aniqlashim mumkin. Ikkinchi intervyu yarim tuzilgan. Savollar ushbu tadqiqotning uchta maqsadiga qaratilgan.

2-jadval. Tadqiqotdan keyingi intervyu savollari

Savollar	Ha	Yo‘q
(1) Sizga podkastlar yoqadimi? Nega?		
(2) Sizningcha, podkastlar til o‘rganishda foydali vositami? Nega?		
(3) Siz tinglayotganingizda biron-bir muammoga duch keldingizmi?		

Talabalarning javoblarini aniqroq talqin qilish uchun navbatdagi savollar ham beriladi. Barcha savollar ingliz tilida beriladi va talabalar o‘zbek tilida javob berishlari mumkin. Bu ularga o‘z ona tillarida murakkabroq fikrlarni almashish imkonini beradi. Suhbatlarning iqtiboslari ushbu maqolani muhokama qilishda tarjima qilingan.

Ikkinchi vosita jurnal edi (3-jadval). Tajriba davrida har hafta foydalaniladi. Talabalar har hafta podkastda ishtirok etishlarini ko‘rsatish uchun jurnal yozishlari kerak edi. Brock va boshqalar (1992) jurnallar o‘quvchilarning o‘rganish usuliga katta ta’sir ko‘rsatadigan yashirin ta’sirchan o‘zgaruvchilarni ko‘rsatishi mumkinligini ta’kidlaydilar.

Tajriba davrida talabalarga jurnaldagi yozuvlari bo‘yicha tadqiqotchi tomonidan fikr bildiriladi (ya’ni qaysi dastur tinglash uchun mos keladi) va shuning uchun ularning ishtirokini kuchaytirish mumkin.

3-jadval. Jurnal yozuvlari uchun savollar

Savollar	Ha	Yo‘q
(1) Bu hafta qaysi podkastni tanladingiz? Nega?		
(2) Podkast tinglashni yoqtirasizmi? Muammo bormi? Nega?		
(3) Ushbu podkast ingliz tilini o‘rganishga bo‘lgan qiziqishingizni oshirdimi? Nega?		

Talabalarning podkastingdan foydalanish bo‘yicha reytingini to‘plash uchun anketadan foydalanildi, bu statistik ma’lumotlarni ham taqdim etishi mumkin (Meyers and Well 1995). Anketa ichida (4-jadval). 12 ta savol kiritilgan. Bu, ayniqsa, ishtirokchilar savollarga o‘ylab yoki tasodifiy javob berishlarini farqlash uchun foydalidir.[2]

Tahlil va natijalar. Tadqiqotda ishtirok etishga bo‘lgan munosabatini baholash uchun tadqiqot oldidan suhbat uchun tasodifiy tanlangan ESL talabalari ishtirok etdi. Maqsad faqat texnologiya haqida ijobiy tasavvurga ega bo‘lgan talabalar taklif qilinishini ta’minlash edi. Uch nafar talaba, A, B va C, yangi texno-

[1]Gonkong_O‘rta_6_ESL_talabalarining ingliz tilini_idroklarini_o‘rganish uchun_podkastlardan foydalanish
[2]Meyers, J. va Well, A. (1995). Tadqiqot dizayni va statistik tahlil. Yangi Jersi: Erlbaum.

logiya bilan shug‘ullanish istagidan kelib chiqib, tadqiqot uchun tanlangan. A, B va C o‘quvchilari 17 va 20 yoshda bo‘lib, til o‘rganish darjalari turlicha bo‘lgan. Ilgari o‘qigan talaba A xalqaro maktabda podcastlarni olti oy davomida tinglagan holda katta tajribaga ega edi. B va C talabalari ingliz tilini o‘rganish uchun podkastlardan foydalanishga ishtiyoq bilan qarashdi, biroq C talabasi ikkinchi haftadan so‘ng o‘quv mashg‘ulotlariga borishni afzal ko‘rgani uchun o‘qishni tashlab ketgan. Tadqiqot olti hafta davom etdi, ishtirokchilar tanlangan podkastlarni tinglashdi va taraqqiyotni kuzatish uchun haftalik jurnal yozuvlarini yozishdi. Olti hafta o‘tgach, talabalar o‘zlarining tajribalarini baholash uchun yakuniy intervyu va so‘rovnomani to‘ldirishdi.

Tadqiqot har uchchala ishtirokchi ham turli darajadagi jalb qilingan bo‘lsa-da, podkastlarni tinglash yoqganligini ko‘rsatdi. A talabasi podkastingga, xususan, AQSH madaniyatiga qaratilgan ESL podkastlariga kuchli va doimiy qiziqish ko‘rsatdi. U muntazam ravishda tinglash odatini saqlab qoldi va ingliz tilini yaxshilash uchun contentni mos deb topdi. Talaba B, podkastingga ishtiyoq bildirdi va uni til o‘rganish uchun qiziqarli va oson vosita sifatida baholadi. U har hafta podkast tanlovini o‘zgartirdi va turli mavzularni, jumladan hazillar va inglizzabon madaniyatini tinglashni, podkastlarni darsliklardan ko‘ra qiziqarliroq deb topdi.

Talaba S dastlabki ikki haftada podkastlar bilan shug‘ullangan bo‘lsa-da, u shaxsiy imtiyozlari va akademik majburiyatlari tufayli tajribani to‘xtatdi. Biroq ingliz tilida aksent bilan bog‘liq ba’zi qiyinchiliklarga qaramay, u tinglash qobiliyatini yaxshilash uchun podkastlarning ahamiyatini tan oldi.

Yakuniy so‘rovnomada barcha ishtirokchilar podkastlar yoqimli ekanligiga qo‘shilishdi, talaba A ularni tinglashdan zavqlanishiga qat’iy rozilik bildirdi va B talabasi kelajakda podkastlardan foydalanishni davom ettirishini bildirdi. Natijalar podkastlar talabalar orasida til o‘rganish uchun mashhur va qiziqarli vositaligini ko‘rsatadiki.

4-jadval. Anketa: Talabalarning podkastlardan foydalanish reytingi

Har bir bayonotda tegishli katakchaga “belgi” qo‘ying.

	umuman qo‘shilmay-man	qo‘shilmay-man	betaraf	qo‘shila-man	to‘liq qo‘-shilaman
1.Men podkastlarni tinglashdan zavqlana-man.				*B,C*	*A*
2.Men bu yangi texnologiyani qanday boshqarishni bilmayman.	*A*	*B,C*			
3.Podkastlar men uchun qiyin.		*B,C*			
4.Podkastlar til o‘rganish uchun foydalidir.					*A,B,C*
5.Podkastlar menga umuman yoqmaydi.	*A,B*	*C*			
6.Ushbu tajribadan keyin men boshqa podkastlarni tinglamayman.	*A,B*		*C*		
7.Menimcha, podkastlar til o‘rganishda kat-ta yordam beradi.				*C*	*A,B*
8.Podkastlarni boshqarish oson.					*A,B,C*
9.Menimcha, podkastlar qiziq emas.	*A,B*	*C*			
10. Podkastlarning mazmuni biz uchun mos emas.	*A,B*		*C*		
11. Men podkastlarni tinglashni yaxshi ko‘-raman.			*C*		*A,B*
12. Men kelajakda podkastlarni tinglay-man.			*C*		*A,B*

Birinchi haftada yangi texnologiyaga bo‘lgan munosabati asosida uchta talaba tadqiqot uchun tanlab olindi. Ularga podkastlarni tinglash uchun ushbu vositalardan foydalanish bo‘yicha ko‘rsatmalar berildi va www.podomatic.com saytidan podkastlar taqdim etildi.

Ikkinchi haftadan boshlab talabalar o‘zlari tinglamoqchi bo‘lgan podkastlarni tanlash va tanlash uchun podkast veb-saytlari ro‘yxatini oldilar. Har hafta ular tadqiqotning borishini kuzatish uchun to‘plangan jurnalga yozuv yozdilar. A va B talabalari jarayon davomida doimiy ravishda podkastlarni tinglashdi, C talaba esa ikkinchi haftadan keyin to‘xtadi. U podkastlarni tinglash o‘rniga o‘z darslarida vaqt o‘tkazishni afzal ko‘rdi. Eksperimental davr olti hafta davom etdi va sakkizinchi haftada barcha talabalar suhbatda ishtirok etdilar va so‘rovnomani to‘ldirishdi.

Tadqiqotda podkastning uzunligi talabalarning odatlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi. B va C talabalarining ta’kidlashicha, ba’zida podkastlarning davomiyligi, ayniqsa, podkastlarda vizual elementlar bo‘lmasa, chidash qiyin edi. Talaba C alohida ta’kidladiki, podkastlarning uzunligi tadqiqotni davom ettirishga ikkilanganining asosiy sabablaridan biri.

Xulosa. Ushbu tadqiqot TATU ESL talabalarining podkastlarga nisbatan tasavvurlarini o‘rganishga qaratilgan. Tajriba ijobiy o‘tdi, talabalar podkastlar ularning tinglash ko‘nikmasini oshirishiga qo‘shilishdi va podkastlarni tinglashni davom ettirishga qiziqish bildirishdi. Podkastlarning uzunligi va uslubi kabi ba’zi muammolar aniqlangan, ammo o‘qituvchi tomonidan tegishli kontent dizayni orqali hal qilinishi mumkligi va podkastlarning afzalligi talabalarga tilni o‘rganish uchun ko‘proq imkoniyat taqdim etishi aniqlandi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1) GALL, MD, BORG, WR va GALL, J. P. (1996). Ta’lim tadqiqotlari (6-nashr). London, Longman.

(2). HARRIS, H. va PARK, S. (2008). Podkastning ta’limda qo‘llanilishi. Britaniya jurnali. Ta’lim texnologiyasi, 39 (3), p. 548–551.

(3). HOLTZ, S. va HOBSON, N. (2007). Podcasting bilan hamma narsani qanday qilish kerak. Nyu-York, MakGrou-Xill.

(4). MEYERS, J. va WELL, A. (1995). Tadqiqot dizayni va statistik tahlil. Nyu-Jersi, Erlbaum.

(5). PALMER, J. va DEVITT, G. (2007), iPod uchun interaktiv tarkibni yaratish usuli va uning o‘quv vositasi sifatidagi imkoniyatlari. Texnik yutuqlar. BMC tibbiy ta’lim, p. 7, 1–10.

(6). STEPHENS, M. (2007) Podcasting haqida hamma narsa. Kutubxona media ulanishi, 25 (5), p. 54–57.

(7). SZE, P. (2006) ELT podkastlari orqali talabalarning tinglash va gapirish ko‘nikmalarini rivojlantirish. Ta’lim jurnali, 34, p. 115–134.

(8). WALLACE, MJ. (1998). Til o‘qituvchilari uchun harakat tadqiqoti. Kembrij, Kembrij universiteti nashriyoti.

(9). Xo Ching Li Ingliz tilini o‘rganish uchun podkastlardan foydalanish. Gonkongdagi 6-o‘rta ESL talabalarining tasavvurlari Debut: tillar, tilshunoslik va mintaqaviy tadqiqotlar bakalavriat jurnali, 1-jild, № 2 (2010).

Qorayev Abduvafo Fazliddinovich (Samarqand davlat Chet tillar instituti katta o‘qituvchisi; e-mail: qorayevabduvafo@gmail.com)

REFLEKSIV VIDEOTRENINGLAR ASOSIDA TALABALARNING KASBIY O‘SISHINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. *Maqolada oliy ta’lim muassasasida pedagogik refleksiyani rivojlantirish va refleksiv videotreninglar asosida talabalarning kasbiy o‘sish samaradorligini oshirish hamda ta’lim jarayonini takomillashtirish haqida fikr yuritilgan. Kasbiy refleksiyani o‘rganishda mahalliy fikrlash va ijodkorlikning refleksiv psixologiyasida aks ettirish mexanizmlari, darajalari, shakllari va tipologiyasi to‘g‘risida umumiy qabul qilingan g‘oyalar bilan belgilanadigan tadqiqot yo‘nalishlarining xilma-xilligi va ko‘p qirraliligi ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy refleksiya, pedagogik refleksiya, kasbiy o‘sishini takomillashtirish, aks ettirish mexanizmlari, darajalari, shakllari, modernizatsiya, refleksiv, videotrening, kreativ pedagogika, ta’lim jarayonini takomillashtirish.*

Кораев Абдувафо Фазлиддинович (старший преподаватель, Самаркандский государственный институт иностранных языков; e-mail: qorayevabduvafo@gmail.com)

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО РОСТА СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ РЕФЛЕКСИВНЫХ ВИДЕОТРЕНИНГОВ

Аннотация. *В статье рассматривается развитие педагогической рефлексии в высшем учебном заведении, повышение эффективности профессионального роста студентов на основе рефлексивных видеотренингов, а также совершенствование образовательного процесса. При изучении профессиональной рефлексии рассматривается разнообразие и многогранность направлений исследований, определяемых общепринятыми представлениями о механизмах отражения, уровнях, формах и типологии в рефлексивной психологии местного мышления и творчества.*

Ключевые слова: *профессиональная рефлексия, педагогическая рефлексия, совершенствование профессионального роста, механизмы отражения, уровни, формы, модернизация, рефлексивный, видеотренинг, креативная педагогика, совершенствование образовательного процесса.*

Qorayev Abduvafo Fazliddinovich (Senior Lecturer, Samarkand State Institute of Foreign Languages; E-mail: qorayevabduvafo@gmail.com)

IMPROVING STUDENTS' PROFESSIONAL GROWTH THROUGH REFLECTIVE VIDEO TRAINING

Annotation. *The article discusses the development of pedagogical reflection in higher education institutions and the improvement of students' professional growth efficiency through reflective video training, as well as the enhancement of the educational process. In studying professional reflection, the diversity and multidimensionality of research directions are considered, which are determined by generally accepted ideas about the mechanisms, levels, forms, and typology of reflection in the psychology of local thinking and creativity.*

Key words: *professional reflection, pedagogical reflection, improvement of professional growth, reflection mechanisms, levels, forms, modernization, reflexive, video training, creative pedagogy, improvement of the educational process.*

Kirish. Jahonda ta'lim jarayonini takomillashtirish asosida interaktiv ta'lim texnologiyalarini takomillashtirishning kreativ mexanizmlari ta'lim jarayoniga tatbiq etilmoqda. Hozirgi vaqtda jamiyatdagi jadal ijtimoiy-iqtisodiy va ekzistensial-madaniy o'zgarishlar tufayli shaxsning samarali kasbiy o'sishi uchun shart-sharoitlar keskin o'zgardi. Ilg'or xorijiy tajribalarni o'zlashtirish va maqsadli yo'naltirish, shu bilan birga, oliy ta'lim muassasalarida refleksiv videotreninglar yaratish metodikasini takomillashtirish orqali o'qitishning o'quv-uslubiy faoliyat mazmunini takomillashtirish metodlarini tashkillashtirish bo'yicha ilmiy tadqiqotlarga alohida e'tibor berilmoqda [1].

Hozirgi vaqtda falsafaning bir qismi sifatida o'rganilayotgan refleksiya psixologiya, sotsiologiya, sinergetika, mantiq, andrologiya, kibernetika va boshqa ko'plab murakkab fanlarning o'rganish predmeti sifatida e'tirof etilgan va hozirda chuqur o'rganilmoqda. "Refleksiya" kategoriyatsini pedagogika va psixologiya nuqtayi nazaridan ko'rib chiqamiz va uning mazmunini o'rganishda pedagoglarning kasbiy faoliyatidagi o'rnini tahlil qilamiz [3].

O'qituvchining pedagogik faoliyatida shaxsga nisbatan refleksiyaning ahamiyatini o'rganish ushbu konsepsiyaning ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan mukammal ta'rifi sifatida tan olinadi, bunda refleksiya insonni boshqa odamlar tomonidan qanday qilib "refleksiya"ni boshqalardan "biladi", shuningdek, uning shaxsiy fazilatlarini, hissiy reaksiyalari va kognitiv hislarini tushunadi degan fikrlar bilan qabul qilinishi va baholanishi sifatida qaraladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Axborot jamiyati sharoitida bilimlarning tabaqalanishi va integrasiyasining kuchayishi munosabati bilan refleksiyaning uslubiy funksiyasi faol rivojlanmoqda. Ushbu rolda refleksiya fanlararo ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish, yirik tizimlarni boshqarish samaradorligini oshirish kabi uslubiy muammolarni hal qilish uchun ishlatiladi [4].

Refleksiya falsafiy darajadan tashqari umumiy ilmiy darajada ham qo'llaniladi, u fanlararo ishlanmalar uchun metodologik vosita yoki ayrim ijtimoiy va gumanitar fanlar (san'at tarixi, sotsiologiya, tilshunoslik va boshqalar) uchun tushuntirish tamoyili hisoblanadi.

Kognitiv psixologiya doirasida psixik jarayonlar axborotni qayta ishlash jarayonlari sifatida tahlil qilinadi, ular kirish, chiqish va qayta ishlash qurilmasiga ega bo'lgan tizimlar hisoblanadi. Kognitivistlar ta'riflagan hodisalar – metamemoriya (o'z xotirasini xotirasi) va metafikrlash (tafakkurni tartibga solish jarayonlari sifatida) tabiatan refleksli jarayonlar hisoblanadi.

Kommunikativ va shaxsiy refleksiyani o'rgangan V.A.Krivosheyevning ta'kidlashicha, "O'qituvchi o'z ishida pedagogik ko'nikmalarga ega bo'lganda, u hamkasblari va talabalari u haqida nima deb o'ylashlarini yaxshiroq tushuna boshlaydi, o'qituvchi chuqur bilim va pedagogik ko'nikmalar tufayli o'zini o'zi qadrlashni boshlaydi. Kommunikativ refleksiya shaxsiy refleksiyaning mazmuni, tizimi va aniq identifikatorini belgilaydi".

Ba'zida pedagogik muloqotdagi muvaffaqiyatsizliklar, ya'ni, "tushunmovchiliklar" tufayli talabalar guruhida faoliyatni davom ettira olmaslik pedagogik faoliyatdan refleksli ravishda chiqib ketishga olib keladi, chunki ikkinchi o'qituvchi birinchi o'qituvchining o'qitish mazmunini tushunmaydi va natijada ikkalasi ham tushunmovchilikning sabablarini tahlil qilishga majbur bo'ladi. Ba'zi olimlar individual refleksiya shaxslararo refleksiyaning o'ziga xos shakli deb hisoblashadi. Yuqoridagilarga ko'ra, kasbiy salohiyatni faollashtirish va rivojlantirishda refleksiv metodlarning muammolari kelib chiqadi [5].

Refleksiya muammosi va kasbning shaxsga ta'siri tadqiqotchilarning e'tiborini tortgan holda, bugungi kungacha dolzarb muammo sifatida qaraladi. Pedagogik refleksiyaning turli jihatlariga doimiy qiziqish,

bir tomondan, insonlarning hayot yo‘li bilan bog‘liq psixologik va ijtimoiy muammolar majmuasi bilan, ikkinchi tomondan, muammoli va hal etilmagan ko‘plab muhim jihatlar bilan izohlanadi [6].

Refleks usullarini uslubiy asoslash metodikasi muammosi so‘nggi paytlarda alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Pedagogikada refleksiyaning nazariy tadqiqotlari hodisani asoslash va uning asosida qurilgan usullarning tavsifini soddalashtirish vaqti kelganida juda muhim darajaga yetdi. Zamonaviy ta’lim amaliyoti bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, taxminan, 50% hali ham tushuntirish-illustrativ, og‘-zaki bilimlarni taqdim etish usullari va boshqa reproduktiv o‘qitish usullari bilan band va evristik yondashuv, shuningdek, muammoli usul darsning 10%dan ko‘prog‘ida uchraydi [7].

Tadqiqot metodologiyasi. Amaliyotda keng qo‘llaniladigan va faol, interaktiv yoki innovasion deb ataladigan usullarni uslubiy asoslash uchun quyidagi taxminlar asos bo‘ldi. O‘quv jarayoni uchun alohida ahamiyatga ega bo‘lgan refleksiya didaktik usul sifatida malakaga ega bo‘lishi mumkin, bu esa uslubiy asosga muhtoj bo‘lgan refleksiya usullarini yaratish uchun bu metodika asos bo‘lib xizmat qiladi. Refleksiv usulda o‘quv subyektlarining o‘zaro ta’siri munozarali xarakterga ega. Binobarin, refleksiv usulni amalga oshirishda o‘quv subyektlari o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlarning asosiy usuli bu murakkab aloqa sxemasi bo‘yicha tashkil etilgan munozara hisoblanadi. Zamonaviy didaktikada tadqiqot va evristik usullar keltirilgan. Ularning refleksivlardan farqi, bizning fikrimizcha, ularning har biri refleksiyaning alohida elementlariga tayanadi: tadqiqot usuli, masalan, tahlilni, evristik usul esa avvalgi madaniy me’yordan tashqarida bo‘lgan normativ aqliy faoliyatni taqdim etadi, refleksiv didaktik usul esa tahlilni, tanqidiy rekonstruksiyani va me’yorlashni o‘z ichiga oladi [8].

Muloqot usuli muallifning bayonoti va uning tushunchasiga asoslanganlarni o‘z ichiga oladi. Muhokamaning paydo bo‘lishi uchun zaruriy sharti muallifning bayonotini tinglash, aytilganlarni aniqlashtirish yoki tushunishga qaratilgan savollar berish hisoblanadi. Biron fikrni tushunmasdan muloqotga kirishib bo‘lmaydi, tushunmasdan e’tiroz bildirish ma’nisiz bahsga aylanadi, unda yangi fikr, g‘oya tug‘ilmaydi. Muloqot bu yangi bilimlarni ko‘paytirishning eng qadimgi shakli hisoblanadi.

Ta’lim amaliyotida madaniy muloqot maktabi kabi yondashuvlar ishlab chiqilgan. Muloqot metodikasining metodologik asoslanishi shaxsning shaxsiyati va uning irodaviy yo‘nalishi bilan bog‘liq bo‘lgan shaxsiy refleksiya hamda boshqa birovning fikri haqida o‘ylashga imkon beradigan intellektual refleksiya sifatida namoyon bo‘ladigan tabiatan refleksiv metodologiyani o‘z ichiga oluvchi M.M.Baxtin konsepsiyasi hisoblanadi. Muloqot metodologiyasi ijodiy faoliyatning sharti bo‘lishi mumkin: ijodiy, kreativ refleksiv natijalar insonning o‘zi bilan, so‘zsiz, yashirin muloqoti hisoblanadi [9].

Tahlil va natijalar. Ushbu tadqiqotlarning xilma-xilligi tadqiqotchiga konseptual tahlil uchun yagona substantiv asosni topish muammosi berilgan holda tarixiy va ilmiy tartib tamoyili refleksiyaning yangi jihatlari uchun unchalik ahamiyatga ega emasligi bilan ajralib turadi. Bu yerda izlanayotgan ilmiy nazariyaning asosiy maqsadi tushunish, o‘z-o‘zini kuzatish, o‘z-o‘zini baholash, o‘z-o‘zini nazorat qilish emas, balki ilmiy nazariyaning rasmiy tamoyillari yoki refleksiyaning biror-bir jihatiga bag‘ishlangan ishlar xronologiyasini tadqiq qilish hisoblanadi. Refleksiv psixologiya jadal rivojlanayotganligi hamda uning konseptual va uslubiy yondashuvlari hali shakllanmaganligi, refleksiv jarayonlarni tajribaviy va empirik tadqiq qilishning predmetlari o‘rtasidagi chegaralar noaniq bo‘lganligi sababli, ularning turli tomonlarini ba’zi bir apriorik mavhum ontologik asos orqali o‘rganish qandaydir mavhumlik sifatida ko‘rib chiqiladi.

Bu yerda fenomenologik realizm tamoyilini ko‘radigan bo‘lsak, refleksiyaning tahliliy talqinlari qandaydir mavhum ko‘rinishda tartibga solinadi, chunki uning namoyon bo‘lishi insonning ekzistensial mavjudligida haqiqiy psixologik jihatdan ustun turadi. Ta’kidlash joizki, refleksiya fenomenologiyasi obyektiv ta’sirga ega. Taklif qilinayotgan fenomenologik konkretlashtirish, refleksiyaning turli talqinlarining nazariy o‘ziga xosligini saqlab qolgan holda, ularni mantiqiy asoslangan tematik ketma-ketlikda joylashtirish imkonini beradi [10].

Agar o‘qituvchi talabalarning kasbiy faoliyat usullarini takomillashtirishga urinish, ijodkorlikni rivojlantirish, moddiy rag‘batlantirish yoki tashqi tan olish motivlaridan farqli o‘laroq, shaxsiy rivojlanishni ta’minlash istagi bilan bog‘liq ichki motivatsiyasini rivojlantira olsa, yaxshi bo‘ladi. Muhokamani tashkil qilish orqali u tinglovchilarning shaxsiy salohiyatini o‘z ichiga oladi, fikrlash va faoliyatda mustaqillikning namoyon bo‘lishini rag‘batlantiradi, boshqa nuqtayi nazarning paydo bo‘lishini kutib oladi va qo‘zg‘atadi, mas’uliyat va mustaqillikni rag‘batlantiradi.

Interaktiv kompozitsiyaga muammolarni hal qilish (kirish ma’ruzasi), uchun individual va guruhli refleksiyani tashkil etish, munozara o‘tkazish kiradi. O‘qituvchi tashkiliy, yordamchi rolni bajaradi, tarki-

bni muhokama qilish orqali tinglovchilarning rivojlanishi uchun sharoit yaratadi, subyektning “ichki” faoliyatini rag‘batlantiradi, bu esa o‘zaro ta’sirning asosiy mezoni hisoblanadi [7].

Xulosa va takliflar, Ta’lim tizimida refleksiv videotrening asosida dars o‘tish talabalarda refleksiv-psixologik xususiyatlarni o‘rganishda o‘qituvchi-talaba faoliyati ochib berilgan. Refleksiv videotreningni o‘tkazishning pedagogik imkoniyatlari asoslangan. Refleksiv videotreningni o‘tkazishda o‘qituvchi faoliyati ko‘rinishlari belgilari bo‘yicha shakllantirilgan. Refleksiv videotreningni o‘tkazishning pedagogik texnologiyalari, didaktik, refleksiv metodlari refleksiv videotreningni joriy etishda muhim ahamiyatga ega ekanligi ochib berilgan. Ta’lim jarayonida refleksiv videotreningni o‘tkazishni tashkil etishning asosiy metodlari, vositalari, xususiyatlari va refleksiv-innovatsion mashg‘ulotlarini ta’lim jarayoniga qo‘llash asoslangan. Refleksiv videotreningni yaratishda refleksiv metodikaning ta’lim subyektlari, xususiyatlari va asosiy komponentalari ko‘rib chiqilgan, o‘qituvchining asosiy pedagogik faoliyatining muhim vazifalari va xususiyatlari asoslab berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия. Псков, 2004.

(2). Xalikov A.A. O‘qituvchilar pedagogik mahoratini kasbiy rivojlantirishda refleksiyaning ahamiyati. “O‘zbekistonda ilm-fanning rivojlanish istiqbollari”, xalqaro ilmiy-amaliy anjumani, 2022, 30-noyabr, 363–368-betlar.

(3). Begimkulov U.Sh. Pedagogik ta’limda zamonaviy axborot texnologiyalarini joriy etishning ilmiy-nazariy asoslari. Monografiya, T., “Fan”, 2007, 59-bet.

(4). Qarayev A.F. Refleksiv videotrening asosida boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishi talabalarning kasbiy o‘sish samaradorligini oshirish. “Pedagogik mahorat” ilmiy-nazariy va metodik jurnal, 2023, 10-son, 202-bet.

(5). Malikov, R., Abdirashidova, G., & Abdirashidov, A. (2020). Approximate solution some delay differential equations using combination of the Laplace transform and the variational iteration method. Int. Sci. J. Theor. Appl. Sci, 85 (5), p. 406–411.

(6). Raufovich, Malikov Ruslan. “Google docs va sun’iy intellektning hamkorlikni yaratishdagi o‘rni”. Science and innovation 3. Special Issue, 19 (2024), p. 373–375.

(7). Qarayev, Abduvafo. “Oliy ta’limda “Matematika o‘qitish metodikasi” fanidan refleksiv videotrening yaratish metodikasi”. International conference on modern development of pedagogy and linguistics. Vol. 1, № 8, 2024.

(8). Fayziyev M.A., Qorayev A.F. Refleksiv videotrenglar asosida talabalarni bilimlarini rivojlantirish. “USA” International scientific and practical conference topical issues of science. 2023, t. 8, №.1.

(9). Jabbarova H. Philosophical concepts of masculinity and femininity in ancient philosophy. International Journal of Engineering Mathematics (Online). 2024, t. 6, №.1.

(10). Qorayev A. The methodology of creating a reflective video training on the science of” mother language teaching methodology” in higher education. Multidisciplinary Journal of Science and Technology. 2024, t. 4, №.9, p. 106–111.

Mansurov Tolibjon Ziyodullo o‘g‘li (Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti)

TA’LIM JARAYONIDA INFORMATIKA O‘QITUVCHILARINING KASBIY MAHORATINI TAKOMILLASHTIRISH STRATEGIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ta’lim jarayonida informatika o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini takomillashtirish strategiyalari keng yoritib berilgan. Bugungi kunda informatika va axborot texnologiyalari jamiyatda eng talab yuqori bo‘lgan sohalardan biriga aylangan. Raqamli texnologiyalar, sun’iy intellekt va ma’lumotlarni tahlil qilish kabi sohalardagi yangiliklar ta’lim jarayonini tubdan o‘zgartirmoqda. Shu sababli informatika o‘qituvchilarining kasbiy malakalarini oshirish, ularni yangi pedagogik yondashuvlar bilan tanishtirish ehtiyoji ortib bormoqda. O‘zbekistonning ta’lim tizimi hozirda keng ko‘lamli islohotlar bosqichida. Prezidentning ta’limni rivojlantirishga oid farmonlari, jumladan,“Raqamli O‘zbekiston” dasturi, shuningdek, raqamli ta’limni rivojlantirishga yo‘naltirilgan strategiyalar informatika o‘qituvchilarining malakasini oshirishni va ularni yangi pedagogik metodlarga tayyorlashni taqozo etmoqda.*

Kalit so‘zlar: *kasbiy mahorat, pedagogik texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar, raqamli ta’lim, zamonaviy pedagogik metodlar, interaktiv ta’lim texnologiyalari.*

Мансуров Толибжон Зиедулло угли (базовый докторант Бухарского государственного университета)

СТРАТЕГИИ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО МАСТЕРСТВА УЧИТЕЛЕЙ ИНФОРМАТИКИ В УЧЕБНОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *В данной статье широко освещены стратегии повышения профессионального мастерства учителей информатики в образовательном процессе. Сегодня информатика и информационные технологии стали одной из самых востребованных сфер в обществе. Инновации в таких областях, как цифровые технологии, искусственный интеллект и анализ данных, фундаментально*

меняют образовательный процесс. Поэтому возрастает потребность в повышении профессионального мастерства учителей информатики и ознакомлении их с новыми педагогическими подходами. Система образования Узбекистана в настоящее время претерпевает масштабные реформы. Указы Президента о развитии образования и, в том числе, программа «Цифровой Узбекистан», а также стратегии, направленные на развитие цифрового образования, требуют повышения квалификации учителей информатики и подготовки их к новым педагогическим методам.

Ключевые слова: *профессиональные навыки, педагогические технологии, инновационные подходы, цифровое образование, современные педагогические методы, интерактивные образовательные технологии.*

Mansurov Tolibjon Ziyodullo o‘g‘li (Basic doctoral student of Bukhara State University)

STRATEGIES FOR IMPROVING THE PROFESSIONAL SKILLS OF COMPUTER SCIENCE TEACHERS IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Annotation. *In this article, strategies for improving the professional skills of informatics teachers in the educational process are widely covered. Today, informatics and information technologies have become one of the most demanded fields in society. Innovations in areas such as digital technologies, artificial intelligence and data analytics are fundamentally changing the educational process. Therefore, the need to improve the professional skills of informatics teachers and introduce them to new pedagogical approaches is increasing. The education system of Uzbekistan is currently undergoing large-scale reforms. The decrees of the President on the development of education and, among other things, the "Digital Uzbekistan" program, as well as strategies aimed at the development of digital education, require improving the skills of informatics teachers and preparing them for new pedagogical methods.*

Key words: *professional skills, pedagogical technologies, innovative approaches, digital education, modern pedagogical methods, interactive educational technologies.*

Kirish. So‘nggi yillarda O‘zbekistonda ta’lim tizimi sohasida amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlar, ta’lim sifatini oshirish va zamonaviy bilim olish imkoniyatlarini yaratishga qaratilgan sa’y-harakatlar har tomonlama rivojlanishga olib kelmoqda. Ayniqsa, oliy ta’limda talabalar uchun yanada qulay sharoitlar yaratilishi, ilmiy salohiyatni oshirishga, yosh mutaxassislarni innovatsion faoliyatga tayyorlashga katta e’tibor qaratilmoqda. Oliy ta’limning asosiy maqsadi nafaqat talabalarni yuqori darajadagi bilim bilan ta’minlash, balki ularni mustaqil o‘rganish, o‘z-o‘zini rivojlantirish va ijodiy yondashuvlar asosida faoliyat yuritishga ham tayyorlashdir [1].

Bundan tashqari, o‘quvchilarga taqdim etilgan yechimlarning samaradorligi va ilmiy asosda isbotlanishi ularning ta’lim jarayonidagi muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim ahamiyatga ega. O‘qituvchilar esa bu jarayonda ta’lim texnologiyalarini o‘zlashtirish, zamonaviy pedagogik metodlarni qo‘llash, yangi yondashuvlarni joriy etish orqali o‘z kasbiy mahoratini oshirishi zarur. Ayniqsa, informatika fanini o‘qitishda yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash uchun pedagogik va texnologik o‘zgarishlarga moslashish, ularni ta’limda amaliyotga qo‘llash dolzarb masala bo‘lib qolmoqda.

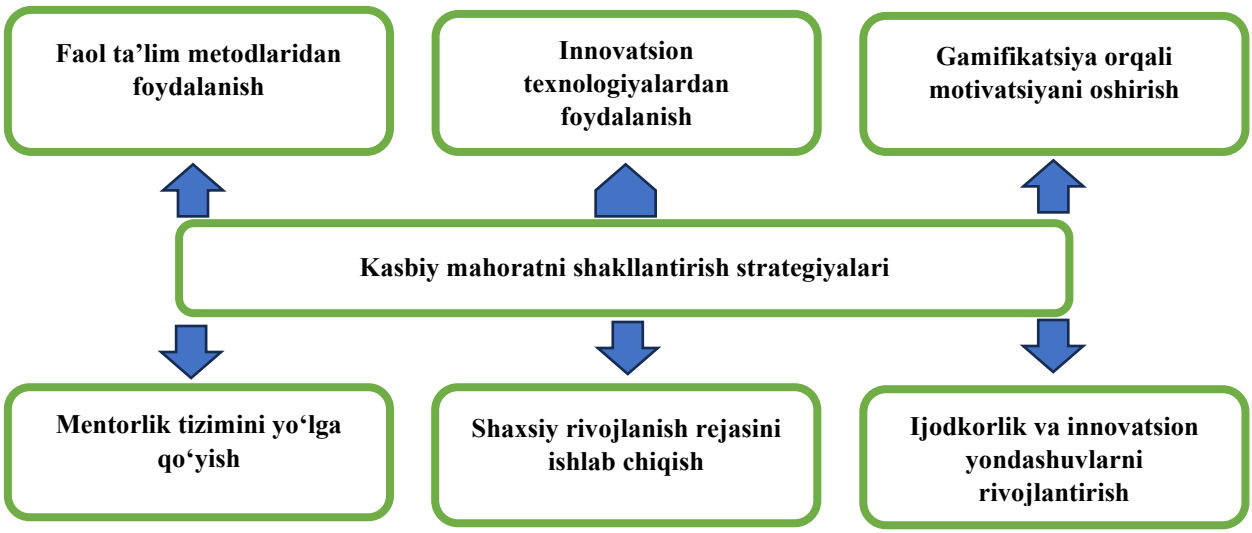
Shu nuqtayi nazardan, informatika o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini takomillashtirishga qaratilgan strategiyalarni ishlab chiqish, ularni yangi metod va texnologiyalar bilan ta’minlash, ta’lim jarayonida samarali qo‘llash zarurati bugungi ta’lim tizimi uchun muhim ahamiyatga ega [2;3-b.]. Bu jarayon nafaqat o‘qituvchilarning, balki umumiy ta’lim sifatining yaxshilanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mavzuga doir manbalar tahlili. Informatika o‘qituvchilari uchun innovatsion texnologiyalarni joriy etish va kasbiy malakasini oshirish bo‘yicha A.R.Muminov, informatika o‘qituvchilari kasbiy malakasini oshirishning pedagogik va psixologik aspektlari bo‘yicha M.N.Tursunov, kasbiy malakani oshirishda zamonaviy o‘qitish texnologiyalarining roli bo‘yicha S.K.Usmonovlar ilmiy izlanishlar olib borgan. Bu ishlar informatika o‘qituvchilari uchun kasbiy mahoratni takomillashtirish jarayoni nafaqat ilmiy bilimlarni yangilash, balki o‘quvchilarga zamonaviy axborot texnologiyalarini o‘rgatish usullarini yangilash va o‘qitish metodikasini takomillashtirishni o‘z ichiga oladi [4;7-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ishda oliy ta’lim muassasalari bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini takomillashtirish jarayonini zamonaviy texnologiyalar asosida rivojlantirishning mazmuni, maqsadi, vazifalari va tamoyillari o‘rganildi. Tadqiqot davomida tizimli yondashuvlar va tahlil qilish usullaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Kasbiy mahorat informatika o‘qituvchilarining darslarni samarali tashkil qilish, innovatsion texnologiyalardan foydalana olish va o‘quvchilarga texnologik bilimlarni sodda va tushunarli tarzda yetkazish qobiliyatlarini anglatadi. Bu ko‘nikmalar nafaqat texnik bilimlar, balki didaktik yondashuv, kommunikativ qobiliyat va muammolarni hal qilish mahoratini ham o‘z ichiga oladi.

Quyida kasbiy mahoratni shakllantirishning asosiy strategiyalari keltirib o‘tilgan:

Ayniqsa, informatika o‘qituvchilari uchun zamonaviy ta’lim tizimi o‘zgarishlarni talab qilmoqda. Bugungi kunda informatika o‘qituvchilarining kasbiy mahorati nafaqat texnologik yangiliklarga moslashishni, balki o‘quvchilarda tanqidiy va ijodiy fikrlash qobiliyatlarini shakllantirishni ham o‘z ichiga oladi. Bo‘lajak informatika o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini rivojlantirishga yo‘naltirilgan strategiyalarni tahlil qilamiz.

1. Faol ta’lim metodlaridan foydalanish. Faol ta’lim metodlari o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladi. Loyihaviy va muammoli o‘qitish informatika fani uchun samarali usullardan hisoblanadi.

Loyihaviy o‘qitish. O‘quvchilar real dasturlash loyihalari ustida ishlash orqali nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etadilar.

Muammoli o‘qitish. Murakkab dasturlash masalalarini hal qilish orqali o‘quvchilar analitik fikrlash va algoritmik yondashuv qobiliyatlarini rivojlantiradilar.

2. Innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Zamonaviy texnologiyalar ta’lim jarayonini samarali tashkil etish uchun muhim vositalardan biri hisoblanadi.

Bulutli texnologiyalar. Google Workspace va Microsoft Teams platformalaridan foydalanish darslarni interaktiv shaklda olib borishga yordam beradi.

Virtual laboratoriyalar. Talabalarga masofadan turib dasturlash va texnik tajriba qilish imkoniyatini beradi.

3. Gamifikatsiya orqali motivatsiyani oshirish. Gamifikatsiya o‘quvchilarning ta’lim jarayonidagi ishtirokini kuchaytiradi. Informatika darslarida o‘yin elementlari motivatsiyani oshirishda muhim rol o‘ynaydi.

Interaktiv platformalar. Codecademy va Khan Academy orqali qiziqarli o‘yin tarzidagi vazifalarni bajarish.

4. Mentorlik tizimini yo‘lga qo‘yish. Tajribali informatika o‘qituvchilari tomonidan yangi o‘qituvchilar uchun mentorlik dasturlarini tashkil etish samarali hisoblanadi.

Mentorlik dasturlari. Tajribali o‘qituvchilar tomonidan dars berish metodikalarini o‘rgatish.

Hamkorlik loyihalari. Yosh va tajribali o‘qituvchilar birgalikda dasturlash loyihalari ustida ishlashlari.

5. Shaxsiy rivojlanish rejasini ishlab chiqish. O‘z-o‘zini rivojlantirish rejasini ishlab chiqish informatika o‘qituvchilariga doimiy ravishda bilim va ko‘nikmalarini oshirish imkoniyatini beradi.

Har yili yangi dasturlash tillarini o‘rganish. Sertifikat olish uchun onlayn kurslarga qatnashish.

6. Ijodkorlik va innovatsion yondashuvlarni rivojlantirish. Kreativ fikrlashni shakllantirish informatika o‘qituvchilarining muhim vazifalaridan biridir.

Yangi dasturlar ishlab chiqish. Talabalar uchun foydali bo‘ladigan ilovalar yaratish.

Vizual interfeyslar. Grafik foydalanuvchi interfeyslarini loyihalash bo‘yicha mashg‘ulotlar o‘tkazish.

Startap loyihalar. Innovatsion texnologiyalarni ta’lim jarayoniga joriy qilish.

Xulosa. Informatika o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini shakllantirish strategiyalari ta’lim tizimining muvaffaqiyatli rivojlanishiga katta hissa qo‘shadi. Ushbu strategiyalar o‘qituvchilarning nafaqat pedagogik bilimlarini, balki innovatsion fikrlash, texnologik yondashuvlar, ijtimoiy va kommunikativ ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan. O‘qituvchilarni doimiy ravishda o‘z ustida ishlashga rag‘batlantirish va ularning kasbiy mahoratini oshirish ta’lim sifatini yanada yuqori darajaga olib chiqadi [8;12-b.].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). M.R.Fayziyeva, D.M.Sayfurov, R.K.Atamuratov va boshqalar. Informatika va axborot texnologiyalari. Darslik, Toshkent, 2021, 19–23-betlar.

(2). B.J.Boltayev va boshqalar. Informatika. T., O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi davlat ilmiy nashriyoti, 2017, 88-bet.

(3). М.В.Гаврилов, В.А.Климов. Информатика и информационные технологии. Учебник для вузов, Москва, “Юрайт”, 2023, 355 с.

(4). Мансуров Т.З.У. (2022). Классификация видов самостоятельных работ учащихся на уроках математики по дидактическому признаку. Science and Education, 3(6), с. 1078–1084.

(5). Мансуров Т.З.У. (2022). Самостоятельная работа на уроках математики -это средство творческого развития учащихся. Science and Education, 3(6), с. 1116–1121.

(6). Мансуров Т.З.У. (2022). Психолого-дидактические условия развития речемыслительной деятельности учащихся в процессе обучения математике. Science and Education, 3(6), с. 1109–1115.

(7). Мансуров Т.З.У. (2022). Целесообразные уровни самостоятельности. Science and Education, 3(6), с. 1129–1135.

(8). Бахронов, Б.И.У., & Мансуров, Т.З.У. (2021). Вычисление существенного спектра обобщенной модели Фридриха в системе MAPLE. Наука, техника и образование, 2–2 (77), с. 35–38.

(9). Mansurov, T. (2024). Improving science teaching efficiency using the h5p plug. Solution of social problems in management and economy, 3(5), с. 231–235.

(10). Mansurov, T. (2024). Ta’limning formal, noformal va informal turlarining bilim olish jarayonidagi o‘ziga xos afzalliklari. “Педагогическая акмеология” международный научно-методический журнал, 9(17).

(11). T.Z.Mansurov (2024). Informal ta’limning o ‘qitish samaradorligini oshirishdagi roli. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2(54), с. 232–237.

(12). Xolmurodov, B. (2022). Boshlang‘ich ta’lim yo‘nalishida axborot texnologiyalar fanini o‘qitishning interfaol metodlari: “keys-stadi” metodi. Buxoro davlat Pedagogika instituti jurnali, 2(2).

Shukurov Zoxid Kuchkorovich (SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali “Aniq va tabiiy fanlar” kafedrasi mudiri (PhD); shukurovzoxid742@gmail.com),
Fayzullayeva Zarnigor Muxtor qizi, Rashidova Lobar Zoxid qizi, Abdullayeva Sarvinoz Eshqobil qizi (SamDU Kattaqo‘rg‘on filiali talabalari)

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QITUVCHILARIGA MATEMATIKA DARSIDA KENG QO‘LLANILADIGAN KOMMUTATIVLIK, ASSOTSIATIVLIK VA DISTRIBUTIVLIK QONUNLARINI O‘RGATISH METODI

Annotasiya. *Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga kommutativlik, assotsiativlik va distributivlik amallar qonunlarini tushuntirishning sodda talqinini keltirish, ayirish amalini qo‘shish amali orqali tasniflashni tushuntirish, har qanday sonni nolga bo‘lib bo‘lmasligi shartini sodda misollar yordamida isbotlab tushuntirish mumkinligini ko‘rsatish. Qiziqarli jadval yordamida o‘quvchida shakillanishi kerak bo‘lgan qo‘shishning kommutativligi, bir sonni ikkita qo‘shiluvchi yig‘indisi orqali ifodalanishini va ayirma bilan yig‘indi orasidagi bog‘lanishlarni o‘rgatish. Bundan tashqari, ko‘paytirishning kommutativlik va distributevelik qonunlarini misollar yordamida o‘quvchiga qanday yetkazish mumkinligini tushuntirish.*

Kalit so‘zlar: *yig‘indi, ayirma, ko‘paytma, bo‘linma, kommutativ, assotsiativ, distributiv.*

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ УЧИТЕЛЯМ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ КОММУТАТИВНЫХ, АССОЦИАТИВНЫХ И ДИСТРИБУТИВНЫХ ЗАКОНОВ, КОТОРЫЕ ЧАСТО ИСПОЛЬЗУЮТСЯ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ

Аннотация. *Задача статьи–донести до учителей начальной школы простую интерпретацию объяснения законов коммутативных, ассоциативных и распределительных операций, пояснить классификацию операций вычитания и операций сложения, показать, что любое число не может делиться на ноль. Все это объяснено на конкретных примерах. Показано, как с помощью интересной таблицы можно научить школьника коммутативности сложения, представлению числа суммой двух слагаемых, связям вычитания и сложения. Кроме того, на примерах можно объяснить, как донести до ученика коммутативные и распределительные законы умножения.*

Ключевые слова: *сложение, вычитание, умножение, деление, коммутативное, ассоциативное, распределительное.*

METHODS OF TEACHING COMMUTATIVE, ASSOCIATIVE AND DISTRIBUTIVE LAWS TO PRIMARY SCHOOL TEACHERS, WHICH ARE OFTEN USED IN MATHEMATICS LESSONS

Annotation. *Bringing a simple interpretation of explaining the laws of commutative, associativity and distributive operations to elementary school teachers. To explain the classification of the subtraction operation by the addition operation, to show that any number cannot be divided by zero can be proved and explained using concrete examples. With the help of an interesting table, to teach the student the commutativeness of addition, the representation of a number by the sum of two addends, and the connections between subtraction and addition. In addition, explaining how the commutative and distributive laws of multiplication can be conveyed to the student with the help of examples.*

Key words: *addition, subtraction, multiplication, division, commutative, associative, distributive.*

Kirish (Introduction). Bu maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari matematika darsini o‘quvchilarga qiziqarli qilib tushuntirishda matematika darsida keng qo‘llaniladigan kommutativlik, assotsiativlik va distributivlik, boshqacha qilib aytganda o‘rin almashtirish, gruppalash va taqsimot qonunlarini sodda tarzda o‘rganishi keltirilgan bo‘lib, uning natijasida boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari o‘quvchilarni mantiqiy fikrlashini, ongli yondashuvini va o‘zidagi aqliy kuchga ishonchini oshirishda yordam beradi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Birinchi sinfdayoq bolalar natural sonlar ustida bajariladigan to‘rt arifmetik amal bilan tanishadi. Bu amallar qo‘shish, ayirish, ko‘paytirish va bo‘lishdir.

Ammo shuni nazarda tutish kerakki, qo‘shish va ko‘paytirish amallari natural sonlar to‘plamida har doim bajariladi, ayirish va bo‘lish amallari har doim ham bajarilavermaydi. Masalan,

$$2-5=-3; \qquad 2:5=\frac{2}{5}.$$

Chunki biz boshlang‘ich ta’lim haqida so‘z yuritmoqdamiz, shu sababli bu vaqtda bolalar manfiy sonlarni ham, kasr sonlarni ham bilmasliklarini hisobga olishimiz kerak. Shu sababli ham ular bu amallarni bajara olmaydilar. Boshqacha aytganda, natural sonlar to‘plamining o‘zida, undan tashqariga chiqmay turib $2-5; \quad 2:5$ amallar bajarilmaydi.

Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga shuni ta’kidlaymizki, birinchi sinfdan boshlab, to beshinchi sinfdagi rastional sonlar maydonini tuzishga qadar, tobora kengayib borayotgan sonlar zapasi amallar qonunlari: kommutativlik, assotsiativlik va distributivlik bilan bog‘liq olib boriladi. Odatda, bu qonunlarni o‘rin almashtirish, gruppalash va taqsimot qonunlari deyiladi va quyidagicha ifodalanadi:

$$a+b=b+a; \qquad a\cdot b=b\cdot a;$$

$$a+(b+c)=(a+b)+c; \qquad a\cdot(b\cdot c)=(a\cdot b)\cdot c;$$

$$a+0=a; \qquad a\cdot(b+c)=a\cdot b+a\cdot c;$$

$$a+(-a)=0. \qquad a\cdot 1=a;$$

$$a\cdot\frac{1}{a}=1,\ a\neq 0.$$

Ratsional sonlarning hammasi (butun, musbat, manfiy va kasr) bu xossalarga ega. Shu sababli sonlarning bu to‘plamini ratsional sonlar maydoni deymiz.

Endi har qanday sonning nol bilan ko‘paytmasi nolga teng ekanligi haqidagi teoremaning isboti bilan keltiramiz.

Teorema. Ixtiyoriy ratsional a sonining 0 ga ko‘paytmasi yana 0 ga teng. Boshqacha aytganda, $a\cdot 0=0$ tenglik har doim o‘rinli.

Isbot. a va b sonlarning ko‘paytmasini qaraymiz va bu ko‘paytmani quyidagicha yozamiz $a\cdot b=a\cdot(b+0)$ chunki $b+0=b$. Ammo distiributivlik qonuniga asosan, $a\cdot(b+0)=a\cdot b+a\cdot 0$. Bu tenglamaning ikkala qismidan $a\cdot b$ ayrilsa va soddalashtirilsa, ya’ni,

$$a\cdot(b+0)-a\cdot b=a\cdot b+a\cdot 0-a\cdot b$$

$$a\cdot b+a\cdot 0-a\cdot b=a\cdot b+a\cdot 0-a\cdot b$$

$$a\cdot 0=a\cdot 0$$

$$a\cdot 0=0.$$

tenglikni hosil qilamiz, shuni isbotlash talab qilingan edi.

Endi ayirish amalini qo‘shish amali orqali ta’riflashni va muhim qoidalardan biri har qanday sonni nolga bo‘lib bo‘lmasligini keltiramiz.

1. Ayirish amalini qo‘shish amali orqali ta’riflash.

Ta’rif. Umuman, $a=b+c$ tenglik nimani bildirsa, $a-b=c$ tenglik ham shuni bildiradi.

Bu ta’rif ayirishning barcha xossalarini qo‘shishning xossalari yordamida isbotlash imkonini beradi. Misol sifatida

$$a-b=a+(-b)$$

ekanligini isbotlaymiz.

Buni isbotlash uchun

$$[a+(-b)]+b=a$$

ekanligini ko‘rsatish kerak. Haqiqatdan ham,

$$[a+(-b)]+b=a+[(-b)+b]=a+[b+(-b)]=a+0=a.$$

Isbotlangan $a-b=a+(-b)$ tenglik ayirish amali qo‘shish amaliga keltirilishini bildiradi.

2. Har qanday sonni nolga bo‘lib bo‘lmaslik sharti.

Biz $a:b=c$ tenglik $a=b\cdot c$ ekanligini etiborga olib ushbu isbotni keltiramiz. Masalan, $6:2=3$ chunki $2\cdot 3=6$. Ammo $8:0$ ifodani birorta ham songa tenglab bo‘lmaydi. Agar shunday a son mavjud bo‘lganida edi, u holda $8=0\cdot a=0$ bo‘lgan bo‘lar edi. Ko‘rinib turibdiki, bunday bo‘lishi mumkin emas. Mana shundan ko‘rinadiki, $8:0$ “bo‘linmaga” hech bir ma’no berib bo‘lmaydi. Endi, agar $0:0=a$ bo‘lsa, u holda $0=0\cdot a$ bo‘lishi kerak. Ammo $0=0\cdot a$ tenglikda a har qanday son bo‘lishi mumkin. Ya’ni $0\cdot 11$ ham nolga teng $(0\cdot 11=0)$, $0\cdot 25$ ham nolga teng $(0\cdot 25=0)$, $0\cdot 0$ ham nol-ga teng $(0\cdot 0=0)$. Shu sababli $0:0$ amali aniq bir natija bera olmaydi. Shunday ekan, $a\neq 0$ bo‘lsa, $a:0$ ifodaga birorta ham ma’no berib bo‘lmaydi, $0:0$ amali ham ma’noga ega emas. Demak, hech bir sonni nolga bo‘lib bo‘lmaydi.

Biz endi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga quyidagi qiziqarli jadvalni taklif qilib, bu jadvalni o‘quv-chilarga o‘rgatishda qo‘shishning kommutativlik qonuni qo‘lanilishini, biror sonni ikkita qo‘shiluvchi or-qali ifodalash mumkinligini va ayirma bilan yig‘indi orasidagi bog‘lanishlarni o‘rgatishni teltiramiz.

1	2	3	4	5	6	7	8	9
2	3	4	5	6	7	8	9	10
3	4	5	6	7	8	9	10	
4	5	6	7	8	9	10		
5	6	7	8	9	10			
6	7	8	9	10				
7	8	9	10					
8	9	10						
9	10							
10								

Bu jadval bilan ishlash qiziqarli. Jadvalning satr va ustunlari qanday tuzilganini, har qanday ustun nimadan boshlanishini, nega ustundagi biror son o‘zidan oldingi sondan bir birlik katta, nega ba’zi satrlar uzun, ba’zilari esa qisqa ekanligini qarab chiqish mumkin. Bundan tashqari, diagonallarga e’tibor berish mumkin, bunda diagonalga jadval ichida takrorlanuvchi sonlar joylashganini ko‘rish mumkin. Nega 4 soni jadval ichida uch marta takrorlanadi? Chunki $4=1+3$, $4=2+2$, $4=3+1$. Ulardan ikkitasi qo‘-shishning kommutativlik qonunini ifodalab turibdi. 6 soni esa bu jadval ichida besh marta uchraydi, chunki

$6=1+5=5+1=2+4=4+2=3+3.$ Bu qoida esa sonni ikkita qo‘shiluvchiga ajratish masalasi bo‘lib, juda muhimdir.

Shunisi juda muhimki, bu jadvaldan sonlarni ayirishda ham foydalanish mumkin. Masalan, $10-4=6,$ chunki 10 soni 4-satr bilan 6-ustun kesishgan joyda turibdi. Ya’ni, $10=4+6,$ shu sababli ham $10-4=6.$ mana, shunday qilib, birinchi sinf o‘quvchisiga qo‘shish bilan ayirish orasidagi bog‘lanishni o‘rgatish mumkin.

Hozirga qadar biz birinchi o‘nlik Ichida qo‘shish haqida gapirdik, boshqacha aytganda, shunday qo‘shish haqida gapirdikki, unda har qaysi qo‘shiluvchigina emas, balki yig‘indi ham undan katta bo‘lmaydi. Ammo birinchi sinf o‘quvchisining xazinasi tez ko‘payadi, u 1 dan 10 gacha bo‘lgan har qanday sonni qo‘shishni, shuningdek, nolni qo‘shish va ayirishni o‘rganadi. Shu bilan u $a+0=a$ qoidasining mazmunini egallaydi, bundan tezda $a-0=a$ ekanini ham o‘zlashtirib oladi.

Shuni eslatish kerakki, ba’zi boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari bu qoidani “hech nimani qo‘shish” va “hech nimani ayirish” deb ta’riflashadi. Bunday sharhlash juda xatodir. Bunday sharh o‘quvchini nol – bu hech nima, degan fikrlashga olib keladi. Ammo nol matematikada muhim rol o‘naydigan sondir. Buning o‘rniga bolalarga shuni xotirada eslab qolishni taklif qilish kerakki, nolni qo‘shish qo‘shiluvchini o‘zgartirmaydi: agar biror songa nol qo‘shilsa, natijada shu sonning o‘zi hosil bo‘ladi. Ana shuning o‘zi birinchi sinf o‘quvchisiga $a+0=0$ aksiomasi haqida gapirib berishdir.

Birinchi o‘nlik chegarasidan chiqib, o‘quvchilar eng oldin 0 dan 10 gacha bo‘gan har qanday sonni qo‘shishni o‘rganadilar. Bunda yig‘indi 0 dan 20 gacha bo‘lgan sonlarni qabul qiladi. Natijada qo‘shish jadvali endi kattaroq bo‘ladi. Masalam, ularga $7+5=12$ ekanligini qanday tushuntirish mumkin? Bu yerda sizga qo‘shishning assotsiativligi yordam beradi. 7 ga birdaniga 5 ni emas, oldin 3 ni, so‘ngra 2 ni qo‘shish kerak:

$$7+5=7+(3+2)=(7+3)+2=10+2=12.$$

Endi esa bolaning qo‘lidan hech nima kelmasin, deylik. Masalan, u $8+6$ qancha bo‘lishini hisoblay olmasin. Siz uni bunday savollar ketma-ketligi bilan to‘g‘ri yo‘lga solib borishingiz mumkin:

$8+6$ – bu 10 dan tatami?

10 hosil bo‘lishi uchun 8 ga nimani qo‘shish kerak?

Shundan keyin siz 6 ni 8 ga birdaniga emas, bo‘laklab qo‘shishni, oldin 2 ni, so‘ngra qolganlarini qo‘shishni taklif qilasiz. Ushbu hosil bo‘ladi.

$$8+6=8+(2+4)=(8+2)+4=10+4=14.$$

Agar siz bola bilan bu aqliy ishlar ketma-ketligini har bir qiyinchilikka uchragan holatda chidam bilan takrorlasangiz, u buni asta-sekin o‘zlashtiradi va unda o‘zlashtirish ongli ravishda bajarilishiga erishasiz.

Xuddi shunday o‘quvchilarga ayirish amalini ham tushuntirish mumkin. Masalan,

$$14-6=14-(4+2)=(14-4)-2=10-2=8.$$

Endi ko‘paytirish haqida. Ko‘paytirish birxil sonlarni qo‘shishni qisqa yozish sifatida kiritiladi:

$$7\cdot 4=7+7+7+7,\ \ 1\cdot 6=1+1+1+1+1+1.$$

Sonning birga ko‘paytmasi, masalan, $5\cdot 1$ alohida anilashni talab qiladi, chunki $5\cdot 1=5$ ifodada hech qanday yig‘indi yo‘q, bir xil qo‘shiluvchilarni qo‘shish ham yo‘q. Biz, ta’rifga ko‘ra, $a\cdot 1=a$ deb va agar sonlardan biri (masalan, b) birga teng bo‘lsa, ko‘paytirishning kommutativlik qonuni $a\cdot b=b\cdot a$ ni tushuntirish oson. Chunonchi,

$$4\cdot 1=1\cdot 4=1+1+1+1=4.$$

Distiributivlik qonuni ham shunga o‘xshash tushuntiriladi. Masalan,

$$8\cdot(3+2)=8\cdot 3+8\cdot 2=(8+8+8)+(8+8)=24+16=40.$$

Tahlil va natija (Analysis and results). Boshlang‘ich sinf o‘qituvchisining quyidagi kamchiliklarga yo‘l qo‘yishi ko‘p uchraydi. Bular: $a\cdot 0=0$ tenglikning isbotini o‘rganmaganligi, $a=b+c$ faqat yig‘indini yoki $a-b=c$ faqat ayirmani alohida ishlatishi, ularni bir-biriga bog‘lashni keltirmasligi, har qanday sonni nolga bo‘lib bo‘lmasligini isbotini o‘rganmaganligi. Natijada o‘quvchilarda matematika fanini o‘zlashtirish va mustaqil qarorlar qabul qilishda bo‘shliqlar yuzaga kelish mumkin. Bu maqolada yu-

qaridagi kamchiliklarga yechimlar keltirilgan bo‘lib, o‘qituvchi ularni o‘zlashtirsa natijada uning matematika darsini tushuntirishdagi bilimlari yanada chuqurlashadi.

Xulosa (Conclusion). Kommutativlik, assotsiativlik va distributivlik amallar qonunlarini tushuntirishning sodda ko‘rinishi keltirildi. Ayirish amalini qo‘shish amali orqali ifodalash ta’rifi yozildi. Har qanday sonni nolga bo‘lib bo‘lmasligi sharti ko‘rib chiqildi. Qiziqarli jadval yordamida o‘quvchida shakillanishi kerak bo‘lgan qo‘shishning kommutativlik, bir sonning ikki qo‘shiluvchi yig‘indisi orqali ifodalanishi va ayirma bilan yig‘indi orasidagi bog‘lanishlar o‘rganildi. Bundan tashqari, ko‘paytirishning kommutativlik va distributivlik qonunlarini sodda masalalar yordamida o‘quvchiga qanday yetkazish mumkinligi tushuntirildi. Bu natijalarni o‘rgangan boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari matematik bilim va ko‘nikmalarini yanada shakillantirishga erishadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘xati (References):

[1]. V.G.Boltyanskiy, G.G.Levitas. “Hujumda matematika”. T., “Yosh gvardiya” nashriyoti, 1983.
[2]. “Fizika matematika va informatika”, ilmiy-uslubiy jurnal, 4-son, T., “Sharq”, 2010.
[3]. О.Разумовская. «Математика для младших школьников. 1–4 классы”, № 3, FGOS, 2018.
[4]. Shell Education. “180 Days of Math for Fifth Grade”. Publishing, 2011.

Aqimova Nodira Rajabboyevna (Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU Xorijiy filologiya fakulteti tyutori, mustaqil tadqiqotchi; g-mail: nodiraakimova27@gmail.com)

OLIY TA’LIM MUASSASASI TYUTORI FAOLIYATINI TASHKIL ETISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK YO‘NALISHLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada oliy ta’lim muassasalarida tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etishning pedagogik-psixologik yo‘nalishlari o‘rganiladi. Tyutorning talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ta’siri, ularning o‘quv motivatsiyasini oshirishda va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini shakllantirishda tutgan o‘rni tahlil qilinadi. Maqolada zamonaviy pedagogik yondashuvlar va psixologik metodlar asosida tyutorlik faoliyatining mazmuni va ahamiyati yoritilib, o‘quv jarayonining samaradorligini oshirishga qaratilgan usullar tavsiya qilinadi. Shuningdek, tyutorlik tizimining talaba va o‘qituvchi o‘rtasidagi kommunikativ jarayonga ta’siri ham ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *tyutor, oliy ta’lim, pedagogik yondashuvlar, psixologik metodlar, o‘quv motivatsiyasi, shaxsiy rivojlanish, kommunikatsiya, ta’lim jarayoni, kasbiy kompetensiyalar, samaradorlik.*

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАПРАВЛЕНИЯ ОРГАНИЗАЦИИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ТЬЮТОРА В ВУЗЕ

Аннотация. *В статье рассматриваются педагогико-психологические аспекты эффективной организации тьюторской деятельности в высших учебных заведениях. Анализируется роль тьютора в личностном и профессиональном развитии студентов, повышении их учебной мотивации и формировании навыков самостоятельного мышления. Освещаются содержание и значимость тьюторской деятельности на основе современных педагогических подходов и психологических методов, а также предлагаются рекомендации по повышению эффективности учебного процесса. Дополнительно исследуется влияние тьюторской системы на коммуникативный процесс между студентами и преподавателями.*

Ключевые слова: *тьютор, высшее образование, педагогические подходы, психологические методы, учебная мотивация, личностное развитие, коммуникация, учебный процесс, профессиональные компетенции, эффективность.*

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL DIRECTIONS OF ORGANIZING THE ACTIVITY OF THE TUTOR OF THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

Annotation. *This article examines the pedagogical and psychological directions for organizing tutoring activities in higher education institutions effectively. It analyzes the tutor's role in influencing students' personal and professional development, enhancing their learning motivation, and fostering independent thinking skills. The content and significance of tutoring activities are highlighted based on modern pedagogical approaches and psychological methods, with recommendations provided to improve the efficiency of the educational process. Additionally, the article explores the impact of the tutoring system on the communicative process between students and teachers.*

Keywords: *tutor, higher education, pedagogical approaches, psychological methods, learning motivation, personal development, communication, educational process, professional competencies, efficiency.*

Kirish. Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini muvaffaqiyatli tashkil etish va talabalarni zamonaviy mehnat bozoriga mos ravishda tayyorlash ta’lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, tyutorlik faoliyatining ahamiyati tobora ortib bormoqda. Tyutor – bu talabalarni nafaqat bilim olish jarayonida, balki shaxsiy va kasbiy rivojlanishga yo‘naltiruvchi hamda ularga pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashni amalga oshiruvchi mutaxassis sifatida e’tirof etiladi. Bugungi kunda tyutorlar talabalarning mustaqil ta’lim olish qobiliyatlarini rivojlantirish, ularning ijtimoiy va psixologik muammolarini hal qilishga yordam berish, ta’lim motivatsiyasini oshirish va shaxsiy maqsadlarni belgilashda muhim rol o‘ynaydi. Zamonaviy ta’lim jarayonida talabalarning faolligini oshirish va ularda mas’uliyat hissini shakllantirish maqsadida tyutorlik faoliyatini to‘g‘ri tashkil etish dolzarb vazifalardan biridir. Bu jarayon talabalar ehtiyojlariga mos yondashuvlarni talab qiladi. Tyutorlik nafaqat ma’lum bir bilimlarni o‘rgatish bilan cheklanib qolmay, balki talabalarni mustaqil qaror qabul qilish, ijodiy fikrlash va o‘z qobiliyatlarini to‘liq namoyon etish imkoniyatlari bilan ta’minlaydi. Shu sababli tyutorlik faoliyatining pedagogik-psixologik yo‘nalishlarini ilmiy jihatdan o‘rganish va amaliyotda qo‘llash ta’lim samaradorligini oshirish uchun muhimdir. Mazkur tadqiqotda tyutorlik faoliyatining mohiyati, uning oliy ta’limdagi o‘rni, shuningdek, pedagogik va psixologik jihatlari chuqur tahlil qilinadi. Talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasidagi kommunikatsiyaning samaradorligini oshirish, individual yondashuvlarni qo‘llash va ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi. Shu orqali nafaqat ta’lim sifatini yaxshilash, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatlarini ta’minlash ham nazarda tutiladi. Mazkur maqola oliy ta’lim tizimida tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etishga doir nazariy va amaliy masalalarni yoritib berish bilan birga, ta’lim jarayonida tyutorning tutgan o‘rnini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Bu esa kelgusida ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlarni qo‘llash uchun yangi imkoniyatlarni ochib beradi.

Asosiy qism. Tyutorlik faoliyati zamonaviy ta’lim jarayonida talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini qo‘llab-quvvatlovchi muhim pedagogik-psixologik mexanizm sifatida namoyon bo‘lmoqda. Tyutor talabalarga nafaqat o‘quv jarayonini boshqarishda yordam beradi, balki ularning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini shakllantirishda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Oliy ta’lim muassasalarida tyutorlarning vazifasi o‘quv jarayonining samaradorligini oshirish, talabalarning individual ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda ularga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatishdir.

Tyutorning ta’lim jarayonidagi o‘rni quyidagicha namoyon bo‘ladi. Har bir talabaning bilim darajasi, qiziqishlari va rivojlanish imkoniyatlarini tahlil qilish orqali ularga individual o‘quv rejasini ishlab chiqish. Talabalarning ta’lim olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish, ularni o‘z maqsadlariga erishishga undash. Talabalarning ta’lim jarayoniga mas’uliyatli yondashuvini shakllantirish. Talabalarning stress va psixologik qiyinchiliklarini yengishda yordam berish. Tyutorning samarali faoliyati zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan uzviy bog‘liq. Tyutorlar quyidagi pedagogik tamoyillarga amal qiladi. Har bir talabaning ehtiyojlari va qobiliyatlarini hisobga olgan holda ta’lim berish. Bu yondashuv talabalar orasidagi tafovutlarni hisobga olib, ularning o‘ziga xos xususiyatlarini rivojlantirishga qaratilgan. Muammoli vaziyatlar, rolli o‘yinlar va amaliy mashg‘ulotlar orqali talabalarning o‘quv jarayoniga faol ishtirokini ta’minlash. Talabalarni o‘z ta’lim jarayonini tahlil qilish va o‘zlarini baholash ko‘nikmalarini rivojlantirishga yo‘naltirish. Talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida samarali muloqotni ta’minlash, jamoaviy ish ko‘nikmalarini rivojlantirish. Tyutorlik faoliyatida psixologik metodlar muhim o‘rin tutadi. Talabalarning o‘quv motivatsiyasini oshirish, stressni kamaytirish va ularda o‘ziga ishonchni shakllantirish uchun quyidagi metodlardan foydalanish lozim. Talabalar psixologik holatini aniqlash uchun testlar va so‘rovnomalar qo‘llash. Shaxsiy rivojlanish va ijtimoiy moslashuvga qaratilgan mashg‘ulotlar o‘tkazish. Talabalar bilan muloqotda samimiylik va tushunishni ta’minlash. Bugungi raqamli davrda innovatsion texnologiyalar tyutorlik faoliyatining ajralmas qismiga aylanib bormoqda. Masofaviy ta’lim platformalari, elektron o‘quv materiallari va sun’iy intellekt imkoniyatlari talabalarga individual yondashuvni ta’minlashda yangi ufqlarni ochib beradi. Tyutorlar quyidagi texnologiyalardan samarali foydalanishi mumkin. Learning Management System (LMS) o‘quv jarayonini boshqarish va monitoring qilish uchun platformalar. Virtual va qo‘shma reallik texnologiyalari. O‘quv jarayonini yanada qiziqarli va interaktiv qilish. Talabalar bilan doimiy aloqada bo‘lishni ta’minlash. Talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasidagi kommunikatsiyaning ahamiyati tyutorlik faoliyatida kommunikatsiya jarayoni alohida ahamiyatga ega. Talabalar va o‘qituvchilar o‘rtasida ochiq va samarali muloqotni ta’minlash o‘quv jarayonining samaradorligini oshiradi. Bunda tyutor quyidagi vazifalarni bajaradi.

Talabalar va professor-o‘qituvchilar o‘rtasidagi bog‘lanishni mustahkamlash. Talabalar savollariga javob berish va ularga yo‘l-yo‘riq ko‘rsatish. O‘quv muhitini yaxshilash: samimiy va qo‘llab-quvvatlovchi muhitni yaratish. Tyutorlik faoliyatining samaradorligini oshirish bo‘yicha tavsiyalar tyutorlar uchun mun-

tazam ravishda malaka oshirish kurslarini tashkil etish. Ta’lim jarayonida interaktiv va innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish. Talabalar bilan ishlashda diagnostik va refleksiv metodlarni qo‘llash. O‘quv jarayonida talabalar ehtiyojlarini hisobga olgan holda moslashuvchan yondashuvni joriy etish. Tyutorlik faoliyatining pedagogik-psixologik yo‘nalishlarini chuqur o‘rganish va amaliyotga tadbiq etish ta’lim sama-+radorligini sezilarli darajada oshiradi. Zamonaviy yondashuvlar va texnologiyalar yordamida tyutorlik tizimi nafaqat talabalarning akademik yutuqlarini, balki ularning shaxsiy va kasbiy rivojlanishlarini ham ta’-minlash imkonini beradi. Shu bois tyutorlarning pedagogik va psixologik malakasini oshirish, ta’lim jarayoniga innovatsion metodlarni joriy qilish dolzarb masalalar qatorida turadi.

Empirik tahlil. Oliy ta’lim muassasalarida tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etish va uning talabalarga ta’sirini o‘rganish maqsadida empirik tadqiqotlar o‘tkazish muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqotlar orqali tyutorlik faoliyatining ta’lim jarayoniga ta’siri, talabalarning o‘quv motivatsiyasi, kommunikativ ko‘nikmalari va mustaqil fikrlash qobiliyatlariga bo‘lgan ta’siri aniqlanadi. Empirik tahlil natijalari, ayniqsa, tyutorlarning ish jarayonida duch keladigan muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo‘-yicha samarali strategiyalar ishlab chiqishda muhim rol o‘ynaydi. Mazkur tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi. Tyutorlar va talabalar o‘rtasida o‘tkazilgan so‘rovnoma orqali ularning o‘zaro hamkorligi, o‘quv jarayonining samaradorligi va psixologik qo‘llab-quvvatlash darajasi baholanadi. Tyutorlar va talabalar bilan chuqurlashtirilgan suhbatlar o‘tkazilib, ularning ehtiyojlari va duch keladigan muammolari aniqlandi. Talabalar va tyutorlar o‘rtasidagi muloqot va hamkorlik jarayoni kuzatilib, o‘quv jarayonida yuzaga keladigan holatlar tahlil qilindi. So‘rovnoma va intervyular natijalari statistik usullar yordamida qayta ishlanib, umumiy xulosalar chiqarildi. Tadqiqotda 5 ta oliy ta’lim muassasasidan 200 nafar talaba va 50 nafar tyutor ishtirok etdi. Ishtirokchilar orasidan turli fakultetlar va kurslarda ta’lim olayotgan talabalar tanlab olindi. Ushbu tanlov talabalarning ta’limdagi ehtiyojlari va qiyinchiliklarini qamrab olish imkonini berdi. Tadqiqot natijalariga ko‘ra, tyutorlar bilan samarali hamkorlik qilgan talabalar orasida o‘quv motivatsiyasi sezilarli darajada yuqori ekanligi aniqlandi. So‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatdiki. 80% talaba tyutorlarning ko‘rsatmalari ularning o‘z-o‘zini rivojlantirishga undaganligini ta’kidladi. 70% talaba tyutor bilan individual ishlash o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishni oshirganligini qayd etdi. 60% talaba tyutorlarning psixologik qo‘llab-quvvatlashi o‘ziga bo‘lgan ishonchni kuchaytirganligini bildirdi. Tahlil shuni ko‘rsatdiki, tyutorlik faoliyati talabalar mustaqil o‘qish ko‘nikmalarini rivojlantirishda muhim omil hisoblanadi. Tyutorlarning individual o‘quv rejalari asosida ishlagan talabalar o‘z vaqtini samarali boshqarish qobiliyatini rivojlantirishda yuqori natijalarga erishgan. Mustaqil o‘qishga yo‘naltirilgan talabalarning 75% o‘z bilimini chuqurlashtirish uchun qo‘shimcha manbalarni o‘rganishga moyil ekanligini bildirgan. Tyutorlarning talabalar bilan doimiy muloqoti ularning kommunikativ ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirganligi qayd etildi. So‘rovnoma ishtirokchilarining 85% tyutor bilan samarali muloqot qilish orqali jamoada ishlash va o‘z fikrini aniq ifodalash qobiliyatini yaxshilagan. Intervyu natijalari talabalarning o‘zaro kommunikatsiyasida tyutorlarning “ko‘prik” vazifasini bajarishini tasdiqladi. Tyutorlar tomonidan qayd etilgan asosiy muammolar quyidagilardan iborat. 60% tyutor ta’lim jarayonida talabalarning turli ehtiyojlari va qiziqishlarini hisobga olishda qiyinchiliklarga duch kelgan. 50% tyutorning fikriga ko‘ra, o‘quv jarayonida innovatsion texnologiyalarni qo‘llash uchun yetarli resurslar mavjud emas. 40% tyutor talabalarning past motivatesiyasi va o‘zini boshqarish ko‘nikmalarining sustligi ta’lim samaradorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatganligini bildirgan. Empirik tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tyutorlik faoliyatining samaradorligi ko‘p jihatdan talabalarning ehtiyojlarini to‘g‘ri aniqlash, ularga individual yondashish va pedagogik-psixologik qo‘llab-quvvatlashga bog‘liq. Shuningdek, tyutorlarning malakasi va zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash qobiliyati ta’lim jarayonining muvaffaqiyatini ta’minlashda muhim omillar hisoblanadi. Tyutorlar uchun muntazam ravishda malaka oshirish kurslarini tashkil etish, ularga innovatsion texnologiyalardan foydalanish imkoniyatini yaratish va o‘quv resurslarini kengaytirish zaruriy ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Mazkur empirik tahlil oliy ta’lim muassasalarida tyutorlik faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqish uchun mustahkam poydevor bo‘lib xizmat qiladi.

Xulosa. Oliy ta’lim muassasalarida tyutorlik faoliyatini samarali tashkil etish, zamonaviy ta’lim jarayonida ta’lim sifati va samaradorligini oshirishning muhim vositalaridan biri hisoblanadi. Ushbu tadqiqot davomida tyutorlik faoliyatining pedagogik-psixologik asoslari, uning ta’lim tizimidagi ahamiyati va samaradorligi chuqur tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tyutorlarning talabalarga individual yondashuvi, pedagogik va psixologik qo‘llab-quvvatlash imkoniyatlari nafaqat ta’lim jarayonining samaradorligini oshiradi, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ham ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Tyutorlik faoliyatining asosiy vazifasi talabalar o‘rtasida o‘z-o‘zini rivojlantirish ko‘nikmalarini shakllantirish, o‘quv motivatsiyasini oshirish va ularni ijtimoiy hayotga tayyorlashdan iborat. Bunda tyutorlarning

ta’lim jarayonida quyidagi yo‘nalishlarda faoliyat olib borishi muhim ahamiyat kasb etadi. Har bir talabaning ehtiyojlarini chuqur o‘rganib, individual o‘quv rejalarini ishlab chiqish. Faol ta’lim usullari orqali talabalarning mustaqil fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirish. Talabalarning psixologik barqarorligini ta’minlash, stress va muammolarni bartaraf etishga ko‘maklashish. Innovatsion texnologiyalardan foydalanish. Masofaviy ta’lim platformalari va interaktiv metodlarni joriy etish orqali o‘quv jarayonining qiziqarli va samarali bo‘lishini ta’minlash. Kommunikatsiya va hamkorlikni rivojlantirish. Talabalar va professor-o‘qituvchilar o‘rtasida ochiq va samarali muloqotni yo‘lga qo‘yish. Tadqiqot davomida amalga oshirilgan empirik tahlillar tyutorlik faoliyatining ta’lim samaradorligiga sezilarli ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Talabalarning 80% i tyutorlik faoliyati natijasida o‘z o‘quv motivatsiyasining oshganligini ta’kidladi. Tyutorlarning individual yondashuvlari talabalar orasida mustaqil ta’lim olish ko‘nikmalarini rivojlantirishga yordam bergan. Samarali kommunikatsiya talabalarning ijtimoiy ko‘nikmalarini yaxshilagan va ularni jamoada ishlashga tayyorlagan.

Tyutorlik faoliyatini takomillashtirish bo‘yicha tavsiyalar. Tadqiqot natijalari asosida oliy ta’lim muassasalarida tyutorlik faoliyatini takomillashtirish uchun quyidagi tavsiyalar ishlab chiqildi. Tyutorlar uchun muntazam ravishda pedagogik va psixologik malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarur. Innovatsiyalarni joriy qilish. Ta’lim jarayonida zamonaviy texnologiyalardan foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish lozim. Resurslar bilan ta’minlash. Tyutorlik faoliyatini amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan materiallar va resurslarni taqdim etish talab etiladi. Monitoring tizimini joriy qilish. Tyutorlik faoliyatining samaradorligini baholash uchun muntazam monitoring va tahlillarni yo‘lga qo‘yish lozim. Talabalar ehtiyojlarini o‘rganish. Har bir talabaning individual ehtiyojlari va qiziqishlarini o‘rganish asosida ta’lim jarayoniga moslashuvchan yondashuvni ta’minlash zarur. Shunday qilib, tyutorlik faoliyati nafaqat ta’lim tizimining muhim tarkibiy qismi sifatida, balki talabalarning shaxsiy va kasbiy yuksalishida asosiy omil sifatida qaraladi. Kelgusida tyutorlik faoliyatini rivojlantirish bo‘yicha olib boriladigan ishlar, ta’lim jarayonida innovatsion yondashuvlarni keng qo‘llash va ta’lim sifatini yanada oshirish uchun xizmat qiladi. Ushbu tadqiqotdan olinadigan xulosalar tyutorlarning oliy ta’limdagi o‘rnini mustahkamlash hamda pedagogik-psixologik yondashuvlarni rivojlantirishga asos bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Азизхўжаев, А.А. Педагогик технологиялар ва педагогик маҳорат. Тошкент, “Ўқитувчи”, 2014.

(2). Каримов, И.А. Таълим ва маърифат – тараққиётнинг асосий омили. Тошкент, “Ўзбекистон”, 1997.

(3). S.Ivanova, L.Smith. Tutoring in Higher Education: Enhancing Student Success. Springer, 2020.

(4). Vygotsky, L.S. Mind in Society. The Development of Higher Psychological Processes. Cambridge, Harvard University Press, 1978.

(5). Knowles, M. The Modern Practice of Adult Education. From Pedagogy to Andragogy. Chicago Association Press, 1980.

(6). Woolfolk, A. Educational Psychology. Boston, Pearson, 2019.

(7). UNESCO. World Education Report: Teachers and Teaching in a Changing World. Paris, UNESCO Publishing, 1998.

(8). Ҳайдаров, Ж. Инновацион таълим технологиялари. Тошкент, “Фан”, 2019.

(9). Davlatov, B. Oliy ta’limda pedagogik monitoring tizimi. Toshkent, “Fan va texnologiya”, 2021.

(10). Trigwell, K.,&Ashwin, P. Understanding Student Learning in Higher Education. Oxford, Oxford University Press, 2015.

Radjabov Rashid Farxadovich (UrDU “Texnologik ta’lim” kafedrasi dotsenti v.b.)

UMUMIY O‘RTA TA’LIM MAKTABLARI O‘QUVCHILARINI XALQARO REYTING VA INDEKSLARIGA OID SINOVLARGA TAYYORLASH SAMARADORLIGINI OSHIRISH YO‘NALISHLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqola umumiy o‘rta ta’lim maktabi o‘quvchilarini xalqaro reyting va indekslarda baholash bo‘yicha so‘rov tadbirlariga tayyorlash samaradorligini oshirish muammolari tahliliga bag‘ishlanadi. Maqolada xalqaro reyting va indekslar sinovlariga tayyorlanish bo‘yicha xorijiy mamlakat tajribasi tahlil qilingan va bu bo‘yicha bizda olib borilayotgan ishlarni yaxshilashga doir takliflar keltirilgan.*

Kalit so‘zlar: *maktab, politexnik, predmetlararo aloqadorlik, fakultativ, kompetensiya, xalqaro reyting, amaliy yo‘nalganlik, qonun, qoida, hodisa, vaziyat.*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПОДГОТОВКИ УЧАЩИХСЯ ОБЩИХ СРЕДНИХ ШКОЛ К МЕЖДУНАРОДНЫМ РЕЙТИНГОВЫМ И ИНДЕКСНЫМ ЭКЗАМЕННАМ

Аннотация. *Данная статья посвящена анализу проблем повышения эффективности подготовки учащихся общеобразовательных школ к опросам по оцениванию в международных рейтингах и индексах. В статье анализируется опыт зарубежного государства по подготовке к международным рейтинговым и индексным тестам, а также предлагаются предложения по совершенствованию работы в этом направлении в наших общеобразовательных школах.*

Ключевые слова: *школа, политехнический, межпредметная связь, факультатив, компетенция, международный рейтинг и индекс, практическая направленность, закон, закономерность, положение.*

DIRECTIONS FOR INCREASING THE EFFECTIVENESS OF PREPARING STUDENTS OF GENERAL SECONDARY SCHOOLS FOR INTERNATIONAL RANKING AND INDEX EXAMINATIONS

Annotation. *This article is devoted to the analysis of the problems of increasing the efficiency of preparing secondary school students for assessment surveys in international rankings and indices. The article analyzes the experience of foreign countries in preparing for international rating and index tests, and also offers proposals for improving work in this direction in our secondary schools.*

Keywords: *School, polytechnic, interdisciplinary connection, elective, competence, international rating and index, practical orientation, law, regularity, regulation.*

Kirish. Har qanday jamiyatning ravnaqi, ijtimoiy, siyosiy, iqtisodiy barqarorligi shu mamlakat fuqarolarining intellektual, axloqiy salohiyatining yuksak darajada rivojlanganligiga bog‘liq. Zero, jamiyatimizning ma’naviy yangilanishida, ijtimoiy yo‘naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantirishda jahon hamjamiyatiga qo‘shilishini ta’minlaydigan demokratik huquqiy davlat qurish masalasi ustuvor mezon sifatida muhim rol o‘ynaydi.

Bugungi globallashuv jarayonida, modernizasiyalashayotgan va shiddat bilan rivojlanib borayotgan ijtimoiy hayotda ta’lim tizimini tubdan isloh qilish davr talabi bo‘lib bormoqda. Mamlakatimizda olib borilayotgan ta’lim sohasini yangi bosqichga olib chiqish, uning rivojlanish bosqichida, albatta, barcha sohani qamrab olishi va kerak bo‘lsa, kadrlar tayyorlash sifatini tubdan isloh qilish nazarda tutilgan. Ushbu maqsadga erishishda professional kadrlarda ham kasbiy, ham shaxsiy kompetensiyalarini rivojlantiribgina qolmay, endilikda ularning xorijiy mamlakatlar bilan o‘z kasbiy va ilmiy faoliyatini rivojlantirishda aloqalarini rivojlantirishga ham e’tibor qaratishimizni talab etmoqda.

O‘zbekiston Respublikasining 2022–2026-yillarga mo‘ljallangan yangi O‘zbeksitonning taraqqiyot strategiyasining IV bo‘limi “Adolatli ijtimoiy siyosat yuritish, inson kapitalini rivojlantirish” [1]mavzusida bo‘lib, 37–47-maqsadlari aynan ta’lim sohasini rivojlantirishga qaratilgandir. Aynan strategiyaning 47-maqsadi: 2026-yilga qadar 10 ta salohiyatli oliy ta’lim muassasasini QS va TNE xalqaro reytinglariga kirishga maqsadli tayyorlashga qaratilgandir. Oliy ta’lim muassalarini QS va TNE xalqaro reytinglariga kirishga maqsadli tayyorlash ishlari nafaqat oliy ta’lim muassalarida, balki umumiy o‘rta ta’lim maktablari negizida ham olib borilishi maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Chunki oliy ta’limga kirish imtihoni sinovlariga (testlarga tayyorgarlik) aynan abituriyentlar tomonidan umumiy o‘rta ta’lim maktabidan boshlanadi. Bundan tashqari, umumiy o‘rta ta’lim maktabidayoq o‘quvchilar o‘zlarining bo‘lg‘usi kasb faoliyatlari to‘g‘risida bosh qotirib, bo‘lg‘usi kasbini tanlaydi. Bozor iqtisodiyoti sharoitida bo‘lg‘usi kasb egasiga qo‘yiladigan zamonaviy talablarni inobatga olgan holda, ularni tayyorlab borish umumiy o‘rta ta’lim, kasb-hunar ta’limi va oliy ta’lim oldiga o‘ziga yarasha samarador uslub va texnologiyalardan foydalanib, ta’lim berishni taqozo qilmoqda.

Professional kadrlar o‘z bilimlarini ham texnik, ham pedagogik yo‘nalishlarda ilm, fan, ta’lim, texnika, iqtisodiyot bo‘yicha integratsiyalashgan holda qo‘llay olish tamoyillarini yaratishi lozim. Bundan esa o‘quvchilarda o‘quv predmetlaridan o‘zlashtirgan bilimlari va shakllantirilgan ko‘nikma va malakalarining ega bo‘lishning o‘zi yetarli emasligi ma’lum bo‘lmoqda. Bu degani o‘quvchilar fan predmetlaridan olgan bilimlarini o‘zaro bog‘lagan holda, real vaziyatlarda amaliy foydalana olish mexanizmi yetarli shakllanmaganligidan dalolat bermoqda. Olib borilayotgan tadqiqotdan maqsad umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilarini xalqaro PISA tadqiqot so‘rovlariga samarali tayyorlash yo‘nalishlarini taklif qilish. Tadqiqotimiz vazifasi ishlab chiqilgan yo‘nalishlarga oid ko‘rsatma va tavsiyalar ishlab chiqish.

[1] https://lex.uz/docs/5841063

Adabiyotlar sharhi. Oldingi 2022-yilda O‘zbekiston Respublikasida umumiy o‘rta ta’lim makatblari o‘quvchilari o‘rtasida xalqaro PISA tadqiqot so‘rovlari o‘tkazildi. Natijalarga nazar tashlar ekanmiz, ko‘rsatkichlarimiz talab darajasida emasligi ko‘zga tashlanib turibdi. “2022-yilda O‘zbekiston maktablari 15 yoshli o‘quvchilar bilimini baholash bo‘yicha xalqaro dastur – PISA imtihonlarida ilk marta ishtirok etgan edi. Sinov natijalariga ko‘ra, o‘zbekistonlik bolalar 81 ta mamlakat orasida matematika bo‘yicha 73-o‘rinni, tabiiy fanlar va o‘qish savodxonligi yo‘nalishlarida 80-o‘rinni egalladi”.[1] Bugungi kunda umumiy o‘rta ta’lim maktablarida ularining Xalqaro reyting va indekslariga oid natija ko‘rsatkichlarini yaxshilanishiga qaratilgan ishlar boshlab yuborilgan. Bu sinovlar 2025-yilda O‘zbektison Respublikasi maktablari ikkinchi bor sinovdan o‘tadilar. Kelgusida ko‘rsatkichlarni yaxshilash uchun bu mas’uliyatli jarayonga tayyorgarlik ko‘rish va unda munosib qatnashish unga shunga yarasha tayyorgarlik ishlarini olib borishni taqozo etadi. Biz kelgusida bu tadbirlarga o‘quvchilarni tayyorgarlash jarayonida ta’lim berishning qaysi jihatlariga e’tiborni qaratish va maqbul tayyorgarlik yo‘nalishlariga e’tiborimizni qaratdik Birinchi navbatda, biz oldindan xalqaro PISA tadqiqot so‘rovlarida qatnashib kelayotgan qo‘shni mamlakatlarning bu boradagi olib borgan ishlari, yo‘l qo‘ygan xatoliklari va tajribalari ko‘rib chiqdik. Ushbu mamlakatlar ichida PISA tadqiqot so‘rovlarida muntazam qatnashib kelayotgan Rossiya Federatsiyasida bu borada qator ishlar amalga oshirilgan. Rossiya Federatsiyasining bu sinovlarda qatnashishi tahlil qilinib, qator tadbirlar belgilab uni amalga oshirgan. Bu borada qator pedagog va psixolog olimlar tomonidan tadqiqot ishlari olib borilgan va umumlashgan xulosalar chiqarilgan. Bu boradagi o‘quvchilarining bilimiga oid kamchiliklar to‘g‘risida rossiyalik akademik E.D.Dneprovning fikrini keltirishni lozim topdik. “Farzandlarimiz PISA kabi tadqiqotlardagi muvaffaqiyatsizliklari ko‘pchilik uchun kutilmagan yangilik bo‘ldi. Ma’lum bo‘lishicha, bizning maktab o‘quvchilari: a) amaliy muammolarni farqlay olish; b) ularni yozma izohli tartibda shakllantirish; d) muammolarni vazifa formatiga o‘tkazish; e) ularni o‘zlashtirilgan bilimlar mazmuni bilan bog‘lash; f) natijalarni tahlil qilish va baholashni bilmas ekanlar. Ular faqat o‘rganganlarini takrorlash va muammolarni “namunaga ko‘ra” hal qilishga o‘rgatiladi. Bugungi kunda Rossiyada maktab ta’limining mazmuni rasmiy imtihon uchun asos bo‘la oladigan juda to‘yingan mexanik ma’lumotlar. Ushbu ta’lim mazmunini saqlab qo‘yish esa zamonaviy hayot asosi bo‘lishi o‘rniga, shubhasiz, mamlakatning raqobatbardosh emasligiga va ijtimoiy-iqtisodiy qoloqligiga asos yaratadi”,[2]deya o‘z fikrini bildirgan.

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarida fan predmetlarini o‘qitishda qo‘llanilayotgan pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlar aynan ushbu fanga oid qonun, qoidalar va hodilarni yaxshi o‘zlashtirilishiga xizmat qiladi. Biroq yuqorida keltirilgan Xalqaro reyting va indekslarda baholanishiga oid savol va masalalarni yechishda faqat ayrim holda olingan fan doirasidagi amaliy yo‘nalishdagi bilimlar yetarli bo‘lmay qoladi. Bu yerdagi savol va maslalarni yechishda aynan fanlardan o‘zaro bog‘langan kompleks bilimlar va ularning tarkibidagi qonun, qoida va hodisalarning amaliy qo‘llay olish va amaliy yo‘nalganligiga oid bilimlar talab qilinadi. Bu borada Rossiya Federatsiyasi umumiy o‘rta ta’lim maktablarida o‘tkazilgan PISA-2003 tadqiqot so‘rov natijalari bo‘yicha qilingan xulosalarni misol qilish mumkin. U yerda so‘rov natijalari bo‘yicha aniqlangan asosiy kamchiliklarga to‘xtab o‘tilgan [5].Kamchiliklar, asosan, o‘quvchilarning olgan bilimlarining real amaliy vaziyatlarda qo‘llay olishi, ularni hayotiy va ishlab chiqarishga oid sohalari bilan bog‘lay olish jarayonlariga borib taqalganligi xulosa qilingan. Ko‘rib turganimizdek, PISA dasturi bo‘yicha tadqiqotlar maktab o‘quv dasturiga muvofiq imtihonlarga emas, balki o‘quvchilarning maktabda olgan bilim va ko‘nikmalarini hayotiy vaziyatlarda qo‘llash qobiliyatini baholashga qaratilgan.

PISA tadqiqot so‘rovining tabiiy-ilmiy savodxonligini tekshirishda quyidagilar tekshiriladi. Hayotiy vaziyatlarda ilmiy nuqtayi nazardan yechish mumkin bo‘lgan muammolarni aniqlash, kuzatish va tajribalar asosida xulosalar chiqarish qobiliyati. Ushbu xulosalar shu bo‘limning asosiy maqsadi – bizni o‘rab turgan dunyoni tushunish va inson faoliyati natijasida unda sodir bo‘ladigan o‘zgarishlarni tushunish va shunga mos ravishda zarur qarorlar qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish.

Tabiiy-ilmiy savodxonlik ko‘rsatkichlarini yaxshilash bo‘yicha ko‘rilgan chora-tadbilar natijasida Rossiya Federatsiyasi umumiy ko‘rsatkichlari 2006-yil 34-o‘rin, 2009-yil 37-o‘rin, 2012-yil 35-o‘rin, 2015-yil 32-o‘rin, 2018-yil 33-o‘rinni egallagan [13].

Bizning ta’lim tizimidagi kamchiliklar ham, xuddi yuqorida qo‘shni mamlakatlardagi singari, o‘quvchilarga ta’lim berishning ma’lumot berishga ko‘proq asoslanganligi, berilayotgan bilim va shakllantirilayotgan ko‘nikma va malakalarning amaliy qo‘llanilishiga ko‘proq e’tibor qaratilmaganligi, fanlararo

[1] https://kun.uz/news/2023/12/07/pisa-natijalari-elon-qilindi-ozbekistonlik-oquvchilar-oxirgi-10-talikdan-joy-oldi

[2] Карпенко, М.Бершадская, Ю.Вознесенская. Международное исследование PISA и проблемы развития высшего образования. “Вестник общественного мнения”, 2007, № 5 (91), 45 с.

bog‘lanishlar amalga oshirilgan holda real tabiatda va maishiy hayotda uchraydigan vaziyatdagi tabiiy jarayonlar, ishlab chiqarishdagi texnik obyektlar va texnologik jarayonlarning mohiyatini yoritishga qaratilmaganligi va boshqa kamchiliklar bilan ifodalash mumkin. Ushbu so‘rovnomalardagi masalalar va topshiriqlar tabiati o‘quvchi tomonidan olgan bilimlarini nafaqat tanish sharoitda, balki boshqa notanish sharoit yoki vaziyatda ham qo‘llay olish ko‘nikmasini shaklantirilishini taqozo qiladi. Ushbu holatni sodda qilib fizik predmetiga oid ifodalaydigan bo‘lsak, o‘quvchi u o‘zlashtirgan Nyutonning mexanika qonunlarini amalda qayerda nomoyon bo‘lishi kundalik maishiy hayotda va qanday texnik obyektda va qanday texnologik jarayonda nomoyon bo‘lishiga misol keltirishda qiynaladi. Chunki u qonunni bilgani bilan undan qayerda foydalaniladi va qanday texnik obyekt va texnologik jarayonlar asosida yotishi to‘g‘risida to‘laqonli bilimga ega emas. Buning ko‘plagan sabalaridan biri fizika (kimyo, biologiya) predmetiga oid ilmiy-uslubiy va ommabop adabiyotlarda, fan o‘qituvchisi tomonidan qo‘shimcha didaktik ma’lumotlarning yetarli berilmaganidadir. Ushbu yo‘nalishdagi ishlarni yaxshilashning bir qancha yechimlarini taklif qilish mumkin.

1. Ta’lim jarayoniga politexnizm tamoyilini to‘laqonli joriy qilish. Ushbu tamoyil har bir fan predmetida o‘rganiladigan hodisa, qonun va qoidalarning zamonaviy ishlab chiqarish asoslari sifatida ochib yoritib berilishiga asoslangandir. Bunda o‘quvchilarni fizika faniga oid mavzulardagi qonun, qoida va hodisalarni yoritishda ularni hayotda va ishlab chiqarish jarayonlarida, texnik obyekt va texnologik jarayonlarda qo‘llanilishiga oid ma’lumotlar bilan qurollantirib borish zarur bo‘ladi.

2. Predmetlararo bog‘liqlikni yo‘lga qo‘yish. Bunda fizika (kimyo, biologiya) faning texnologiya fan predmeti bilan integratsiyasini ta’minlash muhim ahamiyat kasb etadi. Chunki texnologiya fan predmetida o‘quvchilarga maishiy hayotdagi va ishlab chiqarish, kasblar to‘g‘risida umumtexnik va umumkasbiy boshlang‘ich bilimlar va ma’lumotlarni beriladi, ko‘nima va malakalar shakllantiriladi.

Ushbu ishlarni amalga oshirishda quyidagi jadvaldan foydalanish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz.

Fizika (kimyo, biologiya) fan predmeti mavzulari	Qonun, qoida va hodisalar	Amalda qo‘llanishi va nomoyon bo‘lishi				Texnologiya fan predmeti mavzulari
		Tabiatda nomoyon bo‘lishi	Kundalik maishiy ishlarda	Texnik obyektning ishlash asosi sifatida	Texnologik jarayon asosi sifatida	

Bundan tashqari, texnologiya dars mashg‘ulotlarida o‘tilayotgan mavzudagi har bir mehnat usuli va mehnat operatsiyalarining, texnik obyekt va va texnologik jarayonlarning fizika (kimyo, biologiya) fanining qaysi hodisasi, qonuni va qonuniyatlari asoslanganligini ham o‘quvchilarga tushuntirib borilishi zarur bo‘ladi.

3. Mashg‘ulotlarga qo‘shimcha ravishda fan predmetiga oid fakultativ mashg‘ulotilar tashkil qilish. Bunda o‘qituvchi tomonidan o‘z fan predmeti mavzularini amaliy yo‘nalganligini o‘quvchilarga yetkazish va bundan notanish vaziyatlarda foydalana olish ko‘nikmalarini shakllantirib borish zarur bo‘ladi. Biz taklif qilayotgan yo‘nalishlar barcha muammolar yechimi sifatida qaralmay, bu borada olib borilayotgan ishlarga qo‘shimcha taklif sifatida qaralishi tarafdarimiz.

Natijalar. Tadqiqot ishi bo‘yicha muallif tomonidan o‘tkazilgan anketa so‘rovnomalari natijalari ushbu taklif qilinayotgan yo‘nalishlarning mashg‘ulotlarda qo‘llanishi samaradorligini ko‘rsatdi. Jumladan, o‘quvchi va talabalarning fizika fanidan olgan bilimlaridan amaliyotda foydalanish, texnik obyekt va texnologik jarayonlarning tabiiy fan asoslarini aniqlash ko‘rsatkichlari oshgan.

Olingan natijalarning ishonchliligi. Usbu taklif qilingan muammo yechimlari sifatida taklif qilingan yo‘nalishlar boyicha muallif tomonidan tadqiqot ishlari olib borilib nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilinga [7]. Taklif qilingan yo‘nalishlarga oid ishlar asosida 2 ta o‘quv qo‘llanma [9;10-b.] va qator maqola va tezislar chop qilingan [8,11,12].

Xulosa. Ushbu yo‘nalishda o‘quvchilarda faqat bittagina fan predmetiga oid kompetensiyalarni shakllantirish orqali PISA kabi tadqiqotlarda yaxshi natijalarga erishish mushkul masala hisoblanadi. Chunki bitta fan predmeti doirasida maishiy hayotda va ishlab chiqarishda bo‘layotgan jarayonlar tabiatini qamrab olib bo‘lmaydi. Shunday ekan, bu borada maktab o‘qituvchilarining keng qamrovli hamkorligi talab qiladnadi. Ushbu yo‘nalishdagi ishlarning to‘laqonli amalga oshirilishigina kelgusida xalqaro miqyosdagi sinovlarda yuqori ko‘rsatkichlarga erishishga yo‘l ochib beradi.

Tadqiqotimiz asosida taklif qilinayotgan yo‘nalishlarga oid ko‘rsatma va tavsiyalar:

1. Fan predmetlaridan fizika, kimyo, biologiyalar bo‘yicha mavzularning amaliyotda qo‘llanishiga oid disdaktik mazmundagi materiallar yaratilib, o‘quv jarayoniga tatbiq etilishi.

2. Fizika, kimyo, biologiyalar fan predmetlari bilan texnologiya fani aloqalar asosida o‘rganilayotgan texnik obyekt va texnologik jaraoyonlarning ilmiy asoslarini o‘quvchilarga ochib tushuntirib berish.

3. Fizika, kimyo, biologiyalar fan predmetlarini o‘qinishda politexnizm tamoyiliga to‘liq amal qilish.

4. PISA tadqiqotlariga tayyorlanish jarayonida oldin tushgan topshiriqlar mohiyatini ochib berishda o‘quvchilarning o‘zlashtirgan bilimlaridan foydalanish samaradorligini oshirish borasida ish olib borish zarur.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. Toshkent, “O‘zbekiston”, 2017, 488-bet.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 7-avgustdagi “O‘zbekiston Respublikasida uzluksiz boshlang‘ich, o‘rta va o‘rta maxsus professional ta’lim tizmini tartibga soluvchi normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to‘g‘risida”gi 466-qarori.

(3). Атутов П.Р. и др. Связь трудового обучения с основами наук. М., “Просвещение”, 1983, 128 с.

(4). Карпенко, М.Бершадская, Ю.Вознесенская. Международное исследование PISA и проблемы развития высшего образования. “Вестник общественного мнения”, 2007, № 5 (91), 47 с.

(5). Учиться в соответствии с требованиями завтрашнего дня – первые результаты PISA-2003//Новости ОЭСР, “Образование, наука, новая экономика”, 2004, № 7 «http://www oecdcentre.hse.ru/calendar/7_12_04html»

(6). Максимова В.Н. Межпредметные связи в процессе обучения. М., “Просвещение”, 1988, 192 с.

(7). Раджабов Рашид Фархадович. Изучение студентами педвуза естественнонаучных основ современного производства как фактор их профессиональной подготовки (на примере физики). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук.

(8). Раджабов Рашид Фархадович. Как улучшить естественнонаучную подготовку студентов. Журнал «Школа и производство», 1991, № 9, с. 77–78 (в соавт).

(9). Раджабов Рашид Фархадович. Учебные задания по физике и астрономии с элементами техники (8 класс). М., Институт общего образования МО РФ, 1991,76 с. (в соавт).

(10). Раджабов Рашид Фархадович. Физика, техника, технология, производство. Методическое пособие для учителей физики и трудового обучения. М., Институт общего образования МО РФ,1992, 48 с. (в соавт).

(11). Radjabov Rashid Farxadovich. Ta’limiy kompetensiyalar va fanlararo bog‘lanishlar. “Zamonaviy fan va ta’lim”, ilmiy-metodik to‘plam, 3-son, Toshkent, 2019, 176–179-betlar.

(12). Radjabov Rashid Farxadovich. Ta’limiy kompetensiyalar va ularni shakllantirishda fanlararo bog‘lanishlardan foydalanish. Научно-образовательный электронный журнал “Образование и наука в 21 веке”, выпуск 23 том 6, 2022, с. 724–729.

(13).https://www.forbes.ru/education/517267-lucsie-skoly-mira-besprecedentnyj-proval-i-cena-vysokih-po-kzatelej

Mamonov Abduzoxid Mannotovich (Samarqand viloyati Qo‘shrabot tumani 12-umimta’lim maktabi direktori; abduzohidmamonov0283@gmail.com)

AXBOROT MADANIYATINI OSHIRISHDA PISA TADQIQOT USULLARIDAN FOYDALANISHNING ILMIY-METODOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘quvchilarda axborot bilan ishlash madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishning ilmiy-metodologik asoslari keng o‘rganiladi. Bugungi kunda axborot oqimining tobora ortib borayotgani ta’lim jarayonida axborot bilan ishlash ko‘nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishni dolzarb masalalardan biriga aylantirmoqda. Shu sababli o‘quvchilarga axborotni tahlil qilish, baholash va undan samarali foydalanish bo‘yicha zamonaviy yondashuvlarni qo‘llash muhim ahamiyat kasb etadi. Maqolada, ayniqsa, xalqaro baholash dasturlaridan biri bo‘lgan PISA (Programme for International Student Assessment) tadqiqotlari misolida ta’lim tizimidagi o‘quvchilarning axborot savodxonligini oshirish masalalari yoritiladi.*

Kalit so‘zlar: *axborot madaniyati, PISA, internet, axborot, pedagogik yondashuvlar, zamonaviy ta’-lim, matn, ma’lumot.*

НАУЧНО-МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДОВ PISA ДЛЯ ПОВЫШЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ КУЛЬТУРЫ

Аннотация. *В данной статье всесторонне изучаются научно-методологические основы формирования и развития культуры работы с информацией у учащихся. В современных условиях, когда объем информационных потоков постоянно увеличивается, формирование и развитие навы-*

ков работы с информацией в образовательном процессе становится одной из актуальных задач. В связи с этим важно применять современные подходы к анализу, оценке и эффективному использованию информации учащимися. В статье, в частности, рассматриваются вопросы повышения информационной грамотности учащихся на примере международной оценки PISA (Programme for International Student Assessment).

Ключевые слова: *информационная культура, PISA, интернет, информация, педагогические подходы, современное образование, текст, данные.*

SCIENTIFIC AND METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF USING PISA METHODS TO ENHANCE INFORMATION CULTURE

Annotation. *This article comprehensively examines the scientific and methodological foundations of forming and developing students' information literacy. In today's world, where the volume of information flows is constantly increasing, developing skills for working with information in the educational process has become one of the most pressing issues. Therefore, it is essential to apply modern approaches to analyzing, evaluating, and effectively using information. The article specifically explores the enhancement of students' information literacy through the example of the international PISA (Programme for International Student Assessment) assessment.*

Keywords: *information literacy, PISA, Internet, information, pedagogical approaches, modern education, text, data.*

Kirish. Axborot madaniyati – bu insonning axborotni aniq, tizimli va samarali tarzda qabul qilishi, uni qayta ishlashi, tahlil qilishi va ijtimoiy hayotda qo‘llay olish ko‘nikmalari majmuasi hisoblanadi. Bugungi globallashgan axborot asrida ushbu salohiyatning ahamiyati yanada ortib bormoqda. Axborot madaniyatiga ega bo‘lgan shaxs yolg‘on va ishonchsiz axborotni, haqiqatdan, ajrata oladi, mustaqil tahlil yuritib, ishonchli ma’lumotlardan samarali foydalanadi hamda tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Bu esa jamiyatdagi ijtimoiy, ilmiy va texnologik jarayonlarning samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Zamonaviy ta’lim tizimi axborot madaniyatini shakllantirish va rivojlantirishga katta ahamiyat qaratmoqda. Bu borada xalqaro baholash tizimlaridan biri bo‘lgan PISA (Programme for International Student Assessment) tadqiqotlari muhim o‘rin tutadi [1]. PISA – ta’lim sifatini baholovchi xalqaro loyiha bo‘lib, har uch yilda bir marta o‘tkazilib, dunyo miqyosida o‘quvchilarning matematika, tabiiy fanlar va eng muhimi, o‘qish savodxonligi bo‘yicha bilim va ko‘nikmalarini tahlil qiladi. Ushbu tadqiqot natijalari ta’lim tizimining kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, uni yanada rivojlantirish bo‘yicha samarali strategiyalar ishlab chiqishga yordam beradi. PISA tadqiqotlari o‘quvchilarning nafaqat bilim darajasini baholash, balki ularning axborot bilan ishlash, uning ishonchliligini aniqlash, xulosalar chiqarish, mulohaza yuritish va tanqidiy tahlil qilish qobiliyatlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Asosiy qism. Axborot madaniyatini oshirishda PISA tadqiqotlaridan foydalanishning ilmiy-metodologik asoslari axborot madaniyatini oshirishda PISAning o‘qish savodxonligi bo‘yicha testlari ahamiyatlidir, chunki bu testlar o‘quvchining axborotni tushunish, tahlil qilish va qo‘llash ko‘nikmalarini baholash uchun mo‘ljallangan.

Axborot madaniyati uchun zarur bo‘lgan quyidagi ko‘nikmalar PISA tomonidan baholanadi:

1. Matnlarni tanqidiy anglash va manba ishonchliligini aniqlash.
2. Axborot manbalarini birlashtirish va umumiy mantiqni tushunish.
3. Ma’lumotni kontekstda qabul qilish va hayotiy masalalarga tatbiq etish.

Axborotni birlashtirish va tahlil qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish axborot madaniyatini oshirishda o‘quvchilarni turli manbalar bilan ishlashga yo‘naltirish muhim ahamiyat kasb etadi. PISA tadqiqotlarida turli manbalarni o‘zaro qiyoslash va tahlil qilish nazariy va amaliy asoslarga tayanadi. Shuning uchun PISA testlari asosida o‘quvchilarning bir manbadan foydalanib, boshqa manbalarni tushunishga o‘rgatish samarali uslublardan hisoblanadi [4].

PISA tadqiqotida o‘quvchilar turli xil manbalardan, xususan, ilmiy, adabiy yoki axborotli matnlardan ma’lumot olish qobiliyatini namoyon qilishlari kerak. Bu jarayonda o‘quvchilar matnning asosiy mazmunini tushunishlari, uning eng muhim va asosiy qismlarini ajratib olishlari lozim.

Axborot madaniyatini oshirishga yo‘naltirilgan metodologik yondashuvlar PISA tadqiqotlari natijalari asosida o‘quv dasturlarini ishlab chiqish muhim bo‘lib, bu dasturlar axborot bilan ishlashda o‘quvchilarga tanqidiy yondashuvni o‘rgatishga qaratilgan [5].

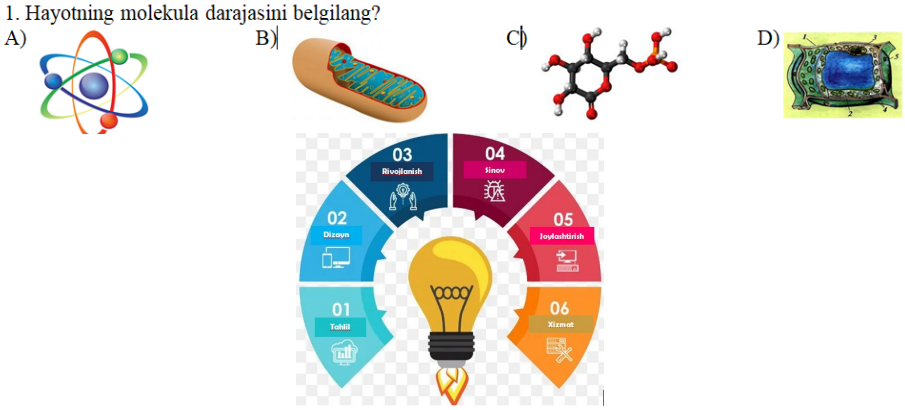
Bunda quyidagi metodologik yondashuvlar taklif etiladi:

1. Tanqidiy tahlil mashg‘ulotlari. O‘quvchilarga murakkab matnlar va turli ma’lumot manbalarini taqdim etish orqali ularni tahlil qilish qobiliyatini rivojlantirish (1-rasm).

1-rasm. Tanqidiy tahlil mashg‘uloti.

2. Ma’lumot manbalari ustidan ishlash. Axborotning turli shakllarini tushunish uchun o‘quvchilarga jadval, grafik va infografikalarni o‘rganishni o‘rgatish (2-rasm).

2-rasm. Infografiya.

3. Turli formatdagi axborotlarni birlashtirish. O‘quvchilarga matnlarni grafik yoki tasvirlar bilan bog‘lab, ularni bir butun bir mazmunli hujjat sifatida qabul qilishga o‘rgatish [6] (3-rasm).

3-rasm. Axborotlarni birlashtirish.

Bundan tashqari, axborot madaniyatini oshirishga qaratilgan interfaol mashg‘ulotlar axborot madaniyatining asosiy qismlaridan biri bo‘lgan tanqidiy fikrlashni oshirishda interfaol mashg‘ulotlar muhim o‘rin tutadi. PISA tadqiqotlari asosida quyidagi interfaol faoliyatlar tashkil etilishi maqsadga muvofiq bo‘ladi:

▪**Guruhli muhokamalar.** O‘quvchilarga ma’lumot manbasi, uning ishonchliligi va tanqidiy tahlil mavzusida bahslashish imkoniyatini berish.

▪**Turli manbalarni o‘rganish.** O‘quvchilarga bir mavzuda turli manbalardagi ma’lumotni o‘qitish va ularni birlashtirish mashg‘ulotlari tashkil qilish.

▪**Ta’limga oid videoroliklar.** O‘quvchilarga PISA tadqiqotlari asosidagi topshiriqlar orqali axborotni turli formatlarda tushunishni osonlashtiruvchi videoroliklardan foydalanish (4-rasm).

4-rasm. Ta’limga oid videoroliklar.

Bu texnologiyalar o‘quvchilarni turli matnlardan olingan axborotni tahlil qilib, uning asosida yangi kontekstlarda samarali foydalanish yo‘llarini topadilar. Bu jarayonlarda o‘quvchilarning ijodiy va tanqidiy fikrlashini, ularning muammolarga yechim topish qobiliyatini namoyon etadi. Axborotni faol qo‘llash, uni o‘zlashtirish va undan xulosa chiqarish jarayoni o‘quvchilarning axborot bilan ishlashdagi malakasini rivojlantiradi [7],[9].

Bu bosqichlarda o‘quvchilardan faqat axborotni tushunib, uni qabul qilish talab etilmaydi, balki ular o‘z bilimlarini kengaytirish va yangi ma’lumotlarni qo‘llash yo‘llarini topishga ham qodir bo‘lishlari kerak. Masalan, o‘quvchilar ma’lum bir mavzudagi ma’lumotlardan foydalanib, yangi xulosalar chiqarishi yoki turli kontekstlarda axborotni qo‘llash orqali muammolarni hal qilish yo‘llarini topishi mumkin. Axborotni qo‘llash va xulosa chiqarish bu jarayonning eng muhim bosqichlaridan biri bo‘lib, uning yordamida o‘quvchilar axborot bilan samarali ishlashni o‘rganadilar. Umuman, PISA tadqiqotida o‘qish savodxonligini baholash uchta muhim komponent orqali amalga oshiriladi: axborotni chiqarib olish va tushunish, axborotni baholash va uning mosligini aniqlash hamda axborotni qo‘llash va undan xulosa chiqarish. Bu komponentlar o‘quvchilarning axborot bilan ishlash qobiliyatini har tomonlama baholaydi va ularni zamonaviy axborot jamiyatida samarali faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Axborotni faol tushunish, tahlil qilish va qo‘llash o‘quvchilarni faqat bilimli emas, balki axborot oqimlarini to‘g‘ri boshqaruvchi, tanqidiy fikrlovchi faol shaxslarga aylantiradi [8], [11].

PISA tadqiqoti axborot tushunchasini murakkab va keng ko‘lamda o‘rganadi, chunki bu yerda axborot nafaqat bilimlar manbayi, balki yangi bilimlarni o‘zlashtirish va hayotda qo‘llash qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Umuman olganda, PISA tadqiqotida o‘qish savodxonligini baholash uchta muhim komponent orqali amalga oshiriladi: axborotni chiqarib olish va tushunish, axborotni baholash va uning mosligini aniqlash, hamda axborotni qo‘llash va undan xulosa chiqarish. Bu komponentlar o‘quvchilarning axborot bilan ishlash qobiliyatini har tomonlama baholaydi va ularni zamonaviy axborot jamiyatida samarali faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Axborotni faol tushunish, tahlil qilish va qo‘llash o‘quvchilarni faqat bilimli emas, balki axborot oqimlarini to‘g‘ri boshqaruvchi, tanqidiy fikrlovchi faol shaxslarga aylantiradi [9],[10]. Bu uch komponent axborot bilan ishlash ko‘nikmalarining ahamiyatini yaqqol ko‘rsatadi. PISA tadqiqoti axborot tushunchasini murakkab va keng ko‘lamda o‘rganadi, chunki bu yerda axborot nafaqat bilimlar manbai, balki yangi bilimlarni o‘zlashtirish va hayotda qo‘llash qobiliyati sifatida namoyon bo‘ladi.

Xulosa. Axborot madaniyatini shakllantirish uchun PISA tadqiqotlarida qo‘llaniladigan axborotni tushunish, tahlil qilish va amaliyotga joriy etishga qaratilgan metodikalardan keng foydalanish zarur. Bunday yondashuv o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish, yangiliklarga ochiq bo‘lishi va turli manbalardan olingan ma’lumotlarni tahliliy yondashuv asosida baholashiga yordam beradi. Shu bilan birga, axborot madaniyatini rivojlantirish uchun zamonaviy ta’lim jarayoniga innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar va tanqidiy tahlilga asoslangan mashg‘ulotlarni kiritish muhim ahamiyatga ega. Metodologik yondashuvlar, xususan, tanqidiy tahlil, muammoli ta’lim, mediasavodxonlik darslari hamda interfaol mashg‘ulotlar, o‘quvchilarga zamonaviy axborot muhitida muvaffaqiyatli faoliyat yuritish ko‘nikmalarini shakllantirishga yordam beradi. Ushbu yondashuvlar nafaqat bilim olish jarayonini yaxshilaydi, balki o‘quvchilarning ijtimoiy faolligini oshirish, mustaqil qaror qabul qilish va real hayotda duch keladigan axborot muammolarini samarali hal qilishiga ko‘maklashadi. Shunday qilib, axborot madaniyatini rivojlantirish nafaqat ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishlaridan biri, balki butun jamiyat taraqqiyoti uchun muhim omil hisoblanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Maxsudov R. Umumta’lim maktablari o‘quvchilarini xalqaro baholash tadqiqotlariga tayyorlash (uslubiy qo‘llanma). Samarqand, “Zar-News”, 2018, 34-bet.

(2). Hamrayev A. Axborot madaniyati (monografiya). T., “Yangi zamon print”, 2019; Hamrayev A. Axborot xavfsizligi va uni qaror toptirish mexanizmlari. “Huquq”, № 6, 2021, 58-bet.

(3). Program for International Student Assessment Overview (PISA) 2022 A Publication of the National Center for Education Statistics at IES.https://nces.ed.gov/surveys/pisa/pdf/PISABrochure.pdf

(4). Hamrayev A. Axborot madaniyati (monografiya). T., “Yangi zamon print”, 2019; Hamrayev A. Axborot xavfsizligi va uni qaror toptirish mexanizmlari. “Huquq”, № 6, 2021, 54–60-betlar.

(5). Maxsudov R. Umumta’lim maktablari o‘quvchilarini xalqaro baholash tadqiqotlariga tayyorlash (uslubiy qo‘llanma). Samarqand, “Zar-News”, 2018, 174-bet.

(6). Xo‘jamqulov U. Yoshlarning ma’naviy-axloqiy tarbiyasini axborot xurujlaridan himoya qilish va uning shartlar. “Ta’lim tizimida innovatsiya, integratsiya va yangi texnologiyalar” mavzusidagi V respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi, I kitob, НамДУ, 2020, 124-bet.

(7). Пиаже Ж. Теория, эксперименты, дискуссии. М., “Дирек-Медиа”, 2008, с. 257.

(8). Сайдутдинов Р. Ўкувчиларнинг ўкув-билиш компетенциясини ривожлантириш омиллари. “Замонавий таълим”, 2015, 3-son, 24–29-betlar.

(9). Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984, с. 301–302

(10). Джон Дьюи. Школы будущего. “Народное образование”, 2000, № 8. http://jorigami.ru/PP_corner/Classics/Dewey/Dewey_Schools_of_Future.htm

(11). Zamonaviy raqamli axborot tizimlaridan talaba-yoshlarning foydalanishida ta’limtarbiyaning ahamiyati. I.Q.Ximmatov, M.A.Sulaymonov https://mppam2024.qarshidu.uz

Sobirova Laylo Xudayberganovna (UrDU Sport faoliyati, pedagogika va psixologiya fakulteti “Yakka kurash” kafedrasi o‘qituvchisi; sobirovala7@gmail.com)

BOSHLANG‘ICH SINF O‘QUVCHILARINING EGILUVCHANLIK VA CHAQQONLIK SIFATLARINI RIVOJLANTIRISH USLUBIYATI

Annotatsiya. *Dastlabki maktab yoshidagi bolalarning egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish uslubiyatining asosiy mazmuni yoshga nisbatan mashqlar kompleksidan foydalangan holda egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish va rivojlanganlik darajasini aniqlab olishdir.*

Kalit so‘zlar: *jismoniy tarbiya, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanish, jismoniy holat, jismoniy sifatlar, egiluvchanlik, chaqqonlik, dars, harakat, jismoniy faoliyat.*

МЕТОДИКА РАЗВИТИЯ КАЧЕСТВ ГИБКОСТИ И ЛОВКОСТИ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Аннотация. *Основным содержанием методики развития качеств гибкости и ловкости у детей младшего школьного возраста является формирование и определение уровня развития качеств гибкости и ловкости с использованием комплекса упражнений, соответствующих их возрасту.*

Ключевые слова: *физическое воспитание, физическая подготовка, физическое развитие, физическое состояние, физические качества, гибкость, ловкость, урок, движение, физическая активность.*

METHODOLOGY FOR DEVELOPING FLEXIBILITY AND AGILITY QUALITIES OF PRIMARY GRADE STUDENTS

Annotation. *The main content of the methodology for developing flexibility and agility qualities in children of primary school age is to develop flexibility and agility qualities and determine the level of development using a complex of exercises appropriate to age.*

Keywords: *Physical education, physical training, physical development, physical condition, physical qualities, flexibility, agility, lesson, movement, physical activity.*

Kirish. Mamlakatimizda jismoniy tarbiya va sportni rivojlantirish uchun «Davlat dasturi» mavjud bo‘lib, asosiy maqsad maktablarda jismoniy tarbiya darslarini rivojlantirishdir. Takidlash joizki, boshlang‘ich sinflarda jismoniy tarbiya darslari egiluvchanlik, chaqqonlik, kuch va chidamlilikni rivojlantirishni o‘z ichiga olgan davlat ta’lim standartlari asosida olib boriladi hamda o‘quvchilarning jismoniy tarbiya darslarida baholanadigan jismoniy tayyorgarligi aniqlash meyorlari joriy etilgan. “Sog‘lom turmush tarzini hayotga keng tatbiq etish va ommaviy sportni yanada rivojlantirishning asosiy yo‘nalishlari biri bo‘lgan maktabgacha ta’lim, umumta’lim, o‘rta maxsus, professional va oliy ta’lim muassasalarida, korxona, tashkilot va boshqa turdagi barcha muassasalarda jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanish uchun zamonaviy moddiy-texnika bazasini shakllantirish”.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining jismoniy sifatini rivojlantirish muammosi hanuzgacha dolzarb bo‘lib qolmoqda. Hozirgi vaqtda boshlang‘ich sinf maktab yoshidagi bolalarni harakat bilim, ko‘nikma va malakalarini rivojlanishini yuqori darajada ta’minlashga, maktab jismoniy tarbita va sport tayyorgarlik jarayonida funksional va jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishga qaratilgan usul va vositalar o‘rganilgan bir qator tadqiqotlar mavjud.

Umumiy o‘rta maktab yoshidagi bolalarning jismoniy tarbiyasini rivojlantirish bo‘yicha juda ko‘plab ilmiy ishlar olib borilgan. Xususan, respublikamizda A.N.Abdiyev, I.B.Aliyev, Z.S.Artiqov, S.Q.Adilov, Z.A.Bakiyev, N.Sh.Bobomurodov, Sh.Sh.Gaziyev, A.U.G‘ofurov, O.J.Dadabayev, Sh.E.Keldierov, F.A. Kerimov, Sh.S.Mirzanov, E.T.Raxmonov, A.J.Tangriyev, N.A.Tastanov, D.Y.Tashnazarov, Sh.S. Tursunov kabi olimlar jismoniy tarbiy va sport vositalari orqali so‘g‘lon turmush tarzini shallantirish, asosiy harakat qobiliyatlarini shakllantirish va rivoklantirish muammolari bo‘yicha tadqiqotlar olib borishgan.

Natijalar. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik qobiliyatlarini shakllantirishda jismoniy tarbiya vositalari imkoniyatlari yaxlit faoliyat sifatida jismoniy tarbiya yordamida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining individual xususiyatlari har tomonlama va o‘zaro bog‘liq holda shakllantirishni ta’minlash bilan belgilanadi.

Jismoniy tarbiya fanida o‘quv jarayonining sifati ko‘p jihatdan uni rejalashtirishning to‘g‘riligiga bog‘liq bo‘lishi bilan birga, tizimlilik tamoyili jismoniy tarbiya darslar ketma-ketligini va ular o‘rtasidagi munosabatlarni, uzoq vaqt davomida sog‘lomlashtiruvchi vositalaridan uzluksiz foydalanishni talab qiladi.

O‘quv yili uchun jismoniy tarbiya fani dasturiy materialini eng samarali taqsimlash uchun dastur bo‘limlarini o‘quv yilining haftalar, oylar bo‘yicha o‘rganish ketma-ketligini belgilaydigan va har bir maktab choragida mashg‘ulotlar o‘tkazish uchun mavsumiy va iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda yillik reja-jadval tuziladi. Har bir bosqich (dastur bo‘limlari va choraklar) muayyan boshlang‘ich sinf o‘quvchilari harakat faoliyati muammolarni hal qilishni va tegishli vositalardan foydalanishni talab qiladi. Har bir bosqichdagi darslarning mazmuni oldingi va keyingi bosqichlarning mazmuni bilan uzviy bog‘liqdir, shuning uchun bunda materialni yoritishning yalpi fan bilan bogog‘liq usuli (navbat bo‘yicha) emas, balki jismoniy tarbiya vazifalarining 2–3 turini bir vaqtda qo‘llashni nazarda tutuvchi murakkab usul qo‘llaniladi. Kompleks mashg‘ulotlar mazmunining keng qamrovliligi ularning sog‘liq muammolarini hal qilishda muhim samaradorligi va uzluksizligini hamda o‘quvchilarning asosiy jismoniy sifatlarni rivojlantirish, funksional imkoniyatlar va jismoniy tayyorgarlik darajasini oshirishni ta’minlaydi.

Shuni takidlash kerakki, jismoniy tarbiyaning yetakchi vazifa asosiy hayotiy harakat faoliyatlarini (ko‘nikma va ko‘nikmalar) muvaffaqiyatli o‘zlashtirish va boshqa harakat qobiliyatlarini (tezlik, kuch, chidamlilik) yuqori samaradorlik bilan namoyon etish imkonini beradigan egiluvchanlikni, chaqqonlikni har tomonlama rivojlantirish darajasini ta’minlashdir.

Ishlab chiqilgan va taklif qilingan uslubiyatni pedagogik taqiqotlarda amalga oshirish jarayonida tajriba guruhi sinaluvchilarida sezilarli o‘zgarishlar kuzatildi (1-jadval).

Tadqiqot va nazorat guruhi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining chaqqonlik sifatining tayyorgarlik darajasini aniqlash bo‘yicha olib borilgan qiyosiy statistik tahlil natijasi quyidagilarni tashkil qildi (4.6-jadval)

Keyingi jadvalimizda tadqiqot va nazorat guruhi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik sifatining tayyorgarlik darajasini aniqlash bo‘yicha olib borilgan tajriba natijalarini qiyosiy statistik tahlil natijasi keltirilgan va quyidagilarni tashkil qildi: 1-mashq “Gimnastika o‘rindig‘ida turgan holda oyoqlar uchiga qo‘llarni uzatish” 1-sinf o‘quvchilarining natijalari tadqiqot guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o‘sishi 31.2 foizni tashkil qildi, nazorat guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o‘sishi 8.2 foizni tashkil qildi, ko‘rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ($t= 2,15$; $P<0,05$) ishonchli.

2-sinf o‘quvchilarining natijalari tadqiqot guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o‘sishi 38 foizni tashkil qildi, nazorat guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o‘sishi 5 foizni tashkil qildi, ko‘rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ($t=3,69$; $P<0,001$) ishonchli.

3-sinf o‘quvchilarining natijalari tadqiqot guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o‘sishi 21.7 foizni tashkil qildi, nazorat guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o‘sishi 7.5 foizni tashkil qildi, ko‘rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ($t=2,40$; $P<0,05$) ishonchli.

4-sinf o‘quvchilarining natijalari tadqiqot guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o‘sishi 26 foizni tashkil qildi, nazorat guruhining tajribadan oldingi va tajribadan keyingi natijalarining o‘sishi 8 foizni tashkil qildi, ko‘rsatkichlar orasidagi statistik farqlar ($t=3,02$; $P<0,01$) ishonchli.

4.6-jadval

Tadqiqot va nazorat guruhi boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining tajriba davomida chaqqonlik sifatining ko‘rsatkichlari rivojlanish dinamikasi

T/r		Sinflar	Tajriba guruhi		O‘sih foiz-da	Nazorat guruhi		O‘sish, foizda	T	P
			t/o	t/k		t/o	t/k			
1.	4x10 moksimon yugurish	1-sinf	11.06±1,7	9.18± 1.0	17	11.15± 1,75	10.59± 1.2	5.02	3.93	<0.001
		2-sinf	10.54±1,4	9.28± 1.1	12	10.60± 1,8	9.97±0 .3	6	2.63	<0.05
		3-sinf	10.16±1,6	8.34± 0.9	18	10.10± 1,65	9.51±1 .7	5.8	2.65	<0.05
		4-sinf	10.21±1,6 5	8.48± 1.0	17	10.15± 1,59	9.53±0 .8	6.1	3.57	<0.001
2.	O‘ng oyoqda turib chap oyoqni 90 gradus bukilgan holatda, qo‘llar oldinga uza-tilgan ko‘zni yumib muvo-zanat saqlash.	1-sinf	6.82±1,27	8.2±1 .3	20.2	6.09±1 .0	6.42±0 .9	5.5	4.90	<0.001
		2-sinf	5.48±0,9	6.7±1 .2	22.3	5.70±0 ,98	5.96±0 .8	4.6	2.23	<0.05
		3-sinf	2.87±0,4	3.73± 1.0	30.2	2.69±0 ,4	2.84±0 .7	5.9	3.17	<0.01
		4-sinf	4.49±0,74	5.89± 0.9	31.4	4.70±0 ,66	5±0.8	6.5	3.22	<0.01
3.	80 sm.li 2 ta diametr chi-ziq plus shak-lida bo‘lib, chiziqlarni bosmasdan turib sakrash	1-sinf	1.75±0,3	2.3±1 .0	31.4	1.62±0 ,2	1.74±0 .6	7.6	2.9	<0.01
		2-sinf	1.80±0,3	2.61± 1.1	45	1.71±0 ,23	1.82±1	6.9	2.31	<0.05
		3-sinf	1.30±0,1	1.97± 0.4	52	1.40±0 ,2	1.94±0 .3	11	0.26	>0.05
		4-sinf	2.65±0,45	4±1.1	50.9	2.49±0 ,35	2.86±0 .8	14.8	3.65	<0.001

Muhokama. Tadqiqotimiz, asosan, Xorazm viloyati Maktabgacha ta’lim va umumiy o‘rta ta’lim vazirligiga qarashli bo‘lgan Bog‘ot tumani 6-umumiy o‘rta ta’lim maktab boshlang‘ich sinf o‘quvchilari va Urganch shahar 19-umumiy o‘rta ta’lim maktabi boshlang‘ich sinf o‘quvchilari bo‘lib, biz olib borgan tadqiqotimiz davomida maktab o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish bo‘yicha maxsus mashqlar kompleksidan foydalandik va quyidagi natijalarga erishdik: boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining chaqqonlik 28,7%ga va egiluvchanlik sifatlari 35,1%ga oshirilgan.

Xulosa. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish uchun tadqiqotimiz davomida maxsus model yaratildi. Asosan bu modelimiz 12 ta komponetdan iborat bo‘lim har bir komponetimiz jismoniy tarbiya dars samaradorligini shakllantiradi, jismoniy tarbiya darslarida qo‘llanib kelayotgan asta-sekinlik bilan oshirib borish, varyativlik, takrorlash, musobaqa, o‘yin metodlarimiz takomillashtirildi, egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlartirish bo‘yicha maxsus mashqlar kompleksi ishlab chiqildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Абдулманова Л.В. Педагогические основы развития самостоятельной двигательной активности детей старшего дошкольного возраста. Автореф., 2014, Москва, с. 160–168.

(2). Абдуллаев А., Ханкельдиев Ш.Х. Жисмоний тарбия назарияси ва услубияти. Жисмоний тарбия институти ва олий таълим муассасалари жисмоний тарбия факультетлари учун дарслик, Т., 2018, 268-бет.

(3). Goncharova O.V. Yosh sportchilarning jismoniy qobiliyatlarini rivojlantirish. O‘quv qullanma, T., ITA-“Press nashr.”, 2018, 172-bet.

(4). Кузнетсова М.М. Оздоровление детей в детском саду. Система мероприятий [текст]. Учебное пособие для воспитателей, М., “Айрис-пресс”, 2010, 96 с.

(5). Матвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. Учебник для институтов физической культуры, М., “Физкультура и спорт”, 1991, с. 543.

Ermatova Mexriniso Bekmuradovna (Denov Tadbirkorlik va pedagogik instituti o‘qituvchisi; ermatovamehriniso948@gmail.com)

TALABALARGA MILLIY KASHTACHILIKNI O‘RGATISH YO‘LLARI

Annotatsiya. *Milliy qadriyatlarni talabalar ongiga singdirish ularning ma’naviy yetukligi, madaniy o‘zligini anglash va jamiyatga munosib shaxs bo‘lib yetishishi uchun muhimdir. Milliy hunarmandchilik, xususan, kashtachilikni talabalar ongiga singdirish orqali ularda milliy qadriyatlar, ijodiy fikrlash, va amaliy ko‘nikmalarni shakllantirish mumkin. Milliy kashtachilik bu o‘zbek xalqining boy madaniy merosining ajralmas qismi bo‘lib, asrlar davomida shakllanib kelgan hunarmandchilik turi ekanligi barchamizga ayondir. U nafaqat estetik go‘zallikni, balki xalqning urf-odatlari va hayot tarzi bilan bog‘liq an’analarni o‘zida mujassam etadi. Zamonaviy yoshlar orasida milliy hunarmandchilik an’analarini saqlash va rivojlantirish muhim ahamiyatga ega bo‘lib bormoqda. Shu bois oliy ta’lim muassasalarida talabalarga milliy kashtachilikni o‘rgatish, ularni san’at va madaniyatga jalb etish muhim vazifalardan biridir.Mazkur maqolada talabalarga milliy hunarmandchiligimizning bir turi, ya’ni kashtachilikni qanday o‘rgatish haqida so‘z boradi.*

Kalit so‘zlar: *milliy hunarnadchilik, kashtachilik, madaniy meros, hududiy xususiyatlar, naqshlarning ramziy ma’nosi.*

Эрматова Мехринисо Бекмурадовна (Денов, Предпринимательско-педагогический институт, преподаватель кафедры Дошкольного образования; ermatovamehriniso948@gmail.com)

СПОСОБЫ ОБУЧЕНИЯ СТУДЕНТОВ НАЦИОНАЛЬНОЙ ВЫШИВКЕ

Аннотация. *Привитие национальных ценностей в сознании студентов важно для их духовной зрелости, понимания своей культурной самобытности, становления ими достойными личностями в обществе. Прививая интерес и любовь к национальным ремеслам, особенно к вышивке, в сознании учащихся можно сформировать национальные ценности, творческое мышление, практические навыки. Всем нам ясно, что национальная вышивка является неотъемлемой частью богатого культурного наследия узбекского народа, формировавшегося веками. Оно воплощает в себе не только эстетическую красоту, но и традиции, связанные с обычаями и образом жизни людей. Сохранение и развитие национальных ремесленных традиций среди современной молодежи становится все более важным. Поэтому обучение национальной вышивке студентов высших учебных заведений, привлечение их к искусству и культуре является одной из важных задач.*

Ключевые слова: *народные промыслы, вышивка, культурное наследие, региональные особенности, символическое значение узоров.*

Эrmatova Mekhriniso Bekmuradovna (Denov Entrepreneurship and Pedagogical Institute Teacher of the preschool education department; ermatovamehriniso948@gmail.com)

A METHOD OF TEACHING STUDENTS NATIONAL EMBROIDERY

Annotation. *Inculcating national values in the minds of students is important for their spiritual maturity, understanding of their cultural identity, and for them to become worthy individuals in society. By inculcating national crafts, especially embroidery, in the minds of students, national values, creative thinking, and practical skills can be formed in them. It is clear to all of us that national embroidery is an integral part of the rich cultural heritage of the Uzbek people, and it has been formed for centuries. It embodies not only aesthetic beauty, but also traditions related to people's customs and lifestyle. Preservation and development of national handicraft traditions among modern youth is becoming more and more important. Therefore, teaching national embroidery to students in higher educational institutions, attracting them to art and culture is one of the important tasks. It talks about how to teach one of our crafts, embroidery.*

Key words*: folk crafts, embroidery, cultural heritage, regional characteristics, symbolic meaning of patterns.*

Kirish. Mavzuning dolzarbligi. Milliy madaniyatni rivojlantirishda xalq badiiy hunarmandchiliklari va amaliy san’atining ahamiyatini oshirish, qo‘lda ishlanadigan yuksak badiiy buyumlarni tayyorlash, an’anaviy va o‘ziga xos turlarni qayta tiklash hamda xalq hunarmandlarini davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash yo‘llari, O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 31-martdagi “Xalq badiiy hunarmandchiliklari va amaliy san’atini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari

to‘g‘risida”gi PF-1714-farmoni va Vazirlar Mahkamasining 1977-yil 4-iyundagi 282-qarorida o‘z aksini topgan [1].

Bugungi kunda madaniy-ma’naviy qadriyatlarni saqlash, xalq amaliy san’ati, milliy hunarmandchilik an’analarini qayta tiklash va ularning rivojlanishini qo‘llab-quvvatlash masalasiga davlat siyosati darajasida alohida e’tibor qaratilayotgani O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi PF-5242-farmonida keltirib o‘tilgan [2]. Talabalarga milliy kashtachilikni o‘rgatish nafaqat ularga amaliy ko‘nikmalarni, balki madaniy merosni tushunish va qadrlashni ham o‘rgatadi.

Maqolaning maqsadi. Talabalarga amaliy san’at turlari haqida tushuncha berish hamda kashtachilik sir asrorlari bilan tanishtirish.

Adabiyotlar tahlili. O‘zbekistonda kashtachilik san’ati bo‘yicha tadqiqot olib borgan bir qator olimlar mavjud. Ularning ayrimlari haqida quyida ma’lumot beramiz. Zinaida Mixaylovna. U 20 yil davomida Samarqand badiiy maktabida dars bergan va ijodiy faoliyat bilan birga, pedagogik faoliyatni samarali olib borgan. Mo‘minova Gulchehra Ismoilovna qadimgi Ustrushona kulollik tarixi bo‘yicha tadqiqotlar olib borgan. Shuningdek, O‘zbekistonning madaniyati va san’ati tarixi bo‘yicha umumiy tadqiqotlar olib borgan olimlar ham mavjud. Masalan, U.U.Mansurov va A.Sh.To‘xtaboyev tomonidan yozilgan “O‘zbekistonning madaniyati va san’ati tarixi” nomli o‘quv qo‘llanma mavjud. Termiz davlat universtiteti professori, pedagogika fanlari doktori (DSc) Shomirzayev Maxmatmurod Xurramovich tomonidan “Texnologiya ta’lim metodikasi” darsligida, “Texnologiya fanini o‘qitishda innovatsion pedagogik texnologiyalar” nomli darsliklari mavjud. Shuningdek, rossiyalik olimlar orasida kashtachilik va xalq hunarmandchiligi bo‘yicha tadqiqot olib borgan bir qancha mutaxassislar bor. Nina Kiseleva, Galina Pugachenkova, Elena Anisimova va S.G.Vasilyevlar. Bu olimlar kashtachilik san’ati va xalq hunarmandchiligi bilan bog‘liq ilmiy ishlari orqali bu sohaning rivojlanishiga hissa qo‘shgan.

Asosiy qism. O‘zbek xalqining ko‘p asrlik tarixida xalq amaliy bezak san’ati turlari boy va rang-barang bo‘lib, madaniy merosimizning eng ajoyib va ommaviy qismini tashkil etadi. O‘zbek diyorida vujudga kelib gullab-yashnagan san’at turlari bemisl va betakrorligi bilan dunyoga mashhur. Bunday kamolot va taraqqiyot bosqichlari haqida fikr yuritadigan bo‘lsak, o‘zbek amaliy bezak san’ati turlarining shox ildizlari uzoq davrga, insoniyatning ibtidoiy jamiyatiga borib taqalishining guvohi bo‘lamiz [2;10-b.].

Material va metodlar. Talabalarga xalq amaliy san’ati bilan tanishtirish jarayonni samarali tashkil etish uchun quyidagi “ilo‘or tajribalarni o‘rganish metodi”, “kuzatish”, “suhbat”, “tarqatma material” metodlaridan foydalanildi.

1. Birinchidan, talabalarga milliy kashtachilikning tarixi, uning turli hududlardagi uslublari va ramziy ma’nolari haqida ma’lumot berish. Kashtachilik materiallar va usullari hamda kashtachilikda ishlatiladigan iplar, matolar va asbob-uskunalar haqida gapirib berish.

2. Amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish auditoriyadan tashqarida mashg‘ulotlarda talabalarga, dastlab, sodda naqshlarni tikish o‘rgatilib, so‘ngra murakkabroq texnikalarga o‘tish. Har bir hududning o‘ziga xos kashtachilik usullarini amalda namoyish etish (Buxoro, Samarqand, Farg‘ona va boshqa viloyatlar). Har bir talaba o‘z kashtachilik loyihasini ishlab chiqishi va amalga oshirishi mumkin.

3. Zamonaviy texnologiyalardan foydalanish orqali kashtachilik texnikalari bo‘yicha videolarni tomosha qildirish va naqshlar yaratish uchun maxsus grafik dasturlarni o‘rgatish.

4. Talabalarning ishlari ko‘rgazmasini tashkil qilish, milliy festivallarda ishtirok etish orqali rag‘batlantirib borish ularni faollikka chorlaydi.

5. Ustozlar bilan uchrashuvlar. Kashtachilik sohasida muvaffaqiyatga erishgan hunarmandlar bilan uchrashuvlar tashkil qilish orqali talabalarga faqat motivatsiya beradi.

6. Kashtachilikning tijoratda qo‘llanilishi, milliy va xalqaro bozorlarda qadrlanishi haqida ma’lumot berilishi ularning bu hunarga bo‘lgan qiziqishini oshiradi.

Mazkur usullar yordamida talabalarga milliy kashtachilikni nafaqat hunar, balki madaniyatimizning ajralmas qismi sifatida tushuntirish mumkin.

Talabalarning milliy kashta turlarini o‘rganishi madaniy, ma’naviy va amaliy jihatdan muhim. Kashtachilik milliy hunarmandchilikning ajralmas qismi bo‘lib, xalqning boy tarixini, urf-odatlarini va qadriyatlarini aks ettiradi. Talabalar bu hunarni o‘rgangan holda, milliy merosimizni keyingi avlodlarga yetkazishda muhim rol o‘ynaydilar. Kashtachilik talabalarning ijodkorlik qobiliyatini oshiradi, ularni yangi naqshlar va dizaynlar yaratishga ilhomlantiradi. Har bir kashtaning o‘ziga xos ma’nosi va uslubi mavjud bo‘lib, bu talabalarga ijodiy tafakkurlarini boyitishga yordam beradi. Milliy kashtachilik buyumlariga xalqaro miqyosda talab katta bo‘lib, bu talabalar uchun ish imkoniyatlari yaratadi. Kashtachilik orqali talabalar milliy mahsu-

lotlar yaratib, ularni ichki va tashqi bozorda targ‘ib qilishlari mumkin. Kashtachilik talabalarni sinchkovlik, sabr va diqqatni jamlashga o‘rgatadi.

Talabalar milliy kashtalarni zamonaviy dizaynlar bilan uyg‘unlashtirishni o‘rganib, yangi mahsulotlar yarata oladilar. Kashtachilik orqali talabalarga nafislik, uyg‘unlik va badiiy didni qadrlashni o‘rgatish mumkin. Kashtalarda aks etgan naqshlarning ramziy ma’nosi orqali talabalar chuqur ma’naviy saboqlar oladilar. Milliy kashtachilikni bilish xalqaro tadbirlarda ishtirok etish va madaniyatimizni targ‘ib qilish imkonini beradi. Bu talabalar uchun xalqaro miqyosda aloqalar o‘rnatishga yo‘l ochadi. Milliy kashta turlarini o‘rganish talabalarga madaniyatni saqlash, amaliy hunar egallash va kelajakda muvaffaqiyatga erishish imkoniyatini taqdim etadi. Talabalarga milliy kashtachilik haqida tushuncha berar ekanmiz, avvalo, uning tarixi va har bir naqsh ma’nosini ta’riflash lozim. Milliy kashtachilik san’ati uzoq tarixga ega bo‘lib, uning sir-asrorlari avloddan avlodga o‘tib kelmoqda. Bu san’atning sirlarini o‘rganish kashtachilikni mukammal egallashga yordam beradi.

Quyida milliy kashtachilikning asosiy sir-asrorlari keltirilgan:

1. Naqshlarning ramziy ma’nosi. Har bir naqshning o‘ziga xos ramziy ma’nosi bor. Masalan: islimiy naqshlar tabiat bilan uyg‘unlikni aks ettiradi.

Hayvonot naqshlari. Baxt, kuch va farovonlik ramzi hisoblanadi.

Gul naqshlari. Go‘zallik va muhabbatni ifodalaydi.

Kashtado‘zlar naqshlarni mantiqiy tartibda joylashtirgan holda, ularning ma’nolarini bir butun hikoya kabi namoyon qilishadi.

2. Rang tanlash san’ati. Ranglarning uyg‘unligi kashtaning estetik go‘zalligini belgilaydi. Masalan:

Qizil va oq sevgi va poklikni ifodalaydi.

Ko‘k va yashil osmon va tabiatni anglatadi.

Oltin va qora boylik va salobat ramzi.

Ranglar milliy va hududiy xususiyatlarga qarab farqlanadi (masalan, Samarqand kashtachiligi yorqin ranglarga, Farg‘ona kashtachiligi esa muloyim ranglarga boy).

3. Materiallar tanlash. Ip va matolar. O‘zbek kashtachiligi, asosan, ipak va paxta iplaridan foydalanishni talab qiladi.

Matolar turi: adras, beqasam, shoyi kabi matolarda kashta tikish milliy an’anaga mos keladi. Sifatli materiallar kashtaning mustahkamligini ta’minlaydi.

4. Tikish texnikasi. O‘zbek kashtachiligi bir necha texnikani o‘z ichiga oladi. Bosma (zardo‘zlik). Tillo yoki kumush iplar bilan tikish.

Qo‘shma (iroqi). Murakkab naqshlarni hosil qilish uchun ishlatiladi.

Zig‘irak. Qalin iplar bilan chet naqshlarini tikish texnikasi.

To‘g‘ri va bir xil uzunlikdagi choklar naqshning chiroyli va aniq ko‘rinishini ta’minlaydi.

5. Ijodiy erkinlik. Har bir kashtado‘z o‘z uslubini qo‘shib, an’anaviy naqshlarni zamonaviy talablarga moslashtiradi. Naqshlarning innovatsion shakllari yangi kashtachilik uslublarini yaratishga imkon beradi.

6. Sabr va e’tibor. Kashtachilik ko‘p vaqt va sabrni talab qiladi. Har bir chok va naqsh puxta rejalashtirilishi va o‘ta aniqlik bilan tikilishi kerak. Tajribali kashtado‘zlar, avval, naqshni qalam yoki bo‘yoq yordamida chizib, keyin tikishga kirishadilar.

7. Hududiy xususiyatlar. Har bir mintaqaning kashtachilik an’analari o‘ziga xos. Masalan: Buxoro kashtasi, asosan, zardo‘zlikka ixtisoslashgan. Surxondaryo kashtasi. Hayvonot naqshlari bilan mashhur. Andijon kashtasi. Mayda va nafis naqshlar bilan ajralib turadi.

8. Kashtachilik vositalarini to‘g‘ri ishlatish. Iplarning tarangligini nazorat qilish va ignaning sifati ishlash tezligi va naqsh sifatiga ta’sir qiladi. Milliy kashtachilik sirlari nafaqat texnik mahoratni, balki ijodkorlik va milliy ruhni aks ettiradi. Ushbu sirlarni o‘zlashtirish orqali kashtachilik san’atining go‘zalligi va boyligini namoyish etish mumkin. Talabalarning milliy kashtachilikni o‘rganishi nafaqat amaliy hunarni egallash, balki ularning ma’naviy va madaniy rivojlanishiga ham katta ta’sir ko‘rsatadi.

Milliy kashtachilik xalqimizning tarixi, urf-odatlari va an’analarini aks ettiradi. Talabalar bu hunarni o‘rganish orqali o‘z milliy o‘zligini anglaydi. Kashtachilikni o‘rganish orqali talabalar madaniy merosni asrab-avaylab, keyingi avlodlarga yetkazadilar. Ijodkorlik va badiiy didni rivojlantirish: kashtachilik talabalarni ijodkorlikka undaydi, ranglar va naqshlarni uyg‘unlashtirish orqali badiiy didini oshiradi. Milliy naqshlarni zamonaviy dizaynlar bilan uyg‘unlashtirish imkoniyati talabalarni yangi g‘oyalar yaratishga ilhomlantiradi. Kashtachilikni o‘rganish talabalarni sabrli va sinchkov bo‘lishga o‘rgatadi. Kashtachilik bo‘yicha malaka egallash talabalarni kelajakda hunarmand sifatida mustaqil faoliyat yuritishga tayyorlaydi. Talabalar o‘rgangan hunarini amaliyotda qo‘llab, kashtachilik buyumlarini ishlab chiqarishi va sotishi

mumkin. Milliy kashtalar xalqaro bozorda yuqori baholanadi, bu esa talabalar uchun iqtisodiy foyda olish imkoniyatini yaratadi. Kashtachilikdagi naqshlar va ramzlarning ma'nosini o'rganish orqali talabalar xalqimizning ma'naviy qadriyatlarini chuqurroq anglaydi. Kashtachilik jarayoni talabalarni sabr, diqqat-e'tibor va mehnatsevar-lik kabi fazilatlarni o'zlashtirishga yordam beradi. Talabalar milliy kashtachilikni o'rganish orqali bu san'atni zamonaviy dunyoga moslashtirishi va yangi avlodlar o'rtasida ommalashtirishi mumkin. Kashtachilikni o'rganish orqali talabalar milliy san'atimizning noyobligini anglab, o'z madaniyatidan faxrlanish hissini his qiladi. Milliy kashtachilikni o'rganish talabalar uchun nafaqat hunarmandlik, balki ma'naviy, iqtisodiy va ijodiy jihatdan ham katta ahamiyatga ega. Bu jarayon madaniyatimizni saqlash va rivojlantirishda muhim qadamdir.

Kashtado'zlik san'atining nodir namunalari hozirgi kunda jahondagi ko'plab muzeylarda, shaxsiy kolleksiyalarda saqlanib kelmoqda. Peterburg, Samarqand, Buxoro, Moskvadagi Sharq madaniyati muzeylarida, O'arbiy Yevropa, jumladan, Berlin xalqshunoslik muzeyi shular jumlasidandir. Bu kashtalar 19-asr oxirlarida O'zbekistondan olib ketilgan. O'zbek kashtasi yaxshi o'rganilmagan, ular haqida juda oz ma'lumot bor.

O'zbek xonadonining asosiy bezaklaridan biri kashtadir. Ayniqsa, bayram, to'y, marosim paytlarida ular o'zbek xonadonida alohida ahamiyat kasb etadi. Kashtadagi katta gullar xonaga to'g'ri nisbatda joylantiriladi va uzoqdan yaxshi ko'rinishi ham e'tiborga olinadi. Qorong'iroq uylarda joylashtirilgan rango-rang ipak kashtalar tovlanib turadi va insonga estetik ruh bag'ishlaydi. Kelin tushadigan xonaning devorlarida bo'sh joy qoldirilmaydi. Xuddi shu xususiyat boshqa millat va elatlardan farqlanadi. "Takiyapo'sh" Nurotada, "bolinpo'sh" Buxoroda, "yostiqpo'sh" Samarqand va Shahrisabzda yuritiladi. Bular taxmonga (rax) yig'ilgan ko'rpa-yostiqlarni yopib qo'yadi. Taxmon uyning to'rida bo'ladi.

Kashtachilik kishilarga estetik zavq bag'ishlaydi, uylarni bezatishdagi ahamiyati bilangina emas, balki asrlar davomida shakllangan odat va rasm-rusmlar sababli ham xalq orasida keng tarqalgan edi.

Yirik kashtalar. So'zana, takiyapo'sh, joynamoz–inson, ayniqsa, xotin-qizlar hayotidagi quvonchlik hodisalar bilan bog'liq bo'lgan. Ularni, asosan, kelin tomon atab tikar va beriladigan qiz sepining majburiy hamda asosiy qismini tashkil qiladi. Yosh kelin-kuyovlarga qadim-qadimdan saqlanib kelayotgan odatga ko'ra, kashta gullariga "yomon ko'zdan saqlovchi" tumorchalar qo'shib tikilgan. Bitgan kashtaga atayin ayrim joylari chala qoldiriladi. Bu esa o'ziga xos ramziylikni bildiradi, ya'ni, farzandlar davom ettirishi, hayotining bog'liqligi, avloddan avlodga o'tishi yoki to'y ketidan to'y kelsin va kashtalar tikilaversin, qizim omon bo'lib, boshimiz xursandchilikdan chiqmasin, degan ezgu niyatlari bildiradi.

Kashtachilik san'atiga ayollar o'zlarining kelajaklari, bolalari va o'z baxtlari haqidagi orzu-umidlarini, tabiatga bo'lgan muhabbatlarini va go'zallikka intilishlarini singdiradilar. Bunday kashtaning noyob san'at sifatida yaratilishi tomoshabinning bahri-dilini, insonparvarlik, hayot va tabiatni sevish, ruhiy ozuqa olishdek insonda mehr uyg'otadi.

Natija va muhokama. Har bir oilada kashta tikish odat bo'lib, qizlar yoshligidan o'rgatilib boriladi. Ular o'zlariga onalardan chala qoldirilgan kashtalarni tikib davom ettirganlar va o'zlari ham yangi kashtalar tikkanlar. Shofirkon va Nurotaning badiiy kashtalari bilan tanishar ekanmiz, naqshlari va ranglari o'xshashligiga qaramasdan, ikkita bir xildagi so'zanani topa olmayman. Har bir buyum o'zicha noyob. 20-asr davomida uydagi an'anaviy chevarlik shaklida rivoj topib kelayotgan kashtado'zlik ma'lum bir sabablarga ko'ra, ommalashuv doirasi susayib, asosan, respublikaning qishloq-tumanlari bilan chegaralanib qolmoqda.

Xulosa qilib aytganda, Shofirkon hamda Nurota kashtachiligini o'rganish asosida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin. Xalqning fikri va his-tuyg'ularini, voqelikni to'g'ri tushunish kashta va so'zanalardagi mukammal obrazlarda ifodalangan. Tadqiqotchi V.S.Voronovning xalq san'atiga bergan xarakteristikasini bu san'atga ham tatbiq etish mumkin. "Bu ortiqcha so'z, bekorchi jumlalari bo'lmagan aniq, qat'iy va ajoyib nutqdir".

Barcha badiiy vositalar naqsh tuzilishi va uning dekorativ talqini, rang jihatdan hal etilishi, buyumning tikilishi va tikuv uslubi bir-biriga juda bog'liqdir. Ularning biri ikkinchisini to'ldiradi, boyitadi va har jihatdan ajoyib qismlari bir-biriga uzviy bo'lgan dekorativ badiiy asar yaratishga xizmat qiladi.

Chevarlarning zo'r badiiy didi, bezaklarni matoga o'z o'rnini topib joylashtirishda ham ko'rinadi. Ular gazlamani haddan tashqari bezab tashlamaydilar, shu bilan birga, bekorchi joy ham bo'sh qoldirilmaydi. Shu sababli fon va bezaklar bir-biriga uzviy joylashadi va ajoyib manzara kashf etadi. Kashta bezaklari orasidagi fonning o'zi ham pannoda go'yo qo'shimcha bezakday ko'rinadi. Fonning bunday aktiv roli O'rta Osiyo xalqlari dekorativ san'atiga, umuman, xos narsadir.

Asosan, simmetrik bo'lgan so'zana bezaklari, ko'pincha, qat'iy geometrik simmetriyadan biroz chetga chiqadi. Masalan, pannoning to'rtala burchagi har doim ham bir xil bo'lmaydi: uning bir bo'lagida qo'-

shimcha kichik bezaklar bo‘lishi mumkin, boshqa bo‘lagidagi bezaklar esa unga uncha hamohang bo‘lmaydi. Bezaklarning bunday erkin joylashtirilishi o‘simliksimon chiziqlarning tabiiy ritmi kabi kashtalarga alohida joziba beradi. Har bir gulni har safar erkin chiziqlarda berishga urinishda ham bu jonlilik, joziba sezilib turadi. Shakllari jihatidan sodda bo‘lgan bezaklar, ko‘pincha, bir xil chiziqlarga ega bo‘ladi. Shuning uchun bezaklarning rang-barangligi ikkita bir xil detalning turlicha ishlanishi natijasida hosil qilinadi.

Kashta asosiy badiiy vosita bo‘lgan ipaklar, shuningdek, tikuv uslubi asosida amalga oshiriladi. Kashta uslubi asarning badiiyligiga bevosita ta’sir etadi. Matodagi choklarning o‘zi ham rangli ipak bilan birga kuchli dekorativ ta’sirchanlikni oshiradi. Bunda kashta tikish mahoratigina emas, balki badiiy did, nafosat, ipaklarning yaxshi yigirilganligi, rangi va sifati ham ahamiyatga ega.

XIX asrdagi eng yaxshi kashta namunalarining o‘chmas jozibasi va o‘ziga xosligi ularning uzviy joylashtirilgan gullar ritmida, har bir kashta kompozitsiyasini, kutilmaganda, yangicha hal etilishida, yorqin, hayotbaxsh ranglarning uyo‘unlashishi va mahorat bilan tikilishidadir. Yuzlab, minglab so‘zanalarni tomosha qilganda ham, ikkita aynan bir xil asar uchratilmaydi. Ularning har biri o‘zicha mustaqil bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 1997-yil 31-martdagi “Xalq badiiy hunarmandchiliklari va amaliy san’atini yanada rivojlantirishni davlat tomonidan qo‘llab-quvvatlash chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi PF-1714-farmoni.

(2). Vazirlar Mahkamasining 1977-yil 4-iyundagi 282-qarori.

(3). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 17-noyabrdagi PF-5242-farmoni.

(4). Shomirzayev M.X. Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash. Darslik, T., “Lesson Press” MCHJ nashriyoti, 2023.

(5). Shomirzyaev M.X. Xalq hunarmandchiligi va badiiy loyihalash. Darslik, 2023.

Kurbanov Munisbek Umirbekovich (Urganch davlat universiteti “Texnologik ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi; e-mail:munisbek.qurbanov@mail.ru),
Matkarimov Azamat Farhod o‘g‘li (Urganch davlat pedagogika instituti “Texnologik ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi; e-mail: m.azamat@urdu.uz)

MUTAXASSISLIK FANLARINI O‘QITISHDA TALABALARNING ESTETIK MADANIYATINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya*. Maqolada talabalarning estetik madaniyatini shakllantirish muammosiga bag‘ishlangan. U shaxsni barkamol rivojlantirishga qaratilgan pedagogik faoliyatning mazmuniy va protsessual tomonlari haqidagi ilmiy fikrlarni kengaytiradi. Ushbu ishning maqsadi texnologiya fani talabalarining estetik madaniyatini shakllantirish vositalarini aniqlashdir. Maqolada keltirilgan xulosalar universitetda mutaxassislik fanlarini o‘qitishda talaba shaxsining estetik madaniyatini shakllantirish jarayonida ishtirok etishning eng samarali usullarini tanlashga imkon beradigan asosni shakllantirish mumkin deb hisoblashga asos beradi.*

Kalit so‘zlar*: estetik madaniyatni shakllantirish, san’at, fan, gumanitar bilim, shaxs, til, pedagogik faoliyat, amaliy san’at, xalq-hunarmandchiligi, talaba, dastur.*

Курбанов Мунисбек Умирбекович (преподаватель кафедры технологического образования Ургенчского государственного университета; e-mail:munisbek.qurbanov@mail.ru),
Маткаримов Азамат Фарходович (преподаватель кафедры технологического образования Ургенчского государственного педагогического института; e-mail: m.azamat@urdu.uz)

ФОРМИРОВАНИЕ ЭСТЕТИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ СТУДЕНТОВ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ

Аннотация. *Статья посвящена проблеме формирования эстетической культуры студентов. Формирование эстетической культуры расширяет научные представления о содержательных и процессуальных аспектах педагогической деятельности, направленной на всестороннее развитие личности. В статье даны сведения о том, что участие студентов направления “Технологическое образование”в формировании эстетической культуры в процессе обучения учебным дисциплинам по специальности дает возможность выбирать наиболее эффективные методы формировании личности профессии учителя.*

Ключевые слова: *формирование эстетической культуры, искусство, наука, гуманитарное знание, человек, язык, педагогическая деятельность, практическое искусство, народное ремесло, ученик, программа.*

Kurbanov Munisbek Umirbekovich (teacher of the Department of Technological Education, Urgench State University; e-mail: munisbek.qurbanov@mail.ru),
Matkarimov Azamat Farhodovich (teacher of the Department of Technological Education, Urgench State Pedagogical Institute; e-mail: m.azamat@urdu.uz)

FORMATION OF STUDENTS' AESTHETIC CULTURE IN TEACHING SPECIALIZED SUBJECTS

Annotation. *The article is devoted to the problem of forming the aesthetic culture of students. It expands scientific ideas about the substantive and procedural aspects of pedagogical activity aimed at the harmonious development of the personality. The purpose of this work is to identify the means of forming the aesthetic culture of students of technological sciences. The conclusions presented in the article give reason to believe that it is possible to form a basis that will allow choosing the most effective methods of participation in the process of forming the aesthetic culture of the student's personality in technological lessons at the university.*

Keywords: *formation of aesthetic culture, art, science, humanitarian knowledge, personality, language, pedagogical activity, applied arts, folk crafts, student, program.*

Kirish. Zamonaviy jamiyat bugungi kunda yangi ijtimoiy-iqtisodiy muammolarga duch kelmoqda, ularni hal qilish jamiyatning ta'lim darajasiga emas, balki inson o'zining amaliy faoliyatida amalga oshiradigan qadriyatlar tizimiga bog'liq. O'zbekistonning iqtisodiy o'sishining muhim sharti estetik jihatdan tarbiyalangan mutaxassislarni, ijodiy mutaxassislarni, ish sifatini mukammallikka olib keladigan ijodiy shaxslarni tayyorlashdir. Shu munosabat bilan, XXI asrda dunyoni o'rganishning ilmiy va badiiy-estetik shakllarining yaqinlashishi tendensiyasi mavjud. Estetik g'oyalar gumanitar fanlarga ham, tabiiy fanlarga ham tegishli. Go'zallik mezoni ilmiy tadqiqotning yangiligi va o'ziga xosligining muhim ko'rsatkichidir. Hozirgi sharoitda texnologiya mutaxassisliklari talabalari o'rtasida estetik madaniyatning asosiy tarkibiy qismlarini shakllantirish dolzarb bo'lib qoladi, bu esa insonning asosiy mulki bo'lib, unga go'zallik bilan to'liq muloqot qilish va uni yaratishda faol ishtirok etish imkonini beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Estetik madaniyat voqelikni hissiy va xayoliy idrok etishga yordam beradi, bu esa atrofimizdagi dunyoga qadriyatga asoslangan munosabatni ta'minlaydi. N.A.Dmitrieva tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda T.I.Kostina, K.V.Kulaev estetik madaniyat insonparvarlik qadriyatlariga asoslangan ijtimoiy pozitsiyani shakllantirishga hissa qo'shishini va shaxsning hissiy va kommunikativ sohasini uyg'unlashtirishini isbotladi. Bundan tashqari, estetik madaniyat bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashning butun jarayonini optimallashtirish orqali ularning kasbiy faoliyatining ahamiyatini oshiradi, o'z ehtiyojlarini ijtimoiy qadriyatlar va ideallar bilan uyg'unlashtiradi, ichki resurslarni safarbar qiladi, shuning uchun shaxsiy o'zini-o'zi anglashni ta'minlash katta ahamiyatga ega. Shaxsning estetik madaniyatini shakllantirish muammosi Y.B.Babanskiyning falsafiy, madaniy va pedagogik nazariyalari doirasida ko'rib chiqildi. A.I.Burova, M.S.Kagana, B.T.Lixacheva, B.M.Nemenskiy, A.A.Oganova, A.B.Shcherbolarning adabiyotlarida "Estetik madaniyat" konsepsiyasining tarkibiy qismlarining psixologik asoslanishi (estetik idrok, estetik munosabat, estetik tuyg'u, estetik ideal, estetik ehtiyoj, estetik faoliyat) batafsil yoritib berilgan A.I.Demchenko, V.P.Zinchenko, N.B.Krilova, B.M.Teplova kabi olimlar estetik ong va estetik faoliyatni shaxs estetik madaniyati strukturasining asosiy tarkibiy qismlari deb atashadi. Tadqiqot E.V.Kosharskaya insonning estetik madaniyati estetik idrok, estetik tuyg'u, estetik qadrlashni o'z ichiga olgan estetik ongning yig'indisi ekanligini aniqladi va estetik mulohazalar, estetik did, estetik ideal va estetik faoliyat, estetik qadriyatlarni idrok etish va yaratishda estetik ehtiyojlarni shakllantirish va estetik qobiliyatlarni rivojlantirishni ta'minlaydi [1;11-b.].

U.F.Suna o'z tadqiqotining bir qismini talaba-yoshlarning estetik madaniyatini ko'rib chiqishga bag'ishlagan. Olimning ta'kidlashicha, "muayyan talabaning estetik madaniyati o'ziga xos xususiyatlarga ega va shu ma'noda ma'lum bir shaxsning intellektual va hissiy rivojlanishi, shuningdek, uning ba'zi psixofiziologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lgan sof individual ta'limni ifodalaydi" [2;18-b.].

Shaxsning estetik madaniyatini shakllantirish muammosini hal qilishda san'at, xalq hunarmandchiligi, xalq amaliy san'ati doimo katta rol o'ynagan. Bir qator tadqiqotchilar san'atni idrok etishga eng sezgir bo'lib, bu jarayonda voqelikni hissiy idrok etish va uni ijodiy qayta ishlab chiqarish qaytishiga ishonishadi [3;34-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. Turli pedagogik nazariyalarda faqat estetik siklning adabiyot, tasviriy san'at, texnologiya, xalq hunarmandchiligi, xalq amaliy san'ati kabi subyektlarigina estetik salohiyatga ega, degan qarash mavjud. Insonning voqelikni estetik tadqiq etishi san'at sohasidagi faoliyat bilan cheklanmaydi, balki u yoki bu shaklda u har qanday faoliyatda mavjud.

Har qanday ijodkorlik – bu voqelikni anglash va o‘zgartirishga, yangi, o‘ziga xos asarlar, g‘oyalar, loyihalar va obyektlar yaratishga qaratilgan maqsadli inson faoliyati. Talabaning estetik madaniyatini shakllantirishning pedagogik konsepsiyasi, bizning fikrimizcha, shaxsning madaniy qadriyatlar dunyosini o‘zlashtirishiga maksimal darajada yordam beradigan ta’lim jarayonining optimal parametrlarini aniqlashni o‘z ichiga oladi. Aniqlovchi omillar muvozanatini yaratish maqsadga muvofiq bo‘ladi, fan, san’at va voqelik kabi estetik madaniyatining shakllanish jarayonini shakllantiruvchi fan va san’atning ittifoqi, bilish va badiiy faoliyatning o‘zaro ta’siri go‘zallikni chuqurroq anglash uchun zamin yaratadi. Qadriyatlarni, shu jumladan, estetikalarni shakllantirish tizimining eng muhim tarkibiy qismi gumanitar bilimdir.

Tahlil va natijalar. Shunday qilib, texnologiya yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning gumanitar bilimlari va insonparvarlik ta’limi barcha oliy ta’lim tizimining ajralmas va muhim tarkibiy qismi sifatida belgilanishi kerak. Aqlli insonning dunyoqarashini shakllantirish, uning dunyodagi o‘rnini tushunish uchun zarur bilimlar doirasini egallashga yordam beradigan, odamlar o‘rtasidagi munosabatlarni, inson va jamiyat, inson va jamiyat o‘rtasidagi munosabatlarni belgilovchi qonuniyatlarni tushunishga yordam beradigan gumanitar bilimdir [4;75-b.].

Estetik ta’lim sohasidagi xorijiy tajribani tahlil qilish shunga o‘xshash tendensiyani aniqladi – pedagogikadagi “intellektual” va “hissiy” komponentlar o‘rtasidagi tafovut, texnologiya va xalq amaliy san’atidan madaniyatning asosiy elementlari sifatida ijodiy foydalanish istagi yaxlit ma’naviy shaxsni tarbiyalash hisoblanadi [5;54-b.].

Ta’lim jarayonida shaxsning estetik madaniyatini shakllantirish vazifasi o‘qitish, tarbiyalash, ya’ni, bilim, ko‘nikmalarni shakllantirish vazifasidan ajralmas bo‘lib, pedagogik usullardagi o‘zgarishlar u bilan bevosita mos keladi va unga jiddiy e’tibor, alohida yondashuvni talab qiladi [6;76-b.]. Shu munosabat bilan, o‘qituvchining qaysi fandan o‘qitilishidan qat’i nazar, ularning maqsadli pedagogik faoliyatiga estetik jihatni kiritish zarurligini isbotlovchi ilmiy ishlar qiziqish uyg‘otadi. Amaliy ko‘nikmalarning har bir sohasi va bilimlarning har bir sohasi o‘ziga xos estetik salohiyat bilan to‘yingan.

Bizning pedagogik ishimiz K.D.Ushinskiyning taniqli fikrini isbotlaydi har qanday fanda, har qanday o‘quv predmetida estetik element borligini va uni kashf etish va talabalar ongi va hissiyotlariga yetkazish o‘qituvchining vazifalaridan biri ekanligini ta’kidlaydi [7;609-b.].

Ko‘rib chiqilayotgan muammo bilan bog‘liq holda, ta’lim jarayonini lingvistik tashkil etish prinsipi dolzarbdir, chunki til va til fanlarini o‘rganish fanlarning gumanitar va tabiiy-texnik tsikllari o‘rtasidagi tafovutni bartaraf etish uchun asos yaratadi, “til yadrosi” ta’limning barcha darajalarining terminologik bazasini tashkil etadi” [8;75-b.].

Biz tabiiy fanlar talabalarining estetik madaniyatini shakllantirishning ustuvor yo‘nalishini texnologiya darslari jarayonida ularning badiiy va ijodiy faoliyati turlarini integratsiyalash deb belgilaymiz, bu esa talabalarni xalq amaliy san’ati, xalq hunarmandchiligi qadriyatlari bilan tanishtirishga yordam beradi.

Bugungi kunda sodir bo‘layotgan jamiyat demokratiyasining muhim tashkil etuvchilaridan biri–bu ta’lim sifati darajasini oshirish va yoshlarni, ularning shaxs sifatida rivojlanishi jarayoniga bevosita va bilvosita ta’sir etuvchi obyektiv faktorlarni hisobga olgan holda tarbiyalash. Bunday faktorlar qatoriga:talabalarning psixologik va moddiy shart-sharoitlar, ular shaxs sifatida samarali ijtimoiylashuvidagi ijtimoiy muhit kiradi. San’at (badiiy ta’lim)dan mana shu uch o‘zgarishlarni uyg‘unlikda olgan kishigina chinakam badiiy savodli, rivojlangan shaxs hisoblanishi mumkin, shundagina badiiy rivojlanish maktabni bitirayotgan har bir fuqaroning estetik va badiiy madaniyatining poydevoriga aylanishi mumkin.

Talabaning tasviriy faoliyati qayta tuzilgandan so‘ng, tasvirlashning asosiy tamoyillari va usullarini o‘zlashtirishning murakkab jarayoni boshlanadi, bu qiyin va murakkab jarayon bo‘lib, talabalarning faqat kichik bir qismi o‘tadi, qolganlari esa to‘xtaydi, bu yo‘lning ma’lum bosqichlarida faqat bo‘lajak mutaxassislar erishadi. Faqat o‘rta darajasida bu qobiliyat-ehtiyoj shakllanadi, bundan tashqari, savodli tasvirlar ko‘nikmalarini o‘zlashtirish har doim uzoq, mehnat talab qiladigan jarayon bo‘lib, uni bajarish uchun yuqori shaxsiy rag‘batlarga ega bo‘lishingiz kerak. Bu rag‘batlar mutaxassis bo‘lishga intilishdir, bu yo‘l, avval aytganimizdek, san’at maktablariga, u yerdan ham mantiqiy, ham haqiqiy bo‘lgan maktab va institutlarga olib boradi. Hayotning ustuvor yo‘nalishlari haqida gapiradigan bo‘lsak, bo‘lajak texnologiya o‘qituvchisi kirishning barcha uchta shaklini bosib o‘tib, badiiy rivojlanishning uchta elementini to‘liq qabul qiladi.

Vazifalarni bunday differensiallashtirish va ustuvorliklarni aniqlashtirish har bir darajadagi dasturlarni va o‘qitish usullarini yanada to‘g‘ri tuzishga yordam beradi, chunki har bir daraja dasturlarini baholash uchun ham aniq mezonlar mavjud.

Estetik tarbiyaning yagona tizimida u yoki bu san’atga iqtidorli bolalarni tanlash va rivojlantirish yo‘llari ishlab chiqiladi, hamma joyda, har bir qishloq yoki shaharda har qanday g‘ayratli va iste’dodli bola amaliy va to‘liq professional bo‘lishi kerak.

Birinchi vazifa–san’atga bo‘lgan ishtiyoqsiz, uning ijodidan zavqlanishsiz, u bilan doimiy (umr bo‘yi) muloqot qilish zarurati shakllanmaydi, xuddi san’at bilan chinakam aloqada bo‘lmaydi. Dastur har bir darsda san’atga bo‘lgan ishtiyoqni rivojlantirishga xizmat qiladi. Aynan shu maqsadni hisobga olgan holda, dasturda uni loyihalashning butun tizimi, dars vazifalarining aniq ketma-ketligi va ularni hal qilishning uslubiy usullarining o‘ziga xos xususiyatlari ishlab chiqilgan.

Ikkinchi vazifa–badiiy madaniyat bilan tanishish bu vazifa uchta elementda shifrlangan bo‘lib, ularning uchligida uning mohiyatini ochib beradi:

1) badiiy (ijtimoiy tajriba) mohiyati, mazmuni;

2) ijodiy san’at tajribasi;

3) san’at tili (kasbiy tajriba).

1. Aslini olganda, san’atning mazmuni, qaysi san’at borligini hal qilish uchun o‘sha hayotiy muammolardan iborat: asrdan asrgacha u hayotning barcha hodisalariga (tabiatga, inson va jamiyatga) munosabatini shakllantirgan. Bu vazifani turli terminologiyada boshqacha atash mumkin, masalan: voqelikka – tabiatga, inson va jamiyatga, hodisalar va badiiy an’analarga faol estetik munosabatni shakllantirish bizning eng so‘nggi versiyamizda shunday deyiladi, eksperimental dastur, san’at insonning aniq estetik mezonlarini shakllantiradi. Bu yerda jamiyat (sinf, guruh, millat) tomonidan ishlab chiqilgan, u uchun hayotning barcha hodisalariga to‘g‘ri munosabatda bo‘lgan g‘oyalarning tasdiqlanishi, ular keyingi avlodlarga ham o‘tadi, munosabatlar an’anasi shakllanadi. Buni boshqa yo‘llar bilan amalga oshirish mumkin emas, chunki bu munosabatlar doimo his-tuyg‘ular va bilimlarning birligida namoyon bo‘ladi. San’atning mohiyatini san’at asarida rassom tomonidan shaxsan ifodalangan (mujassamlangan) zamon va muhitning axloqiy va estetik pozitsiyasi sifatida belgilash mumkin, badiiy va ijodiy rivojlanish elementlarining uchligida yetakchi. Qolgan ikki element – san’at tili va ijodkorlik bu muammoni hal qilmasdan turib, qolganini hal qilishning ma’nosi yo‘qoladi, ya’ni san’atning mohiyatini idrok etmasdan turib, inson merosxo‘r sifatida shakllanmaydi.

Dastur ma’lum bosqichlar (darslar, choraklar, o‘qish yillari) yordamida ushbu muammoni hal qilishni nazarda tutadi, bundan tashqari, u, hatto tajribasiz o‘qituvchining tabiatiga ko‘ra, darslarni tuzatadi. material, vazifalarning ketma-ketligi, asosiy muammoni hal qilish zarurati sharoitida joylashtiriladi. Aynan shu vazifani bajarish uchun biz o‘rganish mavzusini “o‘zgartirdik” – bu biz uchun o‘rganish obyekti bo‘lgan san’at tarixi emas, inson hayoti, san’atning hayotdagi ijtimoiy, axloqiy va estetik vazifalari. Dasturning butun tuzilishi va badiiy faoliyatning uchta shaklini aniqlash bunga bo‘ysunadi. San’atning mohiyatini, mazmunini bilish orqali jamiyatimiz uchun zarur bo‘lgan axloqiy-estetik pozitsiya, hayotning barcha hodisalariga – tabiatga, mehnatga, muhabbatga, do‘stlikka, Vatanga, inqilobga munosabat asta-sekin shakllanishi kerak. Aynan shu vazifani bajarish uchun biz o‘rganish mavzusini “o‘zgartirdik” – bu biz uchun o‘rganish obyekti bo‘lgan san’at tarixi emas, inson hayoti, san’atning hayotdagi ijtimoiy, axloqiy va estetik vazifalari. Dasturning butun tuzilishi va badiiy faoliyatning uchta shaklini aniqlash bunga bo‘ysunadi. San’atni bunday tushunish bolaga, majoziy ma’noda, “ruhning hushyorligi”, hayotdagi go‘zal va xunuklarga sezgir munosabatni beradi, lekin bu jarayon maktabda tugamaydi.

2. San’atning ijodiy tajribasi ham bu tajribaning eng muhim elementi bo‘lib, shaxsning ijodiy salohiyatini shakllantiradi, yuqorida aytib o‘tganimizdek, bu yerda tizimli rivojlanish, xayoliy va ijodiy qobiliyatlari, o‘zgaruvchanligi, moslashuvchanligi va inson tafakkurining uyg‘unligi yotadi.

Ijodkorlik – bu ijodkorliksiz, uni tasavvur qilib bo‘lmaydi, chunki san’atning mazmuni uning tiliga qo‘shilib, jonli san’at asariga aylanadi, shuning uchun ham badiiy dasturda ijodkorlik qobiliyatini shakllantirish yo‘llarini belgilash zarur.

San’atdagi ijod ko‘p qirrali bo‘lib, insonning ijodiy qobiliyatlari xuddi shunday ko‘p jihatdan rivojlanishi kerak. allaqachon yaratilgan va mavjud stereotipni buzish qobiliyati, noma’lum tomonga qadam tashlashga tayyorlikdir. Komponentlarini batafsilroq tahlil qilish mumkin; masalan, aytganimizdek, ijodkorlik fantaziya, sezgi, qiziquvchanlik va hokazolarni o‘z ichiga oladi. Bu tushunchalarning har biri haqida alohida gapirishimiz mumkin.

3. Uchinchi element esa san’at tili dasturning oxirgi variantida biz ushbu vazifani belgilashni sodalashtirishimiz va go‘yo qisqartirishimiz kerak edi: “Badiiy savodxonlik asoslarini o‘rgatish, asosiy amaliy bilimlarni shakllantirish. “San’at tili” hali hamma uchun tushunarli emas. San’atning majoziy tili dekorativ-amaliy san’at tilidan nafaqat farq qiladi, balki turli harakatlar, dastgoh san’ati uslublari, hatto bir xil uslub-

ning ko‘zga ko‘ringan vakillarining tili ham bu tillarning barchasida sezilarli farqlarga ega bir xil majoziy vositalar – chiziq, nuqta, shakl, bo‘shliq, rang, nisbatlar, ritm va boshqalarga asoslanadi.

Xulosa. Bizning dasturimiz talabalarning san’at vositalari haqidagi g‘oyalarini shakllantiradi, ularni har doim ushbu vositalarning san’atning majoziy tuzilishidagi o‘rni haqidagi umumiy g‘oya bilan bog‘laydi, biz aniq tushuncha berishga harakat qilamiz: barcha san’at vositalari badiiy obrazni ifodalashning inson obyektga, hayotga munosabatini ifodalash uchun aniq tasvirlaydi, quradi va bezatadi. Qobiliyatning rivojlanish darajasi, tabiiyki, bir haftadagi, bir yildagi soatlar (darslar) soniga bog‘liq. Bir soat bilan bu daraja yuqori bo‘lishi mumkin emas, u faqat san’at tilini tushunish uchun zarur bo‘lgan minimal chegaralarga yetishi mumkin Haftada 2–6 soat bilan siz (har xil darajada bo‘lsa ham) kasbiy mahoratga yaqinroq bo‘lishingiz mumkin, chunki hamma uchun badiiy savodxonlikni o‘rgatish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Kosharskaya E.V. Kichik maktab o‘quvchilarining estetik madaniyatini shakllantirish. Avtoreferat. dis. ... ped. fanlar, Samara, 2006, 22-bet.

(2). Suna U.F. Talabaning estetik madaniyati. M., Moskva universiteti nashriyoti, 1977, 69-bet.

(3). Verb M.A. Maktab o‘quvchisining estetik madaniyati. M., “Ta’lim”, 1997, 142-bet.

(4). Bogdanova N.V. Gumanitar bilimlar va muzey fenomeni. Jahon darajasidagi mutaxassislarni tayyorlash tizimida gumanitar ta’lim. Kol. materiallar Vsero. ilmiy usul. konf., Samara, Samara davlat aerokosmik universiteti, 2007, 73–78-betlar.

(5). Kosharskaya E.V. Chet tilini o‘qitish talaba shaxsining estetik madaniyatini rivojlantirish vositasi sifatida. Jahon miqyosidagi mutaxassis tizimida gumanitar ta’lim. Koll. materiallar Vsero. ilmiy usul. konf. Samara, Samara davlat Aerokosmik universiteti, 2007, c. 53–57.

(6). Leontyev A.N. Tanlangan psixologik asarlar. T. 2, M., “Pedagogika”, 1983, 316-bet.

(7). Ushinskiy K.D. Pedagogik insholar to‘plami. T. 3, M., RSFSR Pedagogika fanlari akademiyasi nashriyoti, 1948, 720-bet.

(8). Marina A.N. Texnik universitetda talabalarni til o‘rgatish sifati. Zamonaviy filologiya masalalari va universitet va maktablarda tillarni o‘qitish metodikasi. Sat. Vsero maqolalari. ilmiy-amaliy konf., Penza, 2006, 129–131-betlar.

(9). Kroche B. Estetika ifoda fani va umumiy tilshunoslik sifatida. M., “Intrada”, 2000, 160-bet.

Nurmamotov Romazan Abdirashid o‘g‘li (Qarshi davlat universiteti “Texnologik ta’lim” kafedrasi tadqiqotchisi; romazannurmamatov@gmail.com; ORCID 0009-00090-5772-2040)

RAQAMLI KOMPETENSIYALARNI RIVOJLANTIRISHDA INNOVATSION TA’LIM VOSITALARI VA ULARNI QO‘LLASH IMKONIYATLARI

Annotatsiya*. Mazkur maqolada raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion ta’lim vositalarining o‘rni va ularni qo‘llash imkoniyatlari tahlil qilinadi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, interfaol platformalar, AR/VR texnologiyalar, robototexnika va raqamli o‘quv resurslaridan foydalanish o‘quvchilarning bilim olish jarayonini samarali tashkil etishga va ularning raqamli savodxonligini oshirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, o‘qituvchilarning raqamli texnologiyalar bo‘yicha malakasini oshirish va texnik infratuzilmani takomillashtirish zarurligi aniqlangan. Tadqiqot natijalari ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning istiqbollarini ochib beradi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishga asos bo‘ladi.*

Kalit so‘zlar*: raqamli kompetensiya, innovatsion ta’lim vositalari, interfaol platformalar, AR/VR texnologiyalar, robototexnika, ta’lim sifati, sun’iy intellekt, masofaviy ta’lim, STEM-ta’lim, mobil ta’lim texnologiyalari, elektron darsliklar.*

ИННОВАЦИОННЫЕ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ И ВОЗМОЖНОСТИ ИХ ПРИМЕНЕНИЯ В РАЗВИТИИ ЦИФРОВЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ

Аннотация*. В данной статье анализируется роль инновационных образовательных инструментов и возможности их применения в развитии цифровых компетенций. Результаты показали, что использование интерактивных платформ, технологий AR/VR, робототехники и цифровых образовательных ресурсов служит эффективной организации процесса обучения учащихся и повышению их цифровой грамотности. При этом определена необходимость повышения квалификации учителей в области цифровых технологий и совершенствования технической инфраструктуры. Результаты исследования раскрывают перспективы использования инновационных технологий в образовательном процессе и служат основой для разработки практических рекомендаций.*

Ключевые слова: *цифровая компетентность, инновационные образовательные инструменты, интерактивные платформы, AR/VR-технологии, робототехника, качество образования, искусственный интеллект, дистанционное образование, STEM-образование, мобильные образовательные технологии, электронные учебники.*

INNOVATIVE EDUCATIONAL TOOLS AND THEIR APPLICATION OPPORTUNITIES IN THE DEVELOPMENT OF DIGITAL COMPETENCES

Annotation*. This article analyzes the role of innovative educational tools and the possibilities of their application in the development of digital competences. The results showed that the use of interactive platforms, AR/VR technologies, robotics and digital educational resources serves to effectively organize the learning process of students and increase their digital literacy. At the same time, the need to improve the skills of teachers in digital technologies and improve the technical infrastructure was determined. The results of the research reveal the prospects for the use of innovative technologies in the educational process and serve as a basis for the development of practical recommendations.*

Keywords*: digital competence, innovative educational tools, interactive platforms, AR/VR technologies, robotics, quality of education, artificial intelligence, distance education, STEM-education, mobile educational technologies, electronic textbooks.*

Kirish. Zamonaviy jamiyatning barcha sohalarida raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi ta'lim tizimida ham tub o‘zgarishlarni talab qilmoqda. Raqamli kompetensiyalar nafaqat axborotni izlash va tahlil qilish, balki uni qayta ishlash, innovatsion texnologiyalar bilan ishlash, muammolarni hal qilish va ijodiy fikrlash kabi ko‘nikmalarni ham o‘z ichiga oladi. Ta'lim jarayonida ushbu kompetensiyalarni rivojlantirish zamonaviy kasblarga tayyorlash, iqtisodiy rivojlanish va jamiyatning texnologik salohiyatini oshirish nuqtayi nazaridan muhim ahamiyat kasb etadi.

Innovatsion ta'lim vositalari, jumladan, interfaol platformalar, sun'iy intellekt, AR/VR texnologiyalari, masofaviy ta'lim tizimlari, IoT va robototexnika vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali yechim sifatida qaralmoqda. Ushbu texnologiyalar ta'lim jarayonining yanada samarali va interfaol bo‘lishiga xizmat qilib, o‘quvchilarning o‘zlashtirish darajasini oshirish, ijodkorligini rivojlantirish va mustaqil fikrlashini shakllantirishga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish va innovatsion ta'lim vositalarini qo‘llash bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar zamonaviy ta'lim jarayonida raqamli texnologiyalarning ahamiyatini chuqur yoritib beradi. Raqamli kompetensiya zamonaviy jamiyatda eng muhim ko‘nikmalardan biri hisoblanadi. Yevropa Komissiyasining "DigComp" modeli (Ferrari, 2013) raqamli kompetensiyani axborotni izlash, baholash, qayta ishlash, raqamli texnologiyalar bilan samarali ishlash va xavfsiz foydalanish kabi tarkibiy qismlarga ajratadi. Ushbu modelga asoslanib, ko‘plab tadqiqotchilar raqamli kompetensiyalarni ta'lim tizimiga integratsiya qilish bo‘yicha ilmiy ishlar olib bormoqda (Redecker & Punie, 2017). O‘zbekiston ta'lim tizimida ham raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha bir qator normativ-huquqiy hujjatlar qabul qilingan. "Raqamli O‘zbekiston – 2030" dasturi (O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti, 2020) doirasida raqamli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etish ustuvor yo‘nalishlardan biri sifatida belgilangan. Shu bilan birga, ta'lim sohasida AKTdan foydalanish bo‘yicha milliy strategiyalar ishlab chiqilgan va o‘quv dasturlariga kiritilgan.

Innovatsion ta'lim vositalari, jumladan, interfaol platformalar, masofaviy ta'lim tizimlari, AR/VR texnologiyalari, robototexnika va sun'iy intellektdan foydalanish ta'lim sifatini oshirishda muhim ahamiyatga ega. Google Classroom, Moodle, Edmodo kabi interfaol platformalar o‘quv jarayonini yanada qulay va samarali tashkil etish imkonini beradi (Bates. 2019). Ushbu vositalar o‘quvchilarning mustaqil ishlash qobiliyatini rivojlantirish va o‘qituvchilar uchun moslashuvchan ta'lim muhitini yaratish imkoniyatini ta'minlaydi. Koronavirus pandemiyasi davrida masofaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanishning dolzarbligi oshdi. Bozkurt & Sharma (2020) tadqiqotlariga ko‘ra, masofaviy ta'lim platformalari raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim o‘rin tutadi. AR/VR texnologiyalarining o‘quvchilarning qiziqishini oshirishi va tajriba asosida o‘rganish imkonini berishi Rozendaal va boshqalar (2021) tadqiqotlarida qayd etilgan.

Robototexnika va STEM ta'limi o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi va muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirish uchun samarali vosita hisoblanadi. Papert (1980) tomonidan ilgari surilgan konstruktivistik yondashuvga ko‘ra, robototexnika va dasturlash asosida o‘quvchilarni amaliy o‘qitish raqamli savodxonlik va muhandislik kompetensiyalarini shakllantirishga yordam beradi. Benitti (2012) tadqiqotlarida Lego Mindstorms va Arduino platformalaridan foydalanish o‘quvchilarning dasturlash va muhandislik sohasidagi qobiliyatlarini oshirishga ijobiy ta'sir ko‘rsatishi aniqlangan. Shu bilan birga, sun'iy intellekt

asosida ishlovchi ta’lim tizimlari (masalan, adaptiv o‘quv platformalari) o‘quvchilarning individual xususiyatlariga moslashtirilgan ta’lim jarayonini yaratishga yordam beradi (Luckin et al., 2018).

O‘zbekistonda ta’lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo‘yicha qator islohotlar olib borilmoqda. Xususan, AKTdan foydalanish bo‘yicha maxsus dasturlar ishlab chiqilib, maktab va oliy ta’lim muassasalarida innovatsion ta’lim texnologiyalari bosqichma-bosqich joriy etilmoqda. Shu bilan birga, robototexnika va dasturlash bo‘yicha maxsus o‘quv dasturlari ishlab chiqilib, maktabgacha va umumiy o‘rta ta’lim muassasalariga tatbiq etilmoqda. Ushbu tadbirlar innovatsion ta’lim vositalarining imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi va raqamli ta’lim muhiti yaratishga yo‘naltirilgan sa’y-harakatlarni mustahkamlaydi

Umuman olganda, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotlar innovatsion ta’lim vositalarining samaradorligini tasdiqlaydi. Ilmiy manbalarda raqamli texnologiyalarning ta’lim jarayonidagi ahamiyati keng yoritilib, ularning samarali qo‘llanilishi bo‘yicha turli model va strategiyalar tavsiya etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotda raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda innovat-+sion ta’lim vositalarining o‘rni va samaradorligini aniqlash maqsadida sifat va miqdoriy tadqiqot metodlari qo‘llanildi. Tadqiqot eksperimental yondashuv, so‘rovnoma, kuzatuv va ta’lim hujjatlarini tahlil qilish asosida amalga oshirildi.

Tadqiqotda eksperimental metod asosiy usul sifatida qo‘llanildi. Bunda maktab o‘quvchilari va o‘qituvchilari ishtirokida innovatsion ta’lim vositalaridan foydalangan holda mashg‘ulotlar tashkil etildi. Eksperiment ikki bosqichda o‘tkazildi: dastlabki bosqichda an’anaviy ta’lim sharoitida o‘quvchilarning raqamli kompetensiya darajasi o‘rganildi, keyingi bosqichda esa innovatsion texnologiyalar joriy qilingan holda mashg‘ulotlar o‘tkazildi va natijalari taqqoslandi.

So‘rovnoma va intervyu metodlari orqali o‘qituvchilar va o‘quvchilarning innovatsion ta’lim vositalariga bo‘lgan munosabati va ularning samaradorligi haqidagi fikrlari yig‘ildi. So‘rovnomada 100 nafar o‘quvchi va 50 nafar o‘qituvchi qatnashdi. So‘rovnoma natijalari statistik tahlil qilinib, innovatsion vositalarning o‘quv jarayoniga ta’siri baholandi.

Kuzatuv usuli orqali dars jarayonida innovatsion texnologiyalar joriy etilgan sinflarda o‘quvchilarning ishtiroki, qiziqishi va o‘zlashtirish darajasi kuzatildi. Natijalar an’anaviy usulda o‘qitilgan sinflar bilan taqqoslandi.

Hujjatlarni tahlil qilish metodi yordamida O‘zbekiston ta’lim tizimida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha ishlab chiqilgan me’yoriy hujjatlar, strategiyalar va dasturlar o‘rganildi. Shuningdek, xalqaro tajribalar ham tahlil qilinib, ularning mahalliy sharoitda qo‘llash imkoniyatlari baholandi [7;10–14-b.]. Tadqiqot natijalari statistik tahlil usullari yordamida qayta ishlanib, innovatsion ta’lim vositalarining samaradorligi ilmiy asosda tasdiqlandi. Olingan natijalar asosida ta’lim jarayoniga raqamli texnologiyalarni kengroq joriy etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot doirasida raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion ta’lim vositalarining o‘rni va ularning samaradorligi tahlil qilindi. O‘quv jarayoniga interfaol platformalar, AR/VR texnologiyalar, robototexnika va sun’iy intellekt asosidagi tizimlarni joriy etish o‘quvchilarning raqamli savodxonligini oshirishga qanday ta’sir ko‘rsatishi o‘rganildi. Natijalarga ko‘ra, ushbu texnologiyalarning qo‘llanilishi ta’lim jarayonining samaradorligini oshirish, o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini kuchaytirish va mustaqil fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etishi aniqlandi.

Tadqiqotda ishtirok etgan o‘qituvchilarning aksariyati innovatsion ta’lim vositalaridan foydalanish o‘quvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirishda samarali ekanligini tasdiqladi. So‘rov natijalari shuni ko‘rsatdiki, interfaol platformalar va masofaviy ta’lim tizimlari ta’lim jarayonining moslashuvchanligini oshirib, o‘qituvchilar va o‘quvchilar o‘rtasidagi samarali muloqotni ta’minlaydi. Bundan tashqari, AR/VR texnologiyalaridan foydalangan holda o‘quv materiallarini vizualizatsiya qilish o‘quvchilarning bilimlarni yaxshiroq o‘zlashtirishiga yordam beradi.

Robototexnika va dasturlash asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning ijodiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirishi aniqlandi. Tajriba asosida aniqlanishicha, robototexnika mashg‘ulotlarida ishtirok etgan o‘quvchilar algoritmik tafakkurni shakllantirish, muammolarni tahlil qilish va innovatsion yechimlar yaratish bo‘yicha yuqori natijalarga erishgan. Sun’iy intellekt asosida ishlovchi ta’lim tizimlari esa individual yondashuvni ta’minlash imkonini berib, o‘quvchilarning bilim darajasiga moslashtirilgan materiallar taqdim etish orqali o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini yaxshilagan [5;40–42-b.].

Biroq tadqiqot natijalari innovatsion ta’lim texnologiyalarini joriy etishda qator muammolar mavjudligini ham ko‘rsatdi. Jumladan, aksariyat o‘qituvchilarning raqamli texnologiyalar bilan ishlash bo‘yicha yetarlicha malakaga ega emasligi va texnik infratuzilmaning yetarli darajada rivojlanmagani asosiy muammolardan biri sifatida belgilandi. Ta’lim muassasalarining barchasi ham zamonaviy raqamli ta’lim vositalari bilan to‘liq ta’minlanmagani sababli innovatsion texnologiyalarni keng ko‘lamda joriy etish jarayoni sekin kechmoqda.

Xulosa va takliflar. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion ta’lim vositalarining ahamiyati katta. Interfaol platformalar, AR/VR texnologiyalar, robototexnika va sun’iy intellekt asosidagi tizimlardan foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammolarni hal qilish va ijodiy yondashuv qobiliyatlarini oshirishga yordam beradi. Masofaviy ta’lim platformalarining joriy etilishi ta’lim jarayonining moslashuvchanligini ta’minlab, o‘quvchilarning bilim olishga bo‘lgan qiziqishini oshirdi.

Tadqiqotda innovatsion texnologiyalarning samaradorligi tasdiqlangan bo‘lsa-da, ularni keng qo‘llash uchun o‘qituvchilarning raqamli kompetensiyalarini oshirish va texnik infratuzilmani rivojlantirish zarurati aniqlandi. Shu sababli o‘qituvchilar uchun maxsus kurslar tashkil etish, maktablarni zamonaviy texnologiyalar bilan ta’minlash, dasturlash va robototexnika fanlarini keng joriy etish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, raqamli ta’limga oid davlat dasturlarini qo‘llab-quvvatlash va ta’lim tizimiga innovatsion texnologiyalarni izchil integratsiya qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Umuman olganda, innovatsion ta’lim vositalarining ta’lim jarayoniga keng joriy etilishi nafaqat raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish, balki umumiy ta’lim sifatini oshirishga ham xizmat qiladi. Shu bois raqamli texnologiyalarni ta’limga tatbiq etish bo‘yicha tizimli yondashuvni shakllantirish va uni uzluksiz rivojlantirish lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References):

(1). Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. “O‘zbekiston”, 2017.

(2). Mirziyoyev Sh.M. Erkin va farovon, demokratik O‘zbekiston davlatini birgalikda barpo etamiz. “O‘zbekiston”, 2016.

(3). Learn to Program with Scratch: A Visual Introduction to Programming with Games, Art, Science, and Math, Majed Marji, 2014.

(4). Texnologiya [matn]. 7-sinf uchun darslik, Toshkent, Respublika ta’lim markazi, 2023, 240-bet.

(5). Eshaliyev O‘.S., Nurmamatov Z.Sh., Xayitov J.X. Informatika va raqamli texnologiyalar. O‘quv qo‘llanma, Termiz, 2024, 202-bet.

(6). Raqamli texnologiyalarining ta’lim sohasida qo‘llanilishi. Maqola. Mirzahmedova Nargiza Dilmurodovn.a Nizomiy nomidagi TDPU “Axborot texnologiyalari” kafedrasi katta o‘qituvchisi.

(7). Xayitov J.X. Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchilarida kreativlik qobiliyatlarini rivojlantirish texnologiyasi. “Ilm sarchashmalari”, Urganch, 3/202, 78–81-betlar.

(8). Xayitov J.X. “Texnologik ta’lim praktikumi darslarida talabalarning kreativlik sifatlarini rivojlantirish tamoyillari va kreativlik sifatlarining tavsifi. Respublika janubida elektr energetika sohasining rivojlanish istiqbollari” mavzusida xalqaro ilmiy-texnik anjuman, Termiz, 2022, 389–392-betlar.

(9). Nurmamatov Z.Sh. Innovatsiyalarning ro‘li va ahamiyati ta’limda. “Namangan davlat universiteti ilmiy axborotnomasi”, Namangan. www.journal.namdu.uz ISSN: 2181-0427. 1/2023, 645–650-betlar (13.00.00:№30).

(10). Nurmamatov Z.Sh. Bo‘lajak texnologiya fani o‘qituvchisini innovatsion-pedagogik faoliyatga tayyorlash. Fan, ta’lim va texnikani innovatsion rivojlantirish masalalari. Andijon, 2022, 31–34-betlar.

(11). Nurmamatov Z.Sh. Current status of development of innovative activity of future technology teachers. International Conference of Scientific and Management Current Affairs. Angliya, 2022, p. 1–4.

Valixanova Nigora Abdukaxxorovna (“University of economics and pedagogy” NOTM professori v.b., p.f.f.d. (PhD); nigora.valixanova@mail.ru)

NIZOLARNING IJOBIY VA SALBIY FUNKSIYALARI

Annotatsiya. *Nizolar jamoada tarang munosabatlarni yuzaga keltiradi, xodimlar e’tiborini asosiy ishdan chalg‘itadi, odamlar e’tibori ko‘proq munosabatlarni oydinlashtirishga qaratiladi, natijada odamlar asabiy holatda bo‘ladilar. Shuningdek, nizolar nafaqat buzuvchi kuchga ega bo‘ladilar, balki bunyod qiluvchi ham bo‘lishlari mumkin. Maqolada nizo turlari hamda nizolarning ijobiy va salbiy funksiyalari bayon qilingan.*

Kalit so‘zlar: *nizo, nizo turlari, nizoning ijobiy va salbiy funksiyalari, “hujumkor”,“suhbatdosh”, “fikrlovchi”.*

Валиханова Нигора Абдукаххоровна (и.о.профессор НВУЗ
“University of Economics and pedagogy”, PhD)

ПОЛОЖИТЕЛЬНЫЕ И ОТРИЦАТЕЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ КОНФЛИКТОВ

Аннотация. *Конфликты порождают напряженные отношения в коллективе, отвлекают внимание сотрудников от основной работы, внимание людей больше направлено на выяснение отношений, в результате чего люди находятся в нервном состоянии. Также конфликты приобретают не только разрушительную силу, но и могут быть созидательными. В статье описаны типы конфликтов, а также их положительные и отрицательные функции.*

Ключевые слова: *конфликт, виды конфликта, положительные и отрицательные функции конфликта, “атакующий”, “собеседник”, “мыслитель”.*

Valikhanova Nigora Abdukakhorovna (professor of “University of economics and pedagogy”, PhD)

POSITIVE AND NEGATIVE FUNCTIONS OF CONFLICT

Annotation. *Conflicts create tense relationships in the team, the attention of employees is distracted from the main work, the attention of people is more focused on clarifying relationships, as a result of which people are in a nervous state. Also, conflicts will not only have destructive power, but can also be building. The article describes the types of conflict and the positive and negative functions of conflict.*

Keywords: *conflict, types of conflict, positive and negative functions of conflict, “offensive”, “interlocutor”, “thinker”.*

Kirish. “Nizo” tushunchasi “moslik” tushunchasi bilan chambarchas bog‘liq. Muvofiqlik ikki qutbli hodisadir: uning darajasi guruh a’zolarining to‘liq mos kelishidan to ularning to‘liq mos kelmasligigacha o‘zgaradi. Ijobiy qutb kelishuvda, o‘zaro qoniqishda, salbiy qutb ko‘proq nizo sifatida namoyon bo‘ladi.

Nizo, birinchi navbatda, subyektlardan biri tomonidan boshqa shaxs uchun nomaqbul, norozilikni keltirib chiqaradigan xatti-harakatlar sodir etishi natijasida shaxslararo to‘qnashuv xarakterida bo‘lgan vaziyatga nomuvofiqlikni ifodalashning shaklidir (dushmanlik, norozilik va bu mavzu bilan muloqot qilishni istamaslik). Shaxslararo konflikt oddiy muloqotning buzilishi yoki uning to‘liq to‘xtatilishida eng aniq namoyon bo‘ladi. Agar bir vaqtning o‘zida aloqa sodir bo‘lsa, u, ko‘pincha, buzg‘unchi xususiyatga ega bo‘lib, odamlarni yanada ajratishga yordam beradi, ularning nomuvofiqligini kuchaytiradi. Ammo yagona, takrorlanmaydigan ziddiyat faqat shaxslarning vaziyatga mos kelmasligidan dalolat beradi. Bunday ijobiy hal qilingan nizolar guruh ichida ko‘proq moslashishga olib kelishi mumkin.

Nizo bu odamlarni shaxsiy va ijtimoiy masalalarni hal qilishi bilan bog‘liq holda yuzaga keladigan qarama-qarshilikdir. Nizoda tomonlarning biri tomonidan ikkinchi tomondagi odamni hulqini, fikrini, hislarini o‘zgartirishini talab qiladi. Masalan, odamlar har xil dunyoqarashga, ma’lum masalalar bo‘yicha turlicha fikrga ega bo‘lishlari, lekin bu ularni osoyishta ishlashlariga xalal bermasligi mumkin. Lekin shaxsni yoki guruhni manfaatlariga, qiziqishlariga, mavqelariga, shaxsiy g‘ururlariga tegishli qarama-qarshiliklar nizolarni yuzaga keltiradi.

Adabiyotlar tahlili. Professor C.Bouldingning fikriga ko‘ra, nizo – bu raqobat holati bo‘lib, unda tomonlar mumkin bo‘lgan pozitsiyalarning nomuvofiqligini tan oladilar va har bir tomon boshqa tomon egallamoqchi bo‘lgan pozitsiyaga mos kelmaydigan pozitsiyani egallashga intiladi [1].

Professor L.Krisbergning so‘zlariga ko‘ra, nizo – bu bir-biriga mos kelmaydigan maqsadlarga ega ekanligiga amin bo‘lgan ikki yoki undan ortiq tomonlar o‘rtasidagi munosabat [2].

Taniqli polshalik sotsiolog Y.Shepanskiy shunday deb yozadi: “Konflikt – muayyan predmet yoki vaziyatga nisbatan munosabat, maqsad va harakat usullarining qarama-qarshiligidan kelib chiqadigan to‘qnashuvdir” [4].

Tadqiqot metodologiyasi. Nizolar quyidagi turlarga bo‘linadi: shaxsni ichidagi, shaxslararo, shaxs va guruh o‘rtasidagi, guruhlararo.

Shaxsni ichidagi nizolar xodimlarni shaxsiy ehtiyojlari va qadriyatlari bilan ishlab chiqarish talablari o‘rtasidagi nomutanosiblik, xodimni ish bilan me’yordan kam yoki ko‘p yuklanishi, qarama-qarshi talablarni qo‘yilishi oqibatida kelib chiqadi.

Shaxslararo nizolar xarakterni to‘g‘ri kelmasligi, kapitalni, resurslarni, ishchi kuchini cheklaganligi, jihozlarning yetishmasligi, vakant lavozimlarning mavjudligi natijasida kelib chiqadi.

Guruh va shaxs o‘rtasidagi nizolar guruhda shakllangan ahloq va mehnat me’yorlariga alohida shaxs tomonidan qarshilik ko‘rsatilishi sifatida namoyon bo‘ladi. Bunday nizo rahbarni rahbarlik qilish uslubini jamoa a’zolarining yetuklik darajasiga mos emasligi, rahbar va xodimlarni soha bo‘yicha mutaxassislik darajasini nomutanosibligi, rahbarni xarakterini, axloqiy qiyofasini guruh tomonidan qabul qilinmasligi natijasida kelib chiqadi.

Guruhlararo nizolar jamoaning rasmiy guruhlari o‘rtasida (masalan, jamoa bilan kasaba uyushmasi); norasmiy guruhlar o‘rtasida, rasmiy va norasmiy guruhlar o‘rtasidagi nizolardir.

Natija. Nizoli vaziyatlarda odamlar o‘zlarini turlicha tutadilar: kimdir, ko‘pincha, yon beradi, kimdir o‘zini nuqtayi nazarida qattiq turib oladi. Psixologiya fanlari doktori N.Obozov nizoli vaziyatda 3 xil tipdagi odamlar bo‘lishini ko‘rsatadi: “hujumkor”, “suhbatdosh”, “fikrlovchi” [3].

“Hujumkor”. “Eng yaxshi himoya – hujum” degan shior ostida ish tutadi. Uning uchun, eng muhimi, muhitni o‘zgartirish va har qanday ishni oxiriga yetkazish. “Hujumkor”ning harakatlari nizoli vaziyatlarni uzoq davom etishiga olib keladi. “Hujumkor” atrofidagi muhitni boshqa odamlarni pozitsiyasini o‘zgartirishni xohlaydi. Natijada turli to‘qnashuvlar yuzaga keladi, nizoli vaziyatlar keskinlashadi.

“Suhbatdosh” uchun “Yomon tinchlik yaxshi, yaxshi jangga nisbatan” shiori xarakterli. Uning uchun, eng muhimi, odamlar bilan bo‘ladigan muloqot. Bu “suhbatdosh”larni do‘stlari, tanish-bilishlari ko‘p bo‘ladi va yaqin munosabatlarga bo‘lgan ehtiyojni ish bilan qoplashga harakat qiladi, odamlar bilan yuzaki munosabatlarda bo‘ladi.

Nizoli vaziyatlarda ular uzoq vaqt qarshilik ko‘rsatishga qodir emaslar. Ular chuqur his-tuyg‘ularga teginmagan holda nizolarni bartaraf qilishni uddalaydilar. Bu tipdagi odamlar o‘zining sherigini kayfiyatdagi o‘zgarishlarni tez sezadilar va qarama-qarshiliklar vujudga kela boshlagandayoq, uni tinchitishga intiladilar. “Suhbatdoshlar” o‘zgalar fikrini qabul qilishga, ko‘pincha, tayyorlar, ularni fikrlarini o‘zgartirishga intilavermaydilar, boshidanoq hamkorlik qilishni ma’qul ko‘radilar. Shuning uchun ular, ko‘pincha, jamoaning hissiy rahbar shaxslari bo‘lib qoladilar.

“Fikrlovchi”ga “Mayli, men g‘alaba qildim, deb o‘ylay qolsin” degan pozitsiya xos. “Fikrlovchi” o‘zini va atrofidagi olamni o‘rganishga yo‘nalgan bo‘ladi, u nizoli vaziyatda o‘zining xaqligini va sherigining nohaqligini isbotlovchi murakkab tizimni tuzadi. Nizoli vaziyatda bu odamlarni boshi berk ko‘chadan uchinchi odamgina olib chiqishi mumkin yoki hayotiy shart-sharoitlarni o‘zgartirishigina, ularga yordam berishi mumkin.

“Fikrlovchi” o‘zini xatti-harakatlarining mantig‘ini yaxshilab o‘ylab ko‘radi, “Suhbatdosh”ga nisbatan kamroq sezgir bo‘lsa ham, harakatlari mobaynida masofa saqlaganlari uchun nizoli vaziyatga kam tushadilar. “Fikrlovchi”lar ma’naviy qonuniyatlar va g‘oyalar sohasidagi nizolar va qarama-qarshiliklardan tez ta’sirlanadilar, “Hujumkor”lar faoliyatiga maqsadlar birligini, birgalikdagi faoliyatini ko‘proq qadrlaydilar, “Suhbatdosh”lar ularni hissiy-kommunikativ qobiliyatlariga beriladigan baholarga o‘tkir reaksiya qiladilar, lekin intellektual sifatlariga berilgan baholarga unchalik e’tiborsiz bo‘ladilar.

Muhokama. Ba’zi mutaxassislarning fikrlariga ko‘ra, har qanday katta jamoalarni o‘zini “janjalkashlari” va “tinchliksevarlari” bo‘ladi. “Janjalkashlari” uchun nizoli vaziyatlar oddiy, tabiiy hol bo‘lib hisoblanadi, “tinchliksevarlar” uchun esa hamkorlik oddiy, tabiiy hol hisoblanadi. Agar “janjalkash” doim janjal chiqarsa, “tinchliksevar” esa qaysi yo‘l bilan bo‘lmasin, janjalni o‘chirib turadi. Nizolar ijobiy va salbiy funksiyalarni bajarishi mumkin.

Nizolarning ijobiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

▪qarama-qarshi tomonlar o‘rtasidagi ziddiyatni yumshatish (mojaro odamlar o‘rtasida yaxshiroq tushunishni o‘rnatishga yordam beradi, ammo bu faqat nizoning borishini ijtimoiy nazorat qilish bilan mumkin);

▪axborot va bog‘lovchi funksiyalar (odamlar bir-birlarini tekshirishlari va yaxshiroq bilishlari mumkin);

▪tashkilotlarni birlashtirish va tuzish (tashqi dushman bilan qarama-qarshilik, umumiy qiyinchiliklarni yengish guruhdagi odamlarning birgalikdagi harakatlarini tashkil qilishni qo‘llab-quvvatlaydi);

▪o‘zgarish va rivojlanishni rag‘batlantirish (mojarolar odamlarni o‘z pozitsiyalarini himoya qilishda yangi yo‘llar va dalillarni izlashga, o‘zaro munosabatlarda yaxshi natijalarga erishishga majbur qilishi mumkin);

▪itoatkorlik sindromini olib tashlash (mojaroning rivojlanishi bilan odamlar ilgari yashirgan g‘oyalarni ifoda eta boshlaydilar, bu esa vaziyatni chuqurroq tushunishga, muammolarni hal qilish variantlarini ishlab chiqishga imkon beradi);

▪diagnostika funksiyasi (harakatlar faollashganda, har bir tomon umumiy manfaatlar atrofida birlashadi, raqiblar aniqlanadi va nizolarni tezroq hal qilish mumkin).

Nizoning salbiy funksiyalariga quyidagilar kiradi:

▪mojaroni hal qilish uchun katta hissiy va moddiy xarajatlar;

▪jamoadan, guruhdan chiqarib yuborish, xodimlarni ishdan bo‘shatish, mehnat unumdorligi yoki o‘qitishning pasayishi, jamoada, guruhda ijtimoiy-psixologik iqlimning yomonlashishi;

▪kelajakda tomonlar o‘rtasidagi hamkorlik darajasini pasaytirish yoki uni to‘liq tugatish;

▪o‘z guruhini, jamoasini boshqa guruhlarga nisbatan noto‘g‘ri (haddan tashqari) idrok etish, boshqa guruhlarni dushman sifatida tasavvur qilish;

▪tashkilotda, guruhda yoki, umuman, jamiyatda qarama-qarshilik ruhini tasdiqlash, haqiqiy muammolarni hal qilishdan ko‘ra mojaroda kurash va g‘alabaga ko‘proq ahamiyat berish.

Xulosa va takliflar. “Nizo” tushunchasi deyarli barcha ijtimoiy fanlarda qo‘llaniladi va ularning har birida asosiy kategoriyalardan biri hisoblanadi. Bundan tashqari, qarama-qarshiliklar birligi va kurashining umumbashariy qonuni tasvirlangan asosiy tushunchalardan biri bo‘lib, u alohida ilmiy emas, balki falsafiydir, shuning uchun bilimning turli sohalarida unga kiritilgan o‘ziga xos mazmun juda xilma-xil bo‘lishi mumkin. Dialektik materializmning umumiy metodologik nuqtayi nazaridan qarama-qarshilik qarama-qarshiliklar rivojlanishining eng yuqori bosqichini, ularni hal qilishdan oldingi bosqichni anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Boulding K. Conflict and Defence. N.Y, 1988, XIV, p. 133.

(2). Krisberg L. Sociology of Social Conflict. Hew Jersey, Prentice-Holl, 1973, XIV.

(3). Obozov N.N. Interpersonal Relations. LGU, L. Press, 1979.

(4). Szczepanski J. Die Intelligenz in der gegenwrtigen? Gesellschaft. Frankfurt. M., 1966, s. 236.

(5). Valixanova N.A. Qadriyatlarning o‘qituvchi faoliyatidagi uning kasbiy va shaxsiy rivojlanishidagi roli va o‘rni. “Qo‘qon universiteti xabarnomasi”, 2023. https://doi.org/10.54613/ku.v8i8.817

Matnazarov Asadbek G‘ayratjon o‘g‘li (Abu Rayhon Beruniy nomidagi UrDU Magistratura bo‘limi Sport faoliyati futbol yo‘nalishi 241-guruh talabasi)

YOSH FUTBOLCHILARDA KOORDINATSIYA QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISH VA UNING O‘YIN JARAYONIDA MUVAFFAQIYATGA TA’SIRI

Annotatsiya. *Eng murakkab sport intizomi dunyosida futbol o‘zining sportchilarning tayyorgarlik darajasiga juda yuqori talablari bilan ajralib turadi. Jismoniy tayyorgarlik bu o‘yin boshida muvaffaqiyatni belgilovchi omil sifatida chaqqonlik alohida ahamiyatga ega bo‘lgan fazilatlar majmuasidir. Ustuvor vazifa aynan shu sifatni rivojlantirish bo‘lib, bu maqsadga erishish uchun o‘yin o‘rgatish usullaridan maqsadli foydalanishni nazarda tutadi.*

Kalit so‘zlar: *futbol, chaqqonlik, jismoniy sifat, tezlik, harakat, jismoniy tayyorgarlik, jismoniy rivojlanish, mashq, metodika, o‘yin.*

РАЗВИТИЕ КООРДИНАЦИОННЫХ НАВЫКОВ У ЮНЫХ ФУТБОЛИСТОВ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА УСПЕШНОСТЬ В ИГРОВОМ ПРОЦЕССЕ

Аннотация. *В мире самых сложных спортивных дисциплин футбол выделяется чрезвычайно высокими требованиями к уровню подготовки спортсменов. Физическая подготовка – это набор качеств, среди которых особое значение имеет ловкость, как определяющий фактор успеха в начале игры. Развитие этого качества является приоритетной задачей, и для достижения этой цели предполагается целенаправленное использование игровых методов обучения.*

Ключевые слова: *футбол, ловкость, физические качества, скорость, движение, физическая подготовка, физическое развитие, упражнение, методика, игра.*

DEVELOPMENT OF COORDINATION SKILLS IN YOUNG FOOTBALL PLAYERS AND ITS IMPACT ON SUCCESS IN THE GAME PROCESS

Annotation. *In the world of the most complex sports disciplines, football is distinguished by its very high requirements for the level of preparation of athletes. Physical preparation is a complex of qualities, in which agility is of particular importance as a determining factor for success at the beginning of the game. The priority task is to develop this quality, which involves the targeted use of game training methods to achieve this goal.*

Key words: *football, agility, physical quality, speed, movement, physical preparation, physical development, exercise, methodology, game.*

Kirish. Bizning davlatimizda bugungi kunda juda ham ko‘plab harakatlar amalga oshirilmoqda. Bu harakatlarning barchasi kelajak avlod uchun, shuningdek, ularning sog‘lig‘ini mustahkamlash bilan birga, kelgusi hayotga tayyorlashdir.

Adabiyotlar tahlili va metodlar. Ushbu muammo yuzasidan Usmonxo‘jayev T. (1990), Xo‘jayev F., K.Rahimqulov, B.Nigmanov (1996), Shiyan B.M. (1989), Ashmarin B.A. (1990), Mahkamjonov K.M. (2008), Akramov R.A. (1989), Qo‘shbaxtiyev I.A. (2001), Iseev Sh.T. (2003) va Nurimov R.I. (2005),

Mahkamjonov K.M. (1999), shuningdek, boshqalar turli bosqichlarda ilmiy izlanishlar olib borganlar. Jismoniy sifatlar va ularni yosh futbolchilarda rivojlantirish xususiyatlari jismoniy tarbiya darslarida, darsdan keyingi sport mashg‘ulotlarida hamda sport-trenirovka mashg‘ulotlaritadbirlarida amalga oshiriladi.

Natijalar. Yosh futbolchilar bilan ishlashdagi eng dastlabki tayyorgarlik bosqichida asosiy maqsad jismoniy tayyorgarlikni egallashiga, shuningdek, sog‘ligini mustahkamlash va ularning rivojlanishiga, turli xil ko‘nikma va malakalarni egallab olishiga, futbol o‘yini texnikasi bilan birga, taktikasining boshlang‘ich tayyorgarligini o‘rganishiga qaratilgan harakatli o‘yinlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir. Jismoniy tayyorgarlikning asosi yosh futbolchilarning harakat funksiyalari (chaqqonlik)ni, shuningdek, o‘z harakatlarini vaqt oralig‘ida shakllantirishdan iborat bo‘ladi.

Chaqqonlik tarbiyalash xususiyatlari. Dastlabki tayyorgarlik va boshlang‘ich sport ixtisoslashuvi guruhida chaqqonlikni tarbiyalash koordinatsiyasiga ko‘ra, murakkab bo‘lgan harakat amallarini muvaffaqiyatli egallab olish uchun asos yaratadi. Bu borada turli xil harakatli o‘yinlar va ularning to‘p bilan bajariladigan mashqlari, akrobatika, to‘siqlar o‘sha yugurish, sakrash, balandlikda muvozanat saqlash mashqlari tipik va standart mashqlardir. Shu bilan birga, yugurib kelib bajariladigan harakatlar to‘xtash, burilish, yo‘nalishni o‘zgartirish kabi bajarish talabi yuqori bo‘lgan qo‘shimcha topshiriqlar bilan bajariladigan mashqlar katta ahamiyatga ega.

O‘rta maktab yoshidagi bolalarning mashg‘ulot jarayonida mashqlarni berishning asosiy metodikasi bu ularning yoshiga, jinsiga, tayyorgarlik darajasiga e’tiborli bo‘lgan holda oshirishdir. Jismoniy sifatlardan biri bo‘lgan chaqqonlik sifatini tarbiyalashda, asosan, murakkablikni yenguvchi harakatlar, misol uchun:

–bir metrlik qorda yugurish;

–to‘lqinga qarshi suzish;

–shamolga qarshi yugurish;

–yomg‘ir ostida yurish;

–quyosh nuri ostida yugurish kabi mashqlar foydalidir.

O‘rta maktab yoshidagi futbolchilar bilan o‘tkaziladigan mashg‘ulotlarda 2–3 ta yengil prujinasimon sakrash bilan tugallanadigan, harakat faoliyatini to‘liq og‘ish bilan bajariladigan yetarlicha samarali bo‘lgan maxsus chaqqonlik mashqlari qo‘llaniladi.

Futbol sport turi bilan uzoq yillar mobaynida shug‘ullanish umumiy va maxsus jismoniy tayyorgarlik nisbati, ularning muayyan mazmuni, sport mahoratini shakillantirish yuzasidan maxsus tayyorgarlik salmog‘i asta-sekin ortib bormoqda. Futbolchilarning tomonlardan biri bo‘lgan jismoniy tayyorgarligiga kuch, tezkorlik, chaqqonlik asosiy o‘rin tutadi. Bu sifatlar bu yoshdagi bolalarda harakatning qanchalik darajada tayyorligini aniqlab beradi.

Futbolchilarda jismoniy sifatlarni rivojlantirish va aniqlash uchun quyidagi test me’yorlaridan foydalandik: 100 m ga yugurish, 4x10 m.ga mokisimon yugurish, 3 000 m.ga yugurish, to‘ldirma to‘pni uloqtirish, o‘rnidan uzunlikka sakrash, egiluvchanlikni aniqlash uchun o‘tirgan holda, oyoqlarni 30 sm.ga kerib oldinga engashish.

Dastlabki olingan ma’lumotlar natijalarini bir-biriga yaqin ekanligi ayrim ko‘rsatkichlarda nazorat guruhi ko‘rsatkichlari yuqori ekanligini ham namoyon qildi. Masalan, 100 m.ga yugurishda 0,1 soniya, mokisimon yugurishda 0,2 soniya, faqat to‘ldirma to‘pni otishda 11 sm, tajriba guruhi natijasi balandroq ekanligi namoyon bo‘ldi.

Jismoniy tayyorgarlik bo‘yicha dastlabki, o‘rtacha natija

№	Test me’yorlari	Dastlabki natija	
		Tajriba guruhu	Nazorat guruhi
1.	100 m yugurish (soniya)	14.5	14.3
2.	4x10 m.ga yugurish (soniya)	9.4	9.1
3.	3000 m.ga yugurish (daqiqa)	13 daqiqa 12 soniya	13 daqiqa 28 soniya
4.	O‘rnidan turib uzunlikka sakrash (metr)	2.32	12.37
5.	To‘ldirma to‘pni uloqtirish (metr)	12.5	12.58
6.	O‘tirgan holda oyoqlarni 30 sm kerib, oldinga engashish (sm)	+15	+14

Muhokama. Yosh futbolchilar bilan ishlashning dastlabki bosqichlarida ularga futbolning texnikasi va taktikasi asoslarini o‘rganish, salomatligini ta’sirli mustahkamlash va muvozanatlash, turli harakatga yo‘naltirilgan ko‘nikma va malakalarni egallash, har tomonlama rivojlanishdan to‘g‘ri jismoniy tayyorgarlik bilan shug‘ullanish uchun mo‘ljallangan faol o‘yinlar majmuasi bo‘lishi kerak.

Xulosa. Boshlang‘ich sport ixtisosligi bosqichida keng ko‘lamdagi harakatli o‘yinlar, o‘yin mashqlarini qo‘llashdan tashqari, asosiy jismoniy tayyorgarlik mashq1ari komplekslaridan foydalanish mumkin. Ko‘proq chaqqonlikni rivojlantirishga qaratilgan komplekslarni darsning asosiy qismi boshlarida qo‘llash kerak, shundan so‘ng bu sifatni takomillashtirishga yordam beruvchi o‘yinlardan foydalanish lozim. Chaqqonlikni talab qiluvchi tegishli o‘yinlar va o‘yin mashqlari kompleksiga, shuningdek, murakkab harakatlarni yengishni talab etadigan o‘yinlar komplekslariga ancha kam vaqt ajratiladi. Ular, asosan, darsning o‘rtasida va oxirida o‘tkaziladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Кошбахтиев И.А. Эффективность атакующих действий в современном футболе. В кн.: «Некоторые вопросы физического воспитания и развития спорта среди школьников и молодежи». Т., 1975.

(2). Nurimov R.I. Yosh futbolchilarni texnik va taktik tayyorlash. O‘quv qo‘llanma, Toshkent, 2005.

(3).Сарсания С.К., Селуян В.Н. Физическая подготовка в спортивных играх. М., 1991.

(4). Futbol. Darslik. R.A. Akramovning umumiy tahriri ostida, Toshkent, O‘zDJTI nashriyoti, 2006.

(5). Futbol. Darslik. R.A. Akramovning umumiy tahriri ostida, Toshkent, O‘zDJTI nashriyoti, 2006.

Ummatkulova Charos Alijon qizi (Samarqand davlat Chet tillar instituti tayanch doktoranti; charosalijonovna@gmail.com)

CHET TILINI O‘QITISHDA TALABALAR OG‘ZAKI NUTQ KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH: ZAMONAVIY USULLAR VA INNOVATSION YONDASHUVLAR

Annotatsiya*. Ushbu tadqiqot chet tilini o‘qitishda interaktiv metodlar va podkastlardan foydalanish samaradorligini o‘rganishga bag‘ishlangan. Tadqiqot davomida tajriba va nazorat guruhlari solishtirilib, innovatsion yondashuvlarning gapirish va tinglash ko‘nikmalariga ta’siri tahlil qilindi.*

Kalit so‘zlar: *innovatsiya, interaktivlik, experimental metod, taqqoslash, tajriba, samaradorlik, farq, rivojlanish.*

РАЗВИТИЕ У СТУДЕНТОВ НАВЫКОВ УСТНОЙ РЕЧИ: СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ И ИННОВАЦИОННЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. *Исследование анализирует эффективность интерактивных методов и подкастов в обучении иностранному языку. Экспериментальная группа достигла 25–30% прогресса, тогда как традиционные методы обеспечили лишь 8–10% роста. Результаты подтверждают пользу современных технологий в изучении языка.*

Ключевые слова*: инновация, интерактивность, навык, барьер, сравнение, эксперимент, эффективность, отличие, развитие.*

DEVELOPMENT OF STUDENTS’ ORAL SPEAKING SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING: MODERN METHODS AND INNOVATIVE APPROACHES

Annotation. *This study examines the effectiveness of interactive methods and podcasts in foreign language teaching. Students using interactive methods improved by 25–30%, while traditional methods led to only 8–10% growth, confirming the benefits of modern teaching technologies.*

Keywords: *innovation, interactivity, skill, barrier, comparison, experiment, effectiveness, difference, development.*

Kirish. Chet tilini o‘qitish zamonaviy ta’lim tizimida muhim o‘rin tutib, tinglab tushunish va so‘zlashish asosiy ko‘nikmalar sifatida ahamiyat kasb etadi. Tinglab tushunish til o‘rganuvchilarga real til muhitida ma’lumotlarni anglashga yordam bersa, yuqori darajadagi so‘zlashish ko‘nikmasi fikrlarni aniq ifodalash imkonini beradi. Biroq psixologik to‘siqlar, lingvistik kompetensiya yetishmovchiligi va tabiiy til muhitining cheklanganligi kabi muammolar mavjud. Ushbu muammolarni bartaraf etish uchun interaktiv o‘qitish va zamonaviy texnologiyalarni qo‘llash zarur. Tadqiqotning maqsadi til o‘rgatish jarayonini takomillashtirish uchun innovatsion usullarni taklif qilishdir.

Metodologiya (Methods of the Research). Ushbu tadqiqotda talabalar og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda duch keladigan muammolarni aniqlash va ularni bartaraf etish usullarini taklif qilish maqsadida turli tadqiqot uslublari qo‘llanildi. Tadqiqotning ishonchliligi va samaradorligini ta’minlash uchun sifat va miqdoriy tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi: anketaviy so‘rov orqali talabalarning og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishga ta’sir qiluvchi omillar aniqlanib, ularning fikrlari o‘rganildi; eksperiment yordamida interaktiv metodlar va texnologiyalarning samaradorligi baholandi, tajriba va nazorat guruhlari tashkil etildi; intervyu va kuzatuv orqali o‘qituvchilar va talabalar bilan suhbatlar olib borilib, og‘zaki nutqni rivojlantirishdagi muammolar va samarali yondashuvlar o‘rganildi; ta’lim texnologiyalari tahlili esa zamonaviy interaktiv usullar va texnologiyalarni o‘rganib, ularning

chet tilini o‘qitish jarayoniga ta’siri baholandi. Ma’lumotlar Samarqand davlat Chet tillar institutining quyi bosqichida tahsil olayotgan 120 nafar talaba orasida yig‘ildi. So‘rovnomalar anonim tarzda o‘tkazilib, ishtirokchilarning fikrlari tahlil qilindi. Eksperiment davomida interaktiv o‘qitish metodlari qo‘llangan guruh va an’anaviy usulda ta’lim olgan guruh natijalari taqqoslandi. Eksperiment ikki oy davomida o‘tkazilib, unda talabalar ikki guruhga ajratildi:

Tajriba-sinov guruhi (jami 60 ta talaba) – zamonaviy texnologiyalar va interaktiv metodlar asosida ta’lim oldi.

Nazorat guruhi (jami 60 ta talaba) – an’anaviy usullar asosida o‘qitildi.

Natijalar (Results). Quyida 120 nafar talabadan olingan so‘rovnomaning natijalari taqdim etiladi:

#	Savol	A	%	B	%	C	%	D	%	E	%
1	Gapirishning eng qiyin jihati	Lug‘at boyligini oshirish	25 %	Talaffuz va tovushlarni to‘g‘ri aytish	20 %	Fikrlarni man-tiqiy tuzish	18 %	Grammatikani to‘g‘ri qo‘llash	22 %	Muhim argumentlar keltirish	15 %
2	Gapirishni rejalashtirish darajasi	Kamdan kam	20 %	Ko‘pincha	25 %	Har doim	10 %	Ba’zida	30 %	Hech qachon	15 %
3	Gapirishga tayyorgarlikdagi eng qiyin bosqich	Fikrlarni tartibga solish	22 %	Nutq mazmunini yodlash	18 %	Nutqni ishonch bilan aytish	20 %	Yangi g‘oyalar ishlab chiqish	25 %	To‘g‘ri so‘zlarni tanlash	15 %
4	Nutq so‘zlashdagi eng katta xavotir	Fikrlarni aniq ifoda eta olmaslik	30 %	Zarur uzunlikka yetkazolmaslik	15 %	Vaqt yetishmovchiligi	12 %	Ko‘p grammatik xatólar qilish	20 %	Nutqni qanday boshlashni bilmaslik	23 %
5	Fikr-mulohazaga munosabat	Neytral	15 %	Biroz foydali	20 %	Juda qulay	25 %	Umuman yoqtirmayman	10 %	Ba’zida noqulay	30 %
6	Gapirishni yaxshilashning eng samarali usuli	O‘qituvchi fikr-mulohazasi	30 %	Peer bahsmunozara	20 %	O‘z nutqini qayta eshitish	15 %	Podcast va onlayn materiallar	18 %	Muvaffaqiyatli nutqlarni o‘rganish	17 %
7	Nutqni qayta ko‘rib chiqish chastotasi	Kamdan kam	20 %	Har doim	10 %	Ko‘pincha	25 %	Hech qachon	15 %	Ba’zida	30 %
8	Eng qiyin nutq turi	Ko‘rgazmali nutq	20 %	Ishontiruvchi nutq	30 %	Ko‘ngilochar nutq	18 %	Axborot nutqi	15 %	Marosim nutqi	17 %
9	Tinglashni yaxshilashning eng yaxshi usuli	Mashqlarni muntazam bajarish	25 %	Lug‘at boyligini oshirish	15 %	Turli lahjalarni tinglash	20 %	Ingliz tilidagi seriallarni ko‘rish	30 %	Grammatikani yaxshiroq tushunish	10 %
10	Tinglashga ishonch darajasi	Kamdan kam	18 %	Ba’zida	30 %	Har doim	12 %	Hech qachon	10 %	Ko‘pincha	30 %
11	Tinglash testidagi eng qiyin qism	Trekning boshlanishi	20 %	Mazmunni to‘g‘ri bayon qilish	18 %	Javoblarni yo-zib olish	22 %	Oxirgi bo‘limlarning tezligi	25 %	To‘g‘ri til ishlatish	15 %
12	Tinglashni qiyinlashtiruvchi omillar	E’tiborni jamlay olmaslik	22 %	Vaqtni samarali boshqarish	18 %	Lug‘at boyligining kamligi	25 %	Grammatikani tushunishdagi muammo	15 %	Past motivatsya	20 %
13	Eng qiyin tinglash savollari turi	Jumlani to‘ldirish	18 %	Moslashtirish mashqlari	15 %	Ko‘p tanlovli savollar	22 %	Eslatma to‘ldirish	20 %	Qisqa javobli savollar	25 %

#	Savol	A	%	B	%	C	%	D	%	E	%
14	Tinglash test-larining foy-dalilig‘i	Juda foydali	30 %	Biroz yor-dam beradi	25 %	Neytral	20 %	Unchalik foydali emas	15 %	Umuman foydali emas	10 %
15	Onlayn vosita-larning sama-radorligi	Juda foydali	35 %	Biroz yor-dam beradi	30 %	Neytral	15 %	Unchalik foydali emas	10 %	Umuman foydali emas	10 %

Zamonaviy ta’lim jarayonida interaktiv metodlar va raqamli resurslardan foydalanish til o‘rganish samaradorligiga qanday ta’sir ko‘rsatishi muhim tadqiqot mavzularidan biridir. Ushbu tajriba ikki oy davomida 60 nafar talaba ishtirokida o‘tkazilib, ularning ikkita guruhga bo‘lingan holda turli metodlar asosida ta’lim olishi kuzatildi. Tajriba-sinov guruhi interaktiv usullar va podkastlardan foydalangan holda o‘qitilgan bo‘lsa, nazorat guruhi an’anaviy dars usullaridan foydalanishda davom etdi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, interaktiv yondashuv qo‘llangan guruh talabalarining tinglash va gapirish ko‘nikmalarida sezilarli o‘sish kuzatildi. Ikki oydan keyingi natijalar taqqoslanishi quyidagi jadvalda aks etadi:

Ko‘nikmalar	Boshlang‘ich natija (%)	Tajriba guruhi (%)	O‘sish (%)	Nazorat guruhi (%)	O‘sish (%)
Gapirish aniqligi	50%	75%	+25%	60%	+10%
Talaffuz va ravonlik	45%	72%	+27%	55%	+10%
Grammatik to‘g‘ri-lik	52%	73%	+21%	60%	+8%
So‘z boyligi	48%	78%	+30%	58%	+10%
Tinglab tushunish	55%	80%	+25%	65%	+10%
Umumiy o‘sish	**50%**	**76%**	**+26%**	**60%**	**+10%**

Tajriba guruhida qo‘llanilgan interaktiv o‘qitish metodlari va texnologiyalar qo‘llanilgan guruh bo‘lib, ularning nutq va tinglab tushunish qobiliyatlarini rivojlantirishdagi samaradorligi yuqori bo‘lgan. Bu guruhdagi talabalar nutqni rejalashtirish, nutqni ravon bayon etish va tinglab tushunish mashg‘ulotlarida ko‘proq muvaffaqiyatga erishishdi. Nazorat guruhida asosan urg‘u qaratilgan an’anaviy o‘qitish usullari asosida ta’lim olgan guruh bo‘lib, ularning natijalari, ayniqsa, nutqni tayyorlash va tinglab tushunish mashg‘ulotlarida qiyinchiliklarga duch keldi. Shuningdek, ularning eshitish va nutqni o‘z vaqtida to‘g‘ri ifodalashdagi ishonchi pastroq bo‘ldi. Ushbu mavjud muammolarni bartaraf etish maqsadida zamonaviy texnologiyalar bilan boyitilgan dars jarayonlarini tashkil etishdan samarali foydalanish tajriba-sinov guruhi bilan yo‘lga qo‘yildi. Ushbu usulda til o‘qitishni tashkil etishning samaradorligi qator tajribalar orqali ham sinovdan o‘tgan, ularda natijalar aniq ko‘rsatkichlarda tasdig‘ini topgan: “…o‘qituvchilar va talabalar innovatsion yondashuvlarning ta’lim jarayoniga qo‘shgan hissasini yuqori baholashdi. O‘qituvchilarning 78% innovatsion metodlarning ta’lim sifati va samaradorligini oshirishda ijobiy rol o‘ynayotganini ta’kidladi”.[1] Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, interaktiv o‘qitish metodlari talabalar nutq ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali bo‘lib, ularning ishonchini va muvaffaqiyatini oshirishga yordam beradi. Bunga misol tariqasida quyidagi ilmiy tadqiqot ishining amaliy natijasini ham olishimiz mumkin: “R.Ellis (2012) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda o‘yinlar va interaktiv faoliyatlar til o‘rganishda samarali vosita sifatida namoyon bo‘lgan. Ushbu metod o‘quvchilarning ijodkorligini rivojlantirishga, stressni kamaytirishga va tilni tabiiy ravishda o‘zlashtirishga yordam beradi”.[2]

Munozara (Discussion). So‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatadiki, talabalarning gapirish va tinglash ko‘nikmalarida turli muammolar mavjud. Gapirishda eng katta qiyinchilik lug‘at boyligini kengaytirish (25%) va grammatikani to‘g‘ri qo‘llash (22%) bilan bog‘liq bo‘lsa, talaffuz va tovushlarni to‘g‘ri aytish ham muhim muammo sifatida ko‘rsatilgan (20%). Talabalar nutqni rejalashtirishga turlicha yondashishadi: 30% ba’zida rejalashtirsa, 25% esa tez-tez rejalashtiradi. Eng katta xavotir fikrlarni aniq ifodalash (30%)

[1] Umurzakova, A. (2024). Zamonaviy ta’limda pedagogika va chet tillarini o‘qitishning innovatsion metodlari. “Tarjimashunoslik: muammolar, yechimlar va istiqbollar ii” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 1(1), 598 –601. Retrieved from https://conference.uzswlu.uz/conf/article/view/315.

[2] E.T.Jurayev. (2024). Chet tilini o‘qitishda jahon tajribasiga asoslangan innovatsion yondashuvlar. “Arab tili globallashuv davrida: innovatsion yondashuvlar va o‘qitish metodikasi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, **1**(12), 179–182. https://doi.org/10.5281/zenodo.14542713

va grammatik xatolar qilish (20%) bilan bog‘liq. Ko‘pchilik (30%) o‘qituvchi fikr-mulohazasini muhim deb bilsa-da, 20% teng ulushdagi talabalar tengdosh baholash va onlayn materiallardan foydalanishni foydali deb hisoblaydi. Tinglash bo‘yicha asosiy muammolar orasida trekning oxirgi qismi juda tez bo‘lishi (25%) va mazmunni aniq bayon qilish (18%) yetakchi o‘rinda. E’tiborni jamlay olmaslik (22%) va lug‘at boyligining kamligi (25%) tinglash qiyinchiliklarining asosiy sabablaridan biri bo‘lib, talabalar eng ko‘p muntazam mashqlar qilish (25%) va turli lahjalarni tinglash (20%) orqali tinglash qobiliyatini oshirishni foydali deb hisoblashadi. So‘rov natijalari tinglash va gapirishni rivojlantirish uchun o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida individual yondashuv va samarali metodlarni qo‘llash zarurligini ko‘rsatmoqda. Ulardan qo‘llanilganda til o‘rganish jarayonidagi lingvistik va psixologik to‘siqlarni yengish ham osonlashadi. Technology Integration: The use of AI-powered tools, language learning apps (e.g., Duolingo, Babbel), and virtual classrooms allows for personalized, interactive, and accessible learning experiences. Virtual reality (VR) environments simulate real-world interactions, enabling learners to practice conversational skills in immersive contexts.[1]

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, interaktiv metodlar va podkastlardan foydalanish talabalar nutqiy ko‘nikmalarini an’anaviy usullarga qaraganda tezroq rivojlantirishga yordam beradi. Tajriba guruhi tinglab tushunish va gapirish bo‘yicha o‘rtacha 25–30% o‘sishga erishgan bo‘lsa, nazorat guruhidagi talabalar natijasi faqat 8–10%ga oshgan. Biz tajriba-sinov guruhlarimiz bilan dars mashg‘ulotlari davomida podkast information texnologiyalardan keng foydalanish orqali talabalarning qator lingvistik kompetensiyalarini sezilarli rivojlantirishga erishdik. Xususan, podkast-informatsion dasturlarni doimiy tinglash va ularga taqlid qilish orqali talabalar o‘zlarining talaffuzdagi xato va kamchiliklarini bartaraf eta oladilar. Ko‘pincha, suhbatlar, intervyular yoki hikoyalarni o‘z ichiga olgan podkast kontenti orqali talabalar tinglash qobiliyatlari ustida ishlashlari va bir vaqtning o‘zida eshitadigan tovushlar, intonatsiya va urg‘uning qanday ishlatilishiga taqlid qilish orqali talaffuzlarini yaxshilashlari mumkin[2]. Bundan tashqari, ushbu texnologiyalar darsxonada real til muhitini yaratishga ham ko‘maklashadi. Exposure to Authentic Language Input: Podcasts provide students with authentic and real-world language input, exposing them to a variety of accents, speech patterns, and vocabulary usage. For example, podcasts like “TED Talks” or “Radio Lab” offer engaging and intellectually stimulating content delivered by native speakers.[3]

Xulosa. So‘rovnoma natijalari talabalarning gapirish va tinglash ko‘nikmalarida bir qator muammolar mavjudligini ko‘rsatadi. Gapirishda eng katta qiyinchiliklar lug‘at boyligini kengaytirish (25%) va grammatikani to‘g‘ri qo‘llash (22%) bilan bog‘liq. Talabalar nutqni rejalashtirishda turlicha yondashadilar, fikrlarni aniq ifodalash va grammatik xatolar qilish esa eng katta xavotirlar sifatida ko‘riladi. Tinglashdagi muammolar orasida mazmunni aniq bayon qilish (18%) va treklarning tezligi (25%) muhim o‘rin tutadi. Talabalar muntazam mashqlar qilish va turli autentik audiolarni tinglash orqali tinglash qobiliyatlarini oshirishni foydali deb hisoblaydilar. Tekshirilgan interaktiv metodlar va podkastlar talabalar nutqiy ko‘nikmalarini an’anaviy usullarga qaraganda tezroq rivojlantirishga yordam beradi. Tajriba guruhi 25–30% o‘sishga erishgan bo‘lsa, nazorat guruhi faqat 8–10% natijaga erishgan. Podkastlar, ayniqsa, talaffuzdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishda muhim rol o‘ynaydi va talabalarni real til muhitiga taqdim etadi, bu esa o‘rganishni yanada samarali qiladi. Shu asosda o‘qituvchilar va talabalar o‘rtasida individual yondashuvlar va samarali metodlarni qo‘llash zarurligi ta’kidlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). C.A.Ummatkulova (2024). The development of cultural awareness among students in philological higher education establishments through podcasts. TAMADDUN NURI 1 (1), p. 47–50.

(2). E.T.Jurayev (2024). Chet tilini o‘qitishda jahon tajribasiga asoslangan innovatsion yondashuvlar . “Arab tili globallashuv davrida: innovatsion yondashuvlar va o‘qitish metodikasi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 1(12), p. 179–182. https://doi.org/10.5281/zenodo.14542713

[1] Toshtemirova Zebiniso Farhodjon kizi, & Rakhmatov Islombek Quldosh o‘g‘li. (2024). Innovate approach and world experience in foreign languge teaching. “Arab tili globallashuv davrida: innovatsion yondashuvlar va o‘qitish metodikasi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 1(12), 220–225. https://doi.org/10.5281/zenodo.14542812

[2] Maxmudova, M., & Ummatkulova, C. (2024). Til o‘qitishda podkastlar orqali talabalarning to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish. Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit, 271–276. https://doi.org/10.2024/tmbye104

[3] Ummatkulova Charos, (2023). Advantages of integrating podcasts in the english language classroom. American Journal of Philological Sciences, 3(12), p. 37–44. https://doi.org/10.37547/ajps/Volume03Issue12-07

(3). Maxmudova, M., & Ummatkulova, C. (2024). Til o‘qitishda podkastlar orqali talabalarning to‘g‘ri talaffuz qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish. Conference Proceedings: Fostering Your Research Spirit, p. 271–276. https://doi.org/10.2024/tmbye104

(4). Toshtemirova Zebiniso Farhodjon kizi, & Rakhmatov Islombek Quldosh o‘g‘li. (2024). Innovate approach and world experience in foreign languge teaching. “Arab tili globallashuv davrida: innovatsion yondashuvlar va o‘qitish metodikasi” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 1(12), p. 220–225. https://doi.org/10.5281/zenodo.14542812

(5). Ummatkulova Charos, (2023). Advantages of integrating podcasts in the english language classroom. American Journal of Philological Sciences, 3(12), p. 37–44. https://doi.org/10.37547/ajps/Volume03Issue 12-07

(6). Umurzakova, A. (2024). Zamonaviy ta’limda pedagogika va chet tillarini o‘qitishning innovatsion metodlari. “Tarjimashunoslik: muammolar, yechimlar va istiqbollari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman, 1(1), p. 598–601. Retrieved from https://conference.uzswlu.uz/conf/article/view/315.

(7). Yeh, Hui-Chin & Chang, Wei-yu & Chen, H. & Heng, L. (2021). Effects of podcast-making on college students’ English speaking skills in higher education. Educational Technology Research and Development. 69.10. 1007/s11423-021-10026-3.

Esanova Sarvinoz Uktamovna (Denov Tadbirkorlik va pedagogika instituti o‘qituvchisi; e-mail: salohiddin8380@gmail.com)

TALABALARDA XALQ HUNARMANDCHILIGIGA OID IJTIMOIY KOMPETENSIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK-PEDAGOGIK SHART-SHAROITLARI

Annotatsiya. *Maqolada talabalarning xalq hunarmandchiligi bo‘yicha ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari o‘tkazilgan tadqiqotning eksperimental usulida natijalar, ta’lim samaradorligi batafsil, ketma-ket izchil bayon etilgan.*

Kalit so‘zlar: *talaba, ta’lim, tarbiya, jarayon, innovatsiya, texnologiya, xalq hunarmandchiligi, ijtimoiy, kompetensiya, pedagogik, shart-sharoit, eksperimental, tadqiqot, natija.*

Эсанова Сарвиноз Уктамовна (преподаватель института предпринимательства и педагогики Денова; e-mail: salohiddin8380@gmail.com)

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНЫХ КОМПЕТЕНЦИЙ СТУДЕНТОВ В ОБЛАСТИ НАРОДНОГО РЕМЕСЛА

Аннотация. *В статье подробно, последовательно и содержательно изложены результаты и педагогическая эффективность проведенного экспериментального исследования психолого-педагогических условий развития социальных компетенций учащихся в сфере народных промыслов.*

Ключевые слова: *студент, образование, воспитание, процесс, инновация, технология, народные промыслы, социальный, компетентность, педагогический, условия, экспериментальный, исследование, результат.*

Esanova Sarvinoz Uktamovna (Denova Institute of Entrepreneurship and Pedagogy Teacher at the Department of Preschool Education; e-mail: salohiddin8380@gmail.com)

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FOR DEVELOPING STUDENTS' SOCIAL COMPETENCIES IN FOLK HANDICRAFTS

Annotation. *The article describes in detail, sequentially and consistently, the results and educational effectiveness of the experimental research conducted on the psychological and pedagogical conditions for the development of students' social competencies in folk crafts.*

Keywords: *student, education, upbringing, process, innovation, technology, folk crafts, social, competence, pedagogical, conditions, experimental, research, result.*

Kirish. Bugungi kunda xalq hunarmandchiligi nafaqat milliy merosning ajralmas qismi, balki yosh avlodni tarbiyalash va ularning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishda samarali vosita sifatida ham ahamiyat kasb etmoqda. An’anaviy hunarmandchilik qadriyatlari nafaqat tarixiy ahamiyatga ega, balki talabalarning ijodiy tafakkuri, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati va kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga yordam beradi.

Xalq hunarmandchiligi bo‘yicha ta’lim berish jarayoni talabalarda ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bu kompetensiyalar jumlasiga jamoa bilan ishlash, madaniy merosni qadrlash, innovatsion yondashuvlarni ishlab chiqish va kasbiy rivojlanish kabi ko‘nikmalar kiradi. Ushbu maqolada xalq hunarmandchiligi orqali talabalar ijtimoiy kompetensiyalarining rivojlanishiga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik shart-sharoitlar tahlil qilinadi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi – xalq hunarmandchiligi asosida talabalar ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning samarali psixologik-pedagogik modellarini aniqlash va ularni ta’lim jarayoniga integratsiya qilishdir. Ushbu maqsadga erishish uchun quyidagi vazifalar belgilangan:

1. Xalq hunarmandchiligi ta’limining ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishdagi o‘rnini aniqlash.
2. Talabalarning xalq hunarmandchiligi bo‘yicha ta’lim olish jarayonida duch keladigan psixologik va pedagogik omillarni tahlil qilish.
3. Xalq hunarmandchiligi asosida ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion metodlarni tavsiya etish.

Tadqiqot xalq hunarmandchiligining ta’lim jarayonidagi o‘rnini chuqur tahlil qilib, uning ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishdagi ahamiyatini ko‘rsatishga qaratilgan. Mazkur maqola pedagogika fanining nazariy va amaliy jihatlarini o‘z ichiga olib, xalq hunarmandchiligi bo‘yicha ta’lim jarayonini takomil+lashtirishga doir ilmiy tavsiyalarni ilgari suradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Talabalarda xalq hunarmandchiligi bo‘yicha ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish psixologik, pedagogik va metodik jihatdan chuqur tadqiqot talab qiladigan jarayondir. Xalq hunarmandchiligi nafaqat moddiy madaniyat yodgorligi, balki ijtimoiy munosabatlarning shakllanishiga ham xizmat qiladi. A.X.Xolmirzayev (2021) o‘z tadqiqotida xalq hunarmandchiligi an’analarining yosh avlod ijtimoiylashuvidagi rolini tahlil qilib, ularning shaxsiy va kasbiy kompetensiyalar rivojiga ta’sirini yoritgan [1].

Tadqiqotchilar xalq hunarmandchiligi asosida o‘quv jarayonini tashkil etish ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim ahamiyatga ega ekanligini qayd etishadi. Shuningdek, xalq hunarmandchiligi ta’lim jarayonida innovatsion texnologiyalar bilan uyg‘unlashganda, talabalar tomonidan tezroq va samaraliroq o‘zlashtirilishi kuzatilgan [2].

Psixologik nuqtayi nazardan ijtimoiy kompetensiyalar shaxsning jamiyat bilan o‘zaro ta’sirga kirishish qobiliyatini ifodalaydi. V.G.Leontyevning (2018) fikriga ko‘ra, ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirish jarayonida individual psixologik xususiyatlar inobatga olinishi kerak [3]. Shuningdek, S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida ijtimoiy o‘rganish jarayoni orqali kompetensiyalarni shakllantirish tamoyillari yoritilgan [4].

M.S.Saidov (2022) psixologik shart-sharoitlarning ta’sirini tahlil qilgan holda, xalq hunarmandchiligi bilan shug‘ullanish talabalarning kommunikativ qobiliyatlari va ijodiy tafakkuriga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini isbotlagan [5].

Ta’lim tizimida xalq hunarmandchiligini o‘rgatishning samarali usullaridan biri amaliy mashg‘ulotlarga asoslangan interaktiv metodlardan foydalanishdir. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, xalq hunarmandchiligiga oid darslarda loyihaviy va modulli ta’lim texnologiyalaridan foydalanish talabalarning faolligini oshiradi [6].

Adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xalq hunarmandchiligi orqali ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirish jarayoni pedagogik, psixologik va metodik asoslarga ega. Mavzuga oid tadqiqotlar xalq hunarmandchiligining ta’lim jarayonida qo‘llanilishi talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqotda talabalarning xalq hunarmandchiligi bo‘yicha ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishga ta’sir etuvchi psixologik va pedagogik shart-sharoitlar o‘rganildi. Tadqiqot quyidagi metodlar asosida olib borildi (1,2,3,4,5-jadvallar):

1-jadval

Tadqiqot metodlari

Metod	Tavsif	Tadqiqotda qo‘llanilishi
Nazariy tahlil	Ilmiy adabiyotlar, maqolalar, dissertatsiyalar va qonun hujjatlari o‘rganiladi.	Xalq hunarmandchiligi va ijtimoiy kompetensiyalar haqida ilmiy manbalar tahlil qilindi.
Anketalar va testlar	Talabalar bilim va ijtimoiy kompetensiyalarini baholash uchun savollar tuzildi.	Dastlabki va yakuniy baholash orqali metodikaning samaradorligi aniqlandi.
Eksperimental tadqiqot	Eksperimental va nazorat guruhlari natijalari taqqoslandi.	Talabalarning hunarmandchilik sohasida ijtimoiy kompetensiya larining shakllanishi kuzatildi.
Suhbat va kuzatuv	Talabalarning motivatsiyasi faoliyatidagi o‘zgarishlar baholandi.	Mashg‘ulotlar jarayonida ularning faolligi va ishtiyoqi kuzatildi.
Matematik-statistik tahlil	Ma’lumotlar qayta ishlanib, natijalarning ishonchliligi baholandi.	O‘rtacha ballar o‘sish foizlari va samaradorlik ko‘rsatkichlari chiqarildi.

2-jadval

Tadqiqot ishtirokchilari

Guruh	Ishtirokchilar soni	Xususiyatlari
Eksperimental guruh	25 nafar talaba	Xalq hunarmandchiligi asosida o‘qitilgan talabalar
Nazorat guruhi	25 nafar talaba	An’anaviy ta’lim metodlari asosida o‘qitilgan talabalar

3-jadval

Tadqiqot bosqichlari

Bosqich	Amalga oshirilgan ishlar
1-bosqich: Dastlabki diagnostika	Talabalar bilim va ijtimoiy kompetensiyalarini baholash uchun test va savolnomalar o‘tkazildi.
2-bosqich: Eksperimental ta’lim	Eksperimental guruhda xalq hunarmandchiligi asosidata’lim berildi, nazorat guruhi odatiy usulda o‘qitildi.
3-bosqich: Yakunlovchi baholash	Guruhlar natijalari taqqoslanib, ijtimoiy kompetensiyalar shakllanishi tahlil qilindi.

4-jadval

Eksperimental dastur mazmuni

Ta’lim shakli	Qo‘llaniladigan usul	Talabalar uchun natija
Amaliy mashg‘ulotlar	Hunarmandchilik buyumlarini yaratish, dizayn va bezak san’ati bilan tanishish	Ijodiy fikrlash va amaliy ko‘nikmalar shakllanadi.
Jamoaviy loyihalar	Talabalar kichik guruhlarda ishlashdi	Hamkorlikda ishlash va kommunikativ qobiliyat rivojlanadi.
Innovatsion texnologiyalar	Multimediya vositalar, virtual ekskursiyalar	Talabalarning motivatsiyasi oshadi.

5-jadval

Ma’lumotlarni qayta ishlash va natijalarni tahlil qilish

Tahlil usuli	Tavsif
Oddiy o‘rtacha ballni hisoblash	Dastlabki va yakuniy test natijalari taqqoslanib, metodikaning samaradorligi baholandi
Foiz orqali o‘sishni aniqlash	Talabalarning natijalaridagi o‘sish foizi hisobida aniqlandi
Diagrammalar va grafiklar	Eksperimental va nazorat guruhlari natijalari vizuallashtirildi.

Tahlil va natijalar. Tadqiqot natijalari eksperimental va nazorat guruhlarining dastlabki va yakuniy baholash natijalarini tahlil qilish orqali aniqlangan. Quyidagi bo‘limda olingan ma’lumotlar matematik-statistik usullar bilan qayta ishlanib, natijalarning ilmiy asoslanganligi ta’minlangan.

Eksperimental va nazorat guruhlarining dastlabki natijalari. Tadqiqot boshida ikkala guruh talabalarining bilim va ijtimoiy kompetensiyalari bo‘yicha natijalari deyarli teng bo‘lgan. Quyidagi jadvalda dastlabki test natijalari ko‘rsatilgan (6-jadval).

6-jadval

Guruh	O‘rtacha ball	Standart og‘ish	Minimal ball	Maksimal ball
Eksperimental guruh	60	5.2	50	70
Nazorat guruhi	60	5.5	49	72

Dastlabki test natijalari ikkala guruhda ham deyarli bir xil ekanligi, talabalar bilim darajasi va ijtimoiy kompetensiyalarida katta farq yo‘qligini ko‘rsatdi.

Eksperimental va nazorat guruhlarining yakuniy natijalari. Eksperimental guruhda xalq hunarmandchiligi asosida ta’lim olib borilgandan so‘ng, talabalar natijalari sezilarli darajada yaxshilandi. Nazorat guruhida esa o‘zgarish unchalik katta bo‘lmadi (7-jadval).

7-jadval

Guruh	Dastlabki test o‘rtacha ball	Yakuniy test o‘rtacha ball	O‘sish foizi (%)
Eksperimental guruh	60	85	41.7%
Nazorat guruhi	60	71	18.3%

Eksperimental guruhda talabalarni xalq hunarmandchiligi asosida o‘qitishning psixologik-pedagogik imkoniyatlari quyidagi ijobiy natijalarga olib keldi:

1. Talabalarning amaliy bilim va ko‘nikmalari oshdi.

O‘zlari hunarmandchilik buyumlarini yasash orqali kasbiy va shaxsiy rivojlanishga erishishdi.

2. Ijtimoiy kompetensiyalari rivojlandi.

Guruh bo‘lib ishlash, loyihalarni muhokama qilish, an’anaviy va zamonaviy hunarmandchilik usullarini taqqoslash orqali talabalar ijtimoiy muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishdi.

3. Motivatsiya va faollik ortdi.

Interaktiv ta’lim usullaridan foydalanish natijasida talabalar o‘quv jarayonida faol ishtirok etishdi.

4. Nazorat guruhiga nisbatan sezilarli farq paydo bo‘ldi.

Oddiy an’anaviy ta’lim metodlari bilan shug‘ullangan nazorat guruhi talabalarida bu kabi sezilarli natijalar kuzatilmadi.

Xulosa. Talabalarning xalq hunarmandchiligi oid ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda psixologik-pedagogik imkoniyatlari quyidagilardan iborat:

1. Talabalarda kommunikativ qobiliyat, ijodiy tafakkur va kasbiy ko‘nikmalar shakllanadi.

2. Amaliy mashg‘ulotlar, jamoaviy loyihalar va innovatsion texnologiyalar orqali o‘qitish talabalar motivatsiyasini oshiradi.

3. Hunarmandchilik buyumlarini yaratish orqali talabalarning kasbiy mahorati rivojlanadi. Guruhda ishlash orqali muloqot ko‘nikmalariri mustahkamlanadi.

4. An’anaviy va innovatsion yondashuvlar integratsiyasining ahamiyati oshkor etiladi. Xalq hunarmandchiligi asosida o‘qitish dasturlariga amaliy mashg‘ulotlar ko‘proq kiritilish maqsadga muvofiq.

5. Talabalar bilan mustaqil ijodiy faoliyat olib borish uchun maxsus mashg‘ulotlar yo‘lga qo‘yilishi zarur.

Tavsiyalar.

1. Ijtimoiy tarmoqlar va onlayn platformalar orqali hunarmandchilik mahsulotlarini ommalashtirish va bozorda tanitish lozim. Hunarmandchilik festivallari va ko‘rgazmalarida faol ishtirok etish talabalar uchun katta tajriba beradi. Kelajakda ushbu mavzu bo‘yicha tadqiqotlarni kengaytirish va turli yosh toifalarida ijtimoiy kompetensiyalar rivojlanishini o‘rganish maqsadga muvofiq.

2. Hunarmandchilik ta’limining psixologik ta’siri bo‘yicha chuqur tadqiqot olib borish lozim.

3. Turli hududlarda (shahar va qishloq joylarida) xalq hunarmandchiligi ta’limining samaradorligini solishtirish maqsadga muvofiq. Tadqiqot natijalari xalq hunarmandchiligi asosida o‘qitish ijtimoiy kompetensiyalarni rivojlantirishda samarali ekanligini isbotladi.

Eksperimental guruhdagi talabalar o‘z bilim va ko‘nikmalarini sezilarli darajada oshirishga muvaffaq bo‘lishdi. Ushbu yondashuv ta’lim tizimida qo‘llansa, talabalarning kasbiy mahorati va ijtimoiy faolligi yanada rivojlanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Axmedova S. O‘zbek xalq hunarmandchiligi tarixi. Toshkent, “Fan”, 2019, 145-bet.

(2). Rasulov O. Hunarmandchilik va kasb-hunar ta’limi. Samarqand, “Ziyo nashr”, 2021, 213-bet.

(3). Nizomov T. Pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirish asoslari. Buxoro, “Ilm Ziyo”, 2020, 178-bet.

(4). Karimova G. Ijtimoiy kompetensiyalar va kasbiy rivojlanish. O‘zbekiston pedagogika jurnali. 2022, 3-son, 61-bet.

(5). Xasanov B. Xalq hunarmandchiligi metodologiyasi va innovatsiyalar. Toshkent, Innovatsiya nashr, 2023, 201-bet.

Xasanova Xurshida (Navoiy viloyat Pedagogik mahorat markazi “Aniq va tabiiy fanlar metodikasi” kafedrasi professori v.b., pedagogika fanlari doktori (DSc); x-xasanova1989@inbox.uz)

KIMYO FANINI O‘QITISH JARAYONINI TAKOMILLASHTIRISHDA REFLEKSIYADAN FOYDALANISHNING AHAMIYATI

Annotatsiya*. Rivojlanayotgan zamonamizda to‘laqonli hayot kechirishda, turmushda yuzaga kelayotgan turli muammolarni bartaraf etishda, atrofimizda mavjud bo‘lgan ko‘plab moddalardan foydalanish jarayonida kimyoviy bilimlarning o‘rni kattadir. Kimyo fanidan ilmiy bilimlarning fundamental asoslari umumta’lim maktablarida kimyo darslarida shakllantiriladi. Kimyo fanidan maktab dasturida nazariy bilimlar, amaliy ko‘nikmalar, muammoli masalalar, qiziqarli tajribalar, amaliy mashg‘ulotlar, loyiha ishlari mavjud bo‘lgan fanni o‘zlashtirish jarayonini qiyinlashtiradi. Fanni oson tushunish va o‘zlashtirishda refleksiyaning ahamiyati kattadir. Ushbu maqolada refleksiya, uning kimyo fanidan mavzularning mazmunini tushunish va anglashdagi o‘rni haqida fikr yuritilgan.*

Kalit so‘zlar*: mulohaza, refleksiya, yondashuv, tizimlilik, integratsiya, amaliyot, muammoli masalalar,o‘zlashtirish, tajriba, dastur, modda.*

Хасанова Хуршида (Навоийский областной Центр педагогического мастерства, кафедра "Методики точных и естественных наук" и.о. профессора, доктор педагогических наук (DSC); x-xasanova1989@inbox.uz)

ВАЖНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ РЕФЛЕКСИИ В УЛУЧШЕНИИ ПРОЦЕССА ПРЕПОДАВАНИЯ ХИМИИ

Аннотация. *В наше развивающееся время химическое знание играет важную роль в полноценной жизни, в преодолении различных проблем, возникающих в быту и в процессе использования многих веществ, которые существуют вокруг нас. Основные фундаментальные основы научных знаний по химии формируются на уроках химии в общеобразовательных школах. Усложняет процесс освоения предмета теоретические знания, практические умения, проблемные вопросы, интересные опыты, практические занятия, проектные работы которые присутствуют в школьной программе по химии. В легком понимании и освоении науки большое значение имеет рефлексия. В этой статье рассматривается роль рефлексии в понимании содержания предмета химии.*

Ключевые слова: *рассуждение, рефлексия, подход, систематичность, интеграция, практика, проблемные вопросы, освоение, опыт, программа, субстанция.*

Khasanova Khurshida (Navoi Regional Center of Pedagogical Excellence, "Department of Methods of Exact and Natural Sciences" Professor, Doctor of Pedagogical Sciences (DSC); x-xasanova1989@inbox.uz)

THE IMPORTANCE OF USING REFLECTION TO IMPROVING THE CHEMISTRY TEACHING PROCESS

Annotation. *In our developing times, chemical knowledge plays an important role in a full-fledged life, in overcoming various problems that arise in everyday life and in the process of using many substances that exist around us. The basic fundamentals of scientific knowledge in chemistry are formed in chemistry lessons in secondary schools. The process of mastering the subject is complicated by theoretical knowledge, practical skills, problematic issues, interesting experiments, practical exercises, and project work that are present in the school chemistry curriculum. Reflection is of great importance in the easy understanding and mastering of science. This article examines the role of reflection in understanding the content of the subject of chemistry.*

Keywords: *reasoning, reflection, approach, systematicity, integration, practice, problematic issues, learning, experience, program, substance.*

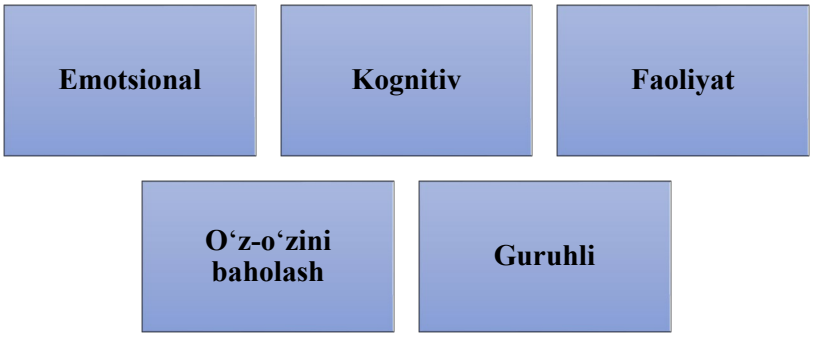
Kirish. Zamonaviy ishlab chiqarish jarayonida keng qo‘llaniluvchi va insonlarning turli ehtiyojlarini qondiruvchi mahsulotlarning asosini tashkil qiluvchi kimyo fanini o‘rganish va kimyoviy bilimlardan kundalik hayotda foydalanish muhim sanaladi. Kimyo fanini tushunish, uning qonuniyatlarini to‘la anglash, ishlab chiqarish jarayonida ushbu qonunlarni qo‘llash, turli moddalarning kimyoviy xossalarini bilgan holda ulardan ehtiyotkorona foydalanish muhim sanaladi. Bilimlarni tushunish va o‘zlashtirish samaradorligini aniqlashda dars so‘ngida refleksiyadan foydalanish darslarning qiziqarli va samarali bo‘lishida muhim omillardan biridir. Kimyo darslarida refleksiyani turli vaziyatlarda turlicha ko‘rinishlarda qo‘llash mumkin. “Refleksiya” atamasi, “reflectio”, ya’ni “orqaga qaytish” degan ma’noni anglatadi. Turli davrlarda ta’lim jarayonida refleksiyaning qo‘llanilish doirasi xilma-xil xarakterga ega bo‘lgan. O‘quvchi ta’lim jarayoni va refleksiya integratsiyasi butun o‘quv jarayonini boshqarishga imkon beruvchi kompleks yondashuvni amalga oshirishga imkon beradi. Bugungi kunda ushbu tushunchadan psixologiya, pedagogika, filologiya, tabiatshunoslik va texnika fanlarida foydalanilmoqda.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Dastlab, qadimgi Yunonistonda refleksiya intuitsiya bilan bog‘liq tushuncha sifatida qaralsa, keyinchalik, unga intellektning o‘z tizimli faoliyatiga bog‘liq o‘zini anglashga imkon beruvchi tushuncha sifatida qarala boshlandi. Refleksiya tushunchasiga G.V.Leybnits, Dj.Lokk, I.Kantlar gnoseologik, I.G.Fixte, V.G.Gegellar esa epistemiologik tus berdi. J. Lokk refleksiyani inson ongining muhim manbalaridan biri deb bilgan. Uningcha, refleksiya bu insonning o‘z fikrlari, hissiyotlari va ichki kechinmalari ustida o‘ylashidir. G.V.Leybnits refleksiyani o‘z-o‘zini anglash qobiliyati sifatida tushungan. I.G.Fixtening fikricha, shaxs refleksiya yordamida o‘zligini anglaydi va yaratadi. V.G.Gegelning fikricha, refleksiya ongning o‘z mohiyatini anglash va rivojlanish jarayoni bo‘lib, unda fikr qarama-qarshiliklar orqali o‘qib boradi. Uning fikricha, refleksiya jarayonida inson o‘zining fikrlari, istaklari va ong ostidagi jarayonlarni tahlil qiladi, u refleksiyani ratsional bilish jarayoni sifatida biladi. A.Buzeman refleksiyani psixologik xarakterga ega tushuncha sifatida ko‘radi va unga inson tashqi muhit ta’sirida paydo bo‘lgan siqilishlarini anglashga imkon beruvchi tushuncha sifatida qaraydi.

Maktab ta’limida refleksiyaning darslarda qo‘llanilishini amerikalik pedagog Dyui o‘rgangan bo‘lib, u ta’limda “Reflektiv fikrlash” tushunchasini ilgari surgan. U ta’lim jarayonida o‘quvchilarning tajribalar

va mustaqil faoliyat asosida bilimlarni o‘rganish va olgan bilimlari asosida mustaqil fikrlashlari lozimligini ta’kidlagan. Uning fikricha, ta’lim jarayoni faqatgina bilim berish bilan cheklanmay, balki o‘quvchilar o‘z fikrlarini tahlil qilishi va mustaqil xulosa chiqarishi kerak. Rus psixologi Vigotskiy refleksiyani o‘quvchilarning bilimlarini o‘zlashtirish va rivojlantirish jarayonida muhim omil deb hisoblagan. U “Yaqin rivojlanish zonasi” nazariyasini ishlab chiqib, o‘quvchilarning bilim darajasini refleksiya orqali oshirish mumkinligini tushuntirib beradi .

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Kimyo darslarida refleksiyaga asoslangan topshiriq va so‘rovnomalar o‘quvchilarning dars davomida olgan bilim va tajribalarini tahlil qilish, o‘z-o‘zini baholash va fikr yuritish imkonini beradi. Kimyo darslarida refleksiya, asosan, darsning xulosaviy yakuniy qismida amalga oshiriladi. Bunda refleksiya, asosan, qaysi yo‘nalishga qaratilgan bo‘lsa, aynan ana shu yo‘nalishga oydinlik kirituvchi savollar berish va ulardan olingan javoblarni umumlashtirish asosida bajariladi. Bu savollar jamlanmasi so‘rovnoma xarakteriga ega bo‘ladi. Ushbu so‘rovnomalarni kompyuterda, mobil telefonlarda maxsus amaliy dasturlar yordamida yoki qog‘ozda barchaga tarqatma holida, doskada yoziladigan ko‘rinishlarda bajariladi. Refleksiyada o‘quvchi muayyan savollarga javob berish orqali o‘z-o‘zini olgan bilim va taassurotlarini baholashi, tahlil qilishi, eski bilimlari bilan umumlashtirishi mumkin bo‘ladi. Kimyo darslarida refleksiyaning quyidagi turlaridan foydalanish mumkin:

1-rasm. Darslarda qo‘llaniladigan refleksiya turlari.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Emotsional refleksiya o‘quvchilarning dars jarayonidagi his-tuyg‘ulari, motivatsiyasi va qiziqishni aniqlash asosida darsdan olingan xulosalarni taassurotlarni tahlil qilish uchun ishlatiladi. Refleksiya, asosan, quyidagi savollarga javob berish orqali aniqlanadi:

1.“Bugungi dars sizning kayfiyatingizga qanday ta’sir qildi?”

2.“Darsni bir so‘z bilan baholang”.

Kognitiv refleksiya o‘quvchilarning yangi mavzuni tushunish darajasini tahlil qilish va yangi bilimlarni oldin o‘rganilgan bilimlar bilan bog‘lash uchun ishlatiladi. Refleksiyaning bu turining natijalari, asosan, quyidagi savollarga javob berish orqali aniqlanadi:

1. “Bugungi darsda siz uchun eng qiziqarli ma’lumot qaysi bo‘ldi?”

2. “Qaysi tushunchani yaxshiroq tushundingiz?”

Faoliyat refleksiyasi o‘quvchilarning dars davomida bajargan amaliy ishlarini baholash va bu jarayonda o‘z xatolarini tushunishiga yordam beradi. Refleksiyaning bu turining natijalari asosan quyidagi savollarga javob berish orqali aniqlanadi:

1. “Laboratoriya ishida qaysi qadamni noto‘g‘ri bajardingiz?”

2. “Kelasi safar yuqori natijaga erishish uchun qanday yondashuvni qo‘llash kerak?”

O‘z-o‘zini baholash refleksiyasi o‘quvchilarning o‘z bilim va ko‘nikmalarini mustaqil baholashlariga yordam beradi. Masalan, natijani quyidagi savollarga javob berish orqali tahlil qilish mumkin:

1. “Bugungi darsda o‘zingizni qanday baho qo‘ydingiz?”

2. “Darsda qanday qiyinchiliklarga duch keldingiz?”

Guruhiy refleksiya jamoaviy ish natijalarini baholash, hamkorlikdagi tajribalarni muhokama qilish uchun ishlatiladi. Masalan, bu jarayonda quyidagi savollardan foydalanamiz:

1. “Guruhingizda qanday muammolar yuzaga keldi?”

2. “Jamoa bilan birgalikda ishlash natijasida qanday xulosalarga keldingiz?”

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Kimyo darslarida refleksiyani qo‘llash orqali jamoada faoliyat yuritish, muloqot, mustaqil faoliyat ko‘nikmasini rivojlantirish mumkin.

2-rasm. Kimyo darslarida refleksiya topshiriqlari va savollaridan foydalanish natijasida darslarda erishiladigan ijobiy natijalar.

Qolaversa, refleksiya o‘quvchiga olingan bilimlarnig miqdorini, sifatini aniqlashtirishga imkon beradi. Refleksiya sinfda qulay psixologik iqlim yaratish vositasi bo‘lib, murakkab mavzuni tushuntirish jarayonida o‘quvchilardagi charchashni yo‘qotishda xizmat qilishda foydalaniladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Begimkulov U. Pedagogik ta’lim jarayonlarini axborotlashtirishni tashkil etish va boshqarish nazariyasi va amaliyoti. P.f.d. disser., T., 2007.

(2).Ishmuhamedov R.J., Yuldashev M.A. Ta’lim va tarbiyada innovatsion pedagogik texnologiyalar. “Nihol” nashryoti, T., .2013.

(3). Ishmuhamedov R. O‘quv jarayonida interfaol uslublar va pedagogik texnologiyalarni qo‘llash uslubiyati. T., RBIMM, 2008, 68-bet.

(4). N.G‘.Rahmatullayev, H.T.Omonov, S.M.Mirkomilov. Kimyo o‘qitish metodlkasi. Toshkent, «lqtisod-moliya”, 2013, 322-bet.

(5). Meliboyeva G.S. Kimyoni o‘qitishda zamonaviy texnologiyalar. Toshkent, 2020, 200-bet.

(6). www.yaklass.ru. Maktab o‘quvchilari uchun ta’limiy internet resursi.

G‘oyibnazarova Asal Baxtiyorovna (UrDPI stajyor-o‘qituvchisi; ORCID ID: 0009-0000-8442-3411; govibnazarovaasal@gmail.com)

OLIY TA’LIM MUASSASALARIDA BIOLOGIYA FANINI O‘QITISHDA MULTIMEDIA TEXNOLOGIYALARI ORQALI TA’LIM BERISH USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada biologiya fanini o‘qitishda multimedia texnologiyalari orqali ta’lim berish usullarining dolzarbligi, samaradorligi va amaliyotdagi ahamiyati tahlil qilinadi. Bugungi kunda ta’lim tizimida innovatsion yondashuvlar tobora dolzarb bo‘lib bormoqda. Multimedia texnologiyalari o‘quvchilarning darsga qiziqishini oshirish, mavzularni tez va samarali o‘zlashtirish, shuningdek, nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan boyitishga xizmat qiluvchi muhim vositalardan biri sifatida namoyon bo‘lmoqda. Ushbu maqola mazkur yondashuvning nazariy asoslari, metodologiyasi, olingan natijalar va xorijiy tajribalar asosida keng qamrovli tahlilini taqdim etadi. Shuningdek, maqola biologiya fanining innovatsion texnologiyalar orqali o‘qitilishining ijtimoiy-iqtisodiy ahamiyatiga alohida e‘tibor qaratadi. O‘zbekiston Respublikasining davlat siyosatida ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan islohotlar, ayniqsa, Harakatlar strategiyasi, “O‘zbekiston–2030” strategiyasi hamda O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining tegishli farmon va qarorlari doirasidagi tadbirlar ushbu maqolaning dolzarbligini belgilaydi.*

Kalit so‘zlar: *multimedia texnologiyalari, virtual laboratoriyalar, VR, AI, 3D modellashtirish.*

Гайибназарова Асал Бахтиёровна (стажер-преподаватель УрГПИ; ORCID ID: 0009-0000-8442-3411; govibnazarovaasal@gmail.com)

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ БИОЛОГИИ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МУЛЬТИМЕДИЙНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ

Аннотация. *В статье анализируется актуальность, эффективность и практическая значимость методов обучения с использованием мультимедийных технологий в преподавании биологии. Сегодня инновационные подходы становятся все более актуальными в системе образования. Мультимедийные технологии становятся одним из важных инструментов, помогающих повысить интерес учащихся к уроку, быстро и эффективно усваивать темы, обогащать теоретические знания практическими навыками. В статье представлен комплексный анализ данного подхода с учетом его теоретических основ, методологии, полученных результатов и зарубежного опыта. В статье также уделяется особое внимание социально-экономическому значению преподавания биологии с*

использованием инновационных технологий. Реформы, направленные на повышение качества образования в государственной политике Республики Узбекистан, в частности, меры в рамках Стратегии действий, стратегии «Узбекистан-2030», соответствующих указов и постановлений Президента, определяют актуальность этой статьи.

Ключевые слова: *мультимедийные технологии, виртуальные лаборатории, VR, AI, 3D-моделирование.*

Gayibnazarova Asal Bakhtiyorovna (Trainee teacher of UrSPI; ORCID ID: 0009-0000-8442-3411; govibnazarovaasal@gmail.com)

METHODS OF TEACHING BIOLOGY IN HIGHER EDUCATION INSTITUTIONS USING MULTIMEDIA TECHNOLOGIES

Annotation. *This article analyzes the relevance, effectiveness and practical significance of teaching methods using multimedia technologies in teaching biology. Today, innovative approaches are becoming increasingly relevant in the education system. Multimedia technologies are emerging as one of the important tools that serve to increase students' interest in the lesson, quickly and effectively master topics, as well as enrich theoretical knowledge with practical skills. This article presents a comprehensive analysis of the theoretical foundations, methodology, results obtained and foreign experience of this approach. The article also pays special attention to the socio-economic significance of teaching biology through innovative technologies. Reforms aimed at improving the quality of education in the state policy of the Republic of Uzbekistan, in particular, measures within the framework of the Action Strategy, the "Uzbekistan-2030" strategy, and relevant decrees and resolutions of the President, determine the relevance of this article.*

Keywords: *Multimedia technologies, virtual laboratories, VR, AI, 3D modeling.*

Kirish. Bugungi globallashuv davrida ta'lim tizimi oldida turli muammolar va yangi imkoniyatlar yuzaga kelmoqda. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi "2017–2021-yillarda O'zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo'nalishi bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida"gi PF-4947-farmoni va 2019-yil 29-apreldagi "O'zbekiston Respublikasida ta'lim va fan sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4319-qarori ta'lim sohasida innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish bo'yicha muhim yo'nalishlarni belgilab berdi [1,2]. Shuningdek, 2022-yil 11-maydagi "Ta'lim tizimini raqamlashtirishni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-229-qarorda ham zamonaviy ta'lim texnologiyalarini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilgan [3].

"O'zbekiston–2030" strategiyasida esa ta'lim sohasining raqamli transformatsiyasi, innovatsion yondashuvlarni joriy qilish va ta'lim sifati bo'yicha xalqaro reytinglarda yuqori o'rinlarni egallash bo'yicha aniq vazifalar belgilangan. Strategiyaning mazkur ustuvor yo'nalishlari biologiya fanini o'qitishda zamonaviy texnologiyalarni qo'llashning dolzarbligini yanada oshiradi [4].

Biologiya fanini o'qitishda o'quvchilarning darsga qiziqishini oshirish, mavzularni chuqurroq o'zlashtirish va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish uchun innovatsion yondashuvlardan foydalanish zarur. Ayniqsa, multimedia texnologiyalari ta'lim sifatini oshirishda muhim o'rin tutadi. Multimedia vositalari yordamida biologiya fanidagi murakkab tushunchalarni vizual, eshituv va interaktiv shakllarda yetkazish mumkin. Multimedia texnologiyalari bu axborotni bir vaqtning o'zida bir nechta formatda (matn, tasvir, audio, video, animatsiya) uzatish, saqlash va namoyish etish texnologiyalari majmuasidir. Bu texnologiyalar zamonaviy axborot-kommunikatsiya vositalarida keng qo'llaniladi va foydalanuvchi bilan interaktiv aloqa imkonini beradi. Ushbu maqola ushbu usulning nazariy va amaliy jihatlarini o'rganishga qaratilgan [5].

Tadqiqotda quyidagi usullar qo'llanildi:

1. **Nazariy tahlil.** Multimedia texnologiyalarining ta'lim jarayoniga integratsiyasi bo'yicha mavjud ilmiy maqolalar va darsliklar o'rganildi.
2. **Eksperimental usul.** Biologiya fanidan multimedia vositalaridan foydalangan holda sinov darslari tashkil qilindi. Sinov guruhi va nazorat guruhi natijalari solishtirildi.
3. **So'rovnoma va kuzatish.** O'quvchilar va o'qituvchilar o'rtasida so'rovnomalar o'tkazilib, multimedia texnologiyalari qanchalik samarali ekanligi baholandi.
4. **Taqqoslash usuli.** O'zbekiston va rivojlangan davlatlar, masalan, AQSH, Germaniya va Janubiy Koreyaning multimedia texnologiyalaridan foydalanish tajribalari qiyosiy tahlil qilindi.
5. **Statistik tahlil.** Tadqiqot davomida yig'ilgan ma'lumotlar statistik usullar yordamida qayta ishlanib, jadvallar shaklida taqdim etildi.

6. **Kontent tahlili.** Multimedia texnologiyalaridan foydalanishda o‘quv materiallarining sifat va qamrov darajasi o‘rganildi.

7. **Kechikuvchi ta’sirni baholash usuli.** O‘quvchilarning multimedia texnologiyalar yordamida olingan bilimlari uzoq muddatda qanchalik samarador bo‘lishi tahlil qilindi.

8. **SWOT-tahlil.** Multimedia texnologiyalarining kuchli va zaif tomonlari, imkoniyatlari va tahlikalari aniqlanib, ularning ta’lim jarayonidagi roli o‘rganildi.

9. **Didaktik testlar usuli.** Sinov darslarida multimedia texnologiyalaridan foydalanish samaradorligi maxsus didaktik testlar yordamida baholandi.

Natijalar. O‘quvchilarning bilim darajasi. Sinov guruhidagi o‘quvchilarning o‘rtacha bahosi 15% yuqori bo‘ldi. Multimedia vositalari darsda tushunchalarni tezroq o‘zlashtirishga yordam bergani qayd etildi. Quyida sinov va nazorat guruhlarining baholari taqqoslangan jadval keltirilgan:

Guruh	O‘rtacha baho	Qoniqarli natija ulushi
Sinov guruhi	85%	92%
Nazorat guruhi	70%	75%

2. Qiziqish darajasi. So‘rovnoma natijalari shuni ko‘rsatdiki, o‘quvchilarning 85% multimedia texnologiyalari qo‘llanilgan darslarni qiziqarliroq deb hisoblagan.

3. O‘qituvchilarning fikrlari. 92% o‘qituvchilar multimedia texnologiyalari biologiya fanining samarali o‘qitilishiga katta hissa qo‘shishini ta’kidlashdi.

4. Xorijiy tajribalar tahlili. AQSHda virtual laboratoriya texnologiyalari, Janubiy Koreyada esa AI yordamida biologik jarayonlarni modellash amaliyoti keng tarqalgan. Ushbu yondashuvlar biologiya fanini chuqurroq o‘zlashtirishga xizmat qilmoqda. Quyidagi jadvalda AQSH, Janubiy Koreya va Germaniyada multimedia texnologiyalarini o‘qitishga integratsiyalash holati ko‘rsatilgan:

Davlat	Texnologiya turi	Integratsiya darajasi
AQSH	Virtual laboratoriyalar	Yuqori
Janubiy Koreya	AI va VR	O‘rta
Germaniya	3D modellashtirish	Yuqori

Muhokama. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, multimedia texnologiyalari biologiya fanini o‘qitishda samarali vosita hisoblanadi. Xususan, videodarslar, interaktiv simulatsiyalar, virtual laboratoriyalar va 3D modellashtirish orqali o‘quvchilarning biologik jarayonlarni tushunish qobiliyati oshadi. Masalan, o‘simlik hujayralari tarkibi yoki genetik modifikatsiya kabi mavzularni 3D tasvirlar orqali tushuntirish an’anaviy usullarga nisbatan samaraliroq.

Janubiy Koreya va AQSHning tajribasi multimedia texnologiyalarini o‘qitishda muvaffaqiyatli qo‘llashning namunasi sifatida ko‘rsatildi. Ushbu mamlakatlarda o‘quv dasturlariga AI va VR texnologiyalari integratsiyalashgan bo‘lib, ular o‘quvchilarning mustaqil ta’lim olish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Shuningdek, multimedia texnologiyalari individual ta’limni qo‘llab-quvvatlaydi. Har bir o‘quvchi o‘z tezligida dars materiallarini o‘zlashtirishi mumkin. Ammo texnologik resurslar cheklangan maktablar uchun bu yondashuvni to‘liq joriy etish qiyinchilik tug‘dirishi mumkin. Shu sababli davlat va xususiy sektor hamkorligi orqali texnologik infratuzilmani yaxshilash zarur [6].

Xulosa. Biologiya fanini multimedia texnologiyalari yordamida o‘qitish o‘quvchilarning ta’lim olish jarayoniga qiziqishini oshirish, tushunchalarni tezroq va samaraliroq o‘zlashtirish imkonini beradi. Kelgusida multimedia vositalarining kengroq joriy etilishi uchun texnik qo‘llab-quvvatlash tizimini rivojlantirish va o‘qituvchilarning malakasini oshirishga qaratilgan chora-tadbirlarni kuchaytirish lozim. Shuningdek, quyidagilarni tavsiya etamiz:

1. Multimedia texnologiyalaridan foydalanishni davlat dasturlariga kiritish.
2. O‘qituvchilar uchun multimedia texnologiyalari bo‘yicha maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil qilish.
3. Maktablarni zamonaviy texnologiyalar bilan jihozlash uchun davlat-xususiy sheriklikni rivojlantirish.
4. Xorijiy tajribalardan foydalanib, o‘quv dasturlarini boyitish.
5. Har bir dars mavzusi uchun maxsus multimedia kontent ishlab chiqish va uni onlayn platformalar orqali taqdim etish.
6. “O‘zbekiston–2030” strategiyasida belgilangan ta’lim maqsadlari doirasida biologiya fanini innovatsion yondashuvlar bilan o‘qitish bo‘yicha dasturlar ishlab chiqish.

Multimedia ta’lim vositalaridan foydalanish bilan bog‘liq ko‘plab muammolarni hisobga olgan holda, o‘qituvchilar va o‘quv jarayonini tashkil qiluvchilar yangi yechimlarni topish uchun birgalikda ishlashi

kerak. Bu ularning bu jarayonni to‘liq tushunishlari kerakligini anglatadi hamda texnologik tizimlar ta’limni yaxshilaydigan o‘qitish usullari hisoblanadi. O‘qituvchilar onlayn o‘qitishning yaxshi usullariga qaratilgan ta'lim jarayonini to‘g‘ri qabul qilishlari kerak, shuningdek, ular ushbu raqamli platformalardan samarali foydalanishlari mumkin.

Shu bilan birga, vazirliklar zamonaviy texnologiyalar yetishmayotgan maktablar uchun moliya va resurslarni ustuvor vazifa qilib qo‘yishlari va yetarli darajada qo‘llab-quvvatlash, raqamli bo‘shliqni yopishga yordam berish va barcha talabalarning texnologiyaga kirishini ta’minlashdan iboratdir. Birgalikda ishlash muhim ahamiyatga ega muammolarni o‘sish imkoniyatiga aylantirish, shu tariqa, raqamli ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan bo‘lishi lozim [7].

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-farmoni. “2017–2021-yillarda O‘zbekiston Respublikasini rivojlantirishning beshta ustuvor yo‘nalishi bo‘yicha Harakatlar strategiyasi”.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PQ-4319-qarori. “O‘zbekiston Respublikasida ta’lim va fan sohasini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

(3). O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 11-maydagi PQ-229-qarori. “Ta’lim tizimini raqamlashtirishni yanada jadallashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.

(4). “O‘zbekiston–2030” strategiyasi. “Davlat rivojlanishining asosiy yo‘nalishlari va maqsadlari”. 2023.

(5). Karimov, A. Multimedia texnologiyalari va biologiya fani: pedagogik yondashuvlar. Toshkent, 2020.

(6). Xolbekov, Sh. Ta’limda innovatsion texnologiyalarni qo‘llashning nazariy asoslari. Toshkent, 2021.

(7). Yuldoshev J. va G‘oyibnazarova A. “Urgent issues in using virtual learning tools to improve the effectiveness of the educational process”. Science and Education in Karakalpakstan. 2024, № 4/2.

Kalandarov Sardar Ibragimovich (pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Urganch davlat universiteti “Pedagogika va psixologiya” kafedrasi dotsenti; e-mail: kalandarovsardar@mail.ru)

TADBIRKORLIK KO‘NIKMALARI – YOSHLARNI TARBIYALASH ASOSLARI

Annotatsiya. *Maqola yoshlarni tadbirkorlikka tayyorlash jarayonini tahlil qilib, innovatsion yondashuvlar va amaliyotga yo‘naltirilgan ta’lim usullarini o‘rganadi. Milliy va xalqaro tajribalar asosida tadbirkorlik ta’limini boyitish hamda yangi metodologik yondashuvlar taklif etiladi.*

Kalit so‘zlar: *tadbirkorlik ko‘nikmalari, yoshlar tarbiyasi, ta’lim tizimi, innovatsion yondashuv, iqtisodiy barqarorlik, ijodiy fikrlash, xalqaro tajriba, milliy qadriyatlar.*

Каландаров Сардар Ибрагимович (доктор философии по педагогическим наукам (PhD), доцент кафедры педагогики и психологии Ургенчского государственного университета; e-mail: kalandarovsardar@mail.ru)

УМЕНИЯ И НАВЫКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА – ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ МОЛОДЕЖИ

Аннотация. *В статье анализируется процесс подготовки молодежи к предпринимательству, исследуются инновационные подходы и практико-ориентированные методы обучения. Предлагаются новые методологические подходы к обогащению предпринимательского образования на основе национального и международного опыта.*

Ключевые слова: *предпринимательские навыки, воспитание молодежи, система образования, инновационный подход, экономическая устойчивость, творческое мышление, международный опыт, национальные ценности.*

Kalandarov Sardar Ibragimovich (Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Associate Professor of the Department of Pedagogy and Psychology at Urgench State University; e-mail: kalandarovsardar@mail.ru)

ENTREPRENEURSHIP SKILLS AND ABILITIES ARE THE FOUNDATIONS OF YOUTH

Annotation. *The article analyzes the process of preparing young people for entrepreneurship, studying innovative approaches and practice-oriented educational methods. On the basis of national and international experiences, enrichment of entrepreneurial education and new methodological approaches are proposed.*

Keywords: *entrepreneurial skills, youth education, educational system, innovative approach, economic stability, creative thinking, international experience, national values.*

Kirish. Hozirgi tezkor iqtisodiy, ijtimoiy va texnologik o‘zgarishlar yoshlarni tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlashni ta’lim tizimining ustuvor yo‘nalishiga aylantirdi. Jamiyatning barqaror rivojlanishi va raqobatbardoshligi yosh avlodning innovatsion fikrlashi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatiga bog‘liq.

Xususan, tadbirkorlik ta’limi orqali yoshlarda ijodiy fikrlash va tashabbuskorlikni rivojlantirish zarurligi qayd etilgan. Mazkur tadqiqotda tadbirkorlik ko‘nikmalarini yoshlar tarbiyasiga integratsiya qilish, milliy qadriyatlar va xalqaro tajribaga asoslangan ta’lim mazmunini boyitish hamda innovatsion yondashuvlarni joriy etish masalalari tahlil qilinadi.

Metodlar. Tadqiqotda yoshlar tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonlarini tahlil qilish uchun nazariy, empirik, statistik va innovatsion usullar qo‘llanildi.

1. Nazariy usullar: adabiyotlar tahlili, taqqoslash va tahlil-sintez usullari orqali tadbirkorlikning asosiy komponentlari va milliy hamda xalqaro tajribalar o‘rganildi.

2. Empirik usullar: so‘rovnoma, kuzatish va eksperiment yordamida yoshlarning tadbirkorlik faoliyatiga bo‘lgan qiziqishi va amaliy mashg‘ulotlar samaradorligi tahlil qilindi.

3. Statistik usullar: deskriptiv statistika va regressiya tahlili orqali ma’lumotlar qayta ishlanib, ta’lim dasturlarining samaradorligi baholandi.

4. Innovatsion usullar: interaktiv treninglar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalangan holda yoshlar ko‘nikmalari rivojlantirildi.

Natijalar yoshlarning qiziqishini oshirish va ta’lim tizimiga innovatsion yondashuvlarni joriy etishga qaratildi.

Natijalar. Mazkur tadqiqot yoshlar tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish jarayonlarini o‘rganish va mazkur jarayonni takomillashtirishga qaratilgan bir qator usullardan foydalanish orqali amalga oshirildi. Olingan natijalar tadbirkorlikka oid ta’limning amaliy ahamiyatini, yoshlarning bu boradagi qiziqishi va ehtiyojlarini aniqlashda muhim rol o‘ynadi. Tadqiqot davomida qo‘llanilgan nazariy, empirik, statistik va innovatsion usullarning har biri muhim ma’lumotlar to‘plashga yordam berdi.

1. Nazariy tahlil natijalari. Nazariy tahlil davomida tadbirkorlik ta’limi bo‘yicha O‘zbekiston va xalqaro tajribalar o‘rganildi. Milliy tizimda tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishga doir qonunchilik bazasi, o‘quv dasturlari va metodologiyalar yetarli bo‘lsa-da, amaliyotga joriy etish darajasi pastligi aniqlandi [2]. Xususan, o‘quv dasturlarida nazariyaga ko‘proq urg‘u berilib, amaliy mashg‘ulotlar va ijodiy loyihalar yetarli darajada tashkil qilinmayotgani kuzatildi. Taqqoslash orqali aniqlanishicha, rivojlangan davlatlarda tadbirkorlik ta’limiga integratsiyalangan yondashuv, ya’ni nazariya va amaliyotning uyg‘unligi ta’minlangan. Bu esa yoshlarning nafaqat bilimga, balki real ko‘nikmalarga ega bo‘lishiga imkon yaratmoqda.

2. Eksperiment natijalari. Tajriba guruhlarida tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishga qaratilgan interaktiv treninglar va amaliy mashg‘ulotlar tashkil etildi. Ushbu mashg‘ulotlar natijasida tajriba guruhidagi ishtirokchilarning bilim va ko‘nikmalari sezilarli darajada oshdi. Jumladan, eksperiment boshida ishtirokchilarning 40 foizi tadbirkorlik faoliyatiga oid asosiy tushunchalarni bilgan bo‘lsa, eksperiment yakunida bu ko‘rsatkich 85 foizga yetdi. Amaliy topshiriqlarni bajarish samaradorligi tajriba guruhida nazorat guruhiga nisbatan 30 foizga yuqori bo‘ldi.

Bu natijalar tadbirkorlik faoliyatini o‘qitishda innovatsion yondashuvlar samarali ekanini isbotladi.

3. Statistik tahlil natijalari. Statistik ma’lumotlar yoshlarning tadbirkorlikka oid ta’limni qabul qilish va o‘zlashtirish ko‘rsatkichlarini aniq belgilash imkonini berdi.

Deskriptiv statistika orqali so‘rovnomadan olingan ma’lumotlar tahlil qilinib, yoshlarning tadbirkorlikka bo‘lgan qiziqishi va ehtiyojlari birlamchi darajada aniqlandi.

Regressiya tahlili natijalari esa innovatsion metodlarning yoshlarning bilim darajasiga ijobiy ta’sir ko‘rsatishini tasdiqladi. Xususan, raqamli texnologiyalarni qo‘llash orqali ta’lim olish samaradorligi 25 foizga oshgani qayd etildi.

4. Innovatsion usullar natijalari. Interaktiv treninglar va raqamli texnologiyalar yordamida amalga oshirilgan mashg‘ulotlar yoshlarning amaliy ko‘nikmalarini oshirishga samarali ta’sir ko‘rsatdi. Xususan,

Trening mashg‘ulotlari davomida ishtirokchilar o‘z biznes g‘oyalarini ishlab chiqib, ularni hayotga tatbiq etishning amaliy rejasini ishlab chiqdilar. Simulatsiyalar orqali o‘quvchilar real biznes muhitida yuzaga keladigan muammolarni hal qilishda faol ishtirok etdilar. Bu esa ularning muammolarni tahlil qilish va ijodiy yechim topish ko‘nikmalarini mustahkamladi.

Munozara. Yoshlarning tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirishda shaxsiy fazilatlar va jamiyatdagi axloqiy qadriyatlar muhim rol o‘ynaydi. Tadbirkorlik nafaqat iqtisodiy muvaffaqiyat, balki jamiyat rivojlanishiga hissa qo‘shish vositasi hamdir. Finlandiyaning korruptsiyaga qarshi tamoyillari bu jarayonda samarali model bo‘lishi mumkin [4].

1. Hashamatdan voz kechish – oddiylik va halollik tadbirkorlik madaniyatini shakllantirishda muhimdir. Me’yoriy hayot tarzi yosh tadbirkorlarni mas’uliyatli bo‘lishga undaydi.

2. Jamoat manfaatlarini ustuvor qo‘yish – shaxsiy manfaatdan jamiyat taraqqiyotini ustun qo‘yish tadbirkorlarning ijtimoiy javobgarligini oshiradi.

3. Resurslarni ehtiyotkorlik bilan boshqarish – samarali moliyaviy boshqaruv iqtisodiy va ijtimoiy barqarorlikni ta’minlaydi.

4. Halollik va ishonch muhitini shakllantirish – adolat va halollikni targ‘ib qilish yoshlarni sog‘lom biznes muhitiga yo‘naltiradi.

5. Ta’lim va mehnatga asoslangan yutuqlar bilim va malaka orqali muvaffaqiyatga erishish tadbirkorlik taraqqiyotining asosiy omilidir.

Finlandiya tajribasiga asoslangan ushbu tamoyillar milliy ta’lim tizimida tadbirkorlik madaniyatini shakllantirishda qo‘llanilishi mumkin. Ular halollik, mas’uliyat va ta’limga asoslangan yondashuvni rag‘batlantirib, jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Tadbirkorlik ko‘nikmalarini shakllantirish yoshlarning shaxsiy muvaffaqiyatiga va mamlakatning iqtisodiy rivojlanishiga katta ta’sir ko‘rsatadi. Tadqiqotda nazariy, empirik va innovatsion yondashuvlar qo‘llanilib, natijalar shuni ko‘rsatdiki, tadbirkorlik ta’limi yoshlarda mas’uliyat, halollik, resurslarni boshqarish va ijtimoiy javobgarlikni shakllantirishga yordam beradi. Finlandiyaning korrupsiyaga qarshi kurash tamoyillari bu jarayonda asosiy o‘rin tutadi. Innovatsion yondashuvlar va amaliy mashg‘ulotlar tadbirkorlik ko‘nikmalarini rivojlantirishda samarali. Kelajakda tadbirkorlik ta’limini rivojlantirish va samaradorligini oshirish bo‘yicha yangi strategiyalar ishlab chiqish tavsiya etiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning chiqishlari va qonunchilik hujjatlari.

(2). O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Yoshlarni tadbirkorlik faoliyatiga tayyorlash bo‘yicha milliy dastur.

(3). Каландаров, С.И. (1992). Москва. «Формирование интеллектуальных умений и навыков у школьников 7–9 классов на занятиях по гуманитарным дисциплинам (русский язык и литература в узбекской школе)». Диссертация на соискание учёной степени кандидата педагогических наук.

(4). Каландаров, С.И. (2024), Ургенч, «Хрестоматия по педагогике». Учебное пособие, автор доктор философии по педагогическим наукам, доцент кафедры педагогики и психологии.

(5). Подымова, Л.С. & Сластенин, В.А. (2024), Москва. Учебник и практикум педагогика. 3-е издание.

(6). Pikabu platformasi. Finlandiyaning korrupsiyaga qarshi tamoyillari. https://pikabu.ru/tag.

(7). OECD (Organization for Economic Co-operation and Development). Entrepreneurship Education in Schools in Europe: Status, Trends, and Challenges.

(8). UNESCO. Innovative Approaches to Teaching Entrepreneurship in Modern Education Systems.

(9). World Economic Forum. The Future of Jobs Report: Skills for Entrepreneurship.

Xaitov Azizbek Azamatovich (Buxoro davlat Pedagogika instituti doktoranti; azizbekxaitov5253@gmail.com)

IMOM AL-BUXORIY HADISLARI VOSITASIDA MA’RIFATPARVARLIK FAZILATLARINI RIVOJLANTIRISHNING SHAKL, METOD VA VOSITALARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada talaba-yoshlar tarbiyasida muhaddislar sultoni Imom al-Buxoriy ma’naviy merosining jahonshumul ahamiyati hamda alloma asarlarining yoshlar ta’lim-tarbiyasida ma’rifatparvarlik fazilatlarini shakllantirishhamda ijobiy fazilatlarni rivojlantirishning shakl, metod va vositalari tahlillar asosida o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *Imom Buxoriy, hadis, muhaddis, ma’rifatparvarlik, tarbiya, shakl, psixologiya, metod va vosita, pedagogika, pedagogik g‘oya, tarbiya, barkamol avlod, farzand tarbiyasi, ta’lim, ma’naviy meros.*

Хаитов Азизбек Азаматович (докторант Бухарского государственного педагогического института; azizbekxaitov5253@gmail.com)

ФОРМЫ, МЕТОДЫ И СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИХ КАЧЕСТВ ПОСРЕДСТВОМ ХАДИСОВ ИМАМ АЛЬ-БУХАРИ

Аннотация*. В данной статье исследуется мировое значение духовного наследия Имама аль-Бухари, которого называют «султаном хадисоведов», в воспитании студентов и молодежи, а также анализируются формы, методы и средства формирования просветительских качеств и развития положительных черт личности на основе произведений ученого, их роли в образовательном процессе молодежи.*

Ключевые слова: *Имам Бухари, хадис, тухаддис, просветительская деятельность, воспитание, форма, психология, методы и средства, педагогика, педагогическая идея, воспитание, совершенное поколение, воспитание детей, образование, духовное наследие.*

Khaitov Azizbek Azamatovich (PhD student of the Bukhara state pedagogical institute; azizbekxaitov5253@gmail.com)

FORMS, METHODS AND TOOLS OF THE DEVELOPMENT OF VIRTUES OF ENLIGHTENMENT BY MEANS OF HADISES OF IMAM AL-BUKHARI

Annotation. *This article explores the global significance of the spiritual heritage of Imam al-Bukhari, known as the "Sultan of Hadith Scholars", in the education and upbringing of students and youth. It also analyzes the forms, methods, and tools for developing enlightenment qualities and fostering positive traits in individuals based on the scholar's works and their role in the educational process for young people.*

Keywords*: Imam Bukhari, hadith, muhaddis, enlightenment activities, upbringing, form, Psychology, methods and tools, pedagogy, pedagogical idea, upbringing, perfect generation, child upbringing, education, spiritual heritage.*

Kirish. Prezident Shavkat Mirziyoyev "2022–2026-yillar doirasida mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot startegiyasi [1]"da belgilangan (yettita ustuvor yo'nalish)ning, "Ma'naviy taraqqiyotni ta'minlash, mazkur sohani tubdan isloh etish va yangi bosqichga olib chiqish" yo'nalishida, "Buyuk ajdodlarimizning boy ilmiy merosini chuqur o'rganish va targ'ib etish"ning maqsadga muvofiqligi, dunyonig nufuzli xalqaro tashkilotlari, ilmiy tadqiqot markazlarida, universitetlar bilan hamkorlikda va hamjihatlikda, ajdodlarimizning boy ilmiy ma'naviy merosini keng o'rganish hamda jamoatchilikka targ'ib etishga juda katta e'tibor qaratish lozim.

Yangi O'zbekistonda olib borilayotgan islohotlar jarayoni va uning yuksak darajadagi ma'rifatli, ma'naviyatli, hurfikr dunyoqarashga ega o'zi yashaydigan mamlakat taqdiri va kelajagi uchun mas'uliyatni har doim o'z zimmasiga olishga ega faol ma'rifatli, yosh iqtidorli kadrlar safini kengaytirish juda muhimdir. Yangi O'zbekiston yoshlari qalbida boy tarix va madaniy meros bilan faxrlanish tuyg'usi juda muhim ahamiyat kasb etadi va ularnining kamol topishiga xizmat qiladi. Islohotlarga daxldorlik hissi fuqarolar uchun yetkazishga ham jamiyat va davlatga vatanimizning ravnaqi va tichligini barqarorligini ma'naviy va madaniy merosni asrab-avaylab, keyingi avlodga yetkazish uchun birdek mas'uliyatli bo'lishga undaydi [2].

Tadqiqot obyekti va qo'llaniladigan metodlar. Hadis ilmida amirul-mo'minin Imom al-Buxoriyning ilmiy-ma'naviy merosi va undagi purmano hadislar bilan talaba-yoshlarning ma'rifatparvarlik fazilatlarini tarbiyalash va rivojlantirishning shakl, metod va vositalari tanlab olingan.

Maqolada tarixiylik, man-tiqiylik, qiyosiy tahlil, umumlashtirish, dialektik, germenevtik tahlil, analiz va sintez kabi ilmiy bilish usul-laridan foydalanilgan.

K.J.Nosirovning IX–X asrlarda O'rta Osiyo mutafakkirlarining axloqiy tarbiya haqidagi g'oyalari (Al-Buxoriy va Al-Forobiy asarlari misolida) dissertatsiyasi, B.Eshonjonovning IX asr Movarounnahr madaniy hayotida Imom al-Buxoriyning mavqeyiva, uning "Al-Jomi' as-sahih" asaridagi fiqhiy masalalar, A. Inoyatovning Imom Buxoriyning "al-Jome' as-Sahih" asaridagi tafsir ilmiga oidqarashlari, Shabdullayeva Lazokatxon Orifbekovnaning Al-Buxoriy asarlari vositasida talabalarda milliy iftixor tuyg'usini rivojlantirish metodikasi (Umumiy pedagogika fani misolida) Imom Buxoriyning pedagogik qarashlarini ko'rib chiqqanlar. Imom Buxoriyning tarbiyaviy-axloqiy, ilmiy-falsafiy, psixologik-pedagogik, ma'naviy-ma'rifiy qarashlariga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish va ilmiy-pedagogik jihatdan asoslash, shuningdek, Imom Buxoriy ma'naviy merosini o'rgangan olimlarning tadqiqot ishlari muhim ahamiyatga ega.

Muhokama va natijalar. Yurtimiz nomini jumlayi jahonga mashhur qilgan shunday buyuk allomaga mansub avlodlar, munosib vorislar bo'lish bizlar uchun ham ulkan sharaf, ayni vaqtda, katta mas'uliyatdir.

Insoniylik, insonparvarlik, millatparvarlik, ummuminsoniy qadriyatlarga sodiqlik, yuksak vatanparvarlik, erkparvarlik, mehnatsevarlik, tadbirkorlik, tinchliksevarlik, ma'rifatparvarlik, millatlararo totuvlik, dinlararo bag'rikenglik, ijtimoiy hamkorlik, komil inson, o'zlikni anglash, shaxs tarbiyasi, ilm egallash va unga amal qilish, kasb-hunar o'rganish va o'rgatish, o'z ijodkorlik faoliyatini erkin tarzda namoyon qilish, xalqimizning boy ilmiy-ma'naviy merosini o'rganish va uni amaliyotga tatbiq etish kabi axloqiy fazilatlarni o'quvchi-talaba-yoshlarimizda shakllantirish va uni rivojlantirib mustahkamlashda ayniqsa "Tarbiya", "Pedagogika", "Umumiy pedagogika", "Pedagogika tarixi va nazariyasi", "Falsafa", "Dinshunoslik" fanlari muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Imom al-Buxoriy to'plagan sahih hadislar Yangi O'zbekistonda ma'rifatli jamiyatda ma'rifatli shaxsni tarbiyalashda, mehr-oqibatni shakllantirish, saxiylik, ota-onaga hurmat, yoshi ulug'larga mehr-muhabbat, yolg'iz beva-bechoralarga muruvvat, mehnatsevarlik fazilati, halol luqma va halol mehnat, vatanga

sodiqlik, turli millatlarning o‘zaro tinch-totuv ahil-inoq yashashlari barkamol avlodni tarbiyalashda katta ahamiyatga ega. Imom Buxoriyning musulmonlar uchun Qur’oni karimdan keyingi maqomda hisoblangan “Al-Jome’ as-sahih” asari arab tilidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan. Imom Ismoil Buxoriyning “Al-adab al-mufrad (Adab durdonalari)”, „Al Jome’ as-sahih” (Ishonchli to‘plam) kabi ko‘plab axloq-odobga oid asarlari mavjuddir. Imom al-Buxoriy “Al-Jome’ as-sahih” asarining “Ilm kitobi”, 10-bobida Bir ishni qilishdan ham, so‘zlashdan ham avval, ilm darkorligi to‘g‘risida gapirib, “Ilmga faqat ta’lim olish bilan erishiladi” [3;40-b.] deb aytgan. Mazkur hadisdan shunday xulosaga kelish mumkinki, ilm izlamoq har bir musulmonga farzdir.

Islom ta’limotida bilmagan narsasini bilishga harakat qilish, har bir musulmon erkak va ayolga buyuk vazifadir. Demak, hadis kitoblarida ilm yo‘liga kirgan kishining niyati xolis bo‘lishi, kishi botinini to‘g‘rilashi, ilm ko‘zi ojizlar uchun qalbning hayoti, zulmatda ko‘zning nuri bo‘lishi, ilm bilan fikr qilmoq ro‘zaga barobarligi, ilm darsi kechalari qilingan ibodatga tengligi, u tufayli halol va haromning farqlanishi, baxtli insonlar unga erishishi, badbaxtlar esa undan mahrum bo‘lishi haqida yozilgan. Muhaddislar ilmning ofati unutish, uni loyiq bo‘lmagan kishiga so‘zlash uni zoye qilishdir deb o‘rganilgan ilmni unutmaslik va loyiq bo‘lmagan odamlarga so‘zlashdan saqlanish zarur deb yetkazganlar.

Imom al-Buxoriy “Ilmni yozish bilan qayd qilinglar” [4;22-b.], degan hadisni keltirib, ilmni saqlash uchun uni yozib, qayd qilib qo‘yish yaxshi ekan, shuning uchun ham o‘quvchilarni, talabalarni o‘zi bilan birga yon daftari va yozuv qurollari olib yurishga odatlantirish kerak. Imom al-Buxoriy “Al-Jome’ as-sahih” asarining “Ilm kitobi”: 15-bobida “Ikki narsadan o‘zgasiga hasad qilish joiz emas, biri – kishiga Alloh taolo halol mol-dunyo bersa-yu, uni haq yo‘lida sarflayotgan bo‘lsa, ikkinchisi – kishiga Alloh taolo ilm-u hikmat bersa va shu bilan hukm qilib, odamlarga bilganini o‘rgatayotgan bo‘lsa” deganlar [4;42-b.].

Imom al-Buxoriy “Sahih ul-Buxoriy” [5;216-b.]da uyatchan ham, dimog‘dor ham ilm o‘rgana olmaydi deb aytganlar. Demak, talaba yoshlarni ilmli qilish, barkamol avlodni tarbiyalash pedagoglardan alohida e’tiborni talab qiladi.

Imom al-Buxoriy hadisalaridan ilm egallash va ma’rifatga erishish yo‘llari ko‘zlangan maqsad:

1. Yoshlarni ilm-u ma’rifatga chorlash hadis kitoblarining xizmati bo‘lib, ularda ilm talab qilish har bir musulmon va muslima uchun bir umrga farz qilingan; Har bir sog‘lom fikrlovchi insonni ijodiy faoliyatga, kasb-u korni halol olib borishiga, vatanparvar bo‘lishiga, ya’ni, hadisi shariflar barchani to‘g‘ri yo‘lga boshlashga xizmat qilishini yetkazish.

2. Hadislarning jamiyatimiz a’zolarini axloqiy tarbiyasi bo‘yicha ahamiyati beqiyos, insonni tarbiyalash, ayniqsa, bolalarga, talabalarga odob va axloqdan puxta ta’lim va tarbiya berish, uning muhim vazifalaridan biridir. Chunki jamiyat a’zolarining yaxshi xulqli, halol va pok bo‘lishini orzu qilsak-u, ammo o‘sha jamiyatning kelajagi bo‘lmish bolalar, talabalar tarbiyasi haqida qayg’urmasak, niyatlarimiz sarobligicha qolaveradi.

3. Hadislarda jamiyat a’zolari iqtisodiy tarbiyasi uchun keltirilgan foydalar benazir, ularda halol kasb, halol luqma, haromdan hazar qilish, tejamkorlik, mehnatsevarlik, ishbilarmonlik xislatlarini shakllantirishga xizmat qiladigan hadislar ma’rifatli shaxs tarbiyasida muhim o‘rin egallaydi.

Imom Buxoriyning pedagogik qarashlarida insonda tarbiya vositasida shakllantiradigan sifatlarning guruhlanishi.

Ijobiy sifatlar	Salbiy sifatlar
Ezgulik	Yovuzlik
Yaxshilik	Yomonlik
To‘g‘rilik	Qing‘irlik
Hushyorlik	G‘aflat
Fahmlilik	Vahm
Ma’rifat	Jaholat
Hilmlilik	Nodonlik
Shukronalik	Norozilik

Imom al-Buxoriy asarlari vositasida talabalarda ma’rifatparvarlik fazilatlarini rivojlantirishning subyektiv xususiyatlari qatoriga shaxs barqarorligi, xarakter mustahkamligi, ehtiyoj, motiv, maslak, salohiyat puxtaligi, o‘zini o‘zi boshqarish metodining qat’iy ravishdas hakllanganligi kiradi. Bu omil atrofga ijobiy munosabat, ko‘tarinki kayfiyat, faoliyat samaradorligi, beg‘araz munosabat, bag‘rikenglik va qalb sokinligini ta’minlashga xizmat qilishi tabiiy.

Imom Buxoriy asarlari vositasida talabalarda ma’rifatparvarlik fazilatlarini rivojlantiruvchi psixologik omillar		
O‘z-o‘ziga baho berish		Fikrlarni erkin, ochiq, mazmunli ifodalash
O‘z-o‘zini anglash		O‘zgalar fikrini eshita olish
O‘z-o‘zini boshqa shaxslar bilan taqqoslash		O‘zgalar bilan murosa qila olish
Bilishga qiziqish		Bilishga ehtiyoj
	Faoliyat	
Intellektual rivojlanish		**Hissiy**
	Motivatsiya	

Imom al-Buxoriy asarlari vositasida talabalarda ma’rifatparvarlik fazilatlarini rivojlantirish jarayonida ularning hamjihatlikda o‘quv materialini anglay olishlari, metodlarni qo‘llab bilish, ta’lim jarayonini loyihalashtira olish ko‘nikmasiga erishish – bularning barchasi o‘zaro hamkorlikda ishlash mexanizmlarining oqilona tashkil qilishdan dalolat beradi. Imom al-Buxoriy ma’naviy merosini o‘rganish, undagi hadislardagi purmano aks etadigan g‘oyalarni milliy qadriyatimizga xos mamlakatimiz yoshlarining ma’rifatli kamolotga erishishlari uchun egallayotgan bilimlarini o‘z ijodiy faoliyatlarida, mamlakatimiz taraqqiyotida yillar davomida to‘plagan malakalarini to‘laqonli aks etish imkoniyatiga ega bo‘ladigan yuksak darajada tarbiyalash eng muhim vazifalardandir. Albatta, bu ezgu vazifalarni ijobiy hal etishda xalqimiz ma’naviy merosining ahamiyati juda qimmatlidir.

Xulosa. Hadisi shariflarda bugungi kunimizda jamiyat uchun zarur bo‘lgan barcha ezguliklarga chaqiriq va jamiyatga zarar keltiradigan barcha razilliklardan qaytariqlar yetarlicha. Imom al-Buxoriy hadislari kindik qoni to‘kilgan Vatanini ardoqlovchi uning ravnaqi va kelajagi uchun fidoyi, ma’rifatli yoshlarimiz, barkamol avlod uchun albatta dastrulamal bo‘lib qolishi, shubhasizdir [6;123-b.].

Imom Buxoriy qoldirgan boy ilmiy-ma’naviy meros asosida maktablarda, litsey, texnikum va oliy ta’lim muassalarida tarbiyaviy soatlar, Respublika va xalqaro miqyosdagi ilmiy amaliy konferensiyalar, davra suhbatlari, ochiq darslar, Samarqandda joylashgan Imom al-Buxoriy ziyoratgohiga, muhaddis tug‘ilgan Buxoroyi Sharifga Imom al-Buxoriy muzeyiga sayohatlar tashkil etilishiga alohida e’tibor qaratish darkordir [7;218–223-b.].

Yangi O‘zbekistonda Imom Buxoriy ma’naviy merosini o‘rganish, muhaddis merosi asosisda yetuk mutaxassislar tayyorlash uchun barcha kerakli sharoitlar yaratilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). https://lex.uz/uz/docs/5841063//O‘z.Res.Prezidentining “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot startegiyasi” to‘g‘risida. PF-60-farmoni, 28.01.2022-yil.

(2). Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикаси Конституцияси қабул қилинганининг 25 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. (ҳттпс:// сонсти тутион.уз/уз/пагес/президент_марузаси_25йил).

(3). Саҳиҳи-Бухорий: диний-маърифий. Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Бухорий. Тошкент, “Munir” нашриёти, 2021, 40-бет.

(4). 101 ҳадис: диний-маърифий. Анвар Аҳмад. Тошкент, “Боок медиа Шоп” МЧЖ қошидаги “Munir” нашриёти, 2022, 22-бет.

(5). Олтин силсила: Саҳиҳ ул-Бухорий, 1-жуз, Тошкент, “Hilol-nashr”, 2023, 216-bet.

(6). Уватов У. Мовароуннаҳр ва Хуросон олимларининг ҳадис илми ривожида тутган ўрни. Т., 2004, 123-бет.

(7). Xaitov Azizbek Azamatovich. Imom al-Buxoriy merosi asosida talaba-yoshlarga ma’rifatparvarlik fazilatlarini tarbiyalash va rivojlantirish.”Ta’limda istiqbolli izlanishlar”, xalqaro ilmiy-metodik jurnal, № 6, 2024, 222-bet.

Турсунбаева Диёра Носировна (магистрант первого курса Андижанского государственного университета имени З.М.Бабура, Андижан, Узбекистан)

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ И ТЕХНОЛОГИИ ПРЕПОДАВАНИЯ ЛИТЕРАТУРЫ В ВЫСШИХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Аннотация. *Цель статьи заключается в изучении современных методов преподавания на уроках литературы с целью повышения уровня образовательных процессов. Представлены новые подходы к анализу литературных произведений и охарактеризованы их особенности. Новейшие инновационные способы сопоставлены с традиционными методами преподавания литературы.*

Ключевые слова: *инновационные методы, тик-ток, схематизация образов, пикнорация (picnarration), методика пересказа.*

OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA ADABIYOT FANNI O'QITISHNING INNOVATSION METODLARI VA TEXNOLOGIYALARI

Annotatsiya. *Maqolaning maqsadi ta'lim jarayonlari darajasini oshirish uchun adabiyot darslarida zamonaviy o'qitish usullarini o'rganish. Adabiy asarlarni tahlil qilishda yangicha yondashuvlar keltirilib, ularning xususiyatlari tavsiflanadi. Adabiyot o'qitishning so'ngi innovatsion usullari an'anaviy usullar bilan taqqoslanadi.*

Kalit so'zlar: *innovatsion usullar, tik-tok, tasvirlarni sxematiklashtirish, tasvirlash, hikoyalash texnikasi.*

INNOVATIVE METHODS AND TECHNOLOGIES OF TEACHING LITERATURE IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Annotation. *The purpose of the article is to study modern teaching methods in literature lessons in order to improve the level of educational processes. New approaches to the analysis of literary works are presented and their features are characterized. The latest innovate methods are compared with traditional methods of teaching literature.*

Key words: *innovative methods, tik-tok, image schematization, picnarration, retelling technique.*

Введение. В настоящее время во многих странах уделяется большое внимание образованию и воспитанию подрастающего поколения, так как молодёжь – это наше будущее. Главная цель нашей образовательной системы – подготовить высококвалифицированных специалистов в различных отраслях знания. Для этого вводится ряд новых современных методов совершенствования образовательных процессов в высших образовательных учреждениях. XXI век – век продвинутых технологий, и в повседневной жизни нас окружают интерактивные технологии и гаджеты, применение которых может значительно совершенствовать процесс учёбы. Литература играет важную роль в нашей жизни, оказывая влияние на наше мышление, восприятие мира и развитие личности. Через книги мы получаем возможность окунуться в разные эпохи, культуры, миры, взгляды и идеи, которые могут не быть нам доступны в повседневной жизни. Литература стимулирует воображение, развивает способность к анализу и критическому мышлению, помогает глубже понимать себя и окружающих. Тем не менее, в данный момент мы сталкиваемся с такими проблемами как снижение интереса молодёжи к чтению. Большинство студентов в высших образовательных учреждениях предпочитают проводить время не за книгами, а за гаджетами. Чтение многотомных романов, повестей, рассказов больше не привлекает привыкшую к современным коммуникативным технологиям молодёжь. В данной работе мы пытаемся проанализировать методы, направленные на возвращение интереса к чтению у подрастающего поколения.

Анализ литературы. Методы анализа литературных произведений давно формируются и развиваются, подчёркивая свою важную роль в науке о литературе. Учёные вносят большой вклад в улучшение методов анализа литературных произведении. Виктор Шкловский в своём книге «Искусство как прием» сформулировал понятие «отстранения» – важного принципа формального метода исследования литературы [1]. Этьен Сюрьо в труде «Основы сравнительного литературоведения» заложил методологические принципы изучения литературы в межкультурной перспективе. Элейн Шоуолтер предложила основу феминистской теории анализа текстов в книге «Феминистская критика». Франко Моретти разработал подходы для анализа больших массивов текстов с помощью цифровых технологий в труде «Дистанционное чтение» [2].

Методология. Целью данной статьи является исследование инновационных методов в современной литературе. Мы стремимся выявить новые формы повествования, эксперименты с языком и структурой произведений, а также оценить роль технологий и новых методов в процессе создания и восприятия литературных произведений. Оно имеет несколько задачи: определить ключевые инновации в литературе, включая новые формы повествования, стилистические эксперименты, опираясь на схематизацию образов; изучить роль новых теорий и методов в литературоведении; рассмотреть примеры использования инновационных методов в практическом творчестве авторов.

Результаты и обсуждение. Инновационные методы в литературоведении – это новые подходы и методики, которые помогают исследовать литературу, расширять рамки традиционного анализа и находить новые смыслы в текстах. С развитием технологий, цифровых инструментов и междисциплинарных подходов литературоведение стало включать различные инновационные методы для более глубокого и многогранного анализа литературных произведений [3]. Методы в литературе

– это подходы, которые используются для анализа и интерпретации литературных произведений. Они помогают понять структуру текста, смысловые слои, стилистические особенности и влияние произведения на читателя. Методы литературного анализа важны не только для профессиональных литературоведов, но и для педагогов, писателей и любителей литературы. Они помогают понять произведение на разных уровнях, будь то сюжет, символика или культурные аллюзии. Литературные методы – это инструмент, который обогащает наше восприятие текстов и способствует развитию критического мышления. Рассмотрим основные методы, которые применяются в литературоведении:

1. Историко-биографический метод. Этот метод изучает произведение в контексте жизни автора и исторической эпохи. Он помогает выяснить, как жизненный опыт писателя и исторические события повлияли на содержание текста.

2. Формальный метод. Фокусируется на анализе структуры текста, его композиции, языка, стиля и других формальных элементов. Этот метод часто используется для выявления художественных приемов и их роли в создании общего впечатления.

3. Психологический метод. Исследует внутренний мир героев и самого автора. Особое внимание уделяется мотивациям персонажей, их эмоциям, внутренним конфликтам и подсознательным импульсам.

4. Социологический метод. Рассматривает литературу как отражение социальных условий, культурных норм и классовых взаимоотношений. Этот метод часто применяется для изучения социальной критики в литературе.

5. Компаративистский метод. Заключается в сравнении произведений разных авторов, жанров, эпох или культур. Позволяет выявить сходства и различия, а также универсальные темы в литературе.

Кроме того, для раскрытия нового метода мы используем метод наблюдения и анализ. **Метод наблюдения и анализа** представляет собой исследовательский подход, который включает сбор эмпирических данных (наблюдение) и их систематическое изучение и интерпретацию (анализ). Этот метод широко применяется в гуманитарных исследованиях, включая литературоведение, для глубокого изучения явлений, тенденций или процессов.

Сущность метода наблюдения. Наблюдение – это процесс непосредственного или опосредованного изучения объекта исследования. В литературоведении это может быть:

▪Чтение и детальное изучение текстов.

▪Исследование художественных приемов, стилей, структур произведений.

▪Наблюдение за тем, как авторы применяют новые методы в литературе, включая использование цифровых технологий или инновационных нарративных подходов.

Сущность метода анализа. Анализ предполагает разложение изучаемого явления на составные элементы с целью более глубокого его понимания. В контексте исследования инновационных методов в литературе анализ включает:

1. **Контекстуальный анализ**: изучение произведений в контексте социальных, культурных, технологических изменений.
2. **Структурный анализ**: исследование композиции, жанра, стилистики текста.
3. **Сравнительный анализ**: сопоставление традиционных и инновационных произведений для выявления новых тенденций.

Виды анализа:

▪**Качественный анализ**: интерпретация текстов, выделение ключевых новаторских приемов.

▪**Критический анализ**: оценка воздействия инноваций на восприятие произведения читателями и критиками.

Преимущества метода наблюдения и анализа:

1. **Целостное исследование**: сочетание наблюдения и анализа дает возможность изучить явление в динамике.
2. **Адаптивность**: метод можно применять как для изучения отдельных текстов, так и для выявления литературных тенденций.
3. **Эмпирическая основа**: опирается на реальные данные, а не только на теоретические предположения.

В современном мире гаджеты, смартфоны, компьютеры выполняют главные и важные функции, облегчающие жизнь человечества. В последнее время в пределах мировой сети стали актуаль-

ными такие приложения как: телеграмм, инстаграм, тик-ток, одноклассники, ватсап и другие. Молодёжь находят эти приложения интересными и теряют в них много времени. Большинство из них предпочитают проводить время сидя за такими приложениями, чем за чтением литературных книг. Это проблема становится все более важной в наши дни. Проблема привлечения молодёжи к чтению с опорой на их увлечённость социальными сетями стала одной из самых актуальных, поскольку применение новых и современных технологий на уроках литературы для анализа произведении будет эффективным способом улучшения образовательного процесса. И в пределах интернета уже появились определённые решения данной проблемы. Пользователь Тик-тока под ником «Умскул» опубликовала видео, в котором в течение двух минут учитель кратко пересказывает литературные произведения, опираясь на картинки (рис 1, рис. 2). В этом видео рассказчик объясняет очень ясно и кратко с простыми словами. Использует разноцветные мелки для начертания. Образы начертаны в виде эмодзи, которые популярны настоящий момент, ведь большинство людей для обмена чувств и сообщении сейчас используют такие эмодзи. Кроме этого, главные событии были начертаны простыми предметами. Шаг за шагом, добавляя добавочные чертежи, рассказчик излагает всё произведение. Например: произведение А.Куприна «Гранатовый браслет» объясняет за 35 секунд; «В молодую замужнюю княгиню Веру Николаевну давно и тайно влюблен чиновник Желтков. На именины он присылает дорогой подарок «Гранатовый браслет». Брат и муж княгини разыскивают его и просят больше не писать Вере, иначе угрожают расправиться с ним. Желтков просит лишь позвонить ей, но героиня отвечает, что хочет закончить эту историю. Тогда он обещает навсегда покинуть город. Утром в известной газете появилось сообщение, что Желтков покончил жизнь самоубийством, а Вера, приехав к нему проститься, читает его прощальную записку, из-за которой осознаёт, что упустила настоящую любовь, которая случается лишь в раз жизни». Видео можно посмотреть через ссылку, которая дана в списке литературы.

Рис. 1.

Рис. 2.

Схематизация образов или анализ образной системы литературных произведений в картинках давно и плодотворно применялась в литературе. Настоящий метод представляет собой рассказ по картинкам, что позволяет определить его как «Picnarratoin» или «Пикнаррация». Термин Picnarration в переводе с английского языка означает «pic» от слова «picture» - рисунок, «narration» - изложение или пересказ, изложение или пересказ текста с рисунками. Путём нового метода можно повысить уровень знаний и навыков анализа литературных произведений.

Выводы. «Пикнаррация» или «Picnarration» – новый метод, заслуживающий определённый интерес. В отличие от традиционных методов преподавания литературы, основанный на комплексе подходов, позволяющих глубже анализировать произведения, опираясь на многообразие функций литературы: от эстетического восприятия до социальной критики, данный метод более соответствует современным технологиям.

Список использованной литературы:

(1). 2.https://t.me/+HHad8O-oKXs4NDQy
(2). Виктор Шкловский «Искусство как прием» (1917). «Отстранения», Петроград.
(3). Элейн Шоуолтер. «На пути к феминистской поэтике» (1979).

Дадабаева Фарогат (преподаватель кафедры “Узбекская и мировая филология” Государственного института искусств и культуры Узбекистана)

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *Статья посвящена инновационным методам обучения русскому языку, которые активно внедряются в образовательный процесс для повышения эффективности усвоения языка. В статье рассматриваются современные подходы, такие как использование технологий (интерактивные платформы, мобильные приложения), проектное обучение, игровая методика и интеграция междисциплинарных связей. Анализируются преимущества и недостатки каждого из методов, а также их влияние на мотивацию учащихся и развитие коммуникативных навыков. В заключение подчеркивается важность адаптации традиционных методов к новым требованиям времени и потребностям обучающихся.*

Ключевые слова*: инновационные методы, обучение, русский язык, технология, образование, проектное обучение, игровая методика, междисциплинарные связи, мотивация.*

Dadaboeva Farogat (O‘zbekiston davlat san’at va madaniyat instituti “O‘zbek va jahon filologiyasi” kafedrasi o‘qituvchisi)

RUS TILI O‘QITISHNING INNOVATSION USULLARI

Annotatsiya. *Maqola rus tilini o‘qitishning innovatsion usullariga bag‘ishlangan bo‘lib, ular tilni o‘zlashtirish samaradorligini oshirish uchun o‘quv jarayoniga faol kiritiladi. Maqolada texnologiyalardan foydalanish (interfaol platformalar, mobil ilovalar), loyiha asosida o‘qitish, o‘yin usullari va fanlararo aloqalarni integratsiyalashuvi kabi zamonaviy yondashuvlar muhokama qilinadi. Har bir usulning afzalliklari va kamchiliklari, shuningdek, ularning talabalar motivatsiyasiga va muloqot qobiliyatlarini rivojlantirishga ta’siri tahlil qilinadi. Xulosa o‘rnida an’anaviy usullarni zamon talablari va talaba-yoshlar ehtiyojlariga moslashtirish muhimligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *innovatsion usullar, o‘qitish, rus tili, texnologiya, ta’lim, loyiha asosida o‘qitish, o‘yin metodologiyasi, fanlararo aloqalar, motivatsiya.*

Dadabaeva Farogat (State Institute of Arts and culture of Uzbekistan Lecturer of the department “Uzbek and world philology”)

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING ENGLISH

Annotation. *The article is devoted to innovative methods of teaching the Russian language, which are actively being introduced into the educational process to increase the efficiency of language acquisition. The article discusses modern approaches, such as the use of technology (interactive platforms, mobile applications), project-based learning, gaming techniques and the integration of interdisciplinary connections. The advantages and disadvantages of each method are analyzed, as well as their impact on student motivation and the development of communication skills. In conclusion, the importance of adapting traditional methods to new requirements of the time and the needs of students is emphasized.*

Key words: *innovative methods, training, Russian language, technology, education, project-based learning, game methods, interdisciplinary connections, motivation.*

Введение. Основная задача современного образования – это не только накопление учащимися определённой суммы знаний, умений, навыков, но и подготовка учащихся как самостоятельного субъекта образовательной деятельности. Для достижения этих задач педагогам необходимо использовать в учебном процессе инновационные образовательные технологии, в основе которых должна лежать активность учащегося, направляемая педагогом. Потому что инновационные технологии активизируют мыслительную деятельность учащихся, повышают качество и прочность знаний, развивают речевые навыки и творческие способности. Новые образовательные технологии предлагают инновационные модели построения такого учебного процесса, где на первый план выдвигается взаимосвязанная деятельность учителя и ученика, нацеленная на решение как учебной, так и практически значимой задачи.

Обучение русскому языку по инновационным технологиям – это организация учебного процесса по-новому, ориентированная на стремление учащихся к активной коммуникативной деятельности, к диалогу, включение в познавательную деятельность его эмоционального, интеллектуального потенциала.

Обзор литературы. Проведено множество исследований по проведению уроков русского языка на основе инновационных технологий. Например, учебное пособие С.В.Серикова «Современные технологии обучения в школе», «Педагогические технологии и методы обучения русскому

языку» Н.А.Леонтьевой, «Инновационные методы обучения в школе» Е.М.Шаховской, «Информационно-коммуникационные технологии в обучении языкам: возможности и ограничения» А.И. Гершунской и А.В.Курдюмова, И.В.Дьякова «Проектные технологии в обучении: Применение на уроках русского языка», «Развитие речевой культуры школьников через инновационные методы обучения» В.В.Дмитриевой, «Технологии дифференцированного и индивидуализированного обучения в школьном преподавании» Г.М.Андреевой, «Внедрение инновационных методов в преподавание русского языка в условиях цифровизации образования» С.В.Петрова входят в их число.

Основная часть. Современное образование требует использования новых подходов и технологий, чтобы эффективно обучать учеников и развивать их навыки в различных областях. Русский язык, как важнейший элемент культурного и национального наследия, также требует внедрения инновационных методов, чтобы стимулировать интерес и углубленное понимание его особенностей.

1. Использование информационно-коммуникационных технологий (ИКТ). Технологии стали неотъемлемой частью образовательного процесса. Применение компьютеров, планшетов и интерактивных досок на уроках русского языка позволяет сделать обучение более динамичным и интересным. Одним из наиболее эффективных методов является использование образовательных приложений, онлайн-платформ и мультимедийных материалов, которые обеспечивают более разнообразные способы восприятия информации, помогают ученикам лучше понять грамматические и лексические структуры, а также развить навыки чтения и письма.

Интерактивные приложения для изучения грамматики, синтаксиса и орфографии позволяют ученым практиковать знания в игровом формате. Виртуальные классные комнаты с использованием видеоконференций обеспечивают дистанционное обучение, позволяя студентам учить язык, независимо от местоположения.

2. Игровые технологии. Игровые методы в обучении русскому языку, такие как языковые игры, квесты, ролевые игры и симуляции, создают увлекательную атмосферу, способствуют активному участию и закреплению материала. Особенно важно, что игровые методы помогают преодолевать страх ошибки, мотивируют учеников к активному использованию языка в реальных ситуациях.

Например, ролевые игры позволяют учащимся моделировать реальные разговорные ситуации, что развивает их навыки общения на русском языке в непринужденной атмосфере. Квесты и викторины дают возможность ученикам изучать лексику и грамматику через практическое применение знаний.

3. Проектная деятельность. Проектная методика обучения ориентирована на создание учащимися проектов, которые связаны с реальной жизнью и требуют от студентов использования языка в различных формах: письмо, устное изложение, презентация. Такая форма работы способствует развитию креативности и самостоятельности.

Проектная деятельность может включать в себя такие виды заданий, как создание мультимедийных презентаций, исследовательских работ, составление интервью или написание сценариев. Этот подход помогает студентам не только практиковать русский язык, но и улучшать навыки работы в группе и управления временем.

4. Мобильное обучение. Мобильное обучение стало популярным методом, который позволяет учиться в любое время и в любом месте. Использование мобильных устройств для изучения русского языка предоставляет возможность учащимся работать с текстами, видеоуроками, аудиоматериалами и онлайн-упражнениями прямо на смартфонах или планшетах.

Мобильные приложения для изучения русского языка предоставляют ученикам доступ к грамматическим заданиям, словарям, тестам и диалогам, которые они могут использовать для быстрого и удобного закрепления знаний.

5. Методика перевернутого обучения. В отличие от традиционного подхода, где учитель передает знания, а ученики получают их пассивно, в методике перевернутого обучения обучение начинается с самостоятельного ознакомления с материалом дома (например, через видеолекции, текстовые материалы или задания), а в классе ученики активно применяют полученные знания на практике. Такой подход позволяет оптимизировать учебное время и сделать его более продуктивным.

6. Когнитивные технологии и нейропсихология. Инновационные методы также включают использование когнитивных и нейропсихологических техник, которые направлены на улучшение памяти, внимания, восприятия и мышления учащихся. Применение нейропсихологических подходов помогает оптимизировать процессы обучения, улучшить восприятие материала и закрепление знаний.

7. Сетевое взаимодействие и коллаборация. Международные проекты, участие в онлайн-форумах и взаимодействие с носителями языка через интернет создают возможности для практического общения. Взаимодействие в онлайн-режиме с другими студентами, преподавателями и носителями языка способствует развитию коммуникативных навыков, что является важной частью освоения русского языка.

Заключение. Инновационные методы обучения русскому языку дают возможность создать более гибкую, увлекательную и эффективную образовательную среду. Включение технологий, игровых элементов, проектной деятельности и других методов позволяет ученикам не только лучше осваивать язык, но и развивать интерес к его изучению. Такой подход стимулирует творческий потенциал, а также способствует глубинному усвоению материала.

Список использованной литературы:

(1). Сериков С.В. Современные технологии обучения в школе [учебное пособие]. М. “Просвещение”, 2020.

(2). Леонтьева Н.А. Педагогические технологии и методы обучения русскому языку. СПб, “Речь”, 2019.

(3). Шаховская Е.М. Инновационные методы обучения в школе. М., “Академия”, 2021.

(4). Гершунская А.И., Курдюмов А.В. Информационно-коммуникационные технологии в обучении языкам: возможности и ограничения. М., “Высшая школа”, 2018.

(5). Дьякова И.В. Проектные технологии в обучении. Применение на уроках русского языка. Ярославль, РАН, 2020.

(6). Дмитриева В.В. Развитие речевой культуры школьников через инновационные методы обучения. Казань, Казанский университет, 2019.

(7). Андреева Г.М. Технологии дифференцированного и индивидуализированного обучения в школьном преподавании. СПб., “Питер”, 2022.

(8). Петрова С.В. Внедрение инновационных методов в преподавание русского языка в условиях цифровизации образования. М., “Наука”, 2023.

Xojamuratova Gulimxan Saparbayevna (senior teacher of Tashkent University for Applied; Sciences saparbayevnagulimkhan@gmail.com)

DEVELOPING STUDENTS’ SOCIAL SKILLS IN FOREIGN LANGUAGE INSTRUCTION

Annotation. *The article shows the place of social competence in the system of key competencies when applying the competency-based approach in education, and also identifies the means, conditions and techniques for developing social competence in foreign language lessons. The academic discipline of “foreign language” is the one that contributes most significantly to the development of students’ social competence because the primary objective of teaching a foreign language is the development of communicative competence, or the capacity to use language as a means of interpersonal and intercultural communication.*

Key words: *competency-based approach, key competencies, social competence, communicative competence, forms of training, capacity, image, interaction, substitution, pair work.*

Xojamuratova Gulimxan Saparbayevna (Toshkent Amaliy fanlar universiteti katta o‘qituvchisi; saparbayevnagulimkhan@gmail.com)

CHET TILINI O‘QITISHDA TALABALARNING IJTIMOIY KO‘NIKMALARINI RIVOJLANTIRISH

Annotation. *Maqolada ta’limda kompetensiyaga asoslangan yondashuvni qo‘llashda ijtimoiy kompetensiyaning asosiy kompetensiyalar tizimidagi o‘rni ko‘rsatilgan, shuningdek, chet tili darslarida ijtimoiy kompetensiyani rivojlantirish vositalari, shart-sharoitlari va usullarini yoritib bergan. “Xorijiy til” o‘quv intizomi talabalarning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirishga eng katta hissa qo‘shadi, chunki chet tilini o‘rgatishning asosiy maqsadi kommunikativ kompetensiyani yoki tildan shaxslararo va madaniyatlararo muloqot vositasi sifatida foydalanish qobiliyatini rivojlantirishdir.*

Kalit so‘zlar: *kompetensiyaga asoslangan yondashuv, asosiy kompetensiyalar, ijtimoiy kompetensiya, kommunikativ kompetensiya, o‘qitish shakllari, qobiliyat, tasvir, o‘zaro ta’sir, almashtirish, juftlik bilan ishlash.*

Хожамуратова Гулимхан Сапарбаевна (старший преподаватель Ташкентского университета прикладных наук; saparbaevnagulimkhan@gmail.com)

РАЗВИТИЕ СОЦИАЛЬНЫХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *В статье показано место социальной компетентности в системе ключевых компетенций при применении компетентного подхода в образовании, а также определены средства, условия и приемы развития социальной компетентности на уроках иностранного языка. Учебная дисциплина «иностранный язык» является той, которая в наибольшей степени способствует развитию социальной компетентности учащихся, поскольку основной задачей обучения иностранному языку является развитие коммуникативной компетентности, или способности использовать язык как средство межличностного и межкультурного общения.*

Ключевые слова: *компетентный подход, ключевые компетенции, социальная компетентность, коммуникативная компетентность, формы обучения, способности, имидж, взаимодействие, замещение, парная работа.*

Introduction. The quick emergence of new changes in many areas of human activity, including social ones, is a defining characteristic of the current stage of societal evolution. Today's state and society demand that people learn universal ways of acting and be able to interact with others in a culture that is changing quickly. This is one of the reasons why the majority of scientists focus a great deal of attention on social competence as a component of social adaptation and mobility, independent of how core competences are categorized. Social competence is the capacity and preparedness for social engagement in various areas of life. Our nation's educational innovations show how schools can use these innovations to help students become more adaptive and socially competent. The social skills or duties that enable an individual to appropriately adhere to social norms and regulations are known as social competence. According to A.V.Khutorsky, the structure and content of social competence are as follows: The ability to appropriately carry out social norms and regulations is known as social competence. According to research, social competence first indicates how an individual interacts with society and then suggests that an individual possesses social competence through interpersonal connection; third, it consists of multiple elements; and fourth, it suggests considering the relationship between one's personal objectives and the requirements of society as a whole [1;327 p.].

Literature review. Bremer and Smith conducted research on how social skills serve as the foundation for social competence. The ability of students to form and sustain positive interpersonal interactions, acquire acceptability from their peers, form and sustain friendships, and break off harmful or pernicious ties is what they referred to as social competency. Researchers have found that social competence, firstly, reflects the interaction between a person and society; secondly, it implies a person's possession of ways interpersonal interaction; thirdly, it includes several components; fourthly, it implies taking into account the relationship between one's own goals and the needs of the whole society. There is no such thing as social competence outside of a certain society. A society's economic and political life, historical and cultural standards, and the structure of social relations are its primary determinants. A person's capacity to succeed by utilizing social resources is just as important as their level of socialization. According to psychologists, social competence is divided into several distinct skills, including: [2:1–5 p.].

-Effective communication, social entrepreneurship:

– general economic and legal knowledge;
– the capacity to lead (social confidence);
– the comprehension of society's shadowy, hidden aspects;
– the capacity to comprehend interpersonal interactions and social roles;
– the ability to form enduring relationships;
– and the capacity to control one's own image.

In addition to being taught through formal, structured schooling,"social skills" can be readily learned by copying social standards, beginning with the attitudes and actions of parents. Cognitive, behavioral, and emotional control elements should all be considered in "social skills" training [3;2665–2666 p.]. The broader framework of "social skills" includes the abilities of communication, problem-solving, decision-making, emotion management, and the creation of equitable connections that enable one to establish and preserve strong social relationships with others [4;123–128 p.].

The academic discipline of "foreign language" is the one that contributes most significantly to the development of students' social competence because the primary objective of teaching a foreign language

is the development of communicative competence, or the capacity to use language as a means of interpersonal and intercultural communication. Without students' developed social competence–that is, their ability to communicate with people and feel confident in themselves–as well as their capacity to take on a variety of social roles and deal with present circumstances, they cannot succeed in intercultural communication. Since social competence supports language acquisition in the context of interpersonal and intercultural communication, we believe that it should receive particular attention as a structural component of foreign language communicative competence. Since the issue of dialogue participation, knowledge, or ignorance of the characteristics of communication with specific social groups emerges, every effort must be taken to acquire social competency. The language of these groups is studied to provide communication safety and tolerance for both sides. Instilling in students an interest in learning about and comprehending the cultures of the target language's countries, as well as in finding a common language and a way to compromise in challenging circumstances, is crucial because it enhances their personalities with social and cultural knowledge and makes it easier for them to use the communication skills they have acquired in the future.

Research methodology. Incorporating a social component into foreign language instruction in secondary schools helps students develop a comprehensive understanding of the world by broadening their knowledge in a variety of activities, exposing them to their cultural heritage, fostering patriotism and global citizenship, respecting the opinions of others, and enabling them to communicate freely both interpersonally and across cultural boundaries. The teacher will be able to make the content of teaching students a foreign language more effective by incorporating elements of collective activity, intensifying the educational process, utilizing the most up-to-date teaching methods and techniques, improving educational skills and independent work skills, and fostering group forms of cooperation. This will also help the teacher focus on the attitudes of the students. The development of foreign language communicative competence and all of its components, where a special place is occupied by social competence, whose formation and development allows students to be introduced to new social experiences using foreign language, are among the qualitatively new goals in foreign language study that are set forth in the current state standard of basic general education. Therefore, teaching students to engage with one another during the educational process while completing various communication activities is a technique of fostering social competence.

These days, there are three different ways to structure the educational process when teaching a foreign language: individual, frontal, and group. A student who organizes their work individually completes assignments that are the same for the entire class without interacting with other students, but at the same speed. Throughout the session, a variety of didactic objectives are completed through individual work, including the assimilation and consolidation of new knowledge, the development and consolidation of skills and abilities, and the repetition and generalization of the subject taught. It is especially prevalent during individual assignments, tests, and homework. However, this approach has a major drawback for the development of social competence: the student is isolated from other pupils while working on a task, and he alone is accountable for the exercise's success. The lack of interaction between the student and other students in this type of educational activity arrangement hinders the student's ability to learn how to function in society, settle conflicts, and work as a team.

Analysis and result. One type of instructional activity that involves all of the students working together under the teacher's direct supervision is called the frontal form of organizing students' educational activities. The entire class completes the work at the same speed. The teacher aims to concurrently affect everyone in the room while informing, explaining, and demonstrating. The frontal form of classroom organization fosters strong relationships between the teacher and the students, fosters cooperative, friendly student work where students work together to solve educational and non-educational tasks, fosters mutual assistance, helps students develop stable cognitive interests, and permits the use of a range of strategies to improve the learning process. With challenging, informative, and explanatory-illustrative presentations, it is more frequently utilized during the initial stages of assimilation of new material. This format enables you to engage as many pupils as possible in active learning and cognitive exercises. Methodologists believe that one of the most effective ways for pupils to gain social competence is through group learning activities. "Learning activity is collective in nature and represents a system of socially organized interactions, relationships, and communication", thus this isn't a coincidence [5:11–15 p.]. Psychologists have demonstrated that collaborative work among students and teachers is the first step toward individual activity and establishes their proficiency in tasks like goal-setting, planning, controlling, and evaluating—all of which are essential for learning. Let's look at the structure of group educational activities, which includes the following links, to define instructional actions:

1. According to the motivational-orientation link, students accept or set a single educational task for themselves and collaboratively assess the circumstances and their own capacities.

2. Executive level: updating prior knowledge while carrying out various educational activities and tasks either independently or in groups. Particularly needed in this situation are reciprocal support and strictness toward one another, the capacity for constructive self-criticism, and a sense of accountability for the outcome of a shared purpose.

3. The relationship between control and evaluation: both parties have influence over how the previous stage's actions are carried out and assess the outcomes of their collaborative efforts. Speech exercises and tasks that need a collaborative search for knowledge and a group solution to a particular problem circumstance are typically completed in groups.

One kind of group work is pair work, which is mostly utilized for language and conditional speech activities. When students are given cards containing exercises for transformation, filling in the blanks, substitution, etc., pair work is a common method of teaching language skills. We may determine the elements of the content of group learning activities by considering the particulars of the academic field of "foreign language":

1. An understanding of linguistic content, its characteristics, and the ability to use it effectively in communication contexts.

2. Techniques for learning speech, language, and self- and reciprocal control approaches.

3. Understanding how to work together to solve speech challenges that involve imitation, substitution, and reproduction.

Conclusion: Based on the aforementioned, it is necessary to emphasize the skills and abilities that are part of social competence, such as the capacity to support one another, collaborate to accomplish a common goal, critically analyze oneself, assess one's own role in the success or failure of a cause, and collaboratively analyze the situation's conditions and correlate them with possibilities. Therefore, in order to help students develop their social competence–that is, their ability to function in society–it is essential to use educational organizations that can mimic real-world communication situations. These organizations should allow students to interact with one another, listen, defend their opinions, modify their behavior, and put society's interests ahead of their own.

References:

(1). Khutorskoy A.V. Competence in education: design experience: collection of scientific tr. /edited by A.V. Khutorsky. M., Scientific and innovation enterprise "INEK", 2007, 327 p.

(2). Bremer, Christine D, and Smith, John. 2004. Teaching Social Skills. National Center on Secondary Education and Transition, Vol. 3, Issue 5, p. 1–5.

(3). Cf.A. Brandhorst, (1990). Social skills, trans. M. Terzidou, in: Educational & Psychological Encyclopedia-Dictionary. Volume 5, Athens, Greek Letters, p. 2665–2666.

(4). McIntyre T. (2006) Teaching Social Skills to Kids Who Don't Have Them (www.ldonline.org) viewed. 26-1, 2017, p. 123.

(5). Kuklina S.S. Collective activity in a group at the stage of developing foreign language learning skills / S.S. Kuklina. Foreign. language at school. 1998, № 5, p. 11–15.

(6). Carroll, J.A. & Kirkpatrick, R.L. (2011). Impact of social media on adolescent behavioral health. Oakland, CA: California Adolescent Health Collaborative.

(7). Kon I. Moral consciousness of the individual and regulatory mechanisms of culture. Social psychology of personality. M., "Nauka", 1979, p. 85–113.

Atajanov Khajiboy Saburovich (Senior Lecturer, Department of Distance Learning of Exact and Natural Sciences, Nukus State Pedagogical Institute; Orcid ID 0000-0002-0418-8501; atadjanov@ndpi.uz)

INTELLIGENT E-LEARNING PLATFORM: DESIGN AND IMPLEMENTATION FOR SELF-STUDY IN PROGRAMMING AND DIGITAL DESIGN

Annotation. *The present study sets out to examine the possibilities of improving platforms for self-learning in programming and information technology, with a view to proposing enhancements to existing educational systems by integrating interactive tools, including code validation, practical assignments, and step-by-step instructions. The functionality of the platform is described, with reference to its provision of structured educational materials, a specialized code editor, and an integrated emulator for displaying execution results. The emphasis is on experiential learning, which fosters the development of competencies in the utilization of contemporary technologies and enhances the efficacy of the educational process.*

Keywords: *self-learning, e-learning, interactive platforms, programming, code validation, emulator, practical assignments, code editor, educational materials, specialization.*

Atadjanov Xajiboy Saburovich (Nukus davlat Pedagogika instituti "Aniq va tabiiy fanlarni masofadan o'qitish" kafedrasi katta o'qituvchisi; Orcid ID 0000-0002-0418-8501; atadjanov@ndpi.uz)

INTELLEKTUAL ONLAYN TA'LIM PLATFORMASI: DASTURLASH VA RAQAMLI DIZAYNNI MUSTAQIL O'RGANISH UCHUN LOYIHALASH VA AMALGA OSHIRISH

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot dasturlash va axborot texnologiyalari bo'yicha mustaqil ta'lim platformalarini takomillashtirish imkoniyatlarini o'rganishga qaratilgan bo'lib, mavjud ta'lim tizimlarini interaktiv vositalar, jumladan, kodni tekshirish, amaliy topshiriqlar va bosqichma-bosqich yo'riqnomalar bilan boyitish taklif etiladi. Platformaning funksionalligi ta'riflanib, unda tuzilmaviy ta'lim materiallari, maxsus kod muharriri hamda bajarilgan kod natijalarini aks ettiruvchi integratsiyalashgan emulyator mavjudligi ta'kidlanadi. Ushbu yondashuv eksperimental o'qitishga urg'u berib, zamonaviy texnologiyalarni qo'llash bo'yicha kompetensiyalarni rivojlantirishga va ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.*

Kalit so'zlar*: mustaqil ta'lim, elektron ta'lim, interaktiv platformalar, dasturlash, kodni tekshirish, emulyator, amaliy topshiriqlar, kod muharriri, ta'lim materiallari, ixtisoslashuv.*

Хажибай Атаджанов (старший преподаватель кафедры дистанционного обучения точных и естественных наук Нукусского государственного педагогического института; Orcid ID 0000-0002-0418-8501; atadjanov@ndpi.uz)

ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНАЯ ПЛАТФОРМА ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ: РАЗРАБОТКА И РЕАЛИЗАЦИЯ ДЛЯ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ ПРОГРАММИРОВАНИЮ И ЦИФРОВОМУ ДИЗАЙНУ

Аннотация. *В данной работе рассматриваются возможности совершенствования платформ для самостоятельного обучения в сфере программирования и информационных технологий. Предлагается усовершенствование существующих образовательных систем за счёт интеграции интерактивных инструментов, включая проверку кода, практические задания и инструкции. Описывается функционал платформы, включающий структурированные учебные материалы, специализированную консоль для написания кода и интегрированный эмулятор для отображения результатов. Акцент сделан на практико-ориентированном обучении, что способствует развитию навыков работы с современными технологиями и повышению эффективности образовательного процесса.*

Ключевые слова*: самостоятельное обучение, электронное образование, интерактивные платформы, программирование, проверка кода, эмулятор, практические задания, консоль, учебные материалы, специализация.*

Introduction. In order to ensure the competitiveness of our country's economy in the international arena, the strategy 'Digital Uzbekistan-2030' was adopted and is being implemented in stages. This strategy provides for priority directions in the field of training and professional development in the field of information technologies, as well as training of specialists with a sufficient level of competence in higher education institutions.

This is due to the fact that for the successful development of the digital economy there is a shortage of IT specialists with the necessary knowledge. Currently, the demand for these specialists is very high. On this basis, as part of the first direction, a project is being implemented to train personnel for the digital economy, which involves an annual increase in the target enrolment rate in higher education institutions. Thus, in 2023, this indicator increased by 1.8 times.

The second direction sets a task for institutes and universities to train IT specialists capable of competing in the labor market. If we consider the labour market in the IT sphere, then, according to the HeadHunter platform, the private sector and state organizations of the republic offer about 7,000 jobs for narrow-profile specialists.

In addition, the demand for IT specialists in the labour market increases by 15-20% annually. The most demanded areas are:

– Frontend-development (creation of the user part of web pages);
– Backend-development;
– PHP, Java, .Net, C++, Python, JavaScript;
– System Administration;
– Fullstack development;
– Android and iOS development.

There is a particularly high demand for web-oriented developers. Our research work is devoted to studying this area and creating a systematic framework for training such specialists.

Literature review. In the course of this research, we studied the works of a number of foreign and domestic scientists. Among the authors: N.S.Vlasova and L.E.Rodionova, who in their works consider educational programmes for training specialists in the web-sphere, S.D.Karakozov, who studied the demand and changes in the requirements for specialists in the field of information technology, G.P.Bludnov, who in his work singles out web design as a separate field. Among domestic authors, M.R.Faizieva, who studied the creation of adaptive web systems in the educational process, N.S.Khaitullaeva, who studied the use of web technologies in the methodological training of future teachers of computer science.

Problem Statement. Web technologies open new opportunities in education, including access to open electronic resources, creation of information bases, platforms for interaction and use of online interactive systems. From the pedagogical point of view, web technologies allow preparing scientific and educational materials and creative works by placing them on educational portals. The use of interactive systems through the web allows to improve the methodology of independent learning of programming, which is one of the priority tasks.

Digitalization of the current state causes changes in approaches to the content of training in the field of programming. In our republic the content of professional training of bachelors in IT-directions is developed taking into account partial requirements of employers and international standards. At the same time, this area remains a sphere requiring constant mastering of new technologies and changes.

Research Methodology. In higher education, web technology training is provided as part of undergraduate IT training standards, which is very useful. However, training programs specifically designed to train web designers and web developers are unfortunately not yet sufficient. Some companies organize their own training courses from which they select the best graduates, which is a great idea. Web technologies can be implemented using different systems or platforms in three main ways:1. Manual programming using programming languages. This method involves writing all the components of the platform manually, using code. This approach often involves collaboration within a team or the involvement of a Fullstack developer, where the design of the site is developed by one group of specialists, the software part is handled by another, and administration is performed by a third group.2. Creating a site using content management systems (CMS). In this case, ready-made shells such as WordPress or Joomla are used. According to W3Techs data for 2022, these platforms are used by about 43.2% of existing websites in the world, with WordPress being one of the most popular. Statistics show that almost 62% of websites using CMS are powered by WordPress, which has an administration panel that is considered convenient and easy to use, as well as a wide range of plugins and the ability to integrate with various web technologies. This approach is often regarded as the simplest and most convenient.Another method involves creating a platform using frameworks such as Angular, React, Vue, Laravel, or Drupal. These are software environments that provide ready-made frameworks, allowing you to develop platforms or websites using inbuilt classes, repetitive elements, and libraries.This method is considered the second model of platform development.Some of the popular web frameworks include Laravel, Django, Spring Boot, and Symphony.

In general, depending on the practical work of web professionals, the process of developing a single platform or website involves several steps (Table 1.).

Table 1. Stages of Website Development and Tasks to be Completed

Stage	Tasks
Requirement Analysis	Define project goals, target audience, and key functionalities.
Planning	Develop a project plan, choose technologies, and determine the website structure.
Design	Create wireframes, UI/UX prototypes, and design the user interface.
Development	Implement frontend and backend functionality, integrate the database, and optimize website performance.
Testing	Conduct functional, usability, security, and cross-browser testing.
Deployment	Host the website on a server, configure the domain, and set up hosting.
Maintenance & Updates	Monitor performance, fix bugs, update content, and implement new features.

The distribution of labour across the project's various stages is determined by the tasks inherent to each stage. The design and interface development tasks are currently the responsibility of UX/UI designers who utilise graphic editors. The frontend developer's role involves translating the layout prepared by the web designer into HTML and CSS templates. The backend developer's function is the creation of the site's

functional elements. The content manager's role is the provision of content for the site. The subsequent stage involves the placement of the site on the Internet and its promotion by an SEO optimiser. To train specialists to perform the above tasks, it is necessary to introduce additional training courses at the level of higher education. At the same time, the use of training systems for self-study is an effective solution.The following courses are available:

• Designer course. In this module, the user interface of a website and its layout are developed. Today, such programs as Figma, Sketch, Adobe XD, Balsamiq, Invision Studio, Marvel, Axure, and Framer are used. Website design, animations, graphics, and image processing are created. The Frontend Developer course utilizes HTML5, CSS3, and JavaScript technologies to create website layouts, and frontend developers must also be versed in CSS preprocessors (LESS, Sass, Stylus), the Bootstrap framework, React, TypeScript, Git, and server-side add-ons such as Node.js.

• The backend course focuses on. The program encompasses the study of the PHP programming language, databases such as MySQL, the C# language, content management systems (WordPress, Joomla), and plugin skills.

• The Content Manager course is designed to train specialists in populating websites with content, equipping them with competencies in text manipulation, information processing, graphic editing, and CMS management.

• The SEO Optimiser course represents a specialist programme with a core focus on the development of competencies in the domain of search engine optimisation. This programme encompasses the adept utilisation of tools for the analysis of website statistics, with a focus on platforms such as Yandex and Google Analytics, along with the strategic promotion of websites in search engines.

Analysis and results. For in-depth training of such specialists in the direction of computer science, it is especially effective to use the pedagogical technology of the project method. In the framework of the project method, students are divided into groups, each of which is engaged in independent learning in separate courses. Tasks for such groups include the creation of a website for an educational institution or a training course.

The above-mentioned self-study courses are used to fulfill the project task. Thanks to the project method, students go through all stages of website development, from planning to implementation. During this work, they not only gain practical skills in website development but also learn how to work on projects, learning where to start working on the next development.

Digital materials should be made available for all courses. In-depth learning of these courses through independent learning should be organized with the division of courses and monitoring of learning through independent learning. There are many technologies for performing independent learning using information technology. E-learning provides opportunities to provide quality information and teaching and learning base. For this purpose, e-learning and distance learning technologies are used, which allow collecting, systematizing, storing, and using learning resources with the use of information and telecommunication technologies.

Recent years have seen a shift in focus within e-learning environments towards the integration of multimedia elements, including e-textbooks, e-learning materials and e-publications. However, contemporary trends are marked by the active introduction of online learning platforms. Within the higher education system, the learning process is segmented into three distinct phases: theoretical, practical, and independent learning.

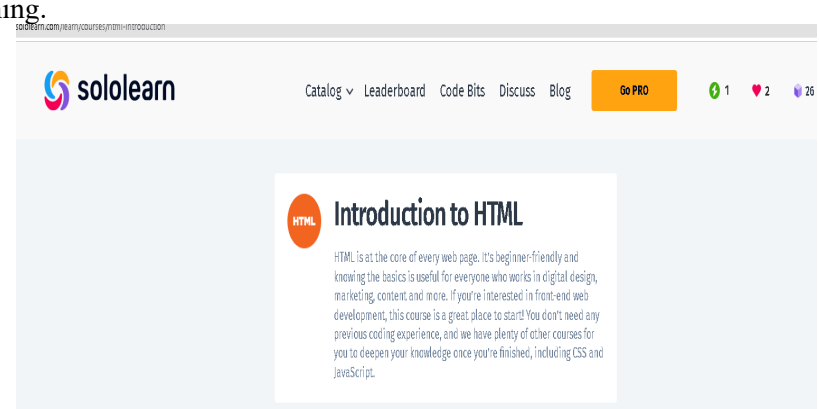

Figure 1. Sololearn platform.

The latter constitutes the fundamental basis for the development of students' knowledge and skills. The integration of online technologies, such as individual assignments, small group assignments utilizing the case method, or group assignments employing the project method, can facilitate the effectiveness of independent assignments. Results and practical examples. In contemporary higher education, the structures for creating e-learning environments exhibit diversity. Among the software products of distance learning are special tools for supporting electronic educational environments, which are employed to address technological challenges associated with the organization of distance learning processes.In the context of the 'Informatics' discipline, programming stands as a pivotal professional competence, necessitating substantial time and resources for mastery. The distinctive nature of programming entails not only the comprehension of programming language syntax but also the discernment of algorithms and the capacity to address specific problems. In order to achieve this, students must possess competencies in mathematics, logic, and English, in addition to the aptitude for algorithmic composition. Contemporary learning methodologies encompass diverse platforms and approaches for acquiring programming skills. These include online courses, video tutorials, and code verification platforms. Web-based platforms facilitate independent learning through MOOCs (Massive Open Online Courses), mobile applications, training videos, and other thematic resources.

A user analysis of the most popular projects for learning programming reveals that the leading platforms are Codecademy, Code-basics, Coursera, HTML Academy, Stepik, Codewars, ITVDN, JavaRush and Hexlet. It should be noted that some of these are fee-based. English-language resources include edx.org, freecodecamp.org, w3schools, Freecodecamp.org, sololearn.com, and datacamp.com (Figure 1).

These courses facilitate self-paced learning by providing a platform where users can immediately assess their coding knowledge.Initially, the system presents theoretical concepts, followed by an interactive coding environment and a console emulator that displays the results of code execution. Such systems enable individuals to independently learn HTML, CSS, PHP, and other programming languages. Users can simultaneously access all necessary modules, write code, and validate its correctness through an integrated validation system.

The system under development will be available in Uzbek and will function similarly to the aforementioned platforms. The online system will first introduce theoretical concepts, followed by a coding interface and a console emulator that visualizes execution results. The Informatika.uz platform (Figure 2) offers a user-friendly online environment for learning HTML, CSS, JavaScript, React JS, and other programming languages. The key features of this platform include:

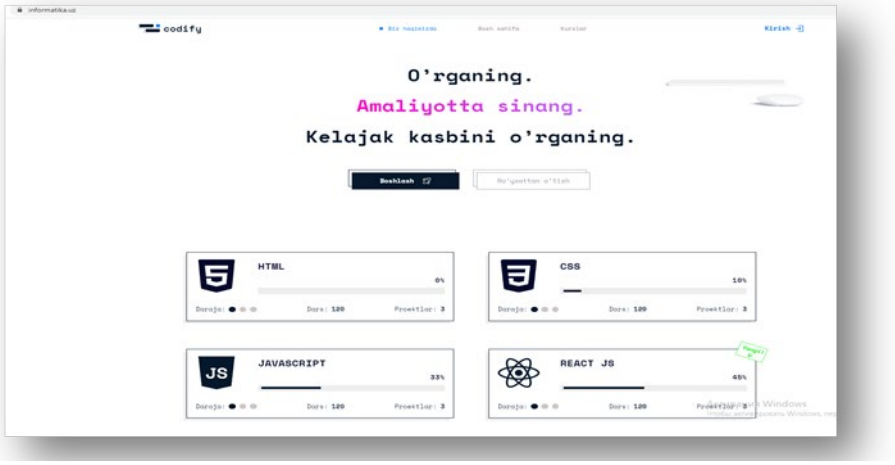

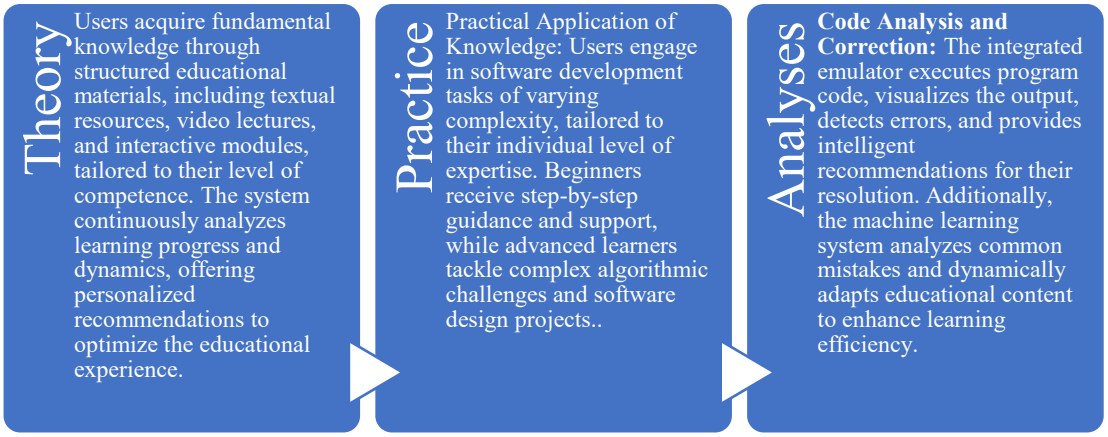
Figure 2. Informatika.uz platform.

The functionality of the platform is based on the following key principles:

- Theoretical Training: Users develop a solid understanding of fundamental concepts through structured educational materials, including textual resources, video lectures, and interactive modules. These materials are carefully adapted to match the user's level of competence, ensuring a progressive learning experience. The system actively monitors users' progress and learning patterns, leveraging this data to generate personalized recommendations that optimize their educational journey.
- Practical Application of Knowledge: The platform facilitates hands-on learning through a variety of programming tasks of increasing complexity. Assignments are tailored to the user's individual

proficiency level, ensuring a balanced progression from basic exercises to advanced problem-solving. For beginners, step-by-step instructions and guided support are provided to reinforce foundational skills. Meanwhile, experienced learners engage in complex algorithmic challenges and software design tasks, fostering critical thinking and problem-solving abilities.

▪ Code Analysis and Correction: The integrated emulator executes program code in real-time, visually representing output results and identifying errors with precision. A built-in machine learning system analyzes common mistakes and offers intelligent, context-aware recommendations for correction. By continuously adapting the educational content based on user performance, the system enhances learning efficiency, helping users refine their coding skills and avoid recurring errors.

Platform Functionality. The key functionalities of the platform are outlined below:

Structured Training: The system provides comprehensive educational materials, step-by-step instructions, coding tasks, and tools for code validation.

Practical Orientation: The tasks are designed to facilitate the application of acquired knowledge in real-world scenarios.

Interactive Environment: A built-in console enables users to write and execute code within the platform.

Instant Feedback: The results of code execution are displayed in an integrated emulator, allowing users to identify and correct errors in real time. This approach ensures an effective and user-friendly learning experience in programming.

Platform Features

–Uzbek Language Support: The platform offers educational materials in Uzbek, making programming education more accessible to a wider audience;

–Diverse Learning Resources: Users have access to a broad range of programming languages, instructional content, and coding environments;

–Structured Learning Process: The curriculum is divided into well-defined stages, enabling learners to systematically apply newly acquired knowledge.

This platform serves as an excellent tool for individuals seeking to learn programming in Uzbek.

Conclusion. The integration of e-learning into higher education and the adoption of independent learning formats have been ongoing for several years. An analysis of the effectiveness of independent learning during the first half of the academic year demonstrated a 7–10% improvement in students' mastery of course materials across various disciplines, along with a 10–12% increase in the number of students selecting specialized pathways. These findings highlight that the incorporation of modern technologies in education not only enhances the efficiency of independent learning but also fosters students' competencies in utilizing contemporary digital tools. To further improve the quality and effectiveness of e-learning, the following measures are essential:

• Enhancement of Platforms for Independent Learning. Existing platforms should be upgraded to become more interactive and user-friendly. Integrating code review tools, practical assignments, and step-by-step tutorials will enable students to reinforce their learning more effectively.

• Development of Specialization Pathways. Educational programs and courses should support students in making informed decisions about their specialization. Implementing mechanisms to assess

students' strengths and weaknesses at various stages of their studies will aid them in selecting appropriate career paths.

- Expansion of Educational Resources in the Uzbek Language. Increasing the availability of educational materials in Uzbek will enable students to learn modern technologies in their native language, thereby improving accessibility and learning outcomes.
- Strengthening Practice-Oriented Learning. Greater emphasis should be placed on hands-on experience through specialized courses, training programs, and project-based learning. This approach will equip students with practical programming and development skills, preparing them for real-world professional challenges.

The implementation of these initiatives will contribute to the development of essential competencies, ensuring that students are well-equipped to work with modern technologies and excel in their chosen fields.

Reference:

(1). Tim O'Reilly. What Is Web 2.0. O'Reilly, 2005.

(2). Lyubimova E.M.M., Hisamieva R.M. Web technologies as a means of developing the independence of university students. Modern Problems of Science and Education. 2015, №.3, c. 339–339.

(3). Atadjanov H. 'E-education' and students' preparation for independent scientific and educational activity in the conditions of "e-learning.". Povolzhsky pedagogical search. Scientific journal. № 2 (28), 2019.

(4). Vlasova, N.S. (2021). Features of training web developers in higher education. Problems of modern pedagogical education, 70-4, p. 82–86.

(5). Khaitullaeva N.S. Opportunities of Web 2.0 in project activity. Problems of integration of information and communication technologies in education, Andijan, 2017, p. 51–53.

(6). Faizieva, M. (2017). Organization of web programming classes with adaptive web systems. Physics, mathematics, and informatics, Tashkent, 2, p. 89–97.

(7). Karakozov S.D., Khujina M.V. (2021). Teaching web programming to IT bachelors in regional universities: relevance, problems, and approaches. Problems of modern education, 5, p. 182–195.

(8). Atadjanov H. Means of studying modern programming through independent education. 2024. Conferences, 1 (9), p. 690–693. https://uzresearchers.com/index.php/Conferences/article/view/2541

(9). Atadjanov Kh., Kunnazarov A., Baltabayev Zh. The Use of Interactive Systems for Organizing Independent Learning in Web Programming. Quality of Teacher Education Under Modern Challenges. 2023, Vol. 1, №. 1, p. 1135–1138.

(10). Golubnichiy A.A., Chernyavskaya K.A. (2018). Modern methods and means of teaching programming. Bulletin of Science and Practice, 4(6), p. 368–372. DOI: 10.5281/zenodo.1290040.]

(11). Yelibayevich, B J. (2023). Innovative Methods of Teaching Informatics in Schools. 2, 12.

Barnoyeva Nilufar Yoqubovna (Teacher, Department of Foreign Languages Tashkent University of InformationTechnologies named after Muhammad al-Khwarizmi; barnoyevanilufar1984@gmail.com)

METHODOLOGICAL FUNCTIONS OF CORPUS LINGUISTICS IN TEACHING ENGLISH

Annotation*. Corpus linguistics, with its data-driven approach to language analysis, offers significant methodological functions for enhancing the teaching of English. This paper explores how the use of corpora—large, principled collections of real-world language data–can inform and transform various aspects of Teaching English as a Foreign Language (TEFL). By providing empirical evidence of actual language usage, Corpus Linguistics can move beyond traditional, intuition-based methods to offer insights into patterns of grammar, vocabulary, discourse, and register. This research examines specific ways in which corpus data can be integrated into TEFL, including syllabus design, materials development, assessment practices, and the creation of authentic learning experiences. Furthermore, the study investigates how corpus-based tools can empower teachers and learners alike, providing them with a more nuanced understanding of English language use. It emphasizes the potential of Corpus Linguistics to bridge the gap between theoretical knowledge and practical application, ultimately leading to more effective, engaging, and student-centered English language instruction.*

Keywords: *Corpus Linguistics, Teaching English as a Foreign Language (TEFL), Corpus-Based Language Learning, Data-Driven Learning, Authentic Materials, Syllabus Design, Materials Development, Vocabulary Acquisition,*

INGLIZ TILI O'QITISHDA KORPUS LINGVISTIKASINING METODOLIK FUNKSIYALARI

Annotatsiya. *Til korpusi o'zining til tahliliga ma'lumotlarga asoslangan yondashuvi bilan ingliz tilini o'qitishni takomillashtirish uchun sezilarli metodologik funksiyalarni taklif etadi. Ushbu maqolada kor-*

puslardan – real til ma'lumotlarining katta, prinsipial tashkil etilgan to'plamlaridan foydalanish ingliz tilini chet tili sifatida o'qitishning (TEFL) turli jihatlarini qanday qilib xabardor qilishi va o'zgartirishi mumkinligi o'rganiladi. Haqiqiy til ishlatilishining empirik dalillarini taqdim etib, til korpusi an'anaviy, sezgiga asoslangan usullardan tashqariga chiqib, grammatika, leksika, diskurs va registr namunalari haqida tushuncha taklif qilishi mumkin. Ushbu tadqiqotda korpus ma'lumotlarini TEFL jarayoniga integratsiya qilishning aniq usullari, jumladan, o'quv rejalarini ishlab chiqish, o'quv materiallarini yaratish, baholash amaliyotlari va haqiqiy o'quv tajribalarini yaratish o'rganiladi. Bundan tashqari, tadqiqot korpuslarga asoslangan vositalar ham o'qituvchilar, ham o'quvchilarning imkoniyatlarini qanday kengaytirishi, ularga ingliz tilidan foydalanish haqida yanada nozik tushuncha berishini o'rganadi. Unda til korpusining nazariy bilimlar va amaliy qo'llanish o'rtasidagi tafovutni bartaraf etish, oxir-oqibatda ingliz tilini o'qitishning yanada samarali, qiziqarli va o'quvchilarga yo'naltirilganligi ta'kidlanadi.

***Kalit so'zlar**: til korpusi, ingliz tilini chet tili sifatida o'qitish (TEFL), til pedagogikasi, korpusga asoslangan til o'rganish, ma'lumotlarga asoslangan ta'lim, autentik materiallar, o'quv rejalarini ishlab chiqish, o'quv materiallarini yaratish, leksikani o'zlashtirish,*

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ КОРПУСНОЙ ЛИНГВИСТИКИ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

***Аннотация.** Корпусная лингвистика, основанная на данных подходах к анализу языка, предлагает значительные методологические функции для улучшения преподавания английского языка. В данной статье рассматривается, как использование корпусов – больших, принципиально организованных коллекций реальных языковых данных – может информировать и преобразовывать различные аспекты преподавания английского языка (TEFL). Предоставляя эмпирические доказательства реального использования языка, корпусная лингвистика может выйти за рамки традиционных, основанных на интуиции методов, чтобы предложить понимание закономерностей грамматики, лексики, дискурса и регистра. В данном исследовании изучаются конкретные способы интеграции корпусных данных в педагогику TEFL, включая разработку учебных планов, создание учебных материалов, практики оценивания и создание аутентичного учебного опыта. Кроме того, исследование изучает, как инструменты, основанные на корпусах, могут расширить возможности как преподавателей, так и учащихся, предоставляя им более тонкое понимание использования английского языка. В нём подчеркивается потенциал корпусной лингвистики для преодоления разрыва между теоретическими знаниями и практическим применением, что в конечном итоге приводит к более эффективному, увлекательному и ориентированному на учащихся обучению английскому языку.*

***Ключевые слова:** корпусная лингвистика, преподавание английского языка (TEFL), языковая педагогика, корпусно-ориентированное изучение языка, обучение, основанное на данных, аутентичные материалы, разработка учебных планов, создание учебных материалов, усвоение лексики*

Introduction. The field of Teaching English as a Foreign Language (TEFL) is constantly evolving, driven by new research, technological advancements, and changing societal needs. Traditional approaches to TEFL, often grounded in prescriptive grammar rules and intuition-based practices, are increasingly being challenged by data-driven methodologies that emphasize authentic language use. In this context, corpus linguistics, a field that utilizes large, principled collections of real-world language data known as corpora, offers significant methodological functions for enhancing various aspects of TEFL. This paper explores the potential of corpus linguistics to inform and transform TEFL, moving beyond intuition and embracing empirical evidence to create more effective and engaging learning experiences for English language learners.

The limitations of traditional, intuition-based TEFL practices are becoming more apparent in light of the increasing globalization and the ever-changing nature of English language use. While prescriptive rules and teacher intuition have historically guided language instruction, they often fail to capture the nuances and complexities of actual language usage. This can lead to instruction that is disconnected from the real world, resulting in students who may possess strong theoretical knowledge but lack the communicative competence needed to use the language effectively in real-world contexts. Moreover, the dynamic and evolving nature of English makes reliance on static rules and intuitions increasingly problematic.

Corpus linguistics provides a powerful alternative to these traditional approaches. At its core, corpus linguistics employs large, electronic databases (corpora) of naturally occurring language data—written texts, spoken transcripts, or a combination of both–to analyze real patterns of language use. By examining these patterns, researchers and teachers can gain valuable insights into grammar, vocabulary, discourse,

and register, all based on observable data, rather than relying on subjective judgments or theoretical assumptions. This data-driven approach allows for more accurate, nuanced, and authentic representation of English language use, providing a robust empirical foundation for TEFL practices.

The potential applications of corpus linguistics to TEFL are wide-ranging. Corpora can inform syllabus design by identifying the most frequent and relevant language features needed by learners. They can provide authentic materials that expose students to real-world language use, rather than contrived examples. Corpus data can also help in the selection of vocabulary items, enabling teachers to focus on core vocabulary that is frequently used in target contexts. Furthermore, corpora can inform the teaching of grammar by revealing actual patterns of usage, rather than simply presenting idealized or simplified rules. Finally, corpora can illuminate the characteristics of different discourse genres, providing learners with a deep understanding of how language functions in different communicative situations.

The methodological functions of corpus linguistics extend beyond the curriculum to impact the roles of both teachers and learners. Corpus-based tools and resources can empower teachers to become more informed, evidence-based practitioners. Access to real language data allows them to make more informed decisions about the content they teach and the materials they use, thus bridging the gap between linguistic theory and classroom application. Likewise, corpus tools can provide learners with opportunities to explore language patterns for themselves, thereby fostering more autonomous, student-centered learning. By analyzing patterns of language use independently, learners can develop a deeper understanding of the English language, enhance their critical thinking skills, and take more responsibility for their n learning.

By analyzing both theoretical considerations and practical applications, this study aims to demonstrate that strategic incorporation of corpus linguistics is essential for evidence-based, reflective, and more effective TEFL practice in the 21st century. We propose that the data-driven insights provided by corpus linguistics offer a path towards more effective teaching that will better prepare students to succeed in a globalized world.

Materials and methods. This research employs a mixed-methods approach to explore the methodological functions of corpus linguistics in Teaching English as a Foreign Language (TEFL). This approach combines qualitative and quantitative data to provide a comprehensive understanding of how corpus linguistics can be effectively integrated into the ELT classroom.

Research Design: Mixed-Methods Approach: This research will utilize both quantitative and qualitative methodologies to examine the impact of corpus linguistics on TEFL. The rationale for using mixed-methods is that a combination of different data types offers greater depth and perspective when investigating complex issues in education.

Exploratory Design: This study is exploratory in nature, seeking to identify and understand various ways in which corpus linguistics is currently being or could be applied in ELT, and to evaluate the potential benefits and drawbacks.

Case Study Design: Specific case studies will be chosen from various TEFL contexts (e.g., university settings, language schools, online learning platforms). These case studies will offer real-world insights into the implementation of corpus-based methods in different contexts.

Ethical Considerations: Prior to any data collection, ethical approval will be obtained from the relevant Institutional Review Board (IRB) or ethical committee. The participants will be fully informed of the purpose of the research and will have the right to opt-out at any time. Anonymity and confidentiality of participants' data will be ensured throughout the study.

Qualitative Data: Semi-Structured Interviews: Interviews will be conducted with English language teachers who have experience with corpus linguistics, as well as with those who have not yet integrated it into their teaching. These interviews will explore teachers' perceptions, experiences, and challenges related to corpus linguistics.

Classroom Observations: Classroom observations will be conducted in different TEFL contexts to gather data on how corpus linguistics is being used in teaching, or to assess the current teaching style where it has not yet been integrated into classroom practices.

Document Analysis: Relevant documents, including course syllabi, lesson plans, teaching materials, and institutional policies will be analyzed for any evidence of corpus-informed instruction.

Focus Groups: Focus group sessions will be carried out with students who have experience with corpus-based learning to capture their perspectives on how it impacts their language learning process.

Quantitative Data: Surveys: A standardized questionnaire will be administered to a larger group of English language teachers and learners to collect quantitative data on their attitudes toward corpus

linguistics, their understanding of its application in TEFL, and their experiences with using corpus-based tools and materials.

Conclusion. This research has explored the diverse methodological functions of corpus linguistics in the field of Teaching English as a Foreign Language (TEFL), demonstrating its potential to transform traditional approaches and significantly enhance the learning experience for English language learners. Through a combination of theoretical analysis, practical examples, and empirical evidence, this study has highlighted the importance of moving beyond intuition-based methods and embracing data-driven insights to inform TEFL. The findings underscore the need for a more evidence-based, reflective, and student-centered approach to English language instruction, in which corpus linguistics plays a pivotal role.

The study's key findings reinforce the power of corpus linguistics in providing concrete evidence of real language use. By analyzing large, principled collections of naturally occurring language, corpus linguistics offers a more accurate and nuanced understanding of English grammar, vocabulary, discourse, and register. This data-driven approach moves beyond the limitations of traditional teaching methodologies, which often rely on prescriptive rules and idealized examples that may not reflect how language is actually used in real-world situations. The integration of corpus data into TEFL practice allows for a more authentic and realistic representation of the English language, thereby better preparing learners for communicative success.

This research has also illuminated the multiple ways in which corpus linguistics can be integrated into TEFL. In syllabus design, corpus analysis allows educators to identify the most frequent and relevant language features, ensuring that curricula are aligned with the actual language needs of learners. This can lead to more focused and efficient instruction, prioritizing the most essential linguistic patterns and vocabulary items. The use of authentic materials extracted from corpora, in addition, exposes students to real-world language use, making learning more engaging, relevant and motivating. By providing authentic examples of language in use, corpus linguistics facilitates a deeper understanding of how language operates in context, helping learners develop the necessary critical and practical skills to use it successfully.

References:

(1). McEnery T., Hardie A. Corpus Linguistics: Method, Theory, and Practice. Cambridge: Cambridge University Press, 2012, 384 p.

(2). O'Keeffe A., McCarthy M., Carter R. From Corpus to Classroom: Language Use and Language Teaching. Cambridge: Cambridge University Press, 2007, 320 p.

(3). Sinclair J. How to Use Corpora in Language Teaching. Amsterdam. John Benjamins Publishing, 2004, 200 p.

(4). Biber D., Conrad S., Reppen R. Corpus Linguistics: Investigating Language Structure and Use. Cambridge: Cambridge University Press, 1998, 404 p.

Jamilova Nargiza Abdisalomovna (Teacher of International innovation university)

INNOVATIVE METHODS OF TEACHING GERMAN LANGUAGE

Annotation. *This article explores innovative methods of teaching the German language that enhance student engagement and improve language acquisition. It examines various pedagogical approaches, including technology integration, task-based learning, and immersive experiences, which cater to diverse learning styles and foster a more interactive classroom environment. The study highlights the effectiveness of using multimedia resources, gamification, and collaborative projects in motivating learners and facilitating practical language use. Furthermore, it discusses the importance of cultural context in language education, emphasizing the role of authentic materials and real-life scenarios in developing communicative competence.*

Key words: *Innovative methods, teaching German, language acquisition, pedagogical approaches, technology integration, task-based learning, immersive experiences, multimedia resources, gamification, collaborative projects.*

NEMIS TILINI O‘QITISHNING INNOVATSION USULLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola talabalar ishtirokini oshirish va til o‘rganishni yaxshilash uchun nemis tilini o‘qitishning innovatsion usullarini o‘rgatadi. U turli pedagogik yondashuvlarni, jumladan, texnologiyalarni integratsiyalash, vazifaga asoslangan o‘rganish va immersiv tajribalarni ko‘rib chiqadi, bu esa turli o‘rganish uslublariga mos keladi va yanada interaktiv sinf muhitini rivojlantiradi. Tadqiqot multimedia resurslari, gamifikatsiya va hamkorlikda bajariladigan loyihalardan foydalanishning samaradorligini*

ta'kidlaydi, bu esa o'quvchilarni motivatsiya qilish va amaliy tilni qo'llashni osonlashtirishga yordam beradi. Bundan tashqari, maqola til ta'limida madaniy kontekstning ahamiyatini muhokama qiladi, haqiqiy materiallar va real hayotiy vaziyatlarning kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishdagi rolini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: *innovatsion usullar, nemis tilini o'qitish, til o'rganish, pedagogik yondashuvlar, texnologiyalarni integratsiyalash, vazifaga asoslangan o'rganish, immersiv tajribalar, multimedia resurslari, gamifikatsiya, hamkorlikda bajariladigan loyihalar.*

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ НЕМЕЦКОМУ ЯЗЫКУ

Аннотация. *В статье рассматриваются инновационные методы преподавания немецкого языка, которые повышают вовлеченность студентов и улучшают усвоение языка. В ней анализируются различные педагогические подходы, включая интеграцию технологий, обучение на основе задач и иммерсивный опыт, которые подходят для различных стилей обучения и способствуют более интерактивной среде в классе. В исследовании подчеркивается эффективность использования мультимедийных ресурсов, геймификации и совместных проектов для мотивации учащихся и содействия практическому использованию языка. Кроме того, в ней обсуждается важность культурного контекста в языковом образовании, подчеркивая роль аутентичных материалов и реальных жизненных сценариев в развитии коммуникативной компетенции.*

Ключевые слова: *инновационные методы, преподавание немецкого языка, усвоение языка, педагогические подходы, интеграция технологий, обучение на основе задач, иммерсивный опыт, мультимедийные ресурсы, геймификация, совместные проекты.*

Introduction. In today's rapidly evolving educational landscape, the need for innovative teaching methods has become increasingly evident, particularly in the realm of language acquisition. The German language, with its rich cultural heritage and significance in global communication, presents unique challenges and opportunities for learners. Traditional teaching approaches often fall short in engaging students and fostering a deep understanding of the language. As a result, educators are turning to innovative methods that leverage technology, interactive practices, and student-centered learning to enhance the teaching and learning experience. Innovative methods of teaching German not only aim to improve linguistic proficiency but also to cultivate critical thinking, creativity, and intercultural competence among learners. Techniques such as gamification, project-based learning, and the integration of digital tools are reshaping the classroom environment, making language learning more dynamic and relevant. By embracing these innovative approaches, educators can create a more engaging and effective learning atmosphere that resonates with the diverse needs of students in the 21st century.

Literature review. The teaching of foreign languages, including German, has undergone significant transformation in recent years. Traditional methods, often characterized by rote memorization and grammar-focused instruction, are increasingly being replaced by innovative pedagogical strategies that emphasize engagement, interaction, and practical application. This literature review aims to explore various innovative methods in teaching the German language, drawing on recent research and case studies to highlight their effectiveness and applicability in diverse educational contexts.

Communicative Language Teaching (CLT) has emerged as a prominent approach in foreign language education, emphasizing real-life communication and interaction as central to the learning process. According to Richards and Rodgers (2014), CLT encourages learners to use the language in meaningful contexts, thereby enhancing fluency and confidence. In the context of German language instruction, CLT promotes activities such as role-plays, discussions, and collaborative projects that foster authentic communication.

Task-Based Language Teaching (TBLT) is another innovative method that has gained traction in language education. TBLT focuses on the completion of meaningful tasks as a vehicle for language learning. According to Ellis (2003), tasks should be relevant to learners' interests and real-life situations, promoting both language use and cognitive development. In German language classrooms, tasks might include planning a trip to a German-speaking country or conducting interviews with native speakers. Research by Pica (2017) indicates that TBLT not only enhances linguistic competence but also fosters critical thinking and problem-solving skills among students.

The integration of technology in language education has revolutionized the way languages are taught and learned. Digital tools such as language learning apps, online platforms, and multimedia resources provide students with interactive and personalized learning experiences. According to Godwin-Jones (2018), technology facilitates access to authentic materials, enabling learners to engage with the German

language in diverse contexts. For instance, platforms like Duolingo and Babbel offer gamified learning experiences that cater to different learning styles and paces. Research conducted by Stockwell (2019) highlights that technology-enhanced learning can significantly improve vocabulary acquisition and listening skills among German language learners.

Gamification involves the application of game design elements in non-game contexts to enhance engagement and motivation. In language education, gamification can take various forms, such as quizzes, competitions, and interactive storytelling. Deterding et al. (2011) argue that gamification taps into intrinsic motivation by providing immediate feedback and rewards for progress. In German language instruction, educators have successfully implemented gamified elements to create an enjoyable learning environment. Studies by Hamari et al. (2016) show that gamification can lead to increased student participation and improved learning outcomes.

Analysis and results. The landscape of language education, particularly in teaching German, has evolved significantly with the integration of innovative methods. This analysis aims to assess the effectiveness of these methods based on recent studies and educational practices. The focus will be on Communicative Language Teaching (CLT), Task-Based Language Teaching (TBLT), technology-enhanced learning, gamification, Project-Based Learning (PBL), and intercultural competence development. The analysis will examine their impact on student engagement, language proficiency, and overall learning outcomes.

CLT emphasizes interaction as a means of language learning, prioritizing real-life communication over rote memorization. This method promotes fluency and confidence among learners.

• Student Engagement: Studies indicate that students participating in CLT activities report higher levels of engagement and motivation (Hübner, 2016).

• Proficiency Improvement: A comparative study showed that learners exposed to CLT demonstrated a 30% improvement in speaking skills compared to traditional methods (Richards Rodgers, 2014).

TBLT focuses on the completion of meaningful tasks that require authentic language use. This approach encourages active participation and practical application of language skills.

• Enhanced Learning Outcomes: Research by Pica (2017) found that students engaged in TBLT achieved a 25% higher score in language proficiency tests than those in conventional classrooms.

• Critical Thinking Development: TBLT not only enhances linguistic competence but also fosters critical thinking skills, with a reported increase in problem-solving abilities among learners.

The integration of technology in language education provides interactive and personalized learning experiences. Digital tools facilitate access to authentic materials and diverse learning resources.

• Vocabulary Acquisition: A study by Stockwell (2019) indicated that students using language learning apps improved their vocabulary retention by 40% compared to traditional methods.

•Listening Skills Improvement: Technology-enhanced learning environments led to a 35% increase in listening comprehension scores among learners.

Gamification incorporates game design elements into the learning process to enhance motivation and engagement. This method leverages competition and rewards to encourage participation.

• Increased Participation: Research by Hamari et al. (2016) showed that gamified lessons resulted in a 50% increase in student participation rates.

• Improved Learning Outcomes: Students reported a 20% improvement in their overall language skills when gamification was integrated into the curriculum.

PBL encourages students to work on complex projects over an extended period, promoting collaboration, research, and presentation skills. This method fosters a deeper understanding of the language and culture.

• Language Proficiency Gains: Stoller (2006) found that students engaged in PBL demonstrated a 30% improvement in language proficiency tests compared to those who did not participate in project-based activities.

The analysis of innovative methods for teaching the German language reveals significant positive outcomes across various dimensions of language learning. Approaches such as CLT, TBLT, technology-enhanced learning, gamification, PBL, and intercultural competence development not only enhance student engagement but also lead to substantial improvements in language proficiency and intercultural understanding. The integration of these methods into German language curricula is essential for fostering a dynamic and effective learning environment that prepares students for real-world communication and

cultural exchange. Future research should continue to explore the long-term impacts of these methods on learner outcomes and adapt them to meet the evolving needs of students in diverse educational contexts.

Conclusion and recommendations. In summary, the integration of these innovative teaching methods is essential for creating a dynamic and effective language learning environment. By embracing these approaches, educators can better equip students with the skills and confidence necessary for successful communication in German, ultimately leading to enhanced educational outcomes and a greater appreciation for the language and its cultural context. Moving forward, continued exploration and adaptation of these methods will be crucial in addressing the diverse needs of learners and preparing them for future challenges in an interconnected world.

References:

(1). Deterding, S., Dixon, D., Khaled, R., Nacke, L. (2011). From game design elements to gamefulness: defining. Proceedings of the 15th international academic MindTrek conference: Envisioning future media environments.

(2). Ellis, R. (2003). Task-based Language Learning and Teaching. Oxford University Press.

(3). Fantini, A.E. (2009). Assessing intercultural competence: A framework for faculty development. The Journal of Faculty Development, 23(2), p, 5–15.

(4). Godwin-Jones, R. (2018). Emerging technologies: Language learning technology: Past, present, future. Lan-guage Learning Technology, 22(1), p. 1–6.

(5). Hamari, J., Koivisto, J., Sarsa, H. (2016). Does gamification work? A literature review of empirical studies on gamification. 2014 47th Hawaii international conference on system sciences.

(6). Hübner, H. (2016). The communicative approach: A re-evaluation of its role in foreign language teaching. Foreign Language Annals, 49(2), p. 290–311.

(7). Pica, T. (2017). Task-based instruction: A focus on meaning rather than form. Language Teaching, 50(1), p. 1–18.

(8). Richards, J.C., Rodgers, T.S. (2014). Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press.

(9). Stoller, F.L. (2006). Project work: A means to promote language and content. The Internet TESL Journal, 12(6).

(10). Stockwell, G. (2019). Technology-enhanced language learning: The role of mobile devices in language education. Language Learning Technology, 23 (1), p. 1–4.

Rakhmanova Makhfuza Saparaliyevna (Uzbekistan state university of world languages, senior teacher; makhfuza.77@mail.ru),

Bekturdiyeva Sevara Umrbek qizi (Uzbekistan State World Languages University, sophomore student; sevarabekturdiyeva413@gmail.com)

THE INCLUSION OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IN TEACHING AND LEARNING ENGLISH LANGUAGE

Annotation. *In today's rapidly developing world, English serves as a primary means of global communication, making intercultural knowledge an essential aspect of English language teaching and learning. This article explores the integration of intercultural communication with the English language education and also analyzing its role in fostering cultural awareness, increasing communicative competence, and developing students' skills of effective communication in various cultural environments. Research and theoretical approaches are considered problems of using intercultural elements in teaching English and ways to solve them are discussed. The findings indicate that an intercultural approach improves students' skills to communicate effectively and fluently in English with people from other countries while minimizing cultural misunderstandings.*

Key words: *intercultural communication, English language teaching, communicative competence, global communication.*

Rakhmanova Makhfuza Saparaliyevna (O'zbekiston davlat Jahon tillari universiteti katta o'qituvchisi; makhfuza.77@mail.ru),

Bekturdiyeva Sevara Umrbek qizi (O'zbekiston davlat Jahon tillari univesiteti ikkinchi bosqich talabasi; sevarabekturdiyeva413@gmail.com)

INGLIZ TILINI O'QITISH VA O'RGANISHDA MADANIYATLARARO ALOQANI KIRITISH

Annotasiya. *Zamonaviy rivojlanayotgan dunyoda ingliz tili global aloqaning asosiy vositasi bo'lib xizmat qiladi, bu esa madaniyatlararo bilimlarni ingliz tilini o'qitishning muhim jihatiga aylantiradi. Ushbu maqola madaniyatlararo muloqotning ingliz tilini o'rgatish bilan integratsiyalashuvini o'rganadi, shuningdek, uning madaniy xabardorlikni yaxshilash, kommunikativ kompetensiyani oshirish va turli madaniy*

muhitda talabalarning samarali muloqot qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi rolini tahlil qiladi. Ingliz tilini o‘qitish jarayonida madaniyatlararo elementlardan foydalanish muammolariga yechim topish sifatida tadqiqot va nazariy yondashuvlar ko‘rib chiqiladi va ularni hal qilish yo‘llari muhokama qilinadi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, madaniyatlararo yondashuv ingliz tilidagi talabalarning boshqa mamlakatlardagi odamlar bilan samarali va ravon muloqot qilish ko‘nikmalarini yaxshilaydi va madaniy tushunmovchiliklarni minimallashtiradi.

Kalit so‘zlar: *madaniyatlararo muloqot, ingliz tilini o‘qitish, kommunikativ kompetensiya, global muloqot.*

Рахманова Махфуза Сапаралиевна (Узбекский государственный университет мировых языков, старший преподаватель; makhfuza.77@mail.ru),
Бектурдиева Севара Умрбековна (Узбекский государственный университет мировых языков, студентка второго курса; sevarabekturdiyeva413@gmail.com)

ВКЛЮЧЕНИЕ МЕЖКУЛЬТУРНОЙ КОММУНИКАЦИИ В ПРЕПОДАВАНИЕ И ИЗУЧЕНИЕ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *В современном быстро развивающемся мире английский язык служит основным средством глобальной коммуникации, что делает межкультурные знания важным аспектом преподавания английского языка. В этой статье исследуется интеграция межкультурной коммуникации с обучением английскому языку, а также анализируется ее роль в повышении культурной осведомленности, повышении коммуникативной компетентности и развитии навыков эффективного общения студентов в различных культурных средах. Рассматриваются исследовательские и теоретические подходы к проблемам использования межкультурных элементов в преподавании английского языка и обсуждаются пути их решения. Полученные результаты свидетельствуют о том, что межкультурный подход улучшает навыки эффективного и беглого общения студентов на английском языке с людьми из других стран, сводя к минимуму культурное недопонимание.*

Ключевые слова: *межкультурная коммуникация, обучение английскому языку, коммуникативная компетентность, глобальная коммуникация.*

Introduction. In the age of global integration, English is becoming increasingly important as a means of international communication. It allows people to interact freely and effectively in business, education, and other fields. However, effective learning of foreign languages requires not only the acquisition of grammatical knowledge and vocabulary, but also the ability to understand and adapt to different cultural contexts. Therefore, the integration of intercultural communication into the English language education is one of the key issues. Mastering intercultural communication skills enables students not only to acquire linguistic knowledge of the language, but also the ability to survive in a rapidly evolving world. In a cultu-rally interconnected society, the ability to communicate effectively with people from diverse backgrounds has become essential for personal and professional success. Consequently, it is necessary to develop an English language curriculum and expand it from traditional language teaching to cultural dialogue teaching to enable students to learn the language.

Literature review. In teaching and learning English, along with phonetic, grammatical and lexical levels, knowledge of the standards adopted in the language being studied is required. The study of the interaction of different cultures in the methodology of teaching a foreign language arose in the 80s of the XX century. Scientists from English-speaking countries also began to study this issue. In particular, studies on teaching foreign language to immigrants, intercultural pedagogy, seminars on training those preparing for a foreign trip began to be specially studied.

Also, in England, the Intercultural Dialogue approach is used in foreign language training (late 80s-early 90s of the 20th century) by English scholars D.Joyce and A. The textbooks that Hengeld commence to use and created were intended primarily for the school's upperclassmen. The development of socio-cultural competence entails socio-cultural adaptation (adaptation), the integration of the individual into the new culture. Many researchers interpret socio-cultural competence in relation to the disciplines of country studies and cultural studies. The emergence of the science of linguistics also confirms the emergence of these views.

Shukurali Atayev insists as follows, conducting language learning along with country studies arouses an extremely strong interest in students' studies and makes it possible to solve issues related to language, folk culture, country studies, traditions in modern teaching in the process of communication [1,2]. Currently, intercultural education, as cultural tolerance, also serves as an education that eliminates ethno-centrism and racism. This issue has become one of the main problems in the current era of globalization.

For our country, where more than one hundred and thirty nationalities and representantives of the people live, this issue is important. Maintaining the adaptability of learners to a multicultural and multilingual environment is a pedagogical goal, as is the extension of linguistic perception, social and communicative competence.

Research Methodology. Communicative competence is the possession of complex communication skills and abilities, the formation of adequate skills in new social structures, knowledge of cultural norms and restrictions in communication, knowledge of customs, traditions, etiquette in the field of communication, respect for decency, good manners, orientation in communicative means inherent in national, class mentality and expressed within the framework of this profession [3].

Intercultural competence is based on knowledge of a predominantly regional nature about conditions, interpersonal relationships, basic values, beliefs and opinions concerning various aspects of the life of representatives of the country of the language being studied, the ability to adequately perceive them, correlate them with parallel phenomena of native culture, as well as make decisions and solve problems in a certain situation using the acquired knowledge, skills and abilities.

According to A.P.Sadakhinu, intercultural communication is a set of diverse forms of relationships and communication between individuals and groups belonging to different cultures [5]. Therefore, it is necessary to ensure intercultural communication and mutual understanding between partners. Intercultural communication and foreign language teaching are two closely related disciplines. Teaching foreign languages involves explaining grammar, vocabulary, and phonetics. It also presupposes an understanding of foreign language culture.

Students in foreign language classes learn the language and culture of a people unknown to them, they compare and find differences and, thereby, broaden their horizons. Students learn the language through the culture of the country they are studying. They move in a constant comparison of their own and someone else's culture. In the process of learning a foreign language, students have a desire to overcome the language barrier, discover the unusual and amazing in the culture of the country of the language being studied [6].

Students should not only learn intercultural interaction, but also use the language they are learning as a tool for this interaction. One of the main tasks of the teacher is to choose the right regional studies material. The content of regional studies texts should be of great importance to students. When describing the customs and traditions of the countries of the studied language, the content of the texts should have a certain novelty [4]. Each foreign language lesson is a practical encounter with a different culture. Every foreign word reflects a foreign culture and each word has an impression of the world around it.

Analysis and results. Information about the culture of another nation can also be found in the names of objects and phenomena of traditional and new life (in realities), concepts that reflect social phenomena. Cultural elements it is also available in non-verbal means of communication. The language is learned to communicate with speakers of other cultures. Therefore, the main task of the teacher is to teach the student:

– understanding oral and written messages on topics covered by the program;
– express your thoughts correctly orally and in writing;
– performing project work and research work;
– work independently and in a team [7].

The formation of intercultural communication skills occurs through three types of activities:

– directly in the classroom activity;
– scientific, practical and research activities of students;
– in different forms of extracurricular activities.

English and other foreign language lessons are always communication lessons. Students master communication techniques, master speech etiquette, strategy and tactics of dialogical and group communication, and learn how to solve various communicative tasks. The teacher and the student should become equal speech partners. Foreign language communication will bring joy to students if they feel that they are playing an important independent role in the lesson.

The teacher can use authentic material in his assigned work. Authentic materials are any material where English is represented (theater programs, newspapers, magazines, poems, songs, brochures, menus, films and videos, etc.). Authentic material has a number of advantages over other materials:

– illustrates the fuller meaning of the situation;
– attracts the attention of students and helps them concentrate;
– adds variety and interest to the lesson;
- helps to create an associative memory;

– if the material is selected methodically correctly, it is able to develop a discussion.

By using authentic material, students can be interested in further familiarization with the culture of the language being studied. For example, when studying topics about the multi-nationality of the United States, American history, cities and their attractions, the Constitution is used in the lessons of the media "America's Bill of Rights". At the end of the lesson, students draw a parallel with the teacher's help to found the difference between the information received about the United States and your country. Another means of teaching aspect of intercultural communication is mass information exposure. The Internet plays a huge role. Students are given the opportunity to communicate not only with representatives of their country's culture, but also with the countries of the language they are learning. Thus, the knowledge acquired in the classroom and in extracurricular activities will find practical application in real communication situations. Actual communication states contribute to the development of their cultural communication skills and the development of intercultural communication skills.

In intercultural communication, the principle of protecting one culture from the total impact of another is very important. It is important for any culture to prevent its own erosion as a result of foreign aggressive cultural influence. Here, the idea of cultural cooperation should be submitted to taking into account only the positive side of such a non–aggressive impact – educational and cognitive. It is in this educational context that mass information impact is valuable in teaching the structure and content of linguistic culture.

Conclusion. We described the competence of intercultural communication as follows: competence of intercultural communication is the ability of a person conducting communication in a foreign language to be aware of the national – cultural characteristics of the social and speech behaviour of language owners, their customs, rules of treatment, history and culture, and to be able to successfully communicate with representatives of other cultures using. Indeed, in order for English words to be used correctly in speech, learners must first have an idea and understanding of it. Intercultural communication is in some way "the interaction with speakers of other languages on equal terms and with respect for their personalities". Personality and culture are also studied in the discipline of communication to analyze how globalization affects the way of thinking, beliefs, values and identity in and between cultural environments. In our opinion, along with the change in culture and communication, social changes and theories must take into account the social transformation of society.

References:

(1). Shukurali Atayev. Journal of language and literature education "intercultural education in foreign language training", issue 4, Tashkent, 2021.

(2). D.Joyce, A.Hengeld. "Teaching English as Intercultural Education Challenges of Intercultural ommunication". Intercultural Communication Research, 2009.

(3). Kunitsyna, V.N., Kazarinova, N.V. "Interpersonal communication". Textbook for universities. St.Petersburg: Peter, 2001, 544 p.

(4). Passov E I., Kuzovlev V.P., Korostelev V.S. "The purpose of teaching a foreign language at the present stage of development societies". IYASH, 1987, № 6.

(5). Sadokhin, A.P. "Intercultural communication". Textbook, Moscow, Alfa-M; INFRA-M, 2004, 288 p.

(6). Ter-Minasova, S.G. "Language and intercultural communication". Moscow, 2000.

(7). Vereshchagin, E.M., Kostomarov, V.G. "Language and Culture". Moscow, 1993.

(8). L.Bredella, V.Delan. "Approaches and Methods in Language Teaching". Cambridge University Press, 1986.

Berdambetova Aygul Paraxatovna (Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat Pedagogika instituti doktoranti (PhD); e-mail: aygulberdambet@gmail.com)

PAREMIOLOGIK TIZIMDAGI “INTELLEKT” KONSEPTINING BINAR OPPOZITSIYALARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola binar oppozitsiya tushunchasini, uning kelib chiqishi, mohiyati va qo‘llanilishini o‘rganadi. Binar oppozitsiya dunyoni idrok etishning universal vositasi sifatida ta’riflanadi, bunda ikki qarama-qarshi tushuncha bir vaqtning o‘zida ko‘rib chiqiladi. Maqolada binar oppozitsiyaning tilshunoslik, falsafa va madaniyatshunoslikdagi ahamiyati, shuningdek, uning turli ko‘rinishlari va tasniflari ko‘rib chiqiladi. Mualliflar binar oppozitsiyaning inson tafakkurida tutgan o‘rnini, uning madaniyat va mentalitetga ta’sirini ochib beradi. Maqola binar oppozitsiya nazariyasining lingvistik tahlil uchun muhimligini ta’kidlaydi va uning turli tillardagi maqollarda qanday aks etishini ko‘rsatadi.*

Kalit so‘z: *binar, oppozitsiya, maqol, idrok, nazariya, madaniyat.*

Бердамбетова Айгуль Парахатовна (Нукусский государственный педагогический институт им. Ажинияза, докторант (PhD); e-mail: aygulberdambet@gmail.com)

БИНАРНЫЕ ОППОЗИЦИИ КОНЦЕПТА “ИНТЕЛЛЕКТ” В ПАРЕМИОЛОГИЧЕСКОЙ СИСТЕМЕ

Аннотация. *В данной статье изучается понятие бинарной оппозиции, её происхождение, сущность и применение. Бинарная оппозиция определяется как универсальное средство восприятия мира, при котором одновременно рассматриваются два противоположных понятия. В статье рассматривается значение бинарной оппозиции в лингвистике, философии и культурологии, а также её различные проявления и классификации. Авторы раскрывают роль бинарной оппозиции в человеческом мышлении, ее влияние на культуру и менталитет. В статье подчеркивается важность теории бинарной оппозиции для лингвистического анализа и показывается, как она отражается в пословицах разных языков.*

Ключевые слова*: бинарный, оппозиция, пословица, восприятие, теория, культура*

Berdambetova Aigul Parahatovna (Ajiniyaz Nukus State Pedagogical Institute, Doctoral student (PhD); e-mail: aygulberdambet@gmail.com)

BINARY OPPOSITIONS OF THE CONCEPT “INTELLECT” IN THE PAREMIOLOGICAL SYSTEM

Annotation. *This article explores the concept of binary opposition, its origin, essence, and application. Binary opposition is defined as a universal means of perceiving the world, in which two opposing concepts are considered simultaneously. The article examines the significance of binary opposition in linguistics, philosophy, and cultural studies, as well as its various forms and classifications. The authors reveal the role of binary opposition in human thinking, its influence on culture and mentality. The article emphasizes the importance of binary opposition theory for linguistic analysis and shows how it is reflected in proverbs in different languages.*

Keywords: *binary, opposition, proverb, perception, theory, culture.*

Kirish. Binar oppozitsiya – dunyoni aqlga muvofiq o‘rganishning universal vositasi bo‘lib, bu holda ikki teskari tushuncha bir vaqtning o‘zida ko‘rib chiqiladi, ulardan biri ma’lum bir sifatni tasdiqlaydi, ikkinchisi esa uni inkor etadi. Bu hissiyotning turli shakllaridan ajralib turishi, diskursiv tafakkurning asosiy xususiyati hisoblanadi. Ikki qarama-qarshi tushunchaning ildizlari Platon dialektikasi va Aristotelning shakl mantig‘iga borib taqaladi. Bu termin filolog N.S.Trubetskoy tomonidan kiritilgan. Maqol madaniyatning asosiy “kod”laridan biri, “asrlar davomida shakllangan kundalik madaniyat tili” sifatida qaraladi [1; 219;241-b.]. Mentalitet va madaniyatning o‘zaro bog‘liqligi va o‘zaro ta’sir etuvchi kategoriyalar ekanligini hisobga olsak, frazeologik birliklar tahlili nafaqat etnolingvistik madaniyatlarni, balki etnik-madaniy mentalitet maydonini ham o‘rganishni anglatadi.

Paremiologik birliklarni o‘rganish natijasida olingan ma’lumotlar ijodkor xalqning madaniyati, mentaliteti va borliqning sodda manzarasini chuqurroq tushunish uchun zarurdir. Barcha paremiologik ko‘rinishi sof lingvistik barcha ko‘rinishining bir qismi bo‘lib, bir tizimning barcha belgilarini o‘z ichiga qamrab olib, uning ajralmas elementi bo‘lganligini aytishimiz mumkin. Barcha lingvistik manzarani ta’riflashda tadqiqotchilar asosan binar oppozitsiyaga asoslanadi, chunki binar qarama-qarshiliklar arxaik kosmologiyada rivojlangan tizimlarning mohiyatini tashkil etadi. Hatto konsept tarkibi va binar oppozitsiyadan tashkil topgan tushunchalar, o‘z navbatida, strukturaviy-maydon tuzilishiga (yadro, markaziy, uzoq periferiya) ega

bo‘ladi, ular orqali boshqa juftliklar tarkibidagi tushunchalar bilan bog‘lanadi. Paremiologik birliklarni qiyosiy binar oppozitsiya asosida o‘rganish odamlarga borliqni tushunishga yordam beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Binar oppozitsiya ko‘plab tadqiqotchilar ta’kidlaganidek, borliqni tushunishning universal vositasi hisoblanadi [2;3;4;5;6]. Bu fikr ongning kognitiv mexanizmi, borliqni qurishda kognitiv tamoyil sifatida ko‘rib chiqishga imkon beradi. Bu inson kognitiv faoliyatining tashqi va ichki dunyosining binar tuzilishi, voqelik faktlari va hodisalarining binar oppozitsiyasiga asoslanishi bilan tasdiqlanadi. Inson dastlab atrof-muhitdagi haqiqatni binar oppozitsiya tamoyillari asosida tan oladi: good-bad, angel-evil, wisdom-stupidness, yaxshi-yomon, oq-qora, muhabbat-jirkanch, suv-olov, yer- osmon, aqlli-ahmoq va boshqalar. Bir qator tadqiqotchilarning fikriga ko‘ra, barcha ko‘rinishini binarlik prinsipiga asoslangan holda qurish, arxaik jamiyatga xosdir (7;8;6 va boshqalar).

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada quyidagi tadqiqot usullaridan foydalanilgan:

▪Lingvistik tahlil. “Intellekt” konseptini aks ettiruvchi binar ziddiyatlarni aniqlash uchun til birliklarini (so‘zlar, frazeologizmlar, maqollar) o‘rganish.

▪Konseptual tahlil. “Intellekt” tushunchasi va uning tildagi ifodalanishini binar ziddiyatlar orqali o‘rganish.

▪Qiyosiy tahlil. “Intellekt” tushunchasini binar ziddiyatlar orqali ifodalashda universal va o‘ziga xos xususiyatlarni aniqlash uchun turli tillarni taqqoslash.

▪Kognitiv tahlil. “Intellekt” tushunchasini ifodalovchi binar ziddiyatlar til egalarining kognitiv jarayonlari va mentalitetini qanday aks ettirishini o‘rganish.

Tahlil va natijalar. Inson borliqni binar tizim sifatida tartibga solgan. Binar tuzilish osmonning o‘zida ko‘rinadi (yuqori-past, yaqin-uzoq, osmonda-yerda); vaqt (cheklangan-cheksiz, vaqtincha-mangu); fiziologiya (erkak-ayol, o‘ng-chap); astral hodisalar (quyosh-oy, yer-osmon); moddiy qadriyatlarni qabul qilish (uzoq-yaqin, o‘ziniki-o‘zga); tabiat (odam-hayvon, jonli-jonsiz, yorug‘-uy hayvonlari).

Levi-Strossning fikriga ko‘ra, xalq madaniyatini anglash, uning tafakkur mantiqidagi binar oppozitsiyasiga bog‘liq, ular inson tajribasini o‘rganishning umuminsoniy tamoyili asosida inson ongining umumiy barcha tuzilishi asosida ifodalanadi [6;54-b.].

Wisdom – money, brain, learning, a treasure, knowledge, power, a skill, mind, the worst patient, doctor, every animal, no shame, believing, a foe, the shoe/cap, good advice, examine, said, discontent, progress, a question, five minutes, to ask, experienced, a monk, ship, master, Jack, a rolling stone, two hares, royal road, a hammer, a nail, one-eyed, king, afternoon, adversity, to fall.

Foolishness – gold, vain, house, land, a closed mind, a closed book, a block of wood, shame, asleep, unbelieving, bad advice, a fool forever, don’t ask remains, learned, smooth sea, little knowledge, cowl, a thousand things, the well, the frog, old, morning.

Professor T.G.Bochinaning nazariyasiga amal qilib, paremiologik birliklardagi kontrast munosabatlarni ifodalovchi leksik-semantik qarama-qarshiliklar tipologiyasi asosida paremiologik birliklarni tahlil qilamiz [9;14-b.]. Maydon konfiguratsiyasining umumiy qabul qilingan amaliyotini hisobga olgan holda, T.G.Bochina ziddiyatni ifodalashning lingvistik birliklar tizimida yadro, markaz va periferiyani aniqlaydi (3.1-chizma).

3.1-chizma

Binar pozitsiyaning leksik birliklar yordamida konseptual maydonda gavdalanishi

Tipologiya, muallifining fikricha, strukturaning maydoni ichki tuzilishining mazmuni va til birliklarining lingvistik shakliga bog‘liq ekan. Har bir turdagi ziddiyat maydonning ma’lum bir qismini tashkil etadi, u holda semantik ziddiyatni ifodalovchi lingvistik vositalarning standart darajasi markazdan periferiyaga qarab o‘tadi. Lug‘atlardan ommaviy tanlash usulidan foydalanib, “Intellekt” konseptini ifodalov-chi paremiologik birliklarni tanladik, asosiy e’tiborni binar oppozitsiyani ifodalovchi birliklarga qaratdik:

Better a witty fool, than a foolish wit.

Qoraqalpoqcha: Aqılsızdıń tili bay,

Aqıllınıń qolı bay.

Keltirilgan fikrlarni hisobga olib, arxaik jamiyatning umumiy inson tafakkuriga xos bo‘lgan atrof-muhitni tashkil etish va kategoriyalashtirish binar tamoyillar asosida olib boriladigan, shuningdek, uning fundamentalligi va universalligidan dalolat beradi. Binar oppozitsiya nazariyasi Y.M.Lotmanning semiotik madaniyatshunoslik konsepsiyasining asosini tashkil etdi [2;56-b.]. Shunday qilib, dunyo qurilishida majburiy qonuniyatlar, masalan, madaniyat, olim fikricha, binar pozitsiya asosida rivojlanadi. Bu fikrga to‘liq qo‘shilish qiyin, chunki barcha ko‘rinishlariga ko‘ra, binar sistemaning oppozitsiyasi va antitezasi o‘ziga xos bo‘lib hisoblanadi, Binar oppozitsiyaning xususiyatlari chet el olimlarining ko‘p tadqiqotlarining obyekti sifatida o‘rganilgan.

Antonimik tushuncha yoki ziddiyat tamoyili, keyinchalik, struktur tilshunoslikning negizida rivojlanib bordi. F.de Sossyurning mashhur dixotomiya yoki antinomiyalari oppozitsiya nazariyasining va usullarining rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatgan (til – so‘zlash; diaxroniya – sinxroniya; ichki lingvistika – tashqi lingvistika; belgilovchi – belgilanmaydigan) [10;119-b.]. Strukturalizm Praga maktabi vakillari uchun asosiy nazariya hisoblangan va uni fonetik tadqiqotlarda ko‘p qo‘llashgan.

Shu bilan birga, N.Xomskiy va M.Xalleler binar pozitsiya haqidagi masalalarni o‘z ishlarida tadqiq etganlar. Bulardan tashqari N.S.Trubechkoyning fonologik nazariyasi hamda R.Yakobsonning binarlik nazariyalari nafaqat tilshunoslikning rivojlanishi, balki boshqa gumanitar fanlarga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatdi: antropologiya, madaniyatshunoslik va h.k. Umuman olganda, strukturalizm nazariyasida “binarizm xususiy texnikadan tabiat va madaniyatning kategoriyasi bilan zaruriy prinsipiga aylanadi” [11;80-b.]. Falsafada binarlik masalasini o‘rganishda asosan ikki usul qo‘llaniladi. Yuqorida aytilganlardan, binar oppozitsiya prinsipi dunyoni bo‘lish va voqelik obyektlari bilan hodisalarini u yoki bu guruhga ajratish kabi kategoriyalarga bo‘lishning asosiy prinsiplaridan biri hisoblanadi. Bu mazmundan kelib chiqib shuni ta’kidlash kerakki, dunyoni binar pozitsiyadan tasniflash va tizimlashtirish darajasida shu bilan birga til tizimi darajasida ongda aks etadi (fonologik, morfologik, leksik, sintaktik darajada). Shuning uchun juft ziddiyatlar shaxsning butun konseptual va lisoniy manzarasini shakllantirishga katta ta’sir ko‘rsatadi. Aytib o‘tish kerakki, barcha manzarasi kognitiv lingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri hisoblanadi. Ko‘pgina tadqiqotchilarning barcha konseptual manzarasi “insonning kognitiv faoliyati mahsuli” hisoblanadi [12;59-b.]; “dunyoning butun global ko‘rinishi” [13;19-b.] va barcha til manzarasi – til vositalari orqali barcha konseptual manzarasining gavdalantiruvchisi vazifasini bajaradi va “tilda aks ettirilgan dunyo haqidagi bilimlar majmuyi, shu bilan birga, yangi bilimlarni olish va ta’riflash usullari” deb ta’riflanadi [13;5-b.]. O‘z navbatida, barcha konseptual va lisoniy manzara barcha manzaralarning bir qator o‘ziga xos turlaridan iborat: milliy, diniy, falsafiy, psixologik va boshqalar. Bu bo‘limning maqsadi barcha konseptual va til manzaralarining ajralmas tarkibiy qismi bo‘lgan barcha milliy manzaradagi kognitiv harakatlarni gavdalantirishdir.

Lingvistik materialning tahlili barcha til, konseptual va milliy manzaralarini aks ettiruvchi til birliklarining juftlik tabiati qarama-qarshilik tamoyili asosida qurilgan sodda va yasama leksik birliklar darajasida aniq ko‘rinadigan bo‘ladi. Ikki tilda ham ikki yoki two til birliklari orqali gavdalantiriladi:

Qoraqalpoqcha: Naqıldı bir aytpasa,/Aqılsız aytpaydı//Aqıllı adam áńgimesin/Naqılsız aytpaydı.

Aqılsız dostan/Aqıllı dushpan artıq.

Aqılsız dostan/Aqıllı dushpan artıq.

Knowledge vs. Ignorance/Bilim vs. Bilimsizlik:

Bu maqol “bilim” va “bilimsizlik” o‘rtasidagi aniq binar qarama-qarshilikni anglatadi. Bilim bu kuch manbai sifatida verballashtiriladi va nodonlik bilim olish hisoblanadi. Bu qarama-qarshilik ma’lumot va tushunchaga mo‘ljallab kuchga ega ekanligi, bilimsizlik esa kamchilik bo‘lishi mumkin degan fikrni aytib o‘tadi.

Maqollarda aytilishicha, bilimga ega bo‘lish insonga kuch beradi, bilim olmaslik esa ojizlikka olib keladi. Bu binar qarama-qarshilik bilimning o‘zgaruvchan sifatiga urg‘u beradi, bu esa insonning pozitsiyasini yoki imkoniyatlarini oshirishi mumkin.

Yaxshilik yoki yomonlik kategoriyasi ham intellektual faoliyat bilan bog‘liq. “Bilim” va “savodsizlik” o‘rtasidagi metaforik qarama-qarshilikni “yorug‘lik” va “qorong‘ilik” o‘rtasidagi qarama-qarshilik sifatida ham ko‘rish mumkin. Bilim yorug‘lik bilan bog‘liq, chunki u yoritadi va ochib beradi, nodonlik esa qorong‘ulik bilan bog‘liq bo‘lib, tushunish bilan aql yuritishga bog‘liq emasligini anglatadi. Bu binar qarama-qarshilik bilimning rivojlanishi va belgilovchi tomonini ta’kidlash uchun qo‘llaniladi.

Maqolda “xabardor” (bilimli) va “xabardorsiz’ (bilimsiz) tushunchalari o‘rtasidagi ikkilik ziddiyatni aytib o‘tadi. Axborotga ega bo‘lish kuchli bo‘lish bilan tenglashtiriladi, ma’lumotsizlik yoki xabardor bo‘lmaslik esa vaziyatga ta’sir ko‘rsatish yoki kuzatishning imkonsizligidan dalolat beradi. Bilim kuch-quvvat manbai, nodonlik esa ojizlik sifatida tasvirlangan. Bu binar qarama-qarshilik kognitiv qobiliyat insonning muammolarni hal qilish va ongli qarorlar qabul qilish qobiliyatini oshiradi. Maqolda bilim hayotning turli faoliyat sohalarida oldinga siljish va natija ko‘rsatish, bilimsizlar esa rivojlanmay qolishi mumkinligini anglatadi. Bu binar ziddiyat kognitiv qobiliyat shaxs va jamiyat taraqqiyotining harakatlantiruvchi kuchi ekanligi haqidagi tasavvurni aks ettiradi.

Shunday qilib, “Knowledge is power/Bilim – kuch” degan maqol o‘zining asosiy mazmunini yetkazish uchun bir necha binar qarama-qarshiliklardan foydalanadi. U bilimni jaholatga, kuch bilan ojizlikni, yorug‘likni zulmatga, ogohlik va bexabarlik, taraqqiyot va barqarorlikka qarshi qo‘yadi. Bu binar ziddiyatlar intellektual qobiliyatning chuqur ta’sirini hamda o‘z qobiliyat va imkoniyatlarini oshirishda bilimning ahamiyatini ta’kidlashga xizmat qiladi.

Barcha lingvistik ko‘rinishida kognitiv qobiliyatlarni verballashtiruvchi maqollarni tahlil qilish turli madaniyatlar intellektual jarayonlarini qanday idrok etishi va qadrlashi haqida tushuncha beradi. Maqol hikmatning qisqa, moddiy alohida ifodasidir va ular ko‘pincha jamiyatning umumiy donishmandligini aks ettiradi. Kognitiv qobiliyatlar va ularning potensial ma’nosi bilan bog‘liq maqollarning misollarini tahlil qilamiz: Knowledge is power.

Barcha lingvistik ko‘rinishida kognitiv qobiliyatlarni verballashtiruvchi maqollarni tahlil qilish turli madaniyatlar intellektual jarayonlarini qanday idrok etishi va qadrlashi haqida tushuncha beradi. Maqol hikmatning qisqa, moddiy alohida ifodasidir va ular, ko‘pincha, jamiyatning umumiy donishmandligini aks ettiradi. Kognitiv qobiliyatlar va ularning potensial ma’nosi bilan bog‘liq maqollarning misollarini tahlil qilamiz: Dono odam do‘stlaridan o‘rgangandan ko‘ra, dushmanlaridan ko‘proq o‘rganadi.

Bu maqolda donishmandlikning bilim olish va shaxsiy o‘sishdagi o‘rni aytib o‘tilgan. Shunday ekan, salbiy holatlarni tanqidiy baholash va undan saboq olish kognitiv qobiliyatning kuchliligi belgisidir. Bu paremiologiyada binar oppozitsiya intellektual harakatni “a wise man-fool” leksik birliklar orqali, “enemy-friend” leksik birligi esa odamlar muloqotini ifodalovchilar hisoblanadi.

Qalam qilichdan qudratliroq. Bu maqol yozma aloqa va intellektual aloqa, ya’ni diskursning kuchini ta’kidlaydi. Bu shuni ko‘rsatadiki, yozish va notiqlik ko‘nikmasi kabi kognitiv qobiliyatlar jismoniy kuchdan ko‘ra ko‘proq ta’sirchan va chidamli bo‘lishi mumkin.

Tahlil barcha ko‘rinishning bu qismining o‘ziga xosligini ko‘rsatdi, shu bilan birga, bunda umumiyliklarda ham ochib berildi. Bu ma’lumotlar bilan tanishish xalqning mentalitetini tushunish nafaqat filologlar uchun, balki bunday konseptlar bilan ishlaydigan va boshqa xalqning tilidan foydalangan holda, bir xalq dunyosi haqidagi g‘oyalarni yetkazish muammosini hal qiladigan tarjimonlar uchun foydali bo‘lishi mumkin.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, tadqiqot natijalari binar ikkilik konseptual bo‘shliqlarning murakkab o‘zaro ta’siriga asoslangan o‘rganilayotgan tillarning mavjudlik ko‘rinishlarini qurishning kognitiv prinsipi degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. Binar ziddiyatning o‘ziga xos xususiyatlariga: a) uning universalligida; b) ziddiyatning konseptual xususiyatlarining o‘zaro ta’sirini aks ettiruvchi murakkab kognitiv tuzilma; d) individual muallifning butun qiyofasini aks ettiruvchi turli kontekstual transformatsiya va o‘zgarishlarni amalga oshirish qobiliyati kiradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Телия В.Н. Русская фразеология. Семант, прагмат. и лингвокультурология. Аспекты. Москва, “Языки рус. культуры”, 1996.

(2). Лотман Ю.М. Семиосфера. СПб., “Искусство-СПб”, 2001.

(3). Уваров М.С. Бинарный архетип. Эволюция идеи антиномизма в истории европейской философии и культуры. СПб., изд-во БГТУ, 1996.

(4). Кондаков И.В. Введение в историю русской культуры. Москва, “Аспект Пресс”, 1997.

(5). Руднев В.П. Словарь культуры XX века: ключевые понятия и тексты. М., “Аграф”, 1997.

(6). Lévi-Strauss C. Structural Anthropology. Chicago: University of Chicago Press, 1983.

(7). Иванов Вяч. Вс., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы. Москва, “Наука”, 1965.
(8). Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. Москва, “Вост. лит.”, 2006.
(9). Бочина Т.Г. Контраст как лингвокогнитивный принцип русской пословицы. Автореферат дис. ... доктора филологических наук, Казан. гос. ун-т., Казань, 2003.
(10). Кондрашов Н.А. История лингвистических учений. Москва, “Просвещение”, 1979.
(11). Мельникова, Н.В. Психология личности взрослого и ребёнка с позиции этики. Москва, 2001.
(12). Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. Москва, “Наука”, 1990.
(13). Пименова М.В. Душа и дух: особенности концептуализации. Кемерово, ИПК Графика, 2004.

Vohidova Nozima (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universitetining mustaqil izlanuvchisi)

XORIJDAGI O‘ZBEKLAR MUHITIDA MILLIY QADRIYATLAR MAVZUSINING O‘RNI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada tobora rivojlanayotgan yangi medialar, xususan, fuqarolik jurnalistikasining o‘ziga xos yo‘nalishi sifatida ommalashib borayotgan blogosferalar tahlil qilinadi. Maqolada xorijdagi o‘zbeklar tomonidan yuritilayotga n bloglar, ularda o‘zbekona qadriyatlarning yoritilishi – milliy kontent sifatida ko‘rib chiqiladi.*

Kalit so‘zlar: *yangi media, internet, migratsiya, blogosfera, milliy kontent, inflyuyenser.*

МЕСТО ТЕМАТИКИ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В СФЕРЕ УЗБЕКИСТАНЦЕВ, ЖИВУЩИХ ЗА РУБЕЖОМ

Аннотация. *В статье анализируются развивающиеся новые медиа, в частности блогосферы, которые набирают популярность как особенное направление гражданской журналистики. В статье рассматриваются блоги, которые ведут узбекистанцы за рубежом и в которых освещаются ценности, присущие узбекскому народу, как национальный контент.*

Ключевые слова: *новые медиа, интернет, миграция, блогосфера, национальный контент, инфлюенсер.*

THE PLACE OF NATIONAL VALUES IN THE BLOGOSPHERE OF UZBEK PEOPLE LIVING ABROAD

Annotation*. The article analyzes developing new media, in particular the blogosphere, which is gaining popularity as a special direction of citizen journalism. The article examines blogs that are run by Uzbeks abroad and which highlight the values inherent in the Uzbek people as national content.*

Keywords: *new media, internet, migration, blogosphere, national content, influencer.*

Kirish (Introduction). Bugun dunyoning turli mamlakatlarida vatandoshlarimiz ilm-hunar o‘rganish maqsadida istiqomat qilishadi. Tashqi mehnat migratsiyasi agentligining so‘nggi rasmiy ma’lumotlariga ko‘ra, O‘zbekistonning 2,3 milliondan ortiq fuqarosi xorijda mehnat qilmoqda [1]. O‘zga muhitda milliy o‘zlik, g‘urur, qadriyatlarni saqlab qolish va asrash, farzand tarbiyasida noyob sharqona fazilatlarni kamol toptirish, ona tili va ona-yurtga muhabbatni shakllantirish kabi maqsadlar ustivor turadi. Zero, “Ma’naviyat, ma’naviy kamolot salomatlikka eltadi, bil’aks ma’naviy qashshoqlik, inson nechog‘lik moddiy jihatdan boy bo‘lmasin, uni ruhiy tanazzul yoki kasalliklar sari yetaklaydi”, deb yozadi tibbiyot fanlari nomzodi, dotsent Abdukarim Usmonxo‘jayev [2]. So‘z orqali ta’sir eng kuchli davo muolajasidir [3]. Mazkur jarayonda xorijdagi blogosferaning kontentlar orqali ta’siri tezkor, arzon va sifatlidir [4]. Sababi xorijdagi muhojirlar o‘zlariga yot jamiyatga “moslashish” vazifasidan tashqari, o‘zlikni davomiy saqlab qolish uchun kurashadilar. Ular ikki tomonlama bosimdan muvaffaqiyatli chiqib keta olishsa, ular o‘zbekistonliklar ko‘zida “vatanparvar” va “qahramon” siymosida gavdalanishadi. Natijada ular ma’lum bir ma’noda “inflyuyenser”ga aylanishadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Internet paydo bo‘lishi bilan an’anaviy ommaviy axborot vositalari faoliyatida o‘zgarishlar yuzaga keldi. Xususan, ijtimoiy tarmoqlar medialar orqali tarqalayotgan axborotlarning ommaga tez va oson yetib borishida ko‘makchi bo‘ldi. Talab va ehtiyojdan kelib chiqib, ilmiy va amaliy adabiyotlar yaratildi. Mavzu doirasida butun dunyo olimlari tomonidan fundamental va amaliy tadqiqotlar olib borilmoqda.

AQSH va G‘arbiy Yevropa olimlari mavzu doirasida faol ravishda 90-yillardan beri shug‘ullanmoqdalar. M.Kastels, J.Bodriyyar, P.Virilo, E.Toffler, S.Jijek, U.Eko, J.Gitomer kabi olimlarning ilmiy izlanishlari muhim ahamiyatga ega.

O‘zbekistonda internet, ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar masalasi F.Mo‘minova, X. Do‘stmuhammad, F.Mo‘minov, Y.Mamatova, D.Rashidova, N.Muratova, Sh.Qudratxo‘ja, N.Qosimova, A.Matyakubov, G.Alimova kabi olimlar tomonidan o‘rganilgan. Ammo milliy qadriyatlarning global tar-

moqda milliy kontent yaratish nuqtayi nazaridan filologik aspektda tadqiqi amalga oshirilmagan. Xorijdagi o‘zbeklar blogosferasida milliy qadriyatlarning o‘rni ilk marta ko‘rib chiqilmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotni o‘tkazish davomida tahlil, kontent tahlil, qiyosiy tahlil, kuzatuv, umumlashtirish kabi ilmiy usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Germaniyada yashab, rivojlanayotgan o‘zbekistonliklarning umumiy soni 13,7 mingga yetgan [5]. Ular hayotini aks ettiruvchi “Germaniya hayoti” blogi muallifi Behruz Bozorov podkast tayyorlaydi. Facebook, Telegram kanallarini ham yuritadi. Instagram sahifasida ayni damda 320 ming obunachiga ega. Blog 3 oy ichida 100 ming auditoriyani o‘ziga jalb etdi. Buning asosiy sababi “oddiy o‘zbek”ning nemis jamiyati qirralarini “fosh” qila olishidir. Kontentlarining deyarli barchasida milliy ruh, milliy o‘zlikni anglashga chog‘lovchi nuqtalar bor. Hissiyot bilan insonlar qalbiga kirib boriladi. 2024-yil 16-iyulda “Kechir, ona” (...so‘zim asli ojiz, sening oldingda ona... Agar Xudo bir marhamat qilgan bo‘lsa, ishonchim komilki, u sendan bo‘lganimdir...) sarlavhasi ostida maxsus kontent joylashtirildi va 226 ming obunachi tomonidan ko‘rilib, unda 1567 ta izoh qoldirildi [6].

Ushbu postda milliy libosdagi, turli holatlardagi o‘zbek onasining 10 ta fotosurati joylashtirilgan. Har bir bir surat fonida muhojirning “Bilaman kechirasan... Bilaman, ona! Sen meni kechirgansan... Bilaman, 8 milliard odam ichida eng yomoni bo‘lsam ham, sen meni kechirasan... va faqat sengina menga olqish aytasan... Nega bunchalar qalbing mislsiz keng, Ona? Qaysi qilgan savobimga Seni menga berishgan, Ona?” tarzidagi qalb izhorlari yozilgan. Bloger musiqa tanlashga ham alohida e’tibor qaratadi va buni yuqori saviyada uddalaydi. O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi, jurnalist, shoira Munavvara Usmonova she’riga O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Yulduz Turdiyeva ijrosidagi “Ona, men keldim degin” qo‘shig‘i muhojirning aytolmagan nolalarini ohanglar orqali to‘ldiradi, nazdimizda, qo‘yilgan maqsadga erishiladi. Milliylikning talqini har bir detalda ko‘rinadi. Xorijdagi o‘zbekning o‘z onasiga bo‘lgan mehri va sog‘inchni boshqa insonga emas, aynan onasiga ifoda eta olgan. Bunda o‘zbek jamiyatida onaning roli, onalik darajasining kuchliligi namoyon bo‘ladi: “Onaginam! Oldingda eng gunohkori o‘zim. Eslaysanmi, 7-sinfda ko‘zimni ko‘kartirib, qonatib kelganim? Sinfdosh qizni himoya qilishni o‘ylabman-u, ammo sening yarimta yuragingni va tanamning eng nozik joyi ko‘zni qontalash qilib, sening umringni qisqartirib qo‘yishim mumkin ekanligini o‘ylamabman”... Bu kontent cheklanmagan auditoriya uchun mo‘ljallangan, chunki “ona” so‘zi har bir inson tarixida bor. Qolaversa, migrant holati odatda “noilojlik”, “imkonsizlik” tasvirini, ya’ni, istalgan paytda bora olmaslik, yaqinlari bilan ko‘risha olmaslik baryerini uyg‘otadi. Bu esa obunachilar qamrovini kengaytirgan va ularning turli holatdagi iqror, o‘kinch, alam va orzularini qondira olgan.

“Onaginam oldingda eng gunohkori o‘zim, oylikdan orttirib, bir so‘m-bir so‘m yig‘ilgan pulga olingan yangi mashinangni urganim, bilaman, kechirasan, nima qilsam ham kechirasan, “o‘g‘lim, qayerda bo‘lsang ham, baxtli bo‘l! O‘zim duo qilaman” deganingni, o‘shal alfoz aeroport ostonasida ko‘zlaring menga uzoq tikilib qolganing gunohi gardanimda... Sen onalar ichida eng mardisan”, degan satrlarida, ta’rifimizcha, “o‘zbekona” muhabbatning hosilasini ko‘rish mumkin. Bunda tarix, urf-odat, qadriyat, madaniyat va ma’rifat, donishmandlik, mas’uliyat, iqror, aql-zakovat, hurmat, e’zoz, e’tirof mujassam. Onaga qilingan iqrornoma qisqa daqiqalarda bahs-munozaralarga sabab bo‘ldi. Xurshidbek shunday izoh qoldirgan: ”Hozir imtihondan chiqdim. 30 ta odam ichida eng yuqori balni oldim. Onamga aytsam, ko‘z yoshlarini tiya olmadilar. Ular qanday odam axir? O‘zlaridan ko‘p bizni o‘ylashadi”. Iroda Holboyeva “Biz ham musofirmiz. 11 yildan beri Amerikada yashaymiz. Lekin har 2–3 yilda bir boramiz. Oh... onajonim uchun bu yillar qanday o‘tgan ekan. Shu onda ketib qolgim keldi”. Bunday milliy kontentlar o‘quvchini o‘tayotgan umrini sarhisob qilib, ota-onaning holati, uning ichki kechinmalarini his qilishga, g‘amxo‘rlik qilishga imkonsizligi, ammo bu ishni tezroq qilishi shartligini ta’kidlaydi. Keksa ota-onaga qarash bizda qadriyat hisoblanadi va qon-qonimizga singib ketgan. Hatto, davlat qonunlarida ham o‘z tasdig‘ini topgan. O‘zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasining 14-bobi “Oila, bolalar va yoshlar”, 80-moddasida “Voyaga yetgan mehnatga layoqatli farzandlar o‘z ota-onalari haqida g‘amxo‘rlik qilishga majburdirlar” [7] deb keltiriladi. Zero, ota-onaga g‘amxo‘rlik qilish har bir kishining farzandlik burchi hisoblanadi. Nazarimizda, qomusdagi bu moddaning analogi yo‘q. Ota-ona duosini olish, naslning haqli davomchisi va oiladagi boshqa farzandlarga ibrat bo‘la olish kabi fazilatlar yozilmagan qonunlar sirasiga kiradi. Farzand tarbiyasi, aslida, oson, shunchaki ko‘rinadi, ammo tarbiyada yo‘l qo‘yilgan kichik xato, e’tiborsizlik katta muammolarni keltirib chiqaradi. Ota-onaning moddiy-ma’naviy qiynalishlari, ularning porloq kelajagi uchun kezi kelganda o‘z halovati, rohatidan voz kechganini anglagan, his qilgan bolagina shunday nomalarni bitadi. Aynan musofirda, ota-onadan olisda bu haqiqatni tushunib yetadi va izhorlarini ochiq-oydin bayon etadi. Tabiiyki, yurakdan chiqqan so‘zlar yuraklarni junbushga soladi. Izoh qoldirganlarning aksariyati ayni balog‘at yoshida-

gi bolalarni tarbiyalayotgan onalar ekanligi fikrlarimizni tasdiqlaydi. Bugun farzand tarbiyasi jarayonida qiyinchiliklarga uchrayotgan ota-onalar uchun bu kabi kontentlar motivatsiya beradi, etalon vazifasini o‘taydi. To‘g‘ri yo‘ldan borayotganligiga ishonch paydo qiladi. Alalxusus, bunday tasavvurlar onalarda onalik mehr-muhabbatini oshiradi.

Kontentdagi ba’zi satrlarda ehtiros, balanparvoz so‘zlar oshib ketganday ko‘rinadi: “Mushtiparim... Medalli to‘kisim... 9 operatsiyaga chidagan to‘kisim... Bilaman, yig‘layapsan... Ishon men ham... Lekin, meni tushun va kechir... Chunki men bir xudbin Musofir... Kun kelib albat birlashamiz... Chunki sening duolaring ijobatini doim ko‘rganman... Yana bitta iltimosim bor: Xudoga ayt, meni kechirsin...”. Ona har qanday holatda bolasini kechiradi, kechira oladi. Bolalikdagi sho‘xliklar shirin xotira, xato yoki gunoh hisoblanmaydi. Ota-ona, qavm qarindoshlar, vatan sog‘inchi Behruz Bozorovni ehtirosga to‘lib, shunday satrlarni yozishga undagan. Ona yurtda yashayotganlarning iqrorlari fikrlarimizni tasdiqladi. Muhojirning ota-onasidan yiroqda, holatni yurak prizmalari orqali his qilib, dard-alam bilan yozganlari Vatanda yashayotganlarda ham xuddi shunday hislarni uyg‘ota olgan. Farida Sobirovna 77 “Bugun tug‘ilgan kunim edi... onamga aynan shunday mazmundagi gaplarni aytaman deb telefonla gaplashdimu bo‘g‘zimga bir nima tiqildi... Onalar yerdagi farishtalar”. Obunachilar tomonidan “Musofirlar maktubi” deb nomlangan kontent onalar uchun ham ibrat xati bo‘la olgan. Shohista Ismatova 90 “Bilasizmi nima? Bu post menga kuch berdi, xuddi sizday o‘g‘lim bor. Tarbiya qilolmayapman shekilli deb kecha rosa yig‘lagandim. Demak, kamida inshoolloh sizday farzand bo‘ladi”. Aynan vatandan olisda, ya’ni o‘zga qadriyat, urf-odat, an’analar og‘ushida yurt qadri bilinadi. Unga ehtiyoj orta boradi. Ko‘plab migrantlarda sog‘inch, hijron, hattoki, ona-yurtning bir cho‘pida ko‘zga to‘tiyo bo‘lgan bir paytda, bunday qalblarga taskin beruvchi, o‘zbekona milliy muhabbat bilan sug‘orilgan kontentlarga talab kuchaya boradi. Shu sabab kundan-kunga infoolamdagi bo‘shliq, kemtiklik ko‘rinib bormoqda. Uni sifatli, ommabop, manfaatli kontentlar bilan to‘ldirish dolzarb muammolardan bo‘lib qolmoqda. Agar o‘sha bo‘shliq puxta, ko‘ngillarga ezgulik olib kirib, ruhlantiruvchi manba, axborotlar bilan to‘ldirilmas ekan, masala o‘z yechimini topmaydi.

Tahlillar ko‘rsatadiki, chet ellarda istiqomat qilayotgan vatandoshlarimiz ona tilimiz sofligini saqlash, o‘zbekona qadriyatlarga sodiq qolish kabi milliy jihatlarni samimiyat bilan ko‘rsatadigan kontentlar tayyorlashayotgani ijobiy holat. “Germaniya hayoti” blogining asoschisi Behruz Bozorov tomonidan tayyorlangan “20 sekund sof o‘zbekcha” kontentini tahlilga olamiz. Xorijda yashab, o‘zbek tilini sofligini saqlash, tabiiyki, oson emas. 3 yildan buyon Germaniyada yashab kelayotgan, oilada tarbiya topayotgan 6 yoshli qizaloq kunining o‘rtacha 10 soatini nemis tili muhitida o‘tkazadi. Faqat kechki payt oila davrasida 2–3 soat o‘zbek tilida so‘zlashiladi. Ona tilida so‘zlashishga juda oz muddat qoladi, faol til o‘z ta’sirini o‘tkazadi. Ularga “Nemischa, ruscha qo‘shmay, sof o‘zbek tilida gapirsang, maxsus sovg‘a beriladi” degan vazifa yuklatiladi va bu ishtirokchi Behnusha Behro‘z qizi tomonidan bajariladi. Xatolar yumor bilan tushuntiriladi. Natijada qizaloq o‘zi istagan sovg‘a sohibasiga aylanadi. 240 000 marta ko‘rilgan va repost qilingan kontent ko‘plarga ibrat bo‘la oldi. Milliy rux-de profili egasi shunday yozadi “Ajoyib post. Biz ham uyda o‘zbekcha gaplashib, ona tilini ushlab qolishga harakat qilamiz. “Til – millat kaliti” deb bilganim sabab, qizimga o‘zbek tilini o‘rgatish bilan uni O‘zbekistonga oz bo‘lsa-da bog‘lashga, ona-yurtdan uzmaslikka harakat qilib kelyapman”. Sh.Jo‘rayeva: “Men o‘zbek tili va adabiyotidan dars beraman. Bolalarga o‘z tilini o‘rgatish juda qiyin, chunki ular anglamasdan, so‘zlarning asl ma’nosini bilmasdan gapirishadi. Ona tili tafakkur qilishga, o‘z xalqidek o‘ylashga, odamlar bilan muomalani to‘g‘ri shakllantirishga xizmat qiladi. Eng asosiysi, o‘zligini rivojlantiradi. Shunaqa tarbiyalashda davom eting. Siz to‘g‘ri yo‘ldasiz” deb yozadilar. 700 dan ziyod izohlar yozilgan bo‘lib, mulohazaga chorlovchi, tanqidiy, tavsiya tarzida berilgan fikrlardan iborat. Izoh yozuvchilarning aksariyati yosh ota-onalar. Ayniqsa, xorijda istiqomat qilayotganlar uchun bunday kontentlar juda zarur.

Ko‘p tillarni bilish bugunning dolzarb vazifalaridan, ammo o‘z ona tilini bilmay, o‘zga tilni o‘rganish qanchalar o‘rinli, degan savol tug‘iladi. O‘zbek ma’rifatparvar shoiri Avaz O‘tar “G‘ayri tilini sa’y qiling bilgali, yoshlar, lozim siza har tilni biluv ona tilidek” deb yozganida naqadar haq edi. Kuzatuvlar ko‘rsatadiki, ayrim ota-onalar farzandlarini rus sinflarida o‘qishini xohlashadi va “farzandim rus, ingliz tillarida bemalol gaplasha oladi” deb faxr bilan gapirishadi. Misol uchun, Kun.uz saytining 2024-yil 21-noyabrda “O‘zbeklar nega rus sinflariga boradi?” sarlavhasi ostida joylashtirilgan jurnalist Zuhra Abduraimovning maqolasida iqtisodchi Majid Sultonov shunday deydi: “O‘zim to‘liq o‘zbek oilasi farzandiman. Ikki bolamni ham rus bog‘chasi va sinfiga berganmiz. Chunki rus tilini rus maktabisiz o‘rganish juda qiyin, repetitor orqali o‘rganish og‘riqli. Xo‘sh, nega rus tilini bilish kerak deb o‘ylayman? O‘zbekistonda aksariyat tashkilotlar rus tilini bilishni talab qiladi. Talab qilmasa, rus tilini bilganlarni ko‘proq qadrlaydi. Bolalarni rus va ingliz tillarini bilishi yaxshi ishi uchun juda muhim” yoki o‘qituvchi Rayyona Ismatova “Ikki o‘g‘lim

rus bog‘cha va maktabiga boradi. Omillari; O‘zbekistonda ham rus tili davlat tilidan ko‘ra ancha ko‘p foydalaniladi. Hatto asosiy qonun hujjatlari “tepa”dan rus tilida tushishi haqida ko‘p davlat xizmatchilari aytib bergan. Biror joyga borsangiz, “o‘zbek tilini yaxshi bilasanmi?” deb so‘ramaydi, rus tilini bilish shartligi, boshqa xorij tillari uchun ustuvorlik berilishini aytishadi. Internetda ko‘plab kerakli resurslar, asosan, rus yoki ingliz tilida. Ma’lumotlarning 63,6 foizi ingliz tilida, 6,9 foizi rus tilida va ajablanarlisi 4 foizlik marra turk tiliniki. Eng og‘riqlisi shu–jamiyatimizda o‘zbek tilini bilishga nisbatan qandaydir uyalish kayfiyatining borligi. Nega bunday kayfiyat borligi haqida ko‘p o‘ylayman” [8], deb fikr bildiradi. Rus tilini bilish ish topish manbayi, rus tili prioritet, o‘zbek tilida ilmiy nashrlarning ozligi, rus hamda xorijiy tillarga ixtisoslashtirilgan maktablarda o‘quvchilar sonining kamligi kabi masalalar sabab qilib ko‘rsatilmoqda. Tahlil jarayonida ayni saytdagi munozaradan misol keltirmoqchimiz. Tanganing ikkinchi tomoni, ya’ni, farzandlarini xorijiy tillarga ixtisoslashgan maktab va bog‘chalarda emas, aksincha, o‘zbek maktablarida o‘qitayotgan ota-onalarning fikrlarini keltirishni joiz deb bildik. Marketolog Sirojiddin To‘rabekov “O‘zbek tili maktablarigina bolaning o‘zbek bo‘lib tarbiya olishida, o‘zbek bo‘lib ulg‘ayishiga asos bo‘lishi mumkin. Hozir Toshkentcha hammayoq yoki o‘rischa, yoki arabcha, yoki inglizcha. Oxirgi ikki yilda izlab, o‘zbekona ruh beradigan, o‘zligini, tarixini va kimligini o‘qitib, tarbiya va ta’lim beradigan maktab topa olmadim. Ikki o‘g‘lim oxiri davlat maktabiga chiqdi. Bolalarimning 3000 yillar bu buyuk kengliklarda ot choptirgan ota-bobolari haqida to‘liq bilishi va o‘zini shu odamlarning avlodi deb katta bo‘lishi men uchun juda muhim” deya munosabat bildiradi. Bola ilk tarbiya, so‘zlashuvni oilada, ona tilida olsa, intellektual salohiyati ravnaq topadi, murakkab so‘zlarni tez o‘zlashtiradi, tahlil qilish qobiliyati o‘sadi. Milliy madaniyat, odob-axloq tushunchalarini aqlan anglaydi, tezroq his qiladi. Kommunikativ ko‘nikmalarni mustahkamlashning eng qulay yo‘li ona tilida savod chiqarish hisoblanadi, chunki bola miyasining 80% uning 3 yoshiga qadar rivojlanadi [9]. Kuniga kamida 30 daqiqa kitob o‘qib berish, miya rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Agar kitob o‘z ona tilida o‘qib berilsa, uning natijasi ikki karra kuchli bo‘ladi.

Jurnalist Beruniy Alimov aytganidek, “4–5 yil Yaponiyada yashadik. Katta bo‘lguncha farzandlarim 8 ta maktab o‘zgartirishdi. Moskvada ham bir muddat yashadik. Uyda doimiy o‘zbek muhitini yaratishimizga qaramasdan, ular qandaydir uchinchi madaniyat bolalariga aylanib qolishganday tuyulardi. Umuman olganda, til o‘rganishni qo‘llab-quvvatlayman. Abu Rayhon Beruniy o‘z davrida 9 tilda gaplasha olgan... Bolalarimiz boshqa madaniyatga moslashib ketmasligi uchun ona tilida savod chiqarishi juda muhim” [10].

Ota-onalarning ba’zan “kelajak”ni o‘ylab ish tutishlari, kasbiy masalalar bo‘yicha migratsiyalar, zamon bilan hamnafas bo‘lish kabi “g‘oya”larni ilgari surishlari qator muammolarni keltirib chiqaradi. Afsuski, ular bu bilan bolada milliy g‘urur, ona vatanga muhabbat kabi qator noyob fazilatlarning shakllanishiga zarar yetkaziladi. Ona tilimizning qadr-qimmatini saqlab, uni kelajak avlodga yetkazish har birimizning milliy burchimizdir. Bunga globallashuv davrining eng tezkor vositasi – ijtimoiy tarmoqlarda milliy kontentlar, o‘zbekcha ma’lumotlar, ilmiy-amaliy o‘quv qo‘llanmalarni ko‘paytirish orqali erishiladi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Yuqoridagilardan shunday xulosaga kelish mumkinki, muayyan xalqning madaniy xususiyatlari, axloqiy va diniy qoidalarini bilishi boshqa xalqlar vakillariga nafaqat ma’lum bir etnik jamoaning mentalitetini tushunishga, balki millatlararo nizolar mohiyati va butun mamlakatdagi geosiyosiy vaziyatni obyektivroq tushunishga imkon beradi. Madaniy qadriyatlarni aks ettirish millatning “portretini” to‘liqroq ochib beradi va uning vakillariga xolis munosabatni shakllantiradi [11]. Xorijdagi vatandoshlarimiz, ayniqsa, milliy o‘zlikni asrab qolish, madaniyat va urf-odatlarni avlodlarga yetkazish uchun ijtimoiy tarmoqlardan maksimal foydalanishmoqda. Maqolada keltirilgan tahlillarga ko‘ra, milliy qadriyatlarga oid kontent his-tuyg‘ular va shaxsiy hikoyalar orqali keng omma e’tiborini qozonmoqda. Masalan, onaga bo‘lgan muhabbat va sog‘inchni ifodalagan postlar auditoriyada kuchli taassurot qoldirgan. Milliy liboslar, urf-odatlar, ona tili va qadriyatlarga bog‘liq hissiyotga kuchli ta’sir etuvchi materiallar keng auditoriyada hamdardlik uyg‘otishi bilan birga, milliylik ruhini kuchaytiradi. Xorijda istiqomat qilayotgan o‘zbeklarning ona tilini yodda saqlashi muhim vazifa hisoblanadi. Tahlillar natijalari asosida aytishimiz mumkinki, kontent yaratish jarayonida maqsadli auditoriya va ularning ehtiyojlarini tahlil qilish, har bir mavzudagi kontentning asosiy mezon va maqsadlarini belgilash, kontent vizual jihatdan jozibador va professional bo‘lishi muhim hisoblanadi. Milliy qadriyatlarni ijtimoiy tarmoqlarda targ‘ib qilish nafaqat o‘z madaniyatimizni asrash, balki uning xalqaro darajada tan olinishiga hissa qo‘shadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Узбекский мигрант приносит своей стране больше пользы, чем экспорт золота. //https://m.kun.uz/ru/news/2024/12/19/uzbekskiy-migrant-prinosit-svoyey-strane-bolshe-polzy-chem-eksport-zolota.

(2). Усмонхўжаев А. Дорисиз қалб давоси. Абдукарим Усмонхўжаев [масъул муҳаррир Азиз Қаюмов]. Тошкент, “Янги аср авлоди”, 2004.

(3). Козловская М.Л. Врач и больной. Слово как лечебный фактор. БМИК, 2014, № 5, URL: https://cyberleninka.ru/article/n/vrach-i-bolnoy-slovo-kak-lechebnyy-faktor.

(4). Шилина М.Г. Медиатекст в интернете: теоретико-методологические подходы к исследованию [электронный ресурс]. Электронный архив Северо-Кавказского федерального университета, 2019, режим доступа: http://www.ncfu.ru/uploads/doc/shilina_konfmt.pdf

(5). Германия заключила соглашение с Узбекистаном в области миграции. // https://www.kommersant.ru/ doc/

(6). Behruz. Germaniya hayoti // https://www.instagram.com/germaniyahayoti/

(7). Ўзбекистон Республикаси Конституцияси, 14-боб, 80-модда. Тошкент, 2023, 40-бет.

(8). Абдуҳалимова З. Нега ўзбек ота-оналари боласини рус синфларига беради? https://kun.uz/kr/87727547.

(9). Устьян Н. Как развивается мозг ребенка: мифы и реальность. // https://kokoro.com.ua/ru/kak-razviva-etsya-mozg-rebenka-mify-i-realnost/

(10). Абдуҳалимова З. Нега ўзбек ота-оналари боласини рус синфларига беради?//https://kun.uz/kr/87727547.

(11). Рева Е. Проблемы этнокультуры и национально-ценностное ориентирование аудитории средствами массовой информации. Филологические науки в России и за рубежом, материалы междунар. заоч. науч. конф. (г. Санкт-Петербург, февраль 2012 г.). Под общ. ред. Г.Д.Ахметовой. СПб., Реноме, 2012, с. 195–197.

Qobilova Maxfuza Sherali qizi (Profi University o‘qituvchisi, NDU doktaranti; maxfuza.qobiova.98@gmail.com)

MEDIADISKURSNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Mediadiskurs ommaviy kommunikatsiyaning o‘ziga xos shakli bo‘lib, jamoatchilik fikri va ijtimoiy qadriyatlarni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. U bosma nashrlar, televideniya, radio va raqamli platformalar kabi turli mediaturlarini o‘z ichiga oladi, har biri o‘ziga xos lingvistik va tuzilmaviy xususiyatlarga ega. Ushbu maqolada mediadiskursning o‘ziga xos jihatlari ko‘rib chiqilib, uning ommaviy foydalanish imkoniyati, bilvosita muloqot, bir tomonlama ta’sir va kommunikator hamda qabul qiluvchi o‘rtasida rollarning almashinmasligi kabi xususiyatlari yoritiladi. Shuningdek, mediadiskursning ijtimoiy, siyosiy va madaniy jarayonlarga ta’siri tahlil qilinib, uning mafkuralarni shakllantirish, jamoatchilik fikrini yo‘naltirish va til qo‘llanilishiga ta’siri alohida ta’kidlanadi. Tadqiqotda, shuningdek, mediamatnlarida qo‘llaniladigan stilistik va ritorik uslublar, jumladan, sensatsionalizm, kadrlashtirish (framing) va ishontirish strategiyalari, auditoriyaning e’tiborini jalb qilish va axborotni talqin qilish jarayoniga ta’siri ko‘rib chiqiladi. Mediadiskursni anglash mediamazmunini tanqidiy tahlil qilish va uning zamonaviy jamiyatdagi kengroq ta’sirini tushunish uchun muhim ahamiyat kasb etadi.*

Kalit so‘zlar*: mediadiskurs, ommaviy kommunikatsiya, lingvistik xususiyatlar, jamoatchilik fikri, kadrlashtirish, media ta’siri.*

ОСОБЕННОСТИ МЕДИАДИСКУРСА

Аннотация. *Медийный дискурс представляет собой особую форму коммуникации, играющую ключевую роль в формировании общественного восприятия и социальных ценностей. Он охватывает различные виды медиа, включая печатные издания, телевидение, радио и цифровые платформы, каждая из которых обладает уникальными лингвистическими и структурными особенностями. В данной статье рассматриваются особенности медийного дискурса, включая такие его характеристики, как массовая доступность, опосредованная коммуникация, однонаправленное влияние и невозможность обмена ролями между коммуникатором и реципиентом. Кроме того, анализируется влияние медийного дискурса на социальные, политические и культурные процессы, подчеркивается его роль в формировании идеологий, общественного мнения и языковых норм. В исследовании также рассматриваются стилистические и риторические приемы, используемые в медийных текстах, такие как сенсационность, фрейминг и стратегии убеждения, способствующие вовлечению аудитории и интерпретации информации. Понимание медийного дискурса имеет*

важное значение для критического анализа медиаконтента и осознания его более широких последствий в современном обществе.

Ключевые слова: *медийный дискурс, массовая коммуникация, лингвистические особенности, общественное мнение, фрейминг, влияние медиа.*

THE DISTINCTIVE FEATURES OF MEDIA DISCOURSE

Annotation. *Mediadiscourse is a distinct form of communication that plays a crucial role in shaping public perception and societal values. It encompasses various types of media, including print, television, radio, and digital platforms, each with unique linguistic and structural features. This article explores the peculiarities of media discourse, highlighting its characteristics such as mass accessibility, indirect communication, one-way influence, and the inability of role exchange between communicator and recipient. Additionally, it examines the impact of media discourse on social, political, and cultural processes, emphasizing its power in constructing ideologies, framing public opinion, and influencing language use. The study also addresses the stylistic and rhetorical techniques employed in media texts, such as sensationalism, framing, and persuasive strategies, which contribute to audience engagement and interpretation. Understanding media discourse is essential for critically analyzing media content and recognizing its broader implications in contemporary society.*

Keywords*: mediadiscourse, mass communication, linguistic features, public opinion, framing, media influence.*

Kirish. Bugungi kunda odamlar dunyo haqidagi ma’lumotlarning asosiy qismini gazetalar, jurnallar, teleko‘rsatuvlar, internet va boshqa ommaviy axborot vositalari orqali oladilar. Ushbu vositalar insonlarning haqiqatni idrok etish shakllari, jamoatchilik fikri va ijtimoiy munosabatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Media nafaqat axborotni yetkazib berish, balki uni qanday talqin qilish va qanday anglash kerakligini ham belgilash orqali jamiyatning dunyoqarashiga yo‘nalish beradi. Mediaga xos bo‘lgan bir qator muhim jihatlar mavjud. Ular quyidagilardan iborat:

1. Keng auditoriyaga ega bo‘lishi. Ommaviy axborot vositalari millionlab odamlar tomonidan iste’-mol qilinadi. Ular chegarasiz auditoriya uchun mo‘ljallangan bo‘lib, har qanday ijtimoiy qatlam, yosh guruh va madaniy muhit vakillariga ta’sir o‘tkazishi mumkin. Bu xususiyat medianing kuchli ta’sir doirasiga ega ekanligini ko‘rsatadi.

2. Bilvosita muloqot. An’anaviy muloqot shakllaridan farqli o‘laroq, media orqali axborot bevosita emas, balki joy va vaqt bo‘yicha ajralgan holda yetkaziladi. Masalan, televizion yangiliklar yoki gazeta maqolalari avval tayyorlanadi, so‘ng auditoriyaga taqdim etiladi. Shu sababli axborot iste’molchilari va uni yetkazuvchilar o‘rtasida real vaqt rejimida aloqa mavjud emas.

3. Ta’sir yo‘nalishining bir tomonlama bo‘lishi. Ommaviy axborot vositalarida axborot oqimi, odatda, kommunikatordan (axborotni taqdim etuvchidan) iste’molchiga tomon harakat qiladi. Auditoriya o‘z fikr-mulohazalarini bevosita media orqali bildira olmaydi, balki u tayyorlangan kontentni qabul qilishga yoki uni rad etishga majbur bo‘ladi. Ijtimoiy tarmoqlarning rivojlanishi ushbu jarayonda ba’zi o‘zgarishlar kiritgan bo‘lsa-da, an’anaviy ommaviy axborot vositalari hanuz bir tomonlama ta’sir mexanizmini saqlab qolmoqda.

4. Rol almashishning imkonsizligi. An’anaviy mediatizimida axborotni yetkazuvchi va uni iste’mol qiluvchi o‘rtasida rollar o‘zgarishi deyarli mumkin emas. Masalan, jurnalist yoki teleboshlovchi o‘z axborotini taqdim etadi, biroq tomoshabin yoki o‘quvchi shu zahotiyoq unga javob bera olmaydi. Natijada mediajarayonlarida faol va passiv ishtirokchilar o‘rtasidagi farq saqlanib qoladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. Anne O‘Keeffe mediadiskursni ommaviy axborot vositalari orqali uzatiladigan yozma yoki og‘zaki nutq deb tushuntiradi [6]. Professor Dobrosklonskaya mediadiskursni ommaviy kommunikatsiya sohasida til faoliyatining jarayonlari va mahsulotlari majmuyi sifatida ko‘rib chiqadi, bu jarayonlar va mahsulotlar o‘zaro murakkab va turli shakllarda o‘zaro ta’sir qiladi.[2] Mediadiskurs ommaviy axborot vositalarida shakllanib, keng auditoriyada axborot almashunuvi uchun xizmat qiladi va yangiliklar matnlari, intervyular, teleko‘rsatuvlar, reklama va internet postlari kabi formatlarda namoyon bo‘ladi. Mediamatnlari turli janrlar, uslublar va kommunikatsiya vositalari bir biri bilan bog‘liq bo‘ladi. Masalan, siyosiy nutq gazetalarda yoritilishi ijtimoiy tarmoqlarda muhokama qilinishi yoki teleko‘rsatuvda sharhlanishi mumkin. Bu esa mediadiskusning ko‘p qirrali va dinamik ekanligini ko‘rsatadi. Yana bir tadqiqotchi olim Faircloughning fikricha, mediadiskursni eshitish yoki yozma shaklda uzatiladigan platformalar orqali sodir bo‘ladigan muloqot bo‘lib, u bevosita hozir bo‘lmagan o‘quvchi, tinglovchi yoki tomoshabinga yo‘naltirilgan. Ya’ni, mediadiskurs – bu ommaviy, sun’iy yaratilgan yoki yozib olingan muloqot shakli hisoblanadi [5]. Asosan, televideniya va gazetalar uchun tayyorlanadigan axborotlar audito-

riya uchun doim oldindan yozib olinadi va bu ommaviy axborot vositalarining asosiy tamoyilidan biri hisoblanadi. Mediadiskursi zamonaviy axborot maydonining muhim qismi bo‘lib, uning o‘ziga xos xususiyatlari jamiyatga ta’sir qilish usullari bilan belgilanadi. Mediadiskursning lingvistik, semiotik, pragmatik va sotsiologik jihatlari matn, obraz va kontekst orqali qanday ma’no hosil qilinishini tushunishga yordam beradi. Turli metodologik yondashuvlar – diskurs tahlili, semiotik tahlil, kontent tahlili va sotsiologik tadqiqotlar – media tarkibining tuzilishi va ijtimoiy ta’sirini chuqur o‘rganish imkonini beradi.

Natijalar va muhokamalar. XX asr o‘rtalarida matn va diskurs nazariyalari tilning kommunikativ xarakteri bilan birgalikda o‘rganilgan bo‘lib, so‘nggi tadqiqotlar uni lingvistk va ekstralingvistik tamoyillar asosida tushuntirib kelmoqda. An’anaviy ravishda diskurs uchta keng guruhlarga bo‘linadi: 1) badiiy; 2) institutsional (media, siyosiy va boshqalar); 3) akademik yoki ilmiy.

Diskurs tushunchasi bir necha xil ma’nolarda tushunilishi mumkin. Bir jihatdan, u shaxslar va guruhlarning o‘zaro muloqot qilish uslubini anglatadi. Biroq chuqurroq ma’noda u insonlarning dunyoni qanday tushunishi va talqin qilishi bilan bog‘liq fikrlar va e’tiqodlar tizimini ifodalashi mumkin. Media orqali shakllangan diskursning birinchi ma’nosi ommaviy axborot vositalari tomonidan foydalaniladigan turli platformalarni (gazetalar, jurnallar, televizor, radio va internet) o‘z ichiga oladi. Agar diskurs media chiqishlarini boshqaruvchi e’tiqodlar sifatida tushunilsa, u holda obyektivlik yoki mafkuraviy tarafkashlik kabi tamoyillar eng yaxshi tavsiflovchi bo‘lishi mumkin.

”Mediadiskurs” atamasi tilshunoslikda ikki xil turda ta’riflanadi. Mediadiskurs axborot sohasida muayyan nutqning ifodalanish uslubidir. Shu bois ham mediadiskurs boshqa diskurs turlaridan (siyosiy, diniy, ilmiy va boshqalar) farqlanadi. Ikkinchi yondashuv esa mediadiskursni ommaviy kommunikatsiyada ishlatiladigan hamda media tomonidan yaratilgan diskurs sifatida ifodalaydi [1]. Zamonaviy media turli formatlarda, jumladan, bosma media (kitoblar, jurnallar, gazetalar), televizor, filmlar, video o‘yinlar, musiqa, mobil telefonlar, turli dasturiy ta’minot turlari va internetda namoyon bo‘ladi. Har bir media turi mazmun va ushbu mazmunni yetkazib beradigan qurilma yoki vositani o‘z ichiga oladi. M.R.Jeltuxina mediadiskursning o‘ziga xos xususiyatlarini quydagicha turlarga ajratadi:

1. Guruh bilan bog‘liqlilik – muallif o‘z guruhi mulohazalarini bo‘lishadi.
2. Ommaviylik – axborotning keng ommaga yo‘naltirilganligi.
3. Nizo yo‘nalishi – mojarolar yaratish va ularni muhokama qilish.
4. Sahnalashtirish va ommaviy yo‘nalishlar, bir vaqtning o‘zida, bir necha guruhlarga ta’sir ko‘rsatish [3].

Ma’lumki, mediadiskursdagi matn yoki og‘zaki nutq, asosan, ma’lum bir guruhga xos bo‘ladi va aynan o‘sha guruhning dunyoqarashi hamda qadriyatlarini inobatga olgan holatda shakllantiriladi. Masalan: siyosatchilarning nutqi yoki partiya vakillarining nutqi o‘z partiyasi a’zolari qarashlari va fikrlaridan kelib chiqqan holatda tayyorlanadi. Bundan tashqari, mediamatnlari, asosan, ko‘proq auditoriyani qamrab olishga harakat qiladi. Bunda nutq ta’sirchanligini oshirish va omma e’tiborini tortuvchi nutq turlariga katta ahamiyat beriladi. Televideniya orqali efirga uzatiladigan axborotlar aynan shu maqsadda ishlanadi. Keng omma e’tiborini tortishning asosiy vositalaridan biri nizoviy voqealarni muhokama qilishdir. Bunda tok-shoular, siyosiy debatlar orqali e’tiborni tortish va mavzuni keng muhokama qilishga erishiladi. Umumiy ma’noda bir necha auditoriyaga ta’sir ko‘rsatish ham mediadiskursning o‘ziga xos jihatlaridan hisoblanib, bunga misol sifatida katta kompaniyalarning mahsulot taqdimotlarini keltirish mumkin. Chunki bu kabi nutqlar matbuot, iste’molchi va investor e’tiborini jalb qilishi mumkin.

Bell ta’kidlaganidek, mediata’lim va tadqiqot olish uchun boy ma’limot manbayi hisoblanib, madaniyat, siyosat, ijtimoiy hayotni aks ettiradi va uni shakllantiradi. Media tilini o‘rganish tilshunoslik, sotsiolingvistika, diskurs tahlili, semiotika, kommunikatsiya tadqiqotlari, sotsiologiya va ijtimoiy psixologiya kabi ko‘plab fanlar doirasida dolzarb hisoblanadi [4].

Ingliz tilshunosi Bell media tilini o‘rganishning bir necha sabablarini taklif qilgan [4]:

▪Tahlil qilish uchun qulay manba – ommaviy axborot vositalari keng miqdorda yozma va og‘zaki materiallarni taqdim etadi. Tilshunoslar va tadqiqotchilar ushbu materiallardan leksik, grammatik, pragmatik va stilistik jihatlarni o‘rganishda foydalanishlari mumkin. Mediamatnlarining doimiy mavjudligi, ularning qayta ko‘rib chiqilishi va tahlil qilinishi ilmiy izlanishlar uchun muhim manba hisoblanadi.

▪Media tilidan foydalanish usullari – ommaviy axborot vositalarida so‘z tanlovi, sintaktik tuzilma, metaforalar, ritorik usullar va kommunikativ strategiyalar qanday qo‘llanilishi katta ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotchilar turli mediajanrlarida (masalan, yangiliklar, reklamalar, intervyular, tahliliy maqolalar) til qanday ishlatilishini o‘rganib, xalqaro va milliy media tilining o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashlari mumkin.

▪Media jamiyat tiliga ta’siri – media tilga va uning rivojlanishiga kuchli ta’sir ko‘rsatadi. Televideniya, radio, bosma va raqamli nashrlar orqali tarqatiladigan til namunalarining ko‘pchiligi jamiyat tomonidan qabul qilinib, ommaviy til madaniyatiga singib boradi. Media, shuningdek, yangi so‘z va iboralarni keng ommaga yetkazib, ularning tez tarqalishiga hissa qo‘shadi.

▪Jamiyat va madaniyat ko‘zgusi sifatida – mediamatnlari jamiyatning ijtimoiy qadriyatlari, urf-odatlari va madaniy me’yorlarini aks ettiradi. Matbuot, televideniya va internetdagi kontent orqali turli ijtimoiy guruhlarning dunyoqarashi, stereotiplari va axloqiy tamoyillari shakllanadi va tarqaladi. Shu sababli media tili madaniyat va jamiyatning o‘zgarishlarini kuzatish va tushunish uchun muhim vosita bo‘lib xizmat qiladi.

▪Ommaviy axborot vositalarining jamoatchilik fikriga ta’siri – mediajamiyatdagi turli masalalar bo‘yicha ommaviy fikrni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi. Ular orqali ma’lumotning qanday yoritilishi, qanday muhokama qilinishi va qanday taqdim etilishi insonlarning qarashlari va munosabatlariga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Yangiliklarning mazmuni, til uslubi va vizual taqdimoti orqali jamoatchilikda muayyan ijtimoiy, siyosiy va madaniy hodisalarga nisbatan tasavvur hosil bo‘ladi.

▪Mediatilining mavjudligi va qulayligi – mediamateriallari katta hajmda mavjud bo‘lib, ularni yig‘ish, saqlash va tahlil qilish ancha oson. Masalan, gazeta va jurnal maqolalari, teleko‘rsatuv matnlari, internet xabarlari yoki radioeshittirish transkriptlari tilshunoslik tadqiqotlari uchun boy manba bo‘lib xizmat qiladi. Oddiy og‘zaki muloqotlarni yozib olish va tahlil qilish qiyinroq bo‘lsa, media tili katta hajmda va hujjatlashtirilgan holda mavjudligi bilan ajralib turadi.

▪Media va til haqida ma’lumot berishi – media tili faqat tilshunoslik nuqtayi nazaridan emas, balki ommaviy axborot vositalarining o‘ziga xos xususiyatlarini ham o‘rganish imkonini beradi. Masalan, yangiliklarning neytrallik darajasi, propaganda usullari, ommaviy kommunikatsiya strategiyalari va ma’lumotni yetkazish shakllari media sohasining qanday ishlashini tushunishga yordam beradi.

Xulosa. Mediadiskurs jamoatchilik fikrini shakllantirish, ijtimoiy haqiqatlarni o‘rnatish va raqamli asrda kommunikatsiyaga ta’sir ko‘rsatishda muhim rol o‘ynaydi. Uning o‘ziga xosligi multimodal tabiatida namoyon bo‘lib, til, vizual va ritorik elementlarning birikishi orqali ma’no yaratadi. Mediadiskursni o‘rganish turli fanlararo yondashuvni talab qiladi, jumladan, diskurs tahlili, semiotika, kontent tahlili va sotsiologik tadqiqotlar axborot qanday tuzilgani va qanday qabul qilinishini tushunishga yordam beradi. Raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va ijtimoiy tarmoqlarning ortib borayotgan roli bilan media diskursi yanada interaktiv, parchalanib boruvchi va global miqyosda bog‘langan holga kelmoqda. Ushbu dinamik xususiyat mediadiskursining jamiyatga ta’sirini chuqurroq anglash va tanqidiy media savodxonligini rivojlantirish uchun doimiy tadqiqot olib borish zarurligini ta’kidlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Montgomery, M., Kostomarov, V.G., &Dobrosklonskaya, T.G. Mediadiscourse as a basic notion of media-linguistics group, p. 27, 40.

(2). Dobrosklonskaya, T. (2018). Medialinguistics approach to analyzing language in the media. Язык, литература и культура как грани межкультурного общения.

(3). Zheltuhina, M.R., & Magomadova, T.D. (2016). Military metaphor as means of modern media knowledge communication. In Metaphor as means of knowledge Communication, p. 120–121.

(4). Bell, A. (1991). The Language of News Media. Oxford, Blackwell.

(5). Fairclough, N. (1995). Media Discourse. London, Edward Arnold.

(6). Anne O‘Keeffe, Media and discourse analysis, University of Limerick, p. 441.

Jabbarova Xabiba Kuvandikovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti katta o‘qituvchisi, PhD)

GENDER TENGLIKNING ETNIK MADANIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada gender tenglikning jinsga bog‘liq jihatlari va uning jamiyatdagi ahamiyati muhokama qilinadi. Gender tenglik jamiyatdagi barcha shaxslarning, ularning jinsiy mansubligidan qat’i nazar, teng huquq va imkoniyatlarga ega bo‘lishini ta’minlovchi asosiy tamoyil hisoblanadi. Gender tenglikning jinsga bog‘liqligi faqat inson huquqlari sohasida muhim bo‘lib qolmay, balki jamiyatning iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy rivojlanishini ham belgilab beradi.*

Kalit so‘zlar: *tenglik, gender tenglik, jins, ayol va erkak, siyosat, ma’naviyat, oilaviy munosabatlar, ijtimoiy stereotiplar, xotin-qizlar.*

Жаббарова Хабиба Кувандыковна (старший преподаватель Самаркандского государственного института иностранных языков, PhD)

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ГЕНДЕРНОГО РАВЕНСТВА

Аннотация. *В статье обсуждаются гендерно-зависимые аспекты гендерного равенства и его значение в обществе. Гендерное равенство-это фундаментальный принцип, который гарантирует, что все люди в обществе, независимо от их сексуальной принадлежности, имеют равные права и возможности. Гендерная зависимость гендерного равенства становится важной не только в области прав человека, но и определяет экономическое, социальное и политическое развитие общества.*

Ключевые слова: *равенство, гендерное равенство, пол, женщина и мужчина, политика, духовность, семейные отношения, социальные стереотипы, женщины.*

Jabbarova Habiba Kuvandikovna (Senior Lecturer at the Samarkand State Institute of Foreign Languages, PhD)

ETHNOCULTURAL FEATURES OF GENDER EQUALITY

Annotation. *The article discusses gender-dependent aspects of gender equality and its importance in society. Gender equality is a fundamental principle that ensures that all people in society, regardless of their sexual identity, have equal rights and opportunities. The gender dependence of gender equality is becoming important not only in the field of human rights, but also determines the economic, social and political development of society.*

Key words: *equality, gender equality, gender, woman and man, politics, spirituality, family relationships, social stereotypes, women.*

Kirish. Gender tenglik zamonaviy jamiyatning muhim tamoyillaridan biri bo‘lib, uning turli madaniy va etnik muhitlarda namoyon bo‘lishi o‘ziga xos jihatlarga ega. Har bir jamiyatning tarixi, qadriyatlari va ijtimoiy tuzilishi gender masalalarining shakllanishiga ta’sir ko‘rsatadi. Shu sababli gender tenglikni etnik va madaniy kontekstda o‘rganish, uning dolzarb masalalarini chuqurroq tushunish uchun zarurdir. Madaniy qadriyatlar gender rol va vazifalarini aniqlashda hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Masalan, patriarxal jamiyatlarda erkaklar oilaning asosiy yetakchisi sifatida qaraladi, ayollar esa, asosan, uy-ro‘zg‘or ishlari va bolalarni tarbiyalash bilan shug‘ullanishlari kutiladi. Bunday qarashlar ba‘zan ayollarning ta’lim olish yoki iqtisodiy mustaqillikka erishish imkoniyatlarini cheklaydi. Shu bilan birga, ayrim madaniyatlarda ayollar jamiyatning muhim qarorlarini qabul qilishda faol ishtirok etib, tenglikni ta’minlashga hissa qo‘shgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Turkiyalik olimlar Y.Ishik va K.Koch tomonidan XIX asr oxiri va XX asr boshlarida turkistonlik xotin-qizlarning ijtimoiy hayotini falsafiy jihatdan tahlil etilgan [1]. G‘arb feminizmi va Sharq feminizmi bilan bog‘liq ayrim muammolar o‘rganilgan. Ammo ularda mentalitet, etnomadaniy an’anaviy stereotiplarning xotin-qizlarga ta’siri yetarlicha hisobga olinmagan.

O‘zbekistonda xotin-qizlarning ijtimoiy va jismoniy faolligi ilmiy-falsafiy nuqtayi nazardan, juda kam o‘rganilgan. Ularning ayrim jihatlari ijtimoy-gumanitar izlanishlarda V.Alimasov tomonidan ilmiy izlanishlar olib borgan [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada tarixiylik, mantiqiylik, analiz va sintez, qiyosiy tahlil, sotsiologik so‘rov singari usullardan foydalanilgan.

Tahlil va natijalar. Etnik va madaniy xususiyatlar gender tenglikni ta’minlashdagi ta’lim roliga katta ta’sir ko‘rsatadi. Ayrim jamiyatlarda qizlarning ta’lim olishiga to‘siqlar qo‘yiladi, bu esa ularning kelgusidagi imkoniyatlarini cheklaydi. Shu bilan birga, ba‘zi madaniy an‘analar ta’limni erkak va ayollar uchun birdek muhim deb biladi. Ta’lim orqali ayollarning ijtimoiy mavqeyi va iqtisodiy mustaqilligi oshadi, bu esa gender tenglikka ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Patriarxal jamiyatlarlda erkaklar ustun mavqega ega bo‘lib, ayollarning ijtimoiy mavqeyi pastroq hisoblanadi. Bunday muhitda gender tenglikni ta’minlashga oid islohotlar ijtimoiy qarshiliklarga duch kelishi mumkin. Etnik guruhlar o‘rtasida gender tenglik masalalari turlicha talqin qilinadi. Masalan, ayrim etnik guruhlarda ayollar yetakchi rol o‘ynaydi. Matriarxal jamiyatlarda ayollar nafaqat oilaviy, balki siyosiy va iqtisodiy masalalarda ham muhim o‘rin tutadi. Misol tariqasida Janubi-Sharqiy Osiyodagi minangkabau xalqi matriarxal tuzilmani saqlab qolgan xalq sifatida ajralib turadi.

Madaniy meros va huquqiy tenglik degan tushunchalar o‘zaro bog‘liq bo‘lmasa-da, ijtimoiy hayotda muhim o‘rin tutadi. Madaniy meros bu o‘tgan avlodlardan qolgan va kelajak avlodlarga o‘tkazilishi lozim bo‘lgan madaniy qadriyatlar, an’analar, san’at asarlari, arxitektura yodgorliklari, urf-odatlar va bilimlar majmuidir. Madaniy merosni saqlash har bir xalqning o‘z milliy o‘zligini saqlab qolish va kelajak avlodga o‘ziga xos madaniy boyliklarni yetkazish uchun muhimdir.

Ko‘plab mamlakatlarda gender tenglikni huquqiy jihatdan ta’minlashga qaratilgan qonunlar mavjud. Biroq bu qonunlarning ijrosi, ko‘pincha, madaniy merosga asoslangan qarashlar bilan murakkablashadi. Masalan, ayrim hududlarda ayollarning mulk huquqi yoki siyosiy ishtiroki qonuniy jihatdan kafolatlangan bo‘lsa-da, amalda ular ushbu huquqlardan foydalana olmaydilar. Etnik madaniyatlarda gender tenglikni ta’minlash yo‘llari haqida gapirilganda, turli xalqlar, millatlar va etnik guruhlar orasida ayollar va erkaklar o‘rtasidagi huquq, imkoniyat va majburiyatlarda tenglikni ta’minlashga qaratilgan chora-tadbirlar tushuniladi. Bu masala madaniy qadriyatlar, an’analar va urf-odatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lgani uchun uni yechishda o‘ziga xos yondashuvlar talab etiladi.

“Etnik madaniyat etnosga xos madaniy xususiyatlar majmuyidan tashkil topgan. Etnik madaniyatlarda gender tenglikni ta’minlashda eng samarali yo‘llardan biri ta’limni rivojlantirishdir. Bu orqali ayollarga va erkaklarga teng imkoniyatlar yaratiladi. An’anaviy stereotiplarga qarshi targ‘ibot o‘tkazish (masalan, “qizlar faqat maishiy yumush bilan shug‘ullanishi kerak” degan qarashlarni o‘zgartirish). Ayol va erkak turli millat vakillari bo‘lsa-da, umuminsoniy qadriyatlarga rioya etadilar, bu gender notenglikning salbiy hodisaligini tez fosh qiladi [2]. Ayollar va erkaklar huquqlarini qonuniy himoya qilish, ya’ni, mahalliy qonunchilik va xalqaro me’yorlarga muvofiq gender tenglikni ta’minlovchi huquqiy bazani yaratish lozim.

Har bir etnik guruhning an’analarida gender tenglikka qarshi bo‘lgan jihatlarni o‘rganish va ularni ijobiy yo‘nalishda qayta talqin qilish hamda ayollar rolini qadrlovchi urf-odatlar va qadriyatlarni rivojlantirish kerak. Shuningdek, ayollarning iqtisodiy mustaqilligini ta’minlash, ularni mehnat bozorida faol ishtirok etishini qo‘llab-quvvatlash, hunarmandchilik va tadbirkorlik sohalarida ayollarga imkoniyatlar yaratish (masalan, etnik mahsulotlarni ishlab chiqarish va sotishda yordam berish) lozim.

Qishloq oqsoqollari, diniy liderlar yoki mahalliy yetakchilarning gender tenglikni qo‘llab-quvvatlashda faol ishtirokini ta’minlash, ularning ta’siri orqali mahalliy aholi orasida bu masalaning ahamiyatini tushuntirish, jamoatchilikning rolini oshirish kabi ishlar amalga oshirilsa ijobiy natijalarga erishish mumkin.

Xulosa va takliflar. Etnik madaniyatning turli jihatlarini ko‘rsatgan holda, gender tenglikni qo‘llab-quvvatlovchi filmlar, ko‘rsatuvlar, kitoblar va san’at asarlarini yaratilsa, ayollarning jamiyatdagi muvaffaqiyatli rol modellarini namoyish etilsa, samarali natijalarga erishiladi. Albatta, gender tenglik masalasini ilgari surish uchun zamonaviy qadriyatlarni mahalliy an’analar bilan uyg‘unlashtirilsa, maqsad muvofiq bo‘lardi [5].

Etnik madaniyatlarda gender tenglik masalasini yechishda urf-odatlarni keskin o‘zgartirishga urinmaslik kerak, chunki bu qarshilik va norozilikka olib kelishi mumkin. Bu borada asta-sekinlik va madaniy qadriyatlarni hurmat qilgan holda ishlash muhimdir. Gender tenglikni rivojlantirishda quyidagi chora-tadbirlar muhim ahamiyatga ega. Gender masalalarida ma‘rifat yetishmovchiligi muammolarni kuchaytiradi. Har bir madaniyatda gender tenglikni tushuntiruvchi dasturlarni amalga oshirish zarur. Etnik guruhlar ichida ayollarni iqtisodiy va ijtimoiy jihatdan qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan dasturlarni joriy etish zarur [6].

Gender tenglikning etnik va madaniy xususiyatlari murakkab va ko‘p qirrali masaladir. Har bir madaniyat va etnik guruhda gender tenglikka erishish yo‘llari o‘ziga xos bo‘lishi mumkin. Muhimi, bu jarayon global qadriyatlarni hurmat qilish bilan birga, mahalliy madaniy me‘rosni inobatga olgan holda olib borilishi kerak. Shundagina jamiyatda haqiqiy tenglikka erishish mumkin bo‘ladi.

Foydanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Işik, Yasemin; Koç, Kübra. Yüz yil insanlari 20. Yüz yilin başlarinda (1880–1930). Turkistan sureli yayinlari ve kadin konusuna yaklaşimlari. The periodicals in Turkestan during the late 19th and early 20th centuries (1880-1930) and their approaches to the women issue. Karadeniz Arastirmalari: Journal of Black Sea Studies; Ankara Issue. 74 (Summer 2022), p. 493–514.

(2). Alimasov V. Gender falsafasi. T., 2008.

(3). (Boychenko L.D. BMT va xotin-qizlar huquqlari: tarix va hozirgi payt).

(4). Gendir munosabatlari nazariyasi va amaliyotiga kirish. T., 2007.

(5). Jabbarova X. Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning gender tenglikka ta’siri. Innovation: The journal of Social Sciences and Researches. 2024, т. 2, №. 2, с. 73–75.

(6). Djabbarova H. Use of feminism in modern philosophy. Thematics Journal of Social Sciences. 2023, t. 9, №.1.

(7). Jabbarova H. Philosophical concepts of masculinity and femininity in ancient philosophy./International Journal of Engineering Mathematics (Online). 2024, t. 6, №.1.

Uzoqova Sabohat Fazliddin qizi (mustaqil izlanuvchi, O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti, Toshkent, O‘zbekiston)

YANGI O‘ZBEKISTON ATROFIDA KECHAYOTGAN JARAYONLARNING TURKIYA OMMAVIY AXBOROT VOSITALARIDA YORITILISHI TAHLILI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xalqaro maydonda mamlakat imijini tanitish masalasining dolzarblashib borayotganligi, bunda Turkiya OAVlari o‘z auditoriyasi uchun Yangi O‘zbekiston haqida qanday axborotlar tarqatayotganligini tahlil etishning ahamiyati haqida so‘z boradi. O‘zbekiston haqida Turkiya ommaviy axborot vositalarida yoritilishini tahlil qilish Yangi O‘zbekiston atrofida rivojlanayotgan fikrlarni ham aks ettiruvchi, ham shakllantiradigan ko‘p qirrali imijni ochib beradi.*

Kalit so‘zlar: *mamlakat imiji, Yangi O‘zbekiston, Turkiya, ommaviy axborot vositalari, xorijiy auditoriya, Önce Vatan, Haber7.com, TRT AVAZ, trtvotworld.com.*

Узокова Сабохат Фазлиддиновна (независимый исследователь, Узбекский государственный университет мировых языков, Ташкент, Узбекистан)

АНАЛИЗ ОСВЕЩЕНИЯ ПРОЦЕССОВ, ПРОИСХОДЯЩИХ ВОКРУГ НОВОГО УЗБЕКИСТАНА, В ТУРЕЦКИХ СМИ

Аннотация. *В данной статье говорится о возрастающей важности вопроса продвижения имиджа страны на международной арене, а также о важности анализа того, какую информацию о новом Узбекистане распространяют турецкие СМИ для своей аудитории. Анализ освещения Узбекистана в турецких средствах массовой информации раскрывает многогранный образ, который одновременно отражает и формирует развивающиеся мнения вокруг нового Узбекистана.*

Ключевые слова: *имидж страны, новый Узбекистан, Турция, СМИ, зарубежная аудитория, Önce Vatan, Haber7.com, TRT AVAZ, trtvotworld.com.*

Uzokova Sabohat Fazliddinovna (Independent Researcher, Uzbekistan State University of World Languages Tashkent, Uzbekistan)

ANALYSIS OF COVERAGE OF THE PROCESSES TAKING PLACE AROUND NEW UZBEKISTAN IN THE TURKISH MASS MEDIA

Annotation. *This article talks about the increasing importance of the issue of promoting the country's image in the international arena, and the importance of analyzing what kind of information about New Uzbekistan is disseminated by the Turkish mass media for its audience. Analyzing the coverage of Uzbekistan in the Turkish mass media reveals a multifaceted image that both reflects and shapes the developing opinions around New Uzbekistan.*

Keywords: *image of the country, New Uzbekistan, Turkey, mass media, foreign audience, Önce Vatan, Haber7.com, TRT AVAZ, trtvotworld.com.*

Kirish (Introduction). So‘nggi yillarda O‘zbekistonning yanada ochiq va ilg‘or davlatga aylanishiga, ayniqsa, Turkiya ommaviy axborot vositalarida katta e’tibor qaratilmoqda. “Yangi O‘zbekiston” deb atalgan imijning paydo bo‘lishi O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi tarixiy aloqalar, madaniy yaqinlik va umumiy tillar asosida shakllangan kengroq geosiyosiy ma’lumotlarni aks ettiradi. Ushbu maqola nafaqat O‘zbekistonda olib borilayotgan ichki islohotlar va modernizatsiya sa’y-harakatlarini yoritishga, balki bu o‘zgarishlarning mintaqaviy siyosat va xalqaro munosabatlar kontekstida qanday aks sado berayotganini tahlil qilishga xizmat qiladi.

O‘zbekistondagi voqealar haqida Turkiya ommaviy axborot vositalari tobora ko‘proq xabar berib borishi bilan jamoatchilik qiziqishini uyg‘otmoqda va rivojlanayotgan millatlarning o‘ziga xosligini chuqurroq tushunishga xizmat qilmoqda. Ushbu ma’lumotlar turkiy dunyoda hamkorlik va hamjihatlik atrofidagi muloqotga hissa qo‘shish bilan birga, Yangi O‘zbekiston haqidagi tasavvurlarni shakllantirgan axborotlar qanday yaratilgani va tarqatilishini chuqurroq o‘rganishni o‘z ichiga oladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Ommaviy axborot vositalarining mintaqa imijini shakllantirish jarayoniga ta’sirini o‘rganish muammosi fanlararo xususiyatga ega bo‘lib, turli fanlar doirasida ko‘rib chiqiladi: siyosatshunoslik, sotsiologiya, falsafa, ijtimoiy psixologiya, gumanitar geografiya, imijologiya va boshqalar. Faqat siyosatshunoslik bu hodisani butun xilma-xilligi bilan tizimli ravishda ko‘rib chiqishga imkon beradi. Shunga qaramay, mazkur ish doirasida ommaviy axborot vositalari orqali hudud imijini shakllantirish jarayoni haqida yaxlit tasavvurni shakllantirish uchun turli ijtimoiy-gumanitar fanlarning ilmiy an’analariga murojaat qilindi. I.Tatayeva, A. Brusovaya, I.Shchepina, V.Malkova, S.Anholt, K.Dinni kabi olimlar esa “hudud brendi” atamasi mohiyatini tadqiq etganlar. Imij masalasida

o‘zbek taqdiqotchilari ham ko‘plab izlanishlar olib borgan. Aynan xorijiy ommaviy axborot vositalari mamlakat imijiga ta’sir ko‘rsatishi birinchilardan bo‘lib Beruniy Alimovning izlanishlarida aks ettirilgan.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqotni o‘tkazish davomida tahlil, kontent tahlil, qiyosiy tahlil, umumlashtirish kabi ilmiy usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Yangi O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan siyosiy va iqtisodiy islohotlar tasviri Turkiya ommaviy axborot vositalari tomonidan optimizm va skeptitsizmning murakkab o‘zaro ta’sirini aks ettiradi. Bir qator nashrlar Prezident Shavkat Mirziyoyev ma’muriyatida o‘zgarishlarni amalga oshirish imkoniyatlarini ta’kidlagan bo‘lsa-da, bu islohotlarning sur’ati va chuqurligidan xavotir bildirganlar ham bo‘ldi. Bu ikki tomonlama munosabatlar kengroq global munozaralarga, xususan, xalqaro investitsiya huquqiga oid munozaralarga sabab bo‘ladi, chunki davlatlar tobora o‘z iqtisodiy siyosatlari ustidan nazoratni qaytarib olishga intilmoqda [1].

Demak, turk ommaviy axborot vositalaridagi axborotlar nafaqat o‘z auditoriyasini O‘zbekistonning rivojlanayotgan siyosiy manzarasi haqida xabardor qiladi, balki boshqaruv, kuch dinamikasi va iqtisodiy barqarorlikka intilish kabi umumiy mavzularni ham qamrab oladi.

O‘zbekistonni jahon maydonida mustaqil davlat sifatida birinchi bo‘lib tan olgan davlat Turkiyadir. O‘zbekiston bilan Turkiya o‘rtasida 90-yillarning boshlarida abadiy do‘stlik bitimi imzolangan. O‘zbekiston mustaqillikka erishganidan so‘ng o‘ziga tarixan, ma’nan va etnik yaqin bo‘lgan Turkiya bilan do‘stlik aloqalarini yo‘lga qo‘ydi. Hatto, mustaqillikning dastlabki yillarida O‘zbekistonda “turk modeli” asosida islohotlar olib borildi.

Biroq vaqt o‘tishi bilan ikki qardosh davlat o‘rtasidagi aloqalar uzildi. Ayrim siyosiy kelishmovchiliklar ortidan O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasidagi do‘stlik aloqalariga darz ketdi. 2011-yilda Turkiya parlamenti O‘zbekistonni parlamentlararo do‘stlik guruhi tuzilmaydigan davlatlar sirasiga kiritgan edi [3].

Oradagi noqaniqlik tufayli O‘zbekistonda Turkiya imiji, Turkiya davlatida O‘zbekistonning imijiga putur yetgan edi. OAVlar esa vaziyatga xolis va aniq yondashuvlarni namoyish etmaganligi sabab, bu haqdagi asosiy informatsiyalar mish-mishlarga ko‘chgandi. O‘z vaqtida ikki davlat siyosatidagi salbiy munosabatlar tufayli O‘zbekiston haqida Turkiya ommaviy axborot vositalarida deyarli xabarlar berilmas, mamlakatda kechayotgan jarayonlar turklar auditoriyasiga to‘liq yetib bormas edi. Bugungi kunga kelib vaziyat yaxshi tomonga o‘zgardi va bu sabab ommaviy axborot vositalarida O‘zbekiston mavzusining yoritilishiga qanchalik ta’sir etganligi mazkur maqolada atroflicha tahlil qilinadi. Bunda Turkiyaning eng nomdor va ta’sir doirasi keng axborot agentliklari, gazeta va internet nashrlarida chop etilgan materiallar o‘rganib chiqildi.

2020-yilga kelib O‘zbekiston va Turkiya munosabatlari mustahkamlashib bordi, shu yili Istanbuldagi Qodir Xas universiteti jamoatchilikning Turkiya tashqi siyosati haqidagi tasavvurlariga doir o‘tkazilgan so‘rov natijalarini e’lon qildi. Qodir Xas universiteti tadqiqotchilari o‘tkazgan so‘rovnomadan o‘rin olgan “Turkiyaning do‘stlari” ro‘yxatida uchinchi o‘rinda O‘zbekiston turibdi. Qizig‘i, O‘zbekiston mazkur ro‘yxatning yuqori qatorida turganiga qaramay, so‘rov qatnashchilarining atigi qariyb 35 foizi bu mamlakatni Turkiyaga do‘st, 42 foizdan ortig‘i esa do‘st emas deb hisoblashini aytgan.

Karabuk universitetida xalqaro munosabatlar bo‘yicha ilmiy tadqiqot olib borayotgan Fazliddin Madiyev bu holatni O‘zbekiston va Turkiya aloqalari ancha yillar sovuq bo‘lib turgani, oxirgi vaqtda yaxshilangan bo‘lsa-da, oddiy turkiyaliklar hali bundan bexabarligi bilan izohlaydi [4]. Bu shuni anglatadiki, oddiy turkiyalik O‘zbekistonda bo‘layotgan voqea-hodisalardan bexabarmi, bu mamlakat haqida xorijga axborot uzatish kanallarining yetarli faoliyat ko‘rsatmayotganligi natijasidir. Xabardorlik darajasini oshirish esa bevosita OAV kuchidan to‘g‘ri foydalanishga, xalqaro mediamakonda mamlakat haqidagi axborotlar oqimini ko‘paytirish masalasiga bog‘liq.

Keling, shu o‘rinda O‘zbekiston haqida Turkiya ommaviy axborot vositalarida qanday axborotlar berilayotganligini tahlil qilamiz. Ular, asosan, nima haqida yozmoqda?

2020-yilda O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyevning Oliy Majlis Qonunchilik palatasi va Senatining birinchi majlislaridagi ishtiroki va ulardagi nutqlari xorijiy davlatlar rasmiy, akademik va ishbilarmon doiralarida katta qiziqish uyg‘otdi, ommaviy axborot vositalarida keng yoritildi. Xususan, Turkiyaning yetakchi ommaviy axborot vositalari, jumladan, Anatoliya axborot agentligi va TRT teleradiokompaniyasi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining yangi saylangan Oliy Majlis Qonunchilik palatasining birinchi yig‘ilishidagi ishtiroki va nutqiga bag‘ishlangan tezkor xabarlarni tarqatdi.

Shavkat Mirziyoyevning xalq vakillariga murojaat qilib, “Sizlar tarixiy davrda tarixiy deputatlar bo‘lib saylandingiz. Bunga har kuni, har daqiqa munosib bo‘lishingiz, xalqchil qonunlar qabul qilib, aholi

farovonligi oshishiga munosib hissa qo‘shishingiz kerak”, degan so‘zlari xorijiy OAV diqqat markazida bo‘ldi.

Turkiyalik kuzatuvchilarning fikricha, davlat rahbarining bu boradagi jonkuyarligi tahsinga loyiq. Xabarlarda, shuningdek, Prezident tomonidan belgilab berilgan yo‘nalishlar O‘zbekiston uchun yangi ekani va “Yangi O‘zbekiston – yangi saylovlar” shiori ostida o‘tgan saylov natijalari mamlakatdagi siyosiy islohotlarga muhim turtki berishi ta’kidlab o‘tilgan. Parlament va hukumat oldiga qo‘yilgan aniq vazifalar davlat boshqaruv organlari zimmasiga yangi mas’uliyat yuklashi va ularni mamlakat ravnaqi uchun yanada faol va izchil ish uslublarini ishlab chiqishga undashi e’tirof etilgan [5].

2020-yilda nafaqat siyosiy o‘zgarishlar, balki O‘zbekistonning chet ellik sayyohlar uchun jozibadorlik darajasi jadal o‘sib borayotganligi Turkiyaning yetakchi ommaviy axborot vositalari e’tiborida bo‘ldi. Xususan, “Anadolu” yangiliklar agentligi mamlakatimizning xorijiy turistlarni jalb qilish ko‘rsatkichlari tobora ortib borayotgani haqida maqola chop etdi. Materialda qayd etilishicha, 2019-yil O‘zbekistonga kelgan xorijiy sayyohlar soni 26,2 foizga o‘sib, 6,7 million kishiga yetgan. Agentlik mamlakatimizga kelgan turistlar bo‘yicha Markaziy Osiyo davlatlari fuqarolari yetakchi o‘rinda ekanini ta’kidlagan. Keyingi o‘rinni MDH mamlakatlari vakillari egallagan. Nashrda qayd etilishicha, Turkiya O‘zbekistonga sayyohlar jo‘na-tish bo‘yicha uzoq xorij mamlakatlari orasida Xitoy, Janubiy Koreya va Hindistonni ortda qoldirib, birinchi o‘rinni egallab turibdi.

Shu o‘rinda ta’kidlash lozimki, Anadolu Turkiyadagi birinchi, yirik va keng auditoriyaga ega axborot agentligidir. 1920-yilda Prezident Kamol Otaturk tashabbusi bilan ochilgan agentlik Anqara shahrida joylashgan bo‘lib, uning butun dunyoda 36 ta muxbirlik punktlari faoliyat yuritmoqda. Agentlikning yangiliklari 11 tilda – turk, ingliz, fransuz, arab, rus, alban, bosniya, kurd, makedon hamda fors tillarida chop eti-ladi. Anadolu agentligi Fransiyaning eng yirik axborot agentligi – Agence France-Presse, dunyodagi eng katta fotobank – Getty Images kabi tashkilotlar bilan hamkorlik qiladi. Agentlik shiori – “Ishonchli, xolis va tezkor jurnalistika”.

Anadolu axborot agentligining Toshkentda ham filiali bor. Garchi u bir muddat faoliyat yuritmagan bo‘lsa-da, ayni vaqtda mavjud.

Taklif o‘rnida aytish kerakki, O‘zbekistonda amalga oshirilayotgan yangi bosqichdagi tarixiy islohotlarni yanada kengroq yoritish, Anadolu kabi xalqaro miqyosdagi ommaviy axborot vositalari o‘rtasidagi hamkorlikni kengaytirish mamlakat imijini tanitishda yaxshi samara beradi. Chunki, agentlikning turkiyalik va turkiyzabonlarning axboriy madaniyatini shakllanishiga qo‘shgan hissasi va ta’siri sezilarli darajada. Anadolu yangiliklar agentligining maqolalari Turkiyaning boshqa yetakchi mediatuzilmalari tomonidan ham chop etiladi.

Fikrimizcha, mamlakat haqidagi axborotlarni dunyo mediamakoniga olib chiqishda faqatgina xorijda faoliyat olib borayotgan o‘zbeklar yoki xorijga yo‘naltirilgan axborotlarning o‘zi yetarli emas, buning uchun xorijlik jurnalistlarga ham O‘zbekistonda erkin ijod qilishiga yo‘l ochib berilishi kerak. Shuningdek, O‘zbekistonning boy tarixi, madaniyati, sayyohlik salohiyati va zamonaviy rivojlanishiga oid maqola Turkiyaning ommabop “Önce Vatan” gazetasida ham “Yangi O‘zbekiston” sarlavhasi ostida chop etildi (02.07. 2021). Jurnalist Irfon Hattoto‘g‘li qalamiga mansub ushbu maqolada O‘zbekiston va Turkiya o‘rtasida do‘stlik va strategik aloqalar tobora rivojlanib borayotgani hamda yangi hamkorlik yo‘nalishlarining poydevoriga zamin yaratilayotgani qayd etilgan.

“Yangidan uyg‘onish davrini o‘z boshidan o‘tkazayotgan O‘zbekistonda boshlangan islohotlar o‘z mevasini bera boshladi. Yangilanishlar ko‘plab yangi hamkorlar va chet el sarmoyadorlarining investitsiya kiritishiga yo‘l ochmoqda hamda to‘g‘ridan to‘g‘ri investitsiyalarning mamlakatga kirishi bilan Yangi O‘zbekiston butun dunyoning e’tiborini o‘ziga tortmoqda”, deb yozgan “Önce Vatan” [6].

2023-yilning mart oyida Turkiyaning Haber7.com sayti sahifasida jurnalist Gungor Yavuzaslan qalamiga mansub “Dunyo tarixiy burilish pallasida” sarlavhali maqola e’lon qilindi. Ushbu maqola O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev o‘z nutqlaridan birida insoniyat ayni payt “tarixiy burilish pallasida” ekani, dunyo taraqqiyotning bir bosqichidan yangi bosqichiga o‘tayotgani, shuningdek, bu davr oldindan taxmin qilib bo‘lmaydigan darajada mavhum voqeliklarga boy bo‘lishi haqidagi fikri bayoni bilan boshlanadi.

Muallif yozishicha, davlatimiz rahbarining ayni fikri pandemiya oqibatida vujudga kelgan, ko‘lami kengayib borayotgan mintaqaviy va global nizolar bilan to‘lib-toshgan bugungi kun manzarasini yaqqol ifoda etmoqda. Materialda mamlakatimiz tashqi siyosati yangi bosqichga ko‘tarilgani mintaqaviy integratsiya, hamkor va qo‘shni davlatlar bilan ittifoqchilik munosabati o‘rnatilishida yorqin namoyon ekani qayd

etilgan. Shuningdek, mamlakatimizda chegara muammolari hal etilishi mavzusi, respublikamizning raqobat va hamkorlik modeliga oid muhim ma'lumotlar ham atroflicha qalamga olingan.

2023-yil mart oyida Turkiyaning Demiroren axborot agentligi tasarrufidagi www.dha.com.tr, www.ntv.com.tr va boshqa bir necha ommabop saytlar sahifalarida Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan AQSHning Nyu-York shahrida tashkil etilgan Xalqaro suv konferensiyasi tafsilotlariga bag'ishlangan "Ilgari dunyodagi to'rtinchi yirik ko'l bo'lgan Orol dengizini tiklash ishlari olib borilmoqda" sarlavhali maqola e'lon qilindi. Unda ushbu anjumanda nutq so'zlagan O'zbekiston vakili ilgari dunyodagi 4-yirik ko'l bo'lgan va suvlariga global isish kabi ekologik muammolar ta'sir ko'rsatgan Orol dengizi atrofida amalga oshirilayotgan bunyodkorlik ishlari haqidagi atroflicha ma'lumotlarni taqdim etgani qalamga olingan [7].

TRT AVAZ internet kanali saytida ham O'zbekiston haqida turli xil mazmundagi xabarlarni uchratish mumkin. E'tiborlisi, sayt O'zbekistonda bo'layotgan yangiliklarni birinchilardan bo'lib turkiy xalqlar auditoriyasiga yetkazadi. Misol uchun, "O'zbekistonda kecha bo'lib o'tgan umumxalq saylovlarini kuzatgan Turkiya Davlatlari Parlament Assambleyasi (TURKPA) Saylovni kuzatish missiyasi saylov milliy qonunchilik va xalqaro standartlarga muvofiq o'tganini ma'lum qildi" (28.10.2024) deb berilgan xabarda saylov jarayonlari va unga oid statistikalar tanishtiriladi [8].

"O'zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoyev TDT Davlat rahbarlari kengashining 11-sammitida nutq so'zladi" (6.11.2024.) sarlavhali maqolada Mirziyoyevning nutqidagi asosiy tushunchalar yetkazilgan [8;1-b.].

"O'zbekiston Afg'onistonga gumanitar yordam uchun "sog'liqni saqlash poyezdi" jo'natdi" (25.12. 2024) [8;2-b.] nomli xabarning berilishi esa O'zbekistonning insonparvarlik imijini yaxshilashga hissa qo'shadi.

Shuningdek, TRT AVAZ saytida berib borilayotgan quyidagidek qiziqarli va jozibador materiallar, shubhasiz, auditoriyani O'zbekistonga bo'lgan qiziqishini oshirishga xizmat qilmoqda:

•"O'zbekistonlik Navro'zova tomonidan tashkil etilgan qishloq kutubxonasi Toshkent shahrida 109 ta kutubxonaning ochilishiga olib keldi" (14.10.2024) [8;3-b.].

•"O'zbekiston tog'larida topilgan yashirin o'rta asr shaharlari. Vashington universiteti olimlari O'zbekistonning baland tog'larida Ipak yo'li tarixi uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan ikkita qadimiy shaharni topdilar" (7.11.2024) [8;4-b.].

•"O'zbekistonda qo'lyozmalarni qayta tiklash laboratoriyasi ochildi. Laboratoriyada turk rassomlari nodir asarlarni ta'mirlash va saqlash bo'yicha tajribalari bilan o'rtoqlashmoqda" (5.11.2024)[8;5-b.] nomli maqolalar shular jumlasidandir.

TRT AVAZ internet kanalida "Toshkent suhbatlari" dasturi bo'lib, unda mamlakat san'ati, madaniyati va boshqa mavzular yuzasidan mushohada yuritiladi. "Videodasturlar" ruknida O'zbekistonda bo'lib o'tgan Navro'z bayramini jonli tarzda efirga uzatishgani, Farg'ona vodiysi haqida ko'rsatuv tayyorkangani, o'lkaning tarixiy maskanlari haqida "O'zbekiston maxsus" ko'rsatuvlari tomoshabinlarga doimiy taqdim etib borilganligini ko'rish mumkin. "Fotogaleriya" ruknida Xiva, Samarqand, Buxoro, o'zbek palovi, naqshli va imzoli tandir nonlari va boshqa mavzulardagi fotolar mavjudligi auditoriyaning O'zbekistonga bo'lgan qiziqishni yanada oshirishga hissa qo'shib turibdi.

2008-yili o'z faoliyatini boshlagan www.trtvotworld.com veb-sayti 37 tildagi xizmati bilan dunyo miqyosida 5-o'rinda turadi. Dunyoning muhim yangiliklarini mutaxassislarning fikri va dalillar asosida berib boradigan sayt 41 tilda butun dunyoga axborot tarqatadi. Uning sahifalarida O'zbekiston mavzularining yoritilishida o'ziga xos pozitsiya mavjud. Tadqiqot davomida saytda berilgan ko'plab maqolalar yondashuv va uslub jihatidan tahlil qilindi va e'tiborlisi ko'pgina axborot, asosan, O'zbekiston va Turkiya hamkorligidagi aloqalarga bag'ishlanganligi ko'zga tashlandi. Ya'ni, yuqoridagi misollardek, Turkiyaning boshqa saytlari O'zbekiston haqidagi umumiy, asosiy va qiziqarli mavzularini yoritishga e'tibor qaratsa, www.trtvotworld.com O'zbekiston mavzusini, albatta, Turkiya bilan bog'liq holatda ko'rsatgan. Quyidagi sarlavhalarga e'tibor qaratamiz:

•"Turkiya va O'zbekiston elektron tijoratni rivojlantirmoqchi. Kecha O'zbekiston investitsiyalar, sanoat va savdo vaziri o'rinbosari Akram Aliyev Turkiya Savdo vaziri o'rinbosari Mustafo Tuzju bilan uchrashdi (2.10.2024.) [9].

•Turkiya yangi davrda O'zbekiston bilan bo'lgan munosabatini rivojlantirishni davom etadi. Prezident Erdo'g'an Mirziyoyevni O'zbekiston Prezidenti etib qayta saylanishi munosabati bilan tabrikladi (26.10.2021) [9;1-b.].

•"Samarqandda O'zbekiston va Turkiya madaniyat vakillari uchrashdi" (19.11.2024) [9;2-b.].

•"O'zbekiston – Turkiya biznes forumi bo'lib o'tdi (29.11.2024) [9;3-b.].

•“O‘zbekiston Turkiya bilan E-Permit tizimini ishga tushirdi (19.11.2024) [9;4-b.] kabi xabarlarda O‘zbekiston mavzusi Turkiya manfaati bilan yonma-yon tarzda ifodalangan.

Ta’kidlash joizki, Turkiyadagi O‘zbekiston elchixonasi tomonidan mamlakatimizdagi ziyorat turizmi imkoniyatlarini ushbu mamlakat jamoatchiligi orasida targ‘ib va tashviq qilish, xususan, xorijiy ommaviy axborot vositalari bilan hamkorlikni rivojlantirishga yo‘naltirilgan faoliyat izchillik bilan davom ettirilmoqda.

Mohi Ramazon kirib kelishi bilan Turkiyadagi ko‘plab telekanallar ushbu muborak kunlar mazmuniga xos dasturlar tayyorlab efirga uzatishga kirishadi. “TRT 1”ning Ramazon ko‘rsatuvlarida yana bir o‘ziga xos jihat bor: dasturlar davomida boshlovchi Serdar Tunjer (Serdar Tuncer) O‘zbekistonga tashrifi davomida turli ziyoratgohlardan tayyorlangan telelavha va reportajlarini turk tomoshabinlari e’tiboriga havola etdi [10].

Xususan, uning turkum reportajlaridan biri Minorayi Kalon haqida bo‘lib, ko‘rsatuv boshlovchi Serdar Tunjerning “Ilm, ishq, muhabbat go‘zallik shahri bo‘lmish Movarounnahr eng go‘zal shaharlaridan biri Buxorodan, Xojagon tasavvufiy tariqatining asoschisi Abduxoliq G‘ijduvoniy diyoridan salom yo‘llayman” degan lutfi bilan boshlanadi. Tasvirga olish nuqtasi Minorayi Kalon joylashgan, atrofi mushtasham madrasalar bilan o‘ralgan maydonning markazi etib tanlangani va aynan oqshom fonida chiroqlar bilan tovlanib turgan inshootlarning yuqoridan olingan suratlari telesujetni yanada boyitgan.

O‘zbekiston Turizm va madaniy meros vazirligi hamda Anqara shahrida joylashgan “Üçbey Turizm” firmasi hamkorligida ishlab chiqilgan Serdar Tunjerning O‘zbekistonga ijodiy safari, reportajlarning Serdar Tunjerning milliondan ortiq kuzatuvchiga ega bo‘lgan ijtimoiy tarmoqlardagi sahifasiga ham joylashtirilishi mamlakatimiz ziyorat turizmi imkoniyatlarini turk jamoatchiligiga yetkazishda katta rol o‘ynashi va yanada ko‘proq ziyoratchilarni mamlakatimizga jalb etishiga hissa qo‘shdi.

Turkiy davlatlar tashkilotining Turizm vazirlarining yig‘ilishida Qo‘qon shahri “Ilk turizm poytaxti” degan sharafli nom bilan ulug‘landi. Bundan tashqari, 2023-yilda Britaniyaning BBC, AQSHning CNN, Yevropaning “Euronews”, AQSHning yirik Netflix va “Amadeus” onlayn-striming platformalari, Xitoyning “Trip.com” onlayn-sayohat platformasi, Birlashgan Arab Amirliklarining “Holiday factory” sayyohlik kompaniyasi, “Visa Fasilitation Servises Global” kompaniyasi bilan mamlakat turizm salohiyatini targ‘ib qilishga kelishildi va sohaga tegishli materiallarning efirga uzatish ishlari yo‘lga qo‘yildi. Ushbu bajarilayotgan ishlarning natijasi o‘laroq, mamlakatning turistik imiji yil sayin yaxshilanayotganini ta’kidlash mumkin.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Xulosa o‘rnida aytish lozimki, O‘zbekiston–Turkiya munosabatlari evolutsiyasi har ikki xalqning ommaviy axborot vositalarining axborotlariga sezilarli ta’sir ko‘rsatdi, bu Markaziy Osiyoda hamkorlik dinamikasiga o‘tishni belgilab berdi. Tarixiy jihatdan ikki tomonlama munosabatlar mintaqaviy geosiyosat va mafkuraviy siljishlar ta'sirida o‘zgarib turdi. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoyev davrida yanada ochiqroq, islohotchi kun tartibini qabul qilar ekan, Turkiya mintaqadagi madaniy va iqtisodiy ishtirokini kuchaytirish imkoniyatidan unumli foydalanish yo‘lida harakat qilmoqda. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, turk ommaviy axborot vositalari, birinchi navbatda, O‘zbekistondagi ijtimoiy-iqtisodiy islohotlar va uning strategik sheriklik munosabatlariga e’tibor qaratib, xalqni mintaqaviy barqarorlik va iqtisodiy integratsiyaning hal qiluvchi o‘yinchisi sifatida ko‘rsatmoqda. Bu tasvir nafaqat O‘zbekiston nufuzini oshiradi, balki Turkiyani modernizatsiya va demokratik qadriyatlarni ilgari surishda asosiy ittifoqchi sifatidagi mavqega ega bo‘ladi.

Turkiya ommaviy axborot vositalaridagi optimistik materiallar O‘zbekistonni nafaqat sherik sifatida, balki umumiy turkiy o‘zlikni rivojlantirish va o‘zaro milliy manfaatlarni ilgari surish uchun muhim vosita sifatida qaraydigan fuqarolar bilan aks sado beradi. O‘zbekiston haqida Turkiya ommaviy axborot vositalarida yoritilishini tahlil qilish Yangi O‘zbekiston atrofida rivojlanayotgan fikrlarni ham aks ettiruvchi va ham shakllantiradigan ko‘p qirrali imijni ochib beradi.

Kelajakdagi yondashuvlar ta’sirchan bo‘lib qolishi uchun turk ommaviy axborot vositalari turli nuqtayi nazarlardan foydalanishda davom etishi, O‘zbekistonning siyosiy manzarasi murakkabligini tan oladigan muvozanatli imijni ta'minlash va ikki xalq o‘rtasidagi konstruktiv muloqotni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Sattorova, M. “Nazoratni qayta tasdiqlash va shartnoma tuzuvchi tomonlarning investitsiya shartnomasi arbitrajiga ichki qonunchilik javoblari: islohot, sustkashlik va qarshilik o‘rtasida”. Kembridge University Press (CUP), 2016.

(2). Hakimov O. O‘zbekiston–Turkiya: tarix va islohotlar mushtarakligi. “Yangi O‘zbeksiton gazetasi”, 63-son, (585), 2022-yil 30-mart.

(3). BBC, Shodiyor Saif. Turkiya O‘zbekistonni do‘st bo‘lmagan davlatlar sirasiga kiritdi. www.bbc.com/uzbek

(4). “Amerika ovozi”, Adham Muhammad. Turkiyaliklar uchun AQSH dushman, O‘zbekiston nodo‘st davlatmi? www.amerikaovozi.com

(5).https://uzbekembassy.com.my/uzb/news_press/xorijdagi_vatandoshlar/turkiya_ommaviy_axborot_vositalari_ozbekiston_parlamentidagi_ozgarishlar_haqida.html

(6). UzA, Komilova M. Turkiyaning ommabop «Önce Vatan» gazetasida «Yangi O‘zbekiston» sarlavhali maqola chop etildi. https://uza.uz/oz/posts

(7). https://kknews.uz/oz/137446.html

(8). www.trtavaz.com.tr/haber/

(9). www.trt.net.tr/uzbek

(10). https://dunyo.info/uz/

Isakov Zakirjon Soliyevich (Qo‘qon davlat Pedagogika instituti dotsenti, filologiya fanlari nomzodi)

YUKLAMALARNING GRAMMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Maqolada yordamchi so‘z turkumiga mansub bo‘lgan yuklama turkumining morfologik va sintaktik xususiyatlari yoritilgan, yuklamalarning darak gaplardan so‘roq gap hosil qilish vazifasi tahlil qilingan. Yuklamalarning affikslarning ikki turiga munosabati, yuklamalarning asosiy qismi lug‘aviy shakl yasovchi affikslarga mansub vazifalarda qo‘llana olishi haqida ilmiy munozara yuritiladi. Unda yuklamalarning sintaktik vazifasi ikkilamchi bo‘lib, morfologik xususiyati asosiy vazifa ekanligi nazariy asoslanadi.*

Kalit so‘zlar: *yuklama, leksema, morfema, so‘z yasovchi qo‘shimcha, sintaktik shakl yasovchi qo‘shimcha, urgu‘, morfologik vazifa, sintaktik xususiyat, darak gap, so‘roq gap, so‘roq gap yasovchi.*

Исаков Закиржон Солиевич (доцент Кокандского государственного педагогического института, кандидат филологических наук)

ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЧАСТИЦЫ

Аннотация. *В статье рассматриваются морфологические и синтаксические особенности категории вспомогательных слов, а также анализируется функция вспомогательных слов при образовании вопросительных предложений из повествовательных предложений. Ведутся научные дебаты о связи флексий с двумя типами аффиксов, а также о том, можно ли использовать большинство флексий в функциях, связанных с аффиксами, образующими лексические формы. Теоретически это основано на том факте, что синтаксическая функция нагрузок вторична, а морфологическая функция является основной.*

Ключевые слова: *частица, лексема, морфема, словообразовательное наречие, синтаксическое формообразующее наречие, ударение, морфологическая функция, синтаксический признак, повелительное предложение, вопросительное предложение, конструктор вопросительного предложения.*

Isakov Zakirzhon Solievich (associate Professor at Kokand State Pedagogical Institute, Candidate of Philological Sciences)

GRAMMATICAL FEATURES OF THE PARTICLE

Annotation. *The article examines the morphological and syntactic features of the category of auxiliary words, and analyzes the function of auxiliary words in the formation of interrogative sentences from declarative sentences. There is a scientific debate about the relationship of inflections with the two types of affixes, and whether most inflections can be used in functions related to affixes that form lexical forms. Theoretically, this is based on the fact that the syntactic function of loads is secondary, while the morphological function is primary.*

Keywords: *load, lexeme, morpheme, word-formation adverb, syntactic form-forming adverb, stress, morphological function, syntactic feature, imperative sentence, interrogative sentence, interrogative sentence constructor*.

Kirish. So‘z turkumlari ichida eng munozaraga sabab bo‘luvchilardan biri yuklama turkumidir. *-mi, -chi, -ki, -da, -a, -u, -oq* kabi qator yuklamalar mavjudki, ularning so‘z yoki so‘z emasligining o‘ziyoq davomli munozaralar uchun asos bo‘lib kelmoqda. Shuningdek, *-xon, -oy, -bek, -jon, -aloq, -choq* kabi qo‘shimchalar ham mavjud bo‘lib, odatda, lug‘aviy shakl yasovchi atamasi bilan izohlab keluvchi bu xil birliklarning til tizimidagi mavqeyini aniqlash ham bevosita yuqorida qo‘yilgan savollar yechimi bilan bog‘lanadi. Til tizimida yuklama bilan yondosh bo‘lgan hodisalar, avvalo, boshqa yordamchi so‘zlar, shuning-

dek, modal so‘zlar, undovlar, shaklan yaqin keluvchi qo‘shimchalar bilan munosabatlar tizimi ham to‘lig‘icha tiklanmagan va tekshirilgan jihatlari ham nazariy asoslangan maqbul ta’rifga ega emas.

Yuklamalarning grammatik tabiati – morfologik va sintaktik vazifalari borasida tilshunoslar tomonidan turli qarashlar mavjud, bu tortishuvli fikrlarga e’tiborni qaratish asosida yuklamalarning so‘zga qo‘shilish o‘rniga bog‘liq holda shakllanishi so‘z hamda gapga qo‘shimcha ma’no yuklashi xususidagi fikrlarga qo‘shilgan holda, yuklamalarning morfologik belgilarini aniqlashda ularning qo‘shimchalarga shakliy hamda vazifaviy munosabatini tahlillashga e’tibor qaratdik. Yuklamalarning mustaqil leksik ma’noga ega emasligi, grammatik ma’no ifodalashi, sintaktik jihatdan mustaqil bo‘lmaganlik xususiyatlari va darak gapdan so‘roq gaplarni hosil qilish jihatlarini aniqlashga harakat qildik.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Yuklamalarning grammatik tabiati – morfologik va sintaktik vazifalari borasida adabiyotlarda turlicha fikrlar mavjud. Yuklamaning morfologik ma’no ifodalash imkoniyati uning sintaktik imkoniyatidan kengroq. Chunki ular mustaqil so‘z va gapga qo‘shimcha ma’no yuklashi bilan ahamiyatli [1;224-b.].Yuklamalarning morfologik belgilarini aniqlashda ularning qo‘shimchalarga shakliy hamda vazifaviy munosabatiga juda ko‘plab tilshunoslar e’tibor bilan qarashgan. Bunday qarashlarning yuzaga kelishiga sabab shaklan ularning ba’zan bir-biriga yaqin kelishidir [3]. V.V.Vinogradov yuklamalarni so‘zlikdan qo‘shimchalikka siljib borayotgan birliklar, deb hisoblaydi. Uning fikricha, muayyan so‘zga bog‘lanib qolishi ularni qo‘shimchalarga yaqinlashtiradi. Olim bunday holatdagi yuklamalarni «prilep» («yopishma», «o‘simta») deb atab, rus tilida agglutinatsiya elementlari, deb baholaydi [4]. Bu borada I.I.Meshchaninovning fikrlari yanada qiziqarlidir. U yuklama va qo‘shimchalar munosabatini alohida ko‘rib chiqmaydi. Ammo quyidagi fikridan ma’lum bo‘ladiki, ularni juda yaqin baholaydi: “...yuklamalar so‘zning sintaktik shakllanuvida ham, yangi lug‘aviy birliklar hosil qilinishida ham keng qo‘llaniladi. Keyingilar sirasiga, masalan, ne inkor yuklamalilik so‘z hosilalar kirishi mumkin: drug so‘zidan nedrug, xoroshiy so‘zidan nexoroshiy, xorosho so‘zidan nexorosho va boshqa” [2]. Professor Sh.Shahobiddinovaning eslatishicha: “Yuklamalarning morfologik qo‘shimcha emasligi, shundan kelib chiqib, morfologik kategoriyalarga birlasha olmasligi ham aniq. Morfologik kategoriya a’zolari o‘zaro izchil ziddiyatlar tizimi hosil qiladi, bir umumiy grammatik ma’noni parchalaydi” [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolada yuklamalarning morfologik va sintaktik vazifasini, morfemik nuqtayi nazardan, qo‘shimchalarga shakily va mazmuniy farqli hamda o‘xshashligini taqqoslash, tahlillash, analiz qilish, sintez qilish, qiyoslash, uzviy tahlil, distributsiya metodlari orqali amalga oshirishga harakat qildik.

Tahlil va natijalar. Yuklamalar va qo‘shimchalar munosabati haqida fikr yuritishdan avval taqqoslanuvchi birlik (hodisa)larning o‘ziga xos, muhim belgilari aniqlanmog‘i lozim. Ushbu asosiy yoki muhim belgilar asosidagina taqqoslash amalga oshirilishi lozim.

Ma’lumki, affikslar so‘zga qo‘shilish jihatdan uch turga, ya’ni, suffiks (kishilar), prefiks (baodob), infiks (arab tilida: kitob – kutub) kabi ko‘rinishlarga ega. Bu tasnifda muhim belgi affikslarning joylashgan o‘rni – pozitsiyasi sanaladi. Yuklamalar qo‘shimcha ko‘rinishida so‘zning oxiriga (kerakmi?), o‘rtasiga (kelarmisiz?) qo‘shila oladi. So‘z ko‘rinishida bo‘lganda barcha o‘rinlarda kela oladi: **Axir** men buni bilmasam? Salima **faqat** a’loga o‘qiydi. Siz ham bizdan**mi**?

Bajargan vazifasi yoki funksiyasiga ko‘ra, affikslarning so‘z yasovchi va shakl yasovchi turlarga bo‘-linishi ma’lum. Affikslar shakliy tuzilishiga ko‘ra, sodda (ishchi) va murakkab yoki qo‘shma (mo‘lchilik); kelib chiqishiga ko‘ra, o‘z va o‘zlashma. Fonetik strukturasi, kammahsul va sermahsul kabi turlarga ham ajratiladi. Yuklamalarda ham bu belgilar mavjud, albatta.

Affiksning eng muhim belgisi uning so‘z shakli yasovchi (morfologik affiks) va yangi so‘z hosil qilishidir (so‘z yasovchi affiks). Bundan shu xulosa kelib chiqadiki, affikslar morfemik va so‘z yasalishi sathining birliklaridir. Demak, affikslar ana shu sathlarda so‘zga qo‘shimcha ma’no berish vazifasini bajaradi. Affikslarni yuklamalarga qiyoslashda ana shu belgilar diqqat markazda turishi darkor. Yuklamalarni affikslarga taqqoslash uchun, avvalo, ularning tarkibi, turlari, vazifalari, qaysi sathga oidligi masalalarini oydinlashtirib olish kerak. Aks holda, taqqoslash, munosabat o‘rnatish mavhum – ilmiy qiymatga ega bo‘lmagan baholash bo‘lib chiqadi.

Ko‘p tilshunoslarning fikricha, yuklama va affikslarning o‘xshashligi ularning shakliy va ma’no jihatlaridadir. Sof affikslik ma’nosi jihatidan affikssimon yuklama va morfologik affiks o‘xshashligi shakliy jihatdadir. Har ikkala tur ham mustaqil so‘z yoki gap bo‘lagiga yordamchi vosita sifatida birikadi. Bu jihatdan ularning farqi keskin emas. Asosiy farq ularning vazifalaridadir: morfologik affiks gapning qurilish materiallari bo‘lgan so‘z shakllarini hosil qiladi, morfologik kategoriya doirasida bo‘ladi. Ayrim yuklama-affikslar esa morfologik affikslar yordamida hosil qilingan gap modelini (nominativ mazmunga) qo‘shim-

cha kommunikativ (nutqiy) ma'nolar berish uchun xizmat qiladi. Boshqacha aytganda, morfologik affikslar gap ichi qurilishi uchun, ayrim affiks yuklamalar gap qurilmasini kontekstga bog'lash, unga kontekstual – qo'shimcha ma'nolar berish uchun xizmat qiladi. Masalan, Men uyga bordim gapida -ga, -di, -m – morfologik affikslar Men+uy+ga+bor+di+m semantik struktura modelini hosil qiladi (gapning konstruktiv bosqichi). Ta'kidlov yuklama-affikslari ana shu modelga turli kontekstlarda turlicha nutqiy qo'shimcha ma'nolar beradi. Men**ki** uyga bordim... Men-**ku** uyga bordim... Men uyga bordim-**ku**. Men uyga**gina** bordim kabi.

Demak, morfologik affikslar gap konstruktiv qurilishining, ta'kid yuklama-affikslari esa gap komunikativ bosqichining qo'shimcha ma'nolarini ifodalaydi. Ko'rinib turibdiki, morfologik affikslar bilan affikslar vazifalari orasidagi farq "yer bilan osmoncha"dir.

An'anaviy tilshunoslikda til va nutq farqlanmaganligi, gap qolipi aniqlamaganligi uchun ta'kidlov yuklamasining vazifasi – qo'shimcha ma'nosi morfologik affiksning qo'shimcha ma'nosidan keskin farqlanmagan. Boshqacha aytganda, yuklamaning ma'nosini aniqlashda morfologik shakl ma'nosini aniqlashga o'xshash yo'l tutilgan: "so'z ma'nosini ta'kidlaydi", "so'z ma'nosini kuchaytiradi" kabi. Holbuki, so'z ma'nosini ta'kidlash shu gapni kontekstga bog'lash, gapning muayyan bo'lagi (so'z emas) orqali jumlaga qo'shimcha ma'no va mazmun berish bo'lgan. Til va nutq dixotomiyasi gap qolipi, matn kabi tayanch tushunchalar va matnni (nutqni) o'rganish metodlari asosidagina kuchaytiruv-ta'kid yuklamalarining funksional tabiatini ochishi mumkin. Shundagina morfologik affiks bilan affiks-yuklamalarning o'xshash va farqli tomonlarini aniqlab olish mumkin.

Endi *-mi* so'roq yuklamasining morfologik affiksga munosabatini ko'rib o'taylik. Bu yuklama shaklan affiksga o'xshasa ham, aslan, affikslardan vazifasi bo'yicha keskin farqlanadi. Bu yuklama gapning ifoda maqsadiga ko'ra, so'roq turini hosil qilish vazifasini bajaradi: darak gapdan so'roq gap hosil qiladi. Amakim bordi→Amakim bordimimi? Yuklama – *-mi*ning ushbu ma'nosi (funksiyasi) nutq, kommunikativ sintaksis bilan bog'liq. An'anaviy morfologiya gap ichidagi so'z shakllari, morfologik affikslar bilan shug'ullanganligi uchun *-mi* yuklamasiga "qo'shimcha ma'no beruvchi" yordamchi sifatida yondashgan. Holbuki, *-mi*ning so'zga (masalan, darak gapga) berayotgan ma'no tabiati butunlay boshqacha tabiatga ega: u gapning ifoda maqsadiga ko'ra, yangi mazmun turini hosil qiladi. Bu jarayonda -mi yuklamasi qo'shimchalarning sintaktik shakl yasovchi turiga vazifadosh bo'lmoqda, chunki gapning ifoda maqsadiga ko'ra bir turidan ikkinchi turi – darak gapdan so'roq gap shaklini hosil qilmoqda.

Bog'lovchi-yuklamalar esa ham bog'lovchi, ham yuklama vazifasini bajaradi. Bu yordamchilar gapning mazmunini kuchaytirish yoki gapga qo'shimcha ottenka berish uchun qo'llanadi. Bular agar, bordiyu, basharti, mabodo, toki kabi so'zlardir [6;361-b.]. Yuklamalar sodda gapdagina emas, qo'shma gaplarda ham, ko'pincha, ergash gaplarning kesimi tarkibida qo'llanib, ergash gapning mazmuniga turli ottenkalar qo'shadi va komponentlarni biriktirishda ikkinchi darajali yordamchi sanaladi [6;407-b.]: *-ku, -mi, -chi, -da, ham, xuddi.* -ku to'ldiruvchi, ega; -mi, to'ldiruvchi, payt, sabab, shart; -chi to'ldiruvchi, shart; -da, ham to'siqsiz; xuddi o'xshatish ergash gapli qo'shma gaplarning qismlarini bog'lashda ishtirok etishi bayonlanadi. Bu o'rinda yuklamalar ergashgan qo'shma gap qismlarini bog'lash uchun asosiy vosita bo'la olmasligini ko'ramiz: Ko'rdingiz-*ku*, qancha yerga ekin ekkanman (Oybek). Otasi nasihat qilsa ham, qiz ko'nmadi gapidagi kabi to'siqsiz ergash gapli qo'shma gaplarda -da, ham yuklamasi ergash gap turini o'zgartirishda -ma – bo'lishsizlik shakli bilan ishlatilganda, shart ergash gapni to'siqsiz ergash gapga aylantiradi.

Demak, yuqoridagi fikrlarga asoslansak, yuklamalardan -mi, -chi, -a, -ya, -ku, -nahotki so'roq gaplarni hosil qilishiga ko'ra sintaktik shakl yasovchilarga yaqin keladi. Agar, bordi-yu, basharti, mabodo, -ku, -mi, -chi, -da, ham, xuddi yuklamalari ergash gap qismlarini bog'lashda boshqa vositalarga yordamchi bo'lgan holda bog'lovchilarga biroz yaqinlashadi; so'z yo gapga ma'no nozikligini qo'shishda lug'aviy shakl yasovchilarga tenglashadi.

Xulosa va takliflar. Yuqoridagi misollardan yuklamalarning aksari turlarini shakl yasovchi affikslarning lug'aviy shakl yasovchi turiga mansubligini ta'kid etgan bo'lsak, *-mi* yuklamasiga sintaktik shakl yasovchi maqomini bermoqdamiz. -mi bilan birgalikda so'roq gap yasovchi *-chi, -a, -ya*larning tabiati borasida yanada ajoyib ko'rinish hosil etilgan: ular sintaktik shakl yasovchi bo'lish barobarida lug'aviy shakl yasash xususiyati asosiy vazifaga xoslangan bo'ladi, bu fikrimizni yetmishinchi yillar grammatikasi ham dalillaydi: So'roq yuklamalari *-a//-ya, -da, -ku, nahotki* yordami bilan tuzilgan so'roq gaplarda so'roq intonatsiyasining roli katta bo'ladi; *-mi, -chi* yuklamalarida esa intonatsiya u qadar kuchli bo'lmaydi: O'z ixtiyori bilan-a? (A.Qahhor). O'n to'rt so'm? Saksonta qovunga-ya? (Oybek). Demak, olg'a qarab, g'arb tomonga ekan-da? (O.Gonchar). Shu choqqacha hamma ishni ketmon bilan bitira olmabsiz-ku? (A.Qahhor) [6;103-b.].

Umuman, so‘z-yuklamalar, affiks-yuklamalarning so‘z yasovchi va shakl yasovchi affikslarga munosabati til va nutq oppozitsiyasi, matn, kommunikativ sintaksis, gap qolipi, kontekst gapning formal-konstruktiv va kommunikativ aspektlari kabilar asosga olingandagina atroflicha va to‘liq ochilishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Mengliyev B. Qomus. Toshkent, 2009, 224, 272-betlar.

(2). Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л., “ Наука”, 1978, с. 373.

(3). Nurmonov A. va boshq. O‘zbek tilining nazariy grammatikasi. Morfologiya, Toshkent, “Yangi asr avlodi”, 2001, 49-bet.

(4). Виноградов В.В. Русский язык. М., “Высшая школа”, 1986, с. 554.

(5). Shahobiddinova Sh. Ayrim qo‘shimchalarning mavqeyi xususida. “O‘TA”, 2000, № 5, 27–28-betlar.

(6). O‘zbek tili grammatikasi. II tom, Toshkent, “Fan”, 1976, 610 bet.

Matyakubov Xakimboy Xamidjanovich (filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori)

O‘ZBEK VA INGLIZ TOPONIMIK TIZIMINI SHAKLLANTIRUVCHI ASOSIY OMILLAR QIYOSI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada o‘zbek va ingliz tillaridagi toponimlarning shakllanishida asosiy rol o‘ynaydigan omillar muhokama qilingan. Jumladan, tarixiy, lingvistik va boshqa omillar muhokama qilinib, shu yo‘nalish bo‘yicha ish olib borgan ayrim lingvistlarning qarashlari tahlilga tortilgan.*

Kalit so‘zlar*: tarixiy omil, lingvistik omil, etnik omil, fermer.*

Матякубов Хакимбай Хамиджанович (доктор философии по филологическим наукам)

СРАВНЕНИЕ ОСНОВНЫХ ФАКТОРОВ, ОБРАЗУЮЩИХ УЗБЕКСКУЮ И АНГЛИЙСКУЮ ТОПОНИМИЧЕСКУЮ СИСТЕМУ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются факторы, играющие основную роль в формировании топонимов в узбекском и английском языках. В частности, обсуждаются исторические, лингвистические и другие факторы, а также анализируются взгляды некоторых лингвистов, работавших в этом направлении.*

Ключевые слова: *исторический фактор, языковой фактор, этнический фактор, фермер.*

Matyakubov Khakimboy Khamidjanovich (doctor of philosophy (PhD)

THE COMPARISON OF MAIN FACTORS FORMING THE SYSTEM OF TOPONYMS IN THE UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES

Annotation. *In this article, the main features that play a major role in making toponymys in both languages are analyzed. For example, historic, lingvistic and many other factors are discussed and the works of some lingvists who held research in this field are looked through.*

Key words: *historic factor, lingvistic factor, ethical factor, farmer.*

Kirish. O‘zbek va ingliz toponimlarini shakllantirgan asosiy omillar qiyosiy antroposentrik tahlili har ikkala xalq tafakkuri umumiyligi hayratlanarli, ya’ni biz kutgandan ham yaqin ekanini ko‘rsatuvchi faktlar taqdim qiladi. Barcha geografik nomlar o‘ziga xos ma’noga ega. Hech bir daryo, ko‘l yoki qishloq tovushlarning tasodifiy birikmasi bilan nomlanmagan. Ba’zan ma’lum bir daryo, qishloq, shahar nomiga izoh topish qiyin. Ammo ajablanarlisi shundaki, ona tilimizning ayrim eskirgan, unutilgan so‘zlarigina emas, xorijiy, hatto yo‘qolib ketgan “o‘lik” tillarning ba’zi izlari toponimlar tufayli bugungi kunda ham mavjud. Har bir so‘zning ortida ajoyib hikoyalar, ko‘pincha, afsonalar va ba’zan ajib mutoyibalar yotadi. Insoniyat tarixi geografik nomlar silsilasiga muhrlanganga o‘xshaydi, ular, o‘z navbatida, toponimlar, haqiqatan, o‘tmish tarixi shohidlaridir, deyishga asos bo‘la oladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi. R.Koates o‘z tadqiqotlarida Kanal orollari, Xempshir va Sasseks tarixiy grafliklari toponimlarining xususiyatlarini o‘rganib chiqdi va “A new explanation of the name of London”[1](1998) asarida Londonning yangi etimologiyasini taklif qildi. London nomini tushuntirishga urinishlar tarixi chizilgan, ularning hech biri muammoni hal qilishda muvaffaqiyat qozona olmagan degan xulosaga keldi. Taxminan, yangi yechim taklif qilinmoqda, bu esa uni Hans Krahe tomonidan o‘rnatilgan ma’noda, dastlab, Yevropa toponimiyasining Qadimgi Yevropa qatlamining bir qismini tashkil etgan keltlashgan daryo nomidan kelib chiqqan, ehtimol, kelt joy nomi bo‘lgan bo‘lishi mumkin, tarzida tushuntiradi. Taklifni qo‘llab-quvvatlash uchun topografik argumentlar, shuningdek, daryolar va ularning estuariyalari uchun inglizcha nomlashdan oldingi argumentlardan foydalaniladi. Taklif etilayotgan etimologiya,

[1]Coates R. A New Explanation of the Name of London. Volume96, Issue2, November 1998, p. 203–229.

shuningdek, hozirgi tushuntirishlar bilan bog‘liq ravishda shaharning o‘rta uelscha nomi Llundeinni hisobga olishda muvaffaqiyat qozonadi.

Tadqiqotning uzoq tarixi va toponimlarni o‘rganishga bag‘ishlangan juda ko‘p asarlar mavjudligiga qaramay, toponimlarni izohlashni qiyinlashtiradigan ko‘plab muammolar, toponimlarning manbalarini aniqlash bilan bog‘liq munozarali masalalar mavjud.

Ingliz toponimlarining shakllanish tarixi ancha murakkab. Ko‘pgina omillar mavjud, ulardan eng muhimi bu davrda Angliyani bosib olish to‘lqinlari aksariyat joy nomlari shu davrda shakllangan. Natijada ingliz joy nomlari turli tillardan kelib chiqdi: ingliz, lotin, qadimgi ingliz, qadimgi nors (ikki xil), norman va fransuz. Ushbu tillarning har biri mavjud toponimlarning shakllanishiga hissa qo‘shgan.

Tahlil natijalari. Tarixiy omil. Sharqiy Angliya hududi geografik obyektlarining tarixiy va ijtimoiy-iqtisodiy nominatsiyasi, uning hududiga turli etnik guruhlarning dastlabki joylashishi, kelt xalqlarining bu yerlarga kirib kelishi, rimliklar, skandinaviyaliklar tomonidan bosib olinishi bilan bog‘liq. Bu voqealarning barchasi tarixiy voqealar, odamlar hayotining ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlari, mehnat jarayonlari va malakalarini aks ettiruvchi nomlarning katta guruhini tashkil etdi.

Framlingham (Framlingem) – qadimgi ingliz tilidan toponim bo‘lib, rus tiliga tarjima qilinganda *fram* – fermer va *ling* – avlodlar, odamlar. Bu bizga ayni hududda fermer xo‘jaliklarida ishlaydigan xalqlar yashagan, degan xulosaga kelishimizga imkon beradi. *Littleport* (Littleport) – lotin va ingliz tillari mahsuli bo‘lgan toponim, rus tiliga tarjima qilinganda *little* – kichik, *port* – darvoza. Demak, toponimning ma’nosi: “kichik darvoza”.

Lingvistik omil. Sharqiy Angliya toponimiyaga boy bo‘lib, u fransuz, keltlar, norman, lotin, qadimgi ingliz va boshqa davlat mavjudligining turli bosqichlarida uni tashkil etgan tillarning boshqa ildizlariga asoslangan. Hayot davomida tillar o‘zgaradi: ba’zi so‘zlar kundalik hayotdan yo‘qoladi, boshqalari paydo bo‘ladi. Toponimikada ko‘pgina so‘zlar “asrab-avaylangan” shaklda saqlanib qolgan, ular yo unutilgan, yoki qo‘llanishdan butunlay yo‘qolgan.

Ilford (Ilford) toponimi lotin tilidan olingan bo‘lib, lotincha *ford* “kesish”, “o‘tish” degan ma’noni anglatadi. Toponim ma’nosi: *kesish, o‘tish*. *Burwell* (Beruem) toponimi qadimgi ingliz tilidan olingan qo‘shma toponim. U ikkita so‘zdan iborat: *well* – “quduq, chashma” ma’nosini anglatadi, *bur* – “turar joy” degan ma’noni bildiradi. Toponimning ma’nosi “quduq boshidagi qishloq”. *Bar Hill* (Bar Xill) – bu toponim qadimgi ingliz va britan tillaridan olingan. *Bar* so‘zi qadimgi ingliz tilidan kelib chiqqan va *qobon* ma’nosini beradi. Toponimning ikkinchi qismi *tepalik* deb tarjima qilingan. Toponimning ma’nosi: *cho‘chqa tepaligi*dir.

Etnik omil. Ingliz toponimlarining nomlari uchta asosiy guruhdan iborat bo‘lib, ulardan biri xalq toponimlari guruhidir. Bu nomlar anglo-sakson tuzilmalarining dastlabki bosqichlarida ishlatilgan. Xalq guruhi toponimlarining soni kam, lekin ular toponimlarning muhim turi hisoblanadi. Bugungi kunda Angliyada ko‘plab nomlar muhim ahamiyatga ega.

Masalan, fors tilidagi *dëz so*‘zini olaylik, hozirgi fors tilida *dez, diz* “qo‘rg‘on, qal’a” (bu so‘z *–diz,* keyinchalik, *-giz* shaklida O‘rta Osiyo va Eron toponimlari tarkibida ko‘plab uchraydi: *Xurramdiz, Ko‘handiz, Daragiz* kabi). Tojik tilida *diz, dez* “qo‘rg‘on, qal’a, istehkom” ma’nosida bo‘lib, eskirgan so‘zlar sirasidan joy olgan.[1] Boxtar tilidagi *diz(z)* “baland tog‘”; parfiyancha *diz* “qo‘rg‘on”, so‘g‘d tilidagi *ôyz,* monaviy bitiklaridagi *dyz*, so‘g‘d yozuvidagi xristian bitiklarida *dyz* “qo‘rg‘on, shahar”ni anglatadi. Demak, *diz* komponentining shakllanishi dastlab *tuproq* tushunchasi bilan bog‘liq bo‘lgan. Bu tushuncha, keyinchalik, “qo‘rg‘on”, “qal’a” semalari tomon kengaygan. Shu o‘rinda *diz* komponenti “o‘rab olingan” ma’nosida o‘zbek tili leksikasidagi ayrim so‘zlar tarkibida ham mavjudligini qayd etish lozim. Leksikografik manbalarda fors tilidan o‘zlashma sifatida qayd qilinib kelinayotgan *fîrdavs* so‘zi *pari-daiza-, parädaiza-* aynan “devor bilan o‘rab olingan” degan ma’noni bildiradi. Keyinchalik, bu so‘z “bog‘” semasini kasb etgan. Shu tariqa, eroniy tillardan grek tiliga *napâôeiooç* bo‘lib o‘zlashgan. Ruscha *paradiz* (“jannat”) so‘zi fransuz tili orqali o‘tgan. Avestoviyning keyingi bosqichida *pairi-daëza-* “devor bilan o‘rab olingan, g‘ov bilan to‘silgan” ma’nolarida ishlatilgan.[2] Qadimgi fors tilida *pari-daida-* shaklida*,* klassik fors tilida *pälez, päliz* “bog‘”, tojikcha *poliz* “poliz” so‘zi (o‘zbek tilida ham shu shaklda o‘zlashgan), so‘g‘diy-monaviy *pröyz,* so‘g‘diy-xristian matnlarida *prdyz* “bog‘”, xorazmiy tilida *pröyzk*–“bog‘” shaklida uchraydi.[3]

[1] Фарҳанги забони тоҷикӣ. Дар ду ҷилд. Ҷилди 1, М., “Советская энциклопедия”, 1969, с. 369.

[2] Bartholomae Chr. Altiranisches Werterbuch. Strassburg, 1904, p. 865.

[3] Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Том 3, Москва, “Восточная литература”, 2003, с. 315.

Demak, mazkur so‘z ham o‘zbek tilida substrat qatlamga mansub so‘zlarning miqdori taxmin qilinganidan ko‘ra ko‘proq va tarqalish areali ancha kengligini ko‘rsatadi. Uning inglizcha jannat tushunchasini ifodalovchi *paradise* so‘ziga aloqadorligi R.Mahmudov tomonidan alohida qayd etilgan.[1]

Devor so‘zining shakllanishi ham *tuproq* tushunchasiga bog‘liq bo‘lib, u tarixan *daiza- //diza- uära-* “qo‘rg‘on devori”, “devor” ma’nosini anglatgan. Qadimgi fors tilida *dida-vära-,* o‘rta fors tilida *dewär,* monaviy bitiklarida *dyw'r,* klassik fors tilida *devär,* dari tilida *déwar,* tojikchada *devor, devol* (bu fonetik holat o‘zbek tilida ham kuzatiladi), hozirgi fors tilida *divär,* boxtar tilida *divar,* tot tilida *duvár* shaklida uchraydi. Bu so‘z yag‘nob (yangi so‘g‘d) tilida *divar, divör, davar, dawar, diwär, dwar* “eshik; chiqish joyi”*,* xorazmiyda *ößr, öfr [<var]*[2] tarzida qo‘llanilgan*.* Osetin tilida esa *dwar* shaklida bo‘lib, “eshik” ma’nosini anglatgan.[3]

V.N.Toporov fikricha, etimologik tahlil til fanlarining turli sohalari: fonetika, so‘z yasalishi, morfologiya, leksikologiyaning tahlil vositalari va usullarining sintezidir. Etimologik tahlilning maqsadi so‘zning kelib chiqishi muammosini hal qilishdir.

Etimologiya bilan birgalikda ular, ko‘pincha, tilshunoslikda istorizm haqida gapirishadi, chunki ba’zida tadqiqotchilar faqat tarixiy xarakterdagi xulosalarga kelishadi. Demak, etimologiya tilshunoslikning boshqa sohalariga qaraganda tarixiy kontekst bilan chambarchas bog‘liq.[4] Ingliz toponimlari haqida gapirganda, ularni etimologik tahlil qilish uchun murakkab hodisa ekanligini ta’kidlash lozim. Buning sababi shundaki, Angliya toponimiyasi ko‘p asrlik rivojlanish yo‘lini bosib o‘tgan bo‘lib, turli etnik guruhlar va tillar (keltlar, rimliklar, anglo-sakslar, skandinavlar va normanlar tillari) ta’sirida rivojlangan.

A.V.Urazmetova Buyuk Britaniya toponimlarini asl, o‘zlashtirilgan va gibridlarga ajratadi.[5] V.D. Belenkaya kelt, lotin, fransuz va skandinaviya tillaridan olingan toponimlarni ajratadi.[6] S.N.Basik semantik ma’noning shaffofligi mezoni asosida toponimlarni etimologik jihatdan yaqqol (to‘liq aniq semantik ma’noga ega toponimlar), etimologik jihatdan shaffof (etimologik tahlil natijasida ma’nosi ochilgan toponimlar), etimologik jihatdan noaniq toponimlar (ularning ma’nosini ochib bo‘lmaydi)ga ajratadi.

Xulosa. O‘zbek toponimiyasining asosini, albatta, turkiy qatlam tashkil qiladi. Toponimiyada dastlabki nomlar sodda bo‘lib, obyektning o‘z nomi bilan atalgan. Masalan, daryo, ko‘llar “suv” ma’nosini, tog‘lar “tog‘” ma’nosini beruvchi so‘zlar bilan nomlangan. Shunday bo‘lishiga qaramay, mazkur so‘zlarning tarixiy tavsifi ularning birdan shakllanmaganligi, o‘ziga xos tafakkur tarzi asosida yuzaga kelganligini ko‘rsatishi bilan birga, qardosh va noqardosh tillar lingvomadaniyatini ochib berishda muhim ahamiyatga ega. Bu umumiylik va xususiyliklar xalqlar tafakkur tarzini belgilashda muhim o‘rin tutadi.

Djumamuratov Kuanishbay Azatbay uli (Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti 3-kurs tayanch doktoranti; quwanishbay.djumamuratov.97@gmail.com)

INGLIZ VA QORAQALPOQ TILLARINING RANG KOMPONENTLI FRAZEOLOGIK BIRLIKLARINING SEMANTIKASIDA BINAR AKSIOLOGIK TAHLIL

Annotatsiya. *Mazkur maqolada ingliz va qoraqalpoq tillarida so‘zlashuvchilar dunyo aksiologik manzarasidagi rangni baholashda lingvomadaniy o‘xshashlik va farqlar aniqlangan va ularning tarkibida asosiy rang nomlarini o‘z ichiga olgan frazeologik birliklarning materiali: oq, qora, qizil, ko‘k, yashil, sariq ranglar asosiy komponentlar sifatida olingan. Shu bilan birga, o‘rganilayotgan tillarda rangli componentli frazeologik birliklarning baho ma’nolarini shakllantirish asosidagi semantik mexanizmlarning tavsifi ham keltirilgan. Binaraksiologik tahlil orqali rang komponentlarini o‘z ichiga olgan frazeologik birliklarning ijobiy va salbiy baholovchi ma’nolarini aniqlangan. Tahlil ikki tilda – ingliz va qoraqalpoq tillarida ranglarning leksik ma’nolari va madaniy konnotatsiyalarini hisobga olgan holda amalga oshirilgan.*

Kalit so‘zlar: *tilshunoslik, binar aksiologik tahlil, ijobiy ma’no, salbiy ma’no, rang, oq, qora, qizil, ko‘k, yashil, sariq, his-tuyg‘u, qadriyatlar, o‘xshashliklar.*

---

[1] Маҳмудов Р.Б. Ўзбек тилида авестизмлар. Филол. фанлари бўйича фалсафа доктори дисс., Урганч, 2020, 93-бет.

[2] Henning W.B. The Khwaresmian Language. Zeki Velidi Togan’a Armag‘an. Istanbul, 1955, p. 426, 432.

[3] Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I, М.–Л., 1958, с. 377–378.

[4] Топоров, В.Н. Исследования по этимологии и семантике. М., “Языки славянской культуры”, 2004, с. 24.

[5] Уразметова А.В. Английская топонимика как лексическая подсистема языка (на материале топонимической лексики Великобритании и США). Дисс… на соискание ученой степени д-ра филол. наук, Уфа, 2016.

[6] Беленькая, В.Д. Очерки англоязычной топонимики. М., “Высшая школа”, 1977, с. 25.

Джумамуратов Куанышбай Азатбай улы (докторант 3-го курса Каракалпакского государственного университета имени Бердаха; quwanishbay.djumamuratov.97@gmail.com**)**

БИНАРНЫЙ АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ В СЕМАНТИКЕ ЦВЕТНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ АНГЛИЙСКОГО И КАРАКАЛПАКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация. *В данной статье выявлены лингвокультурологические сходства и различия в оценке цвета в аксиологической картине мира носителей английского и каракалпакского языков, а также материал фразеологических единиц, содержащих основные названия цветов: белый, черный, красный, синий, зеленый, желтый. Приведено также описание семантических механизмов, лежащих в основе формирования оценочных значений фразеологических единиц с цветовым компонентом в исследуемых языках. С помощью бинарного анализа определены положительные и отрицательные оценочные значения фразеологических единиц, содержащих цветовые компоненты. Анализ проводился на двух языках – английском и каракалпакском с учетом лексических значений и культурных коннотаций цветов.*

Ключевые слова: *лингвистика, бинарный аксиологический анализ, положительное значение, отрицательное значение, цвет, белый, черный, красный, синий, зеленый, желтый, чувство, ценности, сходства.*

Djumamuratov Kuanishbay Azatbay ulı (Karakalpak State University named after Berdakh, 3rd year basic doctoral student; kuwanishbay.djumamuratov.97@gmail.com)

BINARY AXIOLOGICAL ANALYSIS IN THE SEMANTICS OF COLORED PHRASEOLOGICAL UNITS OF THE ENGLISH AND KARAKALPAK LANGUAGES

Annotation. *In this article, linguocultural similarities and differences in the assessment of color in the axiological worldview of English and Karakalpak speakers are revealed, and the material of phraseological units containing the main color names in their composition is taken as the main components: white, black, red, blue, green, yellow. At the same time, a description of the semantic mechanisms underlying the formation of evaluative meanings of phraseological units with color components in the studied languages is given. Through binarxiological analysis, the positive and negative evaluative meanings of phraseological units containing color components were identified. The analysis was carried out in two languages – English and Karakalpak, taking into account the lexical meanings and cultural connotations of colors.*

Keywords: *linguistics, binary axiological analysis, positive meaning, negative meaning, color, white, black, red, blue, green, yellow, feeling, values, similarities.*

Kirish. So‘nggi bir necha o‘n yilliklardagi tilshunoslikdagi muammolarning rivojlanishi natijalaridan biri yangi ilmiy yo‘nalish – aksiologik tilshunoslikning (lingvoaksiologiya) paydo bo‘lishi hisoblanadi. Asosiy tushunchalari baho va baholash bo‘lgan aksiologik tadqiqotlar, dastlab, falsafa, mantiq, sotsiologiya va psixologiyada olib borilgan.

Olamning lisoniy manzarasida qadriyatlarning turli xillari, ularning ziddiyatlari va qarama-qarshiliklari aniqlangan. Qadriyatlar majmui madaniyatning o‘ziga xosligidir. Tilni baholash tildagi qadriyatlarni aks ettirishning asosiy usuli sifatida e’tirof etilgan. Lingvistik nuqtayi nazardan tilni baholash deganda so‘zlovchining (baholash subyekti) baholanayotgan obyekt yoki hodisaga (baholash obyekti) ma’lum bir munosabatini turli fonetik, morfologik, leksik-frazeologik, sintaktik vositalar yordamida ifodalash tushuniladi.

Bahoni ifodalashning eng zarur vositasi frazeologiya bo‘lib, bu holda baholash ekspressivlik va emotivlik bilan chambarchas bog‘liq hisoblanadi – hissiy munosabatni ifodalashi – ijobiy (ma’qullash, hayratlanish, rag‘batlantirish va boshqalar) yoki salbiy (ma’qullash, qoralash, e’tiborsizlik, baqirish, kamsitish va boshqalar).

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. V.I.Karasik fikriga ko‘ra, lingvistik baholar madaniy konseptlarni tavsiflaydi, lingvomadaniy tadqiqot usullari esa qadriyatlarni konseptni, lingvistik o‘rganish usullari sifatida ishlaydi va “rang” konsepti madaniyat konstantasi bo‘lganligi sababli, eng qadimgi semiotik tizim va dunyoning konseptual manzarasining zaruriy qismidir. Bu konseptni turli tillarda so‘zlashuvchilar dunyoning aksiologik manzarasini tushunishning asosi bo‘lib hisoblanadi [5;17-b.].

Insonning rang sezgilari va lingvistik baholash kategoriyasi o‘rtasidagi aloqani rang o‘zini tavsiflovchi funksiyasini yo‘qotganda paydo bo‘lib, bunda rang moddiy olamning oddiy elementi bo‘lib qolmay, balki inson ongidan o‘tadi, estetik, ruhiy ma’noga ega bo‘lganda namoyon bo‘ladigan bo‘ladi, bu “obyektlar va ularning xususiyatlarining insonga ta’sirining o‘xshashligiga, metaforik yoki metonimik taqqoslash orqali obyektlarga o‘xshashligiga asoslanadi”, tilning frazeologik tizimida doimiy konsolidatsiya bo‘ladi [4;26-b.].

Tilni aksiologik jihatdan o‘rganishda inson hayoti haqidagi bilim va lingvistik mexanizmlarning qanday ishlashini aniqlash haqidagi bilimlarni saqlaydigan jihat bo‘lib, u o‘z ichiga tilning leksik tizimi xususiyatlarini oladi, ya’ni, yaxshi va yomon, chiroyli va xunuk, fazilatli va yovuz, yoqimli va salbiy, foydali va zararli va hokazo. Ikki turli til tizimining frazeologiyasida aks etgan asosiy qadriyatlarga, shu bilan birga, ong va tilda baholovchi ma’nolarni yaratish usullariga asoslanib, dunyoning qadriyatli manzarasini o‘rganish tillardagi o‘xshashlik va farqlarni aniqlash uchun istiqbolli ko‘rinadi.

Tadqiq etilayotgan masalalar bo‘yicha ilmiy ishlar tahlili, lingvomadaniy paradigma doirasida olib borilgan aksiologik tadqiqotlar [5;17-b., 2;438-b., 3;333-b.] rang belgilash komponentiga ega frazeologik birliklarning aksiologik aspekt sifatida alohida ilmiy tahlil obyekti bo‘lmaganligini ko‘rish mumkin.

Deyarli barcha odamlarda atrofdagi voqelikka qadriyatga asoslangan munosabat hisoblanadi, albatta, ularning dunyo haqidagi fikrlarini aks ettiradi va shakllantiradi. “Hayotga qadriyatli yondashuv juda erta bolalik davrida shakllanadigan obyektlarni binar oppozitsiyalarga bo‘lishdan boshlanadi, ya’ni, yaxshi va yomon toifalarga ajratishdan shakllanadi. Inson dunyo haqida maxsus bir fikrlarni bildirgan holda, doimo yaxshilik va yomonlik (yaxshi va yomon) haqidagi universal va individual g‘oyalarni ranglar tarmog‘iga yuklaydi. Inson mavjud bo‘lgan, bo‘ladigan, ehtimol va bo‘lishi mumkin bo‘lgan hamma narsani baholay oladi” [1;5–6-b.].

Psixologiyada qadriyatlar yo‘nalishlarini o‘rganish metodologiyasining muallifi M.Rokich qadriyatlarni to‘g‘ri-noto‘g‘ri xulq-atvorlarni va amalda borliqning yakuniy holatini (end-state of existence) belgilaydigan e’tiqod turi (a type of belief) sifatida e’tirof etib, bunga erishish mumkin yoki, umuman, kerak emas deb hisoblaydi. M.Rokichning qadriyatlari muayyan obyekt yoki vaziyatga bog‘liq emas, u ideal xulq-atvor modellari va xayoliy yakuniy maqsadlarga nisbatan individual e’tiqodlarni ifodalovchi ijobiy yoki salbiy mavhum ideallar sifatida tavsiya etiladi. M.Rokichga ko‘ra, qadriyat boshqa odamlarning e’tiqodlari va xulq-atvorlariga ta’sir etuvchi standartdir [6;214-b.].

Natijalar. Binar aksiologik tahlilning asosiy tamoyillarida baholovchi ma’nolarni ikki kategoriyasiga ajratib o‘rganishni talab etuvchi binar aksiologik yondashuv bilan bog‘liq. Bular ijobiy qiymatlar (yoqtiruvchilar) va salbiy qiymatlar (qarshi baholovchilar).

Rangli semantikaga ega frazeologizmlar madaniy va lingvistik kontekstga muvofiq muayyan aksiologik yukni ko‘taradi. Masalan, bir rang turli tillarda turlicha ma’noga ega bo‘lishi mumkin: ingliz tilida “white” rangi an’anaviy tarzda poklik va beg‘uborlik bilan bog‘langan bo‘lsa, qoraqalpoq tilida esa kontekstga qarab olqish, o‘lim, oziq-ovqat kabi turli ma’nolarda qo‘llanilishi mumkin.

“Oq” komponentli frazeologik birliklar qoraqalpoq tilida o‘rganilganda J.Eshbayev, Q.Paxratdinov, Q.Bekniyazov, G.Aynazarovalarning frazeologik birliklar lug‘atlari va B.Yusupovaning frazeologik birliklar haqida olib borilgan ilmiy ishlarida keltirilgan 64 birlik tahlil qilindi (3.1-jadval).

3.1-jadval

“Oq” komponentli frazeologik birliklar tahlili-frazeologik birlik	**Ma’no**	**Kontekst**	**Aksiologik tahlil**	
Aq bezerde, kók bezer (bolıw)	Umid berish, ba’zi narsalarga va’da berish, lekin, asosan, natijasiz qolish.	Bekorchi va’dalar yoki foydasiz urinishlarni tasvirlash uchun qo‘llaniladi.		-
Aq degeni – alǵıs, qara degeni – qarǵıs	Hamisha so‘zi inobatga olinadigan inson.	Salbiy ma’noda manmanlikka uchrab, faqat o‘zining fikrini ma’qullaydigan odamlarni ta’riflashda qo‘llaniladi.		-
Aq degeni – aq, qara degeni – qara	To‘g‘ri gapirish, har bir narsani o‘z nomi bilan atash.	Shaxsiy fikrni to‘g‘ri aytadigan odamlarni tavsiflashda qo‘llaniladi.	+	
Aq júzin sarı etip, jas basın ǵarrı etiw	Kasallik yoki hayot qiyinchiligi tufayli yoshlik va go‘zallikni yo‘qotish.	Turmush qiyinchiliklari tufayli erta keksaygan odamning holati tavsifi.		-
Aq jawıp, arıw kepinlew	Marhumni dafn etish marosimiga tayyorlang	Diniy an’anaviy shart-sharoitlarda qo‘llaniladi.		-
Aq kóylek, kók kóklek	Boylikni ifodalaydi.	Kishining tashqi ko‘rinishiga qarab davlatini baholash.	+	

Aq nayzanıń ushı menen, aq bilektiń kúshi menen	Kuch va tinimsiz harakat orqali ma'-lum bir narsaga eri-shish.	Jangovarlik, qahramonlik va kuch maqtalishi kerak vaqtida qo‘llaniladi.	+	

Oq komponentli frazeologik birliklar rang spektrining xususiyatidan kelib chiqqan holda, ijobiy rang deb qabul qilingani bilan oq komponentli frazeologik birliklarning 64 donasining faqat 28 donasi ijobiy kontekstda qo‘llaniladi, ko‘pchiligi salbiy mazmunni anglatadi.

Ingliz tilida white komponentli frazeologik birliklar soni 40 ta bo‘lib, binaraksiologik tahlil rang komponentlarini o‘z ichiga olgan frazeologik birliklarning ijobiy va salbiy baho ma’nolarini aniqlashga asoslanadi. Masalan, ingliz tilida “white lie” so‘z birikmasiga zararsiz yolg‘on sifatida ijobiy baho beriladi, “black sheep” esa salbiy ma’noga ega va uyatli oila a’zosini anglatadi. Tahlil ikki tilda – ingliz va qoraqalpoq tillarida ranglarning leksik ma’nolari va madaniy konnotatsiyalarini hisobga olgan holda amalga oshiriladi.

Ingliz tilida rang komponentli frazeologik birliklar his-tuyg‘u va qadriyatlarning ranglarini yetkazish uchun keng qo‘llaniladi. Taqqoslash uchun aytadigan bo‘lsak, bu fikrga to‘g‘ri keladigan so‘z birikmalari qoraqalpoq tilida ham uchraydi, lekin ularning ma’nosi madaniy kontekstga qarab o‘zgarishi mumkin. Bu turli til an’analarida bir xil rangni qabul qilishdagi farqlarni aytib o‘tadi, misollar:

White lie – “oq yolg‘on” (ijobiy ma’no);
White as snow – “qorday oq” (ijobiy ma’no);
Black sheep – “Qora qo‘y” (salbiy ma’no);
Black market – “qora bozor” (salbiy ma’no);
Green with envy – “g‘azabdan ko‘karish” (salbiy ma’no);
Red carpet treatment – “shohdek kutib olish” (ijobiy ma’no);
Blue blood – “ko‘k qon”, kelib chiqishi oliy inson (ijobiy ma’no);
In the red – “qizilda”, qarzga botgan (salbiy ma’no);
Yellow-bellied – “sariq dumli”, qo‘rqoq (salbiy ma’no);
Golden opportunity – “oltin imkoniyat” (ijobiy ma’no).

Ijobiy baholar, ko‘pincha, yorug‘lik, tozalik va farovonlikni ifodalovchi ranglar bilan bog‘liq (masalan, oq, oltin), salbiy baholar, ko‘pincha, g‘ovak va g‘amgin ranglar bilan bog‘liq (masalan, qora, kulrang).

Qoraqalpoq tilida baholovchi ma’nolarni anglatishda rang komponentli frazeologik birliklar ham muhim o‘rin tutadi. Misollar:

Aq jol – “tilak, oq yo‘l” (ijobiy ma’no);
Qarabet bolıw – “uyatli holat” (salbiy ma’no);
Qara bazar – nızamsız júritiletuǵın bazar (salbiy ma’no);
Kók júrek – “kuchli odam” (ijobiy ma’no);
Qızıl sóz – “bema’ni so‘z” (salbiy ma’no);
Aq niyet – “pok niyatli” (ijobiy ma’no);
Qara niyet – “yomon niyatli” (salbiy ma’no);
Sarı uwayım – “xafagarchilik” (salbiy ma’no);
Kók aspan – “moviy osmon” (tinchlik va osoyishtalik timsoli, ijobiy ma’no);
Qızıl maydan – “jang maydoni” (salbiy ma’no).

Qoraqalpoq tilidagi ayrim rang ma’nolari chuqurroq madaniy ildizlarga ega. Shunga o‘xshash hodisa ingliz tilida ham kuzatiladi, bunda ranglar, ko‘pincha, tarixiy va madaniy an’analar bilan bog‘liq, masalan, “blue blood” aristokratik kelib chiqishni ko‘rsatadi va ”red tape” byurokratik to‘siqlarni anglatadi. “Sariq” rangi, ko‘pincha, tashvish va qayg‘u bilan bog‘liq.

Binaraksiologik tahlilni o‘tkazish uchun har bir tilning umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini hisobga olish muhimdir. Masalan, ingliz tilida “white lie” frazeologik birligi ijobiy ma’noga ega zararsiz yolg‘on sifatida qabul qilinsa, qoraqalpoq tilida oq rang bilan bog‘liq shunga o‘xshash so‘z birikmalari ko‘proq poklik va chin yurakdan qilinishi kerak ma’nolarni anglatadi (masalan, “aq niyet”– sof va pok niyatlar). Bunday birliklarning qiyosiy tahlili nafaqat baholovchi qadriyatlarni qabul qilishdagi o‘ziga xosliklarni, balki bu o‘ziga xosliklarning madaniy ildizlarini ham aniqlash imkonini beradi. Shunday qilib, qoraqalpoq tilida turli frazeologik birliklar ko‘proq milliy an’analar va tarixiy tajribani aks ettiradi, bu esa ingliz tilidan farqni kuchaytiradi, bunda madaniy birlashmalarning tabiati boshqacha bo‘lishi mumkin (3.2-jadval).

3.2-jadval

Rang komponentli frazeologik birliklarning aksiologik tahlili

Rang	Ingliz tili	Qoraqalpoq tili	Baho
White/oq	White lie, white as snow	Aq jol, aq niyet	Ijobiy
Black/qara	Black sheep, black market	Qarabet bolıw, qara niyet, qara bazar	Salbiy
Red/qızıl	Red flag, red-handed	Qızıl maydan, qızıl sóz	Salbiy
Green/jasıl	Green with envy	Kók júrek	Ijobiy
Yellow/sarı	Yellow-bellied	Sarı uwayım	Salbiy
Blue/kók	Blue blood, out of the blue	Kók aspan	Ijobiy
Gold/altın	Golden opportunity	Altın alma, alǵıs al	Ijobiy

Binaraksiologik tahlil ranglarni tushunishda muhim madaniy farqlarni ochib beradi. Ingliz madaniyatida qarama-qarshi ranglarning (white va black) ramziy shakli yanada yaqqol ko‘rinadigan bo‘lsa, qoraqalpoq madaniyatida frazeologik birliklarning taxminiy ma’nolariga ta’sir etuvchi milliy an’ana va urf-odatlar katta ahamiyatga ega. Masalan: ingliz va qoraqalpoq tillarida aksiologik yondashuv asosida tahlil qilingan frazeologik birliklardan “black/qora” ranglarida salbiy ma’noni anglatishda o‘xshashliklar aniqlandi, ya’ni, ingliz tilidagi “black sheep” oiladagi eng uyatsiz a’zoni anglatishga qo‘llaniladi, ”qarabet bolıw” frazeologik birligi ingliz tilidagi birlikning analogi bo‘lib, salbiy ma’noda ishlatiladi.

Qoraqalpoq tilidagi “oq” rang diniy mazmunda ko‘p qo‘llanilishi aniqlandi, biroq bunday kontekst ingliz tilida ham bo‘lgani bilan sakral ma’no boshqa komponentlar orqali berilishi aniqlandi.

Ingliz tilidagi “golden opportunity” so‘z birikmasi kamdan kam imkoniyatni bildirsa, qoraqalpoq tilida oltin rangi bunday kontekstlarda ishlatilmaydi. Biroq qoraqalpoq tilida foydali yoki kam uchraydigan imkoniyatlarni ko‘rsatish uchun boshqa ranglar ham qo‘llanilishi mumkin, masalan, poklik, yorqin taqdir va umid timsoli bo‘lgan “oq” va “ko‘k” ranglar.

Ingliz va qoraqalpoq tillari frazeologiyasidagi rang nomlari semantikasining binaraksiologik tahlili ularning madaniy va universal xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot asosida quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Rangning qarama-qarshi baholari ikki til va rangli frazeologik birliklar tarkibida binaraksiologik modelga bo‘ysunadi, bunda rang ma’nolari ijobiy va salbiyga bo‘linadi.

Ma’no	Mısol	Aksiologik model	
		+	-
Tozalik, mehr, quvonch, yangilik	*“white lie”*, “*green thumb”*, “aq júrek”, “aq jol”	+	
Qayg‘u, qorong‘ilik, xavf-xatar	*“black sheep”*, “*red-handed”,”qara kúń”*, “*qızıl bet”*		-

Qabul qilishning universal xususiyatlarida ayrim rang ma’nolari o‘xshash assotsiatsiyalar tufayli har ikki madaniyatda ham universaldir.

White/oq – tozalik, poklik, yaxshilik: *“white as snow”* (qordey oq), *“aq júrek”* (saxiy yurak), *"aq jol”* (yaxshi yo‘l).

Black/qara – negativlik, qorong‘ilik, hasrat: *“black market”* (noqonuniy bozor (qora bozor), *“qara kúń”* (qiyin/mashaqatli/og‘ir kun), *“qara bet”* (uyatsiz).

Red/qızıl – xavotir, ishq, uyat: *“red alert”* (xavotir), *“red tape”* (byurokratlik), *“qızıl bet”* (uyatsiz).

Madaniyatga xos xususiyatlar yuqorida qayd etilgan o‘xshashlikka qaramasdan, ko‘p uchraydigan ma’no hisoblanadi.

Blue/kók – ingliz madaniyatida qayg‘u/g‘amginlikni ifodalaydi (“*feeling blue”* tushkunlikga tush-moq), qoraqalpoq tilida “ko‘k” ko‘proq umid, erkinlik (“kóktiń astı” – moviy osmon ostida) bilan aloqador hisoblanadi.

Green/jasıl – ingliz tilida “*green”* tabiyat, yoshlik, ekologiya (“*green energy*"), qoraqalpoq tilida yashil frazeologik birliklar kam uchraydi, biroq yangilanishni ifodalaydi (“jańa jasıl” – yangi).

Aksiologik assimetriya, ikkala tilda ham yorqin tusli ranglar bilan bog‘liq bo‘lib, masalan, oq, ko‘k va h.k., bu assimetriya ezgulik, poklik va umid qadriyatlarini aks ettiruvchi ijobiy ma’noga ega hisoblanadi.

To‘q rangli tuslar (qora) ko‘proq salbiy o‘xshashliklar bilan bog‘liq bo‘lib, qiyinchiliklarni, qorong‘ilikni, yovuzlikni timsollashtiradi.

Ingliz madaniyatida qizil rang ko‘proq neytral va ko‘p qirrali rang sifatida qabul qilingan bo‘lsa, qoraqalpoq madaniyatida esa salbiy ma’noga ega (“**ántek”**, uyatsiz).

Diniy va madaniy omillarning ta’siri qoraqalpoq madaniyatida rang belgilari orqali ham aks etadi, bu ko‘proq diniy va falsafiy g‘oyalar bilan bog‘liq. Masalan, “oq” faqat poklik ramzi, balki ezgu tilaklarni ham qo‘llaydi (“aq jol”). Ingliz madaniyatida rangli frazeologik birliklar tarixiy yoki kundalik voqelik bilan bog‘lanadi (“red tape” – hujjatlardagi qizil lenta bilan assotsiatsiyasi sifatida).

Rang belgilariga ega frazeologik birliklarning ma’nosi ko‘pincha kontekst bilan belgilanadi. Masalan: “***White lie***” (ingliz) yaxshi niyatli kishi yolg’on gapirsa, “aq júrek” (qoraqalpoq) oq ko‘ngil pák kóńil hám miyir tımsalı bolıp tabıladı. “***Black list***” (ingliz) salbiy ma’no (qora ro‘yxat), “qara kún” (qoraqalpoq) esa qayǵuli voqea bilan bog‘liq**.**

Xulosa. Binar aksiologik tahlil ingliz va qoraqalpoq tillarining rang komponentli frazeologik birliklari umumi-soniy va madaniy jihatdan o‘ziga xos xususiyatlarni aks ettirishini ko‘rsatadi. Asosiy farqlar rangni madaniy qadriyatlar, tarixiy an’analar va mafkuraviy munosabatlar prizmasi orqali verballashtirishga taalluqlidir.

Rangli frazeologik birliklarning binaraksiologik tahlili ingliz va qoraqalpoq tillarining baholash semantikasidagi madaniy o‘ziga xosliklar va farqlarni yaxshiroq tushunish imkonini beradi. Bunday tahlil nafaqat til hodisalarini nazariy o‘rganish, balki globallashuv va tillararo o‘zaro ta’sir sharoitida, ayniqsa, zarur bo‘lgan madaniyatlararo aloqada amaliy qo‘llash uchun ham foydali bo‘lishi mumkin.

Frazeologik birliklardagi ranglar nafaqat umuminsoniy qadriyatlarni, balki har bir madaniyatning o‘ziga xos xususiyatlarini ham aks ettiradi. Tahlil orqali rang semantikasi madaniy kontekst va o‘ziga xos lingvistik birikmalarga qarab ham ijobiy, ham salbiy ma’no kasb etishini ko‘rsatish mumkin. Madaniy tafovutlarni chuqurroq anglash har bir tilning boyligi va o‘ziga xosligini ochib berishga yordam beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Арутюнова Н.Д. Аксиология в механизмах жизни и языка. Проблемы структурной лингвистики 1982, М., “ Наука”, 1984, с. 5 – 23.

(2). Бабаева Я.В. Лингвокультурологические характеристики русской и немецкой аксиологических картин мира. Дис. ... док.филолог.наук, Волгоград, 2004, с. 438.

(3). Багаутдинова Г.А. Человек во фразеологии: антропоцентрический и аксиологический аспект.

(4). Болдырев Х.Х. Исследование оценочных смыслов в контексте познавательных процессов. Язык. Текст. Дискурс. Научный альманах. Вып. 8, Ставрополь, 2010, с. 25 – 37.

(5). Karasik V.I. Yazikovoy krug: lichnost, konsepti, diskurs. Volgograd: Peremena, 2002, c. 477.

(6). Rokeach M. Beliefs, attitudes and values. A theory of organization and change. San Francisco, Washington, London: Jossey-Bass Inc. Publishers, 1968, p. 214.

(7). Ammer S. Dictionary of Idioms. Boston New York, Houghton Mifflin Company, 1997, p. 473.

(8). Cambridge Idioms Dictionary. 2nd Edition. Cambridge University Press, 2006.

(9). Cambridge International Dictionary of Idioms. URL:http://dictionaries.cambridge.org (data obrashe-niya: 23.05.2024).

(10). Collins COBUILD Dictionary of Idioms. London, Harper Collins Publishers Ltd., 1997, p. 193.

(11). URL:http://colorrnind.narod.ru/index.htm (data obrasheniya: 22.03.2025).

Ashirbaeva Dilorom Ravshanovna (Toshkent davlat Sharqshunoslik universiteti, Koreyashunoslik oliy maktabi dotsenti, PhD; hangook2019@gmal.com**)**

KOREYS VA O‘ZBEK OILA DISKURSIDA MUROJAAT BIRLIKLARINING GENDER XUSUSIYATI

Annotatsiya*. Koreys va o‘zbek tillari bir oilaga mansub til hisoblanadi. Shunday ekan, har ikkala tilda jumlalar tuzilishi va murojaatlarda o‘xshash jihatlarni ko‘plab o‘rganish va talqin qilish mumkin. Mazkur maqolada koreys va o‘zbek oilasida erkak va ayollarga nisbatan qo‘llaniluvchi murojaatlar ko‘rib chiqiladi va tahlilga tortiladi. Jumladan, murojaatlarning o‘xshash va farqli tomonlari, tarjimada berilishi misollar yordamida yoritilgan.*

Kalit so‘zlar: *ota-ona, aka, ona, kelin, ayolim, turmush o‘rtog‘im, xotin, uy bekasi, buvi, opa.*

Аширбаева Дилором Равшановна (Ташкентский государственный университет востоковедения, доцент Высшей школы Корееведения, PhD; hangook2019@gmal.com**)**

ГЕНДЕРНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЕДИНИЦ ОБРАЩЕНИЙ В КОРЕЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ СЕМЕЙНОМ ДИСКУРСЕ

Аннотация*. Корейский и узбекский языки принадлежат к одной языковой семье. Таким образом, можно изучить и интерпретировать множество сходств в структуре предложений и упоминаниях на обоих языках. В данной статье рассматриваются и анализируются обращения, используемые в корейских и узбекских семьях в отношении мужчин и женщин. В частности, на примерах поясняются сходства и различия обращений, перевода.*

Ключевые слова: *родители, брат, мать, невестка, жена, муж, жена, домохозяйка, бабушка, сестра.*

Ashirbaeva Dilorom Ravshanovna (Tashkent State University of Oriental Studies, Associate Professor of the Higher School of Korean Studies, PhD; hangook2019@gmal.com**)**

GENDER CHARACTERISTICS OF UNITS OF ADDRESS IN KOREAN AND UZBEK FAMILY DISCOURSE

Annotation. *Korean and Uzbek languages belong to the same language family. In this way, many similarities in sentence structure and references in both languages can be explored and interpreted. This article discusses and analyzes the appeals used in Korean and Uzbek families in relation to men and women. In particular, examples explain the similarities and differences of appeals and translation.*

Key words: *parents, brother, mother, daughter-in-law, wife, husband, wife, housewife, grandmother, sister.*

Kirish. Til o‘rganish, bir qarashda, oddiydek tuyulsada, koreys millatining pog‘onali munosabatida til me’yorlari, nutq etiketi hamda murojaatlar alohida o‘rin egallaydi. Mazkur maqolada nutq etiketining ajralmas qismi hisoblangan murojaatlar yoritiladi. Murojaatlar juda keng qamrovli tushuncha bo‘lib, maqolada faqatgina oila diskursida qo‘llaniluvchi asosiy murojaat birliklariga to‘xtalishni lozim deb topdik.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Mazkur maqolani yoritishda N.Sh.Ahmedovaning “O‘zbek tilida murojaat birliklarining semantik konnotativ tadqiqi” mavzuidagi dissertatsiya ishidan, G.O.Kimning “Категории обращения в речевом этикете в корейском языке” hamda Sh.R.Usmanovaning “Koreys va turkiy tillarda undalmalar” va ning (nutqiy etiket qoidalariga amal qiluvchi murojaatlar) nomli maqolasidan foydalanildi.

Tadqiqot metodologiyasi. Maqolani yoritishda tavsiflash, qiyoslash metodlaridan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Qarindoshchilik umumiy ajdoddan kelib chiqganligi yoki turmush qurish orqali yuzaga kelgan ijtimoiy guruh va rolini tashkil qilish orqali individlar orasidagi aloqadir. Qarindoshlik terminlari qadim davrlardan boshlab nutq jarayonida bir kishining ikkinchi kishiga murojaati yoki uchinchi kishini anglatish uchun ishlatiladi. Shunday ekan, qarindoshlik munosabati bilan bog‘liq murojaat birliklari orqali ifodalangan munosabatlar markazida so‘zlovchi turadi, bunda so‘zlovchi qarindoshlik termini bilan yoki unga tinglovchining ismini qo‘shgan holda murojaat qiladi [1;131-b.].

Koreys oilasidagi munosabatlar g‘oyatda murakkab bo‘lib, “mendan katta-kichik” shartiga qat’iyan amal qilinadi. Kattalarga har doim “sizlab” gapiriladi. Bir qarashda, oson bo‘lib tuyulgan murojaat shakllari, aslida, birmuncha qiyinchiliklarni yuzaga keltiradi. Xususan, koreys tilidagi pog‘onali munosabatlar kishining diqqatini talab etadi.

Koreys tilida otaga nisbatan qo‘llaniladigan murojaat so‘zlarini uch guruhga ajratish mumkin: o‘z otasiga aboji *dada*, o‘zgalarning otasiga abonim *dada, amaki* va *marhum ota* sonchin haqidagi murojaat birliklari. O‘zbek muloqot madaniyatida marhumlarga nisbatan maxsus murojaat shakllari mavjud emas. Biroq marhumlar yodga olinganda, ularning ismlari oldidan “rahmatlik” so‘zi ishlatiladi.

Otasi tug‘ishgan ekanligini bildirish maqsadida chin “yaqin/qondosh” so‘zi qo‘shilib aytiladi.

[chin appa] *qondosh otam*. Mazkur murojaatlarning xitoy tilidan o‘zlashgan xurmat shakli [puchin] dir.

Er-xotin munosabatlarida xitob so‘zlarining xilma-xilligi jihatidan koreys tili dunyoda eng boy til hisoblanadi. Er-xotinlar (40%), ko‘pincha, bir-biriga [yobo] *azizim* yoki [jagi] deb murojaat qilishadi:

, . *“**Azizim,** gapimga quloq soling”* [5].

Ayol o‘z eriga nisbatan murojaati yoshini hisobga olib, turlicha bo‘lishi mumkin. Yangi turmush qurilgan vaqtda [yobo] deb murojaat qilish mumkin. Ammo yoshi ulug‘lashgani sari [yobo]ning o‘rniga [yongam] deya murojaat qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

Oilada farzand tug‘ilgach, er-xotin munosabatlari o‘zgacha tus oladi. Jumladan, koreys tilida ayoli eriga (farzandning ismi+) [Sumie appa], *Sumining otasi*, yoki [egi appa] *bolamning otasi* deb murojaat qiladi [6;170-b.]. Ba’zi o‘zbek oilalarida ayol eriga katta o‘g‘lining ismi bilan murojaat qiladi. Eriga *otasi, dadasi, adasi* kabi undalmalar vositasida murojaat qiladigan kishilar ham bor:

To‘g‘ri, ***dadasi,*** *men aytaman.*

Kelinlar qaynatasi haqida ota uyidagilariga yoki boshqa kishilarga so‘zlayotganida [shiaboji] deb gapiradi.

Koreys oilasida aka va opalarni ismi bilan chaqirish qat’iyan man qilingan. Kezi kelganda, koreys diskursining o‘ziga xos gender tafovutlarini ta’kidlab o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Koreys ayollarining nutqida “aka” [oppa], erkaklarining nutqida esa “aka” [hyong] ko‘rinishida namoyon bo‘ladi.

Qizlarning nutqida o‘ta faol bo‘lgan qarindoshlik oti bo‘lmish [oppa] “aka” turli holatlarda murojaat vazifasini o‘taydi. Jumladan, ular o‘zidan katta yigitlarni, unashtirilgan yigitlarini hamda o‘zidan yuqori sinfda yoki kursda o‘qiydigan bolalarni [oppa] deb chaqirishadi. Koreys erkaklarining nutqida [hyong] “aka” murojaatini jinoiy guruh yetakchisiga nisbatan ham qo‘llaniladi. Tarjima jarayonida bunday holatlar biroz murakkabliklarni keltirib chiqaradi.

Pog‘onali munosabatlarda samimiyatni ifodalaydigan va “aka” ma’nosini beradigan murojaat birliklaridan yana biri erkaklarning nutqiga xos bo‘lgan dir. undalmasi akaga, qaynag‘aga, o‘zidan kattalarga, yuqori sinfda yoki kursda o‘qiydiganlarga nisbatan ishlatiladi [4;163-b.].

, ? *“****Aka,*** *bir iltimosim bor edi, aytaveraymi?”*

Oilada buvalarning ham nomlanishi bo‘lib, ularning ota tomondan va ona tomondan ekanligiga qarab turlicha nomlanadi. Ota tomondan buva – [haraboji] deb murojaat qilinsa, ona tomondan esa [wiharaboji] deb murojaat qilinadi. O‘zbek tilida esa buvalarni bobo, buva, katta dada, opoq doda deya murojaat etiladi. Koreys nutqida ota yoki ona tomondan bobolarga murojaat qilinuvchi birliklari mavjud bo‘lgani uchun nutq jarayonida bobo tinglovchiga tushunarli bo‘lishi uchun kim tomondan ekanligiga alohida urg‘u berib aytiladi.

Buviga [halmoni], onaga [omoni] deb murojaat qilinadi. Hozirgi kunda shahar va shahar atrofi shevalarida farzandlarning buviga nisbatan [halmi], onaga omma singari neytral murojaat shakllarining qo‘llanishi keng tarqalib bormoqda:

, . *“****Oyi,*** maktabdan keldim”.

Koreys tilida onaga nisbatan qo‘llaniladigan murojaat so‘zlarini uch guruhga ajratish mumkin: o‘z onasiga, o‘zgalarning onasiga va marhum ona haqidagi murojaat birliklariga. Onasiga [omoni] *oyi* deb murojaat qilinadi. Ushbu murojaatlarning muqobil varianti [omonim] shakli esa turmush o‘rtog‘ining onasiga, shuningdek, yaqin do‘stining onasiga nisbatan ishlatish mumkin. Qadimgi koreys tilida marhum ona haqida [sonbi] deb xitob qilingan. O‘zbek muloqot madaniyatida marhumlarga nisbatan maxsus murojaat shakllari mavjud emas. Biroq marhumlar yodga olinganda, ularning ismlari oldidan “rahmatlik” so‘zi ishlatiladi.

[omonim] so‘zi o‘zgalar oldida onalarini hurmat qilib gapirayotganda qo‘llaniladi. Bu o‘zbek tilida *onamlar* deb muojaat qilishga tengdir. [omma] (oyijon) deb yosh bolalar onalariga murojaat qilishadi. Onasi tug‘ishgan ekanligini bildirish maqsadida [chin] “yaqin/qondosh” so‘zi qo‘shilib aytiladi. [chin omma] *qondosh onam*. Mazkur murojaatlarning xitoy tilidan o‘zlashgan hurmat shakli [mochin]dir.

Oila jamiyatning eng kichik bo‘g‘ini bo‘lsa ham, er va xotin oilaning asosidir. Quyida erkak kishining ayoliga nisbatan bir necha ko‘rinishdagi murojaatlarini tahlilga tortamiz.

Azizam.

Er-xotin munosabatlarida xitob so‘zlarining xilma-xilligi jihatidan koreys tili dunyoda eng boy til hisoblanadi. Er-xotinlar (40%), ko‘pincha, bir-biriga [yobo] (azizim) yoki chagi (azizim) deb murojaat qilishadi [3]: , . *“****Azizam****, gapimga quloq sol”.*

Oila qurgandan so‘ng, turmush o‘rtoqlar o‘zaro [yobo], deb murojaat qiladilar. Sharqona tarbiyaning o‘ta kuchliligi murojaat shakllarida ham namoyon bo‘ladi. Koreyada ham turkiy xalqlar singari, turmush o‘rtoqlar bir-birlarini ismlari bilan chaqirishlari uyat hisoblangan. Ammo, qanday bo‘lmasin, chaqirish va murojaat qilish kerak bo‘lgan. Shunda turmush o‘rtoqlar bir-birlarini [yobo], ya’ni, o‘zbek tiliga tarjima qilinganida, *“azizim, azizam”* deya murojaat qiladilar. Ushbu murojaatning kelib chiqish tarixiga nazar soladigan bo‘lsak, qadimda ushbu murojaat ikki so‘zdan, ya’ni, [yogie poseyo] murojaatidan kelib chiqqan bo‘lib, tarjimasi “*bu yerga qarab yuboring”*dir. Vaqt o‘tgani sari ushbu murojaat to‘laligicha aytilmasdan bugungi kunda hammaga ma’lum shakldagi [yobo]ga qisqargan.

Ushbu murojaat bilan birgalikda ( ) [chagi(ya)] murojaati ham keng qo‘llaniladi. Ammo [yobo]dan farqli jihati shundaki, bu murojaatni turmush qurmagan juftliklar o‘zaro qo‘llashlari mumkin.

Ayolim. Erkak kishi ayolini chaqirayotganida [puin] deb murojaat qiladi. Koreyslar o‘z ayollari haqida suhbatdoshiga so‘zlayotganida yoki uchinchi shaxs sifatida gapirganida, ko‘p hollarda, [puin], ya’ni *ayolim* deb aytadilar. Ammo ayoliga qarata xitob qilinganida, ayolim deb emas, balki erkalash ma’nosida qo‘llaniluvchi *xotinjon* yoki *onasi* deb tarjima qilish maqsadga muvofiq hisoblanadi.

? ***Xotinjon (onasi),*** mening paypog‘im qayerda?

Ushbu murojaat ayoliga nisbatan ancha yuqori bo‘lgan hurmatni bildiruvchi murojaat hisoblanib, nisbatan quyi bo‘lgan murojaat ham mavjud, u [chip saram]dir [6;153-b.].

O‘zbek tiliga to‘g‘ridan to‘g‘ri tarjima qilinganida, *uy odami* deya tarjima qilinadi. Jumlalarda kelganida *uy odami* deb emas, balki *uy bekasi* deya tarjima qilingani maqsadga muvofiqdir. Ammo o‘zbek tilida *uy bekasi* quyi murojaat birligi sanalmaydi.

__ _____ __ __ __ ____ _____. U *uy bekasiga* ham so‘zlay olmaydigan vaziyat yuzaga kelgandi.

Bugungi globallashuv jarayonlari har sohaga jadallik bilan kirib borayotgan bir paytda, murojaat birliklari ham ushbu ta’sirdan chetda qolmadi. Koreys tili leksik qatlamining 70% kelib chiqishi xitoy ierogliflariga borib taqaluvchi so‘zlar bo‘lib, bugungi kunda ushbu qatlam ingliz tilidan kirib kelayotgan o‘zlashmalar bilan yanada boyimoqda. Hozirgi kunda [waipheu] murojaati ham keng tarqalgan bo‘lib, ushbu murojaat inliz tilidagi wife, ya’ni *ayol, ayolim* so‘zidir.

“ ” Ayol uchun “yongam”.

Yangi turmush qurgan vaqtda erkak kishi ayoliga nisbatan [yobo] deb murojaat qilish mumkin. Ammo turmush o‘rtoqlarning yoshi ulug‘lashgani sari muhabbatga to‘la bo‘lgan ma’noni beruvchi [manura] murojaati ko‘proq qo‘llanidi. O‘zbek tiliga *onajonisi* deb tarjima qilishimiz mumkin.

, ? ***Onajonisi,*** bolalar qayergadir ketishdimi?

Har ikki tilda ham turmush o‘rtoqlar orasidagi munosabatlarda murojaat birliklari yoshga nisbatan o‘zgarishini misollar orqali ko‘rish mumkin.

Oilada farzand tug‘ilgach er-xotin munosabatlari o‘zgacha tus oladi. Ularning bir-biriga bo‘lgan hurmati ortadi. Bu hurmat katta farzandning ismini qo‘shib murojaat qilish orqali amalga oshiriladi. Jumladan, koreys tilida erkak kishi ayoliga (farzandning ismi+) [Sumie omma] Sumining onasi, yoki [egi omma] *“bolamning onasi”* deb murojaat qilinadi. Ba’zi o‘zbek oilalarida erkak ayoliga katta qizining ismi bilan, ayol esa turmush o‘rtog‘iga katta o‘g‘lining ismi bilan murojaat qilish hollari kuzatiladi. Ayoliga onasi, oyisi, ayasi, ayolining ismi bilan, xotin kabi undalmalar vositasida murojaat qiladigan kishilar ham bor:

Hoy ***onasi,*** suyunchini cho‘z [4;74–77-b.].

Qadimgi turkiy xalqlarda kishilarning ismiga hurmat bilan munosabatda bo‘lish shaxsning o‘ziga nisbatan ham hurmat-ehtirom belgisi sifatida qabul qilingan. Bunday hurmat izhor qilishning asosiy yo‘li esa kishi ismini aytib chaqirmaslikdir. Shunga ko‘ra, turkiy xalqlarning ko‘pchiligida yoshlar o‘zidan kattalarning, er-xotinlar bir-birining ismini aytish mumkin emasligi haqidagi rasm-rusumlar paydo bo‘lgan [2;25-b.]. Yoshlar kattalarga qarindoshlik terminlari bilan, er-xotinlar esa bir-biriga farzandlarining ismi yoki onasi, otasi kabi so‘zlar bilan murojaat qilgan.

Kelinlar qaynana haqida ota uyidagilariga yoki boshqa kishilarga so‘zlayotganida [shiomoni] deb gapiriladi. Shu bilan bir qatorda, ‘ ’ [choe] yoki ‘ ’ [nae] *mening kabi o‘zlik* olmoshi [shiomoni], ya’ni qaynona so‘zidan oldin qo‘shib gapiriladi. Agar kelinning suhbatdoshi qayna-

naga nisbatan yoshroq bo‘lsa, unda [shiomoni] murojaatidan keyin – –nim, *ya’ni –jon* affiksi albatta qo‘shilishi lozim hisoblanib, shiomonim tarzida gapirishni taqozo etadi.

Agar kelin farzandlik bo‘lsa, qaynanasi haqida farzandining ismini aytib, keyin *...ning buvasi* yoki *...ning buvisi* deb so‘zlaydi.

Umuman, - va -jon affiksli murojaat birliklari koreys va o‘zbek muomala madaniyatining eng go‘zal va nozik qirralarini ko‘rsatuvchi milliy qadriyatlardan biri hisoblanadi.

Koreys oilasida aka va opalarni ismi bilan chaqirish qat’iyan man qilingan. Kezi kelganda, koreys diskursining o‘ziga xos gender tafovutlarini ta’kidlab o‘tish maqsadga muvofiq bo‘ladi. Koreys ayollarining nutqida [oppa] “aka”, [onni] “opa”, koreys erkaklarining nutqida [hyong] “aka”, [nuna] “opa” singari murojaat shakllari farqlanadi. [onni] “opa” ko‘rinishidagi murojaat shakllarini kafe va restoranlarda ham uchratish mumkin.

Oilada buvi ota tomonidan va ona tomondan ekanligiga qarab, turlicha nomlanadi. Ota tomondan buvi – [halmoni] deb murojaat qilinsa, ona tomondan buvi – [wihalmoni] deb murojaat qilinadi. O‘zbek tilida esa buvilarga *momo, buvi, katta oyi* deb murojaat etiladi. Koreys nutqida ota yoki ona tomondan buvilarga murojaat qilinuvchi birliklar mavjud bo‘lgani uchun ham tarjima jarayonida *buvi* kim tomondan ekanligi tinglovchiga tushunarli bo‘lishi uchun alohida urg‘u berib tarjima qilinadi.

Shu bilan bir qatorda, halmoni so‘zini qarindosh bo‘lmagan, lekin yoshi ulug‘ kimsalarga nisbatan ham qo‘llash mumkin. Buvilar nabiralariga o‘zlarini [halmi] ya’ni, buving deb aytadilar. Masalan: . ***Buving*** *senga shirinlik olib keldi.*

Mazkur jumlada *“buving”* so‘zi [halmoni] deb emas, balki [halmi] tarzida berilgan.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib shuni aytishimiz mumkinki, qarindoshlik terminlari murojaat birligi bo‘lib keladigan eng faol so‘zlardir. Nutqda ular so‘zlovchi tomonidan tinglovchining yoshi, jinsi, qarindoshlik belgilari asosida tanlanadi. Koreys oilasida ham ayollarga, xuddi o‘zbek tili kabi, uzoq tarixga ega bo‘lgan milliy qadriyatlarni o‘zida mujassamlashtirgan murojaat shakllarini kuzatish mumkin. Har ikkala tilda ham ba’zan notanish kishilarga nisbatan ham qarindoshlikni ifodalovchi so‘zlar murojaatda qo‘llaniladi. Bunda, asosan, tinglovchining yoshi va jinsi inobatga olinadi. Koreys diskursining gender tafovutlari qarindoshlik terminlari bilan ifodalangan murojaat birliklarida yaqqol namoyon bo‘ladi. Tarjima jarayonida koreys tilida bir so‘z bilan berilgan murojaat birliklari o‘zbek tiliga tarjima qilinish jarayonida ba’zida ikki so‘z bilan, ba’zida esa uchta so‘z bilan ham berilish holatlari kuzatiladi. Bu holat har bir tilning o‘z xususiyatidan kelib chiqgan holda yuzaga keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Ahmedova N.Sh. O‘zbek tilida murojaat birliklarining semantik konnotativ tadqiqi. Filol. fanlari nomzodi diss., Toshkent, 2008.

(2). Begmatov E. Nomlar va odamlar. Toshkent, “Fan”, 1996.

(3). Ким Г. О категории обращения в речевом этикете в корейском языке. 2004.

(4). Usmonova Sh. Koreys va turkiy tillarda undalmalar. Tilshunoslikning dolzarb masalalari. Toshkent, “Universitet”, 2004.

(5). Usmanova Sh. O‘zbek va koreys tillarida rasmiy murojaat shakllari. Lingvist. Ilmiy maqolalar to‘plami, III, Toshkent, 2012.

(6). . . 2005.

Mardonova Sitora Mardonovna (SamDCHTI, PhD)

QADIMGI INGLIZ TILIDA ISHLATILGAN “SĪÞIAN, SWENGAN, WEORPAN” FE’LLARI SEMANTIK TARAQQIYOTI

Annotatsiya. *Ushbu tadqiqot qadimgi ingliz tilida ishlatilgan fe’llarning semantik rivojlanishini o‘rganishga bag‘ishlangan. Asosiy maqsad qadimgi ingliz tili davrida keng qo‘llanilgan fe’llarning lug‘aviy ma’nosi va funksional o‘zgarishlarini aniqlashdir. Tadqiqot jarayonida tarixiy-lingvistik yondashuv asosida qadimgi ingliz tilidagi matnlar, masalan, “Beovulf” asarida ishlatilgan misollar va boshqa yozma manbalar tahlil qilinadi. Ishning nazariy qismi semantik o‘zgarish turlarini, xususan, ma’no torayishi (narrowwing), ma’no kengayishi (broadening), metaforik va metonimik o‘zgarishlarni tushuntiradi. Amaliy qismda esa qadimgi inglizcha fe’llarning bugungi ingliz tilida qanday rivojlanganligi, ayrim hollarda esa yo‘qolib ketganligi ko‘rsatiladi. Misol sifatida “sīþian, swengan, weorpan” kabi asosiy fe’llar tahlil qilinadi. Tadqi-*

qot qadimgi ingliz tili va uning zamonaviy ingliz tiliga ta'siri haqida chuqurroq tushunchaga ega bo'lishni xohlovchi filologlar, lingvistlar va til tarixchilari uchun foydalidir.

Kalit so'zlar: *semantika, fe'l, harakat, ma'no, guruh, turkum, neytral, o'timli, o'timsiz, prefix, suffiks.*

Мардонова Ситора Мардоновна (СамГИЯ, PhD)

СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ГЛАГОЛОВ «SĪÞIAN, SWENGAN, WEORPAN», УПОТРЕБЛЯЕМЫХ В ДРЕВНЕАНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация. *Данное исследование посвящено изучению семантического развития глаголов, употребляемых в древнеанглийском языке. Основная цель – определить лексическое значение и функциональные изменения глаголов, широко употреблявшихся в древнеанглийский период. В ходе исследования на основе историко-лингвистического подхода анализируются древнеанглийские тексты, такие, как примеры, использованные в «Беовульфе», и другие письменные источники. Теоретическая часть работы объясняет виды семантических изменений, в частности, сужение, расширение, метафорические и метонимические изменения. В практической части показано, как древнеанглийские глаголы развивались в современном английском языке, а в некоторых случаях исчезли. В качестве примера анализируются такие базовые глаголы, как «sīþian, swengan, weorpan». Исследование будет полезно филологам, лингвистам и историкам языка, которые хотят глубже понять древнеанглийский язык и его влияние на современный английский язык.*

Ключевые слова: *семантика, глагол, действие, значение, группа, категория, нейтральный, переходный, непереходный, приставка, суффикс.*

Mardonova Sitora Mardonovna (SamSIFL, PhD)

SEMANTIC DEVELOPMENT OF THE VERBS "SĪÞIAN, SWENGAN, WEORPAN" USED IN OLD ENGLISH

Annotation. *This study is devoted to the study of the semantic development of verbs used in Old English. The main goal is to determine the lexical meaning and functional changes of verbs commonly used in the Old English period. The studios uses a historical-linguistic approach to the analysis of the Old English text, such as the examples used in Beowulf, and other written sources. The theoretical part of the work explains the types of semantic changes, in particular, narrowing, expansion, metaphorical and metonymic changes. The practical part shows how Old English verbs developed in modern English and in some cases disappeared. As an example, such basic verbs as "sīþian, swengan, weorpan" are analyzed. The study will be useful to philologists, linguists and language historians who want to gain a deeper understanding of Old English and its influence on modern English.*

Key words: *semantics, verb, action, meaning, group, category, neutral, transitive, intransitive, prefix, suffix.*

Kirish. Qadimgi ingliz tili (Old English, milodiy 5–11-asrlar) Germaniya qabilalari tomonidan Britaniya orollariga olib kelingan va hozirgi zamonaviy ingliz tilining asosi bo'lib xizmat qilgan. Bu davrda ishlatilgan fe'llar, ularning shakllari va semantik ma'nolari, tilning semantik evolutsiyasi jarayonida muhim o'rin tutadi. Ushbu maqolada qadimgi ingliz tilida ishlatilgan fe'llarning semantik taraqqiyoti, ularning zamonaviy ingliz tiliga o'tishi davomida yuz bergan o'zgarishlari tahlil qilinadi.

1. Qadimgi ingliz tili fe'llarining asosiy xususiyatlari. Qadimgi ingliz tilida fe'llar ancha murakkab tizimga ega bo'lgan. Ular shakllar bo'yicha turkumlangan: kuchli (strong) va kuchsiz (weak) fe'llarga bo'lingan. Zamonga ko'ra tasniflangan: hozirgi zamon va o'tmish zamon (past tense) fe'llari mavjud edi. Kelib chiqishi, asosan, germanik ildizlarga ega bo'lgan, lekin boshqa tillardan, xususan, lotin va kelt tillaridan kirib kelgan so'zlar ham uchraydi.

2. Semantik o'zgarishning turlari. Qadimgi ingliz tilida fe'llarning semantik o'zgarishlari bir necha shakllarda yuz bergan.

Ma'no kengayishi. Fe'l, dastlab, faqat bir ma'noni bildirgan bo'lsa, zamonaviy tilga o'tishda kengroq ma'noni qamrab olgan. Masalan, drīan (tortmoq, sudramoq) fe'li zamonaviy ingliz tilida to draw sifatida kengroq ma'nolarni bildiradi (chizish, tortmoq).

Ma'no torayishi. Dastlab, keng ma'noga ega bo'lgan fe'l ma'nosi zamonaviy tilga o'tishda toraygan. Masalan, lufian (sevmoq, xush ko'rmoq) zamonaviy ingliz tilidagi to love so'ziga aylangan.

Metaforik o'zgarish. Ba'zi fe'llar metaforik ma'nolarni qabul qilgan. Masalan, springan (sakramoq) zamonaviy ingliz tilidagi to spring so'zida mavsumiy o'zgarish yoki faoliyat boshlanishini ham bildiradi.

Semantik almashuv. Ba'zi qadimgi fe'llar zamonaviy ingliz tilida butunlay boshqa ma'noni qabul qilgan yoki kamdan kam ishlatiladi.

Tahlil va natijalar. Qadimgi ingliz tilida ishlatilgan **sīþian** fe'li tez-tez qo'llanilgan fe'l bo'lib, "sayohat qilmoq, bormoq" kabi ma'nolarga ega bo'lgan. T.Fanegoning ta'kidlashicha mazkur fe'l qadimgi ingliz tilida holat fe'llari tarkibiga kiritilgan.[1] Ammo uning qarashlari yetarlicha isbotlanmagan. **Sīþian** fe'li holat fe'llari tarkibiga kiritilgani borasida yetarlicha asoslar mavjud emas. Mazkur fikrlarni misollarning tahlilida ko'rib chiqishimiz mumkin. Qadimgi ingliz tilida ishlatilgan mazkur fe'l keltirilgan misollarda qisman holat fe'llari bo'lganligi aniqlandi.

1. Ða ða se Hælend **siðode**, sum man him cwæþ to: "Ic wille **siðian** mid ðe and ðe folgian".

Yuqorida keltirilgan misolda **sīþian** fe'li tepalikga yo'naltirilgan harakat ma'nosini ifodalab kel-an. Mazkur misolda harakatning ketma-ketlikda sodir bo'layotgani aks ettirilgan. Ya'ni, bunda ko'rinib turibdiki, harakatning holati qisman ko'rsatilgan, inson tomonidan bajarilayotgan harakat qiya holatda bo'layotgani nazarda tutilgan.

2. Hig into helle cuce **siðodon.** Keltirilgan ikkinchi misolda biron-bir makonga tushib qolmoq ma'nosi ifodalangan, ya'ni harakat sodir bo'lganligi noma'lum va mavhum. Mazkur misolda **sīþian** fe'li "paydo bo'lmoq" ma'nosini ham ifodalab kelgan. Qadimgi ingliz tilida fe'llar tuslangan va ular ba'zi hollerda grammatik qo'shimchalar qo'shilishi natijasida ko'rinishini ham o'zgartirishgan.

3. For ðe sceal ælc flæsc forþ **siðian.** Uchinchi misolda **sīþian** fe'li "bironbir kishining qarshisiga chiqmoq" ma'nosida ishlatilgan. Ushbu misolda **sīþian** fe'li harakatning holatini anglatib kelmagan. Bundan ko'rinib turibdiki, **sīþian** fe'lini holat harakat fe'llari tarkibiga kiritish uchun yetarlicha asosga ega emasmiz.

4. Þurh ðe Frea on ðas eorþan ut **siðade.** Mazkur misolda **sīþian** fe'li "butun yer yuzini aylanib chiqmoq" ma'nosini ifodalab kelgan. Bundan ko'rinib turibdiki, qadimgi ingliz tilida **sīþian** fe'li, asosan, neytral harakat ma'nosiga ega fe'l sifatida ishlatilgan. Ushbu fe'lning lug'atdagi ma'nosidan tashqari "bormoq, aylanmoq" kabi ma'nolarga ham ega bo'lgan.

5. Hig **siðodon** ealle to Egipta lande. Ushbu misolda **sīþian** fe'li "aylanmoq" ma'nosini ifodalagan. **Sīþian** fe'liga "eft, for, forþ, fram, -ge, hām" kabi prefix va suffikslarning qo'shilishi natijasida mazkur fe'l o'z grammatik shaklini va ma'nosini qisman o'zgartirgan. Misol uchun, "ta'tilga chiqmoq, sayoxatga bormoq yoki ekspeditsiyaga chiqmoq" kabi ma'nolarni anglatgan.

O'rta ingliz tili davriga kelib, qadimgi ingliz tilida ishlatilgan **sīþian** fe'li **sweien** shakliga o'zgardi. O'rta ingliz tili davrida mazkur fe'l "harakatlanmoq, yurmoq, tez yurmoq" kabi ma'nolarga ega bo'lgan.

6. He wente into Wales with his wyes all, **Sweys** into Swaldye with his snell houndes. Mazkur misolda **sweien** fe'li "yurish qilmoq" ma'nosini anglatgan. Ya'ni, o'rta davr ingliz tiliga kelib, ushbu fe'l fransuz kotiblarining ta'siri natijasida o'z shaklini o'zgartirgan.

Qadimgi ingliz tilida ishlatilgan **swengan** fe'li "tebranishga sabab bo'lmoq, tebranmoq, tez harakat qilmoq" kabi ma'nolarni anglatgan. Mazkur fe'l harakatning tezligini ifodalovchi fe'l guruhiga kiritil-gan.

7. Ða eode uncer hlaford sylf in ðæt scræf ða **swengde** sio lio sona **forð** and forswealh hine. **Swengan** fe'li qadimgi ingliz tilida **forð** predlogi bilan ishlatilgan. Ya'ni, mazkur predlog hozirgi zamon ingliz tili davri **for** predlogiga to'g'ri keladi.

Keyinchalik, **swengan** fe'li **swengen** shakliga o'zgargan. Ya'ni, o'rta davr ingliz tiliga kelib, "a" harfining reduksiyaga uchrashi natiasida "e" harfiga almashgan va ushbu fe'lning shakli o'zgargan. O'rta ingliz tili davrida **swengen** fe'li "shoshilmoq" kabi ma'noga o'zgargan.

8. Thenne þe sergauntez, at þat sawe, **swengen** þeroute, And diden þe dede. And wyth peple of alle plytez þe palays þay fyllen. Ushbu misolda **swengen** fe'li "shoshilmoq" ma'nosini ifodalab kelgan. O'rta ingliz tili davrida mazkur fe'l prefikslar olmagan va grammatik shakllar qo'shilmagan. Mazkur fe'l holat fe'llari turkumiga kiritilgan. B.Tollerning ta'kidlashicha, mazkur fe'l o'timsiz fe'llar turiga tegishli bo'lgan.[2] Qadimgi ingliz tili davrida o'timli fe'llar tarkibiga **weorpan** fe'li ham kiritilgan. Qadimgi ingliz tili davrida mazkur fe'l "otmoq" ma'nosini ifodalagan va mazkur fe'l, asosan, sabab fe'li shaklida ishlatilgan.

9. Hi **wurpon** hine on ðone bat. Yuqoridagi misolda **weorpan** fe'li "uloqtirmoq" ma'nosida kelgan, ya'ni nimadir sabab bo'lib harakat yuzga kelgan. Harakatga keltiruvchi bu ega, harakatlanuvchi esa shakl hisoblangan. Aynan shu shaklning harakatlanishiga ega sababchi bo'lgan. Bunda makon hamda harakatning yo'nalishi aniq keltirilgan.

10. Se deofol **wearp** ænne stan to ðære bellan. O'ninchi misolda "shaytonning toshni qo'ng'iroqga uloqtirgani" aks ettirilgan. Ya'ni harakat nimaningdir natijasida vujudga kelayabdi va shuning uchun maz-

[1] Fanego T. Motion events in English. Folia Linguistica Historica 33, 2012, p. 29–85.

[2]Bosworth T., Joseph B., Northcote T. An Anglo-Saxon dictionary. Oxford: Oxford University Press, 1882, p. 1457.

kur fe’lni sabab fe’llar turkumiga kiritishgan. Eganing harakati shaklga o‘tganligi bois ushbu fe’lni o‘timli fe’llar turiga kiritsak bo‘ladi. Qadimgi ingliz tilida ishlatilgan **weorpan** fe’li o‘rta ingliz tili davriga kelib **werpen** shakliga o‘zgardi va “shoshilmoq” ma’nosini ifodalay boshladi. Mazkur fe’l o‘rta ingliz tili davrida ham o‘timlilik shaklini saqlab qolgan lekin sabab fe’llari turkumiga kiritilmagan.

11. Ich leote … a cleane mon wunien neh a cleane wummon þet ich nawhit towart ham ne **warpe** ne ne weorri, ah leote ham al iwurðen. Mazkur misolda **werpen** fe’li “shoshilmoq” ma’nosida ifodalan-gan. Bu yerda ega emas, balki shakl harakatlanayotgani aks ettirilgan, ya’ni harakat ega sabab yuzaga kelmagan. Bunda harakat makon va yo‘nalishning o‘rtasida bo‘lib o‘tgan.

12. I rede ȝe…warpes wylily awaye. Subyekt harakatni ifodalamagan balkim, shaklni harakatga keltirgan. Shunday qilib, qadimgi ingliz tilida ishlatilgan “weorpan” fe’li o‘timli sabab fe’llar turkumiga kiritilgan va bu fe’l o‘rta davr ingliz tiliga kelib, o‘timli fe’llar guruhiga tegishli bo‘lgan. Keltirilgan dalillarga asoslanib, qadimgi va o‘rta davr ingliz tilida ishlatilgan fe’llar bugungi davrda ya’ni zamonaviy ingliz tili davrigacha ham saqlanib kelgan va ular quyidagicha ko‘rinishga ega:

1-jadval

Harakat fe’llarining semantik taraqqiyoti

№	Qadimgi	O‘rta	Hozirgi
1.	sīþian	sweien	to move, go, go quickly
2.	swengan	swengen	hasten
3.	weorpan	werpen	to hasten, rush

Xulosa. Materiallarning dalilicha, qadimgi ingliz tilida ishlatilgan fe’llar bir qancha turlarga bo‘lingan va ushbu turlar bugungi kunga qadar saqlanib kelmoqda. Fe’llar sabab fe’llari, holat fe’llari va harakat fe’llari kabi turkumlarga ajratilgan. Ulardan eng katta turkum harakat fe’llari turkumi hisoblanadi. Yuqorida keltirilgan misollardan qadimgi ingliz tilida fe’llar o‘timli va o‘timsiz kabi turlarga bo‘linganligini ham ko‘rishimiz mumkin. Bunda harakat subyektdan shaklga o‘tganligi aks ettirilgan. Misollardagi keltirilgan harakatlarda yo‘nalish fe’llarini ham kuzatish mumkin. Grammatik shakllarning fe’llarga ta’sir etganligi bois ularning ba’zilari o‘rta ingliz tili davriga kelib o‘zgarib ketgan, ba’zilari esa umuman shaklini yo‘qotgan. Ko‘p holatlarda, ma’nosi ham o‘zgarib ketganligini yuqorida keltirilgan misollar bilan isbotlashga harakat qildik. Mazkur maqolada biz ko‘rib chiqqan fe’llar bugungi kunga qadar saqlanib qolgan ammo juda ko‘p o‘zgarishlarga sabab bo‘lganligini kuzatishimiz mumkin.

Qadimgi ingliz tilidagi bu fe’llar vaqt o‘tishi bilan semantik jihatdan ko‘p qirrali rivojlangan va ba’zilari bugungi ingliz tilida iz qoldirgan. Ushbu jarayonlar so‘zlarning ijtimoiy va madaniy kontekstlari, shuningdek, boshqa tillar bilan muloqoti orqali boyitilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Fanego T.K. Motion events in English. The emergence and diachrony of manner salience from Old English to Late Modern English. Folia Linguistica Historica, 2012, 250 p.

(2). Filipović L.M., Kasia M.J. Space and time in languages and cultures. Amsterdam: John Benjamins, 2012, 550 p.

(3). Goldberg A.E. Constructions at work. The nature of generalization in language. Oxford: Oxford University Press, 2006, 350 p.

(4). Huber J.P. Caused- motion verbs in the Middle English intransitive motion construction. 2013, 265 p.

(5). Bosworth T., Joseph B., Northcote T. An Anglo-Saxon dictionary. Oxford: Oxford University Press, 1882, 2450 p.

(6). Niles J.D. Compound diction and the style of Beowulf. English Studies 62(6). 1981, 483 p.

Yusupova Gulxumor (Urganch davlat universiteti “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” kafedrasi tayanch doktoranti, Urganch, 220100, O‘zbekiston; e-mail: yusupova.gulkhumor@mail.ru**),**
Matsabirova Durdona Maksudjon qizi (Urganch davlat universiteti Filologiya va tillarni o‘qitish (nemis tili) ta’lim yo‘nalishi 2-bosqich talabasi)

MADANIYAT, TARJIMA VA GENDER: TIL VOSITASIDA MADANIY MEROSNI YETKAZISHNING O‘ZIGA XOSLIKLARI

Annotatsiya. *Maqolada madaniyat, tarjima va genderning o‘zaro aloqalari o‘rganiladi. Ingliz, o‘zbek, nemis va rus tillaridan misollar orqali gender stereotiplari va til birliklarining tarjimada qanday o‘zgarishi tahlil qilinadi. Madaniy ma’nolarni to‘g‘ri yetkazish bo‘yicha tavsiyalar beriladi.*

Kalit so‘zlar: *madaniyat, tarjima, gender, til, madaniyatlararo muloqot, gender stereotiplari, jinsiy differensiatsiya, ijtimoiy rol va mavqe, madaniy meros.*

Юсупова Гулхумор (докторант кафедры "Теории и практики перевода" Ургенчского государственного университета, Ургенч, 220100, Узбекистан; e-mail: yusupova.gulkhumor@mail.ru**),**
Матсабирова Дурдона Максуджон кизи (студентка 2-го курса направления образования Филология и преподавание языков (немецкий язык) Ургенчского государственного университета)

КУЛЬТУРА И ПЕРЕВОД: ПЕРЕДАЧА КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ ЧЕРЕЗ ЯЗЫК

Аннотация. *В статье исследуются взаимосвязи между культурой, переводом и гендером. На примерах из английского, узбекского, немецкого и русского языков анализируются гендерные стереотипы и изменения языковых единиц в переводе. Даются рекомендации по правильной передаче культурных значений.*

Ключевые слова: *культура, перевод, гендер, язык, межкультурная коммуникация, гендерные стереотипы, гендерная дифференциация, социальная роль и статус, культурное наследие.*

Yusupova Gulxumor (PhDl student at the Department of Translation Theory and Practice, Urgench State University, Urgench, 220100, Uzbekistan; e-mail: yusupova.gulkhumor@mail.ru**),**
Matsabirova Durdona Maksudjon qizi (2nd-year student of the educational direction Philology and Language Teaching (German Language) at Urgench State University)

CULTURE AND TRANSLATION: CONVEYING CULTURAL HERITAGE THROUGH LANGUAGE

Annotation. *The article explores the interrelations between culture, translation, and gender. Using examples from English, Uzbek, German, and Russian, it analyzes gender stereotypes and changes in language units during translation. Recommendations are provided for accurately conveying cultural meanings.*

Key words: *culture, translation, gender, language, intercultural communication, gender stereotypes, gender differentiation, social role and status, cultural heritage.*

Kirish. Madaniyat va til o‘zaro chambarchas bog‘langan bo‘lib, biri ikkinchisini shakllantiradi va aks ettiradi. Til madaniyatni yetkazish vositasi sifatida xizmat qiladi, tarjima esa bu jarayonni boshqa til va madaniyatga o‘tkazadi. Gender va til o‘rtasidagi munosabatlar ham madaniy merosning tarjimada qanday yetkazilishini belgilaydi. Gender stereotiplari, ijtimoiy rol va mavqe til vositasida shakllanadi va tarjimada ularni to‘g‘ri ifodalash murakkab masala hisoblanadi. Shu bois maqolada madaniyat, tarjima va gender o‘rtasidagi bog‘liqlik, ularning til vositasida ifodalanishi va turli tillarda qay tarzda o‘z aksini topishi tahlil qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Madaniyat va tarjima aloqalari bo‘yicha E.A.Nida tarjimada madaniy elementlarning muhimligini ta’kidlaydi [2]. Unga ko‘ra, tarjimon nafaqat tilni, balki madaniyatni ham mukammal tushunishi kerak. Gender va til masalalarida esa J.Butler genderning ijtimoiy konstruksiya ekanligini va til orqali qayta ishlab chiqarilishini o‘rganadi [3]. Shuningdek, Hofstede madaniyatlarni qiyoslab, genderning madaniyatlararo muloqotdagi ta’sirini o‘rganadi [4]. O‘zbek tilshunosligida G‘.S Salomov tarjimaning nazariy asoslarini yoritadi, ammo gender masalalariga to‘xtalmaydi [1]. Mazkur maqolada ushbu tadqiqotlar asosida gender, madaniyat va tarjimaning o‘zaro aloqalari chuqur tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu maqolada adabiyotlar tahlili, matnlarni tanlash va tahlil qilish, qiyosiy tahlil, qiyosiy tipologiya, kontekstual tahlil hamda umumlashtirish va tizimlashtirish metodlaridan foydalanildi. Ingliz, o‘zbek, nemis va rus tillaridan olingan genderga oid til birliklari madaniy kontekstda o‘rganilib, tarjimada ma’no o‘zgarishlari tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari asosida ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi.

Tahlil va natijalar. Madaniyat insonning ijtimoiy hayotini belgilovchi qadriyatlar, an’analar, urf-odatlar, dunyoqarashlar va ijtimoiy normalar majmuasidir. Tarjima esa madaniy merosni boshqa til muhitiga o‘tkazuvchi vosita sifatida ko‘riladi. Shu bilan birga, tarjima madaniyatlararo aloqalarni kuchaytiradi, lekin bu jarayonda ma’no yo‘qolishi yoki o‘zgarishi mumkin.

Til orqali gender stereotiplari va ijtimoiy rollar ifodalanadi. Tarjima jarayonida bu stereotiplar boshqacha ko‘rinishda namoyon bo‘lishi mumkin. Har bir madaniyatda gender rollari turlicha bo‘lgani sababli, tarjimonda ularni to‘g‘ri yetkazish katta mas’uliyat talab etadi.

O‘zbek tilida jinsni aniq ifodalovchi leksik vositalar nisbatan kam uchraydi. Xususan, kasb va lavozim nomlarini bildiruvchi otlarning qaysi jinsga tegishli ekanligini aniqlash, ko‘pincha, matn kontekstiga bog‘liq bo‘ladi. Masalan, *o‘qituvchi, shifokor, quruvchi, sotuvchi, tikuvchi* kabi otlar qo‘llanilganida, ularning erkak yoki ayol shaxsga nisbatan qo‘llanilganini faqat kontekst yordamida anglash mumkin. Bunday holatda o‘zbek tilida aniqlikni ta’minlash maqsadida mazkur otlar yoniga *ayol* yoki *erkak* so‘zlarini qo‘shish orqali jins ma’nosi aniqroq ifodalanadi (masalan, ayol o‘qituvchi, erkak shifokor). Shu bilan birga, o‘zbek tilida jinsni aniq ifodalovchi ba’zi otlar mavjud bo‘lib, ular orqali shaxsning jinsiga doir ma’lumot

aniq namoyon bo‘ladi. Jumladan, muallim so‘zi erkak o‘qituvchini anglatadi, *muallima* esa ayol o‘qituvchi uchun ishlatiladi. Shuningdek, *hamshira* so‘zi faqat ayol tibbiyot xodimi ma’nosini bildiradi. Mazkur so‘zlar o‘zbek tilidagi jinsiy differensiatsiya jarayonini yoritishda muhim lingvistik vositalardir. Shunday qilib, o‘zbek tilida jinsga nisbatan neytral otlarning ko‘pligi bilan birga, ayrim leksik birliklar orqali jins ma’nosi aniq ifodalanadi. Ushbu leksik xususiyatlar o‘zbek tilining gender leksikasi va ijtimoiy rollarni ifodalashdagi o‘ziga xosligini ko‘rsatadi.

Ingliz tilida jinsga nisbatan neytral so‘zlar ko‘proq qo‘llaniladi. Masalan, *chairperson* yoki *firefighter* so‘zlari jinsni bildirmaydi. Shu tariqa, gender tengligini saqlash va stereotiplardan qochish uchun neytral leksik vositalar qo‘llaniladi. Masalan,*The chairperson gave a speech* (majlis raisi nutq so‘zladi). Bu yerda jins aniq ko‘rsatilmagan, shuning uchun erkak yoki ayol sifatida talqin qilinishi mumkin.

Rus tilida jinsni grammatik jihatdan aniq ko‘rsatish uchun so‘z oxiri o‘zgaradi. Bu, asosan, kasb nomlari va shaxsni bildiruvchi boshqa otlarda yaqqol namoyon bo‘ladi. Masalan: *учитель* – erkak o‘qituvchi, *учительница* – ayol o‘qituvchi, *актёр* – erkak aktyor, *актриса* – aktrisa.

Rus tilda jinsiy farqlash grammatik shakllar orqali aniq ifodalanadi, ya’ni so‘z oxiridagi qo‘shimchalar jinsni belgilaydi. Shuningdek, rus tilida sifatlar, olmoshlar va fe’llar ham jinsga qarab o‘zgaradi. Masalan: *он учитель* (u erkak o‘qituvchi), *она учительница* (u ayol o‘qituvchi).

Agar tarjima qilinayotgan tilda jinsiy farqlash mavjud bo‘lsa (masalan, o‘zbek yoki nemis tillarida), rus tilidagi gender grammatik shakllarni to‘g‘ri aks ettirish lozim. Masalan, учитель so‘zini o‘zbek tilida muallim deb, учительница so‘zini esa muallima deb tarjima qilish maqsadga muvofiq. Nemis tilida esa *учитель – Lehrer, учительница – Lehrerin* tarzida tarjima qilinadi.

Agar tarjima qilinayotgan tilda jinsiy farqlash yo‘q yoki neytral shakl ustunlik qilsa, masalan, ingliz tilida *teacher* so‘zi jinsni ko‘rsatmaydi, unda jinsiy ma’noni neytrallashtirish orqali tarjima qilish mumkin. Masalan, *учитель* va *учительница* so‘zlarini ingliz tilida *teacher* deb tarjima qilish jinsiy farqlashni yo‘qotadi, lekin mazmunni to‘g‘ri yetkazadi.

Rus tilida ayrim kasb nomlari jinsiy stereotiplar bilan bog‘liq. Masalan, *медсестра* (ayol hamshira) so‘zi faqat ayol shifokor yordamchisini anglatadi, erkak uchun esa *медбрат* so‘zi ishlatiladi.

Tarjimada bu madaniy stereotiplarni inobatga olish kerak. Masalan, ingliz tilida *nurse* so‘zi jinsni ko‘rsatmaydi va erkak yoki ayolga nisbatan ishlatilaveradi, shuning uchun rus tilidagi jinsiy farqlash ingliz tarjimasida yo‘qoladi.

Rus va nemis tillarida jinsiy farqlash grammatik jihatdan kuchli ifodalangan bo‘lib, otlar, sifatlar va artikllar jinsga qarab o‘zgaradi. Tarjimada bu o‘zgarishlarni to‘g‘ri aks ettirish uchun jinsiy farqlash qoidalarini yaxshi bilish va har bir tildagi grammatik tuzilmalarga mos ravishda tarjima qilish talab etiladi.

Он хороший учитель (U yaxshi erkak o‘qituvchi).

Bu gapda *хороший* (yaxshi) sifat erkak jinsiga mos keladi va *-ий* qo‘shimchasini oladi.

Она хорошая учительница (U yaxshi ayol o‘qituvchi).

Bu gapda esa *хорошая* sifat ayol jinsiga mos kelib, *-ая* qo‘shimchasini oladi. Bu yerda jinsiy farqlash faqat otlarda emas, balki sifatlarda ham aniq aks etmoqda. Rus tilidagi bunday grammatik o‘zgarishlarni tarjimada to‘g‘ri yetkazish uchun tarjimon boshqa tillardagi jinsiy farqlash qoidalarini yaxshi bilishi kerak.

Nemis tilida ham jinsiy farqlash grammatik jihatdan kuchli ifodalangan. Bunda nafaqat otlar, balki sifatlar va artikllar ham jinsga qarab o‘zgaradi:

Er ist ein guter Lehrer (U yaxshi erkak o‘qituvchi).

Bu gapda *guter* sifat erkak jinsiga mos keladi va -er qo‘shimchasini oladi.

Sie ist eine gute Lehrerin (U yaxshi ayol o‘qituvchi).

Bu gapda esa *gute* sifat ayol jinsiga mos keladi. Shuningdek, *eine* artikli ham ayol jinsini ko‘rsatadi.

Nemis tilida sifatlar otning jinsiga qarab o‘zgaradi, bu rus tilidagi jinsiy farqlashga o‘xshash. Lekin nemis tilida artikllar ham jinsni aniqlaydi, bu esa tarjimada alohida e’tiborni talab qiladi.

Tarjimada e’tiborga olinishi kerak bo‘lgan jihatlar. Rus va nemis tillarida jinsiy farqlash grammatik shakllar orqali aniq ifodalanganligi sababli, tarjimada bu o‘zgarishlarni to‘g‘ri aks ettirish kerak. Jinsiy farqlash o‘zbek tilida mavjud bo‘lmasa-da, nemis tilida jinsiy farqlashni saqlab qolish uchun artikllar va sifatlarning to‘g‘ri shakllarini tanlash zarur.

Xulosa va takliflar. Ushbu maqolada madaniyat, tarjima va gender o‘rtasidagi murakkab munosabatlar tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, madaniyat va til bir-biriga bog‘liq bo‘lib, gender stereotiplari, ijtimoiy rollar va mavqelar til vositasida ifodalanadi. Tarjima jarayonida esa bu gender qiyofalarini boshqa madaniyat va til muhitiga to‘g‘ri yetkazish mas’uliyatli vazifa hisoblanadi. Turli tillarda jinsning grammatik ifodalanishi va gender stereotiplarini aks ettirish usullari har xil bo‘lib, bu tarjimada o‘ziga

xos yondashuvni talab qiladi. O‘zbek tilida jins grammatik jihatdan ifodalanmaganligi sababli gender ma’nosini kontekstual tarzda yoki qo‘shimcha so‘zlar yordamida yetkazish kerak bo‘ladi. Shu bilan birga, o‘zbek tilida jinsni aniq ko‘rsatuvchi leksik birliklar mavjud bo‘lib, ular gender differensiatsiyasini ko‘rsatadi. Rus va nemis tillarida esa jins grammatik jihatdan aniq ifodalanadi, bu esa tarjimada jinsiy farqlashni saqlab qolishni talab qiladi. Ingliz tilida jinsiy neytrallik keng tarqalgan bo‘lib, gender stereotiplarini chetlab o‘tishda neytral leksik vositalardan foydalaniladi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi.

Tarjima nazariyasida genderga oid tadqiqotlarni kengaytirish. Tarjima jarayonida gender stereotiplari va jinsiy differensiatsiyani to‘g‘ri aks ettirish uchun tarjimonlar lingvistik bilim bilan birga gender masalalari bo‘yicha ham yetarli ma’lumotga ega bo‘lishlari kerak. Shu sababli tarjima nazariyasi va amaliyotida gender masalalari bo‘yicha maxsus tadqiqotlarni kengaytirish lozim.

Gender neytral tarjima usullarini qo‘llash. Ayniqsa, ingliz va o‘zbek tillarida gender neytralligini ta’minlash uchun mos leksik birliklar va grammatik vositalarni ishlatish zarur. Masalan, o‘zbek tilida jinsni aniq ko‘rsatmaslik uchun kasb va lavozim nomlarini neytral tarzda qo‘llash mumkin.

Madaniy kontekstni hisobga olish. Tarjima jarayonida gender stereotiplari va ijtimoiy rollar madaniy kontekst bilan chambarchas bog‘liq bo‘lganligi sababli, tarjimon madaniy farqlarni chuqur o‘rganishi va ular asosida tarjima qilishi lozim. Shu orqali gender stereotiplarini o‘zgartirmasdan yoki yangisini yaratmasdan, asl mazmunni to‘g‘ri yetkazish mumkin bo‘ladi.

Tarjimonlar malakasini oshirish. Gender masalalari va madaniyatlararo farqlarni hisobga olgan holda tarjimonlar malakasini oshirish uchun maxsus o‘quv kurslari va seminarlar tashkil etish lozim. Ayniqsa, tarjima yo‘nalishida ta’lim olayotgan talabalar uchun gender va madaniyat bo‘yicha chuqur bilimlar berilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, madaniyat, tarjima va gender o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni chuqur o‘rganish tarjimada mazmunni to‘g‘ri yetkazish va gender tengligini saqlash imkonini beradi. Tarjimonlar madaniy va gender farqlarni to‘g‘ri baholab, gender stereotiplari va jinsiy differensiatsiyani aniq ifodalash uchun lingvistik va madaniy vositalarni mohirona qo‘llashlari lozim. Shu orqali tarjimada madaniy merosning to‘g‘ri va adolatli aks ettirilishi ta’minlanadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Salomov G‘.S. Tarjima nazariyasiga kirish. Toshkent, “Fan”, 1983.
(2). Nida E.A. Linguistics and Ethnology in Translation Problems. The Hague, Mouton, 1964.
(3). Butler J. Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity. New York, Routledge, 1990.
(4). Hofstede G. Cultures and Organizations: Software of the Mind. London, McGraw-Hill, 2010.

Aripova Saodat Taxirovna (Aniq va ijtimoiy fanlar universiteti o‘qituvchisi, Toshkent, 100074, O‘zbekiston; e-mail: aripova_saodat8822@mail.ru)

HIKOYALAR TARJIMASIDA TARJIMONNING LINGVISTIK HAMDA MADANIY KOMPETENSIYASI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada badiiy tarjimaning o‘ziga xos jihatlari xususida so‘z yuritiladi. Badiiy asar tarjimasidagi eng muhim jihat bu tarjimonning lingvistik hamda madaniy kompetensiyasi ekanligi olimlar tomonidan ham e’tirof etilganligi muhikama etiladi. Tarjimonning badiiy asar tarjimasida ushbu kompetensiyasidan tashqari, badiiy-estetik jihatlarni to‘g‘ri anglagan holda o‘girishi ham muhim jihat ekanligi ta’kidlanadi.*

Kalit so‘zlar: *hikoya tarjimasi, kompetentlik, lingvistik va madaniy kompetensiya, estetik jihat.*

Арипова Саодат Тахировна (преподаватель Университета точных и социальных наук, Ташкент 100074, Узбекистан; e-mail: aripova_saodat8822@mail.ru)

ЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ И КУЛЬТУРНАЯ КОМПЕТЕНЦИЯ ПЕРЕВОДЧИКА ПРИ ПЕРЕВОДЕ РАССКАЗОВ

Аннотация. *В статье рассматриваются специфические аспекты художественного перевода. Утверждается, что ученые также признают важнейшим аспектом литературного перевода языковую и культурную компетентность переводчика. Подчеркивается, что помимо этой компетенции переводчику важно также осуществлять перевод литературного произведения с правильным пониманием художественно-эстетических аспектов.*

Ключевые слова: *перевод рассказа, компетентность, лингвистическая и культурная компетентность, эстетический аспект.*

Aripova Saodat Takhirovna (Lecturer, University of Exact and Social Sciences, Tashkent 100074, Uzbekistan; e-mail: aripova_saodat8822@mail.ru)

LINGUISTIC AND CULTURAL COMPETENCE OF THE TRANSLATOR IN TRANSLATING STORIES

Annotation. *The article examines specific aspects of literary translation. It is argued that scholars also recognize that the most important aspect of literary translation is the linguistic and cultural competence of the translator. It is emphasized that in addition to this competence, it is also important for the translator to translate a literary work with a correct understanding of the literary aesthetic aspects.*

Keywords: *translation of a story, competence, linguistic and cultural competence, aesthetic aspect.*

Kirish. Badiiy asarlarni tarjima qilish jarayonida o‘sha xalq tilida tasvirlangan madaniyat, xalq shaxsiyati, turmush tarzi, xulq-atvori, tafakkuri, tevarak-atrofdan xabardorlik kabi milliy-madaniy jihatlarni ko‘rsatish “tarjimasiz” til birliklari bilan bog‘liq muammolarni keltirib chiqaradi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, tilshunoslikda ham, tarjimashunoslikda ham tillarning milliy-madaniy xususiyatlari, dunyoning lingvistik manzarasi va lingvistik-madaniy xususiyatlar bilan bog‘liq lingvistik masalalar asosiy e’tiborda bo‘lishi lozim. So‘nggi paytlarda tarjimonlar bu masalaga ustuvor ahamiyat berib, madaniyat va madaniyatlararo muloqot tarjima, ayniqsa, badiiy tarjimaning muhim vositasi ekanligini ta’kidlamoqda.

Bundan tashqari, tarjimada madaniy omillarni ta’minlash usullari, madaniy ma’lumotni yo‘q qilish yoki tarjima jarayonida uni saqlab qolishning kommunikativ-pragmatik moslashuvi imkoniyatlari, tarjima matnida madaniy komponentni yetkazish usullari va asosiy tarjima strategiyalarini ko‘rib chiqish juda muhimdir. Tarjima matni yoki badiiy asardagi milliy madaniyat ifodalari tarjimashunoslikning eng murakkab va kam o‘rganilgan sohasi hisoblanadi. Shu o‘rinda xorijlik olimning “How culture impacts translation” maqolasidagi “Tarjima amaliyoti, ko‘pincha, ravonlikka erishishga intiladi, bu esa madaniy farqlarning yo‘qolishiga olib kelishi mumkin”, degan fikrlari ham o‘rinli bo‘lishi mumkin [1].

Tarjimon tarjima jarayonida adabiy hikoya mazmunini anglashi, chuqur tahlil va muhokamadan keyingina tarjimaga kirishishi kerak. Shundagina badiiy asarning haqiqiy tuzilishi saqlanib qoladi, uning dinamik, estetik, axloqiy, falsafiy va mantiqiy xarakteri bir bo‘g‘inni buzmasdan yetkaziladi.

Hikoya mazmunini yaxshi bilgan tarjimon asar epizodlarining xronologik tartibini saqlashi, birlikni buzmasligi kerak. Hikoyaning bir necha sahifalardan iborat asosiy qismining yaxlit tarjima qilinmagani, hikoya sujetining xronologik tartibining buzilishi yozuvchi uslubiga, asar mazmuniga, tarjimon erkinligiga jiddiy zarar yetkazadi. Tarjimon, imkon qadar, milliy-madaniy, etnolingvistik ko‘rsatkichlarni “soddalashtirishga” va ularni tarjima o‘quvchisining dunyoqarashiga yaqinlashtirishga harakat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. So‘nggi paytlarda antropotsentrik paradigma asosida lingvistik shaxs tushunchasiga qiziqish ortib bormoqda. Tilshunoslikda til shaxsi tushunchasi so‘zlovchi, kommunikator, uning nutqi, muloqot harakatlari kabi masalalar bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqiladi.

Tarjima qilingan variant asl nusxadagi kabi estetik vazifani bajarishi, bir xil effekt yaratishi uchun tarjimon lingvistik-etnik malakaga (butun tilning leksik-struktura tizimi) ega bo‘lgan shaxs bo‘lishi kerak. Lingvistik kompetensiya o‘zbek va ingliz tilini puxta egallashni talab qiladi, ya’ni, hikoya tarjimoni ma’lum xalqning nutqi va nutq namunalarini to‘liq to‘plagan, butun til materiallarini tushunadigan, tafakkur-psixologik faollik va madaniy-etnik tabiatiga ega bo‘lgan shaxs bo‘lishi kerak.

Tarjimashunoslik doirasidagi asarlarida ko‘p qo‘llaniladigan tarjimonning lingvistik-madaniy kompetensiyasi deb ataladigan atama mutaxassisning quyidagi qobiliyatlari va darajasiga ega bo‘lishi zarurligini bildiradi:

- ikki tilni teng darajada egallash;
- ikki yoki undan ortiq xalqlar madaniyatidan to‘liq xabardor bo‘lish;
- til bilimlarini to‘liq egallash;
- tillardagi idiomatik va obrazli vositalarning ma’no tuslarini chuqur anglash;
- asl matnning janr xarakterini ajrata bilish;
- tarjima tilini o‘rganayotgan shaxsning milliy-madaniy kelib chiqishi va kognitiv idrokini hisobga olish;
- tarjima strategiyasini belgilovchi tarjima standartlari, tarjima usullari, transformatsiya usullarini mukammal egallash;
- badiiy tarjimada ijodiy qobiliyatga ega bo‘lish.

Tarjimashunoslik nazariyotchisi V.N.Komissarov tarjimashunoslik sohasiga quyidagi talablarni qo‘yadi:

1) tarjimaning umumiy lingvistik asoslarini ochib berish va tavsiflash, ya'ni, til tizimining qaysi xususiyatlari va tildan foydalanishning qonuniyligi tarjima jarayonining asosi ekanligini aniqlash;

2) tarjimani lingvistik tadqiqotning bir turi deb bilish, uning boshqa lingvistik tadqiqot turlaridan farqini tushuna olish [2].

Shu o'rinda xorijlik olimlar ham lingvistik-madaniy kopetensiya masalasiga to'xtalib o'tishgan. Tarjimonlarning to'g'ri va madaniy jihatdan mos tarjimalar yaratishi uchun lingvistik-madaniy malaka zarurligini ta'kidlagan holda, bir nechta ilmiy maqolalarda ushbu konsepsiya o'rganib chiqilgan. Jumladan, Safiah Ali M.Asiri va Amal Abdelsattar Metvallining "Tilshunoslik va madaniy kompetensiyaning tarjima sifatiga ta'siri: tarjima muammolariga pedagogik tushunchalar" (2020) [3]. Ushbu maqolada lingvistik va madaniy kompetensiyaning tarjima sifatiga qanday ta'sir qilishi o'rganilib, mualliflar o'quvchilar madaniyatni yetarli darajada tushunmaganliklari tufayli, ko'pincha, grammatik va leksik xatolarga yo'l qo'yishini ta'kidlab, tarjima jarayonida madaniy ta'limni birlashtirish zarurligini ta'kidlaydilar. Natalya Malyuga va Aleksandr Kruglovning "Lingvo-madaniy kompetensiya tarjimonlarning madaniyatlararo ishbilarmonlik aloqalari sohasidagi faoliyatining asosi sifatida" (2018) mavzusida e'lon qilgan maqolasida madaniyatlararo biznes aloqalarida lingvomadaniy kompetensiyaning ahamiyati batafsil muhokama qilinadi. Mualliflarning ta'kidlashicha, madaniy jihatdan aniqlangan o'ziga xosliklarni tushunish tarjimonlarning samarali ishlashi uchun juda muhim, buning eng asosiy sabablaridan biri, bu ularga madaniy o'ziga xosliklarni batafsil o'rganish va aniq muloqotni ta'minlash imkonini berishini alohida urg'u bilan ta'kidlashadi [4]. Shular o'rinda biz ko'rib chiqqan ilmiy ishlar ichida Jun Eykmansning "Tarjimashunoslik va uni baholashda madaniy kompetensiya" mavzusida 2017-yil tarjimashunoslik yuzasidan e'lon qilingan ilmiy risolalar to'plamidagi fikrlari diqqatimizni tortdi. Unda ta'kidlanishicha, madaniy kompetensiya tarjima sifatining ajralmas qismi ekanligi, u tarjimonlarning madaniy kontekstlarda ma'noni to'g'ri yetkazish qobiliyatiga ta'sir qilishi muhim omil ekanligida, deb baholaydi [5].

Badiiy adabiyot, ayniqsa, murakkab janrdir. Bu janrda yozuvchining mahorati, har bir yozuvchining o'ziga xos uslubi, iste'dodi, yozuvchining mazmun va shakl berish qobiliyati kabi turli muammolar mavjud. Badiiy tarjimada asl nusxaning estetik qiymati katta. Badiiy tarjima psixologik jarayon orqali amalga oshiriladigan ijodiy san'at hamdir.

Badiiy tarjima badiiy asarlarni, ya'ni, asosiy vazifasi o'quvchiga badiiy-estetik ta'sir ko'rsatishdan iborat bo'lgan matnlarni tarjima qilishdir. Badiiy adabiyot tarjimonining ikkita vazifasi bor:

1) asl mazmun, sujet, asosiy asl muallif g'oyani, iloji boricha, to'liq saqlash;

2) tarjima tilining tabiiy qonuniyatlari va normalarini nazorat qilish.

Tarjima barcha tillarda uchraydigan lingvistik usuldir. Hech qanday shubha yo'qki, har qanday tilni kerak bo'lganda, tarjima qilish mumkin. Tarjima esa mazmunni yoki ma'noni to'g'ri yetkazishi kerak. Bu tarjima uchun birinchi til talabidir.

Badiiy asar sifatida hikoyalarning asosiy vazifasi estetik tarbiya berishdan iborat, ya'ni, bunday badiiy asarda so'zning estetik kuchi, so'z obrazliligi muhim ahamiyatga ega. Hikoyalarning badiiy tarjima badiiy ijodning bir shaklidir. Tarjimon o'z dunyoqarashi va badiiy-estetik didiga mos ravishda tarjima uchun tanlangan asarning badiiy haqiqatini shakl va mazmun birligini saqlagan holda yetkazadi. Bu yerda psixologik jarayon bevosita ijodiy jarayon bilan uyg'unlashadi. Badiiy tarjima estetikasi olimlar va tarjimonlar o'rtasida chuqur izlanish va muhokama mavzusidir. Badiiy tarjimaning asosiy maqsadi nafaqat asl ma'noni to'g'ri yetkazish, balki uning o'quvchiga estetik ta'sirini saqlab qolishdir. V.N.Komissarov adabiy tarjimada o'girilayotgan tilda asliyatga o'xshash badiiy-estetik ta'sir ko'rsatishga qodir asar yaratish zarurligini ta'kidlaydi. Uning qayd etishicha, tarjimon nafaqat mazmunni, balki asarning badiiy shaklini, jumladan, uslubi, ritmi va obrazini ham yetkazishga intilishi kerak [6].

A.V.Fedorov tarjimonning asl tilni ham, ona tilini ham chuqur bilishi zarurligini ta'kidlaydi. U badiiy tarjima va asl matn bir-biridan farq qiladigan asar ekanligini, tarjimon tarjimaning estetik qiymatini saqlab qolish uchun madaniy va lingvistik farqlarni hisobga olishi muhim, deb hisoblaydi [7].

O.Sedakova o'zining "Tarjima san'ati. Bir necha mulohazalar" asarida tarjima san'ati tafsilotlariga to'xtalib o'tib, har safar tarjimon oldiga yangi va kutilmagan vazifalar qo'yilishini ta'kidlaydi. U umumiy ko'rsatmalar va tamoyillar yetarli bo'lmasligi mumkinligini, tarjimon har bir asarning o'ziga xosligini hisobga olishi kerakligini ham alohida ta'kidlaydi [8]. Olimlarning fikricha, badiiy tarjima estetikasi mazmunni to'g'ri yetkazish va asl nusxaning badiiy shaklini madaniy va lingvistik xususiyatlarni hisobga olgan holda, puxta takrorlash uyg'unligi orqali erishiladi.

Hikoyalar tarjimasi buyuk ijodiy ish bo‘lib, uning natijasi boshqa tilda yangi badiiy qadriyat yaratilishi va shu orqali tarjimonning ijodiy faoliyati baholanish mumkin. Bu jarayonda tarjimon asardagi lisoniy elementlarni yetkazish bilan bir qatorda, badiiy elementlarni ham mahorat bilan yetkazishi lozim.

Tahlil va natijalar. Hikoyalar tarjimonining asosiy xususiyati asl ijodkorlikni real tarzda yetkaza olishdir. Tarjimonning ijodiy yondashuvi, asosan, dunyoqarashiga bog‘liq. Tarjimon o‘z dunyoqarashiga ko‘ra, badiiy voqelikni o‘zi tanlagan asarlarida mazmun va shakl birligida, yaxlitlikdan umumiylikka bog‘-langan holda tasvirlaydi.

Tarjimonning dunyoqarashini alohida so‘z va iboralar, ko‘pincha, adabiy elementdan, ya’ni matnning to‘liq bo‘laklaridan izlab bo‘lmaydi. Aksariyat hollarda bu dunyoqarashning mazmuni tarjimonning asl nusxaga umumiy munosabati bilan belgilanadi. Tarjimonning dunyoqarashi asl tarjimaning tur va mazmun birligini hisobga olibgina qolmay, shu birlikda tarjimadagi milliy turga mos kelish masalasi ham hal qilinadi. Tarjimon o‘z qadriyatlari bilan o‘quvchi talabini qondiradi, o‘ziga xos badiiy asar rivojiga hissa qo‘shadi; adabiyot, til va madaniyatning xalqaro aloqa vositasiga aylanadi. Tarjima esa o‘quvchini asliyatga yaqinlashtiradi. Bu esa, o‘z navbatida, o‘zga millat tilini o‘qishga, o‘rganishga yordam beradi.

Hikoyalar tarjimonining vazifasi muallifning dunyoqarashi, uslubi, uslubiy xarakterini anglash, bu dunyoqarash va uslubni ona tili vositalaridan foydalangan holda, imkon qadar, ifodali va go‘zal yetkazib bera olishdan iborat. Bu yerda tarjimon badiiy iste’dod bo‘yicha muallif bilan bir saviyada bo‘lishi, tarjimonning tasavvuri va iborasi shoir-yozuvchi bilan bir xil bo‘lishi kerak. Badiiy tarjima hikoya tarjimonidan jarayonda bir xil darajada fikrlash, asl go‘zallikni his qila olish, kerak bo‘lsa, asliyatga teng keladigan yoki undan-da maftunkorroq o‘ziga xos lug‘at boyligi va fikr teranligiga ega bo‘lishni talab qiladi. Tarjimonlik iste’dodi qanchalik baland bo‘lsa, hikoya tarjimasining badiiy mazmuni, go‘zal tili shunchalik aniqroq ko‘zga tashlanadi.

Tarjimani o‘qib, katta taassurot olgan o‘quvchi, birinchidan, hikoya muallifiga o‘z minnatdorchiligini bildirsa, ikkinchidan, tarjimonga ham qoyil qoladi. Muallif va tarjimon bir-birini ko‘rmasligi yoki tanimasligi mumkin. Biroq tarjimada asar muallifiga bo‘lgan muhabbatini ishtiyoq bilan namoyon etgan tarjimon boshqa xalqlar adabiyoti oldidagi ijtimoiy, axloqiy, ma’naviy burchini ado etadi.

Tarjimonning lingvomadaniy kompetensiyasiga olimlar tomonidan berilgan ta’rif va fikrlarga e’tiborimizni qaratsak. L.P.Tarnaeva lingvomadaniy kompetensiyani tarjimonning madaniyatlararo ishbilarmonlik o‘zaro ta’siri sharoitida madaniy o‘ziga xos ma’nolarni yetkazish uchun bilim, ko‘nikma, qobiliyat va qobiliyatlar to‘plami sifatida belgilaydi [9]. I.B.Hemelyanova esa tarjimonning lingvistik va madaniy kompetensiyasini tarjima jarayonida tilning madaniy jihatdan shartlangan elementlarini adekvat idrok etish va takrorlash imkonini beradigan asosiy bilim, ko‘nikma va malakalar yig‘indisi deb hisoblaydi [10]. V.N. Komissarovning ta’kidlashicha, tarjimonning lingvomadaniy kompetensiyasi suhbat ishtirokchilarining og‘zaki va og‘zaki bo‘lmagan kommunikativ xatti-harakatlarida mavjud bo‘lgan madaniy ma‘lumotlarni olish va uzatish uchun zarur bo‘lgan bilim, nutq qobiliyatlari va kommunikativ qobiliyatlarni o‘z ichiga oladi, degan fikrni ilgari suradi [11].

Xulosa va takliflar. Shunday qilib, tarjimonning lingvomadaniy kompetensiyasi – bu lingvistik bilimlar va madaniy ongning integratsiyalashuvi, madaniy kontekstlarni hisobga olgan holda, asl matnning ma’nosini to‘g‘ri va adekvat yetkazishni ta‘minlaydi. Shuningdek, tarjima jarayonida manba va maqsad tillarning ham lingvistik, ham madaniy xususiyatlarini hisobga olgan holda, madaniy jihatdan o‘ziga xos ma’nolarni samarali yetkazish qobiliyatidir. Hikoyalar tarjimasida asosiy va muhim jihat nafaqat lingvistik bilimdonlik, balki madaniyatdan xabardor bo‘lgan holda, hikoyaning mazmun mohiyatini to‘liq ochib berishiga olib keladi.

Foydalanigan adbiyotlar ro‘yxati:

[1]. https://traducendo.net/en/how-culture-impacts-translation/?utm_source

[2]. Комиссаров В.Н. Слово о переводе. М., Международные отношения, 1973, 35–36 с.

[3]. Safiah A.M., Asiri A.A.M. The Impact of Linguistic and Cultural Competence on Translation Quality: Pedagogical Insights into Translation//ISSN 1798-4769. Journal of Language Teaching and Research, Vol. 11, №. 3, pp. 509–520, May 2020. DOI: http://dx.doi.org/10.17507/jltr.1103.22

[4]. Malyuga E.N., Krouglov A., Tomalin B. Linguo-cultural competence as a cornerstone of translators’ performance in the domain of intercultural business communication//X Linguae European Scientific Language Journal, 2018-11-02-46, pp. 566–582. DOI: 10.18355/XL.2018.11.02.46

[5]. Eyckmans J. Cultural Competence in Translation Studies and its Assessment //Ghent University https://api.semanticscholar.org/CorpusID:113403902

[6]. Комиссаров, В.Н. Теория перевода [текст]. Москва, “Высшая школа”, 1990, 228 с.

[7]. Федоров А.В. Введение в теорию перевода. М., “Международные отношения”, 1958, с. 7.

[8]. Седакова О. Искусство перевода. Несколько замечаний. Лекция, прочитанная в Британском музее. https://www.olgasedakova.com/translations

[9]. Тарнаева Л.П. Лингвокультурологическая компетентность переводчика в сфере делового общения. Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С.Пушкина, 2010, с. 92–98.

[10]. Емельянова Я.Б. Лингвострановедческая компетенция переводчика: теория и практика. Монография, Нижний Новгород, 2010, 202 с.

[11]. Комиссаров В.Н. Современное переводоведение. Учебное пособие, М., ЭТС, 2001, 424 с.

Tuxtasinova Nigina Bashirovna (O‘zbekiston Milliy universiteti, filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent; e-mail:zolushkax@mail.ru)

FRANSUZ VA O‘ZBEK TILLARIDA MUQADDAS QADAMJOLAR, ZIYORATGOHLAR VA MADANIY YODGORLIKLAR NOMLARI KATALOGINI TUZISH TAMOYILLARI

Annotatsiya. *Mazkur maqolada xorij olimlari tomonidan yaratilgan agiografik, islomiy atamalar, diniy istilohlar kabi izohli va tarjima lug‘atlari tadqiq etildi. Terminologik lug‘atlar ishlab chiqishda faqatgina lingvistik bilimlarning o‘zi yetarli emas, ekstralingvistik bilimlar, qomusiy bilimlar birlamchi omil hisoblanadi.*

Kalit so‘zlar: *agioterminlar, diniy terminlar, islomiy atamalar, agiologiya, lug‘at, tamoyil.*

ПРИНЦИПЫ СОЗДАНИЯ КАТАЛОГА НАЗВАНИЙ СВЯТЫНЬ, ПАЛОМНИЧЕСТВА И ПАМЯТНИКОВ КУЛЬТУРЫ НА ФРАНЦУЗСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация. *В статье исследуются толковые и переводные словари агиографических, исламских терминов, религиозных терминов, созданные зарубежными учеными. При разработке терминологических словарей одних лишь лингвистических знаний недостаточно, экстралингвистические знания, энциклопедические знания являются основным фактором.*

Ключевые слова: *агиотермины, религиозные термины, исламские термины, агиология, словарь, принцип.*

PRINCIPLES FOR CREATING A CATALOG OF NAMES OF SAINTS, PILGRIMAGES AND CULTURAL MONUMENTS IN FRENCH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *This article examines the explanatory and translated dictionaries of agiographic, Islamic terms, religious terms created by foreign scientists. In the development of terminological dictionaries, linguistic knowledge alone is not enough, extralinguistic knowledge, encyclopedic knowledge is the primary factor.*

Key words: *hagiology, religious terms, Islamic terms, dictionary, principle.*

Mavzuning dolzarbligi. Umumjahon globalizatsiya gibrid madaniyatlarning paydo bo‘lishi, milliy an’analarning qisman o‘zgarishi, millatlararo hamkorlikning kuchayishi natijasida tillimizga turli xil atamalar, o‘zlashmalar kirib kelishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa lug‘atshunoslar oldiga zamonaviy lug‘atlar avlodini yaratish, o‘zlashmalarni kiritish va yangilash vazifasini qo‘ymoqda. Bu borada M.Umarxo‘jayevning ta’kidini o‘rinli deb hisoblaymiz: «Lug‘at doim zamonga hamnafas tarzda mukammallashib borishi zarur. Biroq lug‘atlar qanchalik zamonaviy bo‘lmasin, davrdan ma’lum darajada orqaga qolib, so‘zlar hamda ular ifodalagan narsa va hodisalar o‘rtasidagi u yoki bu hodisalar o‘rtasidagi u yoki bu o‘zgarishlar natijasida yuzaga kelgan yangicha munosabatlarni talab qiladi» [10:28-b.].

Zero, har qanday milliy tilning asosiy so‘z boyligi shu tilning tarixan rivojlanishi hamda muayyan lug‘atini yaratish chog‘idagi turg‘un holatini lisoniy tizim va nutqiy faoliyat birligida ifoda qiluvchi katta hajmli filologik lug‘atlar ulkan madaniy ahamiyatga molik ishlar sifatida baholashga loyiqdir. Bugungi kunda tadqiqotlar fanlararo uyg‘unlikda olib borilmoqda, chunki har bir yo‘nalish o‘zaro fanlar va sohalararo aloqadorlik kasb etmoqda. Tarjimashunoslik, badiiy tarjima, adabiyotshunoslik fanlari ham bevosita leksikografiya sohasi bilan chambarchas bog‘liq. Binobarin, leksikografiyaning dolzarb amaliy vazifalaridan biri bu professional tarjimonlar va tarjima bilan kundalik hayotida doimo to‘qnashadigan ko‘p sonli mutaxassislar uchun tarjima lug‘atlarini yetkazib berishdir.

Zamonaviy ikki tilli tarjima lug‘atlari tegishli adabiy tillarning lug‘at tarkibini har taraflama boyitib beradi. Jumladan, badiiy hamda ilmiy ommabop adabiyotlarda keng qo‘llaniladigan ilm-fan texnika, sportning va boshqa sohalarga oid ko‘p sonli atamalar, terminlar va boshqa madaniyat vakillarining milliyligiga dahldor leksemalarni tarjima lug‘atini yaratish doimo dolzarblik kasb etgan.

Ishning maqsadi. Tadqiqot doirasida mazkur yo‘nalishlarda olib borilgan ishlar o‘rganildi va shu narsaga amin bo‘lindiki, xorij olimlari agioterminlar, diniy terminlar, islomiy atamalar kabi bir qancha lug‘atlarning zamonaviy avlodini yaratib ulgurishgan hamda mazkur sohaning nazariy masalalariga bag‘ish-

langan ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Ular tadqiqotlarini birma-bir tahlilga tortib, kerakli o‘rinlarda o‘zimizning ilmiy munosabatimiz berildi.

Tadqiqotning metodi. Fransuz va o‘zbek tillarida muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar va madaniy yodgorliklar nomlari katalogini tuzish tamoyillarini aniqlash. Tadqiqot doirasida mazkur yo‘nalishlarda olib borilgan ishlar o‘rganildi va shu narsaga amin bo‘lindiki, xorij olimlari agioterminlar, diniy terminlar, islomiy atamalar kabi bir qancha lug‘atlarning zamonaviy avlodini yaratib ulgurishgan hamda mazkur sohaning nazariy masalalariga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlar olib borganlar. Ularning tadqiqotlarini birma-bir tahlilga tortib, kerakli o‘rinlarda o‘zimizning ilmiy munosabatimizni berishni lozim topdik.

S.Ragasov islom dini va islom madaniyati bilan aloqador bo‘lgan so‘zlar va birikmalarning leksikografik tavsifini rus tili lug‘atlarida berilishini, ularning tasnifining adekvatligi, ma’lumotlarning faktlarga asoslanganligini ko‘rib chiqqan [7;240-b.]. Shuningdek, zamonaviy rus nutqida va ommaviy axborot vositalari matnlarida uchragan bunday atamalarni berishda uchragan noqisliklar matnlar tahlili orqali ochib berib, mazkur sohada mavjud muammoni qaysidir ma’noda yechishga o‘z hissasini qo‘shgan.

S.Ragasov diniy adabiyotlar, ilmiy nashrlar, lug‘atlar, internet saytlaridagi islomiy mazmundagi matnlarda diniy istilohlarni berilishini o‘rganib, ularni quyidagi guruhlarga bo‘lish mumkinligini taklif qiladi.

− islomiy liboslar: abaya, burka, djilbab;

− ta’limotning dogmalari, kanonlari, mavhum kategoriyalari bilan bog‘liq atamalar (imam, shaxada, barakat);

− oliy mavjudot nomlari: Allax, djinn, iblis;

− islom huquqlari va siyosati bilan bog‘liq terminlar: idjma, idjtixad, kiyas;

− marosimlar, bayramlar, udumlar: zikr, namaz, salyat;

− ibodatxonalar, ibodatjoylar, ziyoratgohlar bilan bog‘liq terminlar: mechet, minaret, Mekka;

− islomiy kitoblar, aqidalar: Koran, shariat, Sunna;

− harakat va ishlarning xususiyatlari bilan bog‘liq tushunchalarning nomi: xalyal, xaram, mubax;

− oy nomlari: Ramadan, Shavval, Muxarram;

− ullamolarning nomlari, unvonlari: ulama, ayatolla, dervesh;

− maktab, birlashma nomlari: islom va musulmon dini tarafdorlarining nomlari: vird, djadidizm, djamaat;

− payg‘ambarlarning nomlari, din peshvolari: Muxammad, Aysha, Xatidja;

− diniy murojaatlar, salomlar, salovatlar: Amin, Allaxu Akbar, as salyamu-aleykum;

− iqtisodiy atamalar, soliq, sadaqa nomlari: zakyat, maxr, sadaqa;

− boshqa dinga e'tiqod qiluvchilar, dinsizlar, budparastlarning belgilari: kyafir, gyaur, zandaka;

− jannat va jahannam nomlari: djanna, djaxannam, sirat;

− islom ilmiga oid atamalar: islomshunoslik, sharqshunoslik, quronshunoslik;

− jargon nominatsiyalari: shaxid-taksi, djixad-povozka, zamotashka.

Olim islomiy atamalarni turli xil lug‘atlarda berilishini tahlil qilar ekan, ba’zi lug‘atlarda bunday atamalar sharhida turli xil yondashuvlar yoki bo‘lmasa, noadekvat sharhlar uchrashini keskin tanqid qiladi. Iq-tibosda keltirilgan lug‘atlarda islomiy atamalarning berilishini o‘rganar ekan, ayniqsa, unda tarixiy asoslar, faktlar noadekvat ifoda etilganligini, ya’ni, ramazon, quron, machit, jihot va boshqa atamalarning izohlari orqali ochib beradi. Masalan, bir lug‘atda «Ro‘za» bayramidan 70 kun o‘tgandan so‘ng, bayram qilishi ay-tilsa, ikkinchi lug‘atda Qurbon hayiti Ramazon bilan birlashtiriladi va ro‘za 40 kun davom etadi 29 kun ro‘za tutiladi, degan chalkashliklar kuzatiladi [7;240-b.].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Demak, tarjimon o‘zbek tilidan chet tiliga mazkur sohadagi kontekstni tarjima qilishda xuddi yuqorida berilgan lug‘atlardagi sharhlardan foydalansa, islomiy atamalar izohini noto‘g‘ri berishiga olib keladi. Chunki matnda islomiy atamalarni berishda tarjima tilida uning muqobil bo‘lmasa, unda sahifa iqtibosida yoki matn ichida izohlab o‘tiladi. Bu esa lug‘atga asoslangan tarjimonning asliyatdagi mazmunini tarjima tilida noadekvat berishiga olib keladi.

X.K.Guseynova darg tilidagi diniy terminlarni o‘rganishda ularni arxaik, o‘zlashma so‘zlar, neologizmlardan farqi va o‘zaro ta'siriga e’tibor qaratadi. U dogistontilshunosligida va umumiy tilshunoslikda agiografik terminlarning ahamiyati, tarixiy matnlarda ularning etimologik kelib chiqishi va yasalishi, ularning leksik, semantik, fonetik, morfologik jihatdan moslashuvlarini V.M.Aristov, I.I.Revzina, S.M.Xaydakov, R.A.Budagov, S.I.Omarov, S.S.Efendieva, T.Alidjanov, D.Suleymanovlarning ilmiy tadqiqotlariga asoslanib olib boradi [1;17-b.].

Shuningdek, S.N.Abdullayevning ruscha-dargcha lug‘at (1950), Sh.A.Isayevaning ruscha-dargcha lug‘at (1992), X.A.Yusupovaning ruscha-dargcha lug‘at, N.I.Stoyanovaning darg tilidagi arab o‘zlashmalari lug‘ati (2005), M.R.Bagomedovaning darg tilidagi atoqli otlar lug‘atlarini (2006) leksikografik tuzilishini tahlil qiladi. Tadqiqot davomida 340 dan ortiq agiografik terminlarni ko‘rib chiqadi va quyidagi guruhlarga ajratadi:

1) muqaddas nomlar, ya’ni, «allax-bog», «jabragil-jabroil», «arxangel»-«ivarak-prorok», «malaik-angel», «ryaxim-miloserdniy», «tyagala-vsevishniy»va boshqalar;

2) sovuq terminlar o‘ta yuqori kuchlarni anglatuvchi terminlar: «izrail-angel smerti», «giprit-demon», «zloy-dux», «jind-ilbis, chyort», «malikulmulk-malakulmavt-angel smerti», «shaytan-chyort»va boshqalar;

3) oxirot marosimlari bilan bog‘liq terminlar: «aljana-ray, «axirat-zagrobniy mir», «axirzaman(a)-kones sveta», «jag'annab ‘ad-kiyama-kones sveta», «sirat-most nad preispodney»va boshqalar;

4) murojaat terminlari: «vird-zapoved», «g‘idayat-pravedniy put», «din-vera, religiya», «ijaza-razreshenie, pozvolenie», «iman-vera, verovanie», «kaparat-iskuplenie», «kashpu-tkrovenie»va boshqalar;

5) ruhoniylar va ular bilan bog‘liq atamalar: «pravednik-g‘azi», «bores za veru-dajjal (dajal)», «antixrist-ziyaratchi-palomnik», «imam-duxovniy nastavnik» va boshqalar;

6) diniy marosimlar va u bilan bog‘liq terminlar: «azan-priziv na molitvu», «akbar-priziv na molitvu», «balga-molitva», «vitru-vitr», «gumra-umra (maliy xadj)», «dugya-molitva»va boshqalar;

7) diniy e’tiqodlar va aqidalar bilan bog‘liq terminlar: «adabdesh- selomudrie», «validesh-pravednost'», «gyadlu-zeg‘a nravi, normi», «validesh-pravednost'», «svyatost», «zyakat (zakat)-pojertvovanie» va boshqalar;

9) diniy oyatlar: «ayat-stix Korana», «zabur-Psaltir», «injil-Evangelie», «tajvid-chtenie Korana naraspev», «kiraat-izuchenie Korana», «maxraj-chtenie Korana» va boshqalar;

10) diniy so‘zlarni anglatuvchi terminlar: «astag‘pirullag‘-boje oxrani», «valla‘'-ey-bogu», «klyanus-kismat», «pal-gadanie», «pitni-iskushenie»va boshqalar.

Shuningdek, o‘zlashgan diniy terminlar, ularni o‘zlashish hodisasi, fonetik va morfologik o‘zgarishlarni aniqlaydi hamda bu sohada yaratilgan lug‘atlarni tahlil qiladi. Olim diniy xos so‘zlarni guruhlaydi hamda ularning har birini qator misollar bilan boyitadi.

Y.N.Mixaylova rus tilining izohli lug‘atlarida o‘z aksini topgan diniy provoslav leksikasini turli xil davrlarda berilgan izohlarini tahlil qiladi [5:12-b.]. U mazkur yo‘nalishdagi atamlarni «religionimlar»deb nomlaydi va ularning lug‘atlardagi sharhida denotativ va pragmatik ma'nolarini berishda semantik ma’noning o‘zgarishini ko‘rsatib o‘tadi. Shuningdek, Y.Mixaylova agionimlarning rus provaslav lug‘atlarida berilishini o‘rganib, ularni to‘rt guruhga ajratadi, ya’ni:

▪birinchi guruhga kiritilgan lug‘atlar maxsus yo‘nalishdagi adresantlarga, ya’ni provoslavlarga mo‘ljallangan. Ushbu lug‘atlarga G.Dyachenkoning 1898-yilda nashr qilingan va 1993-yilda qayta nashrdan chiqqan «Polniy serkovno-slovyanskiy slovar»i tahlilga tortilgan;

▪ikkinchi guruhga sovet tuzumi davrida chop etilgan ko‘proq ateizm tashviqotchilariga qaratilgan lug‘atlar, jumladan, M.P.Navikovning 1975-yilda nashr qilingan «Karmanniy slovar ateista» lug‘atlarini kiritadi;

▪uchinchi yo‘nalishdagi lug‘atlar toifasiga barchaga kitobxonlarga mo‘ljallangan va ateistik yo‘nalishdagi terminlar aks etgan lug‘atlar kiritilgan;

▪to‘rtinchi yo‘nalishdagi lug‘atlar dinga xolis munosabatda bo‘lgan barcha foydalanuvchilarga mo‘ljallangan lug‘atlar kiritilgan, masalan, S.I.Ojegov N.L.Shvedovaning (1997) XX asr oxirida chop etilgan «Rus tilining izohli lug‘at»i, G.N.Sklyarevsk (2000), «Slovar provaslavnoy serkovnoy kulturi» kabi lug‘atlar leksikografik jihatdan tahlilga tortilgan [5;16–17-b.].

Olim o‘rganilgan materiallar asosida diniy terminlarning yadrosini aniqlaydi va uni ikki katta qismdan iboratligini ko‘rsatadi, ya’ni birinchi «Din zonasi» va «Cherkov zonasi». Din zonasiga din bilan bog‘liq bo‘lgan barcha narsa, voqea va hodisalar kiritilsa, cherkov zonasiga esa faqat mazkur yo‘nalishdagi obyektlar, predmetlar va hodisalar kiritilgan.

2020-yilda Islom ensiklopediyasi O‘zbekiston xalqaro Islom akademiyasi nashriyotida nashrdan chiqqan bo‘lib, unda muqaddas qadamjolar, mashhur madrasa, masjid va diniy maskanlar, shuningdek, buyuk islom ravnaqga hissa qo‘shgan buyuk shaxslar, allomalar, aziz avliyo va anbiyolar to‘g‘risidagi ma’lumotlar kiritilgan [4;495-b.].

Mazkur kitobning so‘zboshisida quyidagi fikr bildirilgan: «O‘zbek tilidagi ushbu «Islom ensiklopediyasi»ning mazmun mundarijasini beligilashda jahon qomuschiligi an’analaridan, mazkur sohadagi milliy

tajribadan, mavjud nazariy materiallardan ijodiy foydalanishga harakat qilindi. Shu bilan birga, ushbu nashr o‘zining mazmun-mohiyati hamda xususiyatlari bilan bundan oldin yaratilgan ensiklopediyalardan tubdan farq qiladi. U ma’lum ma’noda, umuman islom qomusshunosligining o‘ziga kvintessensiyasi bo‘lishi nazarda tutilmoqa».

Mazkur ensiklopediyani sinchiklab o‘rgandik, haqiqatdan ham, ensiklopediyada dunyoga mashhur islomshunoslar, jumladan, G‘arb olimlarining tadqiqotlari, hayoti va ijodi haqida qimmatli ma’lumotlar keltirilgan bo‘lib, una 50 mingga yaqin maqola, atama, so‘z birikmalari, xarita hamda jadvallar ham o‘z aksini topgan.

Muxtorxon Umarxo‘jayevning «Diniy atamalar va iboralar lug‘ati” (ommabop qisqacha lug‘at) ham mazkur sohada erishilgan yutuqlarda biri hisoblanadi. Mazkur kitobga so‘zboshi yozgan Abdulhay Sobirov ta’kidlaganidek, «Diniy atamalar ming yillar davomida tildan tilga ko‘chib, sayqal topib, og‘zaki so‘zlashuv tilida daryodek jo‘shib-toshib ishlatilib kelgan bo‘lsa-da, ularni to‘plab, unifikatsiyalab, lug‘at tuzishga hech kim jazm qila olmagan. Buning uchun muallif nafaqat tilshunoslik ilmidan, balki milliy qadriyatlarimizdan, tariximizdan, urf-odatlarimizdan yaxshi xabardor bo‘lmog‘i, har bir so‘zga qalb ko‘zi bilan qarab, undagi mohiyatni dildan his qilmog‘i lozim» [10;28-b.].

Zero, terminologik lug‘atlar ishlab chiqishda faqatgina lingvistik bilimlarning o‘zi yetarli emas, ekstarlingvistik, qomusiy bilimlar birlamchi omil hisoblanadi. M.O‘marxo‘jayev tomonidan ishlab chiqilgan lug‘at juda puxta va ilmiy asoslarga tayangan holda ishlab chiqilgan. Ayniqsa, atamalarga izoh berilganda Abdulhay Sobirov ta’kidlaganidek, ularni mustahkamlovchi misollar ulug‘ zotlarning, ya’ni, Imom al-Buxoriy, Imom al-Termiziy, Alisher Navoiy, Imom G‘azzoliy, Nasoriddin Buxoriddin Rabg‘uziy, Ahmad Yassaviy, Sidqiy Xondayliqiy kabi alomalarning noyob asarlaridan olinganligi lug‘atning ham nazariy ham amaliy qiymatini oshishiga olib kelgan. Masalan:

Ilmi laduniy – Bandaga olloh taolo huzuridan bevosita ilhom orqali bildiriladigan ilm. Tong otg‘och, haq subhanahu taolo oning ko‘ngliga ilmi laduniy eshikni ochmish (Alisher Navoiy).

Jamarot – hojilar shaytonga tosh otadigan joy nomi.

Hayitning brinchi kuni yetti dona tosh Jamarayi Aqaba, deb nomlanadigan joyda otiladi. Uni Jamarayi Kubro, Jamarayi Uxro deb ham ataladi kabi izohlar [6;242-b.].

Xulosa o‘rnida aytish mumkinki, xorij olimlari diniy, islomiy, agiologiya, agiografiya sohasidagi terminlarning nazariy tadqiqiga bag‘ishlangan ko‘plab tadqiqiotlar olib borganlar. Shuningdek, leksikografik muammolari yechimiga qaratilgan turli xil atamalar lug‘atini yaratganlar. To‘g‘ri, ular tomonidan yaratilgan barcha lug‘atlarni mukammal lug‘atlar sirasiga kirita olmaymiz. Chunki ularda agiografik atamalar lug‘atini tuzishda uchun materallar tanlashda xronologik jihatida (tarixiy nuqtayi nazar asosida) noadekvatliklar kuzatilgan, adabiy til normasiga e’tibor qaratilmaganligi yoki funksional va stilistik jahatini farqlash borasida yetarlicha kamchiliklar mavjud. Biroq lug‘atlar, asarlar qayta-qayta chop etilishidan asosiy maqsad yo‘l qo‘yilgan xatoliklarni tuzatish, mukammal asarlar yaratishdan iborat.

Mazkur maqolada, asosan, xorij olimlar tomonidan yaratilgan agiografik, islomiy atamalar, diniy istilohlar kabi izohli va tarjima lug‘atlarini ko‘rib chiqdik. Ammo shuni ta’kidlash joizki, o‘zbek leksikografiiyasida diniy atamalarning izohli yoki ommabop qisqacha lug‘atlari yaratilgan bo‘lsa-da, bunday terminlarning ikki va ko‘p tilli tarjima lug‘atlari yaratilmagani biz tomondan amalga oshirilgan ishning amaliy ahamiyati va zaruratini belgilab berdi. Bunday tipdagi lug‘atlarni o‘rganishdan maqsad o‘zbek tilida ikki va ko‘p tilli agiografik yoki islomiy atamlarning tarjima lug‘atlarini ishlab chiqishga asos va material bo‘la oladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Гусейнова Х.К. Религиозная терминология в даргинском языке. Автореф. дисс. канд. филол. наук, Махачкала, 2018.

(2). Дьяченко Г.М. Полный церковно-славянский словарь. Москва, издательский отдел Московского Патриархата, 1993.

(3). Живов Д.В. Святость. Краткий словарь агиографических терминов. 34 с.

(4). Islom ensiklopediyasi. Toshkent, O‘zbekiston xalqaro Islom akademiyasi nashriyoti, 2020.

(5). Михайлова Ю.Н. Религиозная православная лексика и ее судьба (по данным толковых словарей русского языка). Автореф. диссс… канд. филол. наук, Екатеринбург, 2004.

6. Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Кифоя. 2, Тошкент, 2008, 242 бет.

(7). Рагасов С. Слова исламской тематики в словарях русского языка. “Вестник КГУ”, № 4, 2017.

(8). Сафарова Г. Словарные основы Хатирчинской топонимии. “Вестник науки и образования”, № 5, (83), часть 1, 2020.

(9). Umarxo‘jayev M. Diniy atamalar va iboralar. Ommabop qisqacha izohli lug‘at. Toshkent, 2016.

(10). Umarxo‘jayev M. Umumiy tilshunoslik. Toshkent, 2010.
(11). Bruno Rochette. La traduction de textes religieux dans l’Egypte gréco romain. Revue international et le pluridisciplinaire de religion grecque antique. Varia, 1995, 8.

Мирахмедова Шохида Нусратиллоевна (Чирчикский государственный педагогический университет, Факультет гуманитарных наук, преподаватель кафедры «Межфакультетские общественные науки»)

О ФАРИДУДДИНЕ АТТАРЕ И ЕГО РАБОТЕ “ТАЗКИРАТ УЛЬ-АВЛИЯ”

Аннотация. *В статье рассматривается жизненный путь Фаридуддина Аттара, его творчество, вершина его художественного творчества, а также уникальное и известное произведение “Тазкират ул-Аулийа”, написанное в прозе, в котором содержатся сведения о шейхах суфизма, обсуждаются святые, их откровения и чудеса, различные мистические термины, шариат, тарикат, их взгляды на просветление, доверие, удовлетворенность, терпение и благодарность.*

Ключевые слова: *“Тазкират уль-Аулийа”, мутаваккиль и тазкиранави, шейхи суфизма, шариат, тарикат, просвещение, доверие, согласие, терпение, благодарность, поэзия, притчи и поговорки, карама, макамат, необычный обычай, наука, математика, фикх.*

Miraxmedova Shoxida Nusratilloyevna (Chirchiq davlat Pedagogika universiteti Gumanitar fanlar fakulteti “Fakultetlararo ijtimoiy fanlar” kafedrasi o‘qituvchisi)

FARIDUDDIN ATTOR VA UNING “TAZKIRAT UL-AVLIYO” ASARI HAQIDA

Annotatsiya. *Maqolada Fariduddin Attorning hayot yo‘li, asarlari tahlili, badiiy ijodini yuksakligi, “Tazkirat ul-avliyo” ushbu asari nasrda bitilgan yagona va mashhur asar bo‘lib, unda tasavvuf shayxlari, avliyoullohlarning hayoti, kashfu karomatlari, turli tasavvufiy istilohlar shariat, tariqat, ma’rifat, tavakkul, rizo, sabr, shukur kabilarga ularning qarashlari haqida to‘xtalib o‘tilgan.*

Kalit so‘zlar: *“Tazkirat ul-avliyo”, mutavvakil va tazkiranavis, tasavvuf shayxlari, shariat, tariqat, ma’rifat, tavakkul, rizo, sabr, shukur, she’riyat, masal va naqllar, karomat, maqomat, holat horiqi odat, kashf-u riyoziyot, fiqh.*

Mirakhmedova Shokhida Nusratilloyevna (Chirchik State Pedagogical University Faculty of Humanities Teacher of the Department of “Interfaculty Social Sciences”)

ABOUT FARIDUDDIN ATTOR AND HIS WORK “TAZKIRAT UL-AVLIYO”

Annotation. *The article discusses the life path of Fariduddin Attar, analysis of his works, the height of his artistic creativity, the unique and famous work “Tazkirat ul-Awliya” written in prose, which deals with the lives of the sheikhs of Sufism, the lives of the saints, their revelations and miracles, and their views on various mystical terms such as Sharia, Tariqat, Enlightenment, Tawakkul, Riza, Sabr, and Shuku.*

Keywords: *“Tazkirat ul-Awliya”, Mutawakkul and tazkiranavis, sheikhs of Sufism, Sharia, Tariqat, Enlightenment, Tawakkul, Riza, Sabr, Shukur, poetry, parables and sayings, miracle, maqamat, unusual custom, revelation and mathematics, fikx.*

Kirish. (Inroduction) Shayx Fariduddin Attor–Sharq tasavvuf adabiyotining buyuk siymosi, bir yelkasida Mavlono Jaloliddin Rumiydek, ikkinchi yelkasida Mir Alisher Navoiydek ustozlarni tikka ko‘tarolgan mo‘jizakor adib, daho ijodkor. Olti yashar Alisher “Qush tili”ni o‘qib, ne ahvolga tushgani sizga ma’lum. Buni qarangki, o‘n ikki yoshli Jaloliddin ham Attor qalamiga mansub “Asrornoma”ni o‘qib, ayni ahvolni boshdan kechirgan va umr bo‘yi shu kitobning shavqi, sururi bilan yashagan.

Buyuk shoir, mutaffakir va tazkiranavis F.Attor (Muhammad Abu Bakr ibn Ibrohim 1145–1230), u o‘z ijodi bilan fors tilidagi she’riyat, tasvvuf adabiyoti, tazkiranavislikka katta hissa qo‘shgan. U Nishopur Eron viloyatining Kadakon qishlog‘ida attor va tabib oilasida tug‘ilib o‘sdi. Otasi dorishunos do‘kondor, o‘z zamonasining obro‘-e’tiborli tabiblari bilan aloqada bo‘lgan. Fariddudin Mashhad va Nishopur madrasalarida tahsil oladi. Qur’on fiqh va hadisdan tashqari, nujum, tabobat, falsafa, mantiq kabi bilimlarni ham egalladi. Otasi kabi dorifrushlik va attorlik kabi sohalarga ham qiziqadi. Yoshligidan Fariduddin so‘fiylar hayoti va faoliyatiga qiziqib, keyinchalik, tasavvuf ta’limotiga bag‘ishlab qator masnaviylar yaratgan. Badiiy ijod bilan ham mashg‘ul bo‘ladi. Uning vafoti adabiyotlarda turlicha keltirib o‘tilgan. Xususan, yirik tasavvufshunos Knish ma’lumotiga ko‘ra, uning maqbarasi Alisher Navoiy tomonidan qurilgan. Unda vafot tarixi 586-hijriy, milodiy 1190-yil ko‘rsatib o‘tilgan.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. (Literature review) Attorning “Bulbulnoma”, “Ushturnoma” asarlari ramziy-allegorik timsollar asosida yozilgan. “Javhar uz-zot”, “Xayloj”, “Asrornoma”, “Sharh ul-qalb”, “Musibatnoma” kabi dostonlari bevosita muhokama-mushohada, fikriy-shuuriy bayonlar tarzida bitilgan. Bundan tashqari, “Xusravnoma”ga o‘xshab majoziy ishqni kuylagan romantik-sarguzasht asari

ham bor. Attorning 2 qismdan iborat “Javhar uz-zot” asarida butun ruhiy va moddiy olamlar yagonaligi ta’-riflangan.

Iloh har bir zarrada mavjud, ammo uni oddiy ko‘z bilan ko‘rish mumkin emas. Alloh o‘z borlig‘ida ham pinhon-u ham paydo, barcha ashyolar yolg‘iz javhardan kelib chiqqan. “Asrornoma”da bu fikr yanada aniqroq ifodalangan. Attor asarlarida xalq og‘zaki ijodidan unumli foydalangan. “Mantiq ut-tayr” (1175, bu asar “Maqomoti tuyur” deb ham nomlangan) asari mashhur. Bolalik chog‘ida bu dostonni yod olib, uning ta’sirida (“Qush tili”) dostonini yozgan. Ushbu asar eng yirik adabiy yodgorligi hisoblanadi. Bundan tashqari, Attor “Pandnoma”, “Besarnoma”, “Devon”, “Vuslatnoma”, “Tazkirat ul-avliyo” kabi asarlar mu-allifi. Uning “Ilohiynoma” asari ham masnaviy yo‘lida bitilgan ishqiy-ma’rifiy, falsafiy-axloqiy dostondir. Masnaviyda 282 ta hikoyat va qissalar bayon etilgan.

Zero, tavhid mohiyati ham, haqiqat ham, oxir-oqibat, inson mohiyati va haqiqati bilan izohlangan. Shoirning 96 bobdan iborat “Tazkirat ul-avliyo” asari nasrda bitilgan yagona va mashhur asar bo‘lib, unda tasavvuf shayxlari, avliyoullohlarning hayoti, kashfu karomatlari bayon etilgan.

Fariduddin Attorning ijodida va tasavvuf namoyandalari to‘g‘risidagi kitoblari ichida alohida o‘rin tutadigan asari, shubhasiz, “Tazkirat ul-avliyo”dir. Asarning birinchi tahririda yetmish ikkita, ikkinchi mu-kammal tahririda esa to‘qson besh nafar eng yirik tasavvuf allomalarining qisqacha hayot va faoliyati, aso-san, turli masalalarga oid fikr-mulohazalari bayon etilgan [1;6-b.].

Tadqiqot metodologiyasi. (Research Methodology). Maqolada tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilaydi. Ya’ni, tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari, tadqiqot strategiyasini aniq-lash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lni belgilashni anglatadi.

Muallif asarning kirish qismida “Tazkirat ul-avliyo”ning yozilishiga asos bo‘lgan manbalar “Sharh ul-qulub”, “Kashf ul-asror”, “Ma’rifat un-nafs” [2;11–12-b.] kabi manbalarga ishora qiladi. Tazkirada allo-malarning o‘z ilmiy-nazariy qarashlari va ta’limotini asoslash, tasdiqlash maqsadida tarixiy voqealar, hayo-tiy tajriba, o‘tmish mashoyixlarining ibratli kechmishlari hikoya, masal va naqllar bilan tasnif etilgan. Ush-bu kitob O‘zbekistan Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2010-yil 7-oktabridagi “2010–2020-yillarda nomoddiy madaniy meros obyektlarini muhofaza qilish, asrash, targ‘ib qilish va ulardan foydalanish davlat dasturi” asosida O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Din ishlari bo‘yicha qo‘mita-ning 2012-yil 27-iyuldagi 1741-xati bilan nashrga tavsiya etilgan [3;2-b.]. “Tazkirat ul-avliyo”ning asosiy qismi, ya’ni, mashoyixlar fiqralariga bag‘ishlangan qismi Abu Muhammad Ja’fari Sodiq fiqrasi bilan bosh-lanib, Mansur halloj fiqrasi bilan yakunlanib, asarning xotimasi bilan yakunlangan. Bunda muallif asarda tilga olingan mashoyixlar fiqra (karomat, maqomat, holat horiqi odat, kashfu riyoziyot)larni bayon etishda mashoyixlarning ulug‘ligi, tabarrukligiga e’tibor berilgan.

“Tazkirat ul-avliyo” asaridagi ba’zi mashoyixlar bilan to‘ldirilganligini, uni Jomiyning “Nafahot ul-uns” asarida nazarda tutilmagan turkiy mashoyixlar hamda hind mashoyilari bilan boyitganini ta’kidlaydi. Eng e’tiborli jihati shundaki, Hazrat Navoiy o‘z asarini Jomiyning “Nafahot ul-uns”sida bo‘lmagan turkiy bilimdonlar bilan to‘ldirish bilan birga, ularning qahramonlik, vatanparvarlik, jasorat, dadillik va adolat-parvarlik kabi xislatlarini, zulm va adolatsizlikka qarshi isyonkor jasoratlarini qalamga oladi. Bular to‘g‘-risida aniq asoslarni ham keltirib o‘tadi.

Tahlil va natijalar. (Analysis and results). Tadqiqotchilar “Tazkirat ul-avliyo” asarining yozili-shida foydalanilgan manbalar to‘g‘risida har xil fikr bildirishgan. Jumladan, eronlik olimlardan Badiuzza-mon Furozanfar tomonidan Isfahoniyning “Hiliyat ul-avliyo” va Hujviriyning “Kashf ul-mahjub” asarlari [4;87-88-b], Muhammad Istiye’lomiy tomonidan Sulamiyning “Tabaqat us-sufiya”, Isvahoniyning “Hilli-yat ul-avliyo”, Qushayriyning “Risolayi Qushayriya” va Hujviriyning “kashf ul-mahjub” asarlari “Tazkirat ul-avliyo”ning shakllanishida asosiy o‘rin tutgan manbalar sifatida eslatib o‘tilgan bo‘lsa [5;233–234-b.], Mahmud Obidiyning fikricha, “Tazkirat ul-avliyo”ning katta qismi “Kashf ul-mahjub” asaridan olingan. [6;12, 30-b.].

“Fariduddin Attor to‘grisida Alisher Nanoiy o‘zining “Nasoyim ul-muhabbat (Muhabbat shabada-lari) asarida quyidagilarni yozadi: “Alar shayx Majduddin Bag‘dodiyning murididurlar va “Tazkirat ul-av-liyo" kitobikim, alarning musannafotidindur. Aning debochasida o‘zlarini shayx Majduddinga irodatlarin zohir qilibdurlar va ba’zi debdurlarki, Uvaysiy ekandurlar va Mavlono Jaloluddin Rumiy so‘zlarida maz-kurdurki, shayx Mansur Halloj nuri yuz ellik yildan so‘ngra shayx Fariduddin Attor ruhiga tajalli qildi va uning murabbiysi bo‘libdur”.

Alisher Navoiy Fariduddiin Attor she’rlari na masnaviylarini juda yuqori baholab, ularda tayahid siri va haqoyiq ifoda etilganini tan oladi.

Xulosa qilib aytganda, Shayx Attor asarlari Haq va haqiqatning mangu barhayot taronalaridir. Ularning asrlar osha insonlar qalbini zabt etib, ardoqlanib, sevib o‘qilayotgani sababi ham shunda. Shu tufayli shoirning ijodiy faoliyati evolutsiyasiga tarixiy-sinergetik uslubda yondashuv uning ijodidagi hali bizga noma’lum bo‘lgan qirralarini aniqlash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

(1). Fariduddin Attor. “Tazkirat ul-avliyo”. T., G‘.G‘ulom nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017, 6-bet.

(2). Fariduddin Attor. “Tazkirat ul-avliyo”. T., G‘.G‘ulom nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017, 11–12-betlar.

(3). Fariduddin Attor. “Tazkirat ul-avliyo”. T., G‘.G‘ulom nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2017, 2-bet.

(4). Furuzonfar Badiuzzamon. Shayx Fariddudun Muhammad Attor Nishopuriy hayoti va asarlari tadqiqi (fors tilida). Tehron, 1995, 87–88-betlar.

(5). Komiljon Rahimov. Movarounnahr tasvvufi tarixi: ta’limotining shakllanishi va tizimlashtirilishi (VIII–XI asrlar). T., “Akademnashr”, 2020, 23–234-betlar.

(6). Hujviriy, Ali ibn Usmon. Kashf ul-mahjub (fors tilida). Mahmud Obidiy tahriri ostida muharrir so‘zboshisi, Tehron, “Surush”, 2007, 12, 30-betlar.

Степанян Альбина Анатольевна (старший преподаватель Самаркандского государственного института Иностранных языков)

АКСИОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ ЛЕКСИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА В ЖЕНСКИХ ЖУРНАЛАХ

Аннотация. *Рекламный дискурс наделен рядом специфических черт, и выбор лексических единиц играет большую роль в реализации лингвопрагматической интенции. В данной статье рассматривается аксиологический аспект лексических единиц рекламного дискурса во французских женских журналах, и предпринимается попытка выявить закономерность отбора лексики.*

Ключевые слова*: аксиологический аспект, рекламный дискурс, лексическая единица, дискурс женских журналов, коннотация.*

Stepanyan Albina Anatolevna (Samarqand davlat Chet tillar instituti katta o‘qituvchisi)

AYOLLAR JURNALLARIDA REKLAMA NUTQINING LEKSIK BIRLIKLARINING AKSIOLOGIK JIHATI

Annotatsiya*. Reklama nutqi bir qator o‘ziga xos xususiyatlarga ega va lingvopragmatik niyatni amalga oshirishda leksik birliklarni tanlash katta rol o‘ynaydi. Ushbu maqola fransuz ayollar jurnallaridagi reklama nutqining leksik birliklarining aksiologik jihatini ko‘rib chiqadi va lug‘at tanlash naqshini aniqlashga harakat qiladi.*

Kalit so‘zlar: *aksiologik aspekt, reklama nutqi, leksik birlik, ayollar jurnallari nutqi, konnotatsiya.*

Stepanyan Albina Anatolevna (Senior Lecturer at Samarkand State Institute of Foreign Languages)

AXIOLOGICAL ASPECT OF LEXICAL UNITS OF AN ADVERTISING COURSE IN WOMEN’S MAGAZINES

Annotation*. Advertising discourse is endowed with a number of specific features and the choice of lexical units plays a big role in the implementation of linguopragmatic intention. This article examines the axiological aspect of lexical units of advertising discourse in French women's magazines, and attempts to identify the pattern of vocabulary selection.*

Key words: *axiological aspect, advertising discourse, lexical unit, discourse of women's magazines, connotation*.

Введение. В жизни современной женщины журналы, рассказывающие о моде, средствах по уходу за собой, косметике, стилю жизни и т.д. играют важную роль. При этом, т.н. «женские журналы» могут быть ориентированы на разные возрастные категории, социальное и материальное положение, потребности читательниц.

Существуют различные виды французских женских журналов, например такие как: Cosmopolitain, Vogue, Version Femina, которые направлены на формирование определенного стиля жизни. Такие журналы, как La Maison, Jardin des Modes, Cuisine и House and Garden в основном привлекают женщин, которые стремятся создать уют в доме, а журналы, подобные Elle France, Marie Claire, Femme Actuelle, в большей степени предназначены для той части женской аудитории, которая следит за модой и уделяет внимание уходовой косметике.

С лингвистической точки зрения, текст в женских журналах преимущественно ориентирован на придание эмоциональной окраски, которая чаще всего формирует положительный образ и позитивные эмоции, привлекает внимание определенной аудитории и способствует возникновению желания приобрести рекламируемую продукцию.

Анализ литературы по теме. Языковые средства, используемые в дискурсе т.н. «женских журналов» для продвижения того или иного товара на рынок и стимулирующие покупательский спрос, в последнее время часто привлекают исследовательское внимание лингвистов [Попова. 2007; Каюмова. 2014].

Проведенные на материале французского, английского и русского языков исследования обнаруживают, что к характерным лексическим особенностям текстов журналов для женщин, можно отнести: обилие эмоционально-оценочных слов с позитивным значением и оценочные клише [Ашинова. 2017], также для франкоязычных изданий характерно обилие заимствованной лексики и словосочетаний, как правило, из английского языка, наличие прецедентных текстов [Дороднева, Попова 2017] и использование эвфемизмов [Соловьева. 2017]. В нашем случае, исследовательское внимание привлекает к себе аксиологическая лексика, которая используется в текстах французских журналов для женщин, для создания положительной тональности текста.

Методология исследования. Выбор методов исследования тесно связан с изучаемым материалом. В качестве материала для анализа выбраны тексты печатных и интерте-версий французских журналов для женщин, в которых затрагиваются вопросы моды, стиля жизни, здоровья, средств ухода за собой и т.д. Методом сплошной выборки в данных текстах отбираются лексические единицы, носящие оценочный характер. На следующем этапе, отобранные лексические единицы подвергаются семантическому анализу, также применяется метод контекстуального анализа.

Анализ и результаты. Следует отметить, что общая цель медийного, в т.ч. рекламного дискурса женских журналов – это создать положительную атмосферу, а отрицательную замаскировать, в первую очередь посредством использования лексики с положительной коннотацией, а также посредством оценочной лексики. Рекламный дискурс в женских журналах направлен зачастую на то, чтобы дать тематические советы по уходу за волосами, кожей лица и рук, и т.п. Общая цель рекламного дискурса – создать и усилить положительную тональность, а отрицательную коннотацию снизить или закамуфлировать. В результате отбора и анализа лексических единиц из различных французских женских журналов можно выделить те языковые средства, которые используются для того, чтобы создать образ современной женщины и охарактеризовать ее.

Читательницы обращаются к женским журналам в т.ч. и для того, чтобы подобрать различные средства по уходу, так как в основном реклама направлена на женскую аудиторию. Обращает на себя внимание то обстоятельство, что в большинстве случаев тексты женских журналов, в т.ч. и рекламные, направлены на создание положительной тональности и на то, чтобы придать женщине больше уверенности в себе. Рассмотрим и проанализируем примеры, где показано как можно описать женщину и положительно охарактеризовать ее, используя всевозможные эпитеты, чаще всего представленные прилагательными с положительной коннотацией (*выделено нами*):

Elle incarne la femme *élégante* et *moderne*.(Vogue France).

Sa silhouette *raffinée* séduit les créateurs (Elle France).

Son style *sophistiqué* reflète sa personnalité *unique* (Harper's Bazaar France).

Une présence *charismatique* qui illumine chaque pièce (Glamour France).

Une femme *sublime* dans toute sa splendeur (Vogue France).

Отметим, что эпитеты, которые были использованы в данных примерах, а именно *élégante (элегантная), raffinée (утонченная), sophistiqué (изысканная), charismatique (харизматичная), sublime (восхитительная)* наделены положительной коннотацией и создают позитивную атмосферу. Они также отражают социальный статус современной женщины, которая демонстрирует уверенность в себе.

Последующий анализ оценочной лексики и лексики с положительной коннотацией позволяет выделить такие прилагательные, как audicieuse (смелая), naturelle (естественная), sensuelle (чуственная), forte (сильная), résolue (решительная), déterminée (целеустремленная). Они наделены несомненной положительной коннотацией, а также воплощают силу, решительность, чувственность, целеустремленность женщины, которая настроена покорить мир.

Une femme *audacieuse* qui défie les conventions (Marie Claire France).

La beaute *naturelle* est au coeur de sa personnalité (Elle France).

La femme *sensuelle* qui inspire les créateurs (Cosmopolitain France).

Elle incarne une femme *forte* et *résolue* (Elle France).

Une femme *déterminée* à conquerir le monde (Vogue France).

Анализируя данные примеры – *envoutante (завараживающая), lumineuse (сияющая), intrigante (интригующая), magnifique (прекрасная), inspirante (вдохновляющая)* – можно отметить, что эти эпи-теты наделены максимально позитивной коннотацией, и призваны таким образом олицетворять по-ложительные эмоции. Данные эпитеты указывают на то, что современная женщина – это воплоще-ние всего яркого и в то же время завораживающая, сияющая, интригующая, она может нести в себе самое прекрасное и вдохновлять всех вокруг.

Une femme *envoutante* qui captive tous les regards (Marie Claire France).

Son sourire *lumineux* illumine la couverture (Harper's Bazaar France).

Une femme *intrigante* qui attire par son mystère. (Glamour France).

Une femme *magnifique*, pleine de vie et d'espoir (Marie Claire France).

Son histoire *inspirante* touche des milliers de femmes (Harper's Bazzar's France).

Далее отметим, что основным средством выражения ценностей являются лексические единицы. Проведенный анализ позволяет утверждать, что текст рекламы чаще всего направлен на создание положительной атмосферы. Отбор лексических единиц осуществляется очень тщательно и сориентирован исключительно на женскую публику, у которой есть свои ценности и приоритеты.

Анализ лексических единиц рекламного дискурса в женских журналах позволяет подразделить их на следующие группы:

– положительная характеристика;

– отрицательная характеристика;

– оценочная характеристика.

Обращает на себя внимание то обстоятельство, что лексические единицы в текстах рекламного дискурса в женских журналах чаще всего наделены положительной коннотаций и используются для выражения положительной оценки. Анализ использованных лексических единиц и словосочетаний, которые направлены на создание на позитивной тональности текста, позволяет отметить, что каждая женщина старается найти свой индивидуальный стиль, свой образ. Положительные характеристики сопровождают те фрагменты текста, в которых речь идет об уходе за волосами или описывается состояние волос. На примере положительной характеристики мы видим, что волосы могут быть разные, но для всех волос есть определенный подбор уходовой косметики, адаптированный к типу волос. Например:

Un brossage doux de cheveux.

Si les cheveux sont epais.

Si les cheveux sont frises.

Si les cheveux sont lisse.

Si les cheveux sont boucles (Femme Actuelle).

Анализируя лексические единицы, передающие отрицательную характеристику, необходимо отметить, что подобные лексические единицы в рекламном дискурсе в женских журналах стремятся максимально нейтрализовать отрицательное значение. Это осуществляется посредством эпитетов и выражений таким образом, чтобы сформировать у каждой читательницы гламурного журнала максимально положительные эмоции.

Приведем следующие примеры лексических единиц:

Lors qu'une levre tombante vous gêne (Femme Actuelle).

Si votre front est petit (Femme Actuelle).

Lorsqu'il votre front est grand (Elle France).

т.е. эти выражения представлены для того,чтобы замаскировать и придать максимально положительную окраску.

На примере следующих выражений можно проследить как загладить неровности, проблемные участки кожи, чтоб тем самым не обидеть женскую аудиторию и внести как можно больше позитивной тональности.

La crème relipidante anti–relâchement du beurre de karité nourissant pour les peaux à tendance sèche. (Elle France)

La crème reparation pour la peau sèches et fragiles (Version Femina).

Le duo-anti-rides au service des peaux sensibles (Version Femina).

Heches rebelles et tombes naturels. Alors que les cheveux effortless apparaissent chaque saison. (Vogue Collection – Printemps).

Анализируя примеры оценочной характеристики, необходимо отметить, что в рекламном дискурсе оценочная лексика ассоциируется с положительной окраской, например в следующих выражениях:

– un trio efficace pour affronter les premiers frimas (Version Femina);

– des brosse idéale sans m'arracher les cheveux;

– ouvrez votre regard effect volumisant;

– vos sourcils pour qu'ils soient harmonieux (Femme Actuelle).

В данных примерах использование лексики как *efficace, idéale, volumisant, harmonieux* связывается с идеалами эффективность, гармония, идеал, а последующий ряд примеров способны вызвать эмоционально-оценочную окраску через средства по уходу за кожей лица и волосами:

– la crème multi-defense pour la peau;

– la crème intensive resculptante (Femme Actuelle);

– un soin protecteur pour la peau (Elle France);

– un soin protecteur pour la peau;

– un soin efficace et adapte a tous les types de cheveux;

– les cheveux plus doux et plus brilliants (Femme Actuelle).

В приведенных выражениях также подчеркивается положительная коннотация использованных лексических единиц. Например:

Des cheveux impeccables sans passer l'étape lavage.

Pour les cheveux textures (Version Femina).

Выводы. Таким образом, проанализировав аксиологический аспект лексических единиц рекламного дискурса в глянцевых журналах можно сделать выводы, что язык рекламы не только охарактеризовывает свойства продукции, а также играет важную роль в формировании ценностей. Французские женские журналы, как Vogue, Version Femina, Elle France, Femme Actuelle направлены на то,чтобы придать образы уникальной и идеальной женщины, которая одновременно может быть естественной, элегантной, завораживающей, уверенной и восхитительной.

Французская реклама содержит в себе не только продукцию, но также ценности. Лексические единицы передающие через прилагательные, а также эпитеты и выражения эмоционально-оценочную окраску, ассоциируются в основном с красотой, успехом, изысканностью, роскошью.

Список использованной литературы:

(1). Ашинова И.В. Гламурный дискурс: лингвокультурологический и прагматический аспекты (на материале русского и французского языков). Автореф. дисс. … д. филол. н., Махачкала, 2015, 42 с.

(2). Баранов А.Н. Лингвистика текста. Рекламный дискурс. М., "КомКнига", 2007.

(3). Дороднева Н.В., Попова А.Ф. Прецедентные тексты в заголовках глянцевых журналов (на примере англоязычного и русскоязычного журнала «Cosmopolitan»). Фундаментальные исследования. 2015, № 2-1, с. 3875–3878.

(4). Дорошенко С.И. Реклама и культура: взаимодействие языков. СПб., "Наука", 2012.

(5). Каюмова Э.Р. Лексико-семантические средства выражения оценочности в женских журналах. Режим доступа URL: https://docviewer.yandex.ru/?url=http%3A%2F%2Fwww.ff.unipo.sk%2Fjak% 2F8_2011%2Fkajumova.pdf&name=kajumova.pdf=ru&c=585ccbf8c8b8

(6). Козлова Н.А. Французский рекламный текст как отражение национальной культуры. М., изд-во МГУ, 2015.

(7). Лолло А.Р. Дискурс глянцевого журнала: социокоммуникативные аспекты. Экономическая социология. 2011, № 12 (4), с. 73–92.

(8). Попова И.В. Лексико-семантические и стилистические особенности языка индустрии моды (на материале журналов о моде). Автореф. дисс. … к. филол. н., М., 2007, 24 с.

(9). Соловьева Н.С. Особенности использования эвфемизмов в русскоязычных фэшн-журналах. Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2017. № 2(68), в 2-х ч, ч. 1, с. 145–149.

(10). Floch J.-M. Semiotique, marketing et communication: sous les signes, les strategies. Paris, Presses Universitaires de France, 1990.

(11). Elle France. https://www.elle.fr

(12). Marie Claire France. 2023. https://www.marieclaire.fr

(13). Cosmopolitan France. 2023. https://www.cosmopolitan.fr

(14). Vogue Paris. 2023. https://www.vogue.fr

(15). Version Femina 25 nov., 2024.
(16). Vogue. Collections Printemps-Ete 2025, 2024.
(17). Femme Actuelle 23 nov., 2024.
(18). Elle France 19 dec., 2024.

Ибрагимова Наргиза Маратовна (доктор философии по филологическим наукам (PhD), доцент кафедры русского языка и литературы, Навоийский государственный университет;
ibragimovan814@gmail.com)

СВОЕОБРАЗИЕ «ЖЕНСКОГО ПОЧЕРКА» В СОВРЕМЕННОЙ ПРОЗЕ РОССИИ И УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. *В данной статье исследуется «женский» художественный почерк в русской и узбекской современной женской прозе, его своеобразие и обусловленность. Характерной чертой для русской и узбекской женской прозы является интертекстуальность, т.е. обилие культурных отсылок, аллюзий, наполненных дополнительным смыслом.*

Ключевые слова: *женская литература, своеобразие женского почерка, повышенная публицистичность стиля, «чужое слово», «вариативность текста», интертекстуальность, исповедальность, библейские цитаты.*

HOZIRGI RUS VA O‘ZBEK NASRIDA “AYOL USLUBI”NING O‘ZIGA XOSLIGI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada rus va o‘zbek zamonaviy ayollar nasridagi “ayol” badiiy uslubi, uning o‘ziga xosligi va shartliligi ko‘rib chiqiladi. Rus va o‘zbek ayollar nasrining o‘ziga xos xususiyati intertekstuallik, ya’ni, ko‘plab madaniy murojaatlar, qo‘shimcha ma’noga ega bo‘lgan ishoralar.*

Kalit so‘zlar: *ayollar adabiyoti, ayollar qo‘lyozmasining o‘ziga xosligi, publitsistik uslubning kuchayishi, “birovning so‘zi”, “matn o‘zgaruvchanligi”, intertekstuallik, konfessionalizm, bibliya iqtiboslari.*

ORIGINALITY OF “WOMAN’S HANDWRITING” IN MODERN PROSE OF RUSSIA AND UZBEKISTAN

Annotation. *This article examines the “female” artistic style in Russian and Uzbek modern women’s prose, its originality and conditionality. A characteristic feature of Russian and Uzbek women’s prose is intertextuality, an abundance of cultural references, allusions filled with additional meaning.*

Key words: *women’s literature, originality of women’s handwriting, increased journalistic style, “someone else's word”, “text variability”, intertextuality, confessionalism, biblical quotes.*

Введение (Introduction). Женская проза как социокультурный феномен, продиктованный временем и пространством, актуализировавшими необходимость участия женской половины общества в решении насущных проблем времени вошла в литературное пространство со своими задачами, своей художественной картиной мира, своеобразными художественными изобразительно-выразительными средствами, приёмами и особенностями отображения действительности, т.е. своим творческим почерком.

Анализ источников. И.Савкина основную задачу женской прозы формулирует как необходимость показать истинное лицо женщины, «разбить зеркало, в котором отражается не настоящее женское лицо, а миф о женственности, созданный мужской культурной традицией» [4;5 с.]. Женская проза – воплощение именно женского обобщённого опыта, который совершенно необходимо учитывать обществу. Е.Маркова, описывая женскую прозу, использует метафору «женская книга» [3; 404 с.], объединяя отдельные тексты в единую идентичность (версии женской судьбы). С этим отчасти можно согласиться, не забывая о том, что такая коллективная идентичность, включает все многообразие индивидуального жизненного опыта конкретных художников – национального, религиозного, социального, духовного …Писатель творит всем комплексом его личностных, психологических особенностей, поэтому, рассуждая о женской прозе как особом литературном пространстве, отмечая специфические общие качества, присущие прозе в целом, необходимо учитывать своеобразие, неповторимость творческого почерка конкретных авторов.

Методология исследования. Методология данного исследования определяется совокупностью сравнительно-типологического, структурно-семантического методов, принципов герменевтики и приёмов комплексного литературоведческого анализа художественного текста.

Анализ и результаты исследования. Не претендуя на полное описание тем современной женской прозы (это и невозможно, т.к. всегда существует определенная субъективность в выборе темы), лишь с целью показать некую тематическую обусловленность женского художественного почерка обозначим некоторые сугубо женские темы: тема любви в женской судьбе, «мгла без-

любия», физическое и духовное насилие над женщиной, роды, аборт, материнство, жертвенность женщины, тема семьи, занимающая важнейшее место в женской прозе. Обращаясь к этим темам, по-разному осмысляя их, сопрягая с различным кругом других проблем – экономических, общесоциальных, метафизических, авторы воссоздают свою картину мира. Отражённая в произведении жизнь, жизненные явления, определяющие тему произведения, осознаются и изображаются писателями с определённой женской точки зрения, которая детерминирует идею произведения. Эта идейно-тематическая основа художественного текста реализуется в жизненных картинах, поступках и переживаниях героев, в их характерах, в развивающихся событиях (сюжете), авторской позиции, особенностях речи, композиции произведения и других составляющих индивидуального художественного почерка. Анализ конкретных произведений женской прозы позволяет сделать общие выводы о своеобразии художественного почерка женской прозы, как целостного художественного пласта литературы, т.к. авторов объединяют конкретные общественно исторические условия (конец XX – начало XXI вв.), общее восприятие жизни, рассматриваемой сквозь призму женской психологии, женского отношения к миру, идентичность понимания задач, стоящих перед литературой.

Представители женской прозы расширяют границы традиционной поэтики, в частности, одна новаций – повышенная публицистичность стиля. Под стилем нами понимается художественные особенности творчества, обусловленные мировоззрением, творческой индивидуальностью писателя, избранным им творческим методом. Всё это проявляется в формосодержательной структуре произведения, так как очевидно, что стиль – это эстетическая целостность содержательной формы, единство общеэстетических принципов и формальных компонентов. От других категорий поэтики стиль отличается формой реализации.

Сегодня, в условиях становления глобального техногенно- информационного общества, когда личность подвергается стандартизации и отчуждению, собственное суждение стало своеобразной гарантией целостности личности, её независимого свободного духовного мира, главным признаком рассказов, повестей, романов, представителей русской и, в меньшей степени, узбекской женской прозы становится эссеизм (свободная трактовка проблемы). Автор анализирует избранную проблему, не заботясь о систематичности изложения, аргументированности выводов, общепринятом мнении, ориентируясь исключительно на своё отношение к миру. По сути, в женской прозе происходит контаминация художественного и публицистического (например, в рассказах В.Токаревой «Перелом», «Римские каникулы»; Г.Щербаковой «Дверь в чужую жизнь», «Вспомнить нельзя забыть»; в узбекской женской прозе З.Куролбой кизи «Грех», «Достоинство»; в романах С.Вафо «Увиденное и пережитое скиталицей», «Таинственное царство». Следует отметить, что в узбекской женской прозе эссеизм не столь ярко выражен, он как бы пробивается из глубины жизнеподобия, экстенсивности женской прозы, охватывающей новые, не свойственные доселе литературе, сферы жизни.

Широкое распространение получила проза, фиксирующая малейшие «движения души, противоречивую работу мысли героев» (что свойственно путевым наброскам, эссе, дневникам), иногда писатели используют чисто дневниковую форму, предполагающую максимальное проникновение в глубины души героинь, дифференциацию процессов, происходящих во внутренней духовной жизни персонажей (Л.Улицкая, Г.Щербакова, З.Куролбой кизи). Исследователи творчества Л.Улицкой. (С.И.Тимина, В.Я.Скворцов и А.И. Скворцова, М.А.Черняк) прямо называют прозу Л.Улицкой «исповедальной», отмечая, что она «чутко улавливает нюансы человеческой природы», ей удалось проникнуть в самую глубину сердца [5;105–112 с.], [6].

Характерной чертой для русской и узбекской женской прозы является интертекстуальность, т.е. обилие культурных отсылок, аллюзий, наполненных дополнительным смыслом. Границы произведения при этом размываются, пространство поиска смыслов расширяется. Каноническую формулировку понятиям «интертекстуальность», «интертекст» дал Р.Барт, отметивший, что в каждом тексте на различных уровнях в более или менее узнаваемых формах присутствуют тексты предшествующей и окружающей культуры [1]. Каждый текст – это новая ткань, сотканная из старых цитат, т.е. опираясь на «чужое слово», автор создаёт свой оригинальный текст, свою картину мира, что можно подтвердить анализом, например, повести Г.Щербаковой «Вспомнить нельзя забыть», романа С.Вафо «Таинственное царство» и др. Девушка Оля (из повести Г.Щербаковой «Вспомнить нельзя забыть»), жившая с родителями, «стройненькая, хорошенькая, училась играть на скрипке, вежливо здоровалась со старшими, а к сверстникам птицей летела навстречу с лучезарной улыбкой» [7;12], мечтавшая, как и многие её сверстницы, «о скоропалительной и бурной любви», повстречала

Жору-пахана, имевшего «уже всяких – со скрипками и ракетками, на пуантах и без, с узенькими лодыжками и глубокими ямками пупочков». Готовая к любви, она распахнула перед ним душу, «и сердце её вздрогнуло: «Вот он!» Оказывается, в школьной программе встречаются точные слова. Знать бы только откуда они <…> И в мыслях молвила: вот он! И она улыбнулась ему доверчиво, как дитя», найдя во вспомнившихся хрестоматийных словах подтверждение своим эмоциям. Обернулась эта доверчивость жестоким насилием, сломавшим судьбу героини. Данная реминисценция отсылает к источнику, который, по мнению автора, читателями будет опознан. Таким образом, создаётся приращение эстетического потенциала текста за счёт расширения смыслового объёма путём отсылок к другим источникам. То же происходит в романе С.Вафо, который представляет собой творческое пересоздание мифической действительности (мифов об амазонках), попытку проникнуть в их сущностные сферы, ассоциативно соотнести с окружающим современным миром, сконструировать новые связи. Для Л.Петрушевской, В.Токаревой и других представительниц русской женской прозы особенно важен интертекст фольклора, библии, классической литературы. Взаимодействие собственно авторского и «чужого» художественного опыта обнаруживается на разных уровнях произведений. Библейские цитаты используются как выражение общечеловеческих истин, как предписание норм поведения. М.М.Бахтин в работе «Слово в романе», рассматривая Библию в качестве догматического текста, отмечает, что «контекст способен исказить точно процитированные слова». В результате происходят «смысловые и акцентные изменения в цитате», которая вступает в «химическое соединение в смысловом и экспрессивном плане» с контекстом, в результате меняется и цитата, и принявший её текст [2;153 с.]. В семантику библейской авторитарной цитаты труднее вносятся контекстуальные смысловые изменения, ибо их «смысловая структура неподвижна и мертва, совершенна и однозначна», однако в современной литературе библейская цитата утрачивает авторитарную функцию и обретает способность изменять своё значение в новом контексте.

Замкнутой моделью сюжета в женской прозе включают ретроспекцию, многоплановость, характеризуется открытой авторской позицией, сочетанием анализа и комментария описываемых событий, использованием разнообразных внесюжетных элементов. Во многих произведениях сюжет выстраивается как бы из непосредственных наблюдений над жизнью, которая проистекает рядом. Таковы, например, произведения Л.Улицкой, З.Куролбой кизи («Грех», «Достоинство», «Женщина»). Страдания и бедствия героев, описываемые авторами, в совокупности создают впечатляющую картину неблагополучия мира. Интересен в этом плане рассказ Г. Щербаковой «Дверь в чужую жизнь». Катя, героиня рассказа, совершенно случайно оказывается в доме, который много лет, как серое чудовище, скрипел, падал, давил её во снах. Когда-то она вошла в этот дом, полная радужных надежд, любимой, как ей казалось, молодой женой. Но счастье было недолгим. Признав выбор сына неудачным, его родители откупились от невестки и выпроводили её восвояси в Северск. И остались от секундного счастья у Кати только брезгливые воспоминания, сын Павлик, родившийся недоношенным уже дома, в Северске, и красное пятно, появившееся на нервной почве и расползающееся от щеки и дальше. А через много-много лет Катя с детьми опять случайно оказалась в этом доме и имела возможность наблюдать семейную драму: отношения жены Коли Ларисы с дочерью Милкой. И опять в ужасе второпях она покидает этот дом. «Какие глупости эта ваша человеческая боль», - подытоживает, замыкая повествование автор.

Многочисленные авторские комментарии и рассуждения расширяют смысловое поле рассказа, активизируют читателя, приглашая к размышлениям: «Нельзя защищаться чужим благородством и чужой порядочностью. Нельзя писать о кодексе чести, а самому суетиться, суетиться…» [7;141 с.] или: «Жить без любви можно только в двух случаях. Во-первых, если не отдаёшь себе в этом отчёта … Живёшь и живёшь. Так делает большинство, потому что любовь – редкость. Как талант. Как сокровище. Как красота. Во-вторых, …Если надо жить во имя больного или беспо-мощного… Потому что есть вещи выше любви…» [7;141 с.]. Весьма своеобразна структура текста повести В.Токаревой «Перелом». Структурная завершённость (замкнутость) сюжета не соответствует смысловой завершённости. Завершённый художественный текст характеризуется «тотальной реакцией автора на героя и вместе с тем адекватной реакцией читателя на героя и автора. Здесь же автор интенционально направляет текст на незавершённость, предлагая тем самым читателю «достроить» первичный текст на своё усмотрение, т.е. возможно создать варианты, логически вытекающие из текста («вариативность текста»).

Заключение. Переплетение точек зрения, мнений и голосов как форма художественного повествования способствуют передаче нюансов духовной жизни персонажей во всей непосредственности и непрерывной смене мыслей, чувств, впечатлений и воспоминаний. Художественная структура текста обогащена множеством пословиц и афоризмов, расширяющих смысловое поле повествования: «Смирение гасит душевное восполнение», «Жалость – сильное и богоугодное чувство, которое ничего не решает, и оно бессильно перед другим чувством – любовь», «Люди летят, как осенние листья, гонимые ветром перестройки» [7;143 с.] и т.д. В отличие от Г.Щербаковой нарратор-повествователь у В.Токаревой («Система собак», «Ничего особенного») лаконичен и предельно краток. Его функция – обращение к имплицитному или абстрактному читателю, функция хроникёра, открывающего текст, знакомящего с главной героиней, уточняющего, конкретизирующего, объясняющего. Это связано с переходом от одной темы к другой, стремлением выразить авторские интенции, подчеркнуть цель повествования, используя при этом принцип повтора: (начнём сначала, начать сначала). Здесь нарратор выступает в разных ипостасях: хроникёр, автор-повествователь и одновременно слушатель устного рассказа. Автор-повествователь, как бы опережая вопросы читателя, тут же на них отвечает и тем самым призывает читателя следовать за ним. Одной из характерных особенностей русской и узбекской женской прозы произвольная, индивидуальная позиция автора. Как известно, идея художественного текста отражает авторскую жизненную позицию. Она не манифестируется, не объявляется автором прямо, но утверждается внутренней логикой целостной структуры произведения, в которой проявляется авторская позиция. Этой логикой и создаётся стилистическое единство произведения при всём многообразии составляющих его компонентов.

Произведения русской и узбекской женской прозы отличаются выразительностью, яркостью, метафоричностью языка, многообразием стилистических приёмов, позволяющих создавать оригинальную и убедительную картину мира.

Список использованной литературы:

(1). Барт Р. От произведения к тексту. Избранные работы. Семиотика. Поэтика. М., 2008.

(2). Бахтин М.М. Слово в романе. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет. М., 1975, с. 153.

(3). Маркова Е. Жизнь без любви. «Русская душа». Сб. поэзии, прозы современных писательниц русской провинции /wilhemshorst: Verlaq F.K. Gopferst, 1995, с. 404.

(4). Савкина И. «Мария». Литературный альманах. Петрозаводск, 1995, выпуск 2, с. 5.

(5). Скворцов В.Я., Скворцова А.И. Самобытие человека в повести Л.Улицкой «Весёлые похороны», Вестник ВолГУ, серия 2: Филология. Журналистика. Волгоград, 2000, № 5, с. 105–112.

(6). Черняк М.А. Современная русская литература. «Женский почерк» в современной прозе. М., 2005.

(7). Щербакова Г. Вспомнить нельзя забыть. М., ЭКСМО, 2008, с. 12.

Джураева Зулхумор Раджабовна (доцент Бухарского государственного университета, доктор филологических наук (DSc); e-mail: djuraeva.z.r.17@gmail.com**)**

ПЕРИФЕРИЙНАЯ ЗОНА КОНЦЕПТА «ЖЕНЩИНА» В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: АССОЦИАТИВНОЕ ПОЛЕ

Аннотация. *В статье освещен вопрос конструирования ассоциативного поля концепта «женщина», дается характеристика структуры концепта, состоящего из ядерной и периферийной зон. Актуальность изучения ассоциативных полей концепта «женщина» определяется важностью дескрипции ассоциаций народа на основе индивидуальных гендерных представлений.*

Ключевые слова*: концепт, ассоциативный эксперимент, респондент, ядро, периферия, ассоциат.*

Djurayeva Zulxumor Radjabovna (Buxoro davlat universiteti dotsenti, filologiya fanlari doktori (DSc); e-mail: djuraeva.z.r.17@gmail.com**)**

RUS VA O‘ZBEK TILLARIDA “AYOL” KONSEPTNING PERIFERIK ZONASI: ASSOTSIATIV MAYDON

Annotatsiya. *Maqolada “ayol” konsepsiyasining assotsiativ maydonini loyihalash masalasi yoritilgan, yadro va periferik zonalardan tashkil topgan konsepsiyaning tuzilishi tavsifi berilgan. “Ayol” konsepsiyasining assotsiativ sohalarini o‘rganishning dolzarbligi individual gender g‘oyalari asosida xalq uyushmalarini tavsiflashning ahamiyati bilan belgilanadi.*

Kalit so'zlar: *tushuncha, assotsiativ tajriba, respondent, yadro, periferiya, assotsiatsiya.*
Djuraeva Zulkxumor Radjabovna (Associate Prrrofessor of Bukhara State University, Doktor of Science (DSc), e-mail: djuraeva.z.r.17@gmail.com**)**

PERIPHERAL ZONE OF THE CONCEPT «WOMAN" IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES: AN ASSOCIATIVE FIELD

Annotation*. The article highlights the issue of constructing the associative field of the concept "woman", describes the structure of the concept, consisting of nuclear and peripheral zones. The relevance of studying the associative fields of the concept of "woman" is determined by the importance of describing people's associations based on individual gender representations.*

Key words*: concept, associative experiment, respondent, core, periphery, associate.*

Введение. Одним из характерных признаков концепта является полиапеллируемость, под которым понимается способ его актуализации при помощи различных лингвистических методик. Данное качество концепта успешно осуществляется в когнитивной лингвистике благодаря лингвистическому ассоциативному эксперименту, нацеленному на выявление корреляции знаков языка и концептуальной единицы. Ассоциативный эксперимент можно назвать своеобразным лингвокогнитивным приемом, который применяется для дескрипции ассоциаций, сложившихся у языковой личности под влиянием его индивидуального мировосприятия и жизненного багажа. Конструирование ассоциативного поля концепта происходит по результатам ассоциативных экспериментов, предусматривающих анализ всех ассоциаций на слово-стимул строго отобранного организаторами процедуры по заданным параметрам ограниченного количества носителей языка.

Анализ литературы по теме. Методика применения ассоциативного эксперимента всесторонне описана в психолингвистике (А.Е.Левонюк, А.А.Леонтьев, В.А.Маслова, Б.Ю.Норман). В языкознании интерес к нему стали проявлять лишь во второй половине XX веке (Н.Д.Арутюнова, Е.С.Кубрякова, З.Д.Попова) несмотря на то, что еще Л.В.Щерба отмечал важность проведения экспериментальной части научного исследования. По его мнению, недостаточно лишь разработать, отталкиваясь от выявленного фактологического материала, некую теоретическую систему, обязательно нужно ее еще аргументировать новой доказательной базой Щерба [4;71 с.]. Точку зрения выдающегося лингвиста поддерживает исследователь XXI века К.А.Бурнаева, которая отмечает: «Ассоциативное поле – это функциональная психолингвистическая модель, фиксирующая ассоциативные связи слов, выделенные экспериментально; это модель, представляющая реальное сознание в процессе коммуникации» [1;4 с.].

Методология исследования. Материалом для статьи послужила картотека анкет со словами-ассоциатами на стимул «женщина/ayol», заполненных студентами филологического факультета Бухарского государственного университета. Исследование выполнено на стыке лингвокогнитологии и гендерной лингвистики. Предпринятый в исследовании подход находится в русле современной антропоцентрической парадигмы, носящей интегративный и мультимодальный характер.

Анализ и результаты. Ассоциативный эксперимент может проводиться в двух формах. Первая разновидность называется свободным ассоциативным экспериментом, во время проведения которого участникам предлагается ответить на предложенную лексему, называемую стимулом и обозначаемую при помощи латинской буквы «*S*», любым появившемся в ментальном сознании словесным знаком, понимаемым как реакция и обозначаемым при помощи латинской буквы «*R*». Важно, что при ответе испытуемый не ограничен временными рамками. Вторым вариантом признан направленный ассоциативный эксперимент, при котором руководитель эксперимента на свое усмотрение может ограничить поле деятельности информанта определенными условиями. К примеру, необходимо будет реципиенту представить словесную реакцию в виде синонимической и антонимической единицы, или же отвечать определенными частями речи, либо реагировать только монопредикативными синтаксическими конструкциями.

Как вытекает из вышесказанного, основная разница между двумя видами эксперимента заключается в том, что свободный ассоциативный эксперимент в отличие от направленного варианта предоставляет информанту неограниченные ничем преференции в выборе языковых средств опредмечивания собственной реакции. Преимущества же направленного ассоциативного эксперимента видятся в его проведении в нужном экспериментатору ключе и получении большего количества конкретных характеристик. Словом-стимулом для ассоциативного эксперимента может быть любая лексема или словосочетание, генерирующее комплекс ассоциаций, в то время как слово-реакция представляет собой ответ информанта на указанные им знаки языка. Ассоциативное поле концепта

«женщина/ayol» постулируется как совокупность слов-реакций на слово-стимул «женщина». На базе индивидуальных ассоциативных полей участников эксперимента формируется коллективное ассоциативное поле, выявляющее ассоциативную норму и когнитивно ориентированные компоненты концепта.

Ассоциативный материал по рассматриваемому концепту был получен в результате проведенного в 2022 году свободного ассоциативного эксперимента, в котором приняли участие студенты Бухарского государственного университета. Респондентами в эксперименте выступили студенты отделения русского языка и литературы: 120 информантов – носителей русского языка в возрасте от 20 до 23 лет; из них 110 респондентов женского пола и 10 мужского. Для конструирования ассоциативного поля концепта «ayol» были отобраны студенты отделения узбекского языка и журналистики: 120 носителей узбекского языка в возрасте от 20 до 23 лет; из них 115 респондентов женского пола и 5 мужского пола. Хотелось бы особо выделить, возрастные рамки (от 20 до 23 лет) выбранных участников воспринимаются как наиболее оптимальные, так как к 20 годам человек становится полноценным носителем языка. Данная позиция коррелирует с мнением выдающегося лингвиста Ю.Н.Караулова, что доказывал, что к 18–22 годам заканчивается период формирования языковой личности, вследствие чего в словах-реакциях в полной мере отражается «языковая способность участника эксперимента» [2;192 с.].

В процессе проведения эксперимента за основу работы был взят принцип, запрещающий любое воздействие извне на его итоги, в связи с чем корректировке подвергались исключительно анкеты с большим количеством орфографических погрешностей. Подсчеты показали, что 120 анкет содержали 459 реакций. По мнению Д.И.Навильниковой, для составления ассоциативного пространства такое количество слов-реакций «представляется достаточным» [3;119 с.]. После обработки анкетных данных ассоциации информантов были распределены согласно полевой модели концепта на четыре группы. В первую группу вошли реакции, образующие ядерную зону, во вторую группу были объединены ассоциаты, конструирующие ближнюю периферию, в третью группу включили ответы респондентов, создавших дальнюю периферию, в четвертой группе представлены реакции, репрезентирующие крайнюю периферию.

Ядро: *красивая* (51), *мать* (34). Вхождение в ядро концепта «женщина» лексемы «*красивая»,* обладающей оценочным признаком, подтверждает оценочный характер рассматриваемого концепта в русской концептосфере. Лексема «*мать*» также входит в ядро, так как для русских людей женщина является олицетворением, прежде всего, материнства, символом чистоты и святости.

Ближняя периферия: мама, доброта, умная, хорошая, капризы, свадьба, сестра, любовь, платье, кухня, красавица, красота, милая, невеста, кольцо, подруга, еда, замужество, жена, дочь, бабушка, девушка, уборка, стирка и др. Реакция *«мама*» (31) в русском ментальном пространстве не совпадает по семантике с лексемой «мать», поскольку последняя позиционирует мать в обобщенном значении «любая мать». Лексема «мама» выражает личностное отношение респондента, так как под этой реакцией подразумевается «собственная мать». Информанты достаточно высоко оценили умственные способности женщины, в 28 анкетах она названа «умной». Ради справедливости надо заметить, что подобный результат обязан тем, что участники эксперимента были почти все лицами женского пола. К этой же зоне относятся и слова «*независимость», «сила», «самодостаточность».* Ассоциации «красавица», «красота» и «милая» вербализуют когнитивный признак «Внешний вид женщины» и передают положительное отношение к ней. В ближней периферии можно выделить ассоциации, характеризующие семейно-родственные отношения: «бабушка», «дочь», «жена». Реакции «невеста», «кольцо», «брак», «свадьба», актуализирующие когнитивный признак «замужество», возможно, не попали бы в ближнюю периферию, если бы среди респондентов наблюдалось численное превосходство лиц мужского пола. Однако в связи с тем, что из 120 информантов 110 были женского пола, то присутствие данных слов в ближней зоне концепта является гендерно обусловленным.

Дальняя периферия: юбка, духи, парфюм, сумка, бутик, платье, каблуки, уют, рожать, гардероб, мягкость, волосы и др. Хотелось бы остановиться на реакциях «юбка», «цветы», «платье» поскольку они напрямую не связаны с концептом «женщина». Однако между ними существует связь на концептуальном уровне, поэтому вышеприведенные ассоциации не входят ни в группу парадигматических, ни в группу синтагматических ассоциаций. Если говорить о корреляции лексем «юбка» и «платье», то концептуальная связь появилась в русском ментальном коде под влиянием экстралингвистических факторов, отражавших традиции и обычаи русского этноса. Так, традиции

предписывали женщине носить только платье и юбки, считая именно их гендерно выражаемыми элементами женской одежды. Что касается лексемы «цветы», то концептуальная связь с анализируемым концептом возникла под воздействием традиции дарить женщинам по торжественным случаям цветы.

Когнитивные признаки, включенные в крайнюю периферию концепта «женщина», образованы одиночными ассоциативными реакциями. Они отличаются высокой степенью вариативности и различаются по большому количеству параметров: *загадка, счастье, ангел, свекровь, чудо, слабая, глупая, гордость, ухоженная, образование, гинеколог, королева, принцесса, волшебница, ожерелье, няня, артистка, монашка, госпожа, сын и др.*

При сопоставлении ответов студентов русской филологии и 100 самых распространенных ассоциаций к слову «женщина», приведенных в словаре ассоциаций, было обнаружено, что в 44 случаях они совпали с компонентами нашего ассоциативного поля. К ним относятся: *макияж, бабушка, помада, подруга, юбка, девушка, туфли, кухня, красота, волосы, молодая, мать и др.* Как видим, фрагментарно представленная корреляция ассоциаций студентов БухГУ и ассоциативного словаря продемонстрировала совпадение основных базисных ментальных представлений в двух случаях.

В узбекском языковом сознании концепт «ayol» включает следующие когнитивные признаки, определяющие наиболее существенные черты концептуализируемого понятия.

Таблица 1

Состав ядерно-периферийной структуры концепта «ayol»

Структура концепта	**Ассоциации**
Ядро	Mehribon, go‘zal, ona
Ближняя периферия	Ojiza, baxt, jannat, mo‘min, muloyim, yig‘ishtirish, jozibali, sabrli, to‘y, bola, farzand, oshxona, mehr, uzun sochlar, ro‘mol, kelin, zaif, oltin taqinchoqlar, do‘stona, mehmondo‘stlik
Дальняя периферия	Xushmufmola, shirin so‘z, nozik, ilmli, aqlli, mo‘jiza, makkor, mehnatkash, mehribon ona, ayol jinsiga mansub shaxs, oila, oqila, opa, oshpaz, singil, oqko‘ngil, muhabbat
Крайняя периферия	Arazchi, maslahatchi, orasta, ehtirom, onalik, or-nomuz, omonat, buvi, qiz, bardosh, jafokash, zukko shaxs, iffatli, maftunkor, nazokat, turmush o‘rtoq, dono, tabassum, tulki, epli, latofatli, sarishta, uy bekasi, hamdard, itoatli, chidamlilik, pazanda, rahmdil, o‘jar, shifokor, o‘qimishli, cho‘qqi, farosatli, sir saqlovchi

Когнитивные признаки «кухня» (oshxona), «уборка» (yig‘ishtirish), «стирка» (kir yuvish) имеют разную релевантность в ментальном сознании носителей русского и узбекского языков, но, несмотря на это, эти когнитивные признаки формирует ближнюю периферию концепта «женщина/ ayol» в обоих языках. Разную релевантность в ментальном коде информантов содержит и концептуальный маркер *«*to‘y*»* (свадьба), включенный нами в состав ближних периферий сопоставляемых концептов, несмотря на то, у носителей узбекского языка показатель частотности втрое выше, чем у представителей русской этногруппы. Данный факт объясняется тем, что для узбекских родителей «to‘y» (свадьба) является одним из их главных обязательств, поэтому с появлением ребенка в семье родители начинают копить деньги на свадьбу. Ради справедливости надо отметить, что в прошлом такой же подход наблюдался и в русском обществе, однако на сегодняшний момент он утратил былую актуальность. Лексема «мягкость» входит в дальнюю зону русского концепта, а в узбекском концепте «ayol» слово *«muloyim»* (мягкость) расположено в ближней периферии. Довольно высокая частотность ассоциаций «мягкость» у узбекских респондентов обусловлено тем, что в узбекском обществе, придерживающимся традиционных восточных представлений, данное качество как черта характера признавалось одним из главных женских достоинств. Реакция *«uzun sochlar»* (длинные волосы) встречается только у узбекских респондентов, русские же информанты ограничились словом «волосы». Разница в подходах объясняется тем, что на современном этапе в русской культуре длина волос не играет большой роли, в то время как узбеки продолжают придерживаться стереотипов о красоте длинных волос для женщины.

Несмотря на значительное число выявленных сходств, русскому и узбекскому концепту «женщина/ayol» свойственно проявление национальной специфики, которая обнаруживается в национально-специфичных когнитивных признаках. О национальной специфике русского концепта «жен-

щина» свидетельствуют следующие национально-специфичные когнитивные признаки*: независимость, сила, самодостаточность.* Так, национальное своеобразие узбекского концепта «ayol» отражено в национально-специфичных когнитивных признаках *«zaif»* (слабая), *«kelin»* (невестка), *«oltin taqinchoklar»* (золотые украшения), *«do'stona»* (приветливая), «mexmondo'stlik» (гостеприимство), которые не встречаются в ассоциативном поле русского концепта. Надо отметить, что в составе ближней периферии концепта «ayol» выделяется лексема «ro'mol», в то время как его русский аналог «платок» отсутствует во всех периферийных слоях концепта «женщина». Или реакция «mo'min» (тихая, покорная) также не встречается в русском концепте. Появление лексем «тихая» и «платок» в ассоциативном поле узбекского концепта объясняется восточной ментальностью, в которой идеалом замужней женщины является тихая и скромная женщина, внешний облик которой скрыт от посторонних взглядов. Платок также исторически был на Руси важным элементом гардероба замужней женщины, однако в XX веке в связи с женской эмансипацией он утратил свое символическое значение, и его место в этом качестве заняло обручальное кольцо. Никто из 120 опрошенных носителей русского языка не указал данное слово, что вносит различия в структуры обоих концептов.

В ответах узбекских респондентов лексема «baxt» (счастье) находится в ближней зоне, входит в группу одних из значимых слов. В анкетах русскоязычных студентов слово «счастье», наоборот, попало в крайнюю периферию как единично приведенный ассоциат. Дело в том, что узбекские респонденты считают счастье своих близких людей приоритетом для себя, в то время, как носители русского языка сосредоточены, главным образом, на собственных интересах. Отсюда и такая разная частотность в употреблении лексемы «счастье». В узбекском обществе мужчины часто в устной речи заменяют лексему «женщина» словом *«zaif»* (слабая, слабый пол), что соответствует нормам мусульманского речевого этикета. Как видим, узбекской женственности свойственны слабость, мягкость и скромность. Этим объясняется появление данного слова в анкетных данных. Узбекоязычные информанты, размышляя о понятии «женщина», привели четыре лексемы, обозначающие ее по роду профессий: shifokor (врач), tikuvchi (портниха), o'qituvchi (учительница), oshpaz (повар). В анкетах же русскоязычных студентов такие реакции не были замечены. Привлекает внимание и ассоциат *«o'zini qurbon qilish»* (самопожертвование), который не приведен русскоязычной аудиторией. Узбекские респонденты считают, что узбекская женщина отличается высокой степенью самопожертвования, в то время как русскоязычные информанты больше склонны говорить о независимости и самостоятельности женщины. Если обобщить результаты ассоциативного эксперимента, проведенного среди носителей узбекского языка, то концепт «ayol» представлен тремя когнитивными признаками. Во-первых, женщина является хранительницей семейных ценностей, во-вторых, имеет ряд неоспоримых достоинств, в-третьих, является воплощением красоты и чистоты. В то же время ядерно-периферийная структура концепта «ayol» не статична, так как она подвергается различным социальным, экономическим и культурным воздействиям как мирового, так и регионального масштаба.

Выводы и предложения. В XX – XXI веках образ жизни узбекской женщины кардинально изменился, ведь представительницы женского пола начали активно участвовать в общественной жизни страны, освоили многие «мужские» профессии, стали руководителями предприятий и министерств. Все это не могло не найти свое отражение в структуре и компонентном составе концепта «ayol», куда вошли лексемы «образованная», «учительница», «врач» и др. Вместе с тем проанализированные лексемы, объективирующие национально-специфический аспект концепта «ayol» не входят в состав его ядерных единиц, а располагаются в периферийных зонах. Немногочисленность национально-специфических черт указывает на наличие большого количества сходных признаков, сближающих ментальный код сопоставляемых этносов.

Из вышесказанного можно вывести когнитивно значимый для русскоязычных и узбекоязычных информантов «лингвистический паспорт» концепта «женщина / ayol» – это красивая женщина, любящая мать и верная жена; является доброй, умной, готовит еду и убирает дома. Проведение свободного ассоциативного эксперимента способствует выявлению специфики языкового сознания носителей русского и узбекского языков, а также дефиниции опорных компонентов любого концепта.

Список использованной литературы:

(1). Бурнаева К.А. Ассоциативное поле как способ моделирования фрагмента языкового сознания. Lingua mobilis. № 6 (32), 2011, с. 51–58.

(2). Караулов Ю.Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности. Русский ассоциативный словарь. М., Помовский, 1994, кн.1, с. 191–218.
(3). Навильникова Д.И. Проведение ассоциативного эксперимента и обработка полученных данных (на материале стимулов тематической группы «ЕДА»). Вестник Новосибирского государственного университета. Серия: Лингвистика и межкультурная коммуникация, 2009, Т.7, Выпуск 2, с. 116–123.
(4). Щерба Л.В. Языковая система и речевая деятельность. Л., "Наука", 1974, с. 428.

Юсупова Мухаббат Собировна (преподаватель кафедры французской филологии Самаркандского государственного института иностранных языков; e-mail: muhabbatyusupova1990@gmail.com)

ВЕРБАЛЬНЫЕ И АКЦИОНАЛЬНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ УЧАСТНИКОВ КОГНИТИВНОГО СЦЕНАРИЯ

Аннотация. *Когнитивный сценарий, или скрипт, является одним из ключевых понятий когнитивной лингвистики. В отличие от статического концепта, сценарий носит динамический характер и традиционно отражает стереотипные обыденные процессы. Реализация когнитивного сценария в пространстве художественного текста имеет свои особенности. В статье проводится анализ особенностей реализации когнитивного сценария «подготовки к охоте» в пространстве художественного текста – отрывка из произведения французского писателя Марселя Паньоля под названием "La gloire de mon père".*

Ключевые слова: *когнитивный сценарий, скрипт, художественный текст, поэтапность, участники когнитивного сценария, вербальная коммуникация, речевой акт*

KOGNITIV SSENARIY QATNASHCHILARINING VERBAL VA AKSIONAL XUSUSIYATLARI

Annontatsiya. *Kognitiv ssenariy yoki script kognitiv tilshunoslikning asosiy tushunchalaridan biridir. Ssenariy statik tushunchadan farqli o'laroq, dinamik tabiatga ega va u kundalik stereotiplarni an'anaviy ravishda aks ettira oladi. Kognitiv ssenariyning badiiy matnda amalga oshirilishi o'ziga xos xususiyatlarga ega. Maqolada fransuz yozuvchisi Marsel Pagnolning "La gloire de mon père" asaridan olingan parchada "ovga tayyorgarlik ko'rish" kognitiv ssenariysini amalga oshish xususiyatlari tahlil qilingan.*

Kalit so'zlar: *kognitiv ssenariy, skript, badiiy matn, ssenariy bosqichlari, kognitiv ssenariy qatnashchilari, og'zaki muloqot, nutq akti.*

VERBAL AND ACTIONAL CHARACTERISTICS OF PARTICIPANTS WITHIN A COGNITIVE SCRIPT

Annotation. *Cognitive script is one of the key concepts in cognitive linguistics. Unlike the static concept, the script has a dynamic nature and traditionally reflects stereotypical everyday processes. The implementation of a cognitive script in the space of a fiction text has its own characteristics. The article analyzes the features of the implementation of the cognitive scenario of "preparing for the hunt" – an excerpt from the work of the French writer Marcel Pagnol entitled "La gloire de mon père" in the space of a fiction text.*

Key words: *cognitive scenario, script, fiction text, phasing, participants of the cognitive scenario, verbal communication, speech act*

Введение. Сценарий или скрипт является одним из ключевых понятий когнитивной лингвистики, которая во многом определяет лицо современной мировой лингвистической науки. Представление сценария подчиняется определенным требованиям при реализации в тексте с тем, чтобы сохранялась когерентность в восприятии текста читателем. Например, сценарий характеризуется поэтапностью действий и их последовательностью, развёртыванием во времени и пространстве, а также представлением его участников. Персонажи с их вербальными и акциональными характеристиками являются одним из основных условий, посредством которых реализуется сценарий в тексте. В статье будет проанализирована данная особенность при реализации когнитивного сценария в художественном тексте

Анализ литературы по теме. Изучению феномена когнитивного сценария посвящено значительное число работ, среди которых следует особенно выделить исследования Н. Минского [1;24–42 с.], Дж.Лакоффа [2;202–251 с.], Р. Лангакера [3;589 с.], Р.Джакендоффа [4;308 с.], Е.С.Кубряковой [5;197 с.], В.З.Демьянкова [5;197 с.], В.А.Звягинцева [6;248 с.] и других. В их работах рассматриваются как общие положения, относящиеся к целям, задачам и методам когнитивной лингвистики, так и проблема фрейма (концепта) и сценария (скрипта) как его динамической модели. Отечественные лингвисты, в частности Ш.С.Сафаров [7;45–53 с.], Д.У.Ашурова [8;130–136 с.] и др., также об-

ращались к изучению различных аспектов когнитивной лингвистики. Исследования данных лингвистов и когнитивистов послужили теоретической базой настоящего исследования.

Методология исследования. Выбор методов исследования определяется спецификой темы изучения**.** Изучение когнитивных сценариев, реализуемых в тексте, базируется на методе контекстуального анализа. При сопоставительном исследовании когнитивного концепта и сценария контекстно-ситуативный метод дополняется методом компонентного анализа.

Анализ и результаты. Сценарии невозможно реализовать без его участников. Без жениха и невесты невозможно реализовать сценарий свадьбы, без хозяев дома и их гостей невозможно представить сценарий званого ужина, сценарий урока невозможно реализовать без учителя и учеников и т.д. Следовательно, персонажи с их вербальными и акциональными характеристиками являются одним из основных условий, посредством которых реализуется сценарий в тексте.

Вербальная коммуникация – это процесс обмена информацией и эмоционального взаимодействия между людьми или группами при помощи речевых инструментов. [9;3 с.]. Это коммуникация словами и речью, то есть коммуникация с использованием речевых актов. Речевой акт – это высказывание или речевое действие, или совокупность высказываний, совершаемых одним говорящим с учетом другого. [10;15 с.]. Согласно теории Остина, минимальная единица коммуникации – это осуществление определенного вида актов, таких, как констатация, вопрос, приказание, описание, объяснение, извинение, благодарность, поздравление и т.д. В соответствии с его теорией речевой акт состоит из трёх ступеней: **иллокуции** –намерения говорящего, **локуции** –порождения высказывания, и **перлокуции** – воздействия на адресата, его мышление и действия с целью достижения результата высказывания или создания новой ситуации [11;4–60 с.].

Все вышеперечисленные определения указывают на то, что для вербальной коммуникации, в том числе и в рамках сценария, необходимо присутствие хотя бы двух участников. Здесь следует отметить, что могут встречаться и такие сценарии, где отсутствуют вербальные характеристики персонажей, к примеру, если в сценарии участвует лишь один актор.

Материалом для анализа в данной статье будет служить сценарий «подготовки к охоте» из первой части автобиографического романа Марселя Паньоля “Souvenirs d’enfance” под названием “La gloire de mon père”. Данный сценарий не является обыденным сценарием из повседневной жизни. К тому же он оторван по времени от читателя. Роман написан в середине XX столетия, а посвящен он детским годам Паньоля, примерно 1903–1910 гг. Следовательно, для того, чтобы у читателя не возникло пробелов в представлении изображаемого, возникает необходимость более подробно описать сценарий, его этапы, действия лиц, вовлеченных в реализацию сценария.

На основании проведенного анализа, в представленном сценарии можно выделить следующие ключевые этапы:

– *Et tout d'abord, dit mon oncle, examinons les armes!* [Pagnol. 2004;134 с.]. Данная реплика участника указывает на начало первого этапа в сценарии – осмотра оружий.

Затем следует этап проверки оружия: *Il se leva brusquement, et* ***épaula le calibre douze****.* [Pagnol. 2004;138 с.] .

«[…] Ce soir, ***préparons nos munitions****!» Il prit une voix de commandement: « Tout d'abord, éteignez tous les feux de la maison! […]* [Pagnol. 2004; 138-139 с.]. Из данной реплики получаем информацию о следующем этапе сценария – подготовка боеприпасов.

Завершается сценарий этапом изготовления патронов: *Alors* ***commença le remplissage des douilles****, […]. La soirée, qui se termina par l'alignement d'un bataillon de cartouches multicolores, […].* [Pagnol. 2004;140–142 с.].

Как видим, в двух из четырёх этапов (осмотр оружий и подготовка боеприпасов), автор указывает на их начало, используя речевые акты действующих лиц. Таким образом, посредством вербальной коммуникации персонажей в процессе осуществления сценария в художественном тексте автор может привносить (уточнять) детали в сценарий. То есть речевая деятельность персонажей может касаться непосредственно самого сценария и уточнять некоторые его моменты.

Рассмотрим еще несколько информативных речевых актов действующих лиц сценария.

«C'est le cadeau de noces de mon frère aîné, dit l'oncle: un calibre seize de Verney-Carron. À percussion centrale» [Pagnol. 2004;134 с.]. Данный речевой акт персонажа содержит информацию об оружии. Через эту реплику автор даёт понять читателю, что ружьё Жюля, дяди главного героя было чем-то особенным, первоклассным. Верней-Каррон – это старейший во Франции охотничий дом, специализирующийся на изготовлении ружей с 1820 года, и ружья их производства действительно

отвечают ожиданиям самых требовательных охотников [12]. Кроме того, персонаж отмечает, что это ружьё центрального воспламенения, которое, по оценкам специалистов, в отличие от ружей кольцевого воспламенения, помимо того, что прекрасно подходят для стрельбы по мишеням, развлекательной стрельбы и охоты на мелкую дичь, также подходит для стрельбы по крупной дичи и стрельбы на дальние дистанции, и это еще раз подтверждает особенность ружья. [13].

Следующее высказывание Жюля даёт характеристику ружью, принадлежащему Жозефу, отцу главного героя: *«Ce fusil est très ancien, et il pèse trois livres de trop. Mais il est bien en main et il monte bien à l'épaule. À mon avis, c'est une arme excellente!»* [Pagnol. 2004;138 с.]. Персонаж отмечает, что ружье очень старое и весит на три фунта больше обычного, но оно удобно в руке и плотно примыкает к плечу и по его мнению это отличное оружие.

Нижеследующий диалог персонажей сообщает дополнительные характеристики о ружье Жозефа:

«Si ce n'est pas un calibre inconnu de l'ancien temps, ça doit être un douze!

– Oui, c'est un douze, affirma mon père. J'ai acheté des douilles du calibre douze!

– À broche, bien entendu.

– Oui, à broche» [Pagnol. 2004;136 с.].

Из данного диалога читатель узнаёт, что ружьё двенадцатого калибра с затравочным стержнем. Далее из продолжения беседы действующих лиц можно узнать о том, что эта система давно вышла из употребления, так как представляет некоторую опасность:

«Il est légèrement dilaté, dit-il, mais c'est effectivement un douze à broche... Ce système a été abandonné depuis assez longtemps, parce qu'il présente un certain danger.

– Quel danger? demanda ma mère.

– Minime, dit l'oncle, mais danger tout de même. Voyez – vous, Augustine, c'est en frappant sur ce petit clou de cuivre que le chien met le feu à la poudre. Mais ce petit clou est extérieur, rien ne le protège : il peut recevoir un choc imprévu.

– Par exemple?

– Par exemple... si une cartouche échappe aux doigts du chasseur, et si elle tombe sur la broche, elle peut éclater à vos pieds [Pagnol. 2004;136 с.].

Отвечая на задаваемые вопросы, персонаж объясняет, что собачка, ударяя по медному гвоздику, воспламеняет порох. Но так как гвоздик наружный и ничем не защищён, он может получить и удар извне. Например, если патрон выскользнет из пальцев и, падая, ударится оземь медным гвоздиком, он может взорваться у ног охотника.

Итак читатель делает вывод о том, что ружьё Жозефа в определенной мере уступает ружью Жюля. И автор доносит всё это до читателя, используя вербальную коммуникацию акторов сценария.

Следующее высказывание даёт информацию о мерке для определения веса пороха: *«Voici la jaugette pour mesurer la charge, me dit-il. Elle est graduée en grammes et décigrammes, ce qui nous permet une précision suffisante»* [Pagnol. 2004;140 с.]. Персонаж объясняет, что на мерке нанесены деления, обозначающие граммы и дециграммы, что позволяет рассчитывать с достаточной точностью.

Особо подчеркнем, что все вышеперечисленные пояснения дяди Жюля, опытного в охотничьем деле, предназначены не только для персонажей сценария, но и для читателя.

Также коммуникативный процесс между персонажами может не касаться непосредственно самого сценария и отойти в сторону от него. Герои могут общаться на различные темы, шутить, рассказывать о себе, о событиях из жизни, из прошлого, говорить о своих планах в будущем, герои могут обсуждать что-либо – книгу, событие, сплетни и т.д. Также это может быть выяснение отношений между персонажами, спор и др.

Приведем пример одного из диалогов с отхождением от сценария, где два персонажа спорят между собой:

– Ça, ce ne serait pas mortel, dit Joseph d'un ton rassurant. Et puis, il ne m'arrivera jamais de laisser tomber une cartouche.

– Pourtant, dit ma mère à mi-voix, tu as laissé tomber trois fois la savonnette ce matin...

– D'abord, dit mon père vexé, une savonnette est un objet extrêmement glissant, parce que c'est un corps gras, ce qui n'est pas le cas d'une cartouche ; ensuite, on ne prend guère de précautions quand on saisit une savonnette : on sait bien qu'elle n'explosera pas. Enfin, il faut ajouter que j'avais les yeux fermés,

puisque je me savonnais la tête – et aucun homme de bon sens ne ferme les yeux pour manipuler des cartouches. Donc, rassure-toi sur ce point [Pagnol. 2004;137 с.].

В диалоге Жозеф успокаивает супругу, говоря, что он не выронит из рук патрона. На что супруга напоминает ему о том, что утром он выронил мыло три раза. Обидевшись в ответ, Жозеф говорит, что мыло – это чрезвычайно скользкий предмет, чего нельзя сказать о патроне; к тому же мы почти не принимаем никаких мер предосторожности, когда берем в руки кусок мыла: мы прекрасно знаем, что оно не взорвется. Напоследок он добавляет, что глаза у него были закрыты, так как он мылил голову, но ни один здравомыслящий человек не закрывает глаза при обращении с патронами.

Ниже рассмотрим отрывок с идеей, мелькнувшей у одного из участников сценария:

– Parce que je vois là une mine de problèmes pour le cours moyen : «Un chasseur qui possédait sept cent soixante grammes de plomb, a pu fondre vingt-quatre balles pour son fusil. Sachant que le poids de l'ancienne livre est de quatre cent quatre-vingts grammes et que le chiffre représentant le calibre représente aussi le nombre de balles que l'on peut faire pour son arme avec une livre de plomb, quel est le calibre de son fusil?" [Pagnol. 2004;141 с.]. Жозеф, отец Марселя, был школьным учителем. Поняв процесс калибровки, Жозеф радуется, так как у него возникает идея, как составить целый ряд задач для средних классов, где необходимо вычислить калибр ружья.

Все вышеупомянутые отхождения от сценария хоть и не являются необходимыми для реализации сценария, тем не менее касаются темы охоты, ружей и т.д. Они расширяют сценарий в пределах концепта «Охота».

Акциональные характеристики персонажей основаны на действиях, которые они совершают на протяжении сценария. Следовательно, говоря об акциональных характеристиках участников сценария, мы анализируем глаголы и глагольные формы, которые употребляет автор, описывая происходящие действия. На примере данного сценария можем видеть, что наиболее часто встречаются глаголы, связанные с речевой деятельностью, такие как dire, demander, affirmer, ajouter, так как участники сценария общаются между собой:

– Joseph a raison, *dit* l'oncle [Pagnol. 2004;137 с.].

– Oui, c'est un douze, *affirma* mon père [Pagnol. 2004;136 с.].

– Quel danger ? *demanda* ma mère [Pagnol. 2004;136 с.].

Посредством данных глаголов писатель оформляет прямую речь персонажей. В то же время, указанные глаголы служат средством передачи вербальных характеристик персонажей. Чаще всего среди данных глаголов встречается глагол dire, наиболее нейтральный в эмоциональном плане.

Присутствуют и такие глаголы, благодаря которым, помимо речевой деятельности, передаются в то же время эмоции и чувства персонажей, то есть глаголы, выражающие экстралингвистические средства коммуникации. […] considérant les dimensions de l'arme, il *s'écria* : «Seigneur Dieu! C'est une arquebuse? [Pagnol. 2004;135 с.]. В этом фрагменте глагол s'écrier 'воскликнуть' передает удивление персонажа. – C'est assez probable, dit l'oncle Jules *en riant.* [Pagnol. 2004;138 с.]. В данном случае автор, помимо оформления реплики персонажа, сообщает о том, каким тоном она была произнесена (со смехом). Персонаж говорит, смеясь. Mon père prit l'arme de l'oncle, l'examina, et *fit un* petit *sifflement* d'admiration. [Pagnol. 2004;134 с.]. В данном отрывке использован глагол 'faire un sifflement' - 'свистеть'. Персонаж присвистнул, проявляя таким образом свой восторг.

Помимо речевых глаголов следует отметить также наличие глаголов, сопровождающих коммуникативную деятельность (мимика, жесты, положение тела, перемещение в пространстве), когда коммуниканты поворачиваются, смотрят друг на друга и т.д. с целью что-либо сказать. 'Il *se tourna* vers mon père, et dit' [Pagnol. 2004;135 с.]. 'Он повернулся к моему отцу и сказал'. То есть повернулся, чтобы сказать.

Mon père *fit un beau sourire*, et il *regardait* l'assistance avec une certaine fierté […]. [Pagnol. 2004; 138 с.]. Отец просиял и не без гордости оглядел присутствующих. В данном фрагменте отметим присутствие глагола *regarder (смотреть)*, а также экстралингвистического средства коммуникации *– улыбки (un beau sourire)*. Следовательно, в сценарии присутствуют также и элементы невербальной коммуникации между персонажами.

Помимо коммуникации акциональные характеристики участников сценария связаны в большинстве случаев с самим сценарием, когда персонажи выполняют те или иные его этапы. Отметим некоторые из них:

Il alla prendre dans le buffet, derrière les assiettes, *un bel étui de cuir fauve* […], et *il en tira un très joli fusil*, qui paraissait tout neuf [Pagnol. 2004;134 с.]

Il le reprit, fit jouer les verrous ; l'arme s'ouvrit avec un joli « clic », et *il regarda la lampe à travers les canons* [Pagnol. 2004;135 c.].

Alors *il inclina le goulot vers la feuille de papier blanc* et une pincée de poudre noire en sortit. [Pagnol. 2004;139 c.].

Il la remplit à ras bord, et la vida sur le plateau du trébuchet [Pagnol. 2004;140 c.].

Итак, из всего вышеизложенного можно сделать вывод о том, что сценарии реализуются посредством речевых актов самих персонажей, описания их действий (акциональных элементов) и вербальных характеристик от автора. Рассматриваемый сценарий неактуален и анахроничен. Это определяет структуру данного фрагмента, а именно то, что он является текстообразующим, так как описан достаточно подробно. К примеру, в следующем после данного сценария подготовки к охоте, сценарии завтрака диалог между персонажами (Марсель и его мать) не связан непосредственно с самим сценарием – Марсель делится с мамой своими переживаниями о том, что его отец выглядит слабее в охотничьем деле, чем дядя Жюль, и боится, что он ему «проиграет» (уступит в охоте). При этом присутствуют их акциональные, но не многочисленные, характеристики, указывающие на то, что они сидят за столом и завтракают. Поэтому читатель представляет себе персонажей, беседующих за завтраком. Исходя из этого, мы приходим к выводу о том, что наличие или отсутствие связи между речевыми актами персонажей и реализуемым сценарием является осмысленным выбором автора. В сцене с завтраком цель автора - показать переживания героя, которые и описываются на фоне завтрака. К тому же обыденный сценарий завтрака знаком любому читателю. Следовательно, автору нет необходимости подробно его описывать. В то время как сценарий подготовки к охоте знаком далеко не каждому читателю. По этой причине появляется необходимость детально его описать. Основная цель в этом сценарии – показать сам процесс подготовки к охоте, его этапы и проинформировать неосведомленного читателя. Здесь мы видим контраст между специфическим сценарием, являющимся текстообразующим, отчего появляется необходимость его вербализовать развернуто, и обыденным сценарием – изложенным кратко, иногда фрагментарно, т.к. он носит фоновый характер.

Выводы. Сценарий является динамической когнитивной единицей. Автор реализует сценарий посредством его участников, которые двигаются в пространстве и времени, то есть имеют акциональные характеристики. Помимо этого, участники сценария имеют также и вербальные характеристики, то есть общаются между собой. Коммуникация между персонажами может относиться непосредственно к самому сценарию, то есть автор может реализовать сценарий также и путём вербализации (вербальных характеристик его участников). Но также общение между персонажами может не быть связано со сценарием. В данном случае сценарий носит чаще всего фоновый характер.

Список использованной литературы:

(1). Minsky M.A Framework for representing Knoweledge. Cognitive Science. Editors Collins A., Smith E.E. 1992, №. 4, p. 24 – 42.

(2). Lakoff G. The contemporary theory of metaphor. Metaphor and Thought. A. Ortony (ed.). Cambridge, 1998, p. 202–251.

(3). Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar, Volume II. Stanford, CA: Stanford University Press, 2002, 589 p.

(4). Jackendorff R. Semantics and congnition. Cambridge (Mass.), 1993. Jones L.K. 1977. Theme in English expository discourse. Lake Bluff (Illinois): Jupiter, 1977, 308 p.

(5). Краткий словарь когнитивных терминов. Сост. Е.С.Кубрякова, В.З.Демьянков, Ю.Г.Панкрац, Л.Г. Лузина; под общ. ред. Е.С.Кубряковой. М., МГУ, 1997, 197 с.

(6). Звегинцев В.А. Язык и лингвистическая теория. М., 1973.

(7). Сафаров Ш.С. Когнитив тилшунослик. Жиззах, “Сангзор”, 2006, 92-бет.

(8). Ашурова Д.У. Художественный текст: когнитивный и культурологический аспекты. “Ўзбекистонда хорижий тиллар”, 2020, № 2 (31), с. 126–138.

(9). Станишевская Ж. Вербальная коммуникация как объект исследования в процессе психотерапии. «Studia Humanitatis», 2016, № 2.

(10). Клюев Е.В., Речевая коммуникация. Учебное пособие для университетов и институтов, М., “Рипол классик”, 2002–320 с.

(11). Остин Джон Лангшо. Слово как действие. Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 17, теория речевых актов, М., 1986, с. 22–130.

(12). https://www.verney-carron.com/200-ans

(13). https://guns.club/lib/oruzhie/istoriya-patronov-koltsevogo-i-tsentralnogo-vosplameneniya/

(14). Marcel Pagnol. “La Gloire de mon père”. Editions de Fallois, 2004

Мангитбаева Зайфун Узакбаевна (докторант, Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук, Каракалпакское отделение Академии наук Республики Узбекистан)

ПОЛИПРЕДИКАТИВНЫЕ СМЕШАННЫЕ ПРЕДЛОЖЕНИЯ В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКЕ: СИНТАКСИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ И СТРУКТУРА

Аннотация. *Полипредикативные смешанные предложения играют важную роль в грам-матической структуре каракалпакского языка, обеспечивая выразительность и многозначность в высказываниях. В данной статье рассматриваются особенности формирования полипредикатив-ных смешанных предложений в каракалпакском языке, а также их функциональная роль в передаче сложных смысловых отношений. Основное внимание уделяется различиям между сложносочинён-ными и сложноподчинёнными предложениями, а также взаимодействию этих конструкций в рамках смешанных предложений. Описание охватывает исторические аспекты и современные подходы к изучению этих языковых конструкций, а также анализирует примеры их использования в устной и письменной речи.*

Ключевые слова: *полипредикативные предложения, каракалпакский язык, сложносочинён-ные предложения, сложноподчинённые предложения, смешанные предложения, синтаксис, грам-матика, исследование.*

Mang‘itbaeva Zayfun Uzakbaevna (O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Qoraqalpog‘iston bo‘limi Qoraqalpoq Gumanitar fanlar ilmiy tadqiqot instituti doktoranti;
zayfunamangitbaeva@gmail.com; **Orcid: 009-0002-9103-2253)**

QORAQALPOQ TILIDA POLIPREDIKATIV ARALASH GAPLAR: SINTAKTIK TAHLIL VA STRUKTURASI

Annotatsiya. *Polipredikativ aralash gaplar qoraqalpoq tilining grammatik qurilishida muhim aha-miyatga ega bo‘lib, gaplarda ekspressivlik va ko‘p ma’nolilikni ta’minlaydi. Ushbu maqolada qoraqalpoq tilida polipredikativ aralash gaplarning shakllanish xususiyatlari, shuningdek, ularning murakkab seman-tik munosabatlarni ifodalashdagi funksional roli ko‘rib chiqiladi. Asosiy e’tibor qo‘shma gaplar va er-gashgan qo‘shma gaplar o‘rtasidagi farqlarga, shuningdek, bu tuzilmalarning aralash gaplar doirasidagi o‘zaro ta’siriga qaratilgan. Tavsif ushbu til birliklarini o‘rganishning tarixiy jihatlari va zamonaviy yonda-shuvlarini qamrab oladi, shuningdek, ularning og‘zaki va yozma nutqda qo‘llanilishiga oid misollarni tah-lil qiladi.*

Kalit so‘zlar: *polipredikativ gaplar, qoraqalpoq tili, bog‘langan qo‘shma gaplar, ergashgan qo‘sh-ma gaplar, aralash gaplar, sintaksis, grammatika, tadqiqot.*

Mangitbayeva Zayfun Uzakbayevna (Doctoral Student, Karakalpak Research Institute of Humanities, Karakalpak Branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan)

POLYPREDICATIVE MIXED SENTENCES IN THE KARAKALPAK LANGUAGE: SYNTACTIC ANALYSIS AND STRUCTURE

Annotation. *Polypredicative mixed sentences play a crucial role in the grammatical structure of the Karakalpak language, providing expressiveness and multiple meanings in utterances. This article examines the characteristics of polypredicative mixed sentence formation in the Karakalpak language, as well as their functional role in conveying complex semantic relationships. The main focus is on the distinctions between compound and complex sentences, as well as the interaction of these constructions within mixed sentences. The description encompasses historical aspects and contemporary approaches to studying these linguistic constructions, and analyzes examples of their usage in both spoken and written discourse.*

Keywords: *polypredicative sentences, karakalpak language, compound sentences, complex senten-ces, mixed sentences, syntax, grammar, research.*

Введение. В синтаксисе каракалпакского языка, как и в других языках, важное место занима-ют полипредикативные конструкции, которые позволяют объединить несколько предложений в од-ну грамматическую структуру. Полипредикативные смешанные предложения представляют собой сложные синтаксические единицы, включающие несколько предикатов, которые могут быть свя-заны различными видами союзов или интонацией. Эти конструкции играют важную роль в языке, обеспечивая точность и гибкость выражения различных логических и временных отношений.

Целью данной статьи является исследование особенностей полипредикативных смешанных предложений в каракалпакском языке, их типов, грамматических конструкций и функций. Мы рас-смотрим как сложносочинённые, так и сложноподчинённые предложения, а также их смешанные

формы. Изучение этих конструкций позволит глубже понять механизмы построения сложных предложений в каракалпакском языке и их роль в структуре высказываний.

Обзор литературы. Изучение полипредикативных конструкций в языках Центральной Азии, в том числе каракалпакского, активно велось в последние десятилетия. Каракалпакский язык, как один из тюркских языков, обладает богатой синтаксической структурой, включающей как простые, так и сложные предложения. Однако изучение полипредикативных конструкций в каракалпакском языке не всегда было в центре внимания исследователей. Ранее акцент в грамматических исследованиях делался на морфологии, фонетике и словарном составе, в то время как синтаксис оставался менее исследованной областью. В последние годы в лингвистической науке всё большее внимание уделяется исследованию сложных синтаксических структур, включая полипредикативные предложения. В частности, исследования фокусируются на типах союзов, их функциях и возможностях их смешания в рамках сложных предложений. Сложные синтаксические конструкции обычно состоят минимум из двух логически и структурно выделяемых компонентов (блоков) или нескольких, среди которых могут быть, в свою очередь, сложные предложения. Однако, как правило, основные компоненты имеют однотипную связь – сочинительную или бессоюзную [1;350 с.]. Появление многокомпонентных сложных предложений в языке обусловлено необходимостью выражения сложных познаваемых явлений действительности, поэтому такие конструкции можно назвать целостными синтаксическими построениями, предназначенными для емкой передачи сложного коммуникативного задание [2;11 с.]. Также исследования таких ученых, как М.Даулетов., Д.Сейдуллаева, А.Нажимов, А.Альниязов и другие, сыграли ключевую роль в анализе синтаксических конструкций в каракалпакском языке. Однако, несмотря на значительный прогресс, вопросы использования полипредикативных смешанных предложений остаются недостаточно освещёнными, что и обуславливает актуальность данного исследования.

Метод и методология. Для анализа полипредикативных смешанных предложений в каракалпакском языке в данной статье использован метод синтаксического анализа, основанный на исследовании примеров из устной и письменной речи носителей языка. Также применялись методы контекстуального анализа и сравнительного подхода для выявления закономерностей в использовании сложных предложений. Для сбора материала использовались тексты различной жанровой направленности, включая художественную литературу, публицистику и разговорную речь. Особое внимание уделено анализу сочинительных и подчинительных конструкций, а также их взаимодействию в смешанных предложениях. Для каждой из этих конструкций были собраны примеры с пояснениями, направленными на раскрытие их грамматической структуры и функциональной роли в высказыва-ниях.

Анализ и результаты. 1. Многочленные сложные предложения с бессоюзной связью представляют собой различные структурно-смысловые объединения простых предложений. Многочленные сложные предложения с бессоюзной связью представляют собой различные структурно-смысловые объединения простых предложений [3;348 с.]. Сложносочинённые предложения в каракалпакском языке представляют собой конструкции, состоящие из двух или более независимых предложений, соединённых при помощи сочинительных союзов [4;21 с.]. Такие союзы, как және (и), бирақ (но), ямаса (или), позволяют выразить различные логические отношения между предложениями, такие как последовательность, противоположность, добавление или альтернативность.

Пример, Ол Муҳаммед пайғамбер деп қырқ жасында пайғамберликке ерискенин билмейтуғын еди, ал Бестюжев шамалап айтқан еди, сөйтсе де, Маман бул гәплерге онша марапатланбады. (Т.Қ.Маман бий). Здесь союз «ал» «де» соединяет три простых предложения, выражающих одновременность действий.

2. Сложноподчинённые предложения состоят из главного и подчинённого предложения. Подчинённое предложение зависит от главного, уточняя или объясняя его содержание [5;75 с.]. В каракалпакском языке для этих целей используются подчинительные союзы, такие как өйткені (потому что), егер (если), не ушын (для чего). Пример: Егер арзасын буннан да ертерек бергенде күтә жақсы болған болар еди, себеби бир адам қашанғы ел басқарады (Т.Қ.Көздиң қарашығы). Здесь подчинённое предложение объясняет причину, по которой говорящий читал книгу.

3. Смешанные предложения являются результатом соединения сложносочинённых и сложноподчинённых предложений, что позволяет более полно раскрыть смысл высказывания и передать логическую и временную связь между событиями. Это особенно важно в ситуациях, когда необходимо показать не только последовательность, но и причинно-следственные связи, условия или пос-

ледствия. Пример: Қанша ашыўлы болса да, кеше ушырасқанда, Маманның аттан түсип сәлемлескени кеўлин бираз көтерди, ал Мурат шайық жөнинде Ғайып ханның айтқаны және таз кебине түсирсе де, Есенгелдиге келисим бергени және жубатты (Т.Қ.Маман бий). Здесь смешанное предложение объединяет несколько типов конструкций, показывая последовательность действий и их последствия.

Полипредикативные смешанные предложения выполняют несколько важных функций в языке. Во-первых, они помогают выразить сложные логические связи, такие как причинно-следственные отношения, временные связи и условия. Во-вторых, они расширяют возможности передачи информации, позволяя смешать несколько действий и состояний в одном высказывании. В-третьих, такие конструкции обеспечивают большую гибкость в построении речи, давая возможность точнее и выразительнее передавать нюансы смысла [6;50 с.].

Заключение. Полипредикативные смешанные предложения играют ключевую роль в грамматической структуре каракалпакского языка. Эти конструкции служат важным инструментом для организации более сложных высказываний, которые требуют объединения нескольких предикатов для точной передачи значений. Использование полипредикативных конструкций позволяет соединять различные логические, временные, причинно-следственные и пространственные отношения между событиями, действиями и состояниями, что значительно увеличивает выразительные возможности языка. В каракалпакском языке полипредикативные смешанные предложения могут быть представлены в двух основных формах: сложносочинёнными и сложноподчинёнными. Сложносочинённые предложения соединяют два или более независимых предиката, которые могут быть связаны при помощи сочинительных союзов, таких как «и», «или», «но», «да». Эти предложения позволяют выражать одновременность действий, их последовательность, а также противопоставления или альтернативные варианты событий. В таких конструкциях оба предиката остаются равноправными, и каждое из предложений может быть рассмотрено как самостоятельное.

Одной из важнейших особенностей полипредикативных конструкций является их способность точно передавать отношения между действиями и событиями в контексте высказывания. Благодаря использованию таких конструкций можно не только передать последовательность событий, но и выразить их временные, логические и причинные связи. Полипредикативные смешанные предложения значительно расширяют возможности языка, позволяя более точно и многозначно передавать сложные мысли и идеи.

Кроме того, анализ полипредикативных конструкций помогает выявить механизмы, с помощью которых в каракалпакском языке строятся более сложные грамматические структуры. Это знание важно не только для теоретической лингвистики, но и для практического использования языка в различных сферах общения. В повседневной речи, а также в литературных, научных и официальных текстах полипредикативные конструкции позволяют создавать более выразительные и многозначные высказывания, что способствует лучшему пониманию и восприятию информации. В конечном итоге, исследование таких конструкций даёт возможность глубже понять не только структуру самого каракалпакского языка, но и его роль в контексте более широких языковых и культурных процессов.

Список использованной литературы:

(1). Валгина Н.С. Современный русский язык. Синтаксис, учебник, 4-е изд., испр., М., 2003.

(2). Калашникова Г.Ф. Многокомпонентное сложное предложения в современном русском языке. Харьков, “Вища школа”, 1979.

(3). Валгина Н.С. Современный русский язык. Синтаксис, учебник, 4-е изд., испр., М., 2003.

(4). Альниязов А. Ҳозирги қорақалпоқ тилидаги боғланган қўшма гапларнинг функционал-семантик таҳлили. Фил. фан. докт. автореф., Нукус, 2020.

(5). Ғуломов А., Асқарова М. Хозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, «Ўқитувчи», 1987.

(6). Нажимов А. Ҳәзирги қарақалпақ тили. Синтаксис. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.

Erdonova Mokhlaroyim Akmal kizi (A second, year master`s student at Uzbekistan State World Languages University Tashkent, Uzbekistan; Faculty: Linguistics (English language;); e-mail mohlarerdonova@gmail.com)

PROBLEMS OF EQUIVALENCE IN THE TRANSLATION OF PROVERBS

Annotation*. This article is devoted to overcoming issues related to equivalence in proverb translation. The problem of equivalency frequently poses serious difficulties when translating proverbs. Because*

proverbs have strong cultural, historical, and social roots, it can be challenging to discover precise translations in different languages. Translators should deal with variations in idioms, cultural allusions, and linguistic subtleties.

Keywords: *equivalence, cultural, social, historical roots, variations, idioms, cultural allusions, linguistic subtleties, literal translation, emotional resonance*.

Erdonova Mohlaroyim Akmal qizi (O‘zbekiston davlat Jahon tillari universiteti 2-kurs magistranti)

MAQOLLAR TARJIMASIDA EKVIVALENTLIK MUAMMOLARI

Annotatsiya*. Ushbu maqola maqollarni tarjima qilishda ekvivalentlik bilan bog‘liq masalalarni hal qilishga bag‘ishlangan. Ekvivalentlik masalasi, ko‘pincha, maqollarni tarjima qilishda jiddiy qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi. Maqollar kuchli madaniy, tarixiy va ijtimoiy ildizlarga ega bo‘lgani uchun ularning boshqa tillarda aniq tarjimalarini topish qiyin bo‘lishi mumkin. Tarjimonlar idiomalar, madaniy havolalar va lingvistik nozikliklardagi farqlar bilan shug‘ullanishga majbur.*

Kalit so‘zlar*: ekvivalentlik, madaniy, ijtimoiy, tarixiy ildizlar, o‘zgarishlar, idiomalar, madaniy havolalar, lingvistik nozikliklar, so‘zma-so‘z tarjima, hissiy rezonans.*

Эрдонова Мохларойим Акмал кизи (университет мировых языков Узбекистана, магистрант 2-го курса)

ПРОБЛЕМЫ ЭКВИВАЛЕНТНОСТИ В ПЕРЕВОДЕ ПОСЛОВИЦ

Аннотация. *Данная статья посвящена преодолению проблем, связанных с эквивалентностью в переводе пословиц. Проблема эквивалентности часто вызывает серьёзные трудности при переводе пословиц. Поскольку пословицы имеют глубокие культурные, исторические и социальные корни, найти точные переводы на другие языки бывает сложно. Переводчикам приходится иметь дело с различиями в идиомах, культурных аллюзиях и языковыми нюансами.*

Ключевые слова*: эквивалентность, культурные, социальные, исторические корни, вариации, идиомы, культурные аллюзии, языковые нюансы, дословный перевод, эмоциональный резонанс.*

Introduction. The issue of equivalency creates special difficulties when translating proverbs. Proverbs are succinct, culturally rich statements that impart knowledge, values, and wisdom. They are difficult to translate directly into another language because of their strong cultural, historical, and social roots. Disparities in idiomatic terms, cultural allusions, and language subtleties give rise to the problem of equivalency. The same force, meaning, or emotional resonance might not be conveyed by an exact translation. Additionally, proverbs frequently employ idioms, similes, and metaphors–figurative language that may not have precise equivalents in the target language. To ensure that the translated proverb appeals to the intended audience while maintaining the original intent, meaning, and stylistic elements, translators must use their creativity. To maintain the depth of proverbial wisdom in translation and facilitate successful cross-cultural communication, it is imperative to recognize and resolve these issues. Vinay and Darbelnet (2000) explain two methods, literal and oblique translation. Firstly, literal can be divided into three parts: literal, borrowing, and calque, while oblique translation can be divided into four parts: modulation, transportation, equivalence, and adaptation. Among all of these translation methods, borrowings are the simplest one. They are used when the source language does not have any equivalence in the target language, and some of them are not considered borrowings anymore: menu, tortilla, party, chic, rendezvous, and déjà vu. When it comes to the calque, it is used when the lexicon or expression from the source language is translated separately into the target language; it means each component is translated into another language [1]. The meaning of proverbs cannot be understood from the literal meaning of each component constituting them, so translators face difficulty in understanding and translating them.

Literature review. Several scholars have analyzed various ways to find equivalence in the target language. Ivir (1978) clarifies translation as a form of human activity. It consists of converting different messages (such as feelings, thoughts, wishes, and orders) already existing in one language into a valuable expressed message in another language. Zarqani highlights that translation is a universal tradition that keeps contact among all nations rather than specific one culture. Translation is proposed to be called a process by Catford which is always uni-directional: from SL into TL [2]. He adds that translation is divided into two types: full which means the whole text is submitted for translation, each component of the sentence in SL is translated into the target language and partial which refers to some parts of SL are left without translating. House (1977) defines covert and overt translation categories. The overt translation method involves directly replacing symbols or signs with their equivalents in another language. However, this approach often leaves much of the cultural context for the target audience to interpret on their own. Covert translation is selected when the source text's relevance does not heavily rely on the source language and culture. In this case,

translators create a target text that is just as pertinent and meaningful to the target audience as the source text is to the source language readers [3].

Research methodology. The difficulties of attaining equivalency in proverb translation are examined in this study using a qualitative research design. Understanding the language, cultural, and contextual elements that affect the translation process and identifying the tactics translators employ to overcome these obstacles are the main goals. Corpus analysis is to assemble a collection of proverbs and translations from many languages. The main source of data for the analysis will be this corpus. Comparative Analysis: Finding instances of non-equivalence and the methods employed to attain equivalency by contrasting the original proverbs with their translations. This entails examining language components. Thematic analysis is the process of looking for recurring themes and patterns in interview transcripts about the difficulties and solutions encountered when translating proverbs. The viewpoints and experiences of the translators will be better-understood thanks to this qualitative investigation.

Analysis and Results. Proverbs are the most suitable form for equivalence. For example, Early birds catch the worm- erta tursang baraka bo‘ladi”. By considering this example, we clarify that in the Uzbek language, we do not need to translate, bird”, instead we just use the verb form, vaqtli turmoq or erta turmoq “and when it comes to, worm”, in target language it is translated as a qurt” but it is not necessary to translate it, so we use, Baraka” which means the person who wakes up early, be successful. Here the word” worm “is equal to “baraka”. Due to cultural influence, worm” is not appreciated in Muslim countries instead the lexicon, baraka" is popular and links to being successful and achieving everything, goals, intentions, and aims. Equivalence can also be found in onomatopoeic sounds, for example, meow-miyav, woof-vav-vav, and chirp-chip-chip [5]. Translation equivalence has three approaches: 1. Linguistic approach (Darbelnet, Catford, Vinay). 2. Semiotic approach (Jacobson) and 3. Middle ground (Baker, Nida, House, Ivir). The linguistic approach highlights the issues of meaning, shift, and equivalence. The semiotic approach focuses on the language which means although words are different in languages, translation is possible. The third one is the middle ground, as the name suggests, it stands in the center. The message is crucial for a middle ground in both form and content. According to Jacobson`s translation theory, from a grammatical point of view it is possible to translate idioms and proverbs, but finding equivalence might be a problem. Nida confirms that there are two types of equivalence: formal equivalence or formal correspondence and dynamic equivalence. In formal equivalence, TRL seeks the close equivalents of the source language, while dynamic equivalence represents the original meaning of SL in TL. According to another linguistics Bassnett`s linguistic point of view, translation equivalence has four types. Firstly, linguistic translation equivalence is a type of translation where homogeneity is important, for short, word-for-word translation. In paradigmatic equivalence, grammar level is more crucial rather than lexical category. Thirdly, stylistic equivalence focuses on preserving stylistic features in both form and shape. While using equivalence, translators face some problems in preserving the original meaning as they use different expressions, and it leads to mistranslation [4].

There are four main challenges while translating proverbs and they are explained as follows:

1. They might not have an equivalent in TL.
2. Proverbs might have the same counterpart in the target language, but its context may be different.
3. Elements of proverbs cannot be translated from SL to TL as they have their linguoculturemes.
4. The established practice of employing proverbs in written language, the situations where they can be appropriately used, and how often they appear may differ between the original and the translated languages [1].

Baker suggests when translating proverbs this procedure happens: a) a proverb of similar meaning and form; b) a proverb of similar meaning, but dissimilar form; c) using paraphrase; d) omission [1].

1. Similar meaning and form;

“Better late than never”– “Hechdan ko‘ra kech bo‘lgani yaxshi”.

“Easy come,easy go”– “Oson kelgan, oson ketadi”.

“The enemy of my enemy is my friend”– “Dushmanimning dushmani mening do‘stim”.

2. Similar meaning but different form.

“Like father, like son” – “Onasiga qarab qizini ol”.

3. Paraphrasing.

“You can lead a horse to water, but you can’t make him drink it”– Boshqaga yo‘l ko‘rsata olasan, lekin uni bu ishni qilishga majburlay olmaysan.

4. Omission. “There is no such thing as a free lunch”– Dunyoda hech nima tekin emas”.

Conclusion. To sum up, translating proverbs is a very difficult task for TRL. Translators should find the best approach to translate the text but they should bear in mind each component of the Source Text should be explained in target text without losing its whole meaning. So, translators should not omit any part of the proverb in SL.

The issue of equivalency, in conclusion, makes translating proverbs extremely difficult. Because proverbs are so ingrained in their social, historical, and cultural settings, it is challenging to translate them directly. When translated, idiomatic idioms, cultural allusions, and language subtleties frequently lose their significance, meaning, and emotional resonance. The procedure is made more difficult by figurative language, such as metaphors and idioms, which might not have exact equivalents in the target language.

To overcome these obstacles, translators must use innovative techniques that maintain the proverbs' original meaning, intent, and artistic elements while making sure the intended audience finds them appealing. Finally, the study of equivalency in proverb translation emphasizes the significance of proficient and culturally sensitive translation techniques by highlighting the complex interrelationships between language, culture, and meaning.

References:

(1). Baker, M. (2009). In Other Words: A Coursebook on Translation. London, Routledge.

(2). Catford, J.C. (1965). A Linguistic Theory of Translation. London, OUP.

(3). House, J. (1977). A Model for Translation Quality Assessment. Tubingen, Gunter Narr Verlag.

(4). Munday, J. (2008). Introducing Translation Studies. London/NY, Routledge.

(5). Snell-Hornby, M. (1988). Translation Studies: An Integrated Approach. Amsterdam & Philadelphia, John Benjamins.

Турумова Тамара Хакимовна (ст. преподаватель УрГУ), Тангрибергенова Гулора Адамбаевна (ст. преподаватель УрГУ, кафедра русского языка и литературы)

ТРУДНЫЕ СЛУЧАИ УПОТРЕБЛЕНИЯ ЧАСТИЦ НЕ И НИ

Аннотация. *В данной статье речь идёт о правописании частиц* ***не*** *и* ***ни****, трудных случаях употребления частиц в предложении. Авторы раскрывают причины ошибок при написании данных частиц, даются рекомендации по их различению и правильному выбору той или иной частицы.*

Ключевые слова: *частицы, отрицание, утверждение, усиление, интонация, смысл предложения, вопросительные предложения, восклицательные предложения, риторический вопрос, придаточное предложение, контекст.*

НЕ ВА НИ ЮКЛАМАНИНГ КУЛЛАНИШИНИНГ МУАМОЛЛАРИ

Annotatsiya. *Ushbu maqolada ne va ni zarrachalarining yozilishi, gapda zarrachalardan foydalanishning qiyin holatlari muhokama qilinadi. Mualliflar ushbu zarrachalarni yozishda xatolarning sabablarini ochib beradilar va ularni qanday ajratish va u yoki bu zarralarni to‘g‘ri tanlash bo‘yicha tavsiyalar beradilar.*

Tayanch so‘zlar: *zarralar, inkor, tasdiq, kuchayish, intonatsiya, gap ma’nosi, so‘roq gaplar, undov gaplar, ritorik so‘roq, ergash gap, kontekst.*

DIFFICULT CASES OF USING THE PARTICLES НЕ AND НИ

Annotation*. This article discusses the spelling of the particles не and ни, difficult cases of using particles in a sentence. The authors reveal the causes of errors in writing these particles, give recommendations on how to distinguish them and choose the right particle.*

Key words*: particles, negation, affirmation, intensification, intonation, meaning of a sentence, interrogative sentences, exclamatory sentences, rhetorical question, subordinate clause, context.*

Введение. Как показывает практика преподавания в школе и вузе, правописание частиц *НЕ* и *НИ* вызывает затруднения у студентов, учащихся, зачастую даже у самих учителей. Это объясняется тем фактом, что данные частицы чаще всего безударны и совпадают в произношении, поэтому при их написании надо исходить из значения. Смысл самого предложения, словосочетания или слова диктует нам выбор частицы. Рассмотрим особые случаи, вызывающие трудности в их выборе: употребление частицы *НЕ* в вопросительных и восклицательных предложениях, использующихся в качестве особого способа усиленного утверждения: «*Кто не проклинал станционных смотрителей, кто с ними не бранивался?» (Пушкин).* Их часто путают с придаточными предложениями, имеющими усилительно-обобщенное значение: *Где мы только ни бывали, нас везде встречали приветливо.* Примеры ошибочных написаний встречаются даже в книгах солидных издательств: *Чего только ни расскажут! Откуда старины ни выкопают?* (Н.Гоголь. Собр.худ.произв. в 5 томах Изд.АН., М.,

1959, с. 12). Как он ни разглагольствовал о дружбе, к каким только ужимкам ни прибегал! (Джексон Ф. Да поможет мне Бог!» изд. Иностранной литературыМ.,1959, с. 200).

Анализ литературы по данной проблеме. Данная проблема рассматривалась в трудах Э.И. Айзенштадта, С.А.Васильева, В.В.Виноградова, В.Г.Гротта, С.А.Соколовой и др.

Чтобы различить написание частиц в подобных предложениях, надо уяснить характеры высказываний. Есть вопросительные предложения, требующие в ответ подтверждения или отрицания (*Вы знакомы с творчеством этого писателя*?), а есть риторические вопросы, занимающие особое положение. Они по своему характеру могут быть двух видов:1. ***Вопрос, поставленный в положительной форме*** «*Идем, старик. Не говори, не кричи! Кто нас услышит?» (Горький)*. 2. ***Вопрос в отрицательной форме*** «*Кто не проклинал станционных смотрителей, кто с ними не бранивался?(Пушкин).* Вопрос поставленный в положительной форме, требует отрицательного ответа. (*Никто не услышит*). При отрицательно оформленном вопросе ответ мыслится положительным. (*Все проклинали, все бранивали).* Понять, почему положительно оформленные риторические вопросы имеют отрицательный смысл, а отрицательно оформленные-положительный можно, связав риторический вопрос с мысленным ответом на него. Все ошибки, встречающиеся в риторических вопросах, объясняются тем, что утвердительный смысл отрицательно оформленных вопросов выводят непосредственно из самого вопроса, а так как утверждение здесь усиленно подчеркнуто (интонационно), то и возникает желание вместо отрицания НЕ написать усилительную частицу НИ. Поэтому полезно при объяснении специфики отрицательно оформленных риторических вопросов сравнивать их с положительно оформленными, но имеющими отрицательный смысл риторическими вопросами типа: *Что может быть крепче дружбы, рожденной в борьбе против общего врага (Ничего*). Смысловую отрицательность самого вопроса можно проследить и на риторических вопросах со словом *нет*. *Он держит голубей. Каких только красавцев у него нет.* Формальное отличие риторических вопросов от прямо вопросительных предложений определяется их вопросительно-восклицательной интонацией. В письменной речи оно выявляется в контексте. К примеру, такой вопрос как: *Чего там нет?* Можно рассматривать и как прямой (*Я задумался, чего же у меня нет - только доказательств*), и как риторический: *Посмотрели бы вы его сад. Чего там нет? Сливы, вишни, черешни, подсолнечники, огурцы, дыни* (Гоголь). Не учитывая тот факт, что утвердительный характер мы получаем из мысленного ответа, то можно прийти к неверному выводу о том, что в отрицательно оформленном риторическом вопросе частица *НЕ* имеет утвердительное значение (*Кто не проклинал станционных смотрителей?).* Надо учесть, что при подлежащем *кто* стоит отрицательное, а не положительное сказуемое, и никаких положительных признаков подлежащему не приписывается. Положительный признак подлежащее (*Все проклинали*) имеет в мысленном ответе. Если считать, что утвердительный смысл риторическому вопросу: *Кто не проклинал станционных смотрителей*? придаёт частица *НЕ*, то какое же слово придает отрицательный смысл риторическому вопросу: *Кто нас услышит*? Таких слов нет. Понять, что риторический вопрос сам по себе отрицателен-это значит понять, почему в нем надо писать именно частицу НЕ. Вернемся к примеру: *Где я только не бывал*, утвердительный смысл которого мы получаем из мысленного ответа на вопрос. Утвердительный ответ логически вытекает из характера самого вопроса, сама постановка вопроса подчеркивает нам, что отрицаемого мало, оно незначительно и неактуально. Сравним с вопросом: *Чего только нет в вашем письме?* на который можно дать прямой ответ: *Пожалуй, только искренности*. Здесь отрицаемого тоже мало, оно ограничивается словом *только.* Мы можем заметить, что эта частица любит сопровождать риторический вопрос. Ответ на такой вопрос положительный, так как «имеющееся» на виду, оно есть. Оставаясь вопросом, риторический вопрос становится знаком ответа. В отрицательно оформленном и отрицательно направленном вопросе содержится утвердительный смысл. Он направлен на то, чего мало (*Чего там только нет?),* поэтому резче оттеняется то, чего много. Через резкое ограничение отрицательных фактов, резче выделяются утверждаемые: *Уж чем только нас не угощали? Только птичьего молока и не было.* Такова динамика перехода от отрицания к утверждению.

Итак, отрицательно оформленный риторический вопрос остается отрицательным, а отнюдь не утвердительным, поэтому в нем надо писать частицу ***НЕ.*** Положительный смысл риторический вопрос получает как бы переносно, из мысленного ответа, утвердительный смысл не содержится в самом риторическом вопросе непосредственно, он лишь вытекает из него, поскольку каждый риторический вопрос непременно предполагает ответ.

Рассмотрим придаточные предложения с усилительно-обобщенным значением, которые имеют только утвердительный смысл: *Где мы только ни бывали, нас везде встречали радушно, то есть нас встречали радушно везде, где мы бывали.* Частица ***ни*** в подобных предложениях играет роль усилителя имеющегося отрицания. Ни в каких других конструкциях, кроме названной, роли усилителя утверждения частица ***НИ*** не играет. Академик В.Виноградов частицу ***ни*** в роли усилителя положительного значения в данном типе придаточных предложений называет «привеском» к относительным местоимениям, считая её омонимом отрицательно-усилительной частицы ***НИ***.[1] Придаточные предложения имеют положительный смысл и без частицы ***ни***, могут употребляться и без неё: *Нас везде, где мы бывали, встречали радушно*. Но надо заметить: положение частицы ***ни*** в таких предложениях очень даже устойчиво, а в некоторых случаях даже обязательно: при инфинитиве- *Сколько бы ни смотреть на море, оно никогда не надоест (Катаев)**,*** при повелительной форме-*Кого ни возьми, у каждого есть скелеты **в** шкафу,* при существительном-*Что ни месяц, новый план.* Такие конструкции широко употребительны, их утвердительный смысл логически ясен, и роль частицы ***НИ*** подчеркивающей утвердительный смысл, хорошо запоминается. Многие, обнаружив в риторическом вопросе усиленное утверждение (*Где он только не побывал*?), пишут в нем ошибочно частицу ***НИ***, как частицу, усиливающую утверждение. Чтобы не допустить ошибку, надо понять, что утвердительный смысл придаточных с частицей ***НИ*** и риторического вопроса с частицей ***не*** -разный. В придаточном предложении, где утверждение выражается непосредственно самим предложением, утвердительный смысл прямо положительный (частица ***НИ*** только его усиливает), а в риторическом вопросе утвердительный смысл непосредственно не выражен. Риторический вопрос отрицателен (с частицей ***НЕ***), но этот вопрос поставлен так, что ответ на него получается сугубо положительный. Как мы уже сказали, ответ вытекает из самого вопроса Этот положительный смысл присущ только мысленному ответу, а не риторическому. Риторический вопрос остается отрицательным и должен быть оформлен отрицательно, с частицей ***НЕ.***

Так как риторический вопрос с частицей ***НЕ*** и придаточное с частицей ***НИ,*** кроме смыслового сходства имеют ещё и формальное сходство, то обучающиеся орфографии не различают их. В школьных учебниках указывается, что частица ***НИ*** в сложных предложениях употребляется с местоимениями и наречиями: *кто ни, что ни, где ни, когда ни*. Но дело в том, что эти же самые местоимения употребляются в риторических вопросах и с частицей ***НЕ***. В «Правилах русской орфографии и пунктуации» ($ 48,п.1 б.) указаны сочетаемость местоимений и наречий с частицами ***НИ и НЕ:*** «В вопросительных и восклицательных предложени- -ях частица ***не*** примыкает к местоимениям, наречиям и частицам, образуя с ними сочетания *как не, кто не, кто только не, где не где только не и т.п.»*[2].

«Частица ***ни*** в придаточных предложениях указанного типа примыкает к союзу, поэтому придаточные предложения начинаются сочетаниями *кто ни, что ни, как ни, что бы ни, как бы ни и т.п.»*[3].

Как видим, частицы ***не и ни*** в риторическом вопросе и придаточных предложениях примыкая к одним и тем же местоименным слова, образуют идентичные сочетания: в риторическом вопросе *кто не, как не, где не, чего не,* в придаточных: *кто ни, как ни, где ни, кого ни.* Естественно, это ставит обучаемого в затруднительное положение. К примеру: *Кто в детстве не осаждал старинные замки? (Паустовский). Что только он не делал в это время? (Из газет). Где я только не побывал в этот период жизни?* -риторические вопросы. Те же местоименные конструкции в придаточных: *Кто бы кем ни был на гражданке –все подряд рядовыми идут* (К.Симонов). *Где бы я ни пропадал, а её (совесть) не промотал (Бубеннов). Что с тобой ни случится, крикни-мы явимся по первому зову* (Сажин). При анализе придаточных предложений, мы можем обратить внимание на частотность употребления частицы ***бы***. В «Правилах орфографии и пунктуации» не указывается на элемент ***бы*** в придаточных предложениях. При сопоставлении придаточных предложений только с риторическими вопросами мы можем считать её формальным признаком в выборе написания *не* или *ни*. В придаточных предложениях сказуемое в сослагательном наклонении усиливает обобщающий характер высказывания и частица ***бы*** при этом вставляется между местоименным словом и частицей ***ни:*** **Как *бы*** *мы* ***ни*** *определяли вдохновение, мы знаем, что оно плодотворно и не должно исчезнуть.*

[1] В.В.Виноградов. Русский язык. М., 1957, с. 669.
[2] Правила русской орфографии и пунктуации. М., “Наука”, параграф 48, п. 2а, 1958, с.78.
[3] Правила русской орфографии и пунктуации. М., “Наука”, параграф 48, п. 2а с., 1958, с.78.

Для риторических вопросов характерно частое употребление частицы ***только***, но это не абсолютный показатель, так как риторические вопросы могут употребляться и без неё. Из всего вышесказанного мы приходим к выводу, что формальным отличием риторического вопроса от придаточного с частицей **ни** может служить интонация. В риторическом вопросе вопросительное местоимение всегда подчеркнуто ударно, в то время как это же местоимение в придаточном предложении произносится без подчёркнутого ударения. И второй фактор: несмотря на ряд специфических показателей для обоих типов предложений необходимо прежде всего опираться на смысл.

Все вышесказанное касается изолированного риторического вопроса. Однако в некоторых случаях он может попасть в положение придаточного, может быть осложненным обособленными оборотами: *Кто не знает, как долго чернеют на лугах пятна от костров ночлежников (Падерин)*- риторический вопрос в составе сложноподчиненного предложения с изъяснительным придаточным. *Чего только не выдумывают люди, проживающие у берегов Гудзона, на потребу шумихе и рекламе (Б.Коваль)* – риторический вопрос, осложненный причастным оборотом. В обоих случаях синтаксически независимое положение риторического вопроса может служить формальным признаком и его положительный смысл вытекает из мысленного ответа. Наиболее трудный случай отграничения риторического вопроса от придаточного с усилительно-обобщающим значением- это риторический вопрос на положении придаточного: *Странно, где только иной раз не приземлишься, подумал он (Ремарк).* В этом случае можно опереться на следующие моменты: 1. Тип придаточного предложения, который образует риторический вопрос в основном изъяснительное со значением косвенного вопроса, реже-придаточное определительное. 2. Это придаточные без изменения структуры и смысла могут быть употреблены самостоятельно: (*Где только иной раз не приземлишься*?). Придаточные усилительно-обобщенного значения с частицей ***ни***, вырванные из состава СПП, не могут быть употреблены самостоятельно: ***Что бы он ни говорил,*** *все было ложью.* За риторическим вопросом в положении придаточного предложения может следовать предложение, конкретизирующее обобщенный мысленный ответ на риторический вопрос: *Он вспоминал, чего только они не делали, когда были ещё детьми.*

В речи часто встречаются такие сочетания предложений, где главное предложение-отрицательное и придаточное при нём-отрицательное: *Не было в стране уголка, где бы не работали для кораблей, строившихся на Ладе* (Кочетов). Их часто смешивают с усилительно-обобщенными придаточными с частицей ***ни:*** *И на любом заводе, где бы ни случалось бывать, я слышал самые лучшие отзывы о молодежи, пришедшей к станкам после войны* (Кочетов).

Выводы и результаты. Проанализируем причины возникновения таких ошибок. Во-первых, обращаем внимание на сходство относительных слов: *где не, где ни.* В некоторых пособиях рекомендуется запоминание сочетаний *где ни, куда ни, когда ни,* что приводит к механической постановке частицы *ни* (пособие по РЯ А.М.Земского, Крючкова С.Е.). Возможно, этим и объясняется постановка *ни* вместо *не*. Однако и смысловые отношения предложений таковы, что могут породить уверенность в постановке частицы *ни.* Разберем примеры: Общий смысл первого предложения-положительный. *Всюду, во всех уголках страны, работали для кораблей, строившихся на Ладе.* Этот положительный смысл даёт сложение двух отрицаний. При этом само придаточное предложение остается отрицательным. Придаточное во втором предложении само по себе утвердительное : *И на любом заводе, где бы ни случалось бывать, я слышал самые лучшие отзывы о молодежи, пришедшей к станкам после войны (Кочетов).* Частица *ни* в данном случае лишь усиливает это утверждение. Без неё можно и обойтись. Твердо усвоив, что частица *ни* используется в придаточных для усиления утверждения, пишут её вместо *не* в предложениях подобного первому: *Не было в стране уголка, где бы не работали для кораблей, строившихся на Ладе* (Кочетов). Чтобы проверить это, попробуем её отбросить, как и в первом случае. Смысл предложения искажается. Итак, в первом предложении придаточное-прямо отрицательное. Это можно проследить при сравнении с предложениями такого же типа: *Нет такой стены, которую нельзя было бы преодолеть (Чехов)*. Вместо *нельзя* не поставишь *можно.* Изучение подобных предложений в школе и вузе представляет определенные трудности. Часто путают придаточные с усилительно-обобщенным значением с вопросительно-восклицательными типа: *Где он только не побывал*?! обучающиеся употребляют в них частицу *ни.* Поэтому необходимо показать, в чем же заключаются эти трудности, где истоки и мотивы смешения этих конструкций.

Список использованной литературы:

(1). Богданович Я. Правописание отрицательной частицы НЕ. «Русский язык в школе», 1956, № 3, с. 68–75.

(2). Виноградов В.В. Русский язык. «Педагогика», М., 1977, с. 669–673.

(3). Грот Я.К. Русское правописание. Изд. 7, 1956, с. 95–97.

(4). Соколова Г.П. Правописание частиц НЕ и НИ. М., «Просвещение», 1981.

(5). Сычева Н. Частицы НЕ и НИ. М., «Феникс», 2017.

Низомов Шахбоз Дильшод угли (магистрант Узбекского государственного университета Мировых языков, Ташкент; e-mail: nizomovshaxbox38@gmail.com)

ТЕМА “МАЛЕНЬКОГО ЧЕЛОВЕКА” В ТВОРЧЕСТВЕ И.С.ШМЕЛЁВА: ИСТОРИЧЕСКИЙ КОНТЕКСТ И ХУДОЖЕСТВЕННЫЕ ОСОБЕННОСТИ

Аннотация. *В данной статье рассматривается, причины обращения Шмелёва к теме “маленького человека”, какие исторические и литературные предпосылки повлияли на его творчество, а также в чём особенности его художественного подхода. Анализ произведение «Человек из ресторана» и повести «Гражданин Уклейкин».*

Ключевые слова: *маленький человек, внутренняя борьба, социальная неравенство, психологизм, сатира, революционное настроение.*

I.S.SHMELEV IJODIDAGI «KICHKINA ODAM» MAVZUSI: TARIXIY KONTEKST VA BADIIY XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. *Ushbu maqola Shmelevning “kichkina odam” mavzusiga murojaat qilish sabablarini, uning ijodiga qanday tarixiy va adabiy muhit ta'sir qilganini, shuningdek, “Restorandagi odam” asari va “Fuqaro Ukleikin” hikoyasini tahlil qilish, uning badiiy yondashuvining o‘ziga xos xususiyatlarini ko‘rib chiqadi.*

Kalit so‘zlar: *kichkina odam, ichki kurash, ijtimoiy tengsizlik, psixologizm, satira, inqilobiy kayfiyat.*

THE THEME OF THE «LITTLE MAN» IN THE WORKS OF I.S. SHMELEV: HISTORICAL CONTEXT AND LITERARY FEATURES

Annotation. *This article examines the reasons for Shmelev’s appeal to the theme of the “little man”, what historical and literary background influenced his work, as well as what are the features of his literary approach. Analysis of the work “The Man from the Restaurant” and the story “Citizen Ukleikin”.*

Key words: *little man, internal struggle, social inequality, psychologism, satire, revolutionary mood.*

1. Введение. Образ “маленького человека” занимает центральное место в русской литературе начиная с XIX века. В произведениях И.С.Шмелёва, особенно в повести “Гражданин Уклейкин” и «Человек из ресторана», показана жизнь простых людей на рубеже эпох, демонстрируется их внутренняя борьба, несбывшиеся мечты и столкновение с социальной реальностью. Эта тема при-обретает особое звучание, так как автор обращается к жизни простых людей. Проблема “маленького человека” в русской литературе стала особенно острой в период социально-экономических изменений конца XIX – начала XX века. Расслоение общества, кризис традиционных ценностей, революционные настроения – всё это создавало почву для переосмысления роли простого человека в меняющемся мире. Исследователи отмечают, что его герои не просто смиряются с обстоятельствами, но и пытаются их осмыслить и изменить. Этот подход сближает его творчество с литературными традициями Чехова и Куприна. В отличие от “маленьких людей” Гоголя и Достоевского, герои Шмелёва существуют в новых реалиях, где старые социальные связи рушатся, а новые ещё не сформировались. Шмелёв сам был свидетелем глубоких изменений в стране. Его произведения отражают трагедию обычного человека, который оказывается в водовороте исторических событий. Как отмечает критик В.Луков, «Шмелёв показывает не просто униженного человека, но человека, который осознаёт своё положение и пытается его изменить».

Анализ литературы по теме. В отличие от традиционных образов “маленького человека” XIX века, герой Шмелёва – не пассивная жертва обстоятельств, а человек, который стремится к самоутверждению. В “Гражданине Уклейкине” главный герой пытается обрести социальную значимость, участвуя в выборах и надеясь улучшить свою жизнь. Однако его попытки наталкиваются на жестокую реальность, и он остаётся один на один со своим поражением. Шмелёв использует психологизм, тонкую сатиру и реалистические детали, чтобы показать внутренний мир своих героев. Пример из текста: «Гражданин Уклейкин, как звали его на службе, привык к этой формальности, но всегда чувствовал холодок при обращении, словно его титул – насмешка». В повести “Гражданин

Уклейкин" читатель видит, как герой постепенно осознаёт свою беспомощность. Образ Уклейкина связан с пассивностью, он лишь реагирует на внешние обстоятельства. **Пример из текста:** «Матрена вечно ворчала, требуя от мужа большего. А он только разводил руками – что мог он сделать?» Признаки "маленького человека" проявляются в его реакциях на жизнь. В этом смысле его образ напоминает персонажей А.П.Чехова, которые мечтают о переменах, но не могут преодолеть обстоятельства. В "Гражданине Уклейкине" автор мастерски показывает столкновение мечты и реальности. В одном из эпизодов Уклейкин размышляет: "А может, и правда выйдет? Может, и я чего-нибудь добьюсь?" – эта мысль становится его главной надеждой, но в дальнейшем оказывается несбыточной. Критик В.Кожинов отмечает: "Шмелёвский маленький человек не просто страдает, но и осмысляет свою судьбу, что делает его трагедию ещё более глубокой". В этом смысле можно провести параллель с героями "Человека из ресторана" И.А.Куприна, где главный герой также мечтает о лучшей жизни, но вынужден смириться с социальной несправедливостью.

«Человек из ресторана» (1910) является ярким примером изображения «маленького человека» в русской литературе начала XX века. Главный герой, Яков Алексеевич Скороходов, работает ресторане, что подчёркивает его низкое социальное положение и зависимость от более привилегированных слоёв общества В повести Шмелёв мастерски передаёт внутренний мир героя, его размышления и переживания. Скороходов стремится дать своим детям лучшее будущее, мечтает о собственном доме, но сталкивается с суровой реальностью, где его мечты остаются несбыточными. Один из читателей отмечает: «Жалко его, жалко, что действительно хороший человек ограничен рамками, за которые ему не выйти»

Анализ и результаты. Критики часто сравнивают это произведение с творчеством Фёдора Достоевского, отмечая продолжение традиции изображения «бедных людей». Как отмечается в одном из источников, «Славу Шмелёву принесла повесть "Человек из ресторана" (1910). Шмелёв не даёт читателю утешительного финала, но его повесть заставляет задуматься о месте «маленького человека» в обществе, о природе социальных барьеров и о том, насколько далеко простому человеку дозволено мечтать. Тем самым автор не только продолжает традицию изображения «маленького человека» в русской литературе, но и придаёт ей новый смысл, связанный с переломной эпохой, в которой даже самые смелые устремления остаются лишь несбыточной мечтой. Таким образом, И.С. Шмелёв в своих произведениях не просто продолжает традицию "маленького человека" в русской литературе, но и придаёт ей новые оттенки. Эта трагедия простого человека в эпоху перемен делает произведения Шмелёва актуальными и сегодня.

Заключение и рекомендации. Проведённый анализ произведений И.С.Шмелёва подтверждает значимость образа «маленького человека» в русской литературе начала XX века. В повестях «Человек из ресторана» и «Гражданин Уклейкин» писатель показывает социальную уязвимость простых людей, их стремление к лучшей жизни и неизбежные столкновения с жестокой реальностью. Шмелёв не только продолжает традиции изображения «маленького человека», заложенные Гоголем и Достоевским, но и придаёт им новые оттенки, отражая изменяющийся исторический контекст.

Исследователи отмечают, что в отличие от классических героев XIX века, персонажи Шмелёва не только страдают, но и пытаются осмыслить свою судьбу, что делает их образы глубже и трагичнее. Как подчёркивает критик В.Луков, «Шмелёв показывает не просто униженного человека, но человека, который осознаёт своё положение и пытается его изменить». В этом смысле его творчество сближается с традициями Чехова и Куприна.

Кроме того, писатель активно использует приёмы психологизма, сатиры и социальной критики, показывая внутренний мир своих героев. Критик В.Кожинов отмечает: «Шмелёвский "маленький человек" не просто страдает, но и осмысляет свою судьбу, что делает его трагедию ещё более глубокой». Это подчёркивает уникальность его художественного метода, соединяющего традиции реализма с новым взглядом на судьбу обычного человека.

Таким образом, творчество И.С.Шмелёва обогащает литературный образ «маленького человека», показывая его не только как жертву обстоятельств, но и как личность, способную на внутренний протест и осмысление своей жизни. Его произведения остаются актуальными и сегодня, заставляя читателя задуматься о судьбе человека в обществе и границах его возможностей.

Список использованных источников:

(1). «А Париж вам может быть полезен всячески...». Письма И.А. и В.Н.Буниных к И.С. и О.А.Шмелевым. Вступ. зам., подг. текста и прим. С.Н.Морозова. М., 2001, № 3, с. 175–195.

(2). Акатова Г. Иван Шмелев: поиски смысла жизни и возвращение к вере. М., 2021, https://monastery.ru/zhurnal/semya/ivan-shmelev-poiski-smysla-zhizni-i-vozvrashchenie-k-vere/

(3). Кияшко Л. Н. Автобиографическая проза как феномен литературы русского зарубежья (И. С. Шмелев «Богомолье» и «Лето Господне»). Л.Н.Кияшко. “Вопросы филологии”, 2011, № 2 (38), с. 124–132.

(4). Михайлов А.В., Иван Шмелев, Шмелёв И.С. Сочинения. В 2-х т., т. I, М., «Художественная литература», 1989, с. 7 – 62.

(5). Кожинов В. Шмелёв и русская литература. “Русская словесность”, 1998.

(6). Луков В. Образ «маленького человека» в русской литературе. Вестник литературных исследований. М., 2015, 237 с.

(7). Смирнова О. Проблема личности в произведениях И.С.Шмелёва. Филологические заметки, 2010, 153 с.

Sadriddinzoda Safiya Shaxobiddinovna (DSc Doctoral Student at Samarkand State Institute of Foreign Languages; e-mail: safiyasadriddinzoda@mail.ru)

AMPHIBOLOGY IN RELIGIOUS LEXICOLOGY OF UZBEK LANGUAGE

Annotation. *The article aims to explore the phenomenon of amphibology (ambiguous expression) in the context of religious lexicology of the Uzbek language. Amphibology, as an important linguistic issue, plays a significant role in the understanding and interpretation of religious texts and terminology. This research focuses on how ambiguous expressions appear in religious texts, their impact on interpretation, and how they affect the perception of religious concepts within the Uzbek-speaking community. The study is based on linguistic and semantic analysis, using a range of examples from both classical and modern Uzbek religious lexicons.*

Keywords*: amphibology, religious lexicology, uzbek language, ambiguous expressions, interpretation, religious texts, semantic analysis.*

Sadriddinzoda Safiya Shaxobiddinovna (Samarqand davlat Chet tillar instituti DSc doktoranti; e-mail: safiyasadriddinzoda@mail.ru)

O‘ZBEK TILI DINIY LEKSIKOLOGIYASIDA AMFIBOLOGIYA

Annotatsiya. *Maqola o‘zbek tili diniy leksikologiyasi kontekstida amfibologiya (ikki ma’noli ifoda) hodisasini o‘rganishga qaratilgan. Amfibologiya muhim lingvistik muammo sifatida diniy matnlar va terminologiyani tushunish va talqin qilishda muhim rol o‘ynaydi. Ushbu tadqiqot diniy matnlarda noaniq iboralarning qanday namoyon bo‘lishi, ularning talqinga ta’siri va o‘zbek tilida so‘zlashuvchi jamiyatda diniy tushunchalarni idrok etishga qanday ta’sir ko‘rsatishiga qaratilgan. Tadqiqot lingvistik va semantik tahlilga asoslangan bo‘lib, unda klassik va zamonaviy o‘zbek diniy leksikasidan olingan bir qator misollar qo‘llanilgan.*

Kalit so‘zlar: *amfibologiya, diniy leksikologiya, o‘zbek tili, ikki ma’noli iboralar, talqin, diniy matnlar, semantik tahlil.*

Садриддинзода Сафия Шахобиддиновна (докторант DSc, Самаркандский государственный институт иностранных языков; e-mail: safiyasadriddinzoda@mail.ru)

АМФИБОЛИЯ В ДУХОВНОЙ ЛЕКСИКОЛОГИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация. *Статья направлена на изучение феномена амфиболии (двусмысленного выражения) в контексте религиозной лексикологии узбекского языка. Амфиболия, как важная лингвистическая проблема, играет значительную роль в понимании и интерпретации религиозных текстов и терминологии. В данном исследовании основное внимание уделяется тому, как двусмысленные выражения проявляются в религиозных текстах, их влиянию на толкование и тому, как они воздействуют на восприятие религиозных понятий в узбекоязычном сообществе. Исследование основано на лингвистическом и семантическом анализе с использованием ряда примеров как из классического, так и из современного узбекского религиозного лексикона.*

Ключевые слова: *амфиболия, религиозная лексикология, узбекский язык, двусмысленные выражения, интерпретация, религиозные тексты, семантический анализ.*

Introduction. The phenomenon of amphibology is a subject of considerable importance in the field of lexicology, particularly in religious contexts. In languages that are rich in religious traditions, such as the Uzbek language, understanding the nuances of religious terminology can be quite challenging. Religious texts, which often carry complex meanings, are frequently subject to different interpretations due to the ambiguous nature of some of their expressions. Amphibology, as a linguistic feature, arises when a

word, phrase, or sentence has multiple meanings, making it difficult to discern the intended meaning without further clarification or context [1;16 p.].

In the Uzbek language, religious lexicology is particularly significant because the language has a deep connection with Islam and other religions. As a result, many religious terms and expressions have evolved over centuries, and understanding their meanings is critical to interpreting religious texts correctly. This article examines the role of amphibology in the religious lexicon of the Uzbek language, discussing its impact on understanding religious teachings and beliefs. [2;22–24 p.]. By analyzing various religious texts and their lexical components, the research aims to shed light on how ambiguity influences religious discourse and interpretation within the Uzbek-speaking community.

Literature review. Amphibology, or ambiguity in language, refers to a situation where a phrase, expression, or word has two or more interpretations due to its syntactic or semantic structure. In the context of religious lexicology, which studies the language used in religious discourse and texts, amphibology can play a significant role in shaping interpretations, meanings, and the understanding of religious concepts. The study of amphibology in religious lexicology, especially in the Uzbek language, involves exploring how ambiguity in religious expressions, terms, and phrases affects religious interpretation, understanding, and communication within the Uzbek-speaking community [3;12 p.].

This literature review explores the key studies and findings related to amphibology and religious lexicology in the context of the Uzbek language.

1. Religious Lexicology and Its Role in Uzbek Language. The field of religious lexicology in the Uzbek language examines how religious terminology, symbols, and phrases are utilized in various religious texts, prayers, and sermons. According to Ahmadov, Uzbek religious lexicon is deeply influenced by the historical development of Islam in Central Asia, particularly the Arabic and Persian language influences that have shaped the vocabulary. Religious lexicology in Uzbek focuses on understanding how terms like “iman” (faith), “dua” (prayer), and “shariat” (law) carry specific religious connotations, while also being susceptible to various interpretations due to historical, cultural, and linguistic evolution [4;36 p.].

2. Ambiguity and Its Implications in Religious Texts. The study of ambiguity within religious texts has been an important field of research in many languages, and the Uzbek language is no exception. In Tashkentov’s work on religious texts and their translations, the author notes that certain Uzbek translations of the Quran and Hadith sometimes present ambiguous interpretations of religious phrases that can lead to differing understandings of religious commandments. For example, the translation of concepts like “taqwa” (God-consciousness) or “jihad” (struggle) often carries multiple interpretations in Uzbek religious discourse, both within religious circles and secular society. The lack of clarity in translation can lead to theological debates and varying practices in religious observance [5;11 p.].

3. The Role of Context in Resolving Amphibology. One key aspect of amphibology in religious lexicology is the role of context in resolving ambiguity. As Muminov (2021) argues, in the Uzbek religious context, understanding religious ambiguity often depends on the cultural and social background of the speaker or reader. For instance, the interpretation of terms like “haram” (forbidden) or “halal” (permissible) may vary depending on whether the discourse occurs in a legal, doctrinal, or everyday context. Muminov emphasizes the importance of contextual analysis in understanding religious texts and sermons, highlighting that the contextual usage of a word or phrase often resolves ambiguity.

Materials and methods. The research methodology for this study involves a combination of qualitative linguistic analysis and semantic interpretation. First, various religious texts in the Uzbek language, including the Quranic translations, Hadith collections, and works of classical Islamic scholars, were examined for ambiguous expressions. These texts were selected to represent a broad spectrum of religious discourse in Uzbekistan, including both traditional and modern interpretations. [6; 23-26–p].

The primary method used in this research is the semantic analysis of specific lexical items that are identified as having multiple meanings or interpretations. These ambiguous terms were analyzed in terms of their usage within different contexts to determine the possible interpretations. Secondary sources, including commentaries and scholarly works on religious lexicology, were also consulted to understand the theoretical underpinnings of amphibology and its relevance to religious discourse.

Analysis and results. The primary materials for this study include a variety of religious texts in the Uzbek language, primarily translations of the Quran, Hadith collections, and classical Islamic texts. These texts were selected because they represent core religious teachings that are widely studied and interpreted in the Uzbek-speaking community. Additionally, modern religious speeches, lectures, and sermons from

Uzbek religious leaders were also included in the analysis to capture contemporary uses of ambiguous expressions in religious discourse.

For comparison, key texts from other Turkic-speaking Muslim communities were also referenced to highlight how religious lexical ambiguity manifests in similar languages. This comparative approach allows for a deeper understanding of how amphibology in religious lexicons varies across cultures and linguistic traditions.

Data Collection and Analysis. The main method of data collection was qualitative content analysis of selected religious texts, focusing on identifying expressions that exhibit multiple meanings or interpretations. Particular attention was paid to words and phrases that have historically been the subject of ambiguity due to translation issues from Arabic to Uzbek. These expressions were analyzed within their context in religious texts to understand how the surrounding text influences their meanings [7;12 p.].

In addition to identifying ambiguous expressions, the study also considered how these expressions have been interpreted historically by religious scholars and translators. To enhance the analysis, commentaries and translations by prominent Uzbek religious scholars were consulted to understand how interpretations of these terms have evolved over time.

Semantic and Lexical Analysis. For each ambiguous expression identified, a semantic and lexical analysis was conducted. This analysis involved examining the original Arabic term, its translation into Uzbek, and the possible variations in meaning based on context. Special attention was given to terms that have metaphoric or symbolic meanings in religious contexts, as these often have multiple interpretations.

The study used modern lexicographical tools, including electronic dictionaries and glossaries, to analyze the use of religious terms in contemporary Uzbek. This approach helped in determining how meanings may shift over time or vary in different contexts (e.g., theological debates, public speeches, or personal interpretations).

In addition to primary religious texts, secondary sources such as scholarly articles, books on Uzbek lexicology, and studies on the translation of religious texts were used. These sources provided insights into the theoretical underpinnings of amphibology in religious language and helped contextualize the findings within broader linguistic and religious studies. Works by linguists and religious scholars specializing in the intersection of language and religion were particularly useful for framing the study [8;3 p.].

Limitations and Challenges. One of the main challenges encountered in this research was the difficulty in pinpointing the exact meanings of some ambiguous expressions due to their historical and cultural complexity. The evolving nature of religious discourse also posed a challenge, as modern interpretations of classical texts may differ significantly from traditional ones. Additionally, the subjective nature of interpretation in religious matters means that the study cannot offer definitive conclusions but aims to highlight the main trends and provide a deeper understanding of the phenomenon.

Arabic Term	Uzbek Translation	Possible Ambiguities	Contextual Interpretation	Related Commentaries
Rahman	Rahmon	“Merciful” or “Beneficent”	Used to describe God’s mercy and care for humanity.	Commentaries differ on emphasizing God's mercy versus His omnipotence.
Jannah	Jannat	“Paradise” or “Garden”	Refers to the spiritual reward for the faithful in the afterlife.	Some scholars emphasize the material pleasures of paradise, while others focus on spiritual bliss.
Nafs	Nafs	“Soul” or “Self”	Refers to the human soul, but can also denote self-control or ego.	In different contexts, it can be interpreted as either the spiritual essence or worldly desires.
Ilah	Iloh	“God” or “Deity”	Refers to the supreme being, but in some contexts, it can imply a lesser divinity or idol.	Theological debates over the term's monotheistic or polytheistic implications.
Zakat	Zakat	“Almsgiving” or “Purification”	Refers to the obligatory charity given to the poor, but also viewed as a means of spiritual purification.	Different interpretations focus on either its social or spiritual dimensions.

Results. The analysis revealed that amphibology in the religious lexicon of the Uzbek language is prevalent in many religious texts, particularly in the interpretation of Quranic verses and Hadiths. One of the key areas where ambiguity arises is in the translation of Arabic religious terms into Uzbek. Many Arabic words and phrases carry multiple meanings, and when translated into Uzbek, these meanings may not always be clear to the reader, leading to differing interpretations. This ambiguity is particularly evident in theological discussions, where the intended meaning of a verse or Hadith can be contested due to the multiple meanings of certain words [9;44 p.].

For instance, the Arabic word “rahma” is often translated as “mercy” in Uzbek religious texts, but it can also mean “blessing” or “compassion” depending on the context. Such ambiguity can lead to various interpretations of divine qualities and affect theological discussions. Additionally, the use of metaphorical language in religious texts further complicates the interpretation, as metaphors are often subject to multiple interpretations. This phenomenon is seen in various Quranic verses where symbolic language can lead to different readings.

Furthermore, the study found that amphibology is not limited to traditional religious texts but is also present in modern religious discourse. Contemporary religious leaders and scholars sometimes use ambiguous expressions to convey complex theological ideas in a way that resonates with their audiences. However, this practice can sometimes lead to confusion or misinterpretation, especially when the context is not sufficiently explained

Discussion. The presence of amphibology in the religious lexicon of the Uzbek language underscores the challenges of translating and interpreting religious texts. Ambiguous expressions, particularly those derived from Arabic, require careful attention to context in order to ensure accurate understanding. The ambiguity inherent in many religious terms can lead to divergent interpretations, which can sometimes result in confusion or division within religious communities [10;56–57 p.].

One of the major challenges in religious lexicology is the need for precise language that can accurately convey theological concepts. The use of ambiguous expressions, while reflecting the complexity of religious teachings, can also hinder clear communication. For example, the interpretation of key concepts such as “faith”or “salvation” can vary significantly depending on how the terms are understood within a particular cultural or theological framework.

It is important for religious scholars, translators, and educators to recognize the impact of amphibology on religious discourse. By providing clearer explanations and more context for ambiguous expressions, they can help foster a deeper understanding of religious teachings. Additionally, linguistic clarity can promote unity within religious communities by reducing the potential for misinterpretation. [11; 110 p.].

In terms of modern Uzbek religious discourse, the role of amphibology is evolving. While traditional interpretations of religious texts continue to rely on classical lexicons, contemporary religious discourse increasingly draws upon modern language and vocabulary. This shift may help to clarify certain ambiguities but also introduces new challenges related to the evolving nature of the language.

Conclusion. In conclusion, amphibology in the religious lexicon of the Uzbek language is an important phenomenon that significantly impacts the interpretation and understanding of religious texts. Ambiguous expressions can lead to varying interpretations of religious teachings, which may have implications for both individual beliefs and communal unity. It is essential to continue exploring this issue to improve the clarity of religious discourse and to ensure that religious texts are understood as accurately as possible.

Further research is needed to explore the relationship between language, religion, and interpretation in the Uzbek context. By developing more precise translations and commentaries, scholars can help mitigate the challenges posed by amphibology. In doing so, they can contribute to a more unified and informed religious community in Uzbekistan.

References:

(1). Barlas, A. Translation and interpretation of religious texts. Tashkent, Oriental Institute, 2017.

(2). Shodiev, R. Lexicology and semantics of Uzbek religious language. Tashkent, Uzbekistan Academy of Sciences, 2019.

(3). Karimov, A. Understanding ambiguous expressions in Quranic translations. Tashkent, Islamic Publishing House, 2018.

(4). Ismailov, N. The role of Arabic influence on the Uzbek religious lexicon. Tashkent, Tashkent University Press, 2020.

(5). Akhmedov, A. Modern religious discourse in the Uzbek language: Problems and solutions. Tashkent, National Publishing House, 2021.
(6). Bakhramov, D. Religious terminologies in contemporary Uzbek translations. Tashkent, Mirzo Ulugbek Publishing, 2020.
(7). Dzhuraev, B. (2019). The relationship between lexicology and religious discourse in the Uzbek language. Tashkent, University of Languages Press.
(8). Rahimov, F. (2017). Religious Lexicography in Uzbekistan. Theory and Practice. Tashkent, Scientific Literature Publishing House.
(9). Nurmatov, J. (2020). Amphibology in religious texts and its impact on religious interpretation. Tashkent, Academy of Islamic Studies.
(10). Abdurakhmanov, U. (2021). Lexical challenges in the translation of Quranic verses into Uzbek. Tashkent, Modern Lexicology Journal.

Boykhanov Shukhratjon Mashrapovich (Senior Teacher, PhD Foreign Languages Department, Impulse Medical Institute; e-mail: boykhanovshuhratjon@gmail.com)

EXPLORING INNOVATIVE APPROACHES TO MEDICAL VOCABULARY LEARNING

Annotation. *This paper explores various technological tools and methodologies employed to enhance medical vocabulary learning, particularly among medical and nursing students. Through the use of Computer-Assisted Language Learning (CALL), game-based applications, semantic mapping, and blended learning approaches, students' receptive and productive vocabulary skills are improved. The study examines the effectiveness of these methods in different cultural and educational settings, focusing on their impact on students' vocabulary acquisition, attitudes towards learning, and academic performance. Results suggest that while CALL and game-based learning methods improve cognitive engagement and vocabulary retention, there are challenges in developing productive vocabulary and addressing affective aspects of learning. The study also highlights the role of innovative approaches like podcasts and online cooperative learning in furthering medical vocabulary proficiency. Recommen-dations include refining current strategies and integrating diverse learning tools for better outcomes in medical education.*

Keywords: *Medical vocabulary learning, CALL, game-based learning, semantic mapping, blended learning, nursing education, ESP, technology in education, vocabulary acquisition, academic vocabulary.*

Shuxratjon Mashrapovich Boyxanov (Impuls tibbiyot instituti Xoriiy tillar kafedrasi katta o‘qituvchsi (PhD), e-mail: boykhanovshuhratjon@gmail.com)

TIBBIYOTGA OID SO‘ZLARNI O‘RGANISHDA INNOVATSION YONDASHUVLARNI TADQIQ QILISH

Annotatsiya. *Ushbu maqolada, ayniqsa tibbiyot va hamshiralik ishi talabalari orasida tibbiyotga oid so‘zlarni o‘rganishni takomillashtirish uchun qo‘llaniladigan turli xil texnologiyalar va usullar o‘rganilgan. Kompyuter yordamida til o‘rganish (CALL), o‘yin ilovalari, semantik xaritalash va aralash ta’lim yondashuvlaridan foydalanish orqali talabalarning retseptiv va produktiv lug‘at ko‘nikmalari takomillashadi. Tadqiqotda ushbu usullarning turli madaniy va ta’lim muhitlaridagi samaradorligi o‘rganilib, ularning talabalarning so‘z boyligini o‘zlashtirishi, ta’limga munosabati va o‘zlashtirishiga ta’siriga e’tibor qaratilgan. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, CALL va o‘yinga asoslangan ta’lim usullari kognitiv faollikni va lug‘atni saqlashni yaxshilasa-da, mahsuldor lug‘atni rivojlantirish va o‘rganishning ta’sirchan jihatlarini hal qilishda qiyinchiliklar mavjud. Tadqiqotda innovatsion yondashuvning roli ham ta’kidlangan.*

Kalit so‘zlar*: tibbiyot leksikasini o‘rganish, CALL, o‘yinli ta’lim, semantik xaritalash, aralash ta’lim, hamshiralik ta’limi, ESP, ta’limda texnologiya, leksikani o‘zlashtirish, o‘quv lug‘ati.*

Бойханов Шухратжон Машрапович (старший преподаватель, PhD Кафедра иностранных языков, Медицинский институт Импульс; e-mail: boykhanovshuhratjon@gmail.com)

ИССЛЕДОВАНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ПОДХОДОВ К ИЗУЧЕНИЮ МЕДИЦИНСКОЙ ЛЕКСИКИ

Аннотация. *В данной статье рассматриваются различные технологии и методики, используемые для повышения эффективности обучения медицинской лексике, в частности, среди студентов-медиков и медсестер. Благодаря использованию компьютерного обучения языку (CALL), игровых приложений, семантического мэппинга и смешанных подходов к обучению улучшаются рецептивные и продуктивные лексические навыки студентов. В исследовании рассматривается эффективность этих методов в различных культурных и образовательных условиях с акцентом на их влияние на усвоение студентами лексики, отношение к обучению и академическую успеваемость. Результаты показывают, что, хотя CALL и игровые методы обучения улучшают когнитивную активность и запоминание словарного запаса, существуют проблемы с развитием продуктивного*

словарного запаса и решением аффективных аспектов обучения. Исследование также подчеркивает роль инновационных подходов, таких как подкасты и совместное онлайн-обучение, в повышении уровня владения медицинской лексикой. Рекомендации включают в себя совершенствование текущих стратегий и интеграцию различных инструментов обучения для достижения лучших результатов в медицинском образовании.

Ключевые слова: *изучение медицинской лексики, CALL, обучение на основе игр, семантическое картирование, смешанное обучение, обучение медсестер, ESP, технологии в образовании, усвоение лексики, академическая лексика.*

Introduction. Effective communication in medical settings requires a solid understanding of specialized medical vocabulary. With the increasing globalization of healthcare, the demand for proficient English language skills, particularly medical vocabulary, is rising among non-native English-speaking students. This study aims to assess the effectiveness of various technological and instructional methods in enhancing the medical vocabulary knowledge of nursing and medical students. The focus is on the integration of modern technologies such as Computer-Assisted Language Learning (CALL), game-based applications, and blended learning strategies in vocabulary instruction.

Literature Review. Vocabulary acquisition is a critical component of language learning, particularly in specialized fields like medicine, where proficiency in technical terms and concepts is necessary for effective communication in both clinical and academic settings. The integration of modern technologies into language learning, particularly through Computer-Assisted Language Learning (CALL), has shown promise in enhancing vocabulary acquisition, but its effectiveness across different learning contexts remains a subject of ongoing research.

CALL Technologies in Medical Vocabulary Learning

Zhang, Wei, and Cao (2022) explored the use of CALL technologies among Indian medical students in South China to support the development of medical vocabulary. The study revealed that CALL tools were beneficial in enhancing cognitive activities related to receptive vocabulary. These technologies provided interactive learning environments, helping students comprehend medical terminology through contextualized learning. However, the study noted that CALL was less effective in promoting productive vocabulary, which refers to the ability to actively use new vocabulary in speech or writing, as well as in compensatory and affective aspects of language learning, such as motivation and emotional engagement. This finding aligns with the notion that while receptive skills—such as listening and reading—are more easily facilitated through technology, productive skills, which require active language use, often necessitate more interactive and real-world practice [10;2007–2027 pp.].

In addition to these cognitive benefits, other studies support the role of CALL in enhancing vocabulary retention. For instance, Quinsland, Templeton, and Egelston-Dodd (1980) highlighted the use of mediation strategies—such as color-coded flashcards and slides—as effective for improving medical terminology comprehension, particularly for hearing-impaired students. These systems facilitated the learning process by making medical terms and their definitions more accessible and visually engaging [6; 780–785 pp.].

Game-Based Learning Approaches

Game-based learning has gained attention as an effective pedagogical tool in vocabulary instruction. Riahipour and Saba (2012) conducted a study among nursing students to compare the effectiveness of traditional vocabulary teaching methods with game-oriented methods. The results demonstrated that students in the game-based learning group performed better on vocabulary tests and showed more positive attitudes toward learning compared to the control group using traditional methods. This suggests that the interactive and engaging nature of games can enhance motivation and retention, making learning more enjoyable and effective. Games, which typically incorporate competitive elements, social interaction, and rewards, foster active involvement in learning, which is particularly valuable for vocabulary acquisition in ESP (English for Specific Purposes) settings like nursing [7;1258–1266 pp.].

Furthermore, mobile applications that integrate game-based learning principles are also being explored for medical vocabulary acquisition. Wu, Hong, and Huang (2020) developed the mobile application "OTouch", which incorporates game mechanics for learning medical academic vocabulary. Their study found that students who used the app demonstrated significant improvements in vocabulary acquisition, along with favorable attitudes toward using mobile devices in their learning process. This aligns with previous research that suggests mobile applications provide flexible and engaging learning environments for medical students, allowing them to learn on-the-go [9;1–22 pp.].

Semantic Mapping and Blended Learning. Another promising tool for vocabulary development is semantic mapping, which helps students visually organize and relate vocabulary to broader concepts. Al-Otaibi (2016) investigated the use of computer-assisted semantic mapping (CASM) for enhancing vocabulary acquisition among nursing students at King Saud University. The study demonstrated that CASM, when used in conjunction with traditional instruction, significantly improved students' medical vocabulary knowledge. This approach allowed students to visualize the relationships between terms, making complex medical vocabulary more accessible. The integration of CASM into CALL frameworks thus appears to offer a powerful strategy for reinforcing vocabulary learning [1;95–104 pp.].

Blended learning, which combines face-to-face instruction with online resources, has also been explored as an effective method for teaching medical vocabulary. For instance, a study by Hidayati and Basuki (2022) examined the use of a web-based Wix-Site application for improving the accessibility of medical vocabulary learning. The results indicated that the Wix-Site platform effectively facilitated learning for students by offering easily accessible medical vocabulary materials. Similarly, podcasts, which are a form of blended learning, have been shown to be effective in developing L2 vocabulary. Mashhadi, Hayati, and Jalilifar (2016) found that incorporating podcasts into a blended learning environment helped undergraduate students improve their English vocabulary, suggesting that varied learning formats provide students with diverse opportunities for vocabulary practice, which enhances retention [2;164–175 pp.].

Online Cooperative Learning. The role of online cooperative learning (OCL) in vocabulary instruction has also been explored, especially for nursing students. Sofyan, Agustini, and Wati (2024) investigated the impact of OCL on ESP vocabulary proficiency in a group of nursing students in Indonesia. The study showed that OCL significantly enhanced vocabulary proficiency by encouraging students to collaborate and learn from each other. This collaborative approach fosters social interaction, which can be particularly beneficial for vocabulary learning, as it creates opportunities for peer feedback and language use in a meaningful context [8;266–279 pp.].

Method. The study reviewed several approaches to medical vocabulary learning across different educational contexts. These included:

1. CALL technologies for medical students in South China, exploring their impact on receptive and productive vocabulary.
2. Game-based vocabulary instruction used in an English for Specific Purposes (ESP) course for nursing students.
3. Semantic mapping (CASM) for nursing students at King Saud University to improve medical vocabulary acquisition.
4. Blended learning strategies, including podcasts, tested with students in Bahrain and Iran to examine their effects on vocabulary development.

Pre- and post-test results, questionnaires, and interviews were used to assess the effectiveness of each method.

Results. CALL technologies enhanced cognitive engagement and supported receptive vocabulary, though the impact on productive vocabulary and affective learning was less significant.

1. Game-based learning showed positive results, with students in the game-based group outperforming the traditional group and reporting more favorable attitudes towards learning.
2. Semantic mapping significantly improved vocabulary retention and understanding of medical terms among nursing students.
3. Blended learning approaches, particularly those incorporating podcasts, were highly effective in improving L2 vocabulary development, with podcast-based methods proving to be more effective than traditional methods.

Discussion. The findings suggest that CALL and game-based learning technologies can significantly enhance medical vocabulary learning, particularly in terms of engagement and retention. However, these methods face challenges in developing students' productive vocabulary and addressing the emotional aspects of learning. The integration of game-based learning and semantic mapping shows promise in fostering positive attitudes towards vocabulary learning, making the process more interactive and enjoyable. Blended learning, particularly the use of podcasts, appears to be a particularly effective method for improving vocabulary retention by providing students with varied learning opportunities.

Conclusion. While various technological approaches–such as CALL, game-based learning, semantic mapping, and blended learning–show promising results for improving medical vocabulary, challenges remain in addressing the full spectrum of language learning. As Zhang et al. (2022) noted, these

technologies are particularly effective for enhancing receptive vocabulary but less so for productive vocabulary, which requires active engagement and practice [10;2007–2027 pp.]. Moreover, affective factors, such as motivation and emotional engagement, need to be better addressed through innovative methods. Future research should focus on integrating these technologies with pedagogical practices that support the real-world application of vocabulary, ensuring that students can use newly learned terms actively and confidently in clinical and academic settings.

Recommendations:

1. **Integrate multiple learning tools:** Future curricula should combine CALL technologies with interactive methods like game-based learning, podcasts, and semantic mapping for better learning outcomes.
2. **Focus on productive vocabulary:** More research and effort should go into methods that specifically target the development of productive vocabulary.
3. **Affective aspects of learning:** Strategies to enhance learners' emotional engagement and motivation should be explored and integrated.
4. **Further evaluation of blended learning:** The impact of blended learning on medical vocabulary acquisition should be continuously assessed, with an emphasis on administrative support and student feedback to refine the approach.

References:

[1]. Al-Otaibi, G.M. (2016). The effect of semantic mapping on students' vocabulary. Arab World English Journal, *7*(1), pp. 279–294; Botella Rodríguez, M. (n.d.). Teaching English for nurses: Vocabulary learning. English for Specific Purposes: Studies for Classroom Development and Implementation, p. 95–104.

[2]. Hidayati, Yeni Nurmala and Basuki, Yudi (2022). Enhancing Medical Record Students' Accessibility in Learning Medical Vocabulary Materials with A Web-Based Application. BRIGHT Journal of English Language Teaching, Linguistics and Literature, 5 (2), pp. 164–175. ISSN 2599-0322

[3]. Liu, C. (2022). Corpus design of Chinese medicine English vocabulary translation teaching system based on Python. Journal of Information & Knowledge Management*,* 21(Supp02).

[4]. lshwiah, A.A. Blended Learning for Teaching Vocabulary in Baharin. Asian Journal of Distance Education, 8(1), p. 37–52. Retrieved January 31, 2025 from https://www.learntechlib.org/p/185193/.

[5]. Mashhadi, A., Hayati, ´M. null and Jalilifar, A. (2016). The Impact of Podcasts on English Vocabulary Development in a Blended Educational Model. Applied Research on English Language, 5(2), pp. 145–172. doi: 10.22108/are.2016.20423

[6]. Quinsland, L.K., Templeton, D.C., & Egelston-Dodd, J. (1980). Chapter 24: Facilitating the Learning of Medical Terminology through the Use of Effective Mediation Strategies: A Model for the Teaching of Technical Vocabulary. American Annals of the Deaf 125(6), pp. 780–785. https://dx.doi.org/10.1353/aad.2012.1282.

[7]. Riahipour, P., & Saba, Z. (2012). ESP vocabulary instruction: Investigating the effect of using a game-oriented teaching method for learners of English for nursing. Journal of Language Teaching and Research, 3(6), pp. 1258–1266. https://doi.org/10.4304/jltr.3.6.1258-1266

[8]. Sofyan, W.F., Agustini, A.,&Wati, E. (2024). Enhancing ESP Vocabulary Proficiency through Five Elements of Online Cooperative Learning for Nursing Students. REiLA: Journal of Research and Innovation in Language, 6(3), 266-279. https://doi.org/10.31849/reila.v6i3.16150

[9]. Wu, Y.-J. (A.), Hong, J.-C., & Huang, P.S.-B. (2020). Using a game-based mobile application to learn medical academic vocabulary: Learning effects and learners' perceptions. Taiwan International ESP Journal, 11(1), p. 1–22. https://doi.org/10.6706/TIESPJ.202008_11(1).0001

[10]. Zhang, H., Wei, W., & Cao, Y. (Katherine). (2022). Using computer-assisted language teaching technologies to develop multiple-levels of medical vocabulary knowledge for second language medical students. Computer Assisted Language Learning, 37(7), pp. 2007–2027. https://doi.org/10.1080/09588221.2022.2140167

Shamieva Nargiza Abdusattarovna (National University of Uzbekistan, Foreign philology, Foreign Language and Literature department, PhD-student and English Teacher)

LEXICOGRAPHIC ANALYSIS OF ADJECTIVES IN ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation. *Inclusions are viewed lexicographically in comparative analysis between English and Uzbek. The functions of inclusions in the description of objects, clauses and actions are taken into account. The structure, meaning and content of inclusions in linguistic contexts and their socio-cultural features are investigated. Particular emphasis is laid on diachronic analyses and semantic ramifications of English inclusions, relative clauses, and nuances switching over with cultural inclusions in Uzbek. The importance of lexicographic materials in the study of the history of a language and an in-depth understanding of*

specific words and expressions is emphasized. The goal of the study is to reveal the similarities and dissimilarities found in the English and Uzbek languages regarding inclusions.

***Keywords**: adjective, comparative analysis, lexicography, English, Uzbek, structural inclusions*.

Shamiyeva Nargiza Abdusattarovna (O‘zbekiston Milliy universiteti Xorijiy filologiya, xorijiy til va adabiyoti fakulteti, aspirant, ingliz tili o‘qituvchisi)

INGLIZ VA O‘ZBEK TILIDA SIFATLARNING LEKSIKOGRAFIK TAHLILI

***Annotatsiya**. Ingliz va o‘zbek tillarini qiyosiy tahlil qilishda qo‘shimchalar leksikografik jihatdan ko‘rib chiqiladi. Obyektlar, gap va harakatni tasvirlashda sifatlarning vazifalari hisobga olinadi. Sifatlarning lingvistik kontekstdagi tuzilishi, ma’nosi va mazmuni, ularning ijtimoiy-madaniy xususiyatlari o‘rganiladi. Ingliz tilidagi sifatlar, nisbiy qo‘shimchalar va o‘zbek tilidagi madaniy sifatlardan ko‘chirilgan tuslanishlarning diaxronik tahlili va semantik ta’siriga alohida e’tibor beriladi. Til tarixini o‘rganish, alohida so‘z va iboralarni chuqur anglash uchun leksikografik materiallarning ahamiyati ta’kidlanadi. Tadqiqot maqsadi ingliz va o‘zbek tillarida sifatlar bilan bog‘liq o‘xshashlik va farqlarni aniqlashdan iborat.*

***Kalit so‘zlar**: sifat, qiyosiy tahlil, leksikografiya, ingliz tili, o‘zbek tili, tarkibiy sifatlar.*

Шамиева Наргиза Абдусаттаровна (Национальный университет Узбекистана, факультет иностранной филологии, иностранных языков и литературы, аспирант, преподаватель английского языка)

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

***Аннотация**. При сопоставительном анализе английского и узбекского языков включения рассматриваются в лексикографическом аспекте. Учитываются функции прилагательных в описании объектов, предложений и действий. Исследуются структура, значение и содержание прилагательных в языковых контекстах и их социокультурные особенности. Особое внимание уделяется диахроническому анализу и семантическим последствиям английских прилагательных, относительных клауз, а также нюансам, переходящим с культурными прилагательными в узбекском языке. Подчеркивается важность лексикографических материалов для изучения истории языка и глубокого понимания отдельных слов и выражений. Цель исследования – выявить сходства и различия, обнаруженные в английском и узбекском языках в отношении прилагательных.*

***Ключевые слова:** прилагательное, сравнительный анализ, лексикография, английский язык, узбекский язык, структурные прилагательные.*

Introduction. One of the key areas of comparative linguistics is the lexicographical analysis of adjectives in Uzbek and English. When characterizing the characteristics of things, situations, and acts, adjectives play a crucial role in speech. The paragraph uses quotes from reliable sources to highlight the differences between the two languages' lexicographic descriptions of adjectives. The lexicographic study examines the structure, meaning, and usage of adjectives in the two distinct language systems of Uzbekistan and English. Due to their ability to describe and concretize communication, adjectives are crucial to both languages. Features explain how adjectives work differently in many cultures; that is, they are compared to the social settings and inherent values that are formed in each culture.

The study intends to explore methods that address how the structure and meaning of adjectives evolve across time, such as diachronic analysis and semantic derivation. Initiating complications in the semantic linkages and roles of argument-predicate and substantive-indicative adjectives will therefore be the main emphasis of the English research. On the other hand, the study concentrates on relative clauses in Uzbek and their cultural nuances related to adjectives that are influenced by etiquette lexemes and social conventions. Thus, in the research of Karimova F.: “If oriented on the results of the analysis, lexicographic materials in Uzbek language will help language learners, comprehending historical data, to understand the meanings of words and expressions more fully. This allows deeper and theoretical comprehension of the language, and also serves to preserve the correctness and reliability of the language in practical languages”.

Literature Review. The difference between argumentative-predicate adjectives that serve two purposes in a sentence and substantive-indicative adjectives that get some of their meanings from the nouns they modify are two important discoveries. A comparative study of the two sets of adjectives also reveals some morphosyntactic features unique to the two languages that affect communication and translation.

However, the lexicographic task of detecting and contextualizing adjectives across languages is difficult due to inherent barriers in this field, such as the semantic depth of adjectives, diachronic change, and cultural concerns. Thus, lexicographic investigations support a larger conversation about language history and interchange in addition to helping us understand the nature of adjectives.

The examination of common lexicographic meanings envisioned in Sternin and Rudakova's work includes the aforementioned. The Oxford Dictionary of Historical English, several online dictionaries of Modern English, and, when applicable, the Russian Oxford Dictionary [15] and the New Concise Oxford Dictionary were among the dictionaries and corpora that were used. Data from English Corpora.org, such as the British National Corpus, the Corpus of Historical American English, and the Corpus of Modern American English, are used to support the researchers. It focusses on around 100 chosen polysemic adjectives that are often employed in contemporary English.

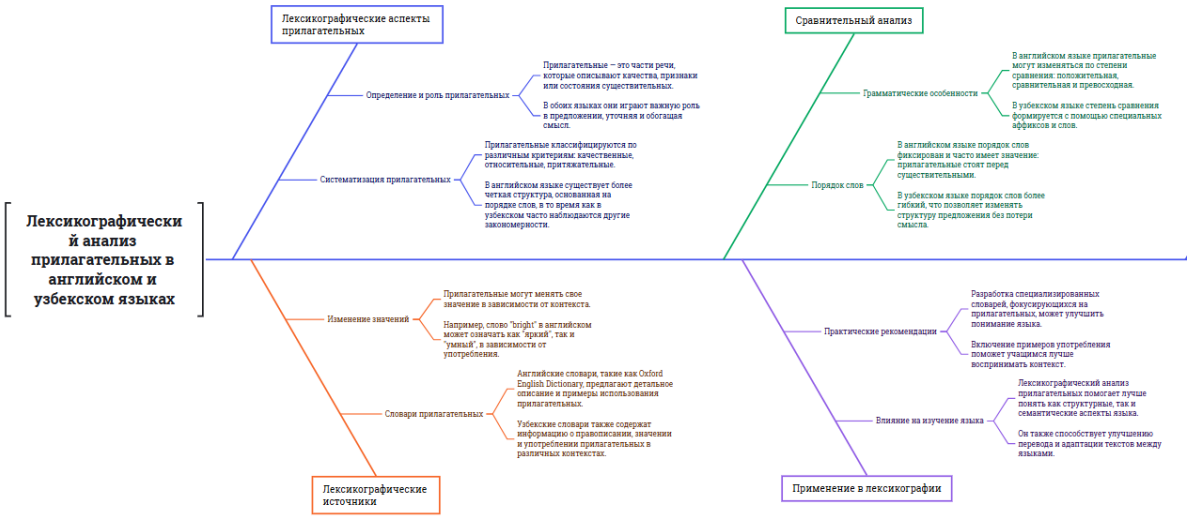
Methodology. According to the study, relative adjectives that have an argument-predicate function express two arguments, one of which serves as a predicate. In the field of semantics, the intricate interactions between adjectives and nouns are explained by this interdependence.

Substantive-indicative adjectives, as opposed to argumentative-predicate adjectives, get their meanings from the characteristics of the nouns they describe. The archetypal attachment of the adjective to the noun it describes is the cause of semantic shifts for this subclass of adjectives. This lexico-semantic subclass thus turns out to be an intermediate member of the set consisting of relative adjectives and qualitative adjectives since the patterns of metaphor and metonymy found in such adjectives are comparable to those of qualitative adjectives.

Books, articles, and dictionaries that aid in the comprehension and acquisition of the Uzbek language make up Uzbek lexicography. For both native speakers and Uzbek language learners, lexicographical materials are therefore the most crucial instrument for internalizing language norms and facts. ‘The study of these materials will lead to a better understanding of the language system and its use, and thus to better communicative opportunities and cultural exchange”.[1]

In Figure 1. you can observe the lexicographical analysis of methodology of our research paper.

Figure 1

In Uzbek, relative phrases, which are typically employed to modify nouns, constitute an important syntactic category. Examples of sentences that employ the relative clause to add a descriptive aspect include “Men yashaydigan uy” (the house I live in) and “Biz kutayotgan bus” (the bus we are waiting for). For Modern Uzbek to be used appropriately in both spoken and written forms, such grammatical structures are required. The semantic characteristics of colloquial adjectives in Uzbek and English have drawn attention in recent research. When it comes to the usage of colloquial units that have been integrated into the very cultural context from which these adjectives arise, cross-linguistic study can thus highlight both similarities and contrasts. “This consideration of adjectives in everyday discourse should serve as a window into the linguistic tendencies present among speakers of the two languages, while, on the other hand, expanding knowledge about semantic divergence between languages”, as Abduhakimova S. writes in her article. Studying Uzbek lexemes connected to etiquette offers valuable cultural information. According to Abirova N.:"Islam, kinship, and hospitality are some of the pressures that have infused Uzbek society with values of politeness, respect, and social interaction”. Lexeme analysis highlights the significance of cultural

[1] Виноградова, S. (2020). История семантического развития относительных прилагательных в английском языке. Европейский издатель. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.10.05.154

context in language learning by shedding light on the social norms that might link communication styles within a culture.

Using adjectives to syntactically describe nouns, the verb environment strengthens the meaning of sentences. Here, adjectives do acquire a different connotation. The adjective in English may appear before the primary noun, as in "the garden is beautiful", or it may come after the verb-conjunction, as in "the garden is beautiful".

Results. The primary method for determining particular patterns of semantic derivation through the interaction of adjectives with arguments–as in the argumentative situation—and with adjectives functioning as predicative–as in the case of substantival adjectives–is lexicographic analysis. By focusing more on semantic changes in argument-predicate adjectives engaged in two sentence functions, like structural theorizing, diachronic analysis can assist in identifying changes in the meanings and usage of these adjectives across time. Using techniques that can produce lexicographic tools is essential to making lexicographic analysis a successful endeavor. Please refer to the Oxford English Dictionary and English Corpora.org, which provide a strong basis of information gathered from multiple dictionaries and corpora. Using this data makes the investigation of semantic patterns in over 100 polysemantic adjectives from modern English much more valid, meaningful and solid.

Furthermore, lexicographic analysis's broad implications suggest that it intersects with educational contexts, where taking adjective usage into consideration can aid language acquisition. Given that learners gain from patterns of adjective placement and their relationship to grammatical functions, this is especially important in contexts where English is being used as a second language (ESL). As a result, they can communicate more clearly with one another and enhance their language proficiency in both Uzbek and English.

Lexicographic analysis also means an increased interlinguistic research intervention that sheds light on the interaction between languages and cultures. "Morphological and syntactic features of adjectives in English and Uzbek provide an opportunity for real cross-linguistic comparison of linguistic structures, thus contributing to a constantly updated understanding of any linguistic development with historical and socio-political influences". This, in turn, also advances the very essence of lexicographic analysis.

For instance, access to historical linguistic data and some understanding of meaning alterations that were not very obvious are essential for the diachronic analysis of argument-predicate adjectives. The necessity of a historical viewpoint in lexicographic research, which takes a lot of time and effort, is demonstrated by the fact that we must consult a variety of historical dictionaries, including the Oxford English Dictionary of Historical Principles and many corpora. Lexicographic analyses are also hampered by methodological issues. In order to produce meaningful lexicographic meaning, the generalized procedures for creating lexicographic meaning as specified by Sternin and Rudakova require large volumes of data from numerous sources.

From a lexicographical perspective, adjectives in English constitute a rather complex collection that has garnered a lot of attention. English adjectives make up a substantial portion of the 2010 Oxford English Dictionary,[1] which was edited by Angus Stevenson. It provides extensive etymology, usage examples, and definitions.

Three adjectives – "beautiful", "innovative", and "ambiguous"–have been selected for in-depth examination. Each of these terms does stand for a distinct lexicographic descriptive element, such as meaning, usage examples, and history. The Oxford English Dictionary, edited by Angus Stevenson (2010), served as the basis for the studies.

1. Intelligent. Denotation: One of high intelligence or learning fork of the essence of some being, intelligent, clever; socially clever. Etymology: From Latin intelligens, the present potato of intellect, from inter- (between) + legere (choose to read). In English from 15th century Old French 'intelligent' and other linguistic forms.

Application in a sentence: 'She is a clever student' (She is a clever student).

'An intelligent solution.' (Smart solution).

Analysis: Intelligence describes anything associated with I.Q.–ability define. For some good it means logicality, sense, and reasoning. Yet, in a domain upon characterizing a person, an action taken, a system, etc., 'smart' is applied with a priceless propensity of meaning.

2. Delicious. Definition: Having a taste that is pleasing and rich; exceedingly mouthwatering.

[1] Stevenson, A. (2010). Oxford Dictionary of English. Oxford University Press.

Language Origin: From the old French delicious, from the Latin delicious us –‘pleasant to the touch'', from delicia –that is, ‘delight, charm’. It entered Russian in the XVth century.

Usage examples: “This cake is very delicious!” (This cake is too delicious).

“A delicious aroma filled the kitchen” (A delicious aroma filled the kitchen).

Analysis – “Delicious” is that quality dimension which describes pleasing taste sensations. It applies to food and drink but sometimes to smell. With a robust positive connotation, it tends to conjure up pleasant associations.

3. Brave. Definition: Possessing valor in serenity of danger or fear; respected, courageous.

Etymology: From Old French cable (? with an including meaning 'great, haughty, brave'), whose origin is vague; related possibly to Latin barbarous; - 'foreign, wild institution'. In Russian language since the 14th century.

Examples: “The brave knight fought against the dragon” (The brave knight fought the dragon).

“It was a brave thing to speak up” (It was a brave thing to speak up).

Analysis: ‘Brave’ is qualitatively included, describing a moral quality associated with overcoming fear and danger. It has a pronounced positive connotation, associated with heroism, bravery and selfless-sness.

Any amount of words that describe nouns and pronouns and improve communication by adding details about size, colour, shape, quantity, or quality are called adjectives. They assist the reader or listener create a more vivid picture of a subject by providing clarification and precision. Adjectives primarily appear in two positions in English: attributive and predicative. While “delicious” in “The cake is delicious” is a predicative adjective referring to or describing “cake”, “quick” in “The quick fox jumps over the lazy dog” is an example of an attributive adjective since it refers to the noun “fox”.

Conclusion. Having multiple dictionaries and other available resources for data collection further complicates analyses, as there are discrepancies between different definitions and usages that somehow need to be harmonized. ‘Terminology in language research, which is becoming increasingly standardized under the influence of modern digital tools and the availability of large corpora, poses a challenge in maintaining nuances of language that may not have been accounted for in automated analyses’ say experts who research the relationship between technology and linguistics.

Contextual and cultural considerations significantly complicate lexicographic investigations. Because of the way that languages and cultures interact, some adjectives may be used or characterized differently in Uzbek and English contexts, or they may have a good meaning in one context and a negative one in another. Due to these cultural disparities, the lexicographer must take into account sociocultural elements that affect real language use behaviours in addition to linguistic factors. Examine instances of how English adjectives change to fit local usage patterns, such slang and regional dialects, which lexicographers acknowledge as proof of linguistic variety in various circumstances.

References:

(1). Абдухакимова С. Сопоставительный анализ прилагательных в английском и узбекском языках. 2024, 30(3), p. 95–100.

(2). Abirova Nargiza Khairullaevna, and Akhmedov Hasan Uzarovich. ‘Comparative analysis of ad-jectives in english and uzbek languages’. Tadqiqotlar.uz, vol. 38, № 8, May 2024, pp. 112-4, https:/ /tadqi-qotlar.uz/new/ article/ view/3421.

(3). Виноградова, S. (2020). История семантического развития относительных прилагательных в английском языке. Европейский издатель. https://doi.org/10.15405/epsbs.2020.10.05.154

(4). Dictionary O.E. Oxford english dictionary. Simpson, Ja & Weiner, Esc. 1989, т. 3.

(5). Davies M. The Corpus of Contemporary American English as the first reliable monitor corpus of English //Literary and linguistic computing. 2010, t. 25, №.4, c. 447–464.

(6). Davies M. The corpus of historical American English: COHA. BYE, Brigham Young University, 2010.

(7). Davies M. The 385+million word Corpus of Contemporary American English (1990–2008). Design, architecture, and linguistic insights //International journal of corpus linguistics. 2009, t. 14, №.2, c. 159–190.

(8). Jameson A. The Oxford Russian dictionary. 2001.

(9). Karimova Feruza, Analysis of lexicographical materials in uzbek language. (2024). Journal of Scientific and Innovative Research in Uzbekistan, 2(6), p. 95–98.

(10). Matthews P.H. The concise Oxford dictionary of linguistics. Oxford University Press, USA, 2014.

(11). Stevenson, A. (2010). Oxford Dictionary of English. Oxford University Press.

(12). Sternin, I.A., Rudakova, A.V. (2011). Psycholinguistic word meaning and its description: theoretical problems. LAP, Lambert Acad. Publ.

(13). https://www.litcharts.com/
Uzbek: Passive Constructions and Syntactic Variability. Journal of Central Asian Linguistics, 17(4), p. 345–366.

Khasanova Saodat Kayimovna (Profi University Navoi branch, Deputy rector on educational affairs, senior teacher; Navoi city, 210100, Uzbekistan; e-mail: saodat75@inbox.ru)

THE DIFFERENCES OF MORPHOLOGY IN UZBEK AND ENGLISH LANGUAGES IN TERMS OF VOICE (ACTIVE AND PASSIVE): FORMATION AND TRANSLATION

Annotation. *This article explores the differences in the morphological formation of active and passive voices in Uzbek and English, focusing on the grammatical systems, linguistic structures, and syntactic mechanisms used in both languages. By examining the linguistic family differences, particularly the Indo-European roots of English and the Turkic roots of Uzbek, the study delves into how these languages handle voice formation, auxiliary verbs, and affixes. This comparison also highlights the role of cross-linguistic factors in translation and offers insights into the implications of these morphological distinctions in language learning and linguistics.*

Keywords: *active voice, passive voice, morphological formation, Uzbek, English, language families, syntactic structures, auxiliary verbs, affixes, translation, linguistic research.*

O‘ZBEK VA INGLIZ TILLARIDA NISBAT KATEGORIYASINING MORFOLOGIK FARQLARI (ANIQ VA MAJHUL): YASALISHI VA TARJIMA

Annotatsiya. *Ushbu maqola, o‘zbek va ingliz tillarida aniq va majhul nisbatlarning morfologik shakllanishidagi farqlarni o‘rganadi, ikkala tilning grammatik tizimlari, lingvistik tuzilmalar va sintaktik mexanizmlariga e’tibor qaratadi. Ingliz tilining indoyevropa ildizlari va o‘zbek tilining turkiy ildizlari o‘rtasidagi lingvistik farqlarni o‘rganish orqali, tadqiqot bu tillarning nisbat shakllanishi, yordamchi fe’llar va affikslarni qanday qo‘llashini chuqur tahlil qiladi. Ushbu taqqoslash tarjimadagi tillararo omillarning rolini hamda morfologik farqlarning til o‘rganish va lingvistika sohalaridagi ahamiyatini yoritadi.*

Kalit so‘zlar: *aniq nisbat, majhul nisbat, morfologik shakllanish, o‘zbek, ingliz, til oilalari, sintaktik tuzilmalar, yordamchi fe'llar, affikslar, tarjima, lingvistik tadqiqot.*

МОРФОЛОГИЧЕСКИЕ РАЗЛИЧИЯ КАТЕГОРИЙ ЗАЛОГА В УЗБЕКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ (АКТИВНЫЙ И ПАССИВНЫЙ): ФОРМИРОВАНИЕ И ПЕРЕВОД

Аннотация. *В данной статье рассматриваются различия в морфологическом образовании активного и пассивного залога в узбекском и английском языках, с акцентом на грамматические системы, лингвистические структуры и синтаксические механизмы, используемые в этих языках. Изучая различия между языковыми семьями, особенно индоевропейскими корнями английского языка и тюркскими корнями узбекского языка, исследование углубляется в то, как эти языки обрабатывают формирование залога, вспомогательные глаголы и аффиксы. Это сравнение также подчеркивает роль межъязыковых факторов в переводе и предоставляет взгляды на влияние этих морфологических различий на изучение языков и лингвистику.*

Ключевые слова: *активный залог, пассивный залог, морфологическое образование, узбекский, английский, языковые семьи, синтаксические структуры, вспомогательные глаголы, аффиксы, перевод, лингвистическое исследование.*

Introduction. Voice is a fundamental grammatical category that reflects the syntactic relationship between a verb and its arguments, particularly the subject, agent, and patient. In languages across the world, voice is typically marked through morphological processes, such as affixes, and syntactic transformations like word order changes. While the active and passive voice distinctions are present in many languages, the way these voices are formed and function can differ significantly.

This article investigates the differences in how the active and passive voices are expressed in two languages: Uzbek, a Turkic language, and English, an Indo-European language. These languages differ not only in their linguistic families but also in the ways they use morphological markers to signal active and passive constructions. Furthermore, this article explores the challenges faced in translating between these two languages in terms of voice distinctions and examines how syntactic and morphological tools impact the translation process.

Methodology and literature review. Several scholars have explored the differences in the passive voice across languages, providing insights into the structural and functional aspects of voice. Studies by

Hopper and Thompson (1980) and Van Valin and LaPolla (1997) highlight the importance of considering both morphological and syntactic elements when analyzing voice constructions across languages. For example, Hopper and Thompson discuss how languages with flexible word order, like Uzbek, can manipulate focus without relying on syntactic transformations like passive voice.

In contrast, English, with its fixed word order and reliance on auxiliary verbs, uses syntactic transformations to express focus and passive constructions. This difference underscores the role of morphological markers in languages like Uzbek and the importance of auxiliary verbs in English in marking voice distinctions.

Furthermore, research by Levin and Rappaport Hovav (2005) has explored how voice is a central feature in argument realization. Their findings demonstrate that while English relies on syntactic transformations for voice marking, languages like Uzbek use morphological markers to realize voice distinctions more directly.

Results and discussions. English belongs to the Germanic branch of the Indo-European language family. This language is characterized by its rich use of auxiliary verbs, word order, and prepositional phrases to express grammatical relationships, including voice. The formation of passive constructions in English typically involves the use of auxiliary verbs and word order changes.

In English, the passive voice is formed by combining a form of the verb "to be" with the past participle of the main verb. For example:

- Active: “The teacher teaches the students”.
- Passive: “The students are taught by the teacher”.

English does not rely on morphological affixes to mark the passive voice. Instead, passive constructions are created through syntactic transformations such as word order changes and the introduction of auxiliary verbs. The choice of auxiliary verb (“is”, “are”, “was”, “were”) depends on the tense and aspect of the sentence. The agent, if present, is often introduced via a prepositional phrase ("by the teacher"), but it can also be omitted if the agent is unknown or irrelevant.

Uzbek, in contrast, is a member of the Turkic language family. Turkic languages are known for their agglutinative morphology, where grammatical relationships are expressed through a series of affixes that attach to a root word. The passive voice in Uzbek is typically marked through the use of specific suffixes attached to the verb.

In Uzbek, the passive voice is often formed by adding the passive morpheme *-il* or *-in* to the root verb. For example:

- Active: “U o‘quvchini o‘qiydi” (The teacher teaches the student).
- Passive: “O‘quvchi o‘qiladi” (The student is taught).

Uzbek passive constructions are marked morphologically through suffixes, without the need for auxiliary verbs. The role of the agent can be explicitly stated through a prepositional phrase introduced by “tomonidan” (“by”), or the agent can be omitted altogether, as is common in languages with rich morphological systems.

In both English and Uzbek, the active voice construction centers around the subject performing the action. However, the methods by which the active voice is formed differ considerably.

In English, the active voice is formed by simply placing the subject before the verb, with no auxiliary verb required. For example:

- “The teacher teaches the student”.

In Uzbek, the structure is quite similar, with the subject preceding the verb. However, since Uzbek is agglutinative, the verb can include additional morphological markers that reflect tense, aspect, and mood, which do not necessarily change the voice but contribute to the overall meaning. For example:

- “U o'quvchini o'qitadi” (The teacher teaches the student).

In this example, the verb “o‘qitadi” is in the present tense, and there are no auxiliary verbs or morphological transformations that indicate voice. The sentence simply follows a Subject-Verb-Object (SVO) word order.

The passive voice, on the other hand, is more complex to form in both languages and involves different morphological and syntactic strategies.

English Passive Voice: As mentioned earlier, English uses auxiliary verbs and word order to form passive constructions. The auxiliary verb “to be” is combined with the past participle of the main verb, and the agent can be introduced by a preposition or omitted. For example:

- Active: “The teacher teaches the student”.

• Passive: “The student is taught by the teacher”.

In this construction, the subject (“The student”) is the recipient of the action, and the agent (“The teacher”) can be introduced via the prepositional phrase “by the teacher” or omitted if unnecessary.

Uzbek Passive Voice: Uzbek, in contrast, marks the passive voice through morphological affixes. The passive morphemes *-il* or *-in* are added to the root of the verb. For example:

- Active: “O‘qituvchi o‘quvchini o‘qitadi” (The teacher teaches the student).
- Passive: “O‘quvchi o‘qitiladi” (The student is taught).

In this construction, the passive morpheme *-il* marks the verb, and the agent is typically omitted unless it is important to specify who performed the action. If the agent is specified, the prepositional phrase “tomonidan” (“by”) is used:

• Passive with agent: “O‘quvchi o‘qituvchi tomonidan o‘qiladi” (The student is taught by the teacher.)

Thus, while English uses auxiliary verbs and word order to form the passive voice, Uzbek relies on morphological affixes attached to the verb, and word order remains relatively fixed.

The differences in how active and passive voices are formed in English and Uzbek present unique challenges for translation. One of the key challenges lies in the fact that Uzbek uses morphological affixes to mark the passive voice, while English relies on auxiliary verbs and syntactic structures. This can lead to discrepancies in sentence structure when translating between the two languages. For example, translating an English passive sentence like “The book is being read by the teacher” into Uzbek requires the use of a passive morpheme, and the sentence would likely appear as “Kitob o'qituvchi tomonidan o'qilmoqda”. The passive construction in Uzbek relies on the use of the “-il” morpheme, and the agent “o‘qituvchi” (“teacher”) is introduced with “omonidan” (“by”). This differs significantly from the English construction, where the passive voice is marked by the auxiliary verb “is” and the past participle “read”.

There are some other challenges arise in translating Uzbek passive constructions into English, as Uzbek language allows for more flexibility in omitting the agent entirely. In many cases, Uzbek passive sentences do not explicitly state the doer of the action, whereas English often requires an explicit subject or agent, especially in formal writing. For example, the Uzbek sentence *Bino qurildi.* Is translated literally as *The building was built.* While this is grammatically correct in English, depending on the context, English speakers might feel the need to specify *who* built the building, leading to a more explicit translation like *The building was built by the builders.* This structural difference can sometimes make translations seem more ambiguous or unnatural when moving between the two languages.

Additionally, the differences in passive construction affect the way responsibility and agency are expressed in each language. In Uzbek, the passive voice is commonly used in official statements, news reports, and formal writing to avoid directly mentioning the agent. For instance, a sentence like *Tadqiqot o‘tkazildi* (literally, “The research was conducted”) does not specify who carried out the research. In English, however, such a construction might sound vague, and the translator might need to introduce an agent, such as *The investigation was conducted by scientists.* This reflects broader linguistic and cultural tendencies, where Uzbek often allows for indirect or impersonal expressions, whereas English tends to prefer explicit agency, particularly in academic or professional contexts.

Another example illustrating these differences is found in instructions and public announcements. In Uzbek, passive constructions are frequently used in directives, such as *“Arizalar 1-aprelgacha qabul qilinadi”.* A direct translation into English would be *“Applications are accepted until April 1st”.* However, a more natural English rendering might be *“We accept applications until April 1st” or “Applications will be accepted until April 1st”.* The choice depends on the level of formality and clarity required in the English context.

These structural and stylistic differences highlight the complexities of translating between English and Uzbek, requiring careful attention to both grammatical rules and cultural expectations in communication. Moreover, the omission of the agent in passive constructions is more common in Uzbek, as the focus is typically on the patient. In English, the agent is often retained, especially when it is necessary to specify who performed the action. This difference requires careful consideration in translation to maintain the intended meaning of the sentence.

Conclusion. In conclusion, the formation of active and passive voices in Uzbek and English differs significantly due to the morphological and syntactic resources available in each language. While English relies on auxiliary verbs and word order to signal voice distinctions, Uzbek uses morphological affixes that are added to verbs to mark passive constructions. These differences reflect the broader typological distin-

ctions between the Turkic and Indo-European language families and have important implications for translation and language learning.

The list of Reference:

(1).Givón, T. (1994). Voice and Inversion. In Syntax and Semantics 28: Thematic Structures, p. 35–56. Academic Press.

(2).Hopper, P.J., & Thompson, S.A. (1980). Transitivity in Syntax. Language. 56(2), p. 251–299. https:// doi. org/ 10.2307/413078

(3). Levin, B., & Rappaport Hovav, M. (2005). Argument Realization. Cambridge University Press.

(4). Van Valin, R.D., & LaPolla, R.J. (1997). Syntax: Structure, Meaning, and Function. Cambridge University Press.

(5). Zolotova, E.A. (1991). Typology of Passive Constructions in Turkic Languages. Soviet Linguistics, 29(2), p. 12–33.

(6). Comrie, B. (1981). Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology. University of Chicago Press.

(7). Popov, M.V. (2009). The Formation of Passive Constructions in Turkic Languages: A Historical and Typological Approach. Linguistic Typology, 13(2), p. 123–150.

(8). Givón, T. (1980). The Binding Hierarchy and the Passive Voice. In Studies in Language Universals (pp. 120–140). University of Chicago Press.

(9). Dahl, Ö. (2000). The Passive in the Turkic Languages. Oxford Handbook of Linguistic Typology. Oxford University Press.

(10). Baerman, M. (2007). Morphology and Syntax. The Case of the Passive Voice. Cambridge University Press.

(11). Childe, V.G. (2002). Comparative Grammar of the Turkic Languages. Turkish Studies, 5(3), p. 203–225.

(12). Shakirov, B. (2011). Voice in

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

FIZIKA		
Quzratov Muxriddin Akram o‘g‘li	Sirt to‘lqinlari va ularning tarqalishi	**3**
FALSAFA		
Qaxorov Pulotjon Xursanmurodovich	Go‘zallik va axloqiy qadriyatlarning jamiyatdagi o‘rni va ahamiyati	**7**
Mavlyanov Umid Nasriddinovich	Faxruddin Ali Safiy ma’naviyat xususida	**11**
Samadov Jonmurod	Jaloliddin Rumiyning falsafiy-tasavvufiy qarashlarida komil inson g‘oyasi	**15**
To‘yeva Muhayyo Shuxrat qizi	Raqobatbardosh jamiyatni tadqiq qilishning nazariy konseptual asoslari	**17**
Parpiyev Muhammadjon Tolibovich	Uyg‘onish davrining ijtimoiy taraqqiyotga ta’siri	**22**
Iminov Begzod Begijonovich	Milliy-madaniy markazlar faoliyati	**26**
Sapayev G‘ulomjon Baxtiyarovich, Shakirova Lola Abduraxim qizi	Munis Xorazmiy gumanistik qarashlarida axloqiy kamolot talqini	**29**
TILSHUNOSLIK		
Xoshimova Oydina Shuxrat qizi	Kognitiv tilshunoslikda lingvorangli olam tushunchasi	**33**
Jomardova Dilafruz Qahramonovna	Apellyativ leksik birliklarining nanotibbiyotda faollashuvi	**36**
Uralov Azamat Begnarovich	Nomutanosiblikning ko‘p vazifalilikka aloqadorligi	**39**
Kdirbaeva Gulzira Kurbanbaevna	Olam paremiologik manzarasida mifologik konseptosfera birliklarining voqelanish xususiyatlari	**42**
Saidova Lolaxon Maxammadjonovna	O‘zbek tilida antroponimlarning semantik-uslubiy xususiyatlari	**47**
ADABIYOTSHUNOSLIK		
Yo‘lchiyev Qahhor Vahobovich	Zebo Mirzo she’rlarida lirik subyekt	**50**
Abdullayeva Barno Umidullo qizi	Gulbadan Begimning “Humoyunnoma” asarining xorijda o‘rganilishiga doir	**56**
Mavlonova Zarnigorxon Alisher qizi	Usmon Azim she’riyatidagi kechinma tasvirida rang simvolikasining o‘ziga xosligi	**60**
Saydazimova Umida Turaxanovna, Murodova Durdona Baxodir qizi, Ibrohimova Ozoda Mirzadavlat qizi	Koreys va o‘zbek ijodkorlari nasrida oilaviy zo‘ravonlik masalasining badiiy talqini	**64**
PEDAGOGIKA		
Ashirova Anorgul Ismoilovna	Neyrodidaktikaning boʻlajak informatika fani oʻqituvchilarini tayyorlashdagi ahamiyati	**69**
Sulaymonov Mirobid Abduxolikovich	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga didaktik o‘yinlardan foydalanib, “axborot xavfsizligi” mavzusini o‘qitish usullari	**73**
Saidvaliyeva Dilafruz Ravshanovna	Podkastlarni tinglab tushunishning ta’siri: metodologiyani baholash	**76**
Qorayev Abduvafo Fazliddinovich	Refleksiv videotreninglar asosida talabalarning kasbiy o‘sishini takomillashtirish	**80**
Mansurov Tolibjon Ziyodullo o‘g‘li	Ta’lim jarayonida informatika o‘qituvchilarining kasbiy mahoratini takomillashtirish strategiyalari	**83**
Shukurov Zoxid Kuchkorovich, Fayzullayeva Zarnigor Muxtor qizi, Rashidova Lobar Zoxid qizi, Abdullayeva Sarvinoz Eshqobil qizi	Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilariga matematika darsida keng qo‘llaniladigan kommutativlik, assotsiativlik va distributivlik qonunlarini o‘rgatish metodi	**86**
Aqimova Nodira Rajabboyevna	Oliy ta’lim muassasasi tyutori faoliyatini tashkil etishning pedagogik-psixologik yo‘nalishlari	**90**

Radjabov Rashid Farxadovich	Umumiy o‘rta ta’lim maktablari o‘quvchilarini xalqaro reyting va indekslariga oid sinovlarga tayyorlash samaradorligini oshirish yo‘nalishlari	**93**
Mamonov Abduzoxid Mannotovich	Axborot madaniyatini oshirishda PISA tadqiqot usullaridan foydalanishning ilmiy-metodologik asoslari	**97**
Sobirova Laylo Xudayberganovna	Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining egiluvchanlik va chaqqonlik sifatlarini rivojlantirish uslubiyati	**101**
Ermatova Mexriniso Bekmuradovna	Talabalarga milliy kashtachilikni o‘rgatish yo‘llari	**104**
Kurbanov Munisbek Umirbekovich, Matkarimov Azamat Farhod o‘g‘li	Mutaxassislik fanlarini o‘qitishda talabalarning estetik madaniyatini shakllantirish	**108**
Nurmamotov Romazan Abdirashid o‘g‘li	Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirishda innovatsion ta’lim vositalari va ularni qo‘llash imkoniyatlari	**112**
Valixanova Nigora Abdukaxxorovna	Nizolarning ijobiy va salbiy funksiyalari	**115**
Matnazarov Asadbek G‘ayratjon o‘g‘li	Yosh futbolchilarda koordinatsiya qobiliyatlarini rivojlantirish va uning o‘yin jarayonida muvaffaqiyatga ta’siri	**118**
Ummatkulova Charos Alijon qizi	Chet tilini o‘qitishda talabalar og‘zaki nutq ko‘nikmalarini rivojlantirish: zamonaviy usullar va innovatsion yondashuvlar	**120**
Esanova Sarvinoz Uktamovna	Talabalarda xalq hunarmandchiligiga oid ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishning psixologik-pedagogik shart-sharoitlari	**124**
Xasanova Xurshida	Kimyo fanini o‘qitish jarayonini takomillashtirishda refleksiyadan foydalanishning ahamiyati	**127**
G‘oyibnazarova Asal Baxtiyorovna	Oliy ta’lim muassasalarida biologiya fanini o‘qitishda multimedia texnologiyalari orqali ta’lim berish usullari	**130**
Kalandarov Sardar Ibragimovich	Tadbirkorlik ko‘nikmalari – yoshlarni tarbiyalash asoslari	**133**
Xaitov Azizbek Azamatovich	Imom al-Buxoriy hadislari vositasida ma’rifatparvarlik fazilatlarini rivojlantirishning shakl, metod va vositalari	**135**
Турсунбаева Диёра Носировна	Инновационные методы и технологии преподавания литературы в высших образовательных учреждениях	**138**
Дадабаева Фарогат	Инновационные методы обучения русскому языку	**142**
Xojamuratova Gulimxan Saparbayevna	Developing Students’ Social Skills in Foreign Language Instruction	**144**
Atajanov Khajiboy Saburovich	Intelligent E-Learning Platform: Design and Implementation for Self-Study in Programming and Digital Design	**147**
Barnoyeva Nilufar Yoqubovna	Methodological Functions of Corpus Linguistics in Teaching English	**153**
Jamilova Nargiza Abdisalomovna	Innovative Methods of Teaching German Language	**156**
Rakhmanova Makhfuza Saparaliyevna, Bekturdiyeva Sevara Umrbek qizi	The Inclusion of Intercultural Communication in Teaching and Learning English Language	**159**
ILMIY AXBOROT		
Berdambetova Aygul Paraxatovna	Paremiologik tizimdagi “intellekt” konseptining binar oppozitsiyalari	**163**
Vohidova Nozima	Xorijdagi o‘zbeklar muhitida milliy qadriyatlar mavzusining o‘rni	**167**
Qobilova Maxfuza Sherali qizi	Mediadiskursning o‘ziga xos xususiyatlari	**171**
Jabbarova Xabiba Kuvandikovna	Gender tenglikning etnik madaniy xususiyatlari	**174**
Uzoqova Sabohat Fazliddin qizi	Yangi O‘zbekiston atrofida kechayotgan jarayonlarning Turkiya ommaviy axborot vositalarida yoritilishi tahlili	**177**
Isakov Zakirjon Soliyevich	Yuklamalarning grammatik xususiyatlari	**182**
Matyakubov Xakimboy Xamidjanovich	O‘zbek va ingliz toponimik tizimini shakllantiruvchi asosiy omillar qiyosi	**185**
Djumamuratov Kuanishbay Azatbay uli	Ingliz va qoraqalpoq tillarining rang komponentli frazeologik birliklarining semantikasida binar aksiologik tahlil	**187**
Ashirbaeva Dilorom Ravshanovna	Koreys va o‘zbek oila diskursida murojaat birliklarining gender xususiyati	**192**

Mardonova Sitora Mardonovna	Qadimgi ingliz tilida ishlatilgan “sīþian, swengan, weorpan” fe’llari semantik taraqqiyoti	**196**
Yusupova Gulxumor, Matsabirova Durdona Maksudjon qizi	Madaniyat, tarjima va gender: til vositasida madaniy merosni yetkazishning o‘ziga xosliklari	**199**
Aripova Saodat Taxirovna	Hikoyalar tarjimasida tarjimonning lingvistik hamda madaniy kompetensiyasi	**202**
Tuxtasinova Nigina Bashirovna	Fransuz va o‘zbek tillarida muqaddas qadamjolar, ziyoratgohlar va madaniy yodgorliklar nomlari katalogini tuzish tamoyillari	**206**
Мирахмедова Шохида Нусратиллоевна	О Фаридуддине Аттаре и его работе “Тазкират уль-Авлия”	**210**
Степанян Альбина Анатольевна	Аксиологический аспект лексических единиц рекламного дискурса в женских журналах	**212**
Ибрагимова Наргиза Маратовна	Своеобразие «женского почерка» в современной прозе россии и узбекистана	**216**
Джураева Зулхумор Раджабовна	Периферийная зона концепта «женщина» в русском и узбекском языках: ассоциативное поле	**219**
Юсупова Мухаббат Собировна	Вербальные и акциональные характеристики участников когнитивного сценария	**224**
Мангитбаева Зайфун Узакбаевна	Полипредикативные смешанные предложения в каракалпакском языке: синтаксический анализ и структура	**229**
Erdonova Mokhlaroyim Akmal kizi	Problems of Equivalence in the Translation of Proverbs	**231**
Турумова Тамара Хакимовна, Тангрибергенова Гулора Адамбаевна	Трудные случаи употребления частиц не и ни	**234**
Низомов Шахбоз Дильшод угли	Тема “маленького человека” в творчестве И.С.Шмелёва: исторический контекст и художественные особенности	**238**
Sadriddinzoda Safiya Shaxobiddinovna	Amphibology in Religious Lexicology of Uzbek Language	**240**
Boykhanov Shukhratjon Mashrapovich	Exploring Innovative Approaches to Medical Vocabulary Learning: From Call Technologies to Game-Based and Blended Learning Methods	**244**
Shamieva Nargiza Abdusattarovna	Lexicographic Analysis of Adjectives in English and Uzbek Languages	**247**
Khasanova Saodat Kayimovna	The Differences of Morphology in Uzbek and English Languages in Terms of Voice (Active and Passive): Formation and Translation	**252**

“ILM SARCHASHMALARI” ILMIY-NAZARIY, METODIK JURNALI MUALLIFLARIGA ESLATMA

1. **“Ilm sarchashmalari”** ilmiy-nazariy, metodik jurnaliga qo‘yiladigan talablar jahon andozalari hamda O‘zbekistonda amal qilayotgan PhD va DSc tadqiqotlari tizimidagi andozalardan kelib chiqadi.

2. Maqola Times New Roman shriftida yozilishi lozim. Shrift hajmi – 14, qator oralig‘i – 1,5, hoshiya chapda 3 sm., yuqori va pastda 2,5 sm., o‘ngda 1,5 sm. bo‘lishi kerak. Maqolalar hajmi 6 sahifadan kam bo‘lmasligi kerak.

3. O‘zbek tilidagi maqolalar faqat lotin yozuvida qabul qilinadi.

4. Maqola 1 ta taqriz, pagiatga tekshirilganligi haqidagi ma’lumotnoma va 1 ta ekspertlar xulosasi bilan (hujjatlar elektron shaklda) qabul qilinadi.

5. Tahririyatga kelgan maqolalar mualliflarga qaytarilmaydi.

6. Tahririyat maqolani qisqartirish va tahrir qilish huquqiga ega.

Maqola xalqaro andozalar talabi doirasidagi quyidagi aniq bandlarga ega bo‘lishi kerak:

Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot (Author information). Bunda muallif(lar)ning ism-familiyasi va otasining ismi to‘liq yozilishi, muallifning lavozimi, ilmiy unvoni va darjasi, e-maili, telefon raqami hamda maqola taqrizchisi yozilishi kerak. Maqola muallifi to‘g‘risida ma’lumot **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola mavzusi (Title). Maqola mavzusi, imkon qadar, qisqa va lo‘nda ko‘rinishda shakllantirilgan bo‘lib, maqolaning tadqiqot yo‘nalishini aniq ifoda etishi lozim. Sarlavha **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Maqola annotatsiyasi (Abstract). Maqolalarning qisqacha mazmuni (annotatsiyasi) 5 qatordan kam, 15 qatordan oshmagan holda **o‘zbek**, **rus** va **ingliz** tillarida beriladi. Unda tadqiqot muammosi, uning dolzarbligi, tadqiqot muammosini ochib berish uchun qo‘llanilgan metodologiya, tadqiqot natijalari, maqolaning to‘la mazmunidan kelib chiqqan holda, muallifning ilmiy va amaliy hissasi qisqacha bayon qilinadi.

Kalit so‘zlar (Key words). Maqola mazmuni va maqsadini eng qisqa mazmunda ochib beruvchi kalit so‘zlar hisoblanadi. Kalit so‘zlarning har biri asosiy matn tarkibida ko‘proq takrorlanishi tavsiya etiladi. Maqola kalit so‘zlari **o‘zbek**, **rus** hamda **ingliz** tillarida taqdim etilishi kerak.

Kirish (Introduction). Kirish qismida, asosan, tadqiqot muammosi, uning maqsad va vazifalari yoritiladi. Mazkur qism tadqiqot mavzusining tanlanish asosi, uning dolzarbligi va ilmiy ahamiyatini tushuntirib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili (Literature review). Mavzuga oid adabiyotlar tahlili tadqiq etilayotgan muammo yuzasidan muallifning bilim va tasavvurlarga ega ekanini namoyon etuvchi qism hisoblanadi. Adabiyotlar tahlili mavjud intellektual hudud doirasini baholash va shu asosda ma’lum xarita yaratishni anglatadi. Adabiyotlarning tanqidiy tahlilidagi urinishlar mazkur mavzu doirasidagi bilimlarni kuchaytiradi va tadqiqot savollarini yanada oydinlashtirishga yordam beradi. O‘z mazmuniga ko‘ra, har qanday tadqiqot ayni shu sohada yaratilgan avvalgi bilimlar negiziga quriladi.

Tadqiqot metodologiyasi (Research Methodology). Tadqiqot metodologiyasi tadqiqotning eng muhim qismlaridan biri bo‘lib, u o‘tkazilayotgan tadqiqotning umumiy xaritasi, tadqiqot yo‘li va manzilga (natijaga) olib boruvchi xaritaviy chizgilari hisoblanadi. Tadqiqot metodologiyasi tadqiqot falsafasi va yo‘nalishini (deduksion yoki induksion) belgilash, tadqiqot dizayni, ya’ni tadqiqot muammosining yechimiga olib boruvchi bosh rejasini tuzish, tadqiqot uchun zarur axborotni olish yo‘llari va tadqiqot etikasini belgilash, tadqiqot obyektining tanlovi (sampling), birlamchi yoki ikkilamchi ma’lumot manbalaridan foydalanish to‘g‘risidagi qarorlar, tadqiqot strategiyasini (kuzatish, eksperiment, keys-stadi, savolnoma, etnografik, arxiv tadqiqot va h.k.) aniqlash bo‘yicha ratsional qaror qabul qilish asosida qo‘yilgan muammoning aniq yechimiga olib chiquvchi yo‘lni belgilashni anglatadi. Metodologiya qismining mukammalligi tadqiqot uchun belgilangan yo‘lning ishonchliligi (reliability) va aniqliligini (validity) asoslash orqali namoyon bo‘ladi.

Tahlil va natijalar (Analysis and results). Tadqiqotning tahlil qismi tadqiqot metodologiyasida avvaldan belgilab olingan tahlil usullari orqali yig‘ilgan ma’lumotlarning tahlilini amalga oshiradi. Bunda faqatgina tahlil usulining natijalari ifoda etiladi, topilgan natijalar bo‘yicha muhokama maqolaning keyingi qismining vazifasi hisoblanadi.

Xulosa va takliflar (Conclusion/Recommendations). Tadqiqotning maqsad, vazifalarining anglashilganligi hamda tadqiqot savollarining o‘z javobini topganligi, tadqiqotning asosiy natijalariga va tadqiqotning umumiy jarayoniga umumiy xulosalar, shu bilan birga, takliflar va ayni tadqiqotdan kelib chiqqan holda, kelajak tadqiqot ishi yo‘nalishlari maqola xulosa va takliflari qismining asosini tashkil etishi lozim.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati (References). Ushbu qismda tadqiqotda foydalanilgan barcha adabiyotlarning ro‘yxati [1], [2] yoki [3] ketma-ketligida qo‘yiladi. Masalan:

– mualliflar ismi-sharifi, kitob nomi, nashr manzili nashriyot nomi, yili, betlari;

– mualliflar ismi-sharifi, maqola nomi, jurnal nomi, nashri, yili, soni, betlari.

Maqola ***matnida*** foydalanilgan adabiyotlardan olingan materialga **havola (snoska)** [1; 25–26-b.] shaklida berilishi kerak.

“ILM SARCHASHMALARI”

Abu Rayhon Beruniy nomidagi
Urganch davlat universitetining ilmiy-nazariy, metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboyYo‘ldoshev**
Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**
Musahhihlar: **Tamara Turumova,**
Rashid Jumatov
Ushbu songa mas’ul **Maqsuda Hajiyeva**

Terishga berildi: 20.03.2025
Bosishga ruxsat etildi: 29.03.2025
Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.
Rizograf bosma usuli. Tayms garniturasi.
Adadi 15. Bahosi kelishilgan narxda.
Buyurtma №.7
Hisob-nashriyot tabag‘i 32
Shartli bosma tabag‘i 30
UrDU matbaa bo‘limida chop etildi.

Abu Rayhon Beruniy nomidagi Urganch davlat universitetining
matbaa bo‘limi matbaa faoliyatini boshlagani
haqida vakolatli davlat organini xabardor qilish to‘g‘risidagi
Tasdiqnoma (№3802-835f-ad22-c709-fbd1-1129-1986)
asosida faoliyat yuritadi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.
Telefon/faks: (62)-224-66-01;
e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz
ilmsarchashmalari@mail.ru
Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz
Telegram: https://t.me/ilmsarchashmalari